

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ГЕОГРАФІЯ

ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Том 2

НАСЕЛЕННЯ. ГОСПОДАРСТВО

(за редакцією докторки географічних наук,
професорки Л. Б. Заставецької)

Видання друге, перероблене і доповнене

Тернопіль

2020

УДК 911.2 (477.84) + 911.3:33 (477.84)

ББК 26.890 (4 Укр – 4 Терн)

Г 35

Рецензенти: **І.П. Ковальчук**, доктор географічних наук, професор,
Національний університет біоресурсів та природокористування
України

Г.І. Денисик, доктор географічних наук, професор,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Є.А. Іванов, доктор географічних наук, доцент,
Львівський національний університет імені Івана Франка.

Науковий редактор: **Л.Б. Заставецька**, доктор географічних наук, професор,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка.

*Рекомендовано до друку Науково-технічною радою
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка (протокол № 7 від 23 листопада 2020 р.)*

Географія Тернопільської області : монографія. В 2-х т. Т.2.
Г 35 Населення. Господарство. 2-е вид., перероблене і доповнене / ТНПУ
ім. В. Гнатюка. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2020. – 544 с.

ISBN 978-617-7793-47-1

У монографії викладено результати комплексного суспільно-географічного дослідження Тернопільської області.

Охарактеризовано сучасну демографічну ситуацію, віковий, етнічний склад населення регіону, особливості його розселення. Здійснено комплексний аналіз сучасного стану розвитку господарства області та його основних частин – сільського господарства, промисловості та соціальної сфери.

Видання буде цікавим для науковців, управлінців обласного та районного рівнів, економістів, які займаються проблемами регіонального розвитку, викладачів географічних та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, вчителів загальноосвітніх шкіл, аспірантів, магістрантів, студентів.

УДК 911.3:33 (477.84)

ББК 26.890 (4 Укр – 4 Терн)

Усі права застережені

ISBN 978-617-7793-47-1

© Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка, 2020
© Осадца Ю. В., 2020

ПЕРЕДМОВА

До другого тому монографічного видання «Географія Тернопільської області» увійшли такі розділи як «Населення», «Господарство», «Соціальна сфера», «Зовнішньоекономічна діяльність» та «Політична географія області».

Потреба в публікації для широкого кола наукового та громадського загалу відомостей про суспільно-географічну проблематику краю зумовлена тим фактом, що на нинішній день фактично повністю відсутні узагальнюючі праці з означеного кола питань, за виключенням низки популярних видань, призначених головно для школярської та студентської аудиторії та окремих робіт загального характеру, де стисло подаються основні економічні проблеми регіону («Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи». – Т., 2016 р.).

В пропонованій праці висвітлено достатньо широкий спектр економіко-географічних питань, на базі найновіших статистичних даних окреслено зокрема сучасний стан демографічної ситуації в області, історичні особливості її заселення, характер міського й сільського розселення, працересурсний потенціал, а також подано загальні характеристики сільськогосподарського виробництва, основних галузей промисловості, проаналізовано невиробничу сферу – транспорт і зв'язок, фінансову і банківську діяльність, інформаційну діяльність в краї, освіту й науку, охорону здоров'я, туризм і рекреацію та ін. Окремо розглянуто зовнішньоекономічну діяльність та політичну географію області.

Варто зазначити, що не усі галузі промисловості й невиробничої сфери розкриті рівноцінно й з достатньою повнотою, а деякі взагалі не знайшли свого висвітлення. Пов'язано це насамперед із непорядкованістю статистичної звітності в окремих галузях чи повною відсутністю останньої в Головному управлінні статистики області. Окремі, переважно невеликі приватні підприємства, подають недостовірну інформацію щодо виробничих показників, утруднюють доступ до неї, що робить неможливим в сучасних умовах подати вичерпну збалансовану характеристику господарського механізму області. В той же час, проаналізовані в монографії матеріали, дозволяють в достатній мірі уявити сучасний стан господарства, виявити й рекомендувати основні перспективні тренди його розвитку.

Робота виконана на кафедрі географії та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка із залученням викладачів кафедри географії України і туризму цього ж університету та фахівців Західноукраїнського національного університету.

Первинними матеріалами для написання розділів роботи служили дані Головного управління статистики в Тернопільській області, а також літературні та інтернет-джерела.

В роботі також використано результати дисертаційних та інших досліджень Заставецької О.В., Заставецької Л.Б., Сивого М.Я., Дітчука І.Л., Заблоцького Б.В., Потокія М.В., Варакути О.М., Гавришка Б.Б., Заставецького Т.Б., Дударчук К.Д., Пушкара Б.Т., Пушкара О.І., Дем'янчук І.П. та ін.

Видання адресується науковим працівникам, управлінцям обласного та районного рівнів, економістам, які займаються проблемами регіонального розвитку, викладачам вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, вчителям загальноосвітніх шкіл, аспірантам, магістрантам, студентам, краєзнавцям.

Відгуки, зауваження й побажання стосовно проблематики, окресленої у виданні, просимо надсилати за адресою: кафедра географії та методики її навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, вул. Максима Кривоноса 2а, м. Тернопіль. E-mail: svyujm@ukr.net

1.1. ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Чисельність населення Тернопільської області, як і України в цілому, є результатом взаємообумовленого розвитку усієї сукупності процесів суспільного розвитку, насамперед – соціально-економічних та демографічних. Тернопільщина належить до тих областей нашої держави, де чисельність наявного населення є однією з найменших. За даними Головного управління статистики на початок 2018 року у Тернопільській області проживало 1052,3 тис. осіб.

Динаміку чисельності населення області ілюструє діаграма (рис. 1.1).

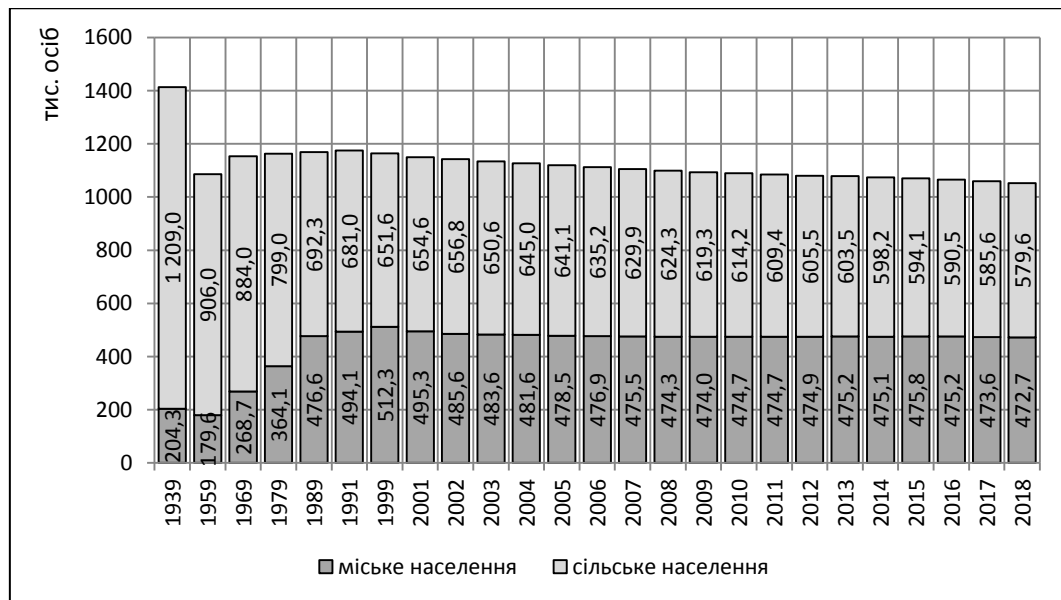

Рис. 1.1. Динаміка чисельності населення Тернопільської області (1939 – 2018 рр.).

Побудовано автором за даними ГУС у Тернопільській області [31]

Дані про населення наведено в 1939 році в сучасних межах території області, в 1959 та 1970 роках – за переписом на 15 січня, в 1979 році – за переписом на 17 січня, в 1989 році – за переписом на 12 січня, в 2002 році – за переписом на 5 грудня 2001 року, в інші роки – на 1 січня.

Із діаграми видно, що починаючи з 90-х років минулого сторіччя на теренах Тернопільської області простежується перманентне зменшення чисельності населення. Процеси депопуляції, які співпали з початком ринкової трансформації економіки України, проявилися у тому, що, починаючи з 1992 року і до теперішнього часу, природний приріст населення має від’ємне значення. З 1992 по 2008 рр. щорічно чисельність населення зменшувалась на 7 – 8 тис. осіб (в окремі роки й більше), далі динаміка депопуляції дещо уповільнилася – до 4 – 5 тис. осіб в рік, однак в 2017 – 2018 рр. негативна тенденція знову почала проявлятися (- 6,5 – 6,9 тис. осіб в рік). З часу проголошення незалежності нашої держави чисельність населення області скоротилась майже на 123 тис. осіб, або більш як на 10 %. Це –

наслідок зменшення показників народжуваності і збільшення показників смертності населення.

Тернопільська область характеризується середньою щільністю населення (76,1 осіб/км²), яка мало відрізняється від середнього показника по Україні – 74,3 осіб/км². Розміщення населення по території області відносно рівномірне, за винятком семи адмінрайонів (Бережанський, Зборівський, Лановецький, Монастирський, Підгаєцький, Чортківський, Шумський), де щільність населення значно нижча від середньообласного показника – менше 50 осіб на 1 км² (рис. 1.2). Найвищі показники щільності населення зафіксовано в Тернопільському (89,6 осіб/км²) та Бучацькому районах (78,7 осіб/км²).

Розподіл наявного населення за типом поселень. Аналіз статистичних даних свідчить, що у всіх районах області переважає сільське населення (див. рис. 1.2). Однак, якщо на початку ХХ ст. частка сільського населення складала більше 85 % від усього населення, то нині лише 55,1 % (579,6 тис. осіб).

Населення сіл області невпинно скорочується. Лише за останні десять років воно зменшилось на 7,2 %. Така тенденція характерна для всіх адміністративних районів, окрім Бучацького.

Зменшення чисельності сільського населення області зумовлене не лише зменшенням природного приросту, а й збільшенням механічного відтоку сільського населення в міста, який у попередні роки був доволі відчутним.

У містах області станом на 01.01.2018 р. проживало 472,7 тис. осіб. Найбільшими за людністю є обласний центр (218,6 тис. осіб, або 46,2% всіх міщан області) та три міста районного підпорядкування – Чортків, Кременець і Бережани (відповідно – 29,0, 21,2 і 18,0 тис. осіб).

Рівень урбанізації в адміністративних районах області має суттєві територіальні відмінності – від 15,1 % у Підгаєцькому, до 80,6 % у Тернопільському. Лише у чотирьох районах (Тернопільському, Чортківському, Бережанському, Кременецькому) частка міських жителів перевищує 40 %; у переважній же більшості решти районів – менше третини (див. рис. 1.2). Загалом, Тернопільщина належить до регіонів із найнижчим рівнем урбанізації в Україні.

Упродовж останніх десятиліть чисельність міського населення постійно змінювалася: якщо у 1969 – 1989 рр. темпи зростання міського населення були доволі інтенсивними, то надалі вони не лише уповільнились, а й змінилися в бік його зменшення. За період з 1991 по 2018 рр. чисельність міського населення області скоротилась на 21,4 тис. осіб (- 4,3 %).

Певний вплив на демографічну ситуацію в регіоні має **міграція** населення, хоча порівняно з розміром природного скорочення, впливає значно менше.

Упродовж останнього десятиліття міграційний відтік населення з Тернопільської області спочатку сповільнився (у 2014 – 2015 рр. навіть було зафіксовано незначне переважання прибулих над вибулими), однак в останні два роки (2016 – 2017 рр.) негативна тенденція знову почала проявлятися – міграційний відтік населення у 2017 р. склав –1355 осіб (- 326 осіб у міських поселеннях і - 1029 – у сільських місцевостях). У 2018 р. ситуація стабілізувалась і за підсумками року сальдо міграції було практично нульовим. Від’ємне сальдо міграції спостерігалось у всіх містах (міськрадах) обласного значення – у Бережанах, Кременці і Чорткові, та 15 районах області.

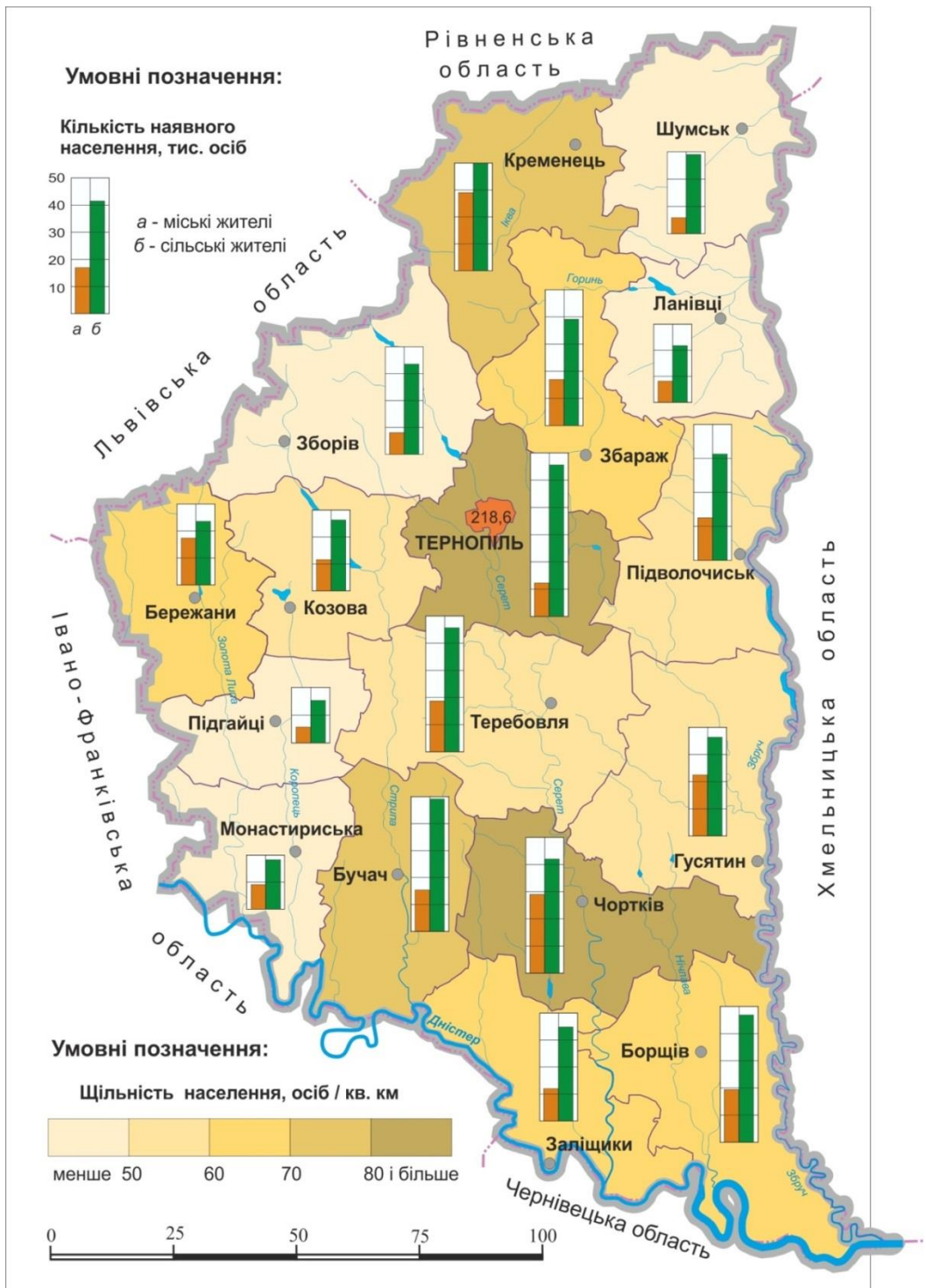

Рис. 1.2. Чисельність наявного населення (станом на 01.01.2018 р.).

Найбільші міграційні втрати (загальний коефіцієнт міграційного скорочення на 1 000 осіб наявного населення) у 2018 р. зафіксовано у Монастириському районі (-11,5 умовних пункти, при середньообласному показникові + 0,03 у.п.). Водночас, у м. Тернополі та Тернопільському і Бережанському районах області відбувся міграційний приріст населення, хоча й доволі мізерний. Зазначимо, в цьому контексті, що офіційні статистичні дані неповною мірою відображають реальну картину міграційних процесів у регіоні, а тому, насправді, кількість мешканців Тернопільщини, охоплених міграційними переміщеннями, набагато більша.

Активна участь населення області (в першу чергу осіб працездатного віку) в міждержавних та міжрегіональних міграційних переміщеннях зумовлена, передовсім, затяжною соціально-економічною кризою в нашій державі і пов'язаного з нею спаду виробництва, браком робочих місць на ринку праці, низькою заробітною платою та затримкою у її виплаті, вимушеної неповної зайнятості тощо [15]. Активна участь населення Тернопільської області в міжнародному трудовому міграційному обігові зумовлена також депресивним станом регіону, помітним зниженням рівня матеріального достатку значної частини працездатного населення, що змушує їх шукати роботу за кордоном (рівень заробітної плати на Тернопільщині є найнижчим в Україні, і становить лише 78,2 % від середнього по економіці країни [34]; рівень бідності¹, за відносним критерієм за витратами, є одним з найбільших у нашій державі і становить 25,0 %, що на 0,6 відсоткові пункти більше за середнє по країні значення [24]). Про низький рівень матеріального становища населення Тернопільської області свідчить також і самооцінка рівня свого добробуту. Так, зокрема, домогосподарства, які брали участь у вибірковому обстеженні умов їхнього життя в 2018 році [29], віднесли себе до бідних – 57,74% домогосподарств, до небідних, але ще не до представників середнього класу – 37,5%, до представників середнього класу – 4,8%, до заможних – ніхто. Частка домогосподарств, які оцінили свій дохід достатнім для нормального харчування, але обмежували себе в споживанні непродовольчих товарів та послуг склала 42,9%. Вважали рівень своїх доходів, як достатній 55,7% домогосподарств, з них 8,1% робили заощадження. Разом з тим, частка домогосподарств, які не змогли забезпечити навіть достатнє харчування склала 1,4%.

У Тернопільській області склалась така ситуація, коли навіть наявність роботи не гарантує від бідності.

Щорічно з території області значна частина працездатного населення виїжджає у різні країни світу (передусім у країни ближнього зарубіжжя), і лише частина

¹ Під поняттям бідність експерти та науковці розуміють «злиденне існування фізичної особи, за якого через брак коштів неможливо підтримувати достойний спосіб життя, властивий суспільству конкретного соціально-економічного періоду» [17].

Відповідно до стандартів ООН наразі у світі встановлена межа бідності на рівні витрат у 5 доларів США в день. Тобто, за міжнародними нормами бідною вважається людина з доходом меншим 150 доларів в місяць (враховується не лише їжа, а й витрати на комунальні платежі, проїзд і такє інше), який забезпечує лише її базові біологічні потреби. В Україні, згідно норм чинного законодавства, прожитковий мінімум в день складає 1,8 долара США, тобто більш ніж в 3 рази менше встановлених норм. До того ж, хоча й уряд і підняв мінімальну заробітну плату до рівня 3200 грн, але ж офіційний прожитковий мінімум, визначений Законом України «Про Державний бюджет України на 2017 рік», становить 1544-1700 грн, що за поточним офіційним курсом НБУ складає 56-62 долари США.

повертається назад. Аналіз статистичних даних [20] свідчить, що тільки за останні 10 років за рахунок від'ємного сальдо міграції населення Тернопільської області зменшилося майже на 9 тис. осіб, або в середньому по 900 осіб щороку.

Відсутність належних умов працевлаштування в селах області, разом з традиційною для сільської молоді навчальною міграцією, спричинили значні втрати молодого населення сіл (віком 15 – 19 років), інтенсивність вибуття якого приблизно в 3 рази вища, ніж сільського населення загалом. У зв'язку з вибуттям молоді прискорюється старіння сільського населення, погіршуються показники його природного відтворення.

Отже, міграційні процеси призводять до погіршення демографічної ситуації в регіоні, що супроводжується не лише скороченням загальної чисельності населення, а й зменшенням осіб найбільш активного дітородного віку (20 – 30 років). Крім цього, трудова міграція, яка стала масовим явищем, призводить до «соціального сирітства» дітей через багаторічну відсутність одного чи обох батьків та позначається на міцності шлюбу – збільшує ризик розлучення із-за послаблення сімейних зв'язків. Разом з цим, часті поїздки та виснажлива праця не лише суттєво погіршують здоров'я заробітчан, а й збільшують ризики їх передчасної смерті. Причиною цього є неналежні умови праці, а також відсутність доступу до медичних послуг чи надання їх у неповному обсязі, невчасно або неналежної якості.

Тому, лише за умови суттєвого підвищення рівня та якості життя населення (пом'якшення дії факторів, що стимулюють від'їзд) сальдо міграцій може стабілізуватися. Однак, враховуючи кризовий стан економіки в нашій державі та зняття обмежень щодо закордонних поїздок в країни ЄС, обсяги трудової міграції й надалі зростатимуть.

Статевो-вікова структура населення. Особливості демографічної ситуації, що склалися на території області, суттєво впливають на статеву і вікову структуру населення, яка відображає співвідношення між різними віковими групами (вікова структура) та між чоловічим і жіночим населенням (статєва структура). Ці співвідношення, що представлені в статєво-віковій піраміді населення (рис. 1.3), є результатом особливостей природного та механічного руху населення в конкретних історичних умовах відтворення.

Піраміда населення має неправильну форму і нагадує радше ялинку, аніж власне піраміду. За шкалою Г. Зунберга вона відповідає регресивному типу відтворення.

У віковій структурі населення добре простежуються три демографічні катастрофи, що спіткали жителів Тернопільщини. Вони спричинені Другою світовою війною, голодомором у 1946 – 1947-х рр., а також значним скороченням кількості населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть унаслідок кризових явищ в економіці нашої держави. З цих причин межі вікової піраміди мають провали – демографічні депресії, які власне й відображають історичні зміни в характері приросту і втрат населення.

З рис. 1.3 видно, що в нижній частині піраміди чисельність дитячого населення віком 14 – 17 років і особливо дітей до 2 років доволі мізерна (біля 9 – 10 тис.), а отже, ситуація стане проблемною, коли зазначена когорта досягне дітородного та працездатного віку. Наслідки, спричинені низькою народжуваністю наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., будуть відчутними упродовж наступних кількох десятиліть.

Крім цього, у віковій структурі спостерігається відносно висока чисельність груп населення віком 30 – 40 років. В недалекому майбутньому вона буде поступово рухатись до верхівки піраміди, що призведе до зростання частки осіб старших вікових груп, а отже, до ще більшого дисбалансу структури населення області.

У статевій структурі населення Тернопільщини переважають жінки (як і в Україні та в більшості країн світу), які становлять 558,4 тис. осіб (53,2%). Чоловіків проживає 490,6 тис. осіб (46,8 %). Приблизно таке ж відсоткове співвідношення між чоловіками і жінками утримується впродовж двох і більше десятиліть поспіль.

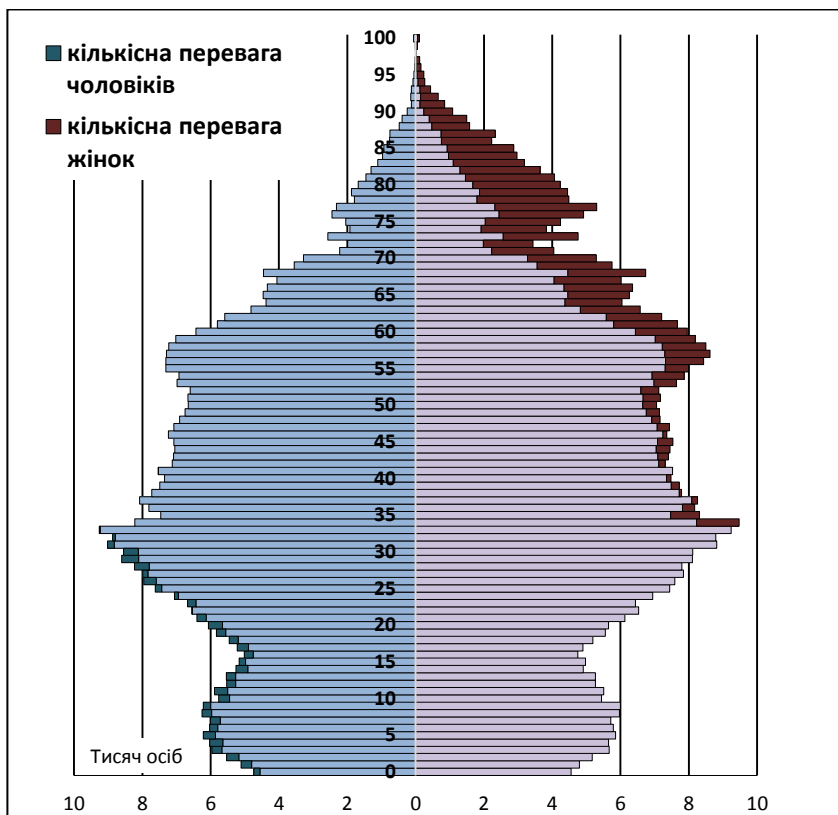

Рис. 1.3. Статеві-вікова піраміда (станом на 01. 01. 2018 р.)

За даними ГУС у Тернопільській області [31]

Станом на 01.01.2019 р. на кожних 1 000 жінок припадало 879 чоловіків, однак у різних вікових групах співвідношення між особами чоловічої і жіночої статі має значні відмінності. У дитячому і юнацькому віці, як видно з піраміди (рис. 3), хлопців дещо більше ніж дівчат, що пояснюється тим, що хлопчиків народжується завжди більше, ніж дівчаток. Так, у 2018 р. хлопчиків народилось 51,6 % від загальної кількості народжених, а дівчаток – 48,4 %, або ж – на кожні 100 дівчаток припадало 103 хлопчики.

У середньому і старшому віці це співвідношення змінюється на користь жінок (рис. 1.4), що зумовлено вищим показником смертності чоловіків з біологічних причин (заниженість інстинкту самозбереження, більша вразливість захворюван-

нями) та соціальних (переважання важких і небезпечних умов трудової діяльності, поширеність шкідливих звичок тощо).

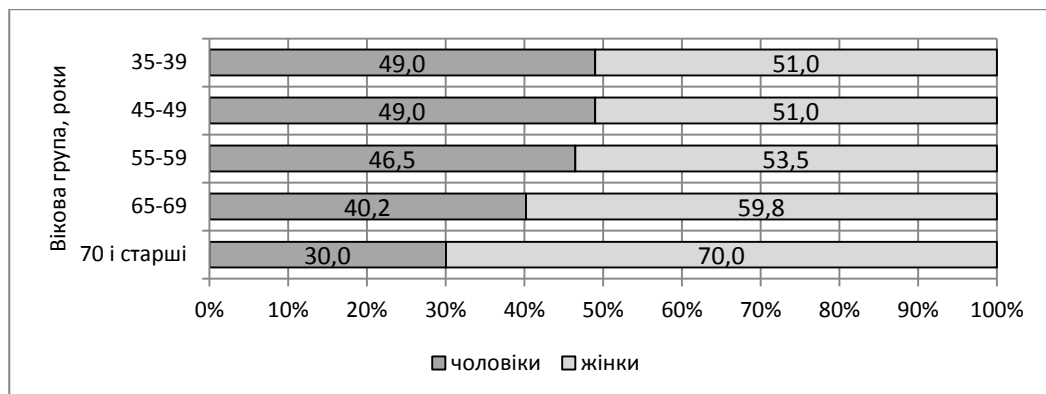

Рис. 1.4. Співвідношення осіб чоловічої і жіночої статі в окремих вікових групах населення станом на 01.01.2018 р.

Побудовано за даними ГУС у Тернопільській області [31]

Найбільша диспропорція між чоловічим і жіночим населенням у віковій групі 75-79 років, де чисельність чоловіків у 2-2,5 рази менша від жінок, а також у віці 80 років і старше, де вона менша аж утричі. Це пов'язано з кількома факторами: в жінок більша тривалість життя (жіночий організм витриваліший, здатний витримувати більші стресові навантаження тощо); пік смертності у чоловіків настає після 40 років, а в жінок – після 50 років.

Найбільший гендерний дисбаланс у містах Кременець і Чортків, де на кожних 1000 жінок припадало 817 і 808 чоловіків відповідно.

Відтворення населення. Основними показниками, які характеризують перебіг процесів відтворення, є народжуваність, смертність і природний приріст. Ці показники є також добрим індикатором стану здоров'я населення, оскільки відображають зміну його чисельності внаслідок взаємодії основних демографічних явищ: *народжуваності та смертності*.

Аналіз сучасної демографічної ситуації, а також її динаміки протягом останніх років, свідчить про те, що в Тернопільській області, разом із соціально-економічними проблемами, наявні ознаки демографічної кризи. Негативну динаміку демографічних показників починаючи з 90-х років ХХ ст. ілюструють табл. 1.1, 1.2 та рис. 1.5.

Скорочення природного приросту населення області пояснюється, передовсім, низькими показниками народжуваності і значною смертністю населення. Якщо в 2008 р. на 1 000 жителів народжувалось 11,3, а помирало 14,8 (природний приріст - 3,5) осіб, то вже в 2018 р. ці показники становили відповідно 8,1 і 14,3 осіб на 1 000 жителів, від'ємне значення природного приросту, при цьому, впало до катастрофічного рівня (- 6,2).

Найвищий показник смертності, за даними статуправління [20], зафіксовано в Бережанському (18,7 випадків смертей на 1 000 осіб наявного населення) у Підгаєцькому (18,7 ‰) та Монастириському (20,0 ‰) районах, що зумовлено ве-

ликою часткою осіб похилого віку у їхній структурі населення.

Найвищий показник народжуваності спостерігався в Кременецькому районі (11,3 живонароджень на 1 000 осіб наявного населення), а найнижчий – у Монастириському районі (5,0 ‰) при середньообласному значенні – 8,1 ‰ (в Україні – 8,7 ‰).

Таблиця 1.1.

Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення) населення в районах і містах Тернопільської області у 2018 році*

	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст, скорочення (-)	На 1000 осіб наявного населення		
				кількість народжених	кількість померлих	природний приріст, скорочення (-)
По області	8545	15013	-6468	8,1	14,3	-6,2
Бережанський	148	390	-242	7,1	18,7	-11,6
Борщівський	439	1066	-627	6,6	16,1	-9,5
Бучацький	616	774	-158	9,8	12,3	-2,5
Гусятинський	407	959	-552	6,9	16,3	-9,4
Заліщицький	337	738	-401	7,4	16,1	-8,7
Збаразький	446	831	-385	7,9	14,6	-6,7
Зборівський	360	738	-378	8,8	18,1	-9,3
Козівський	255	622	-367	6,9	16,7	-9,8
Кременецький	525	747	-222	11,3	16,1	-4,8
Лановецький	211	518	-307	7,3	17,8	-10,5
Монастириський	134	536	-402	5,0	20,0	-15,0
Підволочиський	283	634	-351	6,8	15,2	-8,4
Підгаєцький	146	336	-190	8,1	18,7	-10,6
Теребовлянський	453	1115	-662	7,0	17,3	-10,3
Тернопільський	589	899	-310	8,8	13,4	-4,6
Чортківський	284	815	-531	6,5	18,6	-12,1
Шумський	273	550	-277	8,2	16,6	-8,4
м. Тернопіль	2147	1993	154	9,7	9,0	0,7
м. Бережани (міськрада)	143	196	-53	7,4	10,1	-2,7
м. Кременець	146	279	-133	6,9	13,2	-6,3
м. Чортків	203	277	-74	7,0	9,6	-2,6

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [31]

Таблиця 1.2

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення у Тернопільській області (осіб на 1000 наявного населення)*

	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018
Кількість народжених							
усього	14,2	12,0	9,2	9,9	10,9	10,1	8,1
у міських поселеннях	16,5	12,1	8,8	10,6	11,2	10,2	8,3
у сільській місцевості	12,6	11,9	9,4	9,4	10,7	10,0	8,0
Кількість померлих							
усього	12,8	13,7	13,6	15,1	14,4	14,3	14,3
у міських поселеннях	7,9	8,8	9,1	10,4	9,9	10,2	10,6
у сільській місцевості	16,3	17,5	17,1	18,6	17,8	17,6	17,4
Природний приріст населення							
усього	1,4	-1,7	-4,4	-5,2	-3,5	-4,2	-6,2
у міських поселеннях	8,6	3,3	-0,3	0,2	1,3	0,0	-2,3
у сільській місцевості	-3,7	-5,6	-7,7	-9,2	-7,1	-7,6	-9,4

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [31]

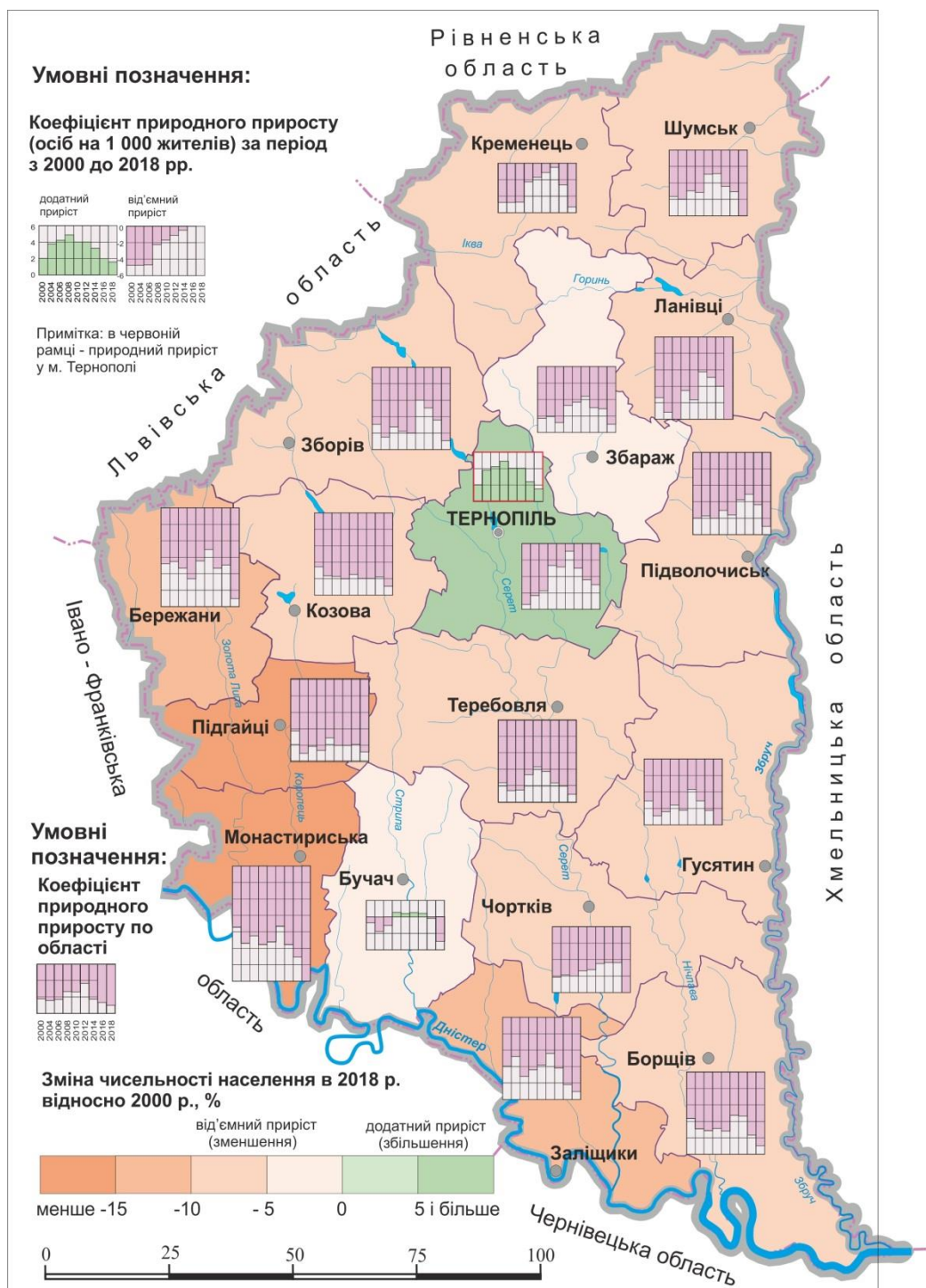

Рис. 1.5. Демографічна ситуація в Тернопільській області

Низький рівень народжуваності призвів до того, що в області вже не забезпечується навіть просте відтворення поколінь. У результаті цього населення старішає. Частка осіб похилого віку (65 і більше років) у 2018 р. становила 1/6 від всього населення або 15,5 %. За шкалою демографічного старіння ООН, це означає, що населення області давно переступило «пори́г старості» (більше 7 %) і зараз належить до категорії дуже старого.

Найстарішими, в цьому сенсі, є мешканці Монастириського району, де частка осіб похилого віку становить понад 19 % від усього постійного населення. Висока частка осіб похилого віку також у Чортківському (18,7 %), Підгаєцькому (18,2 %), Заліщицькому (18,2 %) та Бережанському (18,0 %) районах.

Старіння населення області відбувається як «знизу» – в результаті скорочення народжуваності, так і «зверху» – за рахунок деякого підвищення середньої тривалості життя в останні роки. Таку ситуацію вчені демографи називають «проїданням демографічного капіталу» [32, с. 126], накопиченого у віковому складі населення попередніми поколіннями, коли народжуваність була вищою.

Зростання темпів старіння населення області породжує низку проблем економічного, медико-соціального та морально-психологічного характеру: по-перше, потреба збільшення статті витрат на соціальне забезпечення осіб похилого віку, на тлі скорочення чисельності працездатного населення, а відтак – зменшення надходжень у держбюджет, створює додаткові ризики їхнього пенсійного забезпечення; по-друге – потреба збільшення витрат на забезпечення медичною допомогою цієї верстви населення та необхідність вирішення таких медичних і соціальних проблем як: догляд за самотніми особами похилого віку зі зниженою руховою активністю та здатністю до самообслуговування, госпіталізація хворих з комплексною хронічною патологією, ускладненим перебігом захворювань і тривалим періодом одужання тощо. В умовах затяжної соціально-економічної кризи, старість сприймається як вирок, бо старі люди є тією групою населення, яка, з одного боку, найбільше потребує медико-соціальних послуг, з іншого – найменш платоспроможна (всі особисті заощадження пенсіонерів пропали внаслідок невдалого реформування економіки в перехідний період, а теперішній середній розмір пенсії – нижчий за межу елементарного виживання).

Упродовж останніх років простежувалась стійка негативна тенденція до скорочення осіб дитячого віку (рис. 1.6).

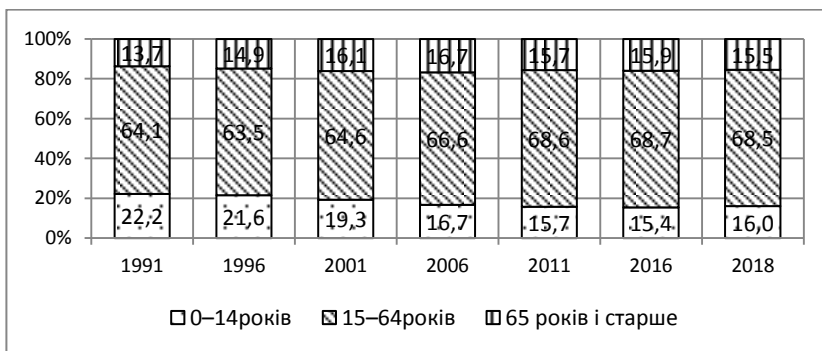

Рис. 1.6. Динаміка чисельності населення окремих вікових груп
Побудовано за даними ГУС у Тернопільській області [31]

Особливо стрімкими темпами воно відбувалось у період з 1996 по 2006 рр. Загалом, за період з 1991 до початку 2018 років чисельність цієї групи населення зменшилась на 92 095 осіб, або на 35,4 %. Натомість, за означений проміжок часу, кількість осіб похилого віку зростає на 6,5 %. Таким чином, станом на кінець 2018 р., майже кожен шостий житель Тернопільської області перебував у віці 65 років і старше. Рівень демографічного постаріння у сільській місцевості області значно вищий, аніж у міських поселеннях – 18,5 % проти 11,2 %. Загалом в Україні це співвідношення становить 17,6 % проти 14,1 %. Дисбаланс між часткою працездатного населення та пенсіонерів й надалі збільшуватиметься і в недалекій перспективі може набути загрозованих значень.

Про те, що населення області «старішає», свідчить також його середній та медіанний вік (табл. 1.3; рис. 1.7).

Таблиця 1.3

**Середній та медіанний вік населення Тернопільської області у 2018 р.
(років)***

Тип поселень	Обидві статі		чоловіки		жінки	
	середній вік	медіанний вік	середній вік	медіанний вік	середній вік	медіанний вік
Все населення	40,5	39,6	37,8	37,0	42,8	42,3
міські жителі	39,5	38,4	37,3	36,5	41,3	40,4
сільські жителі	41,3	40,8	38,3	37,6	44,0	44,0

*За даними Державної служби статистики України [11].

З таблиці 1.3 видно, що демографічні рівні старіння населення істотно різняться залежно від типу поселення та статі. Для сільського населення характерний дещо вищий рівень старіння аніж міського, оскільки його віковий склад надто «виснажений» масовою міграцією молоді й осіб середнього віку в міста. Найстарішою частиною населення області є жінки, що проживають у сільських місцевостях, а наймолодшим соціально-демографічним контингентом залишаються міські чоловіки.

Загалом, середній вік населення області станом на 1 січня 2018 р. становив 40,5 року, в тому числі для чоловіків – 37,8 року, для жінок – 42,8 року. Разом з тим середній вік населення, яке проживає в сільській місцевості, на 1,8 року більший, ніж середній вік населення, яке проживає в міських поселеннях, і становить відповідно 41,3 року (38,3 – для чоловіків та 44,0 – для жінок) та 39,5 року (37,3 – для чоловіків та 41,3 – для жінок) [20].

Більш репрезентативними індикаторами процесу демографічного старіння є коефіцієнти довголіття (d_{80+}) і довгожителів (d_{90+}), що розраховуються відносно чисельності осіб у віці 60 років і старших.

Станом на початок 2018 р. на теренах Тернопільської області проживало 43,6 тис. довголітніх і 3,8 тис. довгожителів, а коефіцієнти довголіття і довгожителів становили відповідно 19,8 % і 1,7 %. При цьому частка осіб, що перейшли столітній рубіж, становила 2,9 % від усіх довгожителів. Більше двох третин із них (68,5 %) – це жінки.

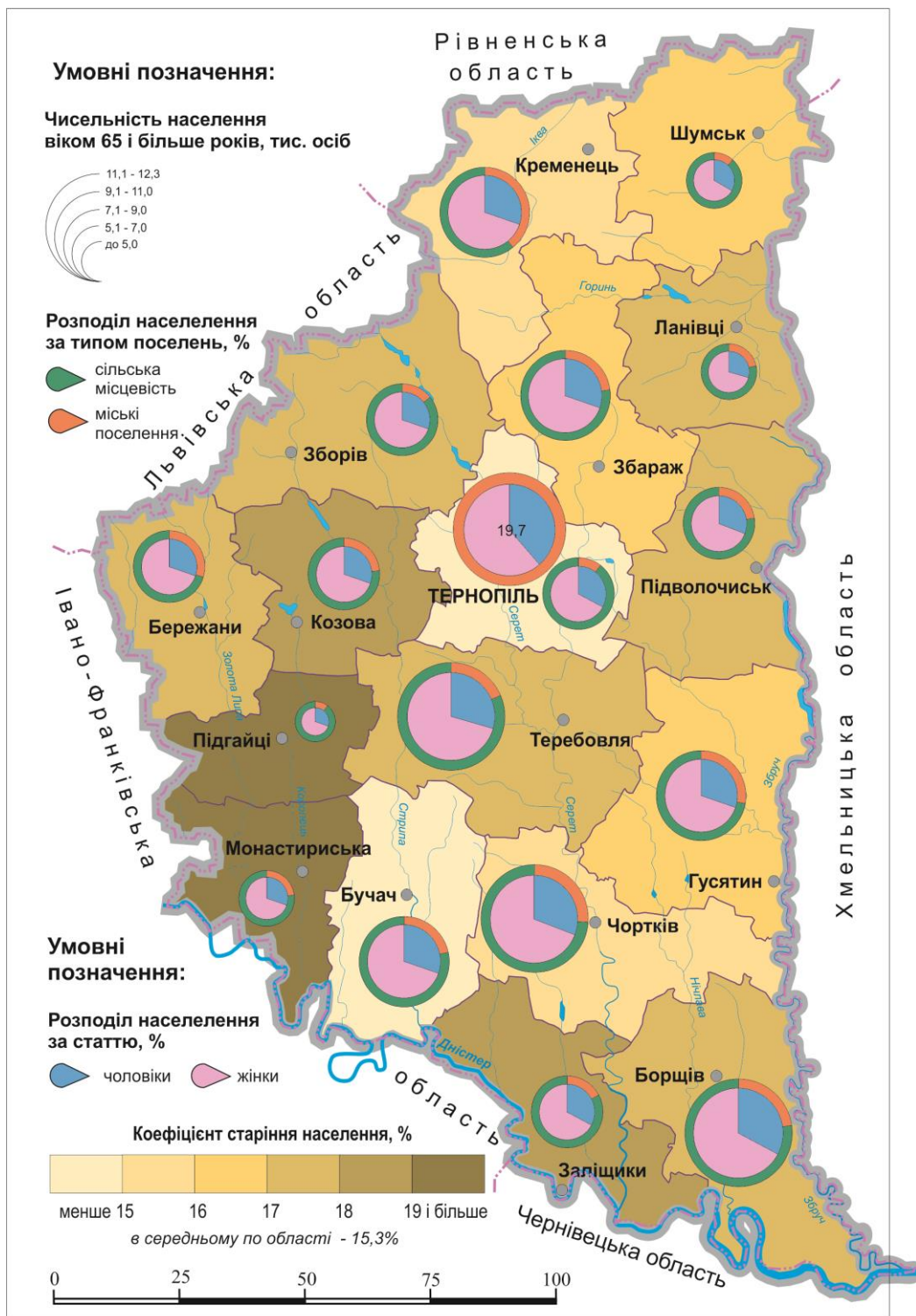

Рис. 1.7. Рівень старіння населення в Тернопільській області

Вирішальний вплив на характер відтворення населення має **народжуваність**. Потенційна можливість дітонародження реалізується сукупністю жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально обумовлених потреб і врегульована соціальними та культурними нормами, традиціями, громадською думкою тощо [30]. Від неї, головним чином, залежить те, як у суспільстві проходить процес заміщення поколінь. Досить сказати, що якщо кількість дітей, народжених у середньому однією подружньою парою не буде перевищувати 2,3 – 2,5, то наскільки низьким не був би при цьому рівень смертності, заміщення поколінь у суспільстві не відбуватиметься і чисельність населення від покоління до покоління скорочуватиметься [22].

У демографічній статистиці послуговуються кількома показниками, які характеризують інтенсивність народжуваності [26]. Найчастіше використовують загальний коефіцієнт народжуваності (народжуваність) та сумарний коефіцієнт народжуваності (коефіцієнт плідності).

Загальний коефіцієнт народжуваності показує, скільки в середньому живонароджених припадає на 1000 осіб середньорічної чисельності населення.

У 2018 р. в Тернопільській області народилося 8545 дітей, у тому числі в міській місцевості – 3946 дітей і в сільській місцевості – 4599 дітей. У цілому по області кількість живонароджень у порівнянні з 2017р. зменшилась на 744 (на 8,0%) або з 8,8 до 8,1 живонароджень в розрахунку на 1000 осіб наявного населення.

Найменші значення загального коефіцієнта народжуваності у 2018 р. було зафіксовано у Монастириському районі – лише 5,0 ‰, та у Борщівському Гусятинському, Підволочиському, Чортківському і Козівському районах, де він становив 6,5 – 6,9 ‰. Найбільший показник народжуваності був у Кременецькому (11,3 ‰) та Бучацькому районах (9,8 ‰). Середньообласний коефіцієнт народжуваності склав 8,1 ‰ (у сільських населених пунктах – 8,0 ‰, у міських поселеннях – 8,3 ‰). За шкалою оцінки величини загального коефіцієнта народжуваності [3], показник, що становить менше 16 ‰, відноситься до низького і такого, що недостатній для заміщення батьків поколінням дітей.

Величина загального коефіцієнта народжуваності дає лише загальне уявлення про рівень народжуваності, оскільки не враховує вікову структуру населення, тому його ще називають грубим коефіцієнтом (від англ. *Crude Birth Rate – CBR*).

Значно кращим (точнішим), в цьому сенсі, є **сумарний коефіцієнт народжуваності**, який показує, скільки в середньому дітей народила б одна жінка упродовж усього репродуктивного періоду (15-49 років) при збереженні в кожному віці рівня народжуваності того року, для якого обчислені вікові коефіцієнти.

Упродовж останніх 25 років сумарний коефіцієнт народжуваності на теренах Тернопільщини невпинно зменшувався, за винятком незначного підвищення в окремі роки. У 1989 р. він становив 2,2, тобто у кожних 100 жінок репродуктивного віку народжувалось 220 дітей. У 2018 р. цей показник скоротився більш як на 46% і склав лише 1,18 дітей на 1 жінку, що недостатньо навіть для простого відтворення. За оцінкою вчених [22], для так званого нульового приросту населення, за теперішнього рівня смертності, він має становити 2,3 дитини. Тобто, сучасний рівень народжуваності забезпечує відтворення населення (заміщення поколінь) лише на 53,6 %.

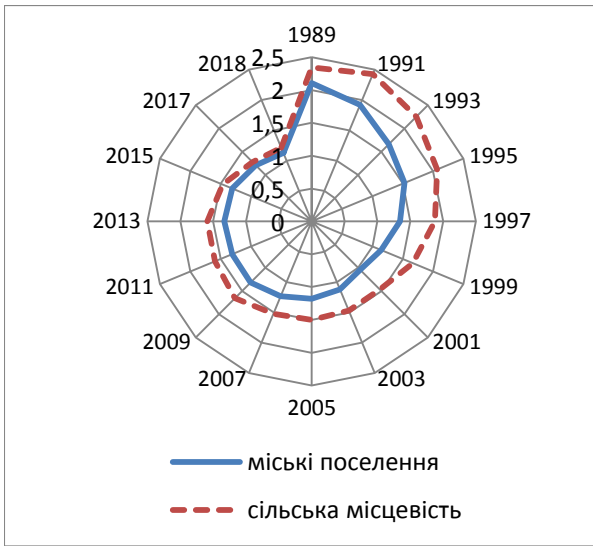

Рис. 1.8. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності у Тернопільській області (1989-2018 рр.)

Побудовано за даними ГУС у Тернопільській області [31]

За сумарним коефіцієнтом народжуваності Тернопільщина займає 16 місце серед областей нашої держави (в середньому по Україні він становить 1,3). Навіть у селах, які тривалий час слугували «демографічним стабілізатором» [23] – з огляду на традиційно вищу народжуваність, ніж у містах, починаючи з 1993 р. показник сумарної народжуваності впав нижче критичного рівня. З тих пір він невинно зменшувався, хоча й залишався дещо вищим, аніж у міських поселеннях і зараз становить 1,21 (рис. 1.8).

Аналіз *повікового коефіцієнта народжуваності* (відношення кількості дітей, народжених жінками певного віку, до середньорічної кількості жінок цього віку) засвідчує сут-

тєве зниження рівня народжуваності у жінок найбільш активного дітородного віку (20 – 24 роки) – з 218 у 1990 р. до 76 % у 2018 р. (рис. 1.9). Натомість, починаючи з 2005 р., простежується тенденція до повільного зростання народжуваності у дещо старшій віковій групі (25 – 29 років). У 2018 р. в цій віковій групі рівень народжуваності вперше перевищив рівень народжуваності у жінок віком 20 – 24 роки – 79 % проти 76 %.

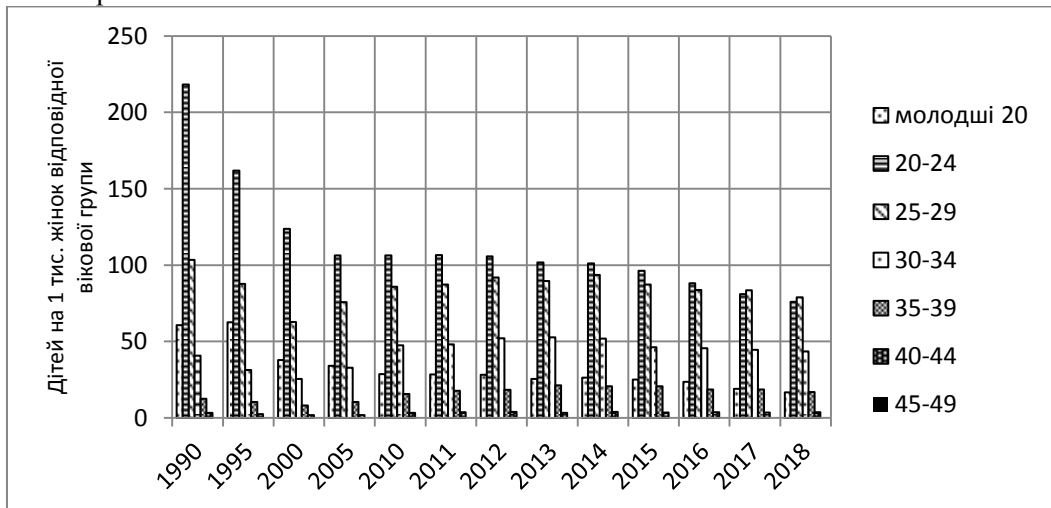

Рис. 1.9. Коефіцієнти народжуваності за віковими групами матерів

Побудовано за даними Державної служби статистики України [12]

Це свідчить про «старіння» материнського контингенту та перебудову вікової моделі народжуваності. При цьому зміни вікового профілю народжуваності в останнє десятиліття відбулися як у містах, так і в сільській місцевості.

Певна річ, що трансформація вікової моделі народжуваності у бік «старіння», негативно позначатиметься на показнику народжуваності в майбутньому [19], позаяк період активного дітонародження в цьому випадку скоротиться, а жінки, здебільшого, обмежуватимуться народженням лише однієї дитини. Отже, частка повторних пологів істотно поменшає.

У 2018 році найчастіше в області народжували жінки у вікових групах: 20–24 роки (27,6 %), 25–29 років (35,2 %) і 30–34 роки (22,2 %); решта – в інших вікових групах. Сім випадків народжень зареєстровано в жінок у віці 45–49 років і шість у жінок віком 50–54 роки. Майже 5 % немовлят (419 новонароджених) народили жінки віком до 20 років, в тому числі дев'ятеро малюків народилось у породіль, яким ще не виповнилось 16 років. Наймолодшою матір'ю стала тринадцятирічна, а найстаршою – жінка віком 54 роки.

Із загальної кількості народжених у 2018 р. первістки становлять 44,0 %, другі діти – 38,6 %, треті – 11,4 %, четверті – 3,1 %, п'яті і наступні – 2,8 %. Двійнят народили 98 жінок, дві жінки – трійню.

Зазначимо, що Тернопільщина є другою серед областей України, де жінки народжували першу дитину у віці 15–19 років та третьою – у віці 20–24 роки.

Із загальної кількості новонароджених в області 91,8% дітей народилися в батьків, які перебували в зареєстрованому шлюбі. Кожна 12 дитина в області народилася в батьків, шлюб яких не був зареєстрований або в одиноких матерів.

Характерною особливістю Тернопільської області є переважання одnodітних сімей над дво- і більше дітними. Тобто, на Тернопільщині, як зрештою і в переважній більшості областей України, сформувалась модель одnodітних сімей. І не варто очікувати, що в найближчій перспективі дітородна (репродуктивна) поведінка подружніх пар, які орієнтуються на одnodітність в сім'ї, зміниться.

Окрім цього, з року в рік простежується тенденція до укладання шлюбів у зрілішому віці, а відтак і пізнішого народження дітей, особливо другої та третьої. Між тим, лише третя дитина забезпечує розширене демовідтворення.

Відкладання народження дитини з тимчасового явища стає звичним для багатьох молодих сімей. Станом на початок 2018 р. на Тернопільщині більше двох третин сімей (79,4 %) мали лише одну дитину, двох дітей – 19,1 %, трьох і більше – 1,4 % [31]. Таке співвідношення сімей за дітністю вкрай негативно впливає на відтворення населення області. Адже відомо, що для простого заміщення поколінь, за оцінкою демографів [цит. за 27], розподіл сімей за кількістю дітей повинен бути таким: одnodітні – 10 %, дводітні 35 %, трьох і більше дітні – 51 %.

Зауважимо, що зазначена проблема має місце не лише у Тернопільській області. Подібні показники дітності сімей характерні також для переважної більшості областей нашої держави, як, зрештою, і для багатьох країн Європи. Якщо така тенденція спостерігатиметься і надалі, то це може призвести до незворотності процесів відтворення населення.

Упродовж останніх років простежується не лише критичне зниження дітородної активності молодих подружніх пар, а й зростання чисельності тих із них, котрі взагалі не хочуть мати дітей. Феномен свідомої бездітності є відносно новим

соціальною явищем, а тому досліджений наразі доволі слабо [5, 14, 22, 36]. Прибічників, що сповідають ідеологію бездітності, називають чайлд-фрі (з англ. *child-free* – вільні від дітей). Про те, що частина українського населення репродуктивного віку “заражена” цією думкою, опосередковано свідчать результати соціально-демографічного дослідження, проведеного вітчизняними вченими в усіх регіонах України. Так, згідно з їхніми результатами опитування [37], 1,2 % респондентів вважають, що ідеальною є сім’я без дітей, а кожен п’ятий, на запитання, чи вважає він виправданою свідому відмову репродуктивно здорових пар від народження дітей, дав позитивну відповідь.

Загалом, за підсумками 2018 р., частка домогосподарств Тернопільській області, у яких немає дітей, становила 53,3 % [31].

Насторожує також і той факт, що в останні роки лікарі чим раз частіше фіксують випадки безпліддя у подружніх пар репродуктивного віку [4, 39]. Це свідчить про існування ще однієї, доволі складної, медико-демографічної проблеми, яка так само негативно впливає на демовідтворення населення. За критеріями ВООЗ, критичним вважають рівень, коли частота безпліддя сягає 15 %. На Тернопільщині цей показник уже досяг 17 % [33] і визначається як катастрофічний.

Дослідженнями вчених з’ясовано, що на Тернопільщині коефіцієнт безпліддя в осіб репродуктивного віку коливається від 0,89 – 1,14 ‰ у чоловіків до 2,99 – 3,15 ‰ у жінок; в Україні, відповідно – 0,89 – 0,91 і 3,80 – 3,91 ‰ [38]. Саме тому лікуванню безпліддя нині приділяється підвищена увага з боку медиків.

Відрадним є той факт, що згідно з даними лікувально-профілактичних установ, що займаються лікуванням безпліддя методами допоміжних репродуктивних технологій, частка подружніх пар, які пізнали радість довгоочікуваного материнства і батьківства, досягла європейського рівня і зараз складає 37 %.

Ще одним важливим показником, що характеризує відтворення населення є **нетто-коефіцієнт відтворення жіночого покоління**. Цей показник показує, скільки в середньому дівчаток, що народжені однією жінкою протягом життя, дожило б до віку матері за умови збереження в кожному віці існуючих рівнів народжуваності і смертності. Іншими словами, він характеризує заміщення покоління матерів поколінням їхніх дочок. Інколи цей показник трактується як такий, що характеризує заміщення поколінь обох статей разом.

Оскільки для Тернопільської області цей коефіцієнт становить 0,565, тобто менше 1,0, то це свідчить про звужене відтворення населення, бо покоління дівчаток, з урахуванням їх дожиття до середнього віку матерів, чисельно менше материнського. Гірша ситуація у міських поселеннях, бо тут цей показник становить лише 0,539; у сільських трохи вищий – 0,581. За цими показниками Тернопільська область займає найнижчі рейтингові сходинки серед регіонів України; середньодержавний нетто-показник відтворення населення у 2018 р. становив 0,620, у міських поселеннях – 0,582, а в сільських місцевостях – 0,679.

На рівень народжуваності негативно впливає також переривання вагітності. Таких випадків щороку в області реєструється більше 1 тис. (у 2018 р. їх було 1069, або 12,7 абортів на 100 пологів) [25]. Це не лише негативно впливає на демовідтворення населення, а й призводить до погіршення здоров’я жінок.

Таким чином, як бачимо з аналізу спектру коефіцієнтів народжуваності, лише їхнє підвищення здатне призупинити подальше погіршення демографічної ситуації.

Ситуація з народжуваністю ускладнюється також незадовільним станом репродуктивного здоров'я матері та дитини, очевидними проявами якого є все ще доволі високі показники смертності немовлят до 1 року (6,3 ‰), захворюваності новонароджених (114,0 ‰), підвищені показники перинатальних втрат (8,3 ‰) та висока частка патологічних пологів (31,7 ‰).

Однією з ознак моделі народжуваності, яка формується в умовах плюралізації форм шлюбно-сімейних стосунків, є відносно велика частка дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Темпи перманентного зростання частки позашлюбних народжень упродовж попередніх років та її стабілізації в останні три роки у Тернопільській області ілюструє рис. 1.10.

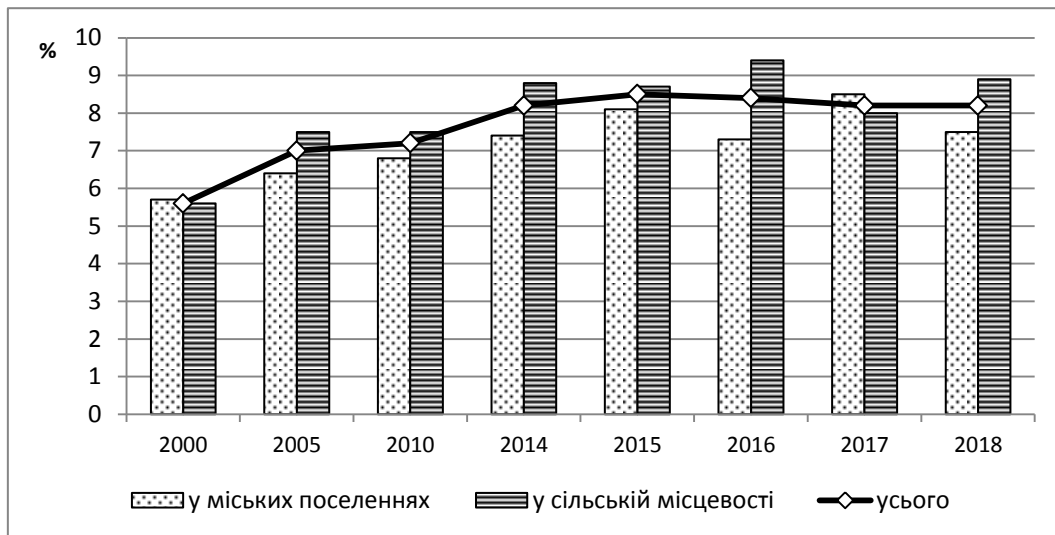

Рис. 1.10. Частка позашлюбних народжень дітей від загальної кількості новонароджених у Тернопільській області (2000-2018 рр.)

Побудовано за даними ГУС у Тернопільській області [31]

За підсумками 2018 р. на теренах області кожна 12 дитина народилася в одиноких матерів або в батьків, шлюб яких не був зареєстрований. Аналіз статистичних даних свідчить також про те, що в останні роки простежується тенденція до поступового зменшення частки позашлюбних народжень молодими матерями, і її збільшення – у матерів віком 30 років і старших. Це вказує на зростання питомої ваги бажаного позашлюбного материнства і зменшення – вимушеного.

З огляду на зазначене вище та беручи до уваги результати досліджень вітчизняних вчених, вважаємо, що одним із першочергових завдань демографічної політики держави має стати відродження авторитету сім'ї, сімейних цінностей тощо.

Смертність населення. Упродовж 1959-2018 рр. рівень смертності у Тернопільській області постійно змінювався і до 1991 р. мав стійку тенденцію до зростання, й перевищував, при цьому, середньодержавний на 0,7-1 ‰ (рис. 1.11). У 2005 р. рівень смертності в області досяг максимальної позначки за аналізований період часу (15,1 ‰), після чого почав повільно спадати. Примітно, що з 1993 р. й у наступні роки рівень смертності у Тернопільській області був завжди меншим аніж в Україні загалом, в окремі роки ця різниця становила 1,5 – 1,7 промільних пункти. Однак з 2015 р.

темпи зростання смертності почали зростати, рівень смертності впритул наблизився до середньодержавного показника й у 2018 р. був лишень на 0,5 ‰ меншим).

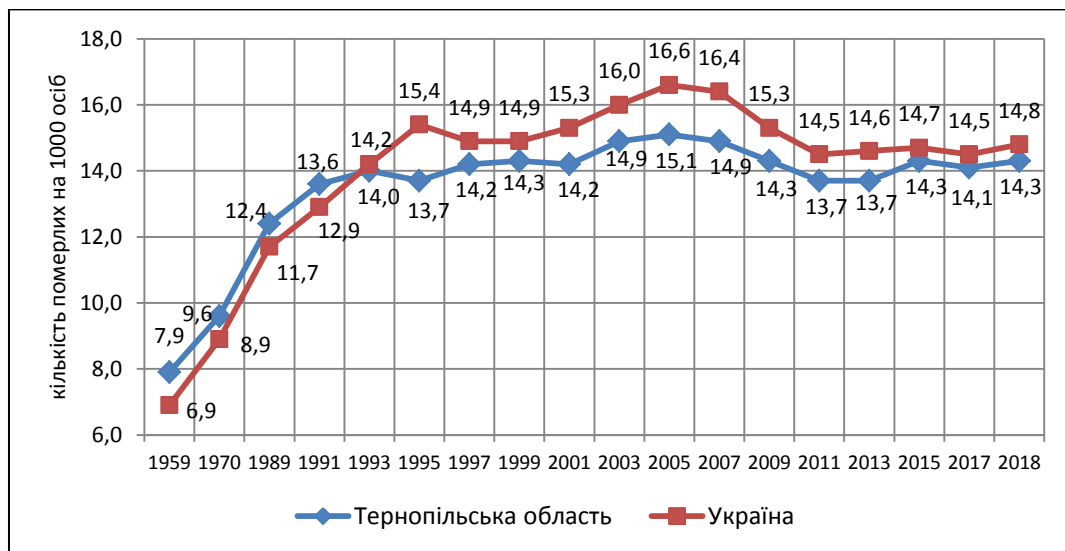

Рис. 1.11. Динаміка загальних коефіцієнтів смертності населення Тернопільської області та України у 1959-2018 рр. (Складено за [21]).

З рисунка 1.11 видно, за більш ніж півстолітній період часу рівень смертності населення зріс на 6,4 промільних пункти, або на 55,2 % – з 7,9 ‰ до 14,3 ‰. З часу здобуття незалежності (1991 р.) темп зростання рівня смертності трохи сповільнився – висхідний тренд змінився хвилеподібним, при цьому проглядаються десятирічні цикли – піки максимальних і мінімальних значень поперемінно змінюються приблизно через п’ять років; на рис. 4.8 добре простежуються два таких цикли).

Згідно з «Міжнародною шкалою...» [26] теперішні рівні смертності в Тернопільській області, як і в цілому по Україні, відповідають так званому «середньому рівню смертності». Однак зазначимо, що переважна більшість адмінрайонів області (14 із 17), за цією шкалою, відноситься до територій з «високим рівнем смертності».

З рисунка 1.12 видно, що за показниками рівня смертності у 2018 р. адміністративні райони суттєво різняться. Найвищі показники смертності були у 4 із них (Монастирському і Підгаєцькому районах – більше 18 летальних випадків на 1 000 осіб населення), де процеси старіння населення є найбільшими. А найнижчі показники рівнів смертності були у Бучацькому і Тернопільському районах (12,3 і 13,4 ‰ відповідно), де у вікових структурах населення найменші частки осіб похилого віку (біля 15 %), а також у Тернополі (9,2 ‰) і Чорткові (9,6 ‰), де крім структурного чинника на меншу смертність впливає значно краще медичне обслуговування.

У 2018 р. смертність у містах Тернопільської області була на рівні 10,6 летальних випадків на 1 000 осіб населення, тоді як у селах цей показник досяг позначки 17,4 ‰, від 12,3 у Бучацькому районі до 20,0 у Монастирському (рис. 1.12). Загалом, рівень смертності сільського населення перевищував рівень смертності мешканців міст

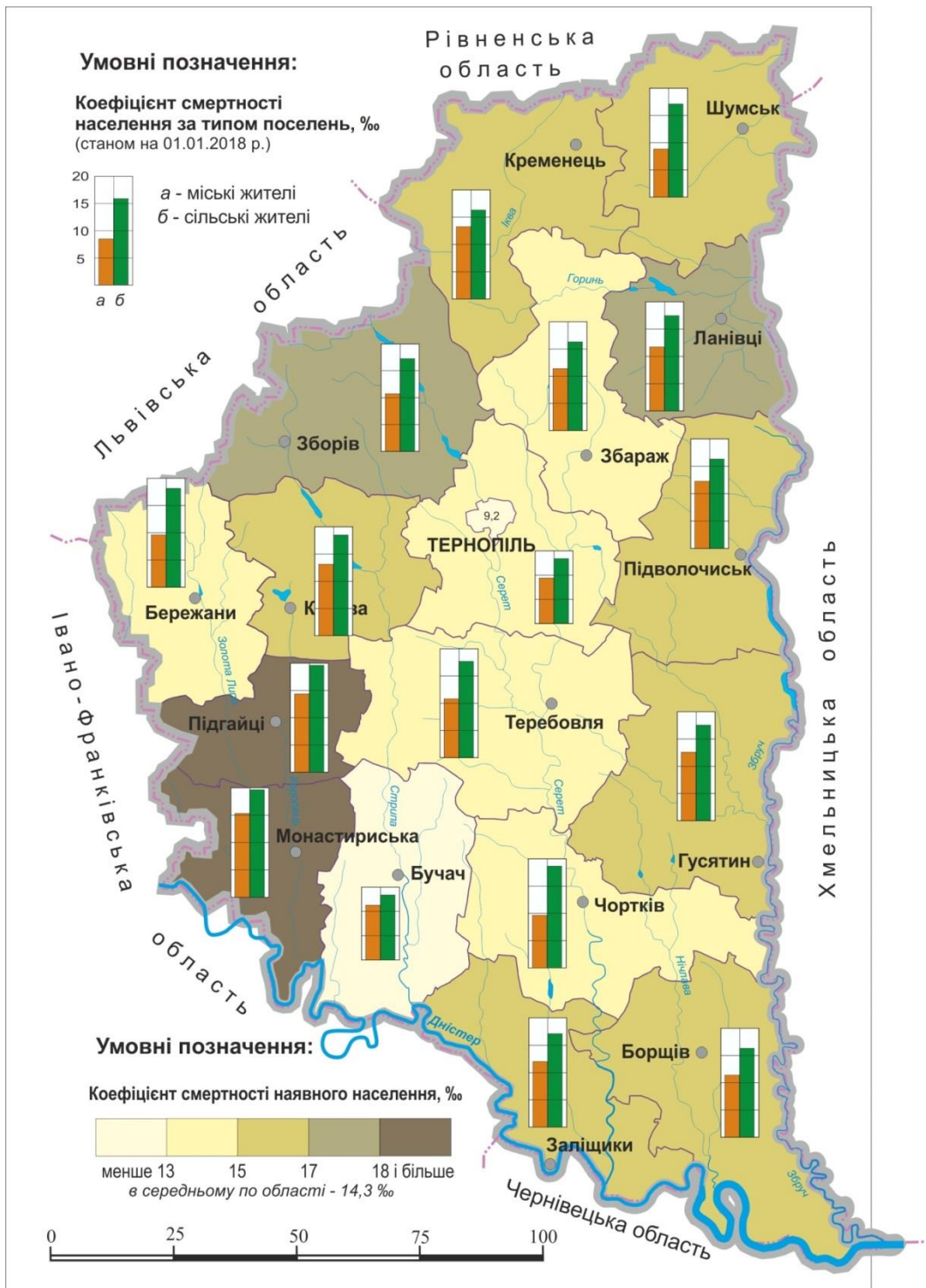

Рис. 1.12. Рівень смертності населення Тернопільської області у 2018 р.
Побудовано за даними [9]

майже на 7 промільних пункти (6,8%). Зауважимо однак, що в останні роки простежується тенденція до деякого зменшення розбіжності у рівнях смертності сільського і міського населення. До цього, як свідчать статистичні дані [9], впродовж щонайменше двох десятиліть поспіль, ця різниця була на рівні 7,6-9,6 %.

Згідно з «Міжнародною шкалою...» [26] смертність міського населення області відповідає «дуже низькому рівню», а населення сільських місцевостей оцінюється як «високий». Факторами такої великої різниці між рівнями смертності сільського населення у порівнянні з міським – є важкі умови сільського побуту та сільськгосподарської праці, високий рівень безробіття, недоступність у багатьох випадках до своєчасної та якісної кваліфікованої медичної допомоги. Крім цього, у селах значно більша частка населення похилого віку, ніж у містах, для якого характерні максимальні показники смертності тощо. Таку ситуацію добре відображають «центро-периферійні» тенденції, тобто чим далі знаходиться населений пункт від обласного центру та міст, тим гіршими є медико-демографічні показники та якість життя населення загалом.

Для того аби з'ясувати просторово-часові зміни показників смертності в розрізі адмінрайонів області нами простежено динаміку смертності упродовж останніх 25 років – з 1994 до 2018 рр. Для цього нами було розраховано кілька показників динамічного ряду, зокрема: абсолютний приріст, показник росту та темп приросту. На підставі здійснених обрахунків з'ясовано, що у 2018 р. рівні смертності населення зросли у порівнянні із середніми їх значеннями за 25-літній період у дев'яти адмінрайонах області. Найбільші темпи зростання відбулися у Монастириському та Підгаєцькому районах. Основним чинником такої ситуації зі смертністю в цих районах є значна частка осіб похилого віку (18-20 %) у вікових структурах населення, через це рівень смертності тут об'єктивно більший, аніж в інших районах області. Загалом, для тих районів області, де у віковій структурі населення частка осіб похилого віку велика, характерна тенденція до зростання показників смертності населення. Цю взаємозалежність підтверджують результати обрахунку коефіцієнта кореляції (r_{xy}), який показує силу зв'язку між явищем і фактором, у нашому випадку – між рівнем смертності та часткою осіб похилого віку у віковій структурі населення кожного з адмінрайонів. Коефіцієнт кореляції дорівнює 0,778, це свідчить про те, що між явищем і фактором існує тісний зв'язок.

Рівень впливу фактора на результативну ознаку визначається обчисленням коефіцієнта детермінації ($D = r^2$). У нашому випадку він дорівнює 0,605. Це означає, що рівень смертності населення на 60,5 % формується під впливом великої частки осіб похилого віку, решту (39,5 %) – зумовлюють інші фактори.

Середня очікувана тривалість життя. Гострою демографічною проблемою сучасності є також стан здоров'я населення Тернопільської області [8, 18, 28, 35].

Узагальнюючим показником стану здоров'я населення регіону є очікувана тривалість життя при народженні.

За **очікуваною тривалістю життя** (73,39 років) Тернопільщина посідає одне з перших місць в Україні (середньодержавний показник – 71,76 років) і поступається лише Чернівецькій (73,83) та Івано-Франківській області (73,67), а також м. Києву, де очікувана тривалість життя людей найбільша – 74,01 року.

За даними статуправління, динаміка рівня середньої очікуваної тривалості життя при народженні упродовж 1991 – 2006 рр. була досить стабільною і колива-

лася в діапазоні 70 –71 рік. Починаючи з 2007 р., показник тривалості життя почав поволі зростати і в 2011 р. перетнув позначку 73 роки (рис. 1.14). Проте тривалість життя чоловіків залишається низькою (68,2 року). Як і в 1991 р., зараз вона на 10,37 років менша, ніж у жінок. Середня тривалість життя жіночого населення у 2018 р. досягла 78,57 року² (рис. 1.14). Ця статева відмінність темпів показує, що зростання тривалості життя було зумовлено не завдяки, а всупереч медицині, бо чоловіки і жінки мають рівний доступ до медичної допомоги. Додамо, також, що така велика гендерна різниця середньої тривалості життя, характерна лише для кількох пострадянських країн.

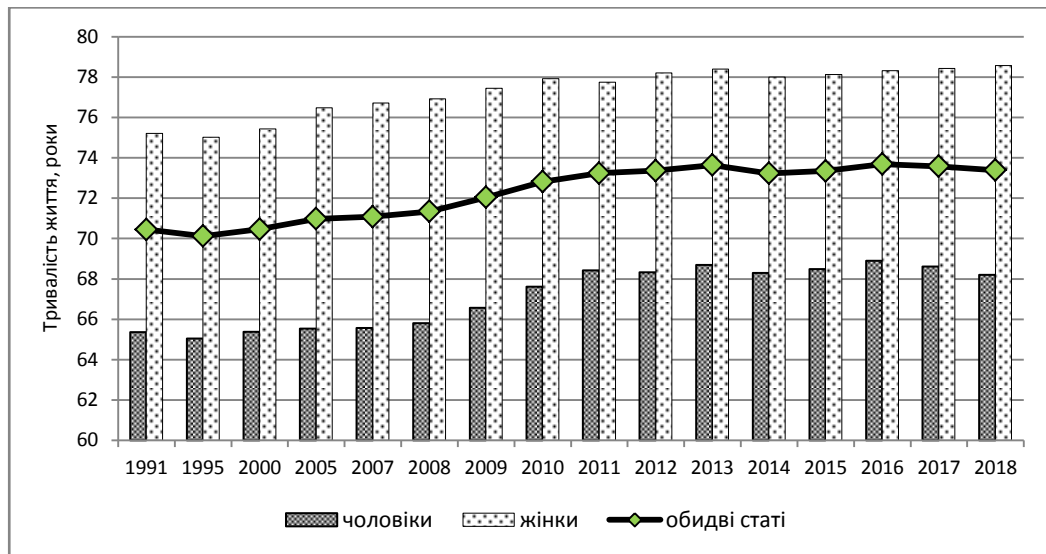

Рис. 1.14. Середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю в 1991 – 2018 роках

Побудовано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [31] та Державної служби статистики України [12]

Незважаючи на те, що з часу проголошення незалежності нашої держави простежувалась позитивна динаміка зростання тривалості життя населення, зараз її темпи призупинились і показники змінюються в діапазоні 73,2 – 73,7 років – коливаючись то в бік збільшення, то в бік зменшення. Зазначимо також, що теперішня тривалість життя населення, як Тернопільської області, так і України загалом, залишається відносно низькою у порівнянні з більшістю європейських країн.

Утім, у порівнянні із загальнодержавним показником середньої очікуваної тривалості життя, як зазначалось вище, Тернопільська область вигідно відрізняється від інших регіонів нашої держави й тривалий час займає лідируючі позиції за цим показником. До цього додамо, що середня очікувана тривалість життя населення нашого краю більша ніж в середньому по Україні за всіма основними віковими групами населення (рис. 1.15).

² Середня очікувана тривалість життя жінок Тернопільської області у 2018 р. була найбільшою в Україні

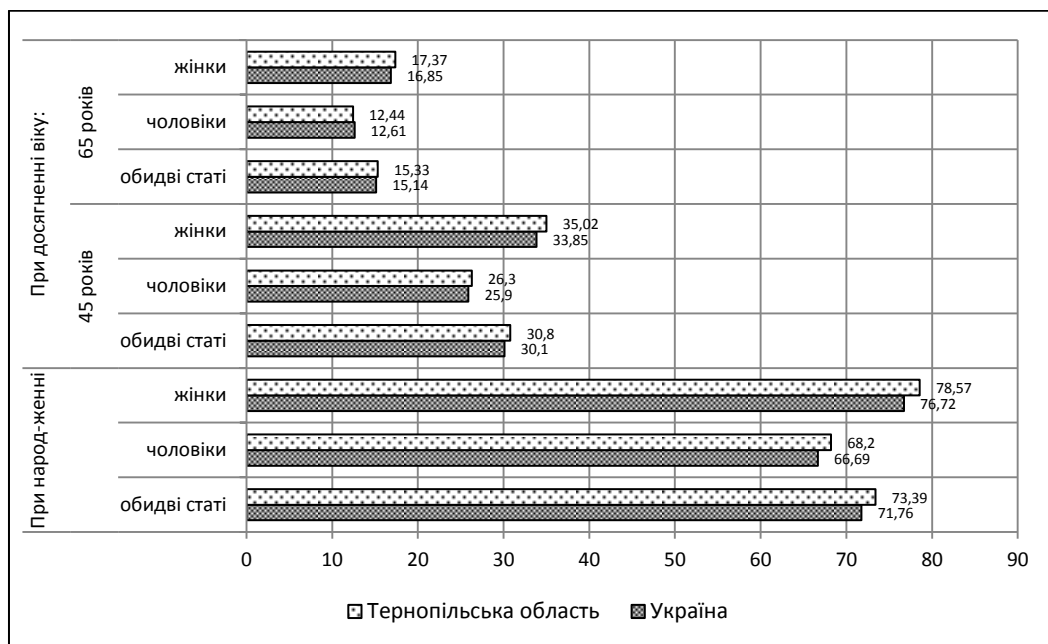

Рис. 1.15. Середня очікувана тривалість життя за статтю і віковими групами в Україні і Тернопільській області у 2018 році

Побудовано за даними ГУС у Тернопільській області [31].

За розрахунками вітчизняних вчених [15], зниження смертності в Україні від переважно екзогенних хвороб сприяла б приросту тривалості життя в середньому на 0,52 для жінок та на 0,31 року для чоловіків щорічно. Якщо б така тенденція була справедливою для Тернопільської області, то очікувана тривалість життя при народженні в 2025 р. досягла б у чоловіків 70,4, а в жінок 82,2 років.

Задля виявлення проблемних територій Тернопільської області наведемо прогнозні розрахунки чисельності населення районів області на десятирічну перспективу, здійснені Г.Баб'як [2]. Згідно її обчислень, за умови збереження сучасних негативних тенденцій чисельність населення області суттєво зменшиться (табл. 1.4). Найгірші перспективи, за даними прогнозу, чекатимуть на мешканців Монастириського (-19,7%), Заліщицького (-5,3%), Підгаєцького (-15,1%), Борщівського (-10,8%) та Бережанського (-10,6%) районів, збільшення чисельності жителів очікується лише у Тернопільському (+9,3%) та Буцацькому (+2,4%) районах.

Таблиця 1.4

Прогноз чисельності населення Тернопільської області [2]

	Чисельність населення, тис. осіб	
	2022	2027
Усього	1047,1	1028,6
Міські поселення	476,9	477,9
Сільська місцевість	570,2	550,7

Зменшення чисельності населення області у близькій та віддаленій перспективі зумовлене значною втратою демографічного потенціалу: поширеними стан-

дартами малодітності, високою смертністю осіб працездатного віку (особливо чоловіків), низькою за європейськими мірками тривалістю життя, високим рівнем старіння тощо.

Висновки. Проведені дослідження дозволяють констатувати, що демографічна ситуація у Тернопільській області, як і в Україні загалом, критична. Внаслідок вичерпання демографічного потенціалу, подальше зменшення загальної чисельності населення області – неминуче. Очевидно, що досягти в осяжному майбутньому такої кількості жителів області, яка була ще на початку 1991 р. (1,18 млн осіб), а тим більше рівня 1939 р. (1,41 млн осіб – історичний максимум чисельності населення), вже не вдасться; депопуляція продовжуватиметься і надалі. Зниження природного приросту населення спричинює деформацію його вікової структури, зниження природного приросту економічно активного населення. Старіння населення призводить до збільшення демографічного навантаження на працездатних осіб, а також до певних труднощів у формуванні працересурсного потенціалу області та забезпеченні господарства робочою силою.

Про проблеми демографічної кризи та заходи щодо їх вирішення йдеться в низці документів загальнодержавного рівня, однак, вони здебільшого носять декларативний характер, оскільки надто залежать від державного фінансування; виконання цих заходів часто зводиться до констатації подальшого погіршення демографічної ситуації. Сучасні заходи державної політики, на думку вчених [16], мають бути спрямовані на забезпечення стабілізації та гармонізації процесів відтворення населення. Досягнення цієї мети можливе за цілої низки умов, це, зокрема: збільшення реальних доходів громадян і подолання бідності; зниження рівня безробіття та тіньової зайнятості, реформування системи соціальної допомоги з метою посилення її цільового спрямування на соціально уразливі верстви населення, підвищення якості та доступності системи профілактичної та лікувально-діагностичної медичної допомоги, поширення стандартів здорового способу життя тощо. Складність вирішення демографічних проблем зумовлена інерцією демографічних процесів, а тому, чим довше відкладатиметься вирішення цих проблем, тим масштабнішими вони стануть.

Однак, навіть за умови неухильного виконання цих заходів, позитивний результат від їх реалізації слід очікувати лише у віддаленій перспективі, бо, як вже зазначалось вище, демографічні процеси змінюються дуже повільно.

Література:

1. Андреева Т. И., Красовский К. С. Табак и здоровье. К., 2004. С. 72-75.
2. Баб'як Г. Відтворення населення регіону: погляд крізь призму демографії //Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України: Науковий журнал. Тернопіль: Економічна думка, 2014. Випуск 19. С. 114-118.
3. Борисов В.А. Рождаемость // Народонаселение стран мира: Справочник / Под ред. Б.Ц.Урланиса и В.А.Борисова. М.: Финансы и статистика, 1984. С. 33.
4. Ванюта Л.І. Проблеми неплідності, причини, діагностика, лікування та шляхи їх вирішення // Зб. наук. праць Асоціації акушерів-гінекологів України. – К.: Фенікс, 2001. – С. 292-295.
5. Вовк Е. Жизнь без детей: успехов больше, счастья меньше // Социальная реальность. 2008. №5. С. 36-40.

6. Воднік В. Д. Самогубство: причини та шляхи профілактики // Вісник Нац. ун-ту Юридична академія України ім. Я.Мудрого. 2013. № 3 (17). С. 140-160.
7. Данило О., Скалецький М. Причини та мотиви суїцидальної поведінки в умовах економічної кризи // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2010. № 661. Філософські науки. С. 85-90.
8. Дем'янчук І. П. Демографічне старіння населення Тернопільської області: причини та наслідки // Актуальні проблеми дослідження довкілля. Зб. наук. праць (за матер. VI Міжн. наук. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження акад. Г. М. Ви-соцького, 20-23 травня 2015 р., м. Суми). Т. 1. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. С. 153-158.
9. Дем'янчук І. П., Дем'янчук П. М. Сучасні тенденції смертності населення Тернопільської області // Екологічні проблеми природокористування та охорона навколишнього середовища : Зб. наук. праць Другої Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (Рівне, 21–23 жовтня 2015 р. / Рівненський ДГУ ; за ред. проф. Д. В. Лико [та ін.]. Рівне: РДГУ, 2015. С. 56-57.
10. Дем'янчук І. П. Особливості і тенденції сучасних процесів відтворення населення в Тернопільській області // Історія української географії. 2014. Вип. 29, 30. С. 181-194.
11. Демографічний паспорт території. Тернопільська область. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport.files/pasport/61/61_12_18.htm
12. Дем'янчук І. П., Ковальчук І. П. Структура і ієрархія причин смертності населення Тернопільської області // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта: Навукова-тэарэтычны часопіс. Сер. 5. Хімія. Біялогія. Навукі аб зямлі. 2016. № 1. Брест, 2016. С. 102-109.
13. Державна служба статистики України. Банк даних [Електрон. ресурс]. Офіц. веб-сайт. Режим доступу до ресурсу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp
14. Державна служба статистики України. Банк даних [Електронний ресурс]. Офіц. веб-сайт. Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/>
15. Заставецька Л. Б. Проблеми депопуляції і старіння населення у Тернопільській області // Наук. записки ТДПУ. Сер.: Геогр. №2. 2003. С. 57-59.
16. Захворювання, пов'язані із палінням. URL: <http://www.mypukiev.ho.ua>
17. Исупова О. «Чайлдфри», или добровольная бездетность / Ольга Исупова [Электронный ресурс] // Демоскоп Weekly. 2010. №427-428. Режим доступу до ресурсу: <http://demoscope.ru/weekly/2010/0427/gender05.php>
18. Дем'янчук І. П. Детальний аналіз демографічних проблем аграрних регіонів (на прикладі Тернопільської області) // Моделювання стану і перспектив розвитку сільських територій в умовах трансформації земельних відносин в Україні: моногр.; Кол. автор. / за ред. проф. І. П. Ковальчука. К. : Медінформ, 2015. 194 с.
19. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р.(колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д.е.н., проф. Е.М. Лібанової. К.: Український центр соціальних реформ, 2006. 138 с. С. 77.
20. Кравченко М. Вплив демографічної кризи на систему соціального захисту // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. К.: НАДУ, 2011. № 1. С. 225-233.
21. Коваленко Н.В. Бідність як соціально-економічна категорія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2007-2/doc/1/08.pdf>
22. Комплексне демографічне дослідження / ред. Е. М. Лібанова. К., 2006. 188 с.
23. Кустовська О. В. Демографічний розвиток регіону (статистичний аналіз і моделювання). Тернопіль: Економічна думка, 2008. 326 с.
24. Литвинова О.Н. Поєднаний вплив чинників довкілля на захворюваність жителів великого міста (на прикладі міста Тернополя) [Текст] : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.02.01 / О. Н. Литвинова. - К., 2003. - 22 с.
25. Лібанова Е., Курило І. Демографічний прогноз: що очікувати українцям до 2050 року? // Газета Урядвий кур'єр. 31 січня 2012 р. №18 (4662). С. 2-3.

26. Населення Тернопільської області за 2018 рік / за ред. Н.Дідуник. Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2019. 104 с.
27. Населення України за 2018 рік: демограф. щорічник. К.: ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2019. 120 с.
28. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. К.: АДЕФ-Україна 2008. 288 с.
29. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 468 с.
30. Основні показники рівня життя населення. К., 2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://n-slovo.com.ua/wp-content/uploads/2018/09/A3.pdf>
31. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області/ Гол. ред. В.Г.Богайчук. Тернопіль, 2019. 122 с.
32. Пальян З. О. Демографічна статистика: Навч.-метод. посібник. К.: КНЕУ, 2003. 132 с.
33. Підгорний А.З. Курс демографічної статистики : Навчальний посібник. Одеса: ОДЕУ, 2008. 133 с.
34. Романюк, Л.М. Динаміка інфекційної захворюваності населення Тернопільської області // Сучасні проблеми клінічної та експериментальної медицини: VIII підсумкова наук.-практ. конф. мед. фак-ту (25-27 квітня 2000 р.) / Відп. ред. В.Е. Маркевич. Суми : СумДУ, 2000. С. 100-101.
35. Самооцінка домогосподарств рівня своїх доходів // Головне управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. Офіц. веб-сайт. Режим доступу до ресурсу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua>
36. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. [За ред. Н. П. Осипової]. К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 124.
37. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2018 рік / За ред. А. А. Чорного. Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2019. 392 с.
38. Стешенко В., Курило І., Слюсар Л. Деформації статево-вікового складу населення та ризики трансформації сім'ї // Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) [За ред. Е. М. Лібанової]. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. 496 с.
39. Тернопіль: про дитя треба думати ще до зачаття! [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://te.20minut.ua/Zdorovya/ternopil-pro-ditya-treba-dumati-sche-do-zachattya-10276473.html>
40. Україна в цифрах. 2018: Статистичний збірник. К., 2019. 45 с.
41. Федчишин Н.Е. Хвороби системи кровообігу: динаміка поширеності в Україні та Тернопільській області // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2013. № 1 (55). С. 53-55.
42. Шаповал А. «Чайлд-фрі» – новітня загроза зниження народжуваності» // Віче. 2010. № 6. С. 27-30.
43. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. К.: АДЕФ-Україна, 2008. С. 148
44. Юзько А. М., Руденко Н. Г. Лечение бесплодия с использованием вспомогательных репродуктивных технологий в Украине // Здоровье женщины: научно-практический журнал. №3 (89). 2014. С. 153-157.
45. Юзько О. М., Юзько Т. А. Подолання безпліддя за допомогою репродуктивних технологій // Здоровье Украины. № 3 (20). 2009. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mazg.com.ua/articles/?num=138>

1.2. МЕХАНІЧНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ

Одним із важливих факторів, який безпосередньо впливає на демографічну ситуацію в регіоні є міграції населення. Міграції являють собою переміщення людей з одного місця в інше, як правило, з перетином статистично враховуваної межі (держави, області, населеного пункту) зі зміною місця проживання на більш чи менш тривалий час або назавжди [1; с. 93]. Міграції класифікують за різними ознаками: *за тривалістю*: постійні, сезонні, епізодичні та маятникові; *за причинами виникнення*: соціально-економічні (трудові), побутові, політичні, екологічні, військові.

Перші міграційні потоки з території Тернопільщини почали формуватися з середини XIX ст. з збіднілих селян Австро-Угорщини, які виїжджали у пошуках кращої долі спочатку у європейські країни (Німеччину, Францію), а згодом долучилися до загальноєвропейського міграційного потоку до США, Аргентини, Бразилії і Канади. Вони використовувались для малокваліфікованої праці, найбільше – для сільськогосподарських робіт. У деяких повітах Тернопільщини, зокрема Заліщицькому і Борщівському, величина емігрантів у цей час перевищувала природний приріст населення.

До початку Першої світової війни з Австро-Угорщини лише до США і Канади виїхало 400 тис. українців. Основний контингент українських емігрантів у Канаду сформувався з центральних і південних повітів галицького Поділля – Гусятинського, Чортківського, Борщівського і Заліщицького.

Масовим стало у 1880-ті переселення східногалицького селянства на територію Росії. Новий його вибух припав на серпень 1892 р. і розпочався в Збаразькому повіті, звідки в ніч із 3 на 4 серпня 25 жителів села Шили таємно перейшли через кордон у Росію. Через тиждень повіт залишили 1500 селян. Поступово еміграційна «гарячка» перекинулася в Борщівський, Скалатський, Тернопільський та інші повіти.

Друга міграційна хвиля сформувалась у 20-30-их роках XX ст. в основному у США та Канаду. У цей період з території Тернопільського воєводства виїхало близько 125,3 тис. мігрантів. Ця міграція була в основному соціально-економічною та побутовою (поєднувались родини тих, хто виїхав в ці країни під час Першої світової війни).

Під час Другої світової війни міграції з території України загалом, і Тернопільської області зокрема, мали переважно політичний характер. Значній частині наших співвітчизників вдалось знайти притулок в інших країнах, рятуючись від сталінських репресій і переслідувань. А інша частина – була насильно вивезена у Сибір та північні регіони європейської частини Росії. У цей період відбулась масова примусова міграція поляків з західних частин України, в тому числі і з Тернопільської області. Натомість на ці території було переселено поляків із східної Польщі.

В подальшому основними причинами формування міграційних потоків з території області були переважно соціально-економічні. З 1970 р. до 1990 р. територію області покинуло близько 56,5 тис. осіб. Водночас у цей час в'їхало сюди 55,3 тис. осіб (сальдо міграції –11,2 тис. осіб).

Нова хвиля міграції (кінець XX – початок XXI століття) зумовлена довготривалою економічною кризою. Перші значні міграційні потоки сучасного періоду

почали формуватися у 1994-1995 рр. (рис. 1.5). В основному населення виїжджало до країн Західної та Південної Європи (Італія, Греція, Португалія, Іспанія, Франція), значною була також частка мігрантів до країн центральної Європи (Німеччина, Чехія, Польща), а також в Ізраїль, Мальту. У 1994 р. вперше було зафіксоване від'ємне сальдо міграції (-0,9 тис. осіб). Від'ємним воно залишається і до сьогодні. Серед мігрантів у той період була значна кількість осіб з вищою освітою і високою кваліфікацією. Це зумовило явище т. зв. «відпливу умів». Тільки за 1995 р. за межі області виїхало понад 2,8 тис. осіб з вищою та незакінченою вищою освітою, 4,1 тис. осіб з середньою спеціальною та 6,1 тис. осіб – із загальною середньою освітою. Серед мігрантів переважали чоловіки (51 %) у молодому та середньому віці.

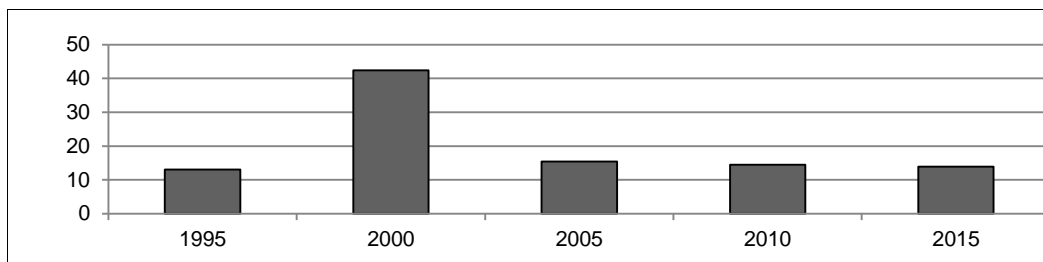

Рис. 1.5. Кількість мігрантів у Тернопільській області

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що сумарна кількість трудових мігрантів у 2001 р. становила 42,4 тис. осіб. За даними сільських рад, у селах області чисельність громадян, які працюють за межами України, становила 20095 осіб, або 6,3 % від кількості сільського населення у працездатному віці, в тому числі 11925 чоловіків та 8170 жінок. Найбільші обсяги міграцій населення на той час були із м. Тернополя, Тернопільського, Заліщицького, Бучацького, Борщівського та Чортківського районів.

У 2010 р. найбільші обсяги міграцій були зафіксовані з територій Підгаєцького, Монастириського, Зборівського та Заліщицького районів.

За 2015 р. з території області вибуло 13084 осіб, найбільше з м. Тернополя, Кременецького, Борщівського, Бучацького, Бережанського, Тербовлянського районів. Насьогодні за приблизними підрахунками вчених за межами області в інших країнах перебуває більш, ніж 100 тис. мігрантів. Встановити точну цифру неможливо, оскільки багато з них перебуває за кордоном нелегально.

Більшість мігрантів за межі області складають чоловіки (52 %), у віковій структурі – населення молодого та середнього віку (76 %). Серед чоловіків найбільша кількість мігрантів у віці 30-49 р., серед жінок – 30-39 р. Популярними серед населення області залишаються сезонні трудові міграції. Головними напрямками таких міграцій є м. Київ, а також країни-сусіди: Польща, Чехія, Росія. В основному в них беруть участь чоловіки (будівельні та сільськогосподарські роботи).

Основні потоки мігрантів формуються, як і раніше, із сільської місцевості, але в останні роки постійно збільшується механічний рух населення із міст унаслідок зупинки промислових підприємств, скорочення працівників багатьох установ і закладів. Спостерігається також зворотній процес урбанізації – *реурбанізація*. Це повернення міських жителів, які працювали на великих підприємствах і проживали у куртожитках в села.

**Сальдо міграції у районах і м. Тернополі в 2002-2015 роках
(осіб в розрахунку на 1000 жителів*)**

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2015
По області	-1,0	-1,1	-1,7	-1,5	-1,7	-1,6	-1,3	-1,2	-0,9	-0,8	-0,4	0,7
Бережанський	2,0	5,3	3,7	1,4	-0,4	1,0	-1,7	-1,6	-1,5	-1,1	-2,0	0,4
Борщівський	-1,4	-0,7	0,2	-2,0	-0,3	-0,4	-3,8	-2,1	-1,3	-0,9	0,4	-0,4
Бучацький	-0,4	0,1	0,6	-0,6	-0,1	-2,5	-2,3	-1,2	-0,7	0,5	0,1	-0,8
Гусятинський	-0,1	2,3	1,4	-0,2	-1,4	-2,4	-3,0	-1,9	-0,7	-0,5	-0,4	-1,4
Заліщицький	-5,0	-4,5	-2,5	-3,8	-3,5	-2,3	-3,1	-2,3	-2,2	-3,1	-1,0	0,1
Збаразький	4,7	4,9	7,9	2,6	1,8	2,8	3,5	1,5	2,1	1,9	0,8	-0,2
Зборівський	2,5	3,4	7,1	2,2	0,4	-1,7	-4,2	-3,8	-2,4	-1,7	-1,9	-1,4
Козівський	2,9	4,2	3,9	3,2	0,7	0,1	-0,9	-0,1	-0,4	0,2	-0,3	-0,2
Кременецький	-4,1	-2,4	-0,8	-1,3	-3,2	-3,0	-3,3	-1,8	-1,4	0,1	0,8	-0,1
Лановецький	-0,8	2,1	2,2	1,0	1,3	-2,1	-0,7	-3,8	0,1	-1,2	-0,9	0,2
Монастириський	-5,5	-2,4	-2,6	-5,0	-5,2	-6,4	-5,5	-4,5	-3,8	-4,9	-5,5	-1,4
Підволочиський	-0,2	-0,5	4,3	2,7	2,4	2,1	1,2	2,9	3,1	2,4	2,9	0,6
Підгаєцький	-7,5	-6,6	-6,2	-6,9	-7,1	-6,8	-7,7	-2,5	-7,5	-5,3	-4,2	-0,8
Теребовлянський	2,7	4,4	2,7	2,0	2,2	3,7	3,6	1,0	1,0	2,1	2,2	1,1
Тернопільський	10,6	14,3	16,8	11,6	11,4	12,9	10,2	6,3	7,3	8,5	8,3	6,0
Чортківський	2,2	0,3	-1,4	-0,3	-3,6	-2,9	3,1	-0,1	0,1	0,7	1,2	-0,6
Шумський	1,9	0	-0,7	-0,7	-2,9	-2,3	-2,0	-1,3	-1,0	-0,6	-0,6	-0,3
м. Тернопіль	-7,0	-12,7	-18,7	-10,4	-8,0	-7,4	-5,3	-3,2	-4,2	-5,3	-4,5	-5,3

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Поширені донедавна «маятникові міграції» населення (в окремі роки в них брало участь 20-25 % сільського працездатного населення) різко зменшились внаслідок скорочення діяльності, зменшення потужності, ліквідації багатьох підприємств і установ, де були зайняті «маятникові мігранти». На це вплинуло зменшення кількості рейсів автобусів і приміських поїздів, подорожчання транспортних послуг. Зі зміною форм власності на землю деяка частина людей залишається працювати в селах, інша – мігрує за межі області.

В останні два роки на території України з'явилися і набули значних обсягів так звані військові міграції у зв'язку з веденням військових дій на сході нашої країни (Донецька і Луганська області). Вони в значній мірі впливають на формування сучасної демографічної ситуації в Україні (змінюється кількісний склад, населених пунктів, а у деяких випадках і національний склад населення окремих регіонів).

На початку 2016 року кількість вимушено переселених осіб становила 1,738 млн. осіб (за даними Міністерства соціальної політики), з них в Україні – 1,1 млн. осіб. Слід відзначити різницю між поняттями, якими оперують дані організації – «внутрішньо переміщені особи» (ВПО) та «біженці». Згідно зі статтею першою Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру»

[2]. Вказані переміщення стосуються лише тих осіб, які мігрують в межах своєї країни. Громадян, які перетинають міжнародний кордон у пошуках безпечних умов життя в інших державах ООН іменує «біженцями».

Якщо проаналізувати розселення внутрішньо переміщених осіб на території України, то тут спостерігається чітка тенденція: найбільше їх розселяється у м. Києві (105,2 тис. осіб) та Київській області (43,1 тис. осіб), а також у великих містах України – Харкові (185,0 тис. осіб), Запоріжжі (99,3 тис. осіб), Дніпропетровську (72,2 тис. осіб), Одесі (30,6 тис. осіб) та ін. Отже, бачимо, що найбільш привабливими для поселення біженців є міста, де є кращі можливості для пошуку роботи і соціальних гарантій. Кількість ВПО прямо пропорційна до віддаленості від зони воєнних дій. І таким чином, найменша їх кількість зосереджена у західних областях України, в тому числі і Тернопільській області (2,7 тис. осіб). Серед переміщених осіб тут найбільшу частку займають особи працездатного віку (45 %).

Ряд проблем, пов'язані із переселеннями жителів окупованих територій виникає і з тих, хто змінив своє місце проживання не покидаючи Україну. Вони, насамперед, пов'язані із адаптацією людей до нового місця, а також збільшенням навантаження, яке лягає на всі служби, задіяні в розселенні та облаштуванні побу-ту переселенців.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи виокремлює такі соціальні та економічні загрози, спричинені масовим переселенням:

- напруження на місцевих ринках праці через істотне збільшення пропозиції робочої сили за рахунок вимушених переселенців;
- проблеми з медичним обслуговуванням, зокрема із забезпеченням переселенців безкоштовними ліками;
- проблеми з наданням послуг дошкільної та шкільної освіти, пов'язані, зокрема, із значним збільшенням наповнення груп та класів;
- проблеми з розміщенням переселенців, у тому числі з оплатою послуг санаторно-курортних закладів, де вони проживають.

Вирішення існуючих проблем потребує комплексного підходу з боку як спеціальних служб, місцевого населення, так і самих переселенців. Водночас переселенці є важливим чинником соціального напруження у тих регіонах, куди вони переїхали.

Література:

1. *Влах М.* Географія населення: [словник-довідник] / Мирослава Влах. – Львів: Видав. Центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 241 с.
2. *Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»* // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 1. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>. – Назва з екрану.
3. *Заставецька О. В.* Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О.В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
4. *Статистичний щорічник Тернопільської області за 2015 рік* / [за ред. А. А. Чорного]. – Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2016. – 430 с.
5. *Шушпанов Д. Г.* Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області) : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.07 / Д.Г. Шушпанов. – К., 2009. – 20 с.
6. *Яковенко Т. В.* Особливості сучасної демографічної кризи в Україні / Т. В. Яковенко // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1122. – С. 77-83.

1.3. ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ

Етнічний склад населення краю сформувався під впливом політичних і соціально-економічних умов і зазнавав у процесі формування постійних змін.

Сучасну територію Тернопільської області в давнину заселяли слов'яни, які в IV столітті н. е. утворили велике об'єднання племен, відоме під назвою анти. Поширена етногенетична концепція походження українців від антив. У IX столітті східнослов'янські землі об'єдналися в єдину державу Київську Русь, яка була могутньою державою середньовічної Європи. Про інтенсивність заселення в даний час території краю свідчать близько 300 староруських городищ і селищ, понад 100 некрополів X – XIII століть. В кінці XI століття на території сучасної Тернопільщини утворилися руські князівства Теребовлянське і Шумське, які пізніше об'єдналися і увійшли до Галицько-Волинського князівства. З часів Русі і аж до середини XX ст. українці Тернопілля називалися русью або русинами [8].

У XVIII ст. на території Тернопільського воєводства були заселені німці. Їх спровадила сюди австрійська влада як зразкових господарів. Вони становили близько 0,9 % населення. На Тернопільщині були навіть німецькі села. Це Броніславівка Зборівського повіту, Бекерсдорф (нині Новосілка) Підгаєцького повіту, Конопківка поблизу Микулинців. Саме засновник Конопківки німець Ян фон Конопка оцінив лікувальні властивості мінеральної води і започаткував курорт у цьому селі.

Але вже у 1939-1940 рр. німці з Тернопільщини, як і з усієї Західної України, згідно з радянсько-німецькою угодою, були репатрійовані до Німеччини.

У Тернопільському воєводстві до возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР основними національностями були українці, поляки, євреї, а також німці, чехи, вірмени та ін. Українці становили 70-75 % від населення воєводства. Вони постійно зазнавали утисків із боку польського уряду. Жорстока експлуатація українців, насильне їхнє ополячення призводили до зростання кількості емігрантів серед українського населення, постійного зменшення його кількості [8].

У 1921 у Тернопільському воєводстві, яке мало площу 16240 км², проживало 1 млн. 428,5 тис. осіб, із них українців – 848,6 тис. (59,4 %), поляків – 447,8 тис. (31,4 %), євреїв – 129 тис. (9 %), інших – 2,9 тис. (0,2 %). У 1931 р. – 1 млн. 600,4 тис. осіб, із них українців – 879,6 тис. (54,8 %), поляків – 586,6 тис. (36,6 %), євреїв – 134,1 тис. (8,4 %), інших – 0,2 тис. осіб.

Тривале перебування краю у складі Польської держави зумовило високу частку тут поляків. Їх переселяли переважно із західних воєводств Польщі на родючі землі Галичини, їх частка постійно збільшувалась у довоєнний період (табл. 1.7).

У дорадянський період українці проживали переважно в селах, у більшості міст і містечок Тернопільщини вони становили менше, ніж половину населення. Там переважало єврейське і польське населення.

У 1939 році утворено Тернопільську область, тоді на 13700 км² проживало 1,500 млн. осіб. У першому переписі УРСР, що охоплював Тернопільщину (1959 р.), питома вага українців у загальній кількості населення становила 94,8 %, або 1030,16 млн. осіб. У наступних переписах чисельність українців зростала за рахунок природного приросту населення, і становила:

- у 1970 р. – 1106954 особи,
- у 1979 р. – 1123085 осіб,
- у 1989 р. – 1126395 осіб.

Таблиця 1.7

Частка осіб різних національностей у складі населення у Тернопільській області, за даними переписів населення, %

Національність	1921	1931	1959	1970	1989	2001
українці	59,4	58,1	94,9	96,0	96,8	97,8
росіяни	0,1	0,1	2,5	2,3	2,3	1,2
поляки	31,4	33,5	2,2	1,3	0,6	0,3
інші	10,1	8,3	0,4	0,4	0,3	0,7

**за даними Головного управління статистики у Тернопільській області*

Значні зміни в національному складі населення Тернопільщини відбулися в повоєнний період. Звідси, як і з інших областей західної частини України, було переселено на історичну батьківщину поляків, чехів. Тільки на територію Польщі були евакуйовані майже 227 тис. осіб. До поселень, з яких виїхали ці люди, було переселено українців із Польщі, Чехословаччини. Із Польщі прибуло близько 160 тис. осіб. Ці переселення спричинили зниження частки польського, чеського населення і збільшення частки українців у національному складі населення Тернопільщини.

Різко скоротилась порівняно з довоєнним періодом кількість євреїв. Вони масово були знищені в часи фашистської окупації, а частина з них емігрувала за кордон. У післявоєнний період на території Тернопільської області збільшилась кількість росіян і громадян інших національностей колишнього Союзу РСР. Вони були прислані сюди як фахівці для відбудови зруйнованого війною господарства, розвитку промисловості, колективізації сільського господарства.

Сучасна Тернопільська область належить до так званих моноетнічних регіонів (частка корінного етносу – українців – тут становить 97,8 %), хоча за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території регіону проживали представники 85 національностей. Найчисельнішими були українці (1113,5 тис. осіб), табл. 1.8. Серед найбільш чисельних національних меншин тут були представлені – росіяни, поляки, білоруси, євреї, молдовани, вірмени, татари, азербайджанці, вепси та інші національності, кількість представників, кожної з цих меншин – менше 100 осіб [6].

За питомою вагою *українців* у національному складі населення (97,8 %) Тернопільська область займає перше місце в Україні. За цим показником їй дещо поступаються Івано-Франківська (97,5 %) та Львівська (94,8 %) області. За роки, що минули від перепису населення 1989 року, частка українців збільшилась на 1,0 відсоток. Загалом такий високий відсоток українців у національному складі простежується від 1959 року (94,9 %). Надалі він поступово збільшувався, в основному за рахунок зменшення частки поляків і євреїв у роки Другої світової війни, росіян та осіб інших національностей (між переписами 1989 і 2001 років). Українці проживають на всій території області, питома вага їх у загальній чисельності насе-

лення районів становить – від 95,6 % (Підволочиський район) до 99,6 (Підгасцький район). Питома вага українців серед сільського населення дещо вища (99,2 %), ніж серед міського (96 %).

Таблиця 1.8

**Етнічний склад населення Тернопільської області,
за матеріалами перепису населення 2001 р.***

Національність	Кількість (тис. осіб)	У % до підсумку		2001 рік, у % до 1989 р.
		2001 рік	1989 рік	
українці	1113,5	97,8	96,8	98,9
росіяни	14,2	1,2	2,3	53,3
білоруси	1,0	0,1	0,1	60,5
поляки	3,9	0,3	0,6	57,5
інші національності	5,9	0,6	0,2	у 2,2 р. м.

*за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Серед українського населення виділяються групи людей, які відрізняються своєю культурою, звичаями, традиціями, говіркою – *етнографічні групи*. За даними перепису населення 2001 року, на території Тернопільської області мешкають 364 представники таких етнографічних груп українського етносу, як: лемки, бойки, гуцули, поліщуки, русини (1,1 % від їх загальної кількості в Україні). Найчисленніші серед них лемки – 346 осіб і бойки – 147 осіб; малочисельні – гуцули – 14 осіб і русини – 4 особи.

Лемки – після депортації у 1944-1947 рр. частина лемків оселилася на території Тернопільщини – їх тут майже 100 тис. осіб. Найбільше лемків проживає на території Монастириського, Теревовлянського, Козівського, Тернопільського районів. Центром лемківської культури є с. Гутисько, де майже щорічно відбуваються фестивалі, є музей побуту лемків. В Тернопільській області діє товариство «Лемківщина», яке координує культурно-мистецькі акції, видає свій журнал [1; с. 341].

Бойки – відселені разом із лемками зі споконвічних українських земель сучасної Польщі, але компактно вони не проживають. Найбільша їх кількість у м. Тернополі. У 2002 р. було створено Тернопільське обласне товариство «Бойківщина» [7; с. 156].

Друге місце за чисельністю населення в області мають *росіяни*. Особливо стрімко їхня кількість зросла на території області, починаючи з 1939 року (тоді їх нараховувалось близько 0,1 % від загальної кількості населення), а вже у 1959 році їх чисельність становила 2,5 % від усього населення.

Аналіз матеріалів Всеукраїнського перепису населення у 2001 році свідчить про те, що кількість росіян в порівнянні з 1989 роком зменшилась на 46,7 % і на час перепису складала 14,2 тис. осіб.

Питома вага росіян в етнічному складі населення районів становить в основному до 1 %. Виокремлюються дещо більшими показниками кількості росіян лише Збаразький (1,3 %), Кременецький (1,28 %) і Чортківський (1,6 %) райони. Найвища частка росіян серед населення Чорткова (9,9 %), Тернополя (7,2 %), Скали-Подільської (7,3 %), Кременця (5,9 %) та інших міст, де розміщувалися великі промислові підприємства та військові частини колишньої Радянської Армії. Пито-

ма вага росіян серед міського населення становить 2,4 %, у сільській місцевості лише 0,4 % від усієї кількості населення.

Поляків на території краю проживає 3856 осіб (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). Найбільше їх проживає у Підволочиському районі, тут вони займають друге місце після українців (3,6 %). Вони проживають також у м. Тернополі, смт Гусятині, смт Гримайлові, м. Тереховлі та ін.

Євреї – одна з найдавніших національних і релігійних меншину краї. Вигнання євреїв з держав і міст західної та центральної Європи у XIII-XV ст. спричинило їх міграцію на схід. Вже в 1500 році євреї, що жили на українських землях під польською адміністрацією, проживали в 23 містах краю.

Зосереджуючись у містах і містечках, євреї (становили 40-45 % міщан Східної Галичини) займалися ремеслом, торгівлею, лихварством, орендою землі, домашніми послугами. Основним заняттям євреїв у містах і селах на початку XX ст. була торгівля. За даними переписів населення 1897 р. в Росії та 1900 р. в Австро-Угорщині найбільше єврейське населення було в Кременці – 39 % та Гусятині – 41 %. Від кінця XIX ст. починає збільшуватись кількість євреїв у державній адміністрації і вищих школах краю.

Від грудня 1939 року євреїв, особливо прибулих із окупованої німцями Польщі, масово арештовували, виселяли в Сибір. Постраждали, насамперед, сіоністи, єврейські релігійні діячі; іудейські громади фактично перестали існувати. Найжахливішим періодом у житті євреїв у краї, як і в усій Україні, стала німецько-нацистська окупація 1941-1944 рр. Окупаційна влада створила концтабори (гетто) у майже всіх великих населених пунктах. Тільки у Збаражі у 1943 році розстріляли понад 15 тис. євреїв, зігнаних із населених пунктів району; у селах їх загнали в будинки і спалювали, або розстрілювали на місці. Ще й нині не встановлена точна кількість жертв німецького нацизму серед представників цієї національності.

За часів радянської влади у краї не було жодної єврейської організації. З проголошенням незалежності України єврейська община значно активізувала діяльність. Від початку 1990-их почали діяти товариство «Алеф»; нині діють Єврейська община та фонд «Хесед-Фрідландер» (філія Хмельницького фонду «Хесед-Бешт»). Збережено надбання єврейської релігії та культури (синагоги, місця поховань, книги, документи тощо), іудейські громади [9; с. 561-563].

Насьогодні спостерігається тенденція до зменшення кількості єврейського населення. Згідно з переписом населення 1979 р. на території області проживало 949 особи, 1989 р. – 693 особи, 2001 р. – 167 осіб (з них у містах – 155), які визнали себе євреями. Євреї проживають тільки в містах, хоча в довоєнний період значна кількість була і в селах. Понад 80 % із них проживає у м. Тернополі.

Молдовани – одна з найдавніших національних меншин краю, яка формувалася протягом сторіч – від часів Київської Русі, коли вони утворювали частину населення Галицького, згодом Галицько-Волинського, князівств. Зменшення молдовського населення спричинене переселенням молдован у східні частини Степової України й асиміляцією з українцями. Проаналізувавши статистику переписів населення, відзначимо, що їх кількість у XX столітті не зазнавала суттєвих змін (у 1979 р. проживало 229 особи молдавської національності або 0,02 %; у 1989 р. – 373 або 0,03 %; у 2001 р. – 356 осіб або 0,03 % від загальної кількості населення області. З них у містах проживає тепер – 199 осіб, у селах – 157 осіб. Найбільше

молдован є у Кременецькому (34 особи), Борщівському (33 особи), Збарзькому (32 особи) Чортківському (30 осіб) районах.

Молдовани беруть участь у суспільному житті краю. Разом з українцями у Зборівській битві 1649 р. брав участь молдовський політичний діяч, літописець М. Костін. А під час німецько-радянської війни у нашому краї воювало багато уродженців Молдови, зокрема радянський військовий діяч, письменник П. Вершигора [9; с. 547-548).

Поява *чеського* населення у краї пов'язана з колонізацією українських земель у XII-XIX ст. сусідніми державами – Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Кримським ханством, Румунією, Чехословащиною та Росією; а також із міграцією іноземних колоністів.

Багато чехів брали участь у військових діях на території Тернопільщини під час Першої світової війни; у серпні 1914 року створена Чехословацька стрілецька бригада (від 1917 р. – корпус). Зокрема, 2 липня 1917 р. три чеських полки, які воювали в російській армії, зазнали великих втрат (190 осіб) у бою проти австрійського війська на полях біля села Цецова (нині Калинівка Зборівського району). Цей бій започаткував створення чехословацької армії. Майже щороку для вшанування пам'яті земляків Калинівку відвідує чеська делегація. У 1997 році тут перебував президент Чеської Республіки В. Гавел, у 2006 році – начальник штабу Збройних сил П. Штефко, у 2007 році – міністр оборони В. Парканова та ін. Про битву під Калинівкою видано книги чеських авторів М. Рудольфа «Зборів» (1922 р.), Ю. Хлодецького «Поле слави чехословацької зброї» (1924 р.) та ін. [5; с. 596-597).

У Тернопільській області у 2001 р. найбільше чехів проживало у Кременецькому районі – 8 осіб.

За даними перепису 2001 року, у області проживало 133 *азербайджанці*.

В Тернополі діє регіональне відділення Конгресу азербайджанців України.

Внаслідок процесів асиміляції та посилення міграційних процесів кількість населення інших національностей зменшилась більш, ніж у 2 рази (з 1989 р. до 2001 р.). Всі вони проживають в основному в міських поселеннях (здебільшого у м. Тернополі).

Місто Тернопіль на сьогоднішній день має найбільшу частку українців в національному складі серед обласних центрів України – 94,1 % або 212617 осіб. Серед національних меншин найбільшою тут є частка росіян – 3,4 % або 7743 особи. Частка поляків і білорусів не перевищувала 0,3 % від загальної чисельності населення для кожної групи. Є й представники інших національностей, але їх частка незначна.

Перші докладні статистичні дані про кількість населення міста Тернополя відомі з 1808 року. На основі перепису встановлено, що в місті проживало 7095 мешканців, національний склад – не визначений; у 1880 році всіх жителів було 25819 осіб, із них українців – 6023 особи (23,3 %), поляків – 6170 осіб (23,9 %), євреїв – 13468 осіб (52,2 %), представників інших національностей – 158 осіб (0,6 %).

Переписи населення у XX ст. подають детальнішу картину національного складу (табл. 1.9). Як бачимо, у довоєнний період місто заселяли в основному поляки (41,0 % від всього населення) та євреї (39,3 %). Однак, у повоєнний період національний склад населення міста Тернополя кардинально змінюється. Згідно з даними перепису 1959 року бачимо, що тоді вже переважну більшість населення

(77,2 %) становили українці, а частка поляків та євреїв стала надзвичайно мізерною (2,9 % та 1,3 % відповідно). На такі різкі зміни вплинули історичні події – примусове виселення поляків з території України, а також масове винищення та примусова міграція євреїв у роки Другої світової війни.

Таблиця 1.9

Національний склад населення міста Тернополя за даними переписів населення, %*

Національність	1931**	1959	1989	2001
українці	19,4	77,2	91,2	94,2
росіяни	0,02	16,9	7,1	3,4
поляки	41,0	2,9	0,6	0,3
євреї	39,3	1,5	0,3	0,1
інші	0,28	1,5	0,8	2,0

*за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

**у 1931 р. визначався релігійний склад населення

Натомість частка росіян у місті у радянський період суттєво зросла – з 0,02 % у 1931 р. до 16,9 % у 1959 р. Однак з 1989 року їх кількість почала стрімко зменшуватися і на сьогодні у Тернополі вони становлять не більше 3,4 % населення.

У період після здобуття Україною незалежності у місті значно збільшилась кількість представників інших національностей і тепер вона становить 2,0% від загальної чисельності населення. Серед них – поляки, білоруси, грузини. У Тернополі діє Польське культурне товариство.

Література:

1. Барна В.. Лемки / В. Барна, І. Дуда // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2005. – Т. 2 : К – О. – С. 341.
2. 7 Заставецька О.В. Географія населення України: навч. посіб. / О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль, 2010. – 134 с.
3. 8 Заставецька О. В. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О.В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
4. Кидра В. Бойки / В. Кидра // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 156.
5. Мельничук Б. Чехи на Тернопільщині / Б. Мельничук, В. Уніят // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2008. – Т. 3 : П – Я. – С. 596–597.
6. Офіційний веб-сайт Всеукраїнського перепису населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/> – Назва з екрану.
7. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2015 рік / [за ред. А. А. Чорного]. – Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2016. – 430 с.
8. Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. – Т. 1. – Тернопіль: Тернограф, 2014. – 668 с.
9. Уніят В. Євреї на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Збруч, 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 561–563.
10. Уніят В. Молдавани на Тернопільщині / В. Уніят // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль : Збруч, 2005. – Т. 2 : К – О. – С. 547–548.

1.4. РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

1.4.1. Історичні особливості заселення території. Формування поселенської мережі

Тернопільщина належить до давньозаселених територій. М'який клімат з достатнім зволоженням, рівнинна територія, наявність горбів і терас для стоянок, значні лісові масиви із звіриною та ягодами сприяли активному заселенню цієї території в давнину. Вчені вважають, що територія краю почала заселятись ще до раннього палеоліту (250-200 тис. р. тому). Про це свідчать археологічні знахідки поблизу села Великий Глибочок Тернопільського та Буглів і Ванжулів Лановецького районів. У цей період розпочалась так звана перша хвиля заселення нашого регіону. Поселенцями були мисливські племена, які полювали на дичину в лісах, займалися рибальством і збиральництвом, проживаючи у стоянках.

Активний період заселення території Тернопільської області розпочався у добу пізнього палеоліту (35-10 тис. років тому). На думку Ю. Полянського, в цей період почалося заселення заходу України загалом і Тернопільщини зокрема вихідцями з Балканського півострова.

Важливим етапом заселення території області був період трипільської культури (IV-II тис. р. до н.е.), залишки поселень цього часу виявлено у Придністер'ї (понад 200 місцезнаходжень). Трипільці вміли обробляти метал, кераміку, створювали перші тканини, розвивали скотарство, будували міцні будинки та храми, започаткували військову справу.

Розпад общинно-родового устрою і формування феодальних виробничих відносин (XIII ст.) сприяли активному заселенню нашого краю, як і лісостепу загалом, виникненню сіл, ремісничих поселень і центрів-градів (містечок). У цей час на території Тернопільщини виникли перші давньоруські міста-городища – Микулин, Теремовля, Шумськ, Збараж, Кременець, Биковен, Моклеків, Данилів, Стіжок. Ці міста-городища були добре укріплені, вони розташовувалися на високих, добре захищених стрімкими ярами мисоподібних берегах річок, підсилених системою оборонних укріплень – ескарпів, валів з ровами. Навколо городищ групувалися поселення, які обслуговували потреби князівсько-боярської верхівки, дружинників та допоміжного персоналу. Це були спеціалізовані поселення, жителі яких займалися вирощуванням сільськогосподарської продукції (з рослин: пшениця, жито, овес, просо, гречка, горох, боби, льон, коноплі, сливи, вишні, яблука тощо; і з тварин: свині, велика та мала рогата худоба, коні, птиця) або ремісничим виробництвом [1].

Після ослаблення Галицько-Волинського князівства у XIV ст. та у зв'язку з численними нападами татар на територію краю, подальший активний період заселення в історії Тернопільщини розпочався у XVI ст. і був пов'язаний з наданням (у 1540 р.) коронному гетьманові Яну Тарнавському королівського привілею на будівництво замку із заснуванням міста Тернополя. Місто швидко розбудовувалося, у 1548 р. отримало німецьке, а у 1550 р. – магдебурзьке право. Королівські привілеї 1550, 1556 років звільнили жителів Тернополя від багатьох повинностей у зв'язку з витратами на будівництво замку, сприяли розвитку торгівлі. У цей час активно розвивали-

ся міста й містечка. Багато з них також здобули магдебурзьке право – Бучач, Кременець, Коропець, Скала, Язловець, Залізці, Чортків, Бережани, Підгайці та ін.

Внаслідок поділу території Тернопільщини у 1772 р. між Російською та Австрійською імперіями північна частина області відійшла до Росії, а решта території – до Австрії. Це значно вплинуло як на процеси заселення, так і на характер забудови цих територій.

Значні зміни в мережі поселень регіону відбулись на початку ХХ ст. Внаслідок проведення столипінської реформи у північній частині, яка входила до Волинської губернії Росії, та парцеляції земель на території, що входила до панської Польщі, виникають дрібні поселення (хутори).

У цей же час розширились функції деяких міст регіону, зокрема Тернопіль став центром воєводства, а міста Бережани, Бучач, Збараж, Гусятин, Залішки, Підгайці, Терехівля, Кременець, Скалат – центрами повітів. Це сприяло розвитку в них сфери послуг, зосередженню промислових підприємств.

Внаслідок аграрного перенаселення сільська місцевість регіону стає наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. джерелом масової еміграції. Територію нашого краю покинуло тільки з 1890 до 1938 рр. майже 350 тис. осіб, що негативно позначилося на людності сіл [1].

Найбільші зміни у розселенській мережі відбулися після злуки західноукраїнських земель з УРСР внаслідок запровадження нового адміністративного поділу країни. Місто Тернопіль отримало функції обласного центру, а багато невеликих містечок і великих сіл почали виконувати функції райцентрів. Серед них – Струсів, Микулинці, Золотники, Козлів, Вишнівець, Великі Бірки, Буданів та ін. У цих поселеннях була створена значна соціальна інфраструктура для обслуговування населення навколишньої сільської місцевості. Але вже всередині ХХ ст. багато центрів районів втратили свої управлінські функції через зміну територіального поділу. Ті з них, що не мали ніяких промислових підприємств, почали поступово втрачати свою людність.

Внаслідок заходів радянської влади, спрямованих на ліквідацію хуторів, як нібито непрогресивної форми розселення, що не відповідає потребам великого колективного господарства, у 70-і роки ХХ ст. було здійснено так звану реконструкцію сільського розселення. В області було ліквідовано або приєднано до великих сіл 900 хуторів, що скоротило поселенську мережу майже наполовину. У них були закриті об'єкти соціальної сфери (фельдшерсько-акушерські пункти, бібліотеки, клуби, початкові школи, магазини), які надавали першочергові послуги.

Найбільші зміни відбулись у мережі поселень північної і західної частин області (мережа скоротилась на 50–70 %). В результаті реформування сільського розселення у 70-і роки ХХ ст., найзначніше скорочення торкнулось мережі сільських населених пунктів Кременецького, Збараського, Бережанського, Зборівського районів. Впродовж періодів між наступними переписами мережа сільських поселень більшості районів Тернопільської області розширилась (за винятком Бережанського, Монастириського та Шумського районів), а особливо у Лановецькому, Зборівському, Козівському районах.

Основними причинами цих змін стали структурні зміни в економіці, зокрема у сільському господарстві, і, як наслідок, поширення трудової міграції. Ділянки під забудову молодим людям надавались у великих селах, багато з них внаслідок так

званої «не перспективності» малих сіл, покидало їх, шукаючи роботу в містах. По-ступово хутори знелюдніли, багато з них зникли з карти назавжди.

Внаслідок поширення у сільському господарстві колгоспно-радгоспної системи господарювання, в області, як і країні загалом сформувалися у другій половині ХХ ст. низові територіальні системи розселення на базі сільськогосподарських підприємств. Цьому сприяли процеси міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, розширення виробничих і соціальних зв'язків між поселеннями. В умовах цукрово-буряково-зернового з розвиненим м'ясо-молочним напрямком сільськогосподарського виробництва в області сформувалися великі колгоспи і радгоспи (понад 300), які охоплювали село-центр сільськогосподарського підприємства і села-відділення. Вони були тісно пов'язані системою розселенських зв'язків (виробничих, організаційно-управлінських, трудових, культурно-побутових та ін.). Такі системи розселення об'єднувались у кущові, районні, між-районні і обласну системи розселення. Про їх територіальну організацію в межах Тернопільської області йде мова у дослідженнях Б. Заставецького (1987), Д. Ткача (1994), О. Гричука (1983), М. Ковтонюка (1997) та ін.

Порушення розселенських зв'язків у низових системах відбулося, певним чином, через реформування сільського господарства наприкінці ХХ ст. Ліквідація великих колективних господарств та розвиток індивідуальних селянських господарств вплинули, передусім, на виробничі і трудові зв'язки. Створення на місці колгоспів понад 1120 сільськогосподарських підприємств та понад 600 фермерських господарств, в складі яких переважно одне поселення, призвело до розпаду низових систем, посилення вертикальних зв'язків сіл із районним центром. А кризові процеси в економіці, зокрема закриття промислових підприємств, ліквідація багатьох об'єктів соціальної сфери (лікарень, амбулаторій та ін.) послабили зв'язки між поселеннями, зумовили міграційні рухи людей за межі своїх населених пунктів (переважно закордон).

На формування мережі поселень впливають також природні чинники – рельєф, клімат, гідрологічні умови, земельний фонд, корисні копалини. Вони мали вирішальний вплив на стадії виникнення поселень, тепер їх вплив здійснюється опосередковано через тип і рівень освоєння території. Так, рівнинний рельєф території нашого краю з невеликими перепадами висот (амплітуда абсолютних висот в області – 327 м) сприяв заселенню цієї території, її сільськогосподарському освоєнню. Більшість поселень області розміщені у долинах рік, у балках, на вододілах – значно менше.

Густа річкова мережа (понад 2400 рік і потоків), особливості будови долин рік (притоки Прип'яті (Горинь, Іква, Вілія) – широкі, заболочені, а притоки Дністра – у верхів'ї широкі, поблизу гирла – терасовані, каньйоноподібні) накладають відбиток на особливості розселення людей, на планувальні форми поселень, забезпечення їх водою. Велика кількість штучних водойм (246 ставків і 14 водосховищ) також сприятливо позначаються на водопостачанні поселень, використовуються населенням для риборозведення, відпочинку. Так, для водопостачання м. Тернополя використовуються води Тернопільського та Івачівського ставів.

Переважає більшість міст і селищ розташовані у долинах і на берегах рік, що сприятливо позначається на їх водопостачанні.

Рельєф має вплив і на розпланувальні форми поселень. Так, у центральній частині області – на Тернопільському плато поширені квартальні форми забудови сіл та міських поселень. У західній частині, що знаходиться в межах Опілля, розмежованого грядами, більшість сіл має лінійне розпланування. Вузьку витягнуту форму мають і міста Кременець, Бучач, Заліщики, смт Коропець і Велика Березовиця, що знаходяться вздовж рік чи доріг. Така форма зумовлює значну віддаленість місць проживання і праці, збільшує затрати на будівництво комунікацій.

У деяких поселеннях внаслідок значного перепаду висот заселені масиви розділені між собою (Скала-Подільська, Ланівці, Чортків). Рівнинний рельєф області загалом сприяє сполученню між населеними пунктами.

На особливості розселення людей мають вплив і корисні копалини. Вони в області представлені природною будівельною сировиною (вапняк, пісок, гіпс, глина, мергель, пісковик тощо). На базі їх розробки розвивається промисловість будівельних матеріалів, що є містоформувальною основою деяких міст і селищ міського типу, сіл (сmt Скала-Подільська, с. Оришківці, с. Дружба, смт Велика Березовиця, с. Великі Дедеркали та ін.).

На території області є значні запаси підземних вод – ґрунтових і власне підземних. Ґрунтові води залягають на глибині 4–10 м, а підземні – у трьох водоносних горизонтах на глибинах 5–16 м, 30–40 м, 60–80 м, які використовуються для водопостачання поселень, для господарських потреб населення. Забезпечення поселень прісною водою в області є достатнім.

Мінеральні води і лікувальні грязі, які є в області, сприяли розвитку багатьох поселень, в яких вони освоєні. Це, передусім, смт Гусятин і Микулинці, с. Конопківка. А кліматичні ресурси поруч із гідрокліматичними, є основою для розвитку курортного господарства у м. Заліщики, с. Більче-Золоте Борщівського району, с. Скоморохи Бучацького району, тим самим сприяючи загальному розвитку цих поселень.

Кліматичні ресурси області, зокрема активних температур (від 2450° до 2600°), достатнє зволоження (500–700 мм на рік), тривалий вегетаційний період (205–209 днів) сприяють сільськогосподарському освоєнню території, що відображається позитивно на розселенні людей. Комфортні умови проживання сприяють високій концентрації населення на всій території області. Деякий виняток становлять поселення Придністров'я, в яких в окремі роки можуть бути повені і паводки на Дністрі і його притоках.

Формування мережі поселень Тернопільської області перебувало також під впливом транспортної освоєності території. Її характеризують показники розвитку різних видів транспорту, передусім автомобільних і залізничних транспортних шляхів. Вони сполучають всі населені пункти області в єдину систему розселення і формують її лінійно-вузлову структуру.

Загальна протяжність автомобільних шляхів у Тернопільській області у 2011 р. становила 5000 км, в тому числі 4976 км – шляхи з твердим покриттям. На кожну 1 тис. км² території припадає 362 км автодоріг, в тому числі з твердим покриттям – 360 км (в Україні відповідно 281 км та 275 км).

Найважливіші автомагістралі державного значення Дубно – Кременець – Тернопіль – Чернівці і Львів – Тернопіль – Хмельницький перетинають область із півночі на південь і з заходу на схід. Вони визначають композиційні осі обласної сис-

теми розселення, об'єднують цю систему з системами розселення сусідніх областей (Рівненської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької).

Сполучення між населеними пунктами всередині області здійснюється шляхами обласного значення: Тернопіль – Бережани – Рогатин, Тернопіль – Чортків – Бучач – Монастириська, Тернопіль – Скалат – Гусятин, Тернопіль – Залізці – Почаїв та ін. Сполучення між найближчими поселеннями здійснюється ще й по дорогах місцевого значення (протяжність таких в області – 4322,8 км, в тому числі 4298,9 км з твердим покриттям). Територію області перетинає 637 маршрутів, в тому числі 81 – міських, 194 – міжміських (внутрішньо обласних і міжобласних), 362 – приміських, на них працює понад 1000 автобусів.

За допомогою залізниць (564,1 км) область сполучається з іншими регіонами України та зарубіжними країнами (залізниці Київ – Львів, Тернопіль – Чернівці), сполучає між собою населені пункти різних частин області (залізниці Тернопіль – Бережани, Тернопіль – Іване-Пусте, Тернопіль – Ланівці, Тернопіль – Підволочиськ та ін.). Щільність залізниць становить 41 км на 1 тис. км², тоді як в Україні – 36 км. Електрифіковано 97,9 км колій.

Про транспортну освоєність території свідчить її відносна забезпеченість транспортними шляхами, транспортна доступність поселень (визначена за допомогою коефіцієнта Енгеля).

Так, поселення та населення Гусятинського, Чортківського, Тернопільського, Бучацького, Тербовлянського районів мають найвищу в області транспортну доступність, тоді як для Зборівського, Лановецького, Заліщицького, Монастириського, Шумського та Підгаєцького районів характерна відносно низька транспортна освоєність, зокрема доступність.

Отже, вирішальний вплив на виникнення і розвиток населених пунктів в області мали види господарювання та природні умови. Вони зумовили типи поселень, їх розміщення на території регіону, форми поселень, їх величину.

Сучасна мережа поселень Тернопільської області нараховує 1058 населених пунктів, в яких проживає 1084,1 тис. осіб (на 01.01.2015 р.). Серед них 18 міст (у тому числі два міста обласного значення – Тернопіль і Чортків), 17 селищ міського типу та 1023 сільські населені пункти.

Тернопільська область є досить густонаселеною (78,4 осіб на 1 км² території), та характеризується густою мережею поселень – 76 населених пунктів на 1000 км² території (проти 47,3 пунктів в Україні). Цей регіон відзначається поєднанням переважно невеликих (до 500 жителів) і середніх сіл (від 500 до 1000 жителів), малих міських поселень. Для області характерне зменшення за останні десятиліття людності поселень, особливо сільських.

1.4.2. Сільське розселення

На території Тернопільської області налічується 1023 сільських населених пункти, які відрізняються за людністю, виконуваними функціями (табл. 1.10).

Середня людність сільських поселень області коливається від 377,2 осіб (Зборівський район) до 960,3 осіб (Тернопільський район), становлячи в середньому в області – 595,7 осіб (рис. 1.6). Зниження середньої людності сільських поселень (у

1970 році цей показник був максимальним і становив 911,8 осіб) відображає загальну тенденцію зменшення кількості сільського населення Тернопільської області.

Таблиця 1.10

Кількість сільських поселень у районах Тернопільської області*, *

Райони	1959	1970	1979	1989	2001	2015
Бережанський	166	84	81	81	55	56
Борщівський	83	67	67	68	69	70
Бучацький	113	57	56	55	57	57
Гусятинський	90	59	57	56	59	61
Заліщицький	66	48	47	46	53	53
Збарзький	166	69	69	68	73	74
Зборівський	173	83	83	81	89	90
Козівський	97	44	43	43	53	53
Кременецький	200	63	62	62	68	68
Лановецький	108	41	40	40	52	52
Монастирський	94	50	48	47	46	46
Підволочиський	74	56	55	54	60	60
Підгаєцький**	-	-	-	-	36	36
Теребовлянський	111	75	75	73	75	75
Тернопільський	77	53	53	53	55	56
Чортківський	110	54	52	53	55	56
Шумський	127	61	60	60	60	60
Всього	1874	964	948	940	1015	1023

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

**до 1990 р. Підгаєцький район був у складі Бережанського

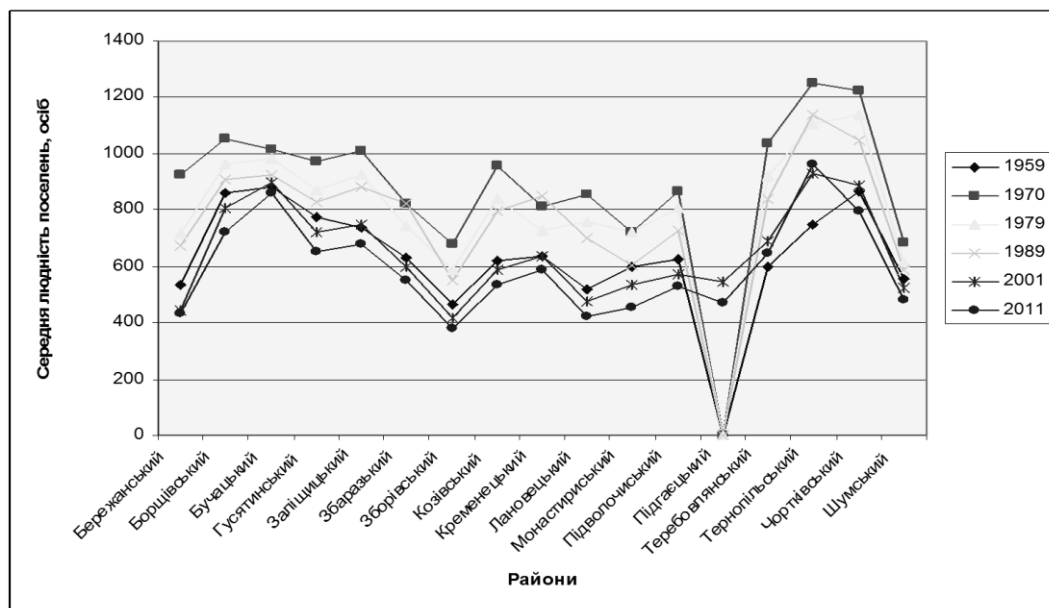

Рис. 1.6. Динаміка середньої людності сільських поселень Тернопільської області*

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Помітніші зміни людності впродовж аналізованого періоду відбулись у поселеннях південної і західної частин області де найбільше було поширене дисперсне розселення. Зокрема, найзначніше скоротились порівняно із 1959 р. показники середньої людності сільських поселень у Монастириському (на 21 %), Борщівському (14,2 %), Гусятинському (14,1 %) районах.

Вивчення процесів розселення регіону свідчить про те, що найбільші зміни у кількості поселень відбулися між переписами 1959 і 1970 рр., що було зумовлено проведенням органами влади т. з. впорядкування поселенської мережі. Тривалий час у Тернопільській області була поширена хутірська система розселення. Ліквідація малих сіл, примусове приєднання їх до великих мали значний вплив на кількість населених пунктів. Змінилася і людність поселень: за цей період збільшилася середня людність поселень у більш, як у 2 рази (табл. 1.11), а вже у наступні періоди вона поступово зменшується.

Таблиця 1.11

Групування сільських населених пунктів Тернопільської області за людністю, за даними переписів та станом на 01.01.2010 р.*

Групи поселень із людністю, осіб	1959		1989		2001		2010		2015	
	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %
До 50	515	27,5	11	1,1	19	2,0	28	2,7	28	2,7
51-100	257	13,7	29	2,9	37	4,2	34	3,3	34	3,3
101-200	159	8,5	64	6,4	86	9,1	108	10,6	108	10,6
201-500	296	15,8	346	34,3	306	32,1	363	35,5	363	35,5
501-1000	343	18,3	345	34,3	315	33,2	311	30,4	311	30,4
1001-1500	187	10,0	139	13,8	129	13,0	120	11,7	120	11,7
1501-2000	39	2,1	50	5,0	49	5,1	43	4,2	43	4,2
2001-2500	19	1,0	16	1,6	14	1,3	9	0,9	9	0,9
2501-3000	15	0,8	4	0,4	4	0,2	1	0,1	1	0,1
Більше 3000	7	0,4	4	0,4	6	0,5	6	0,6	6	0,6
Всього	1874	100	1008	100	1018	100	1023	100	1023	100

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Аналіз статистичних даних за період з 1959 до 2015 рр. свідчить про те, що в межах Тернопільської області спостерігається тенденція до зменшення кількості малих сіл і чисельності населення в них та збільшення кількості середніх за людністю поселень.

Найбільші зміни в кількості поселень відбулися в групах населених пунктів із людністю до 50 осіб, 51-100 осіб, 101-200 осіб, в яких кількість населених пунктів за період від 1959 до 2001 рр. зменшилась у 56 разів. Ці зміни відбулись внаслідок

ліквідації деяких дрібних поселень, приписування багатьох до складу більших. Різке зменшення чисельності населення в поселеннях з людністю до 200 осіб пов'язане з відтоком із них молоді на навчання і роботу в більші села чи міста. В них залишається населення старших вікових груп і вони відзначаються природним скороченням населення. У цих поселеннях внаслідок недостатнього розвитку сфери обслуговування майже не приживається молодь. У період від 1979 до 1985р. із 85 населених пунктів з людністю до 200 осіб, чисельність населення зменшилась у 73 селах, в 3 не змінилась і тільки в 9 збільшилась. У період з 1989 до 2006 рр. подібна тенденція збереглася.

За період від 1959 до 1989 рр. чисельність населення збільшилась здебільшого в групах з людністю 201-500 осіб, 501-1000 осіб, 1001-1500 осіб. На ці групи припадало 79,6 % сільських поселень. А вже за період від 1989 до 2001 рр. (особливо в другій половині цього періоду) спостерігаємо процес зменшення чисельності населення у всіх цих групах. Залишаються лише поодинокі райони, де бачимо збільшення кількості жителів – це: Тербовлянський, Тернопільський, Чортківський.

Значні зміни відбулися і в показниках кількості населення поселень (особливо сільських) Тернопільської області. Загалом за 1959 - 2001 роки кількість населення зменшилась на 49 тис. осіб. Особливо стрімке скорочення кількості населення спостерігалось у 1989-2001 роках (на 34,7 тис. осіб).

Зменшення людності в сільських поселеннях зумовлено значною мірою сучасними демографічними процесами, передусім зменшенням показників народжуваності і збільшенням показників смертності, старінням населення. Якщо у 1950 р. на кожну 1000 жителів в області народжувалось 21,3, а помирало 11,1 осіб, то вже у 2000 р. – відповідно 9,2 і 13,6 осіб, а в 2015 р. – 11,3 і 13,8 осіб. Особливо катастрофічний стан у сільській місцевості: у 2012 році тут коефіцієнт народжуваності був тільки 8,8 %, а смертності – 18,5 % (природне скорочення населення становило – 9,7 %). Найгірші показники природного відтворення населення спостерігаються у селах Бережанського, Лановецького, Зборівського, Тербовлянського районів, що зумовлено значним старінням населення в них, яке викликане потужними потоками жителів сіл на роботу і навчання в м. Тернопіль у 70-80-ті роки ХХ століття. Крім несприятливої демографічної ситуації у селах області, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. спостерігається формування значних обсягів мігрантів із сільських жителів на заробітки переважно за кордон. Тільки за 2012 рік із регіону офіційно виїхало понад 5 тис. осіб, досить значними є обсяги нелегальної міграції, значна їхня частина – з сільської місцевості.

За період 1959-2015 роки практично у всіх поселеннях області відбулося зменшення кількості населення. І якщо раніше в області кількісно переважали села з чисельністю населення від 501 до 1000 осіб, то тепер – від 201 до 500 осіб. У таких районах, як Бережанський, Гусятинський, Зборівський, Лановецький і Шумський спостерігаються особливо негативні тенденції у зміні чисельності населення. Від 1959 до 2013 років кількість населення у кожному з них зменшилась в середньому на 15-20 тис. осіб. Особливо чітко видно цю тенденцію при аналізі змін чисельності населення кожного поселення обласної системи розселення. Слід відзначити, що негативні зміни в кількості населення, що відбулися в кожному населеному пункті області, призвели до переведення практично всіх поселень у групи, які на ранг нижчі за кількістю населення. Великих сіл (із населенням понад 3000 осіб) зали-

шилось в області 5 (Трибухівці Буцацького району, Озерна Зборівського, Великі Гаї і Петрики Тернопільського, Біла Чортківського району). В цих поселеннях впродовж 1970-2012 років спостерігалась приблизно постійна кількість населення.

В сучасних умовах внаслідок змін у сільському господарстві та через ліквідацію переробних підприємств у сільській місцевості переважна більшість із них – це типово сільськогосподарські села. В них більшість жителів зайняті у сільськогосподарському виробництві, але переважно у індивідуальних селянських господарствах. У колективних і фермерських господарствах частка жителів сіл є не дуже великою (19% від усіх зайнятих у сільському господарстві).

Наявність у окремих із них майстерень для обслуговування і ремонту сільськогосподарської техніки чи автомобілів не впливає значно на загалом переважаючу зайнятість населення села у сільськогосподарському виробництві. Дещо більше людей зайняті у несільськогосподарських галузях у тих селах, де ще збереглися промислові підприємства (с. Новосілка Підволочиського району, с. Ковалівка Монастирського району, с. Струсів, с. Золотники, с. Кобиловолоки Тереховлянського району, с. Білокриниця Кременецького району, с. Нагірянкa Чортківського району, с. Мишковичі Тернопільського району, с. Озерна Зборівського району, с. Яструбове і с. Великий Ходачків Козівського району та ін.), їх ще називають агропромисловими селами. Таких сіл в області небагато, хоча в докризовий період вони становили 9 % у структурі поселенської мережі. Зараз ми їх відносимо до сільськогосподарських поселень, позаяк більша частина працездатного населення в них зайнята в сільськогосподарському виробництві (підприємства мають по 5–20 працівників).

Серед сіл області певним чином відрізняються села, що знаходяться поблизу міст. У них значно вищий рівень забезпечення населення різноманітними послугами, вищий рівень зайнятості населення (внаслідок винесення до них з міст установ і підприємств оптової торгівлі і громадського харчування, переробних і будівельних підприємств тощо). Завдяки цьому люди мають вищий рівень життя через більші доходи, високий рівень благоустрою поселень (с. Біла, смт Велика Березовиця, смт Великі Бірки, с. Великі Гаї, с. Гаї Шевченківські, с. Смиківці, с. Великий Глибочок, с. Петрики, с. Підгородне та ін.), що знаходяться поблизу м. Тернополя. В окремих селах області все більше значення набуває рекреаційна діяльність внаслідок розміщення в них або цінних рекреаційних об'єктів (печера Кристалічна у с. Кривче, дендропарк у с. Гермаківка, духовний центр греко-католицької церкви у с. Зарваниця, травертинові скелі у с. Рукомиш, бази відпочинку у с. Скоморохи, с. Касперівці та ін.) або збереження традиційних форм діяльності (с. Королівка Борщівського району), або місць проведення фестивалів (смт Коропець, с. Стіжок Шумського району, с. Чагарі Гусятинського району, с. Посухів Бережанського району та ін.), або місць розміщення санаторіїв (смт Гусятин, с. Конопківка Тереховлянського району, с. Яблунів Гусятинського району, с. Манюки Зборівського району, с. Петрики Тернопільського району).

Є села, де вже починає розвиватися сільський зелений туризм (с. Нирків Заліщицького району, с. Жуків Бережанського району, с. Личківці, с. Вікно Гусятинського району та ін.), але садиб небагато і поки-що у цих селах рекреаційна діяльність не охоплює значної кількості населення (у ній зайняті, як правило, члени однієї родини).

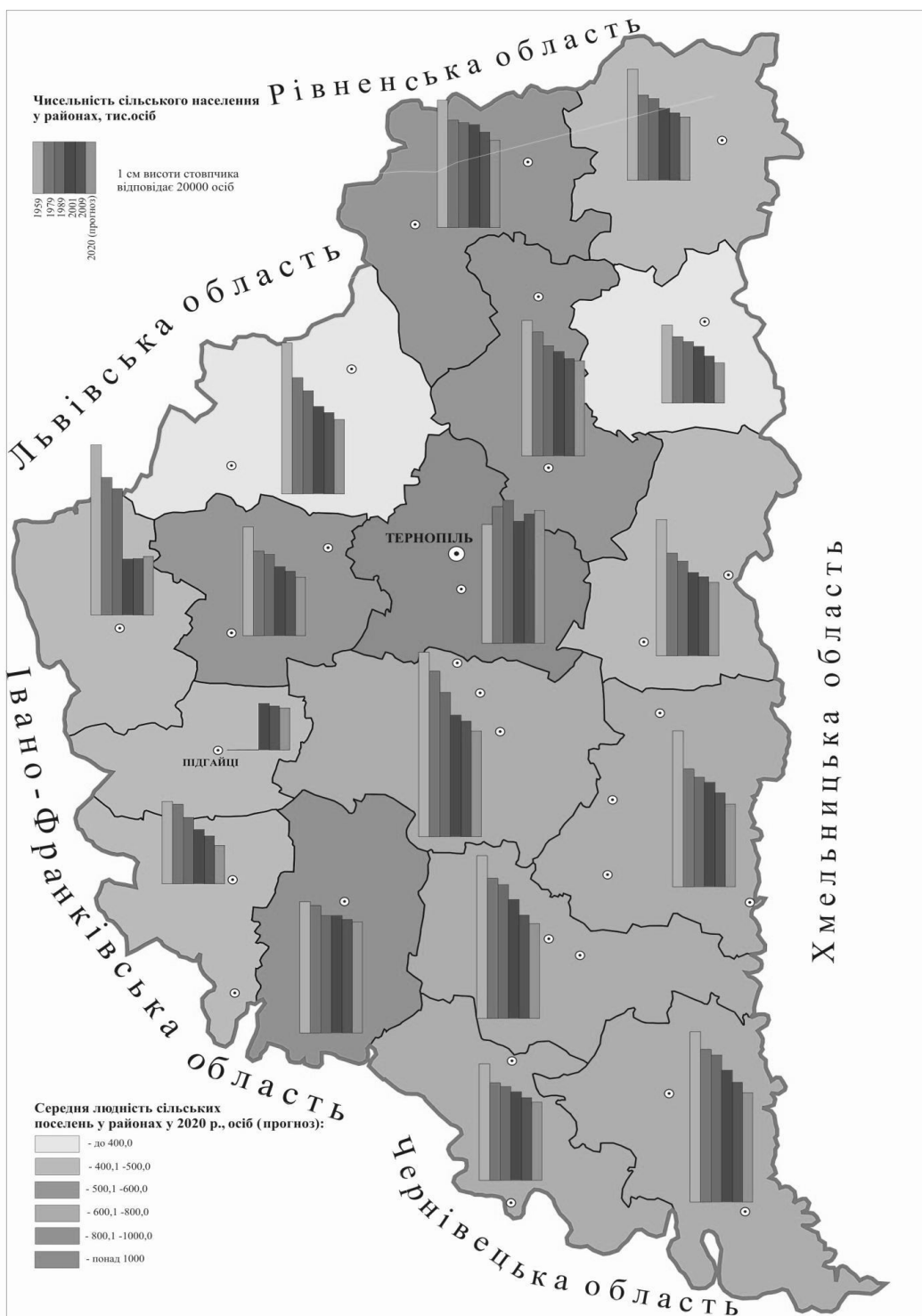

Рис. 1.7. Зміна демографічного потенціалу сільських поселень Тернопільської області за 1959-2009 рр. і прогноз до 2020 р.

Внаслідок зменшення чисельності селян, що зайняті у виробничій сфері, у структурі зайнятості частка сфери послуг сильно збільшується. Ця кількість тим більша, чим більший населений пункт, чим центральніше його положення у первинній системі розселення. Зокрема, найвищою частка зайнятості у цій галузі є в сільських поселеннях Шумського, Зборівського та Підволочиського районів.

Серед сільських населених пунктів є такі, що виконують роль місцевих центрів і так звані периферійні поселення.

До місцевих центрів відносяться: 1) села, в яких розміщений центр сільради; 2) села, в яких розміщені господарські об'єкти, що мають міжпоселенське значення (підприємства з обслуговування техніки, переробні підприємства, лікарні, школи, залізничні станції тощо). Ці села є центрами низових систем розселення: перші – первинних, другі – первинних і кущових.

У центрах первинних систем розселення (таких в області 580; [3]) зосереджені господарські об'єкти, які обслуговують населення села і навколишніх периферійних сіл (як правило, невеликих). Тут забезпечуються щоденні потреби населення, здійснюється їх життєдіяльність.

Великі села відіграють роль центрів кущових систем розселення. Завдяки зосередженню в них більшого соціально-економічного потенціалу, ніж у навколишніх поселеннях, вони «притягують» останні за допомогою розселенських зв'язків. Серед них переважають зв'язки з обслуговування населення, поширені також виробничі і трудові, але вони за останні роки значно звузились. На території Тернопільської області нараховується 273 села-центри кущових систем розселення. Як показує дослідження, показники їхнього функціонального розвитку за останні десятиліття значно зменшилися через ліквідацію у багатьох із них переробних підприємств, лікарень, закладів побутового обслуговування, тощо. Ті з них, в яких розвинені несільськогосподарські види діяльності, ще «утримують у сфері свого впливу» навколишні поселення, але із поліпшенням інформаційного обслуговування, розвитку транспорту і зв'язку, населення сіл все частіше звертається за послугами до районних і обласного центрів, де спектр цих послуг задовольняється повніше і ширше. Тому функції кущових центрів серед сільських поселень виконуються за сучасних умов все менше.

Отже, серед сільських поселень Тернопільської області можна виділити такі типи:

1) сільськогосподарські поселення – це переважно малі і середні села, в яких більшість мешканців задіяна у сільськогосподарському виробництві та сфері послуг місцевого значення:

а) центри сільрад із адміністративно-територіальними функціями;

б) так звані аграрні пункти – малі села, в яких розвинена переважно сільськогосподарська діяльність, елементи первинних систем розселення;

2) сільськогосподарські поселення, у яких є заклади і підприємства сфери послуг (освіти, охорони здоров'я, торгівлі, відпочинку) міжпоселенного значення (так звані кущові центри) – це переважно великі села;

3) сільськогосподарські поселення, в яких є переробка сільськогосподарської сировини або виробництво будматеріалів, сфера послуг має внутрішньопоселенне або міжпоселенне значення; вони є центрами первинних або кущових систем розселення;

4) сільські поселення – рекреаційні центри;

5) приміські села – сільські поселення навколо міст, в яких діяльність населення пов'язана з забезпеченням потреб населення міста; у них більшість працездатного населення працює на підприємствах і в установах містах, там і задовольняє свої потреби у послугах; сільськогосподарська діяльність здійснюється переважно в індивідуальних селянських господарствах.

Переважаюча більшість поселень відноситься до першого типу. В умовах трансформації суспільства села, що відносяться до другого, третього і четвертого типів є поодинокими, а п'ятого типу – розміщені навколо м. Тернополя.

Такі райони, як: Чортківський, Кременецький, Терехівський, Підволочиський, Козівський та Бережанський відзначаються порівняно більшою кількістю сільських поселень другого та третього типів, а Борщівський, Буцацький та Заліщицький – четвертого типу. Найодноріднішими за функціональними типами сільських поселень є Підгаєцький, Шумський, Монастирський, Зборівський та Гусятинський райони (в них переважають села першого типу).

Зі зміною парадигми сільського розвитку, яка задекларована, а також у процесі проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні функції поселень будуть значно змінюватись.

1.4.3. Міське розселення

У міських поселеннях Тернопільської області станом на 01.01.2015 р. проживало 474,6 тис. осіб, що становить 43,8 % від усього населення. Частка міського населення та його чисельність зростали до 1998 р., але темп зростання чисельності населення нерівномірний. У період з 1959 р. до 1990 р. чисельність міського населення зросла в 2,3 рази і до 1998 р. зросла ще на 5,3 %, а частка міського населення збільшилась на 25,1 %. Починаючи від 1998 р. чисельність міського населення почала неухильно зменшуватись (на 7,5 % від максимального рівня 512,8 тис. осіб у 1998 р.), як і його частка від усього населення області (з 1999 до 2015 р. – на 0,5 %).

Людність міст і поселень міського типу в Тернопільській області постійно зростала до кінця ХХ ст., причому це зростання є найпомітнішим у м. Тернополі – з 1959 р. до 2001 – в 4,5 рази (1970 до 1989 рр. – на 140,8 %, а з 1989 до 2001 – на 11 %), а також в Кременці, Чорткові, тобто в найбільших міських поселеннях області. Загалом, в області чисельність міського населення збільшилась з 1970 по 1989 рр. на 77 %, а з 1989 по 2001 рр. на 2 %. Тобто, можемо відзначити, що зростання людності міських поселень відбувається постійно, але в останньому десятилітті ХХ ст. значно повільніше, ніж за попередні десятиліття. На початку ХХІ ст. майже всі міста області зменшили свою людність, тільки у м. Тернополі кількість жителів за 2000–2015 рр. зменшилась на 12 тис. осіб.

Для переважної більшості міських поселень у період трансформації суспільства характерне скорочення чисельності жителів. У таких містах як Залішки, Кременець, Почаїв, Хоростків, Копичинці, смт Підволочиськ, Гримайлів, Товсте, Вишнівець скорочення чисельності населення відбувалось впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. Найбільше зменшення людності за 1989–2015 рр. характерне для м. Залішки (–23,0 %), Хоростків (–20,2 %), Кременець (–12,3 %), Бучач (–6,1 %). Починаючи із 2001 р. майже у всіх міських поселеннях спостерігається зменшення

чисельності жителів в середньому на 119,9 осіб щорічно, за винятком лише м. Бережани, Шумськ, смт Гусятин, Залізці, Козова, Коропець, в яких щорічні темпи зміни чисельності населення зменшились від початку 90-х років ХХ ст., але не призвели до скорочення чисельності жителів. Практично не змінилась людність у зазначений період тільки у смт Залізці.

Міські поселення Тернопільської області належать до групи малих (менше 50 тис. жителів), за винятком м. Тернополя (217,6 тис. осіб). При цьому, у 27 міських поселеннях області чисельність населення не перевищує 10 тис. осіб – мінімально-рівня людності, що встановлений в нашій державі для міст [5].

Задля визначення розвитку малих міських поселень, їх проблем та перспектив, ефективного управління ними, доцільним є групування міст за людністю (табл. 1.12). Виділяють такі групи малих міських поселень: до 3 тис. жителів, 3–5 тис. осіб, 5–10 тис. осіб, 10–20 тис. осіб, 20–50 тис. осіб.

Таблиця 1.12

Групування міських поселень Тернопільської області за людністю, за даними переписів та на 01.01.2015 р.*

Групи поселень із людністю, тис. осіб	1959		1989		2001		2015	
	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %
До 3	1	4,3	7	18,9	5	14,3	5	14,3
3-5	10	43,5	11	29,8	10	28,6	8	22,9
5-10	9	39,1	9	24,3	11	28,6	14	40
10-20	2	8,7	7	18,9	6	20,0	5	14,3
20-50	-	-	2	5,4	2	5,7	2	5,7
50-100	1	4,4	-	-	-	-	-	-
100-250	-	-	1	2,7	1	2,8	1	2,8
Всього	23	100	37	100	35	100	35	100

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Три перші групи поселень охопили у 2015 р. 77,2 % міських поселень, в них проживало 28,8 % міських жителів області. До них належать всі селища міського типу та 10 міст – це райцентри та колишні райцентри, що втратили свій статус внаслідок внесення змін до адміністративного поділу області. Серед них найменшу кількість жителів мають смт Дружба і Козлів (1,8 та 1,9 тис. осіб, відповідно), що відповідає рівню групи великих сільських поселень.

Чисельність міського населення області збільшувалася передусім за рахунок природного і механічного приросту, а також за рахунок переведення великих сіл в категорію міських поселень (наприклад: Золотий Потік, Коропець, Золотники). Уже в сучасних умовах спостерігається зменшення показників природного і збільшення показників механічного приросту населення. Найвищі вони в м. Тернополі (+3,7 %, 2015 р.). Слід відзначити, що показники механічного приросту населення

в м. Тернополі значно вищі, ніж природного приросту, що зумовлено дещо вищим соціально-економічним рівнем та рівнем життя людей у цьому місті, порівняно з іншими пунктами області. Порівняно високими показниками приросту населення характеризувалися тривалий час також Чортків, Бережани, Збараж, Терехівля. Найнижчі показники механічного, а також і природного приросту населення мають міські поселення з незначним рівнем розвитку, монофункціональною структурою (Скалат, Зборів, Скала-Подільська, Підгайці).

Деякі міські поселення вже у 80-их рр. ХХ ст. значно зменшились, порівняно з 1959 роком (Козлів, Гримайлів, Заложці, Мельниця-Подільська). Це пов'язано, перш за все, з втратою ними низки функцій, які вони мали як районні центри, в сучасних умовах відбувся ще більший їхній соціально-економічний занепад. Зміна людності поселень є важливим чинником зміни їх функцій [2, 5].

Дослідження виробничої та соціальної діяльності міських поселень Тернопільської області свідчить про те, що більшість із них виконують функції адміністративно-управлінські: одне місто (Тернопіль) – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри. Внаслідок посилення процесів централізації та зростання контрастності міських поселень м. Тернопіль у другій половині ХХ ст. різко виділялося на фоні навколишньої сільської місцевості і решти малих міських поселень. Внаслідок розвитку промислового виробництва, зосередження установ і закладів обласного значення це місто майже в 5 разів збільшило свою людність, набуло рис великого багатофункціонального центру в Тернопільській області. Таким воно залишається і тепер, хоча його функціональна структура дещо змінилася. Залишаючись найбільшим в області промисловим центром, наприклад, місто значно зменшило обсяги промислового виробництва, змінилась його галузева і управлінська структури. Зараз на території міста є 63 % промислових підприємств, зосереджено 70 % промислово-виробничого потенціалу області.

Але більшість із підприємств – це малі і середні (в докризовий період – великі («Ватра», «Комбайновий завод», «Текстерно», «Оріон», «Сатурн» та ін.). Існує ситуація, коли у місті присутні галузі так званої «старої» і «нової» економік з різною кон'юнктурою на їх товари і послуги. На території міста функціонує понад 2,3 тис. малих підприємств (46,9 % від таких в області), з них 392 – у галузі промисловості. Найбільше таких підприємств у переробній промисловості, передусім харчовій, а також у гумовотехнічній, машинобудівній (виробництво електричного і електронного устаткування), меблевій, текстильній тощо.

У місті постійно збільшується кількість підприємств, що займаються будівництвом, виготовляють різноманітні будматеріали, таких в 2015 р. нараховують 551. Ця галузь дещо зменшила обсяги виробництва в останні роки, коли посилились кризові процеси в економіці, але вже з 2010 р. знову почала нарощувати ці обсяги.

Місто Тернопіль – важливий транспортний вузол області. Через нього проходять шляхи державного значення, що сполучають Київ із Чопом, Львовом, Чернівцями, Донецьк і Луганськ зі Львовом та іншими містами. Тернопіль сполучений за допомогою залізниць із Чортковом, Бережанами, Заліщиками, Зборовом, Ланівцями, Збаражем, Гусятином та ін., а за допомогою автомобільних доріг – з усіма містами і селищами області, з багатьма селами.

Все більша роль м. Тернополя як центра обслуговування населення всієї області. Цьому сприяє розвиток сфери послуг, передусім видавничої діяльності, торгівлі, освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Це зумовлено розташуванням в межах міста значної кількості підприємств, закладів і установ, які надають послуги вищої освіти, оптової торгівлі, спеціалізованої медичної допомоги, здійснюють управлінську, фінансову діяльність, інжиніринг та надають послуги підприємствам. Так, із 14 наукових установ області 12 розміщено у обласному центрі, тут функціонують три вищих навчальних заклади I і II рівнів акредитації та чотири – III і IV рівнів акредитації.

У Тернополі зосереджена 1/3 підприємств роздрібною торгівлі області, тут надається найбільші обсяги послуг населенню (близько 30,9 % від обсягу в області). Обсяг реалізованих послуг в розрахунку на 1 людину тут становить 6030 грн. Серед них переважають послуги пошти і зв'язку, пасажирського транспорту, торгівлі, інжинірингу, операцій з нерухомістю та ін.

Завдяки зосередженню у м. Тернополі медичних закладів обласного значення (обласної лікарні, спеціалізованих диспансерів, санітарно-епідеміологічних станцій), а також приватних клінік, що надають спеціалізовану допомогу, місто є центром медичного обслуговування для жителів області.

Отже, маючи найбільший в області демографічний і соціально-економічний потенціал, м. Тернопіль виділяється в окремий функціональний тип серед поселень області.

Районні центри, маючи подібний «набір» установ і закладів районного значення, дуже відрізняються між собою за особливостями розвитку виробництва і сфери послуг. Про це певною мірою свідчить розподіл працівників у галузях господарства.

Серед райцентрів найбільшими є м. Чортків і м. Кременець. Містоформувальними у них, як і раніше, є промисловість (відповідно 18,7 % та 24,6 %) та сфера послуг (відповідно 69,8 % та 59,6 %), хоча у цих галузях відбулися великі зміни. На зміну великим підприємствам («Ватин» у Кременці, кондитерська і перо-пухова фабрики у Чорткові) з'явилися малі підприємства у будівельній, деревообробній, харчовій промисловості.

Ці зміни є характерними для інших районних центрів області, промисловість залишилась у них містоформувальною ще у містах Бережани, Бучач, Терехівля (харчова промисловість), Ланівці, Збараж.

У районних центрах зосереджені підприємства і установи районного значення – для обслуговування сільського господарства, соціальної і управлінської інфраструктури (районні адміністрації та ради, фінансові установи, податкова та соціальні служби, суд і прокуратура, управління зв'язку, освіти і культури тощо).

У багатьох містах розвивається рекреаційна й освітня діяльність, ці галузі поступово стануть потужними містоформувальними поруч з промисловістю (а іноді і замість неї). Сприятливі природні умови (мінеральні води, кліматичні ресурси) є основою для розвитку відпочинково-оздоровчої рекреації у м. Заліщики та смт Гусятин, ці галузі поступово змінюють містоформувальну промисловість.

Наявність у таких поселеннях середніх спеціальних і вищих навчальних закладів (у Кременці – педагогічний інститут, медичне училище, ліцей, у Терехівлі – вище училище культури, у Бережанах – інститут агробізнесу, у Бучачі – християн-

ський колегіум, інститут менеджменту, у Чорткові – медичне училище, педагогічний коледж, інститут Тернопільського національного економічного університету), а також пам'яток архітектури і культури перетворює ці містечка в освітні і культурні центри, місця відпочинку не тільки місцевого населення, а й людей з інших регіонів України. Цьому сприяє відновлення старовинних будівель – пам'яток історії та архітектури, організація масових заходів (фестивалів, виставок, змагань, концертів, урочистих зібрань для населення області) та відзначення пам'ятних дат, вшанування відомих особистостей тощо.

У зв'язку з розвитком міст як ділових, культурно-освітніх та рекреаційних центрів посилюється роль торгівлі у містоформуванні. Ця галузь має значення не тільки для самого населеного пункту, але й для поселень району. Тому рівень забезпечення цих поселень закладами торгівлі високий (перевищує нормативи на 70 %).

Окремий тип міських поселень – це міста і селища міського типу, які виконують роль центрів обслуговування населення. Серед них велика група поселень, які в минулому були райцентрами (Козлів, Микулинці, Скалат, Гримайлів, Мельниця-Подільська, Коропець, Залізці, Вишнівець). У кожному з них були промислові підприємства, комплекс закладів із обслуговування населення і господарства району. Тепер у багатьох із них промислові підприємства майже не функціонують. Населення зайняте переважно у сфері послуг та сільськогосподарській діяльності.

У селищах міського типу висока зайнятість людей у сільському господарстві; найвища вона у Мельниці-Подільській, Гримайлові, Козлові, Коропці та ін. Зайнятість є значно вищою, ніж у докризовий період за показниками частки зайнятих, але нижчою за абсолютними показниками; це пов'язано з трансформаційними процесами в сільському господарстві та промисловості.

Є в області селища міського типу, які є промисловими центрами – це смт Дружба, Заводське, Скала-Подільська, Велика Березовиця. Економічна база цих поселень – це в основному промисловість будматеріалів і цукрова промисловість.

В окремих поселеннях (Микулинці, Золотий Потік) розвивається рекреація, тут функціонують курорти для населення області, у всіх них є лікарні, поліклініки. Ця галузь поступово перетворюється у містоформувальну в смт Вишнівець та Микулинці.

Своєрідною базою розвитку м. Почаєва є паломництво та сакральний туризм, сільськогосподарська діяльність (вирощування ягід та овочів), а м. Хоросткова – наука (розміщений дендропарк і виробничо-наукове об'єднання «Еліта»).

Для всіх поселень названого типу селищеформувальною галуззю є охорона здоров'я. Лікарні та амбулаторії розраховані на обслуговування не тільки жителів свого селища, але й навколишньої сільської місцевості. Але в умовах соціально-економічної кризи деякі з лікарняних закладів функціонували не на повну потужність внаслідок обмеженого фінансування їх діяльності. А населення селищ міського типу і сіл обслуговуються у районних та обласних медичних закладах.

Отже, міські поселення Тернопільської області можна об'єднати у такі функціональні типи [5]:

- 1) *обласний центр* – багатофункціональне місто, адміністративний, промисловий, транспортний, культурно-освітній центр (м. Тернопіль);
- 2) *районні центри*:

а) багатофункціональні міста з відносно високим рівнем промислового виробництва та соціальної сфери, які виконують роль міжрайонних центрів обслуговування населення – Чортків, Кременець;

б) багатофункціональні містечка та селища, в яких зосереджені об'єкти соціальної сфери для обслуговування населення і господарства району, промисловість яких представлена 1–2 потужними підприємствами – Бережани, Бучач, Борщів, Терехів, Підволочиськ, Ланівці, Збараж;

в) містечка і селища, в яких є комплекс підприємств і установ сфери послуг районного значення, промислові функції майже не виражені через зупинку промислових підприємств – Козова, Шумськ, Монастириська, Зборів, Підгайці;

г) містечка, в яких поруч із комплексом установ районного значення містоформувальну роль відіграє рекреаційна сфера – Гусятин, Заліщики;

3) *центри обслуговування місцевого населення:*

а) одногалузеві промислові центри з відносно добре розвинутою сферою послуг – Заводське, Дружба, Велика Березовиця, Хоростків, Копичинці, Скалат, Скала-Подільська, Заложці;

б) селища, які втратили промислові функції і розвинули рекреаційну галузь – Почаїв, Микулинці, Вишнівець, Золотий Потік;

в) селища, в яких сфера послуг (торгівля, освіта, охорона здоров'я) виконує міжпоселенні функції – Великі Бірки, Коропець, Гримайлів, Мельниця-Подільська та ін.

Звуження функцій багатьох поселень у роки соціально-економічної кризи є важливим чинником демографічного занепаду міст регіону. Необхідна трансформація функцій цих поселень, перетворення їх в опорні центри нових систем розселення, що виникатимуть на основі територіальних громад.

Література:

1. *Заставецька О.В.* Географія населення України: навч. посіб. / О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль, 2010. – 134 с.
2. *Заставецька О. В.* Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку: [монографія] / О.В. Заставецька. – Львів, 1997. – 211 с.
3. *Заставецька Л. Б.* Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія / Л. Б. Заставецька ; [наук. ред. Шаблій О. І.]. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 331 с.
4. *Заставецький Т. Б.* Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія / Т. Б. Заставецький. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
5. *Ілляш І.* Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / І. Д. Ілляш, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
6. *Офіційний веб-сайт* Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрану.
7. *Офіційний веб-сайт* Головного управління статистики в Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/> – Назва з екрану.
8. *Статистичний щорічник* Тернопільської області за 2015 рік / [за ред. А. А. Чорного]. – Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2016. – 430 с.

1.5. РИНОК ПРАЦІ: СУЧАСНИЙ СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

1.5.1. Ринок праці й особливості його функціонування

Під *ринком праці* розуміють певну форму відносин, що відбивають зміст та баланс інтересів між суб'єктами ринку: роботодавцями, працівниками та державою [19].

Сучасну ситуацію на ринку праці вчені та дослідники вважають кризовою і такою, що продукує трудову бідність, зниження економічної активності працездатного населення, розширення вимушеної праці, розшарування населення на соціально-вразливі групи, неузгодженість із ринком освітніх послуг, і, відповідно, зниження якості трудового потенціалу та мотивації до продуктивної діяльності [24, с. 109].

Основою регіонального ринку праці є *економічно активне населення* у віці з 15 до 70 років, до якого відносять як тих, що зайняті економічною діяльністю, так і безробітних, що бажають працювати. Загальний обсяг економічно активного населення залежить від кількості мешканців регіону та вікової структури цього населення.

З табл. 1.14 видно, що починаючи з 2013 р. простежується негативна тенденція до зменшення *економічної активності населення* Тернопільської області (з 489,1 тис. осіб у 2013 р., до 453 тис. у 2017 р.), натомість, почала зростати кількість економічно неактивного населення (з 299,5 тис. осіб у 2013 р., до 328,9 тис. у 2017 р.).

Таблиця 1.14

Динаміка економічної активності населення у віці 15-70 років у Тернопільській області в 2001-2017 роках

Роки																
2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Економічно активне населення, тис. осіб																
459,0	436,9	430,2	440,3	467,4	453,5	463,3	466,0	475,9	482,1	483,8	487,4	489,1	469,1	460,3	460,4	453,0
<i>Рівень економічної активності населення за методологією МОП у %</i>																
56,3	53,7	52,9	54,3	57,9	56,3	57,7	58,2	59,6	60,6	61,0	61,6	62,0	59,6	58,5	58,7	57,9
Населення, зайняте економічною діяльністю, тис. осіб																
381,3	375,9	374,5	387,7	425,1	411,7	423,5	424,9	422,1	431,3	433,6	439,4	442,9	416,0	406,2	407,6	399,1
<i>Рівень зайнятості населення за методологією МОП у %</i>																
46,7	46,1	45,9	47,8	52,6	51,1	52,7	53,1	52,9	54,2	54,6	55,5	56,2	52,9	51,6	52,0	51,0
Безробітне населення (за методологією МОП**), тис. осіб																
78,9	67,9	56,1	52,6	42,3	41,8	39,8	41,1	53,8	50,8	50,2	48,0	46,2	53,1	54,1	52,8	53,9
<i>Рівень безробіття населення (за методологією Міжнародної організації праці (МОП), %</i>																
17,1	15,3	13,0	11,9	9,1	9,2	8,6	8,8	11,3	10,5	10,4	9,8	9,4	11,3	11,8	11,5	11,9
Економічно неактивне населення, тис. осіб																
356,9	377,3	382,6	370,0	340,3	352,2	340,0	334,7	322,0	313,0	309,9	303,6	299,5	318,0	326,4	323,9	328,9

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Згідно зі статистичними даними, рівень економічної активності населення Тернопільської області у віці 15–70 років у 2017 році становив 57,9 %, що на 4

відсоткові пункти менше, ніж у 2013 р., коли було зафіксовано найбільший рівень цього показника (62 %) і на 0,8 відсоткових пункти менше, ніж у попередньому 2016 р. Серед економічно активного населення чоловіки становили більше половини (62,2 %) та переважали міські жителі (67,0 %). Найвищий рівень економічної активності був характерний для осіб віком 30-34 і 35-39 років.

Таблиця 1.15

**Економічна активність населення у 2017 році
(за статтю та місцем проживання)***

Вікові групи населення	Все населення	Жінки	Чоловіки	Міське населення	Сільське населення
Економічно активне населення, тис. осіб					
у віці 15-70 років	453,0	219,2	233,8	241,3	211,7
працездатного віку	441,6	214,0	227,6	233,9	207,7
старше працездатного віку	11,4	5,2	6,2	7,4	4,0
Рівень економічної активності населення (у % до населення відповідної вікової групи)					
у віці 15-70 років	57,9	54,0	62,2	67,0	50,2
працездатного віку	66,5	63,5	69,6	76,7	57,8
старше працездатного віку	9,7	7,5	12,8	13,4	6,4
Зайняте населення, тис. осіб					
у віці 15-70 років	399,1	195,5	203,6	215,5	183,6
працездатного віку	387,7	190,3	197,4	208,1	179,6
старше працездатного віку	11,4	5,2	6,2	7,4	4,0
Рівень зайнятості населення (у % до населення відповідної вікової групи)					
у віці 15-70 років	51,0	48,1	54,2	59,9	43,5
працездатного віку	58,4	56,4	60,3	68,3	50,0
старше працездатного віку	9,7	7,5	12,8	13,4	6,4
Безробітне населення, тис. осіб					
у віці 15-70 років	53,9	23,7	30,2	25,8	28,1
працездатного віку	53,9	23,7	30,2	25,8	28,1
Рівень безробіття ³ населення (за методологією МОП) (у % до економічно активного населення відповідної вікової групи)					
у віці 15-70 років	11,9	10,8	12,9	10,7	13,3
працездатного віку	12,2	11,1	13,3	11,0	13,5
Економічно неактивне населення, тис. осіб					
у віці 15-70 років	328,9	186,9	142,0	118,7	210,2
працездатного віку	222,8	123,2	99,6	71,0	151,8
старше працездатного віку	106,1	63,7	42,4	47,7	58,4
Рівень економічної неактивності населення (у % до населення відповідної вікової групи)					
у віці 15-70 років	42,1	46,0	37,8	33,0	49,8
працездатного віку	33,5	36,5	30,4	23,3	42,2

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

³ Рівень безробіття — відношення кількості безробітних віком 15-70 років до економічно активного населення зазначеного віку чи відповідної соціально-демографічної групи.

В цих же групах були найвищі показники економічної активності як за гендерною ознакою, так і за місцем проживання. Найнижчий рівень економічної активності у 2017 р. було зафіксовано серед молоді віком 15-24 роки та в осіб віком 60-70 років. У порівнянні з 2016 р. скорочення цього показника відбулося серед населення більшості вікових груп, за винятком осіб старше 50 років, де зафіксовано незначне зростання [1, 2].

Таблиця 1.16

Динаміка рівнів економічно активного населення Тернопільської області за гендерною ознакою (у віці 15-70 років, тис. осіб)

Роки	Чисельність економічно активного населення	У тому числі:		Рівень економічної активності населення, %	У тому числі:		Міські поселення	Сільська місцевість
		чоловіки	жінки		чоловіки	жінки		
2000	475,1	243,5	231,6	58,1	62,9	53,8	63,3	54,0
2005	467,4	237,2	230,2	57,9	61,8	54,3	49,6	64,8
2010	482,1	248,5	233,6	60,6	65,4	56,3	58,1	62,8
2011	483,8	250,5	233,3	61,0	65,9	56,4	57,8	63,6
2012	487,4	250,6	236,8	61,6	66,1	57,5	59,6	63,3
2013	489,1	253,4	235,7	62,0	66,9	57,5	59,6	64,1
2014	469,1	244,7	224,4	59,6	64,7	54,9	62,2	57,3
2015	460,3	238,2	222,1	58,5	63,0	54,4	67,0	51,3
2016	460,4	233,5	226,9	58,7	61,9	55,7	68,2	50,6
2017	453,0	233,8	219,2	57,9	62,2	54,0	67,0	50,2

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Рівень економічної активності населення працездатного віку, у порівнянні з минулим роком, також зменшився (на 0,5 %) і становив у 2017 р. 66,5 %.

За рівнем освіти, найвищі рівні економічної активності у 2017 році проявили особи з повною вищою освітою (79,7 % від населення з відповідним рівнем освіти) та особи з професійно-технічною освітою (60,2 %). При цьому, найбільшу економічну активність виявили жінки з вищою освітою мешканки міст і чоловіки з професійно-технічною освітою жителі сільських місцевостей.

До економічно неактивного населення у віці 15-70 років належало 328,9 тис. осіб, з них: 46,2 % – пенсіонери, 17,4 % – учні та студенти, 31,2 % – виконують домашні (сімейні) обов'язки, 0,9 % – за станом здоров'я, 1,8 % – вважають, що немає підходящої роботи, 1,1 % – зневірені, решта 1,4 % – з інших причин.

1.5.2. Зайнятість населення

Зайнятість населення – є одним із ключових параметрів економіки, який характеризує ефективність її розвитку, можливості використання трудового потенціалу та перспективи зростання добробуту населення. Вона, як ні одне інше явище, найбільш повно відображає поєднання інтересів двох основних суспільних груп населення – найманих працівників та роботодавців. Суперечливий характер цих інтересів обумовлює постійні проблеми у сфері зайнятості [14]. Рівень зайнятості населення є найважливішим показником ефективності соціально-економічної політики держави.

Кількісні та якісні параметри динаміки зайнятості економічно активного населення визначаються структурними та технологічними змінами у національній економіці, темпами її зростання, розвитком міжнародних інтеграційних процесів, позицією країни на зовнішніх ринках. В цілому ж стан і динаміка ринку праці, структура зайнятості населення віддзеркалюють процеси, які відбуваються в національній та глобальній економіках.

За останні два десятиліття чисельність зайнятого населення в області постійно змінювалась і мала хвилеподібний характер. Спочатку чисельність зайнятих дещо скоротилася – на 35,3 тис. осіб (з 409,4 тис. осіб у 2000 р., до 374,1 тис. у 2003 р.), проте, вже у 2005 році їх кількість перевищила показник 2000 р. і склала 425,1 тис. осіб. Зростання показника відбувалось аж до 2013 р. включно (442,9 тис. осіб), після чого почалось спадання, і вже на кінець 2017 р. кількість зайнятого населення становила 399,1 тис. осіб. При цьому, найбільше зменшення рівня зайнятості населення відбулось серед мешканців сільських місцевостей (з 224,0 тис. осіб у 2013 р., до 189,6 тис. у 2015 р., і 173,6 тис. у 2017 р.).

*Рівень зайнятості*⁴ населення Тернопільської області, як і рівень зайнятості населення нашої держави загалом, впродовж 2000-2017 років постійно змінювався. Після стрімкого падіння у 2014 році, зумовленого військовою агресією Росії проти України, рівень зайнятості у Тернопільській області в наступні роки стабілізувався і змінювався у відносно невеликому діапазоні (то в бік зменшення, то в бік збільшення) із загальною тенденцією до зменшення (табл. 1.17). Схожа картина спостерігається і в Україні загалом.

Таблиця 1.17

Динаміка рівня зайнятості населення віком 15–70 років у Тернопільській області (2000-2017 рр.)

Роки	Рівень зайнятості населення, %	У тому числі:	
		чоловіки	жінки
2000	50,1	54,9	45,8
2005	52,6	56,0	49,6
2010	54,2	56,6	52,1
2011	54,6	57,6	51,9
2012	55,5	58,1	53,2
2013	56,2	58,8	53,7
2014	52,9	54,3	51,5
2015	51,6	54,2	49,3
2016	52,0	52,2	51,8
2017	51,0	54,2	48,1

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Порівняно з середніми загальнодержавними показниками рівень зайнятості населення у Тернопільській області в 2017 р. був значно нижчим: у віковій групі 15-70 років – на 5,1 %; у працездатному віці – на 6,1 %. За обома показниками досліджуваний регіон зайняв одні з найнижчих рейтингових позицій серед регіонів

⁴ *Рівень зайнятості* – це відношення (у відсотках) кількості зайнятого населення віком 15–70 років до всього населення зазначеного віку чи населення відповідної соціально-демографічної групи.

нашої держави: за рівнем зайнятості населення у віці 15-70 років – 22 місце, за рівнем зайнятості населення працездатного віку – 19 місце.

Рівень зайнятості населення віком 15–70 років порівняно з 2016 р. зменшився на 1,0 відсотковий пункт і склав 51,0%. Серед населення працездатного віку, за цей же період, рівень зайнятості також зменшився, хоча й дещо менше (на 0,7 %) і становив у 2017 р. 58,4%.

Динаміку рівня занятості населення обох демографічних груп упродовж останнього десятиріччя демонструє рис. 1.8.

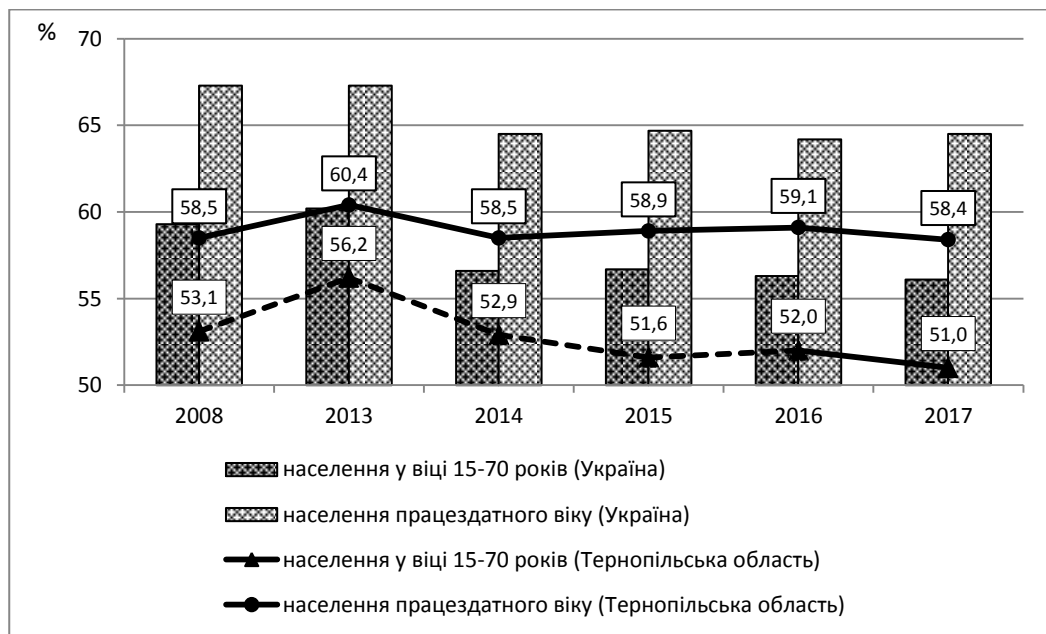

Рис. 1.8. Динаміка рівня зайнятості економічно активного населення в Україні й у Тернопільській області у 2008-2017 рр. (у % до населення відповідного віку)

Оснoву структури зайнятого населення області складають особи працездатного віку, частка яких сягає 97 % зайнятих громадян (387,7 тис. осіб) і лише 3 % (11,4 тис. осіб) становлять особи старше працездатного віку.

Найбільший рівень зайнятості у 2017 р. був у віковій групі населення 35-39 років і становив 72,8 %. Трохи нижчим цей показник зафіксовано для осіб віком 30-34 роки і 40-49 років, відповідно – 68,3 % і 68,0 %. Серед чоловічого населення рівень зайнятості всіх вікових груп населення склав 54,2%, при цьому, найбільший рівень був у віковій групі 35-39 років і становив 78,5 %. Загальний рівень зайнятості жіночого населення був дещо нижчим аніж чоловічого і становив 48,1%; найвищий показник зафіксовано у віковій групі 40-49 років – 69,2 %. У сільських місцевостях рівень зайнятості у 2017 році був на рівні 43,5 %. Найбільший рівень цього показника зафіксовано у віковій групі 35 – 39 років – 67 %, а найнижчий – в осіб віком 15-24 роки (23,6 %) і віком 60-70 років (6,4 %). Натомість, у міських поселеннях загальний рівень зайнятості був на рівні 59,9 %, що на 16,4 відсоткових пункти більше, ніж у сільських місцевостях. Найвищий рівень зайнятості був у

вікових групах 30-34, 35-39 і 40-49 років, в яких у 2017 році він становив відповідно 80,6%, 78,6% і 79,5%, найнижчий – в осіб віком 60-70 років (7,5 %)

Неабияке занепокоєння викликає низький рівень зайнятості молоді у суспільному виробництві у віці 15-24 роки (лише кожен четвертий – 26,4%). Більшою мірою це стосується випускників вищих навчальних закладів, які поневіряються по кілька років допоки не знайдуть першого місця прикладання своєї праці, знань і вмінь. Доволі часто ці знання і вміння, через тривалу незайнятість, втрачають свою цінність як для їх носіїв так і для роботодавців. Зважаючи на те, що умови на ринку праці на цей час продиктовані жорстокими вимогами ринкової економіки, яка зазвичай прихильна до спеціалістів з досвідом роботи, молодим працівникам дуже важко отримати роботу. Не знайшовши роботи за фахом на ринку праці, молоді дипломовані спеціалісти доволі часто працевлаштовуються не за спеціальністю, втрачаючи, тим самим, свою кваліфікацію та навички, здобуті під час освіти. Тобто, ситуація з працевлаштуванням випускників вузів носить дуже суперечливий характер. З одного боку, існують законодавчо закріплені норми щодо їх гарантованого працевлаштування (прописані у «Кодексі законів про працю України»⁵), а з іншого боку – в реальному житті – ці норми «не працюють» і більшою мірою носять декларативний характер.

Реформування пенсійної системи, а найперше підняття віку виходу на пенсію, вибудовуватиме перед нинішніми випускниками ще більші перепони на шляху до власної кар'єри. Не ставлячи наразі під сумнів необхідність підняття пенсійного віку, бо це практика більшості розвинутих країн (ще в 2010-му Єврокомісія рекомендувала урядам країн ЄС поступово підвищувати пенсійний вік задля запобігання краху своїх пенсійних систем, бо до 2060 року європейці будуть жити в середньому на сім років довше, а це вимагає продовження трудового життя майже до 70 років, що є поточною метою для країн-членів ЄС [27]; зараз середній вік виходу на пенсію в Європейському союзі становить 65 років, такий же рубіж для представників обох статей встановлено у США, Канаді, Австралії та деяких інших країнах, у яких, згідно з рекомендаціями авторитетних міжнародних експертів, озвученими на Всесвітньому економічному форумі, до 2050 року пенсійний вік повинен збільшитися до 70 років⁶ [26]). Зважаючи на ті реалії, в яких знаходиться наша держава, деякі вчені схиляються до думки, що підняття пенсійного віку в Україні доцільно було б запроваджувати в умовах стрімкого економічного зростання, коли вкрай відчувається нестача робочих рук, а не зараз [6], а також за умови досягнен-

⁵ Згідно зі ст. 197 «Працездатній молоді – громадянам України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання в загальноосвітніх, професійних учбово-виховних і вищих учбових закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення з термінової військової або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на термін не менше двох років...».

⁶ Це стосується передовсім Великобританії, США, Японії і Канади. Цікаво зазначити в цьому контексті, що в країнах Європейського Союзу на пенсію виходять в середньому у 65 та 64 роки відповідно, але при цьому тривалість життя громадянина ЄС також довша – аж на 10 років. Наприклад, у Франції, де середня тривалість життя складає 82 роки, пенсійний вік стартує з 65 років для представників обох статей, а в Греції, де в середньому живуть до 81 року – аж із 67. Якщо подивитись на інші розвинені країни світу, то найкраще для пенсіонерів співвідношення тривалості життя й пенсійного віку у Японії: чоловіки виходять на пенсію в 62 роки, жінки – в 61, а живуть там у середньому до 84 років. В Австралії, за тривалості життя у 83 роки, пенсійний вік складає 65 років, стільки ж у Канаді, щоправда, там люди живуть у середньому на рік менше.

ня такого ж рівня тривалості життя, яким він є у розвинутих країнах світу. Нагадаємо, що середня тривалість життя в Україні на 9 років менша, ніж у згаданих вище країнах [18].

Агропромислова спрямованість господарства Тернопільщини зумовлює традиційне переважання частки зайнятих у сільському господарстві. У цій сфері, а також у мисливському, лісовому і рибному господарствах (так званий первинний сектор економіки, який забезпечує інші галузі сировинними ресурсами) працювали у 2017 році 118,4 тис. осіб, що становило 29,7 % від всіх зайнятих у суспільному виробництві. Порівняно з 2016 роком відбулося скорочення зайнятого населення у цих галузях на 14,5 тис. осіб або на 10,9 %. Частка зайнятих у промисловості залишилась практично на рівні переднього року. Збільшення частки зайнятих відбулось лише у невиробничій сфері, і то переважно лише за рахунок сфери торгівлі.

У таблиці 1.18 наведена чисельність зайнятого населення в Тернопільській області за видами економічної діяльності у 2013-2017 роках. Аналіз даних наглядно підтверджує негативну тенденцію падіння показників зайнятого населення за більшістю видів економічної діяльності.

Таблиця 1.18

**Динаміка зайнятості населення за видами економічної діяльності
у 2013-2017 рр. (тис. осіб)**

Види економічної діяльності	Роки					2017до 2016
	2013	2014	2015	2016	2017	
Усього зайнято	422,9	416,0	406,2	407,6	399,1	-8,5
Сільське, лісове та рибне господарство	148,3	130,0	126,8	132,9	118,4	-14,5
Промисловість	41,2	38,8	35,7	35,1	35,9	+0,8
Будівництво	16,0	13,4	12,4	12,5	12,6	+0,1
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	73,1	69,9	69,6	68,2	74,3	+6,1
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	18,9	19,0	19,3	19,6	19,9	+0,3
Тимчасове розміщення й організація харчування	8,4	7,1	6,9	6,5	6,8	+0,3
Інформація та телекомунікації	3,6	3,6	3,5	3,4	3,4	0
Фінансова та страхова діяльність	3,7	3,5	3,3	3,0	2,9	-0,1
Операції з нерухомим майном	3,5	3,3	3,2	3,3	3,2	-0,1
Професійна, наукова та технічна діяльність	6,1	6,0	5,9	6,0	6,1	+0,1
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	4,4	4,2	4,0	4,3	4,2	-0,1
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	21,1	23,0	23,2	21,1	21,1	0
Освіта	47,0	46,3	45,5	45,2	44,5	+0,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	29,2	30,3	29,5	29,1	28,6	-0,5
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6,8	6,7	6,6	6,5	6,1	-0,4
Інші види економічної діяльності	11,6	10,9	10,8	10,9	11,1	+0,2

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Наймани працівники. Відбулось скорочення також кількості *найманих працівників* – зі 183,5 тис. осіб у 2016 р. до 181,7 тис. осіб у 2017 р., або на 3,6 %. Найбільші скорочення за цей період відбулись у закладах охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (-2,8 %), в освіті (-2,0 %), у фінансовій та страховій діяльності (-4,3 %), операціях з нерухомим майном (-5,3 %); найбільші скорочення відбулись в мистецтві, спорті, розвагах та відпочинку (-9,8 %), у підприємствах тимчасового розміщування й організації харчування (-11,1 %)

Загалом, кількість найманих працівників підприємств, установ, організацій Тернопільської області у 2017 р. становила 181,7 тис. осіб, або 45,5 % від усіх зайнятих (в Україні 9112,6 тис. осіб, або 56,0 %). Серед *найманих працівників* кожний четвертий працював в освіті, кожен шостий – в промисловості, сьомий – в охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги, майже кожен дев'ятий – в державному управлінні й обороні; обов'язковому соціальному страхуванні, решта – в інших видах економічної діяльності.

У 2017 році було звільнено 40,7 тис. працівників (27,4 % від середньооблікової кількості *штатних працівників*), із них: 34,8 тис. осіб (23,4 %) з причин плінності кадрів, (2,3 %) – із-за скорочення штатів.

Через погіршення фінансового стану багатьох підприємств області їхні керівники були вимушені відправляти частину працівників у неоплачувані відпустки, переводити їх на неповний робочий день або ж звільняти із займаних посад.

Вимушена неповна зайнятість. Рівень вимушеної неповної зайнятості (знаходились у відпустках без збереження заробітної плати) у Тернопільській області становив у середньому за 2017 рік 1,85 % від середньооблікової кількості штатних працівників, тоді як у середньому по Україні цей показник був на рівні 0,5 %.

Таблиця 1.19

Кількість працівників, які перебували в умовах вимушеної неповної зайнятості у 2017 році

	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал
Знаходились у відпустках без збереження заробітної плати, тис. осіб	3,4	2,4	2,6	2,5
Переведені з економічних причин на неповний робочий день (тиждень), тис. осіб	3,6	2,8	3,1	3,2
Рівень вимушеної неповної зайнятості (% до середньооблікової кількості штатних працівників)	2,3	1,6	1,8	1,7

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

За **легітимністю працевлаштування** розрізняють **формальну** зайнятість на підприємствах і в організаціях реального сектору економіки (законно зареєстровану в офіційній економіці) та **неформальну** (не зареєстровану в офіційній економіці) – вулична торгівля, домашнє виробництво, особисте підсобне господарство з реалізацією продукції без реєстрації, зайнятість на підприємствах тіншового сектору економіки та інше. Неформальні трудові відносини переважали у секторі самостійної зайнятості – 75,2% від усіх неформально зайнятих.

Тіншова зайнятість. Однією з найважливіших проблем у сфері зайнятості населення є проблема легалізації **тіншової зайнятості**. Вагомою складовою тіншової

зайнятості виступає поширена в Україні практика «сірої» заробітної плати («зарплати в конверті»), об'єктивно зумовлена можливістю отримувати дещо більші прибутки, аніж в легальному секторі; для певної категорії населення такого роду зарплати є основним джерелом доходу.

За офіційними даними Мінекономіки частка тіньового сектора в Україні у 2017 р. становила 32 % від обсягу ВВП [20] (за оцінкою МВФ – 44,8 %), що на 3 % менше ніж у 2016 р., однак все ще значно перевищує пороговий граничний рівень (20 %), що створює неабиякі ризики для економічної безпеки держави [1]. Зауважимо, однак, що тіньовий сектор існує й у високо розвинутих країнах, втім його частка у ВВП цих країн є набагато нижчою, ніж в нашій державі (зокрема, в середньому по ЄС рівень тінзації у 2017 році становив 18 %). За рівнем тінзації економіки Україна займає найгірші позиції в світовому рейтингу, опублікованого міжнародною Асоціацією дипломованих сертифікованих бухгалтерів (АССА) [25]: разом із Нігерією (47,7 %) та Азербайджаном (66,12 %) входить у трійку «лідерів» з-поміж 28 країн світу⁷.

Існування масштабного тіньового сектора економіки України значною мірою обумовлене неефективністю державних важелів регулювання економічних процесів, а також недоліками економічної і правової політики. Неадекватне реагування урядовців на існування цього сектора в нашій державі, зволікання із превентивними заходами, призводить до значних економічних втрат.

Там, де держава не може забезпечити стабільного економічного середовища та сприятливого інвестиційного клімату, там, де панує корупція – тіньова економіка зростає. Вона росте і створює нові робочі місця. У цьому її соціальна роль. Виступаючи важливими джерелом робочих місць, сектор виконує функцію соціального амортизатора, який частково гасить соціальні невдоволення (у нашій області ще одним важливим амортизатором стала нелегальна трудова міграція за кордон) [6, 11].

Згідно офіційних статистичних даних [18] у неформальному секторі економіки (НСЕ) Тернопільської області в 2017 р. було зайнято 111,4 тис. осіб або 27,9 % від усього зайнятого населення (табл. 1.20). Використання робочої сили без необхідного юридичного оформлення (будівельно-ремонтні бригади, няні, сторожі, репетитори, майстри з обслуговування і ремонту побутової техніки та ремонту автомобілів, послуги з автотранспортних перевезень та багато іншого) – звична практика, яка має місце не лише в Тернопільській області, а й в інших регіонах нашої держави.

Аналіз таблиці 1.20 засвідчує, що Після поступового зниження кількості зайнятого населення в НСЕ, яке простежувалось упродовж 2013-2016 рр., у 2017 р. відбулось доволі відчутне її зростання. На ринку трудових ресурсів почала проявлятися негативна тенденція перерозподілу зайнятості населення з формального сектору економіки (ФСЕ) на користь неформального сектору. Так, якщо у 2016 р. співвідношення працюючих у НСЕ до працюючих у ФСЕ було 24,6% до 75,4%, то

⁷ За оцінками незалежних експертів (АССА) рівень тіньової економіки в Україні, за підсумками 2017 року, зріс на 0,5% по відношенню до 2016 року і становить 1,095 трлн грн або 46,12 % від ВВП нашої держави. До 2025 року, за їхніми прогнозами, цей показник зменшиться всього лиш на 0,14 % і становитиме 45,98 %. Для порівняння: частка тіньової економіки у глобальному ВВП у 2017 р. була на рівні 22,5%; у 2025 р., за прогнозами АССА, становитиме 21,5 % [25].

у 2017 воно склало 27,9% до 72,1 %. Зростання частки працюючих у НСЕ є одним із проявів деструктивних процесів в економіці Тернопільської області.

Таблиця 1.20

Кількість неформально зайнятого населення віком 15-70 років в Україні і в Тернопільській області у 2013-2017 роках

	2013		2014		2015		2016		2017	
	тис. осіб	у % до усього зайн. насел.	тис. осіб	у % до усього зайн. насел.	тис. осіб	у % до усього зайн. насел.	тис. осіб	у % до усього зайн. насел.	тис. осіб	у % до усього зайн. насел.
Україна*	4 805,9	23,6	4 540,9	25,1	4 303,3	26,2	3 961,2	24,3	3 695,6	22,9
Тернопільська	...	42,6	142,3	34,2	106,8	26,3	100,3	24,6	111,4	27,9

*Примітка. Інформацію наведено за результатами вибіркового обстеження населення (домогосподарств) з питань економічної активності. Дані за 2014-2017 роки надано без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, з 2015 року – також без частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Зазначений сектор економіки є переважаючим місцем прикладання праці для мешканців сіл. У міських поселеннях ця зайнятість набула меншого розповсюдження завдяки більш сприятливій кон'юктурі на ринку праці.

Звуження тіньового сегмента ринку праці можливе лише за умови економічного зростання, створення робочих місць з гідною оплатою праці та запровадження високих штрафних санкцій за використання нелегальної робочої сили, бо саме тіньова зайнятість спричиняє високий рівень оподаткування легального бізнесу. Тобто, для детінізації економіки необхідно створити таке інституційне середовище, де б тіньова економіка була економічно неефективною.

Заробітна плата. Проблемою в області щодо використання наявних вакансій, як реальних робочих місць, залишається низький рівень *заробітної плати*, яка офіційно пропонується роботодавцями. Заробітна плата в Тернопільській області тривалий час продовжує залишатись найнижчою в Україні (у 2017 р. вона становила 5554 грн і була на 21,8 % меншою від середньодержавного рівня – 7 104 грн, та вдвічі меншою ніж в м. Києві (11 135 грн) [12]). І це при тому, що рівень середньої заробітної плати в області у 2017 році зріс, проти 2016 року, на 50,3%.

Найвищий рівень середньої зарплати у 2017 році (табл. 1.21) був у працівників фінансової та страхової діяльності (7 635 грн) і у працівників державного управління й оборони, обов'язкового соціального страхування (8 169 грн). Найнижчий рівень середньої зарплати був у працівників охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (4 187 грн), діяльності сфери адміністративного та допоміжного обслуговування (4 050 грн), мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (3 585 грн), а також у працівників з надання інших видів послуг (2 796 грн).

Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, оплата яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, у 2017 р. у Тернопільській області становила 5183 грн, що на 13,8 % менше ніж в Україні загалом.

Таблиця 1.21

**Середньомісячна заробітна плата штатних працівників
за видами економічної діяльності у 2017 рр., грн**

Види економічної діяльності	Нараховано штатному працівнику, грн	
	Україна	Тернопільська область
Усього	7 104	5 554
Сільське, лісове та рибне господарство	6 057	6 068
Промисловість	7 631	6 187
Будівництво	6 251	4 833
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	7 631	5 916
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	7 688	5 855
Тимчасове розміщування й організація харчування	4 988	3 367
Інформація та телекомунікації	12 018	4 902
Фінансова та страхова діяльність	12 865	7 635
Операції з нерухомим майном	5 947	4 763
Професійна, наукова та технічна діяльність	10 039	5 229
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	5 578	4 050
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	9 372	8 169
Освіта	5 857	5 376
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	4 977	4 187
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6 608	3 585
Інші види економічної діяльності	6 536	2 796

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Оплата за одну відпрацьовану годину штатним працівником становила лише 78,2 % від середнього рівня по економіці нашої держави. В абсолютних показниках це –41,28 грн за одну годину, що на 9,52 грн менше від середнього рівня по Україні.

Заробітна плата жінок у середньому по економіці регіону була на 15,4 % нижчою за відповідний показник у чоловіків; у середньому по економіці нашої держави ця різниця була значно більшою (табл. 1.22). Така розбіжність в оплаті праці була характерною для переважної більшості видів економічної діяльності, окрім операцій з нерухомим майном, діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування, діяльності пов'язаної з тимчасовим розміщуванням й організацією харчування, де жінки й чоловіки отримували майже однакову зарплату.

Болючим питанням є також хронічна **заборгованість із виплати заробітної плати**. Станом на кінець 2017 р. вона становила 4598,8 тис. грн, з них: 3957,3 тис. грн (86,1 %) припадало на економічно активні підприємства, 490,2 тис. грн (10,6 %) – на підприємства-банкрути, 151,3 тис. грн (3,3 %) – на економічно неактивні підприємства. За видами економічної діяльності найбільша заборгованість на кінець 2017 р. була у промисловості та в охороні здоров'я, відповідно 2663,2 тис.

грн та 1619,5 тис. грн. При цьому, основна частка – на підприємствах м. Тернополя (60,1%) та підприємствах Гусятинського району (35,0%).

Таблиця 1.22

Кількість та заробітна плата жінок у Тернопільській області й Україні у 2017 році

	Середньооблікова кількість жінок тис. осіб	% до середньо-облікової кількості працівників	Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, грн		Співвідношення заробітної плати жінок і чоловіків, %
			жінок	чоловіків	
Тернопільська область	86,3	58,1	5161	6098	84,6
Україна	4143,4	54,0	6321	8021	78,8

Складено за даними [12, 13]

Кількість працівників економічно активних підприємств (установ, організацій), які вчасно не отримали заробітну плату на 1 січня 2018 р. становила 624 особи, або 0,4 % від середньооблікової кількості штатних працівників, зайнятих в економіці області. Сума боргу в середньому на одного працівника склала 6342 грн. Найбільшу заборгованість перед працівниками мають підприємства м. Тернополя, частка несплаченої заробітної плати якими складає майже 60 % від усієї суми заборгованості в області. Кількість працівників підприємств м. Тернополя, яким заборгували заробітну плату, склала 550 осіб, або 0,9 % від середньооблікової кількості штатних працівників, зайнятих в економіці міста.

Загалом, сума заборгованості з виплати заробітної плати впродовж 2017 року в цілому по економіці області зменшилась на 23,4% або на 1407,4 тис. грн відносно 2016 року.

Ще однією рисою ринку праці в Тернопільській області є *звуження професійної структури працівників господарства*, яка наступила внаслідок стагнації багатьох підприємств промисловості, будівництва та інших галузей. Мала потужність роботодавців у регіоні, а також низька ціна робочої сили зумовлюють *міграцію* працездатного населення у інші регіони країни та за кордон. Крім цього, значна частина висококваліфікованих працівників переходять на роботу в інші галузі, займаються невиробничою діяльністю (наприклад, торгівельним бізнесом), поступово втрачаючи свою кваліфікацію. Це призводить до виснаження працересурсного потенціалу, як у фізичному плані, так і за якісною ознакою.

У регіоні внаслідок кризових процесів в економіці та відсутності реальних реформ у ній спостерігається мала гнучкість попиту і пропозиції на ринку праці.

Диспропорція на ринку праці в області була найвищою наприкінці ХХ ст., тепер вона частково знівелювалася переважно за рахунок певних реформ у сфері послуг і посилення міграцій працездатного населення на заробітки за кордон. Офіційно різниця між наявністю і потребами у працівниках на заміщення вакантних робочих місць становила в 2017 р. 8173 особи; найбільша вона у м. Тернополі (619 осіб). Частка вакансій тут склала більше 70 % від усіх пропозицій роботодавців області. Тому-то саме в обласному центрі і концентрується найбільша кількість шукачів роботи.

Попит на робочу силу. Попит на робочу силу в 2017 р. в регіоні складав 1040 вакансій (у 2016 р. – 1140 вакантних місць). Найбільшим він був у Бережанському (48 вакансій), Кременецькому (50), Тернопільському районах та в м. Тернополі (730), найменшим – у Зборівському, Монастирському та Підгаєцькому районах (в кожному по 3 вакансії).

Навантаження на одне вільне робоче місце в області складало 9 осіб, як і в 2016 р. При цьому, найбільше навантаження було у Зборівському (202 особи на одне вакантне місце), Підгаєцькому (76), Монастирському (67), Шумському (46), Збаразькому (43), Підволочиському (39), Гусятинському (35) районах. Нижчим від середньообласного показника навантаження на одну вакансію було у м. Тернополі та Тернопільському районі (2 особи на одне вільне робоче місце).

При загальному навантаженні 9 осіб на одне робоче місце (в Україні 7 осіб) спостерігалася невідповідність між потребами працівників різної кваліфікації і професійного рівня та їх наявності у регіоні. Цю невідповідність добре ілюструє рис. 1.9.

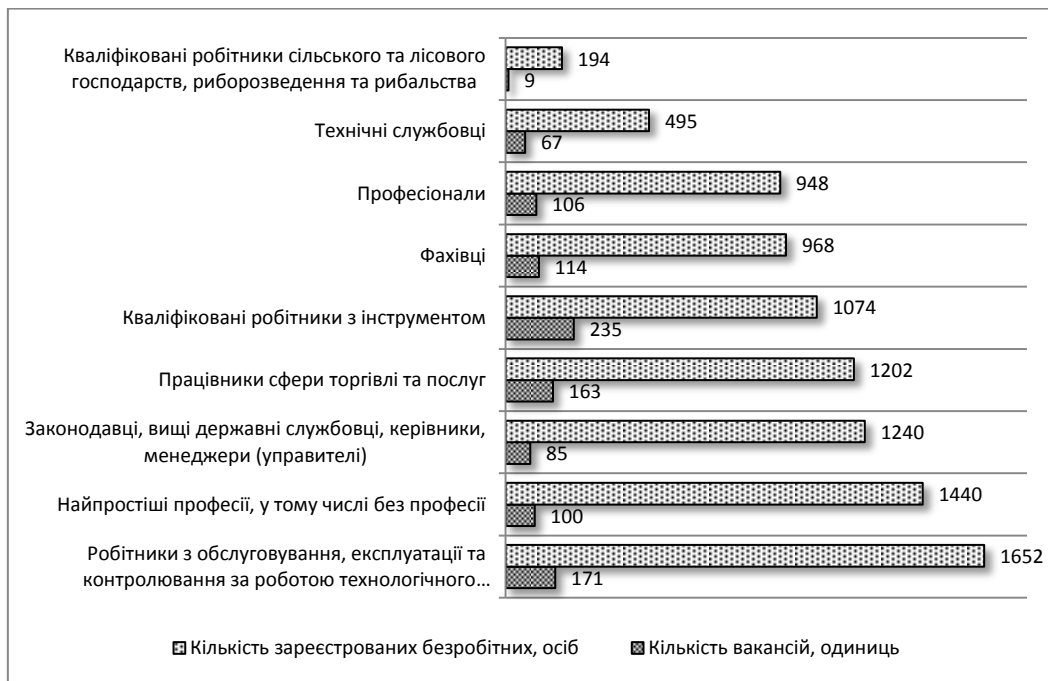

Рис. 1.9. Кількість зареєстрованих безробітних та вакансій за групами професій станом на кінець 2017 року

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Наявність структурної диспропорції між попитом на робочу силу та її пропозицією є фактором, що обмежує як можливості працевлаштування безробітних, так і задоволення потреб роботодавців у працівниках.

Наявність резервів робочої сили на ринку праці є основою для подальшого розширення виробництва, розвитку нових галузей. Ці резерви можуть бути використані і на міжобласному ринку праці за умови його регулювання.

Безробіття. *Безробіттям* називається соціально-економічна ситуація в суспільстві, за якої частина активних працездатних громадян не може знайти роботу, яку вони здатні виконувати, що обумовлена переважанням пропозиції праці над попитом на неї. Існує думка, що безробіття є стимулятором трудової дисциплінованості й активності працюючого населення, однак соціально-економічні втрати від безробіття настільки значні, що в усіх цивілізованих країнах світу докладаються багато зусиль для його мінімізації, втім, у жодній з них не вдалося ліквідувати його повністю.

В нашій країні *безробітними* вважаються працездатні особи у віці 15-70 років, які не мають заробітку або інших передбачених законодавством прибутків, зареєстровані у державній службі зайнятості, як такі, що шукають роботу і здатні приступити до неї, тобто почати працювати за наймом або на власному підприємстві з метою отримання оплати або доходу.

Важливим показником, який визначає стан ринку праці та ефективність його функціонування, є **рівень безробіття**, який визначається МОП⁸ як відношення кількості безробітних віком 15–70 років до економічно активного населення такого ж віку (у відсотках). Кількість безробітних, обчислених за методологією МОП, за підсумками 2017 року збільшилась проти 2016 року на 1,1 тис. осіб і становила 53,9 тис. осіб, а рівень безробіття зріс на 0,4 відсоткового пункту й досяг позначки 11,9 % від загальної чисельності економічно активного населення [18]. Найвищим рівень безробіття був наприкінці ХХ ст., коли наступила стагнація промислового виробництва й тоді, з урахуванням «прихованого» безробіття (неповної зайнятості), цей рівень досягав 30 %.

В Україні, станом на кінець 2017 р., кількість безробітного населення становила 1 698,0 тис. осіб, що на 2,6 % більше, ніж у попередньому році. Рівень безробіття, при цьому, зріс на 0,4 відсоткові пункти і становив 9,5 % (в країнах ЄС безробіття було на рівні 7,4 %).

Динаміку чисельності безробітного населення та рівня безробіття в Тернопільській області й Україні за період з 2000 р. по 2017 р. представлено на рис. 1.10.

Ситуація на ринку праці Тернопільської області у 2017 р., як зрештою й у попередні роки, характеризувалася нерівномірністю розподілу безробіття по адміністративних районах. Структуру безробітного населення Тернопільської області за причинами незайнятості у 2017 році представлено у таблиці 1.23. Найбільшу частку серед причин набуття статусу безробітних займали: вивільнення з економічних причин (у зв'язку з реорганізацією, ліквідацією виробництва, скороченням чисельності або штату працівників) – 26,9%; звільнення за власним бажанням із-за низького рівня зарплати, затримки її виплати тощо (45,4 %); неможливість знайти роботу після закінчення навчальних закладів (12,1 %).

Таким чином, як бачимо, основними причинами безробіття залишаються: 1) низький рівень заробітної плати, яку пропонують роботодавці; 2) політичні та економічні події, що відбуваються в країні; 3) невідповідність системи підготовки фахівців потребам ринку праці; 4) нераціональна структура галузевої зайнятості,

⁸ Міжнародна організація праці (МОП) (англ. *International Labour Organization*), першочерговим завданням якої є: підтримка демократії і соціального діалогу; боротьба з бідністю і безробіттям; забота дитячої праці.

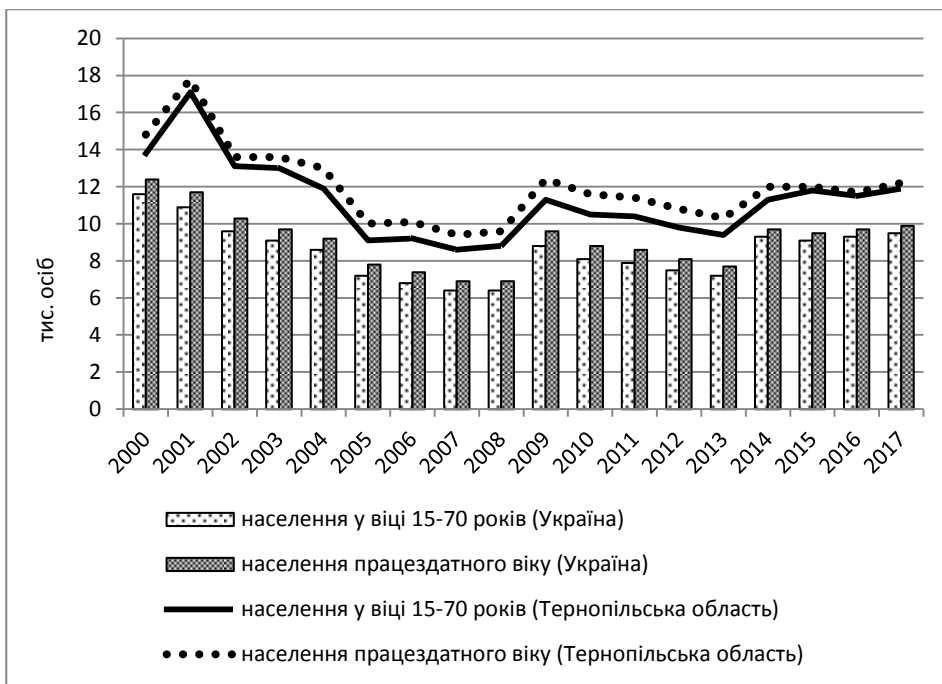

Рис. 1.10. Динаміка безробітного населення Тернопільської області та України (за методологією МОП)

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

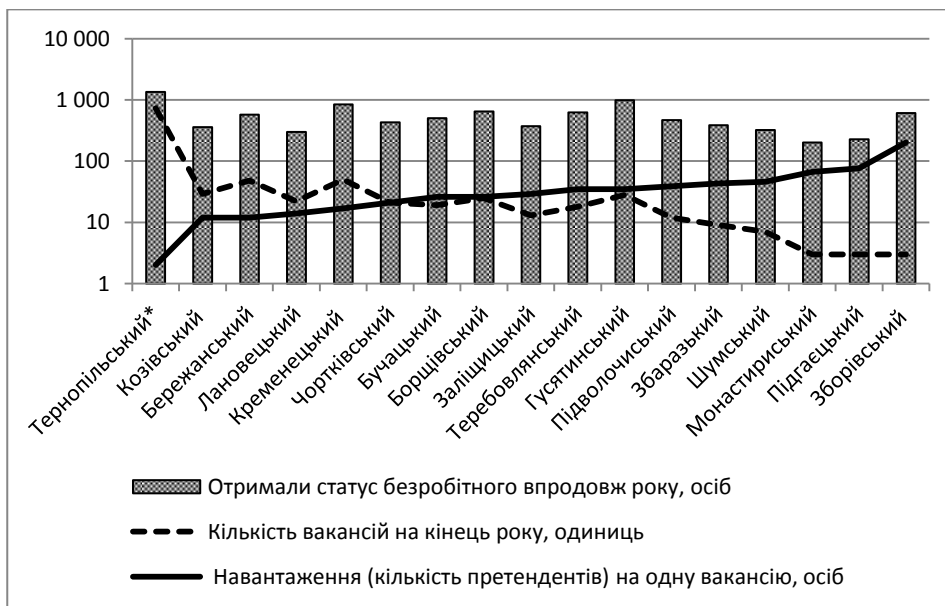

Рис. 1.11. Кількість зареєстрованих безробітних та кількість вакансій по районних і міськрайонному центрах зайнятості станом на кінець 2017 року

Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

Безробітні (за методологією МОП) за причинами незайнятості
(у віці 15–70 років)

	2005	2010	2014	2015	2016	2017
Усього безробітних, тис. осіб	42,3	50,8	53,1	54,1	52,8	53,9
За причинами незайнятості у відсотках						
вивільнені з економічних причин	50,2	29,3	32,3	23,1	14,5	26,9
звільнені за власним бажанням, за угодою сторін; не зайняті через виконання домашніх (сімейних) обов'язків тощо	19,2	32,3	38,5	36,5	47,9	45,4
не працевлаштовані після закінчення загально-освітніх та вищих навчальних закладів	9,5	13,3	11,2	24,9	14,8	12,1
звільнені в зв'язку із закінченням строку контракту або договору найму	16,7	22,2	16,1	13,3	20,1	6,9
інші причини	4,4	2,9	1,9	2,2	2,7	8,7

За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [18]

істотне перевищення пропозиції робочої сили над попитом; 5) незадоволеність умовами праці; 6) обмежені можливості кар'єрного зростання, відсутність перспектив і можливостей поліпшення кваліфікації [3].

Молодіжне безробіття. Однією з важливих проблем сучасного ринку праці є *молодіжне безробіття*. Молоді люди є однією з найуразливіших груп на ринку праці, оскільки на цей період життя припадають найважливіші події: вибір професії та пошук першого робочого місця. Аналіз кон'юнктури ринку праці свідчить про соціальну незахищеність молоді, для якої все ще характерні значні обсяги, рівень і тривалість безробіття. В Україні поки що не сформований ефективний механізм залучення до праці молоді та закріплення її у сфері економічної зайнятості. Це знижує рівень соціальної захищеності молоді, спричиняє недовикористання її трудового і творчого потенціалу, породжує маргіналізацію частки молоді й інші негативні явища.

Одним з найбільш згубних наслідків молодіжного безробіття є зниження трудової мотивації.

Якщо порівнювати безробіття української молоді 15-24 років з безробіттям їх однолітків, які мешкають у країнах Євросоюзу, для даної вікової групи рівень безробіття в Україні у 2010 р. був на 3,4 % нижчий за країни Європи. Така ж тенденція спостерігалася і впродовж 2005, 2008, 2009 рр. Лише у 2000 р. цей показник був вищим, що свідчить про позитивні тенденції у боротьбі України з молодіжним безробіттям в наступні роки, особливо щодо вікової групи 15-24 років. Такі ж тенденції спостерігаються щодо гендерних відмінностей безробіття.

Однією з причин такого високого рівня безробіття серед молоді 15-24 років є неможливість працевлаштуватися після закінчення навчальних закладів, коли відбувається пошук першого робочого місця.

Варто відмітити, що багато випускників ВНЗ, які не змогли знайти відповідне місце роботи, мігрують до інших країн в пошуках працевлаштування. Так, частка осіб з вищою освітою становить понад 25 % від загальної чисельності мігрантів. Таким чином, соціально-економічна політика держави орієнтована не на залучення випускників з вищою освітою до суспільно корисної праці, а породжує поневіряння їх за кордоном.

Загалом проблема профілактики і запобігання високому рівню безробіття се-

ред молоді має не лише суто економічне, а й психологічне та соціальне підґрунтя, оскільки в разі його масового розгортання можливі вкрай негативні наслідки не лише для особистості молодої людини, а й для суспільства загалом.

Міграція. Болучим для Тернопільської області залишається питання *зовнішніх трудових міграцій*. При обмежених можливостях працевлаштування і низькій заробітній платі чимало економічно активних громадян України, передусім у віці 20-49 років, стають вимушеними трудовими мігрантами. Вченими [23] встановлено, що досвід тимчасової роботи за кордоном мають біля 20 % економічно активного населення області, при цьому три чверті з них працювали не за фахом. Більша частина з тих, хто працював за кордоном, мала вищу освіту. Це свідчить про те, що в регіоні втрачається не просто працересурсний потенціал, а саме висококваліфікований. За межами нашої держави, за різними підрахунками, працює близько 50-60 тис. мешканців області.

Працевлаштування. Перманентні кризові ситуації в економіці нашої держави дестабілюють ситуацію на ринку праці. В цих умовах зростає значимість Державної служби зайнятості, основним завданням якої є створення ефективної системи регулювання зайнятості населення та поліпшення ситуації на ринку праці

В 2017 р. на обліку в центрах зайнятості Тернопільської області перебувало 9,2 тис. громадян незайнятих трудовою діяльністю, а попит на робочу силу в регіоні складав лише 1040 осіб. Найбільша кількість вакансій була у Бережанському (48), Кременецькому (50), Тернопільському районах та в м. Тернополі (730), найменшою – у Зборівському, Монастириському та Підгаєцькому (по 3 вакансії в кожному з них). Навантаження на одне вільне робоче місце в області складало 9 осіб.

Працевлаштування є основним і найбільш ефективним заходом активної політики на ринку праці. Це єдиний захід, що забезпечує економічно активне незайняте населення реальними робочими місцями.

Упродовж 2017 року послугами обласної служби зайнятості скористалось понад 29,5 тисяч незайнятих громадян, з них: працевлаштовано – 25,9 тис. осіб, проходили профнавчання – 4,1 тис. осіб, брали участь у громадських роботах та роботах тимчасового характеру – 3,1 тис. осіб. Середньооблікова кількість безробітних, які отримували допомогу по безробіттю, становила 7 718 осіб (табл. 1.24).

Таблиця 1.24

Надання послуг державною службою зайнятості у 2017 році (за статтю)

	Мали статус безробітного у звітному періоді			Всього отримали роботу (у т.ч. до набуття статусу безробітного)			Проходили профнавчання		
	Усього	чоловіки, %	жінки, %	Усього	чоловіки, %	жінки, %	Усього	чоловіки, %	жінки, %
Україна	1 138 399	48,3	51,7	783 006	55,3	44,7	162 993	53,3	46,7
Тернопільська обл.	29 576	51,7	48,3	25 918	56,5	43,5	4 109	56,3	43,7

Брали участь у громадських та інших роботах тимчасового характеру			Чисельність безробітних що отримали профорієнтаційні послуги			Мають статус безробітного на кінець періоду			з них отримують допомогу по безробіттю, осіб		
Усього	чоловіки, %	жінки, %	Усього	чоловіки, %	жінки, %	Усього	чоловіки, %	жінки, %	Усього	чоловіки, %	жінки, %
220326	48,7	51,3	1095978	48,5	51,5	354394	46,5	53,5	284187	48,7	51,3
3 121	59,4	40,6	29 071	51,9	48,1	9 213	50,1	49,9	7 718	51,0	49,0

Отже, проблеми зайнятості, безробіття і доходів громадян є визначальними в галузі соціально-трудова відносин. Хоча корені багатьох з цих проблем зароджувалися ще в радянські часи, однак в усій своїй згубній силі вони розкрилися в процесі переходу України до ринкової економіки і демократизації суспільства.

Основна проблема ринку праці України – скорочення попиту на працю – частіше приводить до прихованого безробіття в офіційному секторі ринку праці, зайнятості в неформальному та нетоварному секторах, посилення зовнішньої трудової міграції, ніж до відкритого безробіття, зареєстрованого закладами з питань працевлаштування.

Вирішення цих та інших проблем зайнятості можливе лише за умови створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, стимулювання створення нових робочих місць.

Серед наявних проблем найгострішими є: незбалансованість ринку праці; невідповідність між отриманою освітою та потребами ринку праці; низький рівень зайнятості серед молоді 15-24 років (які часто здобувають в цей час освіту, за якою не завжди надалі працюють); проблеми з пошуком першого робочого місця після закінчення навчальних закладів; орієнтації на міграцію з метою працевлаштування тощо. Зважаючи на те, що проблеми молоді на ринку праці постійно трансформуються, необхідно розробити перспективний план економічного розвитку молоді, який передбачав би чіткий взаємозв'язок між потребами ринку праці та професійною освітою, ефективне використання трудового потенціалу молоді різного віку та профорієнтацію учнівської молоді відповідно до соціально економічної ситуації та потреб вітчизняного ринку.

Отже, основними проблемами сучасного ринку праці Тернопільської області є: 1) низька мотивація до праці із-за низького рівня зарплат (10 % вакансій з мінімальною заробітною платою та лише 5 % вакансій із заробітною платою більшою від її середньообласного рівня); 2) зниження рівня економічної активності населення, в тім числі й серед осіб працездатного віку; 3) трудова («заробітчанська») міграція за кордон; 4) дисбаланс між попитом на робочу силу та її пропозицією; 5) тіньова зайнятість; 6) відносно високий рівень реального і прихованого безробіття.

Для запобігання подальшого поглиблення негативних тенденцій на ринку праці області необхідно:

- розширити сферу застосування праці шляхом створення нових робочих місць, а також забезпечення сприятливого інвестиційного клімату для підприємств, де створюються нові робочі місця;

- вдосконалити механізм формування і виконання державного замовлення на підготовку фахівців, науково-педагогічних та робітничих кадрів на основі даних щодо стану ринку праці в регіоні;

- запровадити системну взаємодію роботодавців і професійно-технічні навчальні заклади, у тому числі активізувати участь роботодавців у формуванні і розвитку навчально-виробничої бази сучасного рівня.

Законодавча та виконавча влади мають якнайшвидше створити передумови для розв'язання зазначених проблем, сприяти якнайповнішому використанню трудового потенціалу суспільства. Прогнози розвитку ринку праці мають стати невід'ємною складовою всіх стратегічних документів, програм розвитку всіх галузей економіки та регіонів нашої держави.

Література:

1. *Артус М.* Тіньова економіка та напрями її подолання за умов ринкових відносин // Галицький економічний вісник. Сер. Економіка та управління нац. госп-вом. 2012. № 2 (35). С. 5-9.
2. *Безробіття в Україні* [Електр. рес.]. Режим доступу: <http://forum.finance.ua/topic135000.html>
3. Буряк П.Ю. Економіка праці й соціально-економічні відносини. К.: Центр навчальної літератури, 2010. 440 с
4. *Державна служба зайнятості* [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=393823>
5. *Економічна активність населення України у 2017 р.*: Стат. зб. К.: Держкомстат України, 2018. 256 с.
6. *Качан Є., Дяків О., Файфура В., Шушпанов Д.* Розвиток трудового потенціалу Тернопілля в умовах подолання демографічної та економічної кризи // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Вип. 17. Тернопіль: Економічна думка, 2012. С. 108-114.
7. *Лібанова Е., Палій О.* Ринок праці та соціальний захист: Навч. посіб. К.: Основи, 2004. 491 с.
8. *Мезенцева Н. І., Базар Д. Є.* Ринок праці Тернопільської області: сучасний стан та проблеми // Географія та туризм. 2012. Вип. 21. С. 178-183.
9. *Офіційний веб-сайт* Головного управління статистики в Тернопільській області [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/>
10. *Офіційний веб-сайт* Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
11. *Пірникоза П. В.* Фіскальні та економічні наслідки тіньової економіки // Економіка та держава. 2016. № 9. С. 84-88.
12. *Праця в Україні: статистичний збірник.* К.: ТОВ Вид-во Август Трейд, 2018.
13. *Праця Тернопільської області в 2017 році.* Стат. зб. / За ред. Н.Дідуник. Тернопіль, 2018. 220 с.
14. *Пушкар М. Г.* Правові аспекти зайнятості населення сільських територій // Інноваційна економіка. 2013. № 6. С. 180-183
15. *Ринок праці регіонів України* [Електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
16. *Ринок праці та зайнятість населення: проблеми теорії та виклики практики* : монографія / Лісогор Л. С. та ін.; Ред. - координатор М. В. Туленков. К.: ІПК ДСЗУ, 2010. 363 с.
17. *Ринок праці Тернопільської області за 2017 рік.* Державна служба зайнятості. Офіційний веб-сайт. Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/statdatacatalog/document?id=393823>
18. *Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік* / за ред. А. А. Чорного. Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2018. 430 с.
19. *Стеченко Д.М.* Розміщення продуктивних сил і регіоналістика: Підр.. К.: Вікар, 2006. 396 с.
20. *Тенденції тіньової економіки* // Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinvoeiEkonomiki>
21. *Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп.* / Т.А. Тишук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов; за заг. Ред.. Я.А. Жаліла. К.: НІСД, 2011. 96 с.
22. *Файфура В.* Проблеми зайнятості у неформальному секторі економіки Тернопільської області // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє: зб. наук. пр. Тернопіль, 2011. Вип.16. С.286-291.
23. *Шушпанов Д. Г.* Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис. ... к. екон. н.: 08.00.07 / Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль, 2009.
24. Юрчик І. Б. Взаємозв'язок ефективності ринку праці та його інституційного забезпечення // Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Економічні науки. 2016. Вип. 17. Ч. 4. С. 109.
25. *Emerging from the shadows The shadow economy to 2025* [Електрон. рес.]. Режим доступу: https://www.accaglobal.com/content/dam/ACCA_Global/Technical/Future/pi-shadow-economy.pdf
26. *Johnston C.* Call to raise retirement age to at least 70 // BBC News [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bbc.com/news/business-40057117>
27. *Mahony N.* Brussels suggests raising retirement age for EU citizens [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://euobserver.com/news/30160>

Розділ II

ГОСПОДАРСТВО

2.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОСПОДАРСТВА

Господарство Тернопільської області, як і інших регіонів України, сформувалося у радянський період і характеризується великою громіздкістю структури і затратами ресурсів. Внаслідок тривалих кризових явищ (з середини 90-их років ХХ ст.) регіон набув ознак депресивності, а саме «явищ депопуляції, занепаду економічної бази, низького рівня життя населення та відсутності власних резервів для соціально-економічного відродження» [1].

У передкризовий період Тернопільська область була промислово-аграрним регіоном із розвиненим машинобудуванням, легкою і харчовою промисловістю, буряківництвом, зерновим господарством та молочно-м'ясним тваринництвом. У ній вироблялося 2 % промислової і 3,2 % сільськогосподарської продукції (2,3 % території країни та 2,5 % її населення).

Падіння рівня виробництва у головних галузях господарства, а особливо у промисловості, що розпочалося ще за часів перебування України в СРСР, призвело до кризи у всьому господарстві, до зміни його структури. До економічної депресивності додалися демографічна (депопуляція населення і його старіння), соціальна (зниження рівня життя і погіршення якості життя людей) депресивність. За сучасних умов господарство перебуває у стані перетворення, або трансформації, що має привести його до нової якості. Цьому сприяє і впровадження ринкових засад господарювання, під впливом яких відбувається перетворення структури господарства, управлінських форм його організації, форм його просторової структури. Трансформація господарства, як зазначає В. Захарченко, це не просто зміна якогось елемента, це перетворення структури, причиною якої служить зміна її структурних елементів, що виходить за межі можливостей самоорганізації системи на колишньому рівні [3]. Дослідження змін, що відбуваються у господарстві Тернопільської області, свідчать, що вони є повільними; існує т. з. гетерохронний динамізм, при якому різні галузі господарства розвиваються з неоднаковою швидкістю, в них по-різному впроваджуються ринкові засади господарювання.

За сучасних умов, перебуваючи складовою національного господарського комплексу, господарство області виробляє 1,2 % валового регіонального продукту держави, 3,5 % її сільськогосподарської і 0,7 % промислової продукції. У 1990 р. в області вироблялось 2,0 % валового продукту держави, з того часу темпи падіння виробництва у регіоні були значно вищими, ніж у країні загалом. Неоднакові темпи падіння виробництва товарів і послуг у різних галузях призвели до структурних змін у господарстві. Якщо до 1992 р. у валовому внутрішньому продукті провідне місце займала промисловість, то вже після нього пріоритет відходить до сільського господарства. Область із промислово-аграрної перетворилася на аграрно-промислову. Внаслідок значного падіння рівня виробництва, а особливо у видобувній і обробній промисловості, будівництві, змінилося співвідношення між виробництвом і сферою послуг. Остання займає вже понад половину (55,0 %) у структурі валової доданої вартості (табл. 2.1).

Найбільших змін в області зазнала промисловість. У докризовий період за виробництвом багатьох промислових товарів регіон займав провідні місця в Україні. Зокрема в 1994 р. тут вироблялось 48,3 % бурякозбиральних комбайнів, 26 % тка-

нин, 3,7 % масла, 5,7 % цукру, 2,7 % м'яса від всеукраїнського показника. В області у 90-их роках ХХ ст. функціонувало 173 промислових підприємств, які виробляли 1,7 % промислової продукції країни. На території області були потужні заводи машинобудування (в/о «Ватра», «Оріон», «Сатурн», комбайновий завод), легкої промисловості (в/о «Текстерно», завод штучної шкіри, «Ватин», перопухова фабрика, швейні підприємства), харчової (9 цукрових, 9 консервних, 10 спиртових заводів, 7 маслозаводів, 3 сирзаводи, 4 молокозаводи, 3 м'ясокомбінати та ін.), взуттєвої, меблевої промисловості та виробництва будматеріалів. Структура промислового виробництва у період початку кризи і в сучасний період представлена на рис. 2.1.

Таблиця 2.1

Структура доданої вартості за видами економічної діяльності, у %

Галузі	1994	2000	2005	2012
Промисловість	36,5	18,5	13,7	12,5
Будівництво	7,8	3,6	4,2	4,1
Сільське господарство	40,7	35,1	24,4	22,1
Транспорт і зв'язок	8,2	14,2	10,9	15,1
Торгівля і матеріально-технічне забезпечення	5,8	7,2	14,7	11,1
Інші галузі	1,0	1,2	22,1	35,1
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Із неї видно, що найшвидшими темпами зменшувалося виробництво на підприємствах машинобудівної та легкої промисловості. Це були великі підприємства з багатотисячними колективами працівників, які зупинилися, або різко зменшили свою потужність. Не зумівши вчасно перепрофілюватися, такі підприємства вже ніколи не зможуть відновитись у матеріально-технічному відношенні.

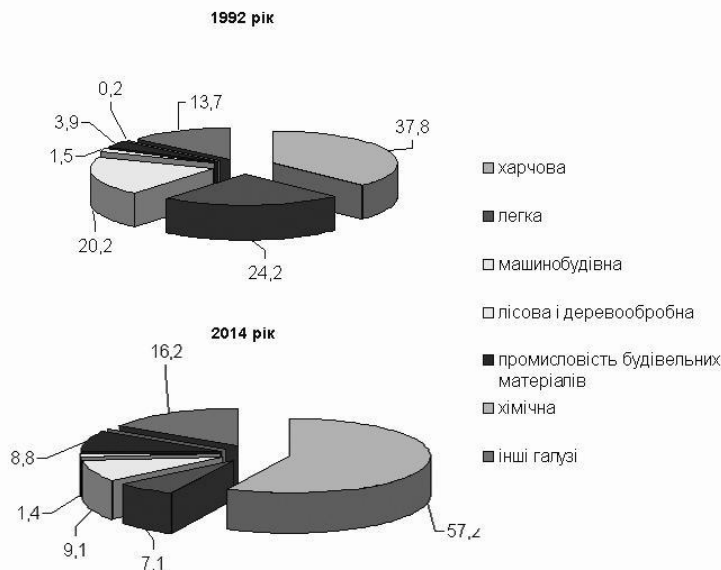

Рис. 2.1. Галузева структура промисловості Тернопільської області, у%

На зміну великим промисловим підприємствам машинобудування і легкої промисловості прийшли малі, які нерідко були засновані на їх базі з участю іноземного капіталу, або виникли заново. Ці підприємства використовували сировину і допоміжні матеріали, робочу силу із основних підприємств і працювали переважно на експорт. Нові підприємства також виникали на початку 2000-х років у харчовій промисловості і промисловості будівельних матеріалів. Вони почали випускати конкурентоспроможну продукцію і швидко знаходили своє місце на ринку. Саме завдяки їм харчова промисловість і виробництво будматеріалів стали головними галузями, що сприяли виходу промисловості із соціально-економічної кризи. Ці галузі дають сумарно понад 2/3 промислової продукції області. Основні підприємства – недержавної форми, вони використовують передові технології, нову сировину і матеріали, дешеву робочу силу. Такі підприємства розширили асортимент продукції, поліпшили її якість і стали відомими не тільки у регіоні, але й в Україні (кондитерська фабрика «Терра», Бучацький сирзавод, Тернопільський маслозавод, Копичинецьке підприємство з виробництва м'ясних виробів та ін.) Із підприємств інших галузей постійно працюють меблеві фабрики «Нова» і «Тернопільська», завод «Борденетце» у Тернополі, підприємства з виробництва будматеріалів та ін.

Поряд із значним скороченням виробництва і працівників у промисловості відбулося зменшення чисельності працівників у інших галузях, передусім у будівництві і на транспорті. Тільки за 1988-1996 рр. таке скорочення у промисловості відбулося на 30,9 %, у будівництві – на 44,6 %, на транспорті – на 33,4 %, у сільському господарстві – на 8,5 %. Деяке збільшення транспортних послуг та будівництва спостерігається в останньому десятилітті й ці галузі, на відміну від промисловості загалом, вже поліпшили свої показники у виробництві валового внутрішнього продукту (див. табл. 2.1).

Незважаючи на реформи, які були проведені у сільському господарстві, в області не вдалося суттєво збільшити обсяги сільськогосподарського виробництва. Це певним чином зумовлено нераціональним використанням земельних ресурсів, відносинами, які склалися між сільськогосподарськими виробниками і державою та ін.

В області на зміну 405 колгоспам і 25 радгоспам появились нові форми сільськогосподарських підприємств – господарські товариства, виробничі кооперативи, приватні господарства і фермерські господарства. У їх власності знаходиться 91 % сільськогосподарських угідь, решта – у власності громадян та землекористувачів інших категорій. Сільськогосподарські підприємства виробляють понад 36 % продукції сільського господарства, господарства населення – понад 47 %, при цьому частка останніх у виробництві товарів – 73,2 % (2014 р.).

В області ще є значною кількістю селянських господарств, які мають невеликі земельні наділи (менше 15-20 га), що як свідчать дослідження, не можуть ефективно функціонувати, мати належний рівень технічного та фінансового забезпечення. Такі господарства становлять понад 27 % від загальної кількості підприємств, але їх частка поступово скорочується внаслідок об'єднання наділів окремих господарств.

Важливе значення в області займають фермерські господарства, таких в 2014 році було близько 600. Вони переважно середні за розмірами (5-50 га) або великі (понад 1000 га). Частка останніх поступово збільшується, малі фермерські господарства не витримують конкуренції і приєднуються до великих. Тепер у володінні великих підприємств (11,6 % від кількості) знаходиться 50,8 % сільськогос-

сподарських угідь. Фермерські господарства займаються переважно рослинництвом, передусім вирощуванням пшениці, ріпаку, сої, картоплі, овочів.

У регіоні, як і раніше, основною галуззю сільського господарства є землеробство, у ньому виробляється майже 73 % продукції (у 2000 р. – 61,2 %). У цій галузі, як і, особливо, у тваринництві, відбулося значне зменшення виробництва продукції. Деякі позитивні зміни відбулися за останні роки, вони особливо відчутні у рослинництві (картоплярство, овочівництво, садівництво і ягідництво).

За час реформування сільського господарства структура земельного фонду змінилася незначно: сільськогосподарські угіддя займають близько 80 % земельного фонду, у ньому дещо зменшилася частка орних земель, але збільшилася пасовищ і багаторічних насаджень (рис. 2.2).

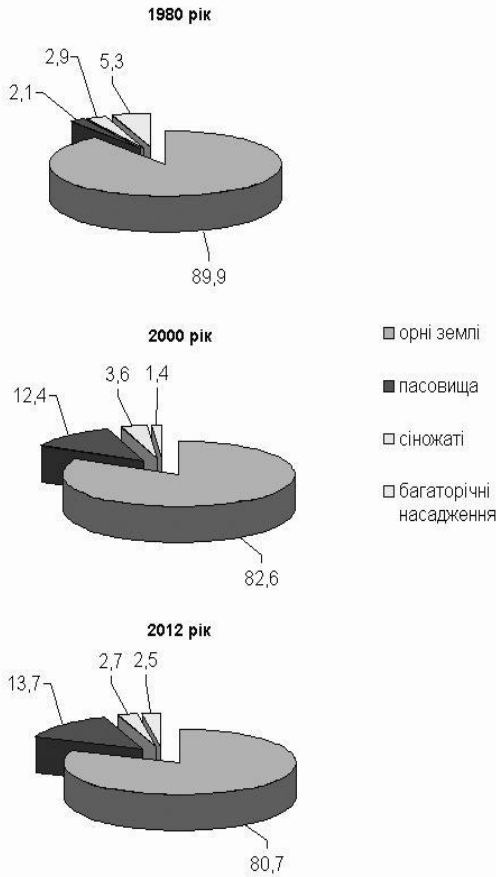

Рис. 2.2. Структура сільськогосподарських угідь у Тернопільській області, %

Особливо значні структурні перетворення торкнулися посівних площ сільськогосподарських культур. При майже незмінній величині площ посівів відбулися значні зміни у їх видовому складі (рис. 2.3). Значно збільшилися площі під зерновими культурами (за 1990-2014 рр. – на 98 тис. га, або на 16,8 %), особливо під кукурудзою. Внаслідок цього, та за рахунок зменшення площ під житом, гречкою, вівсом та зернобобовими в області виробництво зернових збільшилося у понад 3 рази, у порівнянні з 2000 р. Цьому сприяло також підвищення врожайності зернових, особливо кукурудзи і сої, яке досягалося як внаслідок впровадження передових технологій вирощування, так і нових сортів цих культур.

Найбільше зернових культур вирощують господарства населення (90 %, у 1990 р. – 4 %).

Найбільші зміни у посівних площах стосуються технічних культур. Якщо у кінці ХХ ст. у їх структурі понад 82 % становили цукрові буряки, то вже у 2014 р. їх частка зменшилась до 38 %. Це відобразилося і на виробництві цукрових буряків, валові збори яких порівняно з 1990 р. зменшились у 2 рази (в 2014 р. – 1564 тис. т.), що зумовлено зменшенням потреб у виробництві цукру через втрату багатьох ринків для його збуту.

Рис. 2.3. Структура посівних площ у Тернопільській області, %

Але, водночас, ті господарства (а це переважно сільськогосподарські господарства), що займаються вирощуванням цукрових буряків, значно підвищили врожайність цієї культури (з 2000 до 2014 рр. у 2 рази) внаслідок використання передових технологій, в т.ч. й іноземних. У господарствах населення посівні площі і валові збори цукрових буряків різко зменшилися через неефективність виробництва (великі затрати на вирощування і транспортування буряків, трудомісткість виробництва). Найбільше цукрових буряків збирають у Кременецькому, Підволочиському, Козівському, Буцацькому районах, найменше – у Бережанському, Борщівському, Лановецькому районах. Це відображається на сировинній базі цукрових заводів, яка значно звузилась, а відповідно й виробництво цукру поступово зменшується.

Збільшення потреби в країні у олійних культурах призвело до появи у посівних площах ріпаку і соняшнику, які вже займають понад 2/3 площ технічних культур (відповідно 49,0 і 19,4 тис. га). Виробництво ріпаку в 2014 р. становило майже 160 тис. т (в 1990 р. – 12,7 тис. т), а соняшнику – 42,1 тис. т (до 1995 р. не вироблялось). Це явище є позитивним у плані диверсифікації виробництва технічних культур, але має й негативні наслідки, позаяк саме ці культури сильно виснажують ґрунт. Вирощування таких культур без дотримання сівозмін (а це відбувається повсюдно) є важливим чинником деградації ґрунтів, зменшення продуктивності земельних ресурсів. Ці явища посилюються внаслідок не завжди контрольованого внесення мінеральних добрив, а особливо використання отрутохімікатів.

У посівних площах області дещо зменшилася площа під кормовими культурами (у 2000 р. – 25,9 %, у 2014 р. – 8,6 %), що зумовлено скороченням поголів'я худоби у господарствах населення, впровадженням нових способів вигодовування свиней і птиці з використанням біододатків та штучних кормів.

Зменшилися в останні роки також площі під картоплею і овочами, але виробництво цих культур значно збільшилось (порівняно з 1990 р. картоплі у 1,2 рази, овочів – у 2,2 разу) завдяки запровадженню нових високоврожайних сортів цих культур. Більшість таких культур вирощується у господарствах населення (у 2014 р. – 1161,7 тис. т картоплі і 230 тис. т овочів). Спостерігається значне збільшення виробництва картоплі і овочів за рахунок підвищення їх врожайності (195 ц/га картоплі у 2014 р. проти 143,3 ц/га у 2000 р., відповідно овочів 235, 4 ц/га і 111 ц/га). Нестабільність ринку цих культур, великі обсяги завезення окремих видів овочів з інших країн чи регіонів України зумовлюють низьку ефективність виробництва овочів і картоплі у господарствах населення. Існує також і проблема зберігання овочів, розширення їх видового асортименту. Деяким чином цю проблему вирішило тепличне господарство «Сеньківське», що у Заліщицькому районі, яке вирощує ранні овочі

для потреб не тільки населення області, але й багатьох регіонів України.

У Тернопільській області ще невисокий рівень концентрації садів і виробництва фруктів і ягід. На 100 га угідь припадає 1,7 га садів, виробляється 65,7 тис. т фруктів, що є недостатнім для задоволення потреб населення області у продуктах садівництва і ягідництва. Тому нові насадження закладено в останні роки у Гусятинському, Заліщицькому, Кременецькому та інших районах. Деякі з них вже дають врожаї і завдяки цьому виробництво плодів і ягід збільшилось у 2014 р. порівняно з 2000 р. майже у 6 разів.

Впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. у тваринництві області відбулися значні зміни. Це виявилось передусім у його галузевій структурі. Традиційно тваринництво в області було багатогалузевим і розвивалося, як у сільськогосподарських підприємствах, так і в господарствах населення. Для його розвитку були сприятливі умови: польове кормовиробництво, надходження відходів від харчової промисловості, виробництво комбикормів та ін. Але у процесі реформування сільського господарства ця галузь зазнала глибоких кризових змін, що виявились у нищенні тваринницьких ферм, значному скороченні поголів'я тварин (табл. 2.2), зниженні їх продуктивності.

Таблиця 2.2

**Поголів'я худоби у всіх категоріях господарств Тернопільської області
(на кінець року), тис. голів***

	1980	1990	2000	2010	2014
Велика рогата худоба, в т.ч.:	922,1	930,0	441,4	182,4	187,0
корови	309,5	303,3	210,2	111,9	105,4
свині	531,0	527,5	312,8	369,7	146,4
вівці і кози	139,0	153,3	2,3	1,5	13,9
птиця	5244	5255	4143	4336	5019

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Виробництво тваринницької продукції переважно почали здійснювати господарства населення, але вони малопродуктивні. Крім цього, цінова політика, що проводиться в Україні стосовно продукції тваринництва, спричинила внаслідок занижених закупівельних цін зменшення виробництва молока і м'яса на продаж.

Більшість поголів'я худоби, свиней, птиці зосереджене тепер у господарствах населення, які виробляють майже 80 % м'яса, 94 % молока, 71 % яєць в області. Зміна показників виробництва тваринницької продукції в області має такий вигляд (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

**Виробництво тваринницької продукції у всіх категоріях
господарств Тернопільської області***

Види продукції	1980	1990	2000	2010	2014
Молоко, тис. т	656,6	808,3	505,6	416,7	480,6
М'ясо (в забійній вазі), тис. т	102,6	123,0	48,2	37,1	53,9
Яйця, тис. штук	33620	35920	23450	36980	42770
Вовна, т	375	379	6	3	3

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

У структурі виробництва м'яса збільшилася частка свинини (до 50 %, в 1990 р. – 29,8 %) і птиці (до 19 %, у 1990 р. – 7,8 %), але зменшилась яловичини і телятини (до 30 %, у 1990 р. – 61,8 %), баранини (у 6 разів).

Зміна структури м'ясної продукції та збільшення виробництва молока може бути здійснено у процесі створення нових тваринницьких комплексів з новітніми технологіями. Цей процес в області вже розпочався на базі сільськогосподарських підприємств у Лановецькому, Терехівському, Бучацькому та інших районах.

Ще однією галуззю, яка нарощує показники у виробництві валового внутрішнього продукту в області, є транспорт. Обсяги перевезень усіма видами транспорту уже з 2000 р. почали зростати. За 2000-2014 рр. обсяг перевезень зріс у 1,5 рази, а пасажирів – у 1,2 разу. У структурі вантажообороту, в якому тенденція до зростання намітилась з 2000 р. (до 2000 р. від 1990 р. обсяг вантажообігу зменшився у 5 разів), перевагу має автомобільний транспорт (54 %). До 2012 р. більший вантажообіг мав залізничний транспорт. Цим видом транспорту перевозять здебільшого зерно, ліс, будматеріали, цукор, а автомобільним – продукти харчування, нафтопродукти та ін.

Автомобільний транспорт є провідним у перевезеннях пасажирів. У 2014 р. ним перевезено 67,2 млн. осіб (74 % від усіх перевезень), що в 1,4 рази більше, ніж у 2000 р., але майже у 2 рази менше, ніж у 1990 р. Переважають перевезення внутрішньоміського сполучення (55 млн. осіб), у приміських перевезеннях було задіяно 28,9 тис. осіб, що більше, ніж у 2000 р. на 9,7 тис. осіб.

Розвитку автомобільного транспорту в області сприяє збільшення рухомого складу – вантажних автомобілів, пасажирських автобусів, легкових автомобілів. Тільки за 2000-2014 рр. цей рухомий склад збільшився відповідно у 1,8; 2,0 і 1,9 рази.

При незмінній структурі видового складу транспорту дещо змінились обсяги вантажо- і пасажироперевезень залізничним і автомобільним транспортом. Вони і далі переважають на автомобільному транспорті, але частка їх на цьому виді зменшилась з 90 % до 18,5 % у перевезеннях вантажів і з 80 % до 73,6 % у перевезеннях пасажирів. Такі види транспорту, як річковий та авіаційний, тепер не мають регулярного сполучення, хоча в області є аеропорт, але він виконує тільки приватні перевезення. Судна річкового флоту вже непридатні до експлуатації.

Тернопільська область має зручне транспортно-географічне положення, вона знаходиться на залізничних і автомобільних шляхах між Києвом і Львовом, недалеко від кордонів держави з країнами ЄС, тому розвитку транспорту має приділятися значна увага.

Особливо збільшились у виробництві ВВП частка галузей сфери послуг, яка найпершою зазнала змін серед галузей господарства області. До неї відносяться галузі, що надають матеріальні і духовні послуги (освіта, культура, наука, мистецтво, торгівля, житлово-комунальне господарство, спорт, сфера управління, сфера фінансів, страхування, рекреація, охорона здоров'я, зв'язок та ін.). Саме в них виникають нові послуги, створюються нові заклади. Провідне місце серед галузей займає торгівля і матеріально-технічне постачання, частка яких у виробництві ВВП тільки з 2000 р. до 2014 р. збільшилась у 2 рази. Платні послуги надають також заклади інших галузей – сфери відпочинку і охорони здоров'я, освіти, зв'язку, спорту та ін. Однак кількість закладів у цих галузях зменшилась, особливо це торкнулося демонстраторів кінофільмів та клубних закладів (відповідно у 9 і 1,2 разу, порівняно з 1990 р.). Майже у 2 рази скоротився бібліотечний фонд, а кількість глядачів на сеансах зменшилась аж у 700 разів. Збільшилась в області частка у

ВВП фінансових закладів, діяльності готелів та ресторанів, операцій з нерухомим майном, надання послуг підприємцям, інжинірингу, ремонту автомобілів, виробництва та розподілу електроенергії, води та газу.

Внаслідок розвитку в області туризму збільшується кількість готелів (таких 59, в 2000 р. – 27), туристичних баз та інших засобів розміщення. Вони розраховані на одночасне розміщення майже 1,2 тис. осіб. Найбільше їх у містах Тернополі та Кременці, де відповідно може бути розміщено половина від всіх, що потребують тимчасового житла. Ще відсутні такі заклади у Козівському, Зборівському, Підгаєцькому та Підволочиському районах.

В області розвинений лікувально-оздоровчий туризм. Тут є 9 санаторіїв, 3 санаторії-профілакторії, 3 бази відпочинку, де щорічно оздоровлюються 14-15 тис. осіб. Кризові процеси у господарстві, невисокі заробітки людей, зумовлюють зменшення кількості відпочивальників (у 2 рази, порівняно з 1990 р.). Завдяки чистоті довкілля в області оздоровлюються люди, передусім діти, з інших регіонів України. Частка дітей до кількості відпочивальників становить близько 1/3. Є сприятливі умови (мінеральні води, лікувальні грязі, чисте повітря, ліси, водойми) для оздоровлення людей у різних частинах області. А багаті історико-культурні та природні туристичні ресурси можуть бути основою для розвитку різних видів туризму (спортивного, пізнавального, наукового, фестивального, замкового та ін.). Зважаючи на потужний туристичний потенціал, туризм у майбутньому може стати пріоритетною галуззю економіки області.

Важливою галуззю сфери послуг в Тернопільській області є освіта. Тут постійно збільшується кількість людей, які здобувають освіту. Якщо в 1980-1981 н. р. в вищих навчальних закладах навчалося 13,4 тис. студентів, у технікумах – 12,7 тис. осіб, у школах – 189 тис. учнів, то вже у 1994-1995 рр. відповідно 22,8 тис., 11 тис., 169,4 тис. осіб, а у 2014-2015 н. р. відповідно 109,4 тис. осіб (деяке зменшення зумовлене погіршенням демографічних процесів впродовж 90-их років ХХ ст. – початку ХХІ ст. і внаслідок цього – загальним зменшенням кількості дітей).

В області постійно змінюється кількість шкіл: у 1980-1981 н. р. їх було 906, у 1994-1995 н. р. – 905, а у 2014-2015 н.р. – 876. Через значне зменшення кількості дітей відбувається скорочення числа шкіл, особливо у сільській місцевості. Це найбільше торкнулося початкових шкіл, деякі повні середні школи переведено у неповні. Стоїть питання оптимізації розміщення шкіл у селах області, яке може бути вирішене у контексті формування нових територіальних громад. Це стосується і забезпечення дітей дошкільними закладами.

Область має високі показники забезпечення закладами культури – клубами, кіноустановками, бібліотеками та ін. Але їх діяльність не задовольняє населення у послугах, що ними надаються. Потрібні нові форми їх діяльності, нові види закладів, які б надавали нові послуги. Такі заклади вже появляються у містах області, але вони ще надають дуже обмежений спектр послуг.

Високий рівень забезпечення в області закладами охорони здоров'я, медичним персоналом та ліжками, однак рівень розвитку цієї галузі ще низький внаслідок недостатнього матеріально-технічного оснащення медичних закладів, низької спроможності населення у забезпеченні ліками та платними медичними послугами. Ліквідація сільських лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів у багатьох селах ще більше загострила проблему, необхідна реформа цієї галузі.

Аналіз сучасної галузевої структури господарства Тернопільської області свідчить про регресивні і прогресивні тенденції переходу економіки до ринкових відносин. До регресивних відносяться зменшення диверсифікації виробництва, наявність малоефективних виробництв, зменшення приросту виробництва у багатьох галузях, розпад усталених функціональних зв'язків. До прогресивних тенденцій відноситься поява нових виробництв і форм організації виробництва, формування нових міжгалузевих зв'язків, впровадження сучасних технологій виробництва та ін. Але ці тенденції дуже повільно впроваджуються, перехід до ринкових відносин відбувається дуже повільно.

Зміни у структурі господарства Тернопільської області вплинули і на зміни у зовнішньоекономічній діяльності регіону. Обсяги зовнішньоекономічної діяльності збільшились у 2014 р. порівняно з 2000 р. у 9 разів, сальдо зовнішньої торгівлі становить тепер 55 млн. дол. У товарній структурі експорту переважають сільськогосподарські продукти (37,8 %) та електротехнічні вироби (47,8 %), а у структурі імпорту – машини й устаткування (48,9 %), продукти хімічної промисловості (20,3 %), паливні матеріали, транспортні засоби та ін.

Змінилася і географія зовнішньої торгівлі: значно збільшились обсяги експорту і імпорту товарів з країнами ЄС і зменшилась частка Росії. У 2014 р. майже половину експорту і імпорту товарів здійснювалося із Польщею, серед важливих країн – Німеччина, Китай, Білорусь, Іспанія, Нідерланди, Румунія та ін.

У структурі обсягів торгівлі послугами переважають транспортні та послуги, пов'язані з подорожами. Найбільші вони з Польщею (68,2 % експорту та 31,6 % імпорту послуг), Німеччиною (відповідно 27,1 % і 2 %), Швецією, Великою Британією, США, Швецією, Росією. Збільшується імпорт послуг, пов'язаних з переробкою мінеральних ресурсів та ділових послуг.

Для розвитку області залучаються іноземні інвестиції. Їх обсяги ще невеликі (в 2014 р. – 68,9 млн. дол.), але вони дещо більші, ніж у попередні роки: в 2000 р. – 17,3 млн. дол., в 2010 р. – 66,5 млн. дол. Більшість з них (93 %) – із країн ЄС, вони переважно спрямовані у розвиток харчової промисловості, транспорту, діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування. Понад 1/3 їх обсягів направлена на підприємства м. Тернополя і Тернопільського району, крім них – Бучацького і Зборівського районів. Зовсім відсутні прямі іноземні інвестиції у господарство Підгаєцького, Заліщицького, Лановецького районів, діже малі – Козівського, Збарзького, Підволочиського районів. Збільшення обсягів іноземних інвестицій є важливою передумовою подальшої реструктуризації економіки регіону, виведення її з депресивного стану.

Зважаючи на ресурсний потенціал Тернопільської області, доцільно визначити галузі, які сприятимуть соціально-економічному розвитку, переходу до досконалої структури господарства. Такими галузями господарства регіону можуть стати переробна промисловість (харчова, легка, будматеріалів), транспорт, сільське господарство, рекреація, освіта і наука.

Дослідження галузевої структури господарства Тернопільської області свідчить про те, що вона зазнала значних трансформацій в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Вони полягають у звуженні напрямку спеціалізації області – сільське господарство і харчова промисловість; у значному скороченні виробництва машинобудівної і легкої промисловості; зміні структури посівних площ сільськогосподар-

ських структур на користь кукурудзи, сої, соняшника, ріпаку і скорочення площ під цукровими буряками; у зміні форм власності підприємств і закладів; у швидшому реформуванні сфери послуг порівняно з виробничою сферою і посилення її ролі у виробництві валового внутрішнього продукту.

Вивчення сучасної структури господарства області, її трансформації може стати основою для вироблення основних засад її подальшого соціально-економічного розвитку. Ці засади передбачають комплексність у розвитку територій, тобто взаємозв'язаний розвиток господарства на основі раціонального територіального поділу й інтеграції праці, найдоцільнішого використання природного і соціально-економічного потенціалу, який забезпечує ефективне використання основної мікррайонної функції і задоволення місцевих потреб господарства і населення.

Застосовуючи методи SWOT-аналізу, Л. Заставецькою (2013) встановлені конкурентні переваги і недоліки у соціально-економічному розвитку області, вони представлені у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Основні конкурентні переваги і недоліки Тернопільської області [2, с. 137]

	Переваги	Недоліки
Територія і суспільно-географічне положення території	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Розміщення на міжнародних транспортних магістралях Київ – Львів – Чоп. ❖ Близькість до державного кордону з Польщею (180 км), Румунією (210 км), Угорщиною (350 км), Білоруссю (300 км). ❖ Висока контактність території. ❖ Межування із 5 областями України (Хмельницькою, Рівненською, Львівською, Івано-Франківською, Чернівецькою). ❖ Знаходиться у природно-господарській зоні Лісостепу. ❖ Розміщення у основній смузі розселення України. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Порівняно невелика територія (13,8 тис. км², або 2,3 % від території України). ● Віддаленість від паливно-сировинних і промислових регіонів України.
Природно-ресурсний потенціал	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Високий рівень освоєності земельних ресурсів (частка сільськогосподарських угідь – 75,9 % (проти 69,1% в Україні), рівень землезабезпечення (0,8 га ріллі на 1 жителя (в Україні – 0,9 га), рівень розораності - 62 %. ❖ Значна різноманітність мінерально-сировинних ресурсів для промисловості будівельних матеріалів. ❖ Високий рівень забезпечення природними рекреаційними ресурсами: мінеральні води, гідрологічні, кліматичні, ландшафтні, спелеологічні та ін. ❖ Наявність лісових ресурсів (лісистість – 14,3 %), що постійно збільшуються, і мають переважно рекреаційне і природоохоронне значення. ❖ Середня забезпеченість водними ресурсами, високий рівень їх «чистоти» та забезпечення наявних виробництв, сільського господарства і населення. 	<ul style="list-style-type: none"> ● Небагаточисельність природних ресурсів, що мають міжобласне значення – земельні і рекреаційні ресурси. ● Незначна частка у ПРП мінеральних ресурсів, вони мають місцеве значення. ● Низький рівень використання рекреаційних ресурсів. ● Недостатні водні ресурси для водомістких виробництв у окремих частинах області.

	Переваги	Недоліки
Демографічний потенціал та особливості розселення людей	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Обсяги демографічного потенціалу значні і дозволяють розвивати в області трудомісткі галузі виробництва. ❖ Збільшення кількості безробітного населення (рівень безробіття – 10,4 %) є чинником формування ринку праці. ❖ Високий рівень освіченості працівників (36 % населення має вищу, а 48 % - середню освіту). ❖ Сформована система розселення з густою мережею сіл (1021), невеликих міських поселень (17 міст і 17 селищ міського типу) і одним великим містом (обласний центр Тернопіль – 217 тис. осіб). ❖ Висока щільність поселень (76 поселень/1000 км²) і населення (78 осіб/км²). ❖ Значний досвід сільськогосподарської діяльності, переробки сільськогосподарської сировини, будівництва, розвитку традиційних форм господарювання (вишивання тощо). 	<ul style="list-style-type: none"> • Погіршення демографічних показників впливає на постійне зменшення чисельності населення (у 1989 р. – 1168,9 тис. осіб, у 2013 р. – 1076,3 тис. осіб). • Погіршення показників природного руху (-4,1 %) і механічного (сальдо міграцій в 1992 р. -2,1 %, а у 2013 р. – 7,1 %). • Посилення процесів старіння населення через погіршення вікової структури (діти – 15 %, працездатне населення – 61 %, люди старшого віку – 24 %, серед сільського населення – 30 %). • Погіршення професійного рівня працівників через відсутність праці за спеціальністю • Постійне зменшення середньої людності сільських поселень (з 1989 до 2013 р. – на осіб) і вже з 1998 р. – міських (в 1998 р. Тернопіль мав 235 тис. жителів, а в 2013 – 217 тис. жителів). • Обезлюднення малих сіл. • Поширення асоціальних явищ серед населення, особливо серед молоді.
Соціально-економічний розвиток	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Зміна спеціалізації сільського господарства у районах на виробництво технічних культур (ріпак, соняшник). ❖ Реформування сільськогосподарського виробництва (46 % продуктів виробляють великі сільськогосподарські підприємства, 3% - фермерські господарства, 51% - індивідуальні господарства населення). ❖ Розвиток малого підприємництва у всіх галузях виробництва. ❖ Реформування сфери послуг, запровадження нових форм обслуговування населення. ❖ Впровадження іноземних інвестицій у розвиток промисловості, сільського господарства, сфери послуг. ❖ Збільшення потужностей підприємств харчової промисловості. ❖ Розвиток ринкової інфраструктури, логістики. ❖ Виникнення центрів традиційних промислів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Закриття великих промислових підприємств машинобудування, легкої промисловості. • Зменшення обсягів виробництва у всіх галузях сільського господарства, передусім тваринництві (з 2007 р. до 2013 р. поголів'я ВРХ зменшилось на 49 %, свиней – на 8,6 %). • Незначні обсяги внутрішнього і зовнішнього інвестування виробництва. • Низький рівень інвестиційної діяльності. Погана якість транспортних комунікацій.

Отже, зважаючи на переваги і слабкі сторони ресурсозабезпечення і сучасного розвитку Тернопільської області, трансформації галузевої і територіальної структури її господарства, можемо стверджувати, що її піднесення буде пов'язано із розвитком високопродуктивного сільського господарства (в т.ч. вирощуванням екологічно чистої продукції), переробної промисловості.

Поруч із розвитком сільського господарства та харчовою промисловістю пріоритет повинен надаватися рекреації (особливо туризму) та галузям, які використовуватимуть надлишковий трудовий потенціал та матимуть інноваційні технології. Перевага повинна надаватися середнім і малим підприємствам, які можуть швидко переорієнтуватися на виробництво конкурентоздатної продукції. Важлива при цьому участь іноземних інвесторів та коштів місцевого населення, що працює за кордоном.

В області необхідно також розвивати сферу послуг, яка хоча займає значне місце у виробництві ВВП, однак за рівнем розвитку галузей ще значно відстає від інших регіонів країни. Важливе значення у її реформуванні має впровадження нових форм обслуговування населення, інноваційних технологій у виробництві послуг, а також формування галузей (сфера управління, освіта, медицина та ін.), створення конкурентоздатної продукції (послуг). Поступово збільшуватиметься роль туризму, ця галузь має стати територіальним брендингом регіону, однією з галузей, які «витагнуть» регіон із соціально-економічної кризи, посилять його інтеграцію у європейські економічні структури. Структурні зміни у господарстві сприятимуть підвищенню рівня життя населення регіону, поліпшенню його якості.

Література:

1. *Барановський М.* Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України / М.О.Барановський // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України: Матер. V Міжнар. наук. конф. 21-23 жовтня 2010 р. – К., 2010. – С. 34-36.
2. *Заставецька Л.Б.* Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : монографія / Л. Б. Заставецька ; [наук. ред. Шаблій О. І.]. – Т. : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 331 с.
3. *Заставецький Т.Б.* Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства: монографія / Т.Б. Заставецький. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
4. *Захарченко В.І.* Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід): навч. посібник / В.І. Захарченко, Г.М. Заболотний та ін. – Вінниця: Вид-во ВДАУ, 2006. – 395 с.
5. *Захарченко В.* Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / В. Захарченко. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 547 с.
6. *Ілляш І.* Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / І.Д. Ілляш, Д.В. Ткач. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
7. *Корнус А.О.* Трансформація регіональних соціогеосистем як об'єкт дослідження суспільної географії // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика : Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 9-11 жовтня 2014 р.). – Чернівці: Родовід, 2014. – С. 125-127.
8. *Пістун М.Д.* Сучасні проблеми регіонального розвитку: навч. посібник / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – 2-е вид., перер. і доп. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 280 с.
9. *Руденко Л.Г.* Економічні, соціальні і екологічні відміни регіонів України у контексті сталого розвитку / Л.Г. Руденко, О.О. Кулік // Український географічний журнал. – 2000. – №3. – С.18-27.
10. *Трансформація структури господарства України: регіональний аспект* / [за ред. Г.В. Балабанова, В.П. Нагірної, О.М. Нижник]. – К.: Міленіум, 2003. – 404 с.
11. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів: Вид. ЛНУ, 2003. – 444 с.

2.2. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

2.2.1. Загальна характеристика сільського господарства

Ключовою галуззю реального сектору економіки, що формує основу продовольчої та економічної безпеки не лише Тернопільської області, а й держави, а також реалізує соціально-економічні потреби розвитку сільських територій є сільське господарство.

Сприятливі кліматичні умови, земельні і трудові ресурси, концентрація переробної промисловості (спиртової, молокопереробної, кондитерської, плодоовоче-консервної), географічне розташування на перехресті важливих транспортних комунікацій виділяють Тернопільську область як регіон із вигідними чинниками та значним потенціалом для розвитку сільського господарства. У 2017 р. в сільському господарстві області (включаючи мисливство та лісове господарство) було створено четверту частину валової доданої вартості, зайнято близько третини населення [45].

Наявний виробничо-ресурсний потенціал дав хороші можливості для формування ринку продукції сільського господарства, якою була забезпечена не лише область, але й інші регіони України. Займаючи 2,7 % сільськогосподарських угідь держави, область у 2017 р. виробила 3,3 % валової продукції сільського господарства, у тому числі рослинництва – 3,4 %, тваринництва – 3,3 %. За обсягом виробництва в країні буряка фабричного область у 2017 р. посіла 2 місце, гречки та ячменю – 4, ріпаку та зернобобових – 5. Упродовж багатьох років регіон залишається одним з найбільших виробників спирту та цукру (було вироблено відповідно 27,8 % і 13,5 % від їх загальних обсягів в Україні). Водночас, виробництво продукції тваринництва здатне забезпечити потреби споживання населення регіону, проте є недостатнім для поставок даної продукції за його межі. У 2017 р. в області вироблено 4,4 % молока, 3,1 % яєць, 2,3 % м'яса (у забійній вазі) від їх загальних обсягів в Україні [44].

У 2017 р. область мала найбільший показник зростання індексу сільгосппродукції в Україні (111,1), а індекс продукції рослинництва в усіх категоріях господарств склав 115,8. Впродовж 2010-2017 рр. середньорічний приріст валової продукції сільського господарства регіону складав 7,1 %, а темпи приросту сільськогосподарського виробництва разом склали 42,8 %. Загалом одержано валової продукції аграрного сектору (в постійних цінах 2010 р.) на суму 8523,8 млн. грн., що на 4,4 % більше, ніж у попередньому році. Загальні обсяги валової продукції аграрного сектору збільшилися як у сільськогосподарських підприємствах (на 7,1 %), так і в господарствах населення (на 1,6 %), і становили 4444,1 млн гривень та 4079,7 млн гривень відповідно [44].

У структурі валової продукції сільського господарства області в 2017 р. найбільшу частку займало виробництво зернових (29,3 %), технічних культур (24,0 %), картоплі та овочів (17,8 %), молока (12,0 %), вирощування худоби та птиці (8,9 %) [45]. Таким чином, в останні роки, в аграрному секторі економіки регіону пріоритетними напрямками розвитку було виробництво технічних, зернових та зернобобових культур, картоплі, овочів, молока та м'яса.

Більшість продукції сільського господарства області (56,5 %) виробили сільськогосподарські підприємства, решту – господарства населення. За категоріями товаровиробників структура валової продукції значно відрізнялася. Загалом, у виробництві валової продукції сільськогосподарських підприємств переважала продукція рослинництва (64,3 %), у господарствах населення – продукція тваринництва (68,3 %). Серед окремих груп сільськогосподарської продукції сільськогосподарські підприємства найбільш переважали у виробництві технічних культур (97,4 %) та зернових (78,4 %), а господарства населення – у виробництві картоплі (98,7 %), овочів (93,2 %), культур плодових і ягідних (78,3 %), молока (83,9 %) та м'яса (58,7 %) [45].

Тернопільська область завжди відзначалася високою територіальною концентрацією сільськогосподарського виробництва. Станом на 2017 р. частка земель сільськогосподарського призначення у структурі земельного фонду області склала 77,7 % (1073,3 тис. га). Домінуючою складовою цих земель були сільськогосподарські угіддя, які займали 97,4 % площі земель сільськогосподарського призначення. Ще 2,6 % земель склали землі під господарськими будівлями і дворами, шляхами сполучення та прогонами, а також землі, які перебувають у стадії відновлення.

За використанням основна маса сільськогосподарських угідь була відведена під рілля та перелоги (81,9 % та 0,3 % відповідно), а також була зайнята пасовищами (13,7 %) та сіножатями (2,5 %). Порівняно невелику частину угідь (1,5 %) займали багаторічні насадження (головним чином сади, меншою мірою ягідники) [33].

Найбільша частка сільськогосподарських угідь області (49,8 %) належала сільськогосподарським підприємствам. При цьому, лише 1,6 % з них була у власності державних підприємств. У власності громадян перебувало 42,7 % сільськогосподарських угідь області, 7,5 % угідь – землі користувачів інших категорій [45].

Найвищі показники сільськогосподарської освоєності території (вищі 80 %) характерні для центральних і окремих східних районів області (Збарзького, Зборівського, Козівського, Лановецького, Тербовлянського, Тернопільського), а максимальне значення (87,4 %) зафіксоване у Підволочиському районі. Близькі до середнього для області значення були у південних районах Тернопільщини. Показники нижчі 73 % були у північних (Кременецькому і Шумському) та західних (Бережанському, Монастириському і Підгаєцькому) районах. Найнижчий показник зафіксований на Бережанщині – 57,6 % (див. рис. 2.2.1).

Розподіл ріллі на території області корелює з особливостями ландшафтною структури, проте, показники розораності сільськогосподарських угідь в окремих адміністративних районах є вкрай високими. Так, частка ріллі у структурі угідь центральних, східних і південних районів області становить понад 80 %. Найбільша розораність сільськогосподарських угідь зафіксована у Гусятинському районі (88,3 %). У північно-західних (Зборівському, Кременецькому та Шумському) районах показник коливається у межах 71,3-77,1 %. Найнижчі показники частки ріллі є у західних районах – Монастириському та Бережанському (69,3 % та 68,2 % відповідно).

Розподіл багаторічних насаджень на території області, крім природних чинників, зумовлений історично сформованими особливостями господарювання, а

також тяжінням угідь до споживача. Найвищі значення частки багаторічних насаджень у структурі сільськогосподарських угідь (більші 2,0 %) були у приміському Тернопільському (із максимумом для області – 3,2 %), а також у північних Кременецькому і Збарзькому та південних Борщівському і Заліщицькому районах. Значення у межах 1,0-1,9 % були у західній частині області, у Бережанському, Бучацькому, Зборівському, Монастирському та Підгасцькому районах. На решті території частка насаджень була меншою 1,0 %, а мінімальний показник (0,7 %) зареєстрований у Тербовлянському районі.

Кормові угіддя області (сіножаті і пасовища) займали 16,4 % сільськогосподарських угідь. У розрізі адміністративних районів найвищі значення показника (вищі 20,4 %) були у західних та північних адміністративних районах. Максимальний показник (31,0 %) зафіксований на Бережанщині. У Бучацькому, Козівському, Лановецькому та Тернопільському районах показник коливався у межах 15,0-17,2 %. На решті території, головним чином у східних та південних районах, частка сіножатей та пасовищ була найменшою й сягала мінімального значення (10,6 %) у Гусятинському районі.

Дослідження сільськогосподарського землекористування Тернопільської області виявило, що на фоні надмірно високого рівня сільськогосподарського використання території за умови нераціонального, здебільшого споживацького господарювання, відбулося поступове зменшення екологічної стійкості та продуктивності сільськогосподарських угідь. Останніми роками гостріше проявилися окремі проблеми сільськогосподарського землекористування: ерозія, перезволоження, заболочення, підвищена кислотність та кам'янистість ґрунтів.

В області еродовані 391 тис. га (37,4 %) сільськогосподарських угідь, у тому числі слабозмитих – 235 тис. га (22,4 %), середньозмитих – 111 тис. га (10,7 %), сильнозмитих – 44 тис. га (4,2 %), розмитих ґрунтів і виходів порід – близько 4 тис. га (0,4 %). Майже 86 % еродованих сільськогосподарських угідь – це рілля.

Актуальною для області є проблема яроутворення. Під впливом тимчасових водотоків яри ростуть, виробляють поздовжній і поперечний профіль, стають причиною посиленої ерозії прилеглих територій. В результаті, значні площі земель вилучаються із сільськогосподарського використання. Крім того, яри, разом із густою мережею балок, улоговин і тимчасових водотоків, значно утруднюють сільськогосподарську діяльність. Площа земель, що вкрита ярами, щороку збільшується і на сьогодні становить близько 1,8 тис. га.

Значного поширення на території області набули процеси перезволоження і заболочення ґрунтів, які спричинені високим рівнем ґрунтових вод та великою кількістю атмосферних опадів. Сьогодні площа перезвожених угідь складає близько 90 тис. га, заболочених – понад 60 тис. га.

Несприятливою природною властивістю ґрунтів є кислотність. Загальна площа закислених ґрунтів в області становить 485 тис. га.

Обмежуючим чинником використання сільськогосподарських угідь, який знижує їх продуктивність, утруднює обробіток – є кам'янистість, яка визначається наявністю валунно-кам'яного матеріалу у ґрунтовому шарі на глибині до 50 см. Загальна площа кам'янистих сільськогосподарських угідь у межах області складає 19 тис. га, в тому числі рілля – 15 тис. га.

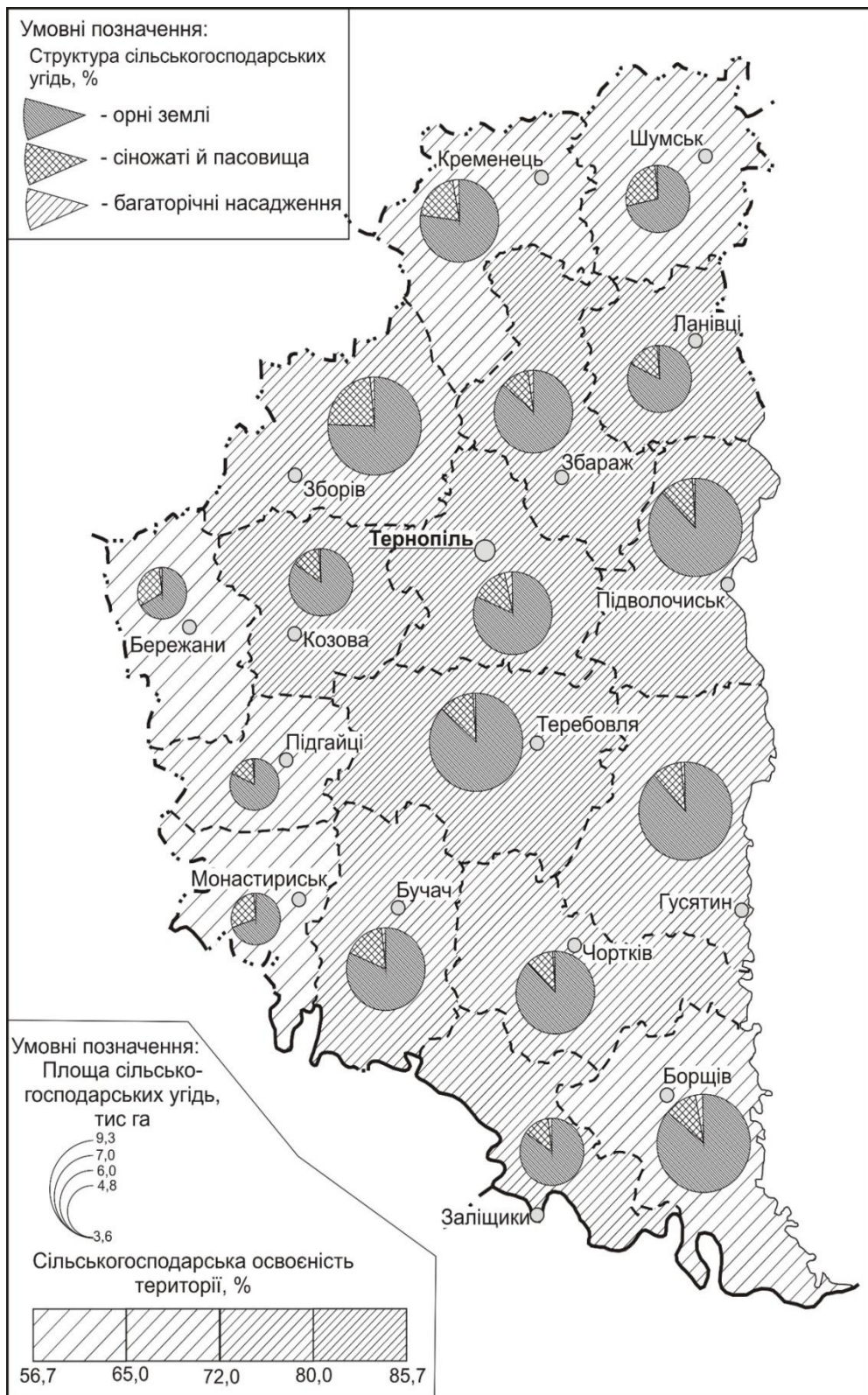

Рис. 2.2.1. Сільськогосподарські угіддя в Тернопільській області (станом на

2.2.3. Рослинництво

Зернові та зернобобові культури.

Вирощування зернових та зернобобових культур спрямоване на задоволення потреб населення у хлібі та крупах, воно забезпечує функціонування борошно-мельно-круп'яної, пивоварної, спиртової та інших галузей харчової промисловості, постачає корми та кормові добавки для тваринництва.

Зернове господарство є найстарішою галуззю рослинництва, що сформувалася на території області. Вирощування зернових має повсюдне поширення. Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі землі області дозволяють вирощувати широкий асортимент зернових і зернобобових культур та дають змогу отримувати високоякісне зерно в обсягах, які достатні для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. Зерно і вироблені з нього продукти завжди були ліквідними, оскільки вони становлять основу продовольчої бази і безпеки держави.

У 2017 р. Тернопільська область виробила 4,2 % зерна України. І хоча це 14 місце серед регіонів, проте ця частка за останнє десятиліття поступово збільшувалася [45]. Показник виробництва зернових на одну особу становив 2492 кг, що на 1035 кг більше від середнього по країні значення [44].

Зернове господарство стало однією із найбільш ефективних галузей господарського комплексу Тернопільської області. У структурі валової продукції сільськогосподарського господарства регіону в 2017 р. виробництво зернових займало найбільшу частку (29,3 %). А в структурі продукції рослинництва виробництво зернових становило аж 38,5 % [45].

У 2017 р. в області було отримано високий урожай зернових культур, який значно перевищив досягнення минулих років (лише поступився показнику 2017 р.). Загалом зібрали 2622,3 тис. т збіжжя, що вдвічі більше, ніж у 1990 р. [32].

Основними виробниками зернових у Тернопільській області стали сільськогосподарські підприємства. У 2017 р. ними зібрано 2056,6 тис. т збіжжя, що становило 78,4 %. Решту урожаю (21,6 %) зібрали господарства населення [45].

У структурі виробництва зернових та зернобобових культур домінуючу роль відігравали: пшениця, кукурудза на зерно та ячмінь, які склали: 42,0 %, 32,8 % та 20,3 % валового збору. Саме завдяки цим культурам відбулося зростання виробництва зернових. Адже у 2017 р. показники валового збору пшениці та ячменю перевищили значення 1990 р. на 57,9 % та 69,3 % відповідно, а обсяги зібраної кукурудзи на зерно стали більшими в 10 раз. Дещо поступалися показникам 1990 р. виробництво гречки та зернобобових (гороху, квасолі, вики), проте, починаючи з 2010р. спостерігалася позитивна динаміка обсягів їх збору. Виробництво жита та вівса впродовж періоду дослідження фактично щорічно зменшувалося [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільській області у 2017 р. простежувалися суттєві відмінності показника валового збору зернових культур. Найвищі значення показника були у центральних та східних районах області і досягли свого максимуму на Терехівщині (276,2 тис. т). На півночі області (у Кременецькому та Шумському районах), а також у південному Заліщицькому районі було зібрано по 73-100 тис. т зернових. Західні райони мали відносно незначні показники валово-

вого збору. Найменше зернових було зібрано у Бережанському районі (42,3 тис. т) [16].

Серед зернових, в більшості районів області, за обсягами зібраного урожаю переважала пшениця, а у Борщівському, Заліщицькому, Козівському, Кременецькому, Лановецькому, Підгаєцькому та Шумському – кукурудза. Обсяги валового збору ячменю, на території усієї області, були третіми.

Валовий збір пшениці в 2017 р. становив 1100,2 тис. т. Найбільші абсолютні показники (у межах 50-100 тис. т) були у великих за площею центральних і східних районах області (Тернопільському, Тербовлянському, Чортківському, Гусятинському та Підволочиському). Найнижчі показники валового збору пшениці зареєстровані у західних та північних районах області.

Загальний врожай кукурудзи становив 861,1 тис. т. Високі абсолютні показники (у межах 50-80 тис. т) спостерігалися у Лановецькому, Підгаєцькому та Тербовлянському районах, а найвищим врожаєм відзначився Козівський район (122,1 тис. т). Найнижчі врожаї культури були у решті західних районів Тернопільщини.

Врожай ячменю в 2017 р. в області становив 532,6 тис. т. Високі абсолютні показники (у межах 25-50 тис. т) спостерігалися у центральних і східних районах області (Гусятинському, Збараському, Підволочиському, Тербовлянському та Тернопільському), а також у Зборівському районі. Найнижчі показники валового збору ячменю були у західних та північних районах області [16].

Валовий збір решти зернових і зернобобових культур у загальній їх структурі становив лише 4,9 %.

Показники валового збору залежать від розмірів посівних площ, які, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку перебувають у постійній динаміці. Посівні площі зернових та зернобобових культур в області у 2017 р. становили 457,5 тис. га, що склало 55,4 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств. Із 1990 р. частка площ зернових та зернобобових культур зросла на 12,1 %.

При несуттєвій зміні загальної площі зернових з року в рік у посівних площах окремих культур були значні трансформації. Так, станом на 2017 р. у відношенні до 1990 р. найбільших змін зазнали: кукурудза на зерно, площа якої зросла у 4,7 разів, та зернобобові, площа під якими зменшилася у 3,1 рази. Поступово зменшувалися площі під житом, вівсом та гречкою. Відносно стабільними були площі під пшеницею та ячменем. Таким чином, в 2017 р. у структурі посівних площ зернових домінуючими культурами були: пшениця (43,6 %), кукурудза (24,0 %) та ячмінь (23,0 %). Решта зернових та зернобобових культур займали лише 9,4 % площі [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежуються суттєві відмінності показника частки посівів зернових культур у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 60 %) були у Тернопільському, Козівському та Підгаєцькому районах. Саме в Підгаєцькому районі значення показника досягло свого максимуму (87,2 %). Високими (57-59 %) були частки посівів зернових у решті центральних та східних районів області. У районах північної, південної та південно-західної частини області частка зернових у посівній площі була нижчою від середньої для області (55,7 %), а найнижче значення показника (46,8 %) було у Заліщицькому районі (див. рис. 4.2.2).

Площа посівів пшениці в 2017 р. в області становила 199,6 тис. га. Переважна більшість пшениці (69,1 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші абсолютні показники, для сільськогосподарських підприємств, (у межах 10-15 тис. га) були у великих центральних і східних районах області (Теребовлянському, Гусятинському, Підволочиському та Чортківському). В середньому в області частка площі пшениці у структурі посівних площ становила 24,2 %, а у структурі посівів зернових вона складала аж 43,5 %. Проте, у районах, значення цього показника суттєво відрізнялося.

Найбільші відсотки посівів пшениці у структурі зернових були у Бучацькому, Підволочиському, Чортківському районах і досягли максимального значення (58,3 %) у Монастириському районі. Найменша частка посівів пшениці спостерігалася у північно-західних районах області (Бережанському, Зборівському, Козівському та Кременецькому), а мінімальний показник (29,4 %) був у Збаразькому районі.

Загальна площа посівів кукурудзи в області становила 109,7 тис. га. Переважна більшість площ культури (83,8 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші абсолютні показники, для сільськогосподарських підприємств, (у межах 7-10 тис. га) зареєстровані у Борщівському, Козівському, Підгаєцькому та Теребовлянському районах.

В середньому в області частка площі кукурудзи у структурі посівних площ становила 16,1 %. У структурі посівів зернових вона складала 28,9 %. У адміністративних районах, значення цього показника суттєво відрізнялося. Найбільші відсотки посівів кукурудзи були у периферійних Кременецькому, Шумському, Підгаєцькому районах і досягли максимального значення (53,0 %) у Козівському районі. Найменша частка посівів кукурудзи у структурі зернових спостерігалася у центральних та окремих східних районах області, а мінімальний показник (15,6 %) був у Бережанському районі.

Сумарна площа посівів ячменю становила 105,0 тис. га. Більшість площ цієї культури (53,1 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші абсолютні показники, для сільськогосподарських підприємств, (у межах 5-8 тис. га) спостерігалися у центральних і східних районах (Гусятинському, Збаразькому, Теребовлянському, Тернопільському). В середньому в області частка площі ячменю у структурі посівних площ становила 9,8 %. У структурі посівів зернових вона складала 17,6 %.

На території регіону значення цього показника суттєво відрізнялося. Найбільші відсотки посівних площ під ячменем були у Бучацькому, Гусятинському, Теребовлянському, Тернопільському районах і досягли максимального значення (32,1 %) у Збаразькому районі. Найменша частка посівів ячменю у структурі зернових (менше 10 %) була у північних, південних та південно-західних районах області, а мінімальний показник (3,5 %) зафіксований у Підгаєцькому районі.

Решта зернових та зернобобових культур у 2017 р. в регіоні займали значно менші площі. Так, наступну за просторовим поширенням, гречку висівали на площі 11,4 тис. га, що становило усього 2,5 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Більшість гречки (71,9 %) засівали сільськогосподарські підприємства [32]. Найбільші площі посівів (понад 1000 га) були у Зборівському,

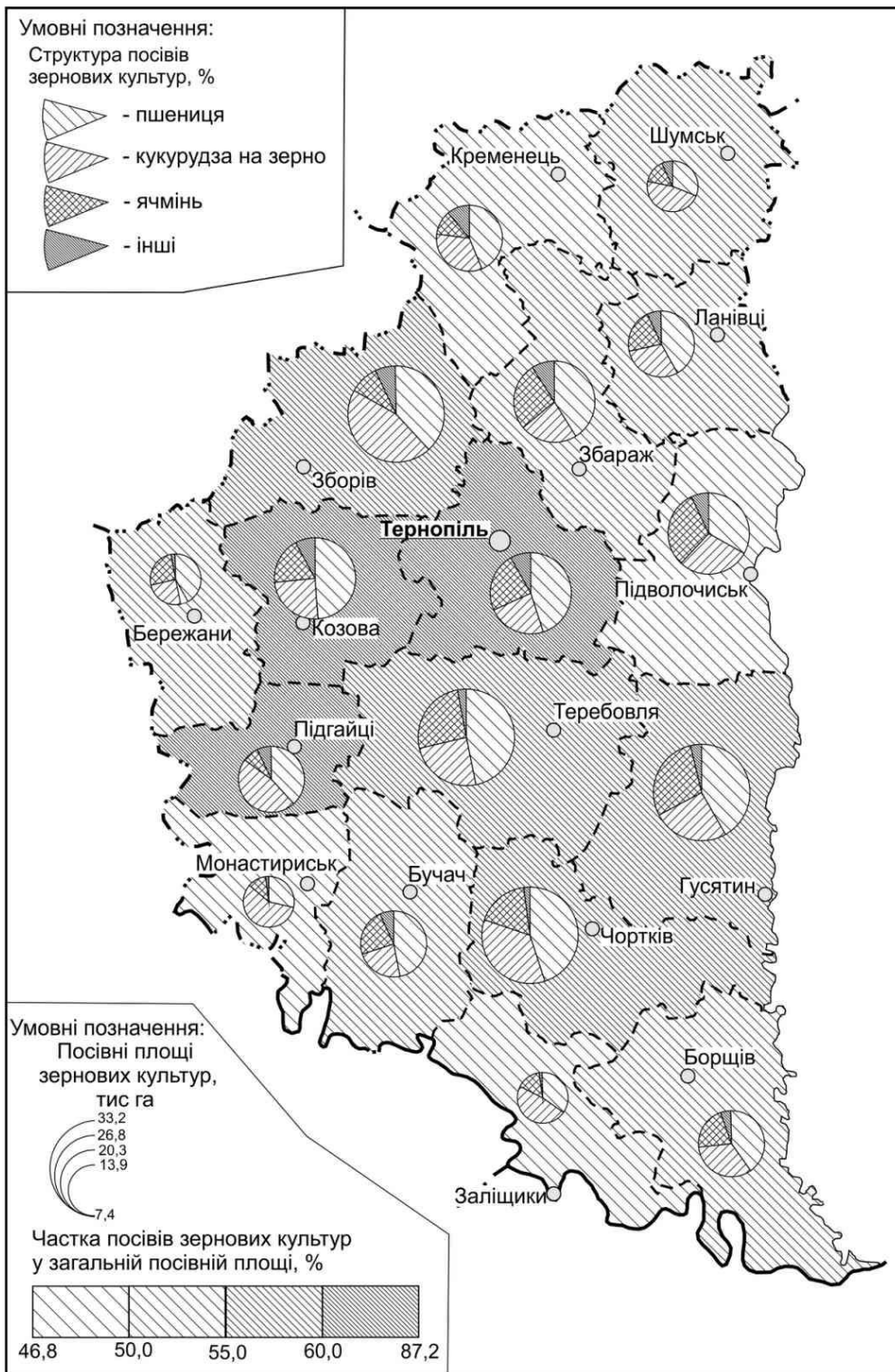

Рис. 4.2.2. Зернові культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

Кременецькому та Тернопільському районах, а максимальне значення досягнуте у Збаразькому (1464 га).

Овес висівали на площі 4,6 тис. га, що становило 1,0 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Сільськогосподарські підприємства засівали половину вівса, решту – господарства населення [32]. Найбільші площі посівів (понад 170 га) були у Лановецькому, Монастириському, Тербовлянському районах, а максимальне значення досягнуте у Тернопільському (204 га).

Житом засівали 1,2 тис. га, що становило 0,3 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Сільськогосподарські підприємства засівали половину жита, решту – господарства населення [32]. Найбільші площі посівів (понад 100 га) були у Козівському та Шумському районах, а максимальне значення досягнуте у Кременецькому (300 га).

Серед зернобобових найбільші площі в області у 2017 р. займав горох. Цією культурою засівали 19,5 тис. га, що становило 4,3 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Переважна більшість площ гороху (99,0 %) була засіяна на землях сільськогосподарських підприємств [32]. Найбільші площі посівів (понад 1500 га) були у центральних та південно-східних районах області (Тербовлянському, Тернопільському, Борщівському, Гусятинському, Чортківському), а максимальне значення досягнуте у Зборівському (1793 га). Сільськогосподарські підприємства Монастириського району в 2017 р. гороху не вирощували.

Викою і викосумішами (з перевагою вики на зерно) в області засівали усього 0,2 тис. га, що становить 0,1 % у структурі посівів зернових та зернобобових культур. Більшість вики (83,0 %) засівали сільськогосподарські підприємства. Найбільші площі посівів (понад 35 га) були у Кременецькому та Козівському районах, а максимальне значення досягнуте на землях Бучацького району (50 га).

Таким чином, на основі проведеного просторового аналізу посівів зернових можна стверджувати, що розподіл площ під окремі культури є вкрай нерівномірним, спостерігається чітке домінування пшениці, кукурудзи та ячменю.

Проте, на рекордні показники валового збору окремих зернових у 2017 р. головним чином вплинула не велика площа їх посівів, а відносно висока урожайність, викликана сприятливими агрокліматичними умовами та інтенсифікацією господарювання. Загалом, в області з 1 га зібрали по 57,5 ц зерна, що на 15,0 ц більше, ніж у середньому в Україні. Це була найвища для зернових області урожайність за всю історію господарювання, яка виявилась на 76,9 % більшою від показника 1990 р. За урожайністю зернових у 2017 р. Тернопільська область посіла 4 місце серед інших регіонів держави [32, 44].

Серед усіх зернових особливо висока продуктивність з 1 га була у кукурудзи на зерно (79,0 ц), озимої пшениці (55,2 ц), озимого ячменю (50,7 ц) та жита (47,8 ц). Приріст врожайності цих культур у 2017 р. відносно 1990 р. склав 100,0 %, 51,7 %, 40,1 % та 85,3 % відповідно. У решти зернових культур урожайність збільшилася, але не так суттєво.

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися значні відмінності показників урожайності зернових культур. Сумарна урожайність залежить не стільки від природних передумов, як від підбору культур, якості насіннєвого матеріалу, обсягів внесення органічних та мінеральних добрив, гербіцидів, а тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показни-

ка. Найвищі значення урожайності зернових і зернобобових культур, в усіх категоріях господарств, (понад 65,0 ц з 1 га) були зареєстровані у центральних (Козівському, Терехівському, Тернопільському) та південних (Бучацькому, Заліщицькому, Чортківському) районах, а максимальне значення (70,4 ц з 1 га) зафіксоване у Підволочиському районі. Близькі до середньообласних показників значення були у решті східних районів. Найменша урожайність (нижче 52,0 ц з 1 га) була у західних та північних районах, а мінімальне значення (42,6 ц з 1 га) зафіксоване у Підгаєцькому районі.

Найвищі показники урожайності серед зернових та зернобобових культур області були у кукурудзи на зерно. Середня урожайність культури у сільськогосподарських підприємствах досягла 83,3 ц з 1 га. Найкраща врожайність культури (понад 90,0 ц з 1 га) була у Бучацькому, Підволочиському, Терехівському, а максимальне значення (111,9 ц з 1 га) зафіксоване у Козівському районі. Менша 70,0 ц з 1 га урожайність кукурудзи була у Борщівському, Кременецькому, Монастириському та Шумському районах. В Монастириському районі зафіксоване мінімальне значення показника (62,5 ц з 1 га).

Дещо меншою (у порівнянні із кукурудзою) була урожайність пшениці (озимої та ярої). В середньому у сільськогосподарських підприємствах області вона становила 61,6 ц з 1 га. Найкращі врожаї пшениці (понад 60,0 ц з 1 га) виростили у південних, східних та центральних районах області, а максимальне значення (70,0 ц з 1 га) зафіксоване у Підволочиському районі. Найменша урожайність пшениці (нижче 50,0 ц з 1 га) була у західних та північних районах, а мінімальне значення (42,6 ц з 1 га) зафіксоване у Підгаєцькому районі.

Середня для області урожайність ячменю (озимого та ярого) у сільськогосподарських підприємствах досягла 60,0 ц з 1 га. Найкраща врожайність ячменю (понад 60,0 ц з 1 га) була у західних та окремих центральних районах області (Зборівському, Козівському, Терехівському, Бучацькому), а максимальне значення (70,8 ц з 1 га) зафіксоване у Підволочиському районі. Найменша урожайність ячменю (нижче 50,0 ц з 1 га) була у північних районах, а мінімальний показник (44,8 ц з 1 га) зафіксований на півдні – у Борщівському районі.

Сукупна середньообласна урожайність зернобобових становила 40,4 ц з 1 га. Високі показники (понад 50,0 ц з 1 га) були зафіксовані у Бучацькому, Монастириському, Терехівському та Шумському районах, а найвище значення (56,5 ц з 1 га) зареєстроване у Заліщицькому районі. Низька урожайність культур (менше 30 ц з 1 га) була у Бережанському, Борщівському та Зборівському районах, а мінімальний для області показник (23,5 ц з 1 га) зафіксований у Кременецькому районі.

Жито (озиме і яре), основні площі якого зосереджені на півночі області, найвищу урожайність мало у Гусятинському районі (48,6 ц з 1 га), а найнижчу – у Бережанському (12,6 ц з 1 га). Середнє для сільськогосподарських підприємств області значення становило 31,2 ц з 1 га.

Середня урожайність вівса у сільськогосподарських підприємствах склала 30,2 ц з 1 га. Найвища врожайність культури (понад 30,0 ц з 1 га) була у центрі та на південному сході, а максимальне значення (46,4 ц з 1 га) зафіксоване у Козівському районі. Менше 20,0 ц з 1 га вівса було зібрано у південно-західних та Шумсь-

кому районах, а в Монастириському районі зафіксоване мінімальне значення показника (13,2 ц з 1 га).

Гречка, середня урожайність якої становила 13,0 ц з 1 га, найкраще вродила на півночі області у Збарзькому, Кременецькому та Шумському районах, але максимального значення (18,6 ц з 1 га) досягнуто у Терехівському районі. Найнижчі показники (менше 10 ц з 1 га) зафіксовані у Бережанському та Лановецькому районах, а мінімальний (4,0 ц з 1 га) – зареєстрований у Борщівському.

У сучасних умовах господарювання домінуючий вплив на обсяги посівів та структуру зернових здійснює економічний чинник. Економічні результати сільськогосподарської діяльності розраховуються на основі комплексу показників (собівартість виробництва продукції, чистий дохід (виручка), прибуток або збиток) і найбільш презентабельно відображаються у рівні рентабельності (збитковості) виробництва (відношенні середньої ціни реалізації готової продукції до повної собівартості її виробництва). Впродовж останніх років показник рентабельності вирощування зернових та зернобобових культур був постійно високий і станом на 2017 р. склав 27,7 % [45]. Рентабельність залежить від надзвичайно широкого спектру факторів (агрокліматичних, матеріально-технічних, організаційно-управлінських), тому у просторі може спостерігатися суттєва строкатість значень показника, проте, аналіз рівня рентабельності виробництва зернових у розрізі адміністративних районів Тернопільської області виявив певні територіальні закономірності, що зумовлені визначальним впливом природних чинників на урожайність окремих сільськогосподарських культур. Найвищі показники рентабельності зернових були у північно-західних районах, де в структурі прибутків домінує кукурудза на зерно, та у південно-західних, де найбільш рентабельною стала пшениця.

Враховуючи значні площі зайняті в області зерновими культурами слід зазначити, що подальше підвищення продуктивності та рівня рентабельності зернового господарства можливе лише за рахунок його інтенсифікації. Інтенсифікація розвитку зернового господарства та збільшення обсягів виробництва зерна досягається завдяки таким основним чинникам, як підвищення урожайності шляхом удосконалення землекористування, освоєння ресурсощадних технологій, більш раціонального використання біокліматичного потенціалу і природно-кліматичних умов, стосовно вирощування окремих зернових культур, дотримання сівозмін, удосконалення системи обробітку ґрунту, оснащення господарств сучасною технікою, внесення мінеральних добрив і проведення хімічної меліорації земель, захисту рослин, впровадження сучасних сортів і гібридів, поліпшення насінницької справи, підвищення якості продукції, розвитку ринку зерна.

Серед земель, які активно використовуються в зерновій сівозміні, майже половина не дають належної віддачі на вкладені в них матеріальні та енергетичні ресурси у зв'язку із проявом деструктивних процесів (підвищеною кислотністю, еродованістю, перезволоженням, заболоченням, кам'янистістю земель тощо). Щороку на таких землях розміщується понад 200 тис. га зернових культур, з яких за рахунок нижчої родючості збирають значно менші врожаї зерна.

За таких умов необхідне проведення оптимізації агроландшафтів, зниження надмірної розораності ґрунтів для того, щоб вилучені землі використати більш раціонально, створивши на них луки та пасовища. У свою чергу, це дасть можливості вкласти додаткові ресурси в вирощування зернових на менших площах і за

рахунок інтенсифікації землекористування досягти значно вищих показників рентабельності.

Згідно з науково обґрунтованими розрахунками, враховуючи економічну, господарську та екологічну доцільність, в польових сівозмiнах лісостепової зони зерновi культури повинні займати 50-55 % площ. Проте, частка зернових культур в області впродовж останнього десятирiччя коливалася в межах 60-65 % усіх посiвних площ, а отже, близько 10 % посiвiв проводилося з порушенням сiвозмiн, що неминуче призводило до погiршення родючостi земель. Для досягнення вищої урожайності на таких землях було необхідно бiльш ретельно виконувати комплекс агро-технiчних заходiв з обробiтку ґрунту, удобрення, посилити заходи захисту злакiв вiд хвороб та шкiдникiв, що потребувало додаткових матерiальних i фiнансових витрат. У свою чергу, на тих землях, що у попереднi роки були зайнятi парами, багаторiчними i однорiчними травами та зернобобовими культурами, врожаї зернових були вищими у середньому на 9 %.

Одним iз факторiв пiдвищення загальної врожайності зернових є належна агрохімія. За останнi 15 рокiв обсяги внесених мiнеральних добрив стабiльно збiльшувалися i пiд урожай 2017 р. становили 170 кг на 1 га посiвної площi. Цей показник лише наблизився до значень 1990 р., але вже у 9 раз вищий вiд обсягiв внесених мiндобрив пiд урожай 2000 р. У структурi мiнеральних добрив переважали азотні (74 %), фосфорні та калiйнi добрива становили по 13 % вiд загального обсягу внесень [45].

Сьогодні не iснує якоїсь кореляцiйної залежності чи закономірності у розподiлі на територiї обсягiв внесення добрив. Потреба досягнення агрохімічного балансу перестала бути прiоритетом. Господарства, якi мали достатнi фiнансовi ресурси – удобрювали угiддя, менш заможні – виснажували ґрунт. При середньому для Тернопiльщини показнику частки удобрених мiндобривами площ пiд зерновi – 95,0 %, показник у районах коливалася у межах 80,5-99,5 %.

Пiдвищення врожайності зернових в останнi роки суттєво гальмували надто малi площi та обсяги внесення органiчних добрив, яких ставало дедалi менше iз зникненням крупних тваринницьких господарств. Особливо гостро проблема проявилася у сiльськогосподарських пiдприємствах, в яких удобрена органiкою площа пiд зерновi, в середньому в області, склала менше 1 %. З 1990 р обсяги внесення органiки пiд кукурудзу зменшилися в 26 раз, пiд пшеницю – в 69 раз i пiд урожай 2017 р. становили 0,5 т та 0,1 т на 1га посiвної площi вiдповiдно.

Врожайність зернових суттєво залежить вiд внесення засобiв захисту рослин. Фiтосанiтарний стан посiвiв зернових культур, i особливо озимої пшеницi, залишається складним. В останнi роки значно поширився септорiоз листя i колосу, сажковi захворювання, кореневi гнилі, iржаві плямистостi та спалахи розмноження шкiдникiв i особливо клопа шкiдливої черепашки, злакових мух, пiдгризаючих совок, хлiбного туруна, мишоподiбних гризунiв. Практичним досвiдом i даними наукових установ встановлено, що втрати врожаю вiд них досягають до 30 %.

Особливо гострою була проблема захисту озимини в осiнній перiод на тих посiвах, де не повною мiрою дотримувалися технологiй вирощування. Це, перш за все, поля з раннiми строками сiвби та стерньовими попередниками, а також тi, де були спрощенi системи обробiтку ґрунту i внесення добрив.

Збирання і післяжнивна обробка врожаю зернових та зернобобових є завершальним етапом процесу їх вирощування. І це найбільш ресурсномісткі операції у наявних технологіях. У структурі загальних витрат на виробництво сільськогосподарських культур збирання потребує 31-50 % витрат енергії і 45-60 % трудовитрат. Для якісного збирання зерна в оптимальні строки необхідно використовувати сучасні технології та мати відповідні технічні засоби для їх реалізації.

Особливістю збирання зернових колосових і зернобобових культур є обмеження оптимального періоду виконання робіт агрономічними строками (7-10 днів від початку повної стиглості зерна). В Україні середні втрати зерна від осипання при затягуванні строків збирання наступні: у перші сім діб після оптимальних – 2,6 % , у другі 7 діб – 14,5 % у треті 7 діб – 21,6 %, у четверті – понад 30 %.

Аналіз сучасного стану механізації збирання зернових культур виявив її низьку ефективність. Статистичні дані свідчать про постійну тенденцію скорочення загального числа комбайнового парку. Слід зазначити, що ще дванадцять років назад більшість комбайнів перебувало у сільськогосподарських підприємствах, а станом на кінець 2017 р. вже понад 70 % агрегатів були у господарствах населення. Внаслідок низької платоспроможності, господарства населення не мають коштів для закупівлі нової техніки. Проте, технічні характеристики комбайнів сільськогосподарських підприємств постійно покращуються.

У територіальному плані найбільша кількість зернозбиральних комбайнів зосереджена у рівнинних центральних та східних районах області: Гусятинському, Чортківському, Тернопільському, Терехівському.

Основу парку комбайнів в області складають часто застарілі відносно дешеві і менш продуктивні машини: «Дон», «Нива», «Славутич». Є комбайни із вищою енергонасиченістю технологічного процесу: «Клаас», «Джон Дір», «Кейс», але, як правило, така техніка придбана після певного терміну експлуатації (5-8 років) в інших державах. Технічний ресурс 80 % наявної зернозбиральної техніки вже вичерпано, а багато з експлуатованих комбайнів вичерпали його вже по декілька разів. Спостерігається зростання частки несправних машин (близько 20 %).

У зв'язку із скороченням кількості комбайнів, на фоні зростання посівних площ зернових, збільшилося середнє навантаження на комбайн. При нормі сезонного навантаження на комбайн у 120 га в області у 2017 р. воно становило 185 га (в Україні – 196 га), а навантаження на комбайни сільськогосподарських підприємств досягало 500 га. У зв'язку із цим тривалість збирального сезону в області перевищила нормативи в рази, орієнтовні втрати врожаю зернових від обсіпання досягнули 30 %, а близько половини зібраних зернових втратили продовольчу якість і реалізовані фуражем за значно нижчою ціною.

У найближчій перспективі наші аграрії не зможуть покращити ефективність збору зернових без придбання великої кількості нової техніки від кращих світових виробників. На жаль, в умовах економічної кризи, українське машинобудування поки що не може забезпечити сільське господарство зернозбиральною технікою.

Технічні культури.

Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі ґрунти регіону дозволили вирощувати широкий асортимент технічних культур (цукрові буряки, соняшник, ріпак) та дали змогу отримувати високі врожаї, достатні для забезпечення внутрі-

шніх потреб і формування експортного потенціалу. Таким чином, вирощування технічних культур стало однією із ефективних галузей господарського комплексу Тернопільської області.

У структурі валової продукції сільського господарства регіону в 2017 р. виробництво технічних культур займало 24,0 %, а в структурі продукції рослинництва – аж 31,5 % [45].

Показники валового збору залежать від розмірів посівних площ, які, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку перебувають у постійній динаміці. Посівні площі технічних культур в Тернопільській області у 2017 р. становили 241,9 тис. га, що склало 29,3 % у загальній структурі посівів всіх категорій господарств. Із 1990 р. частка площ технічних культур зросла у 2 рази. При цьому, впродовж останніх п'яти років спостерігається лише позитивна динаміка посівних площ. Проте, площі під окремими технічними культурами зазнають різнонаправленої трансформації. Так, станом на 2017 р. у відношенні до 1990 р. суттєво (в 3,6 рази) зменшилася площа цукрових буряків, а площа ріпаку збільшилася в 5,4 рази. Соняшник і соя, які в 1990 р. не висівалися взагалі, у 2017 р. зайняли 81,8 та 80,5 тис. га відповідно [45]. Разом з тим, така технічна культура, як льон-довгунець, повністю зникла із ланів області. Таким чином, станом на 2017 р. у структурі посівних площ технічних культур домінуючими культурами були: соняшник (33,7 %), соя (33,3 %), ріпак (20,6 %), цукровий буряк (12,4 %) та. Решта технічних культур (тютюн, гірчиця та ін.) займали не значні площі.

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області спостерігалися суттєві відмінності показника частки посівів технічних культур у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 30 %) були у північній частині області, а також у південних (Борщівському та Заліщицькому) районах. Проте максимального значення досягнуто у Підволочиському районі (37,1 %). Значно менша частка технічних культур у структурі посівних площ була у центрі та на заході області, а мінімальний показник (8,5 %) зареєстровано у Підгаєцькому районі (див. рис. 4.2.3).

Цукрові буряки. У 2017 р. в області було отримано високий урожай цукрових буряків (фабричних), який у 1,5 рази перевищив результат 2000 р. З року в рік показники валового збору культури дещо коливаються, проте спостерігається тенденція до нарощення обсягів її збору і поступове наближення до показника 1990 р.

У 2017 р. Тернопільщина виробила 1736,7 тис. т, що становило 11,7 % від обсягу цукрових буряків України і дозволило посісти 3 місце серед регіонів. А показник виробництва продукції на одну особу становив 1651 кг, що на 1301 кг більше від середнього по країні значення [44].

Основними виробниками цукрових буряків у Тернопільській області є сільськогосподарські підприємства. У 2017 р. ними зібрано 1610,9 тис. т коренеплодів, що становило 96,8 %. Решту урожаю (3,2 %) зібрали господарства населення [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежуються суттєві відмінності показника валового збору цукрових буряків. Найвищі значення показника характерні для східної частини області і досягли свого максимуму у Підволочиському районі (269,9 тис. т). В центральних та окремих південних районах області (Бучацькому, Тербовлянському, Тернопільському та Чортківському) було зібрано по 130-200 тис. т коренеплодів. Північні та західні райони

мали відносно незначні показники валового збору. Найменше цукрових буряків було зібрано у Бережанському районі (9,6 тис. т), а в Монастириському районі культура не висівалася.

За масштабами посівів цукрові буряки є четвертою технічною культурою в області (після соняшника, сої і ріпаку). У 2017 р. посівні площі культури становили 30,0 тис. га, що склало 12,4 % у структурі посівних площ технічних культур та 3,6 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів цукрового буряка у загальній посівній площі. Найвищі його значення (7,9 %) були у Підволочиському районі. Дещо меншими були показники Бучацького, Збаразького, Кременецького і Тернопільського районів. На решті території показник був нижчим від середнього для області значення (3,5 %) (див. рис. 4.2.3).

Слід відмітити, що на високі показники валового збору цукрових буряків у 2017 р. головним чином вплинула не велика площа їх посівів, а відносно висока урожайність. Урожайність залежить від багатьох чинників, серед яких, поряд з агротехнічними (вибір попередників у сівозмінах, оптимальне співвідношення різних видів добрив, строки посіву і збирання врожаю, сорти тощо), суттєву роль відіграють сприятливі для вирощування цукрових буряків ґрунти та кліматичні умови. В середньому в області з 1 га посівів цукрового буряка зібрали 580 ц коренеплодів. Це була найвища урожайність за останні 27 років, що на 87,7 % більша від показника 1990 р. Це дозволило області у 2017 р. посісти 2 місце за урожайністю культури серед інших регіонів України [44, 32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися значні відмінності показників урожайності цукрових буряків. Сумарна урожайність залежить не тільки від природних передумов, а й від агротехнічних та організаційно-господарських заходів, а тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності цукрових буряків (понад 700 ц з 1 га) були зареєстровані у Бережанському, Бучацькому, Козівському та Чортківському районах. У першому був максимальний для області показник – 817,5 ц з 1 га. На решті території значення були близькі до середньообласного (594,9 ц з 1 га). Мінімальний показник (541,6 ц з 1 га) зафіксовано у Заліщицькому районі.

В ринкових умовах господарювання домінуючий вплив на обсяги посівів цукрових буряків здійснює економічний чинник, який найбільш презентабельно відображає показник рівня рентабельності (збитковості) виробництва. У сільськогосподарських підприємствах області в 2017 р. рентабельність вирощування цукрових буряків в середньому склала 17,5 %. Цей показник суттєво нижчий від значень окремих років (так, наприклад у 2011 р. рентабельність культури становила 52,7 %), проте в окремі з попередніх років вирощування цукрових буряків було взагалі збитковим.

Рентабельність залежить від надзвичайно широкого спектру факторів (агрокліматичних, матеріально-технічних, організаційно-управлінських), тому у просторі може спостерігатися суттєва строкатість значень показника, проте, аналіз рівня рентабельності виробництва цукрових буряків у розрізі адміністративних

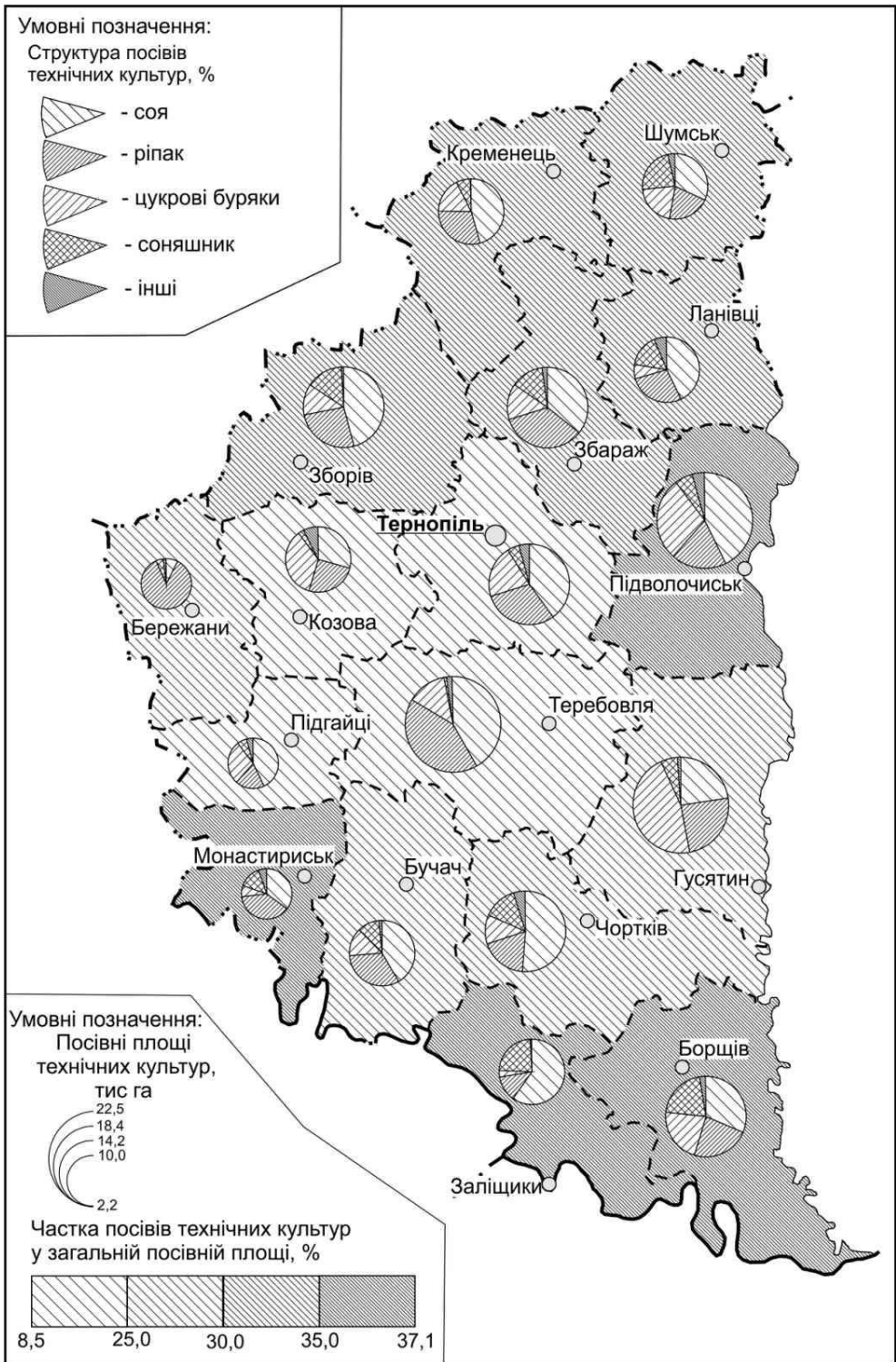

Рис. 4.2.3. Технічні культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

районів Тернопільщини виявив певні територіальні закономірності, що зумовлені визначальним впливом природних чинників на урожайність.

За останні роки буряківництво переживає ряд проблем, які не сприяють ефективному господарюванню. Так, намітилася стійка тенденція до зниження цукристості буряків (дигестії). Стабільність цього процесу схиляє до припущення, що на зниженні дигестії відбивається загальне зниження родючості ґрунтів. Справа в тому, що значна частина посівів цукрових буряків розміщується на схилах крутизою понад 5°, які, незважаючи на включення їх у протиерозійну сівозміну, підлягають інтенсивному площинному змиву, особливо при вирощуванні на них просапних культур. В умовах незбалансованості добрив, що вносилися під посіви цукрового буряка, ці обставини позначилися не тільки на зниженні цукристості коренеплодів, але й одночасно породили цілий ряд серйозних екологічних проблем (головним чином забруднення і замулення прилеглих до полів річок та водойм).

Аналіз сучасного стану механізації збирання цукрових буряків виявив її низьку ефективність. Статистичні дані свідчать про постійне скорочення загального числа старої спеціалізованої техніки (сівалок ССТ-12Б, культиваторів УСМК-5,4Б, гичкозбиральних машин БМ-6Б, очисників головок коренеплодів ОГД-6, коренезбиральних машин КС-6Б-05), а нові сучасні агрегати вітчизняного та світового виробництва аграрії не завжди в змозі придбати.

Сою до 2000 р. у Тернопільській області фактично не вирощувалася, а вже 3 2010 р. обсяги виробництва цієї сільськогосподарської культури почали стрімко зростати, суттєво збільшуючи результати попередніх років. Так у 2017 р. отримано високий урожай культури (208,9 тис. т), який був на 29 % вищим від показника 2016 р. Фактично усю сою (понад 99 %) у Тернопільській області вирощували сільськогосподарські підприємства [32].

У розрізі адміністративних районів у 2017 р. спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору культури. Найвищі його значення були у Гусятинському, Зборівському, Підволочиському районах і досягли свого максимуму на Терехівському (26,7 тис. т). У більшості решти районів області було зібрано по 10-15 тис. т сої. Північні райони мали відносно незначні показники валового збору. Найменше сої було зібрано на заході області, мінімальний показник зареєстрований у Монастириському районі (1,7 тис. т) [16].

За масштабами посівів соя займала друге місце серед технічних культур у Тернопільській області. У 2017 р. посівні площі культури становили 80,5 тис. га, що склало 33,3 % у структурі посівних площ технічних культур та 9,7 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів сої у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 10 %) були у східних районах області, але максимальне значення (12,8 %) було зареєстроване в Кременецькому районі. У більшості решти районів області частка сої у посівній площі була у межах 7-10 %. Західні райони мали відносно малі частки площі культури а найнижчий показник (3,0 %) був у Підгаєцькому районі (див. рис. 4.2.3).

Слід зазначити, що на високі показники валового збору сої на фоні скорочення посівної площі у 2017 р., в порівнянні з попереднім роком на 5 %, вплинула висока урожайність. У середньому в області з 1 га посівів сої зібрали 26,2 ц урожаю

[32]. Цей показник мав найвище значення за останні 27 років, і був у 4,5 рази вищим від показника 1990 р.

На території Тернопільської області у 2017 р. простежувалася значна диференціація значень показника урожайності сої. Оскільки сумарна урожайність культури залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, агротехніки, сівозмін, тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності сої в (близько 30 ц з 1 га) були зареєстровані у Козівському, Тербовлянському та Тернопільському районах. У першому був максимальний для області показник – 34,2 ц з 1 га. Вищі від середньообласного показника значення були також у Заліщицькому, Підволочиському та Шумському районах. Найменша урожайність (нижче 23,0 ц з 1 га) була на заході області, а мінімальне значення (20,0 ц з 1 га) зафіксоване у Монастириському районі [16].

Ріпак є традиційною для Тернопільщини культурою, проте, значні його обсяги (понад 100 тис. т) почали виробляти з 2008 р. У 2017 р. в області було отримано високий урожай культури (155,7 тис. т), який в 12,3 раз перевищив результат 1990 р. Фактично весь ріпак (99,9 %) у Тернопільській області вирощували сільськогосподарські підприємства [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільській області у 2017 р. спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору культури. Найвищі його значення були у Підволочиському, Тербовлянському, Чортківському, і досягли свого максимуму в Збарязькому районі (17,5 тис. т). Західні райони мали відносно незначні показники валового збору, а найменший урожай було зібрано у Буцацькому (0,9 тис. т) [16].

За масштабами посівів ріпак займав третє місце серед технічних культур Тернопільської області. У 2017 р. посівні площі культури становили 49,8 тис. га, що склало 20,6 % у структурі посівних площ технічних культур та 6,0 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів ріпаку в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 8 %) були у окремих північних районах області (Збарязькому, Зборівському та Шумському). У Шумському районі було зафіксоване максимальне значення показника (13,5 %). У центральних районах, а також у Бережанському, Заліщицькому та Підволочиському частка ріпаку в посівній площі була у межах 6-9 %. Решта районів мали нижчі від середньообласного показники, а найнижче значення (0,2 %) було зафіксоване у Підгасцькому районі (див. рис. 4.2.3).

Слід зазначити, що на високі показники валового збору ріпаку, на фоні незначного збільшення посівної площі у 2017 р., в порівнянні з попереднім роком на 13 %, вплинула висока урожайність. В середньому в області з 1 га посівів ріпаку зібрали 31,3 ц урожаю [32]. Цей показник мав третє з найвищих значень за усю історію спостережень, і був у 2,2 рази вищим від показника 1990 р.

У 2017 р. на території Тернопільської області спостерігалася значна диференціація значень показника урожайності ріпаку. Оскільки сумарна урожайність культури залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, агротехніки, сівозмін, то немає чіткої

закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення його урожайності (40,9 ц з 1 га) були зареєстровані у Підволочиському районі. Вищі від середньообласних показників значення були у центральній та північній частині області, а також у Бережанському та Заліщицькому районах. Найменша урожайність (нижче 27,0 ц з 1 га) була у Борщівському та Бучацькому районах, а мінімальне значення (22,0 ц з 1 га) зафіксоване у Монастириському районі [16].

Соняшник до 1995р. на території Тернопільської області фактично не вирощувалася, а вже з 2005 р. обсяги виробництва цієї сільськогосподарської культури почали збільшуватись, суттєво поліпшуючи результати попередніх років. Так у 2017 р. отримано рекордний для області урожай культури (234,2 тис. т), який був на 57 % вищим від показника попереднього року. Фактично увесь соняшник у Тернопільській області вирощували сільськогосподарські підприємства [32].

По адміністративних районах Тернопільської області у 2017 р. спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору культури. Найвищі його значення (понад 16,0 тис. т) були у південних та східних районах (Борщівському, Заліщицькому, Лановецькому, Підволочиському та Чортківському відповідно) і досягли свого максимуму в Борщівському районі (33,5 тис. т). Найнижчі значення (менше 10,0 тис. т) були у північних та західних районах, а мінімальне значення (2,3 тис. т) зафіксоване у Підгаєцькому районі [16].

За масштабами посівів на полях області соняшник вперше лідирував серед технічних культур. У 2017 р. посівні площі культури становили 81,1 тис. га, що склало 33,5 % у структурі посівних площ технічних культур та 9,8 % у загальній структурі посівних площ [33]. Враховуючи те, що рентабельність виробництва соняшника є стабільно високою, у 2017 р. вона продемонструвала друге значення серед основних видів продукції сільського господарства в підприємствах і становила 53,8 %, очікуваним є продовження тенденції до подальшого збільшення площ культури [45].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області спостерігалися суттєві відмінності показника частки посівів соняшника у загальній посівній площі. Найвищі його значення (понад 10,0 %) були в усіх районах півдня, окремих районах сходу (Лановецький та Підволочиський), а максимальне значення (30,3 %) було зареєстроване в Монастириському районі. У більшості центральних та північних районах частка культури у посівній площі була менша від середнього для області значення, а найнижчий показник був у Тернопільському районі (3,0 %) (див. рис. 4.2.3).

У 2017 р. в області була рекордна урожайність соняшника (28,5 ц з 1 га) [32]. Оскільки сумарна урожайність культури залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, агротехніки, сівозмін, тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника по території області.

Найвищі значення урожайності соняшника (понад 30 ц з 1 га) були зареєстровані у південних та східних районах. У Чортківському районі був максимальний для області показник урожайності – 34,9 ц з 1 га. Найменша урожайність (нижче 27,0 ц з 1 га) була на півночі та заході області, а мінімальне значення (20,2 ц з 1 га) зафіксоване у Монастириському районі [16].

Картопля та овочеві культури.

Картоплярство і овочівництво в області завжди були провідними галузями сільськогосподарського виробництва, які забезпечували населення незамінними вітамінними продуктами харчування, а переробні підприємства – сировиною.

Сприятливі природно-кліматичні умови та родючі ґрунти Тернопільської області дозволили вирощувати картоплю і широкий асортимент овочів відкритого та закритого ґрунту (капусту, огірки, помідори, столові буряки, столову моркву, цибулю, часник та ін.) і дали змогу отримувати високі врожаї, достатні для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. Таким чином, вирощування картоплі та овочевих стало однією із ефективних галузей господарського комплексу області.

У структурі валової продукції сільського господарства регіону в 2017 р. виробництво картоплі та овочевих культур займало 17,8 %, а в структурі продукції рослинництва частка його виробництва становила аж 23,4 % [45]. Із 2000 р. намітилася стійка тенденція до збільшення виробництва цих культур. При цьому, якщо із 1990 р. валовий збір картоплі фактично не змінився, то овочів – зріс аж у 2 рази. Таким чином, у 2017 р. в області зібрали 991,3 тис. т картоплі та 274,2 тис. т овочів. Зібраний врожай фактично повністю забезпечив населення області картоплею та овочами відповідно щорічних раціональних норм споживання, які, за розрахунками фахівців Головного управління агропромислового розвитку облдержадміністрації, становлять: картоплі – 1000,4 тис. т; овочів – 210 тис. т.

Збільшення показників валового збору картоплі та овочевих культур забезпечені інтенсифікацією господарювання, застосуванням науково обґрунтованих технологічних прийомів, таких як: обробіток ґрунту, внесення добрив, догляд за посівами, боротьба з хворобами та шкідниками. Відносно 1990 р. урожайність картоплі та овочів в області були близькими до показників 1990 р. і досягла 176 та 241 ц з 1 га відповідно [16].

Структура посівних площ сільськогосподарських культур вдосконалюється з врахуванням потреб ринку в сільськогосподарській продукції. В області є можливість для збільшення площ посадки картоплі та овочів при умові гарантованого ринку збуту. Проте, розміри посівних площ картоплі та овочевих культур із 1990 р. фактично не змінилися (хоча, у зв'язку із необхідністю ведення сівозмін та кон'юнктурою ринку, у окремі роки вони коливалися у межах 20 %). Станом на 2017 р. посівні площі картоплі та овочевих культур становили 67,9 тис. га, що склало 8,2 % у загальній структурі посівів всіх категорій господарств області [33].

У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника частки посівів картоплі та овочевих культур у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 12 %) були у Теребовлянському (із максимальним для області значенням у 15,4 %), а також у Гусятинському районах. Вищими від середнього для області значення (9,3 %) були показники Тернопільського та Чортківського районів. На решті території частка картоплі та овочевих культур у структурі посівних площ була нижчою 8,6 % (див. рис. 4.2.4).

З метою забезпечення продовольчої безпеки області за рахунок нарощування обсягів виробництва картоплі та овочів у сільськогосподарських підприємствах Головним управлінням агропромислового розвитку облдержадміністрації розроблена «Програма розвитку виробництва картоплі та овочів в Тернопільській області у

2012-2020 роках». Головними завданнями програми стали: збільшення обсягів виробництва картоплі та овочів у суспільному секторі, підвищення конкурентоспроможності продукції на регіональному та вітчизняному ринках; розширення виробництва екологічно чистої продукції шляхом переходу від індустріально-хімічних методів ведення господарства до біологічних; інтенсивне господарювання шляхом удосконалення технологій і організації виробництва на основі використання досягнень науки і передового досвіду; створення сприятливих умов для збільшення виробництва і переробки картоплі та овочів, підвищення якості виробленої продукції; впровадження у виробництво нових високопродуктивних сортів та гібридів для отримання подальшого підвищення врожайності і стимулювання залучення інвестицій у виробництво.

Картопля є традиційною культурою для області. У 2017 р. в області вироблено 4,5 % картоплі України, що дозволило посісти лише 13 місце серед регіонів держави. Проте, за виробництвом картоплі на одну особу (942 кг) Тернопільська область перевищила середній для держави показник на 419 кг. [44]. Таким чином, виробництво картоплі в області не тільки задовільнило внутрішній попит, але й забезпечило її постачання в інші регіони України.

У 2017 р. в області було отримано високий урожай картоплі, який на 19,3 % перевищив результат 2010 р. З року в рік показники валового збору культури дещо коливаються, проте спостерігається тенденція до нарощення обсягів її збору.

Основними виробниками картоплі у Тернопільській області є господарства населення, якими, у 2017 р. зібрано 978,8 тис. т, що становило 97,9 %. Решту урожаю зібрали сільськогосподарські підприємства [45].

Простежуються суттєві відмінності показника валового збору картоплі у розрізі адміністративних районів. Найвищі значення показника характерні для центральних та південно-східних територій області та досягли свого максимуму у Гусятинському районі (180,2 тис. т). В більшості районів області було зібрано по 90-120 тис. т бульб. Північно-східні (Лановецький і Шумський) та західні райони мали відносно незначні показники валового збору, а найменше картоплі зібрано у Підгаєцькому районі (31,8 тис. т). За масштабами посівів картопля є домінуючою у групі. У 2017 р. посівні площі культури становили 56,5 тис. га, що склало 83,2 % у структурі посівних площ картоплі та овочевих культур та 6,8 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Існують незначні відмінності показника частки посівів картоплі у загальній посівній площі. Найвищі значення показника (більші 10,0 %) зареєстровані у Гусятинському, Кременецькому, Монастирському районах, а свого максимуму вони досягли у Бережанському районі (13,0 %). У Бучацькому, Заліщицькому та Козівському районах частка картоплі у посівній площі була у межах 8-10 %. Решта районів мали відносно менші частки площі культури а найнижчий показник (6,0 %) був у Лановецькому районі.

Слід зазначити, що на високі показники валового збору картоплі у 2017 р. вплинула не лише велика площа її посівів, а й відносно висока урожайність. В середньому в області з 1 га посівів картоплі зібрали 176,0 ц бульб. І хоча за урожайністю культури у 2017 р. Тернопільщина посіла лише 11 місце серед інших регіонів України, проте це був четвертий за значенням показника рік з останніх двадцяти семи [32, 44].

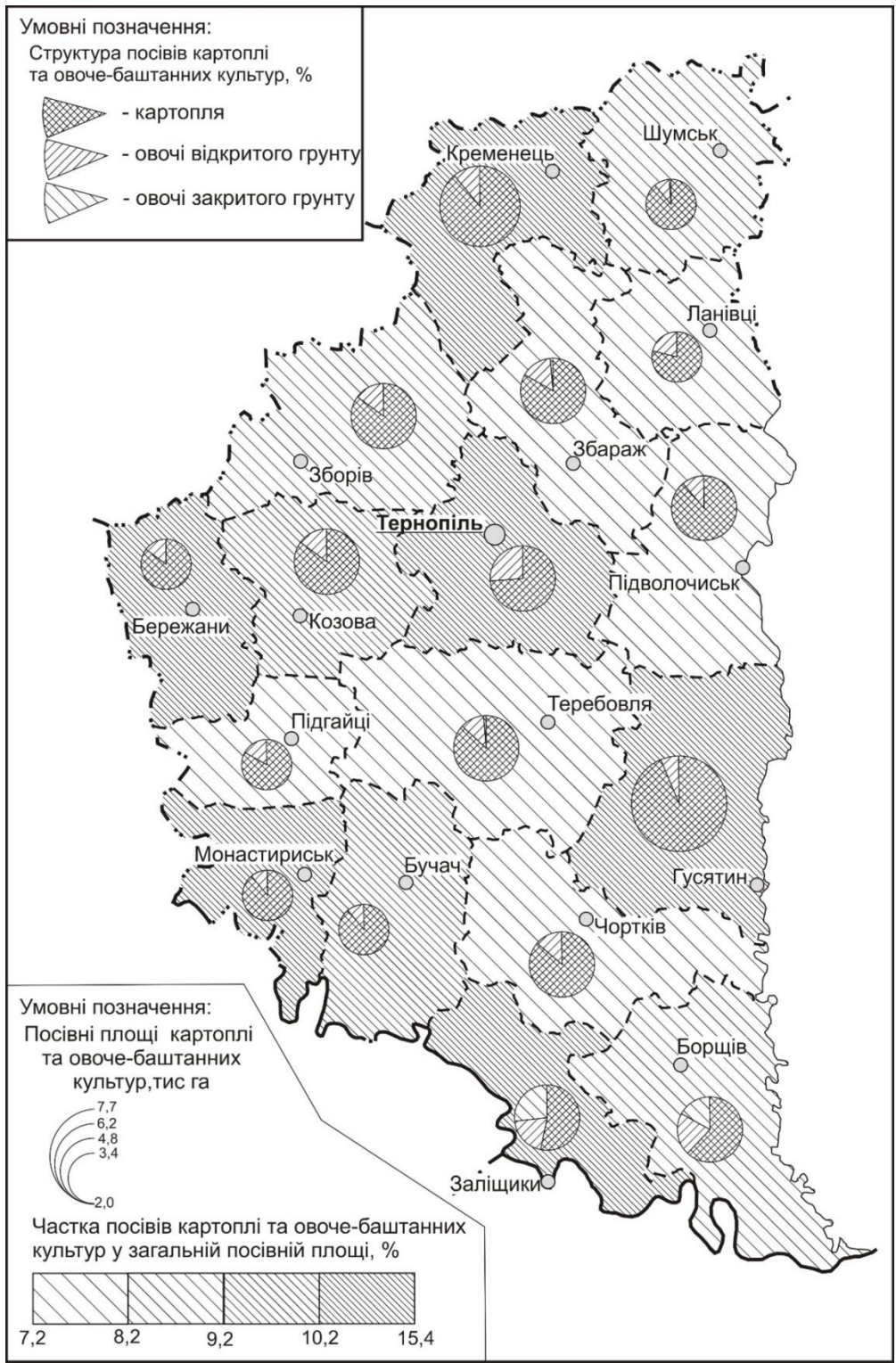

Рис. 4.2.4. Картопля та овочеві культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області у 2017 р. простежувалися відмінності показників урожайності картоплі. Сумарна урожайність залежить не тільки від природних передумов, а й від якості насінневого матеріалу, обсягів внесення добрив, гербіцидів, інсектицидів, агротехніки, сівозмін, а тому немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності культури в усіх категоріях господарств (понад 200 ц з 1 га) були зареєстровані у центральні-східних районах: Тербовлянському, Тернопільському, Підволочиському, Чортківському та Гусятинському. У останньому був максимальний для області показник – 251,3 ц з 1 га. Близькі до середньообласних показників значення були у решті центральних і західних районів. Найменша урожайність (нижче 190,0 ц з 1 га) була у північних та південних районах області, а мінімальне значення (186,0 ц з 1 га) зафіксоване у Борщівському районі.

Основним якісним показником картоплі є її крохмалистість, яка залежить від багатьох факторів: сорту, ґрунтових і кліматичних умов, агротехніки, застосування системи добрив, ступеня зрілості та умов зберігання бульб тощо. Крохмалистість змінюється в широкому діапазоні – від 10 до 25 %. Сьогодні значна частина аграріїв надає перевагу високоврожайним сортам картоплі з пониженою крохмалистістю.

Основна маса вирощеної картоплі була використана для харчових потреб населення та для годівлі свійських тварин. Лише невелика частина врожаю (менше 10 %) була реалізована.

Овочівництво. Вирощування овочів відрізняється надзвичайною чутливістю до метеорологічних умов окремих років. Значний вплив на динаміку та розподіл на території області показників овочівництва в останні роки здійснюють організаційні чинники (наявність необхідних добрив, висока трудомісткість робіт, відносно висока капіталоемність тощо).

Для області традиційним є вирощування овочів відкритого ґрунту. До таких основних культур належать: капуста, огірки, помідори, буряки столові, морква столова, цибуля на ріпку, часник, горошок зелений та ін.

Капуста. За масштабами посівів в області капуста домінує серед овочів відкритого ґрунту. У 2017 р. посівні площі культури становили 2,4 тис. га, що склало 21,4 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,3 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів капусти в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 0,4 %) були у Бережанському, Козівському, Тернопільському та Лановецькому районах області. У Бережанському районі було зафіксоване максимальне значення показника (0,6 %). На півдні та заході області, а також у Збаразькому, Зборівському і Кременецькому районах частка капусти в посівній площі була у межах 0,2-0,3 %. Решта районів мали значно нижчі від середнього в області показники, а найнижче значення (0,1 %) було зафіксоване у Гусятинському районі.

Основні посівні площі капусти у Тернопільській області зосереджені у господарствах населення (92,7 %). Решта площ (8,3 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У середньому, у господарствах області, з 1 га посівів капусти головчастої

зібрали 288,6 ц урожаю [16]. Оскільки, урожай культури надзвичайно сильно залежить від внесення добрив та хімічних засобів захисту рослин, немає чіткої, зумовленої природними чинниками, диференціації урожайності по території регіону. У 2017 р. найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Підволочиського району (306 ц з 1 га), найнижче – на Кременеччині (42,9 ц з 1 га).

Огірки. У 2017 р. посівні площі культури становили 1,3 тис. га, що склало 12,2 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів огірків в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 0,4 %) були у Борщівському та Заліщицькому районах. Близькі до середніх для області значень були показники решти районів Придністер'я а також Бережанського, Збаразького, Козівського, Лановецького та Тернопільського районів. В усіх інших районах області частка посівів огірків в загальній посівній площі була меншою 0,1 %.

Основні посівні площі огірків у Тернопільській області були зосереджені у господарствах населення (97,7 %). Решта площ (2,3 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

В середньому, по господарствах області, з 1 га посівів огірків зібрали 194,0 ц урожаю [16]. Оскільки, урожай культури надзвичайно сильно залежить від поливу, внесення добрив та хімічних засобів захисту рослин, немає чіткої, зумовленої природними чинниками, диференціації урожайності по території. У 2017 р. найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Бережанського району (201,3 ц з 1 га), найнижче – Гусятинського району (12,0 ц з 1 га).

Помідори. У 2017 р. посівні площі культури становили 0,9 тис. га, що склало 8,4 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,1 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Фактично на всій території Тернопільської області частка площі помідорів у загальній посівній площі складала 0,1 %. На цьому фоні різуче виділялися показники Борщівського та Заліщицького районів (0,3 % та 0,5 % відповідно).

Основні посівні площі помідорів у Тернопільській області зосереджені у господарствах населення (96,7 %). Решта площ (3,3 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У середньому, у господарствах області, з 1 га насаджень помідорів зібрали 220,0 ц урожаю [16]. Через те, що урожай культури надзвичайно сильно залежить від поливу, внесення добрив та хімічних засобів захисту рослин, сортів, немає чіткого розподілу урожайності на території. У 2017 р. найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Теребовлянського району (146 ц з 1 га), найнижче – у Чортківському районі (36,3 ц з 1 га).

Буряки столові. У 2017 р. посівні площі культури становили 1,3 тис. га, що склало 13,0 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств регіону [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області суттєвих відмінно-

стей показника частки посівів буряків столових в загальній посівній площі не було. Дещо вищі значення показника (0,3 %) були у Тернопільському районі. Найнижчі значення (близько 0,1 %) зареєстровані у Гусятинському, Тербовлянському та Чортківському районах.

Основні посівні площі буряків столових у Тернопільській області зосереджені у господарствах населення (96,9 %). Решта площ (3,1 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У господарствах області, з 1 га посівів буряків в середньому зібрали 255,0 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Підволочиського району (766,7 ц з 1 га), найнижче – Шумського (38,8 ц з 1 га).

Морква столова. У 2017 р. її посівні площі становили 1,4 тис. га, що склало 13,1 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Суттєвих відмінностей показника частки посівів моркви столової в загальній посівній площі Тернопільської області не було.

Більшість посівних площ моркви зосереджені у господарствах населення (84,3 %). Решта площ (5,7 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

В господарствах області, з 1 га посівів культури в середньому зібрали 248,5 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Підволочиського району (930,0 ц з 1 га), найнижче – Шумського (40,0 ц з 1 га).

Цибуля. У 2017 р. посівні площі культури становили 1,1 тис. га, що склало 10,3 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,1 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Суттєвих відмінностей показника частки посівів цибулі на ріпку в загальній посівній площі не було. Дещо вищі значення показника (0,2 %) були в південних районах області.

Основні посівні площі культури у Тернопільській області були зосереджені у господарствах населення (97,3 %), тільки 2,7 % площ належали сільськогосподарським підприємствам.

У середньому, в господарствах області, з 1 га посівів цибулі на ріпку зібрали 222,7 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Кременецького району (510,0 ц з 1 га), найнижче – в Гусятинському (17,5 ц з 1 га).

Часник. У 2017 р. посівні площі культури становили 0,5 тис. га, що склало 4,7 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,1 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

Суттєвих відмінностей показника частки посівів часнику в загальній посівній площі не було. Дещо нижчі значення показника були у Підволочиському та Підгаєцькому районах області.

Основні посівні площі культури у Тернопільській області були зосереджені у господарствах населення (96,0 %), решта площ (4,0 %) належали сільськогосподарським підприємствам.

У сільськогосподарських підприємствах області, з 1 га посівів часнику зібрали 96,2 ц урожаю [18]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстро-

ване у сільськогосподарських підприємствах Тербовлянського району (130,5 ц з 1 га), найнижче – у Монастириському (9,0 ц з 1 га).

Зелений горошок. У 2017 р. посівні площі культури становили 0,2 тис. га, що склало лише 1,9 % у структурі посівних площ овочів відкритого ґрунту та 0,04 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки посівів зеленого горошку в загальній посівній площі. На фоні мізерних показників більшості адміністративних районів виділяються Бережанський та Тернопільський райони (0,3 % та 0,5 % відповідно).

Особливістю даної овочевої культури є те, що 72,6 % площ її посіву належали сільськогосподарським підприємствам, а 27,3 % – були зосереджені у господарствах населення.

У господарствах області, з 1 га посівів зеленого горошку в середньому зібрали 37,4 ц урожаю [16]. Найвище значення продуктивності культури було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Тернопільського району (41,0 ц з 1 га), у Бережанському районі показник був нижчим від 31,7 ц з 1 га.

Інші овочі відкритого ґрунту (гарбузи столові, кабачки, баклажани, перець солодкий і гіркий, цибуля зелена тощо) у посівній площі Тернопільської області займали 1,6 тис. га., що склало 15,0 % у структурі посівних площ овочів та 0,2 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств.

Овочі закритого ґрунту. До основних овочів закритого ґрунту на території області належать огірки та помідори. У 2017 р. їх посівна площа становила лише 0,7 тис. га., що склало 1,0 % від усієї посівної площі овочів [33]. Проте, завдяки сприятливим агрокліматичним умовам та достатньому водозабезпеченню тепличне господарство суттєво поширене всього у двох районах області – Борщівському та Заліщицькому.

Кормові культури.

Вирощування кормових культур завжди було важливою галуззю господарства області, яка забезпечувала тваринництво кормами та відігравала ключову роль у польовій сівозміні. Проте, останніми роками, у зв'язку із депресією тваринництва (зокрема, стрімким зменшенням поголів'я великої рогатої худоби) та регулярним порушенням сівозмін (у зв'язку із бажанням орендарів, а іноді й власників землі вирощувати найбільш рентабельні культури) відбулося суттєве зменшення посівних площ та показників валового збору. Крім того, чітка залежність урожайності кормових культур від метеорологічних особливостей окремих років робить фактично неможливим її динамічний аналіз.

Посівні площі кормових культур в Тернопільській області у 2017 р. становили 58,3 тис. га, що склало 7,1 % у загальній структурі посівів всіх категорій господарств. Із 1990 р. частка площ кормових культур зменшилася в 5,4 рази. І хоча, впродовж останнього десятиріччя, темпи падіння посівних площ кормових суттєво зменшилися, проте і далі спостерігається лише негативна тенденція.

У структурі кормових культур особливих змін зазнали площі посівів кукурудзи на силос і зелений корм (які зменшилися в порівнянні до 1990 р. у 27 раз). Посіви однорічних трав (включаючи посіви озимих на зелений корм) зменшилися в 5 раз, площі однорічних трав (укісна площа посіву минулих років та безпокровні

трави посіву поточного року) – в 4 рази, посіви кормових коренеплодів (включаючи цукрові буряки на годівлю худоби) – в 2 рази [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області спостерігалися певні відмінності показника частки посівів кормових культур у загальній посівній площі. Високі значення показника (понад 8 %) були у західних районах області (Бережанському, Бучацькому, Монастириському, Підгаєцькому), та північно-східних (Збараському, Кременецькому, Лановецькому і Шумському). Найвище значення показника було зареєстроване у Бережанському районі – 17,2 %. Значно менша частка кормових культур у структурі посівних площ була у південно-східній частині області (Борщівський, Заліщицький і Чортківський райони), а мінімальне значення було в Гусятинському районі – 2,7 % (див. рис. 4.2.5).

Кормові коренеплоди (включаючи цукрові буряки на годівлю худоби). У 2017 р. їх посівні площі становили 11,9 тис. га, що склало 20,4 % у структурі посівних площ кормових культур та 1,4 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися відмінності показника частки посівів кормових коренеплодів в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (від 2,0 % до 2,5 %) були у північно-східних районах області (Збараському, Кременецькому, Лановецькому та Шумському). Найнижчі (близько 1,0 %) – на сході (у Гусятинському, Підволочиському, Чортківському районах). На решті території області частка посівів кормових коренеплодів в загальній посівній площі коливалася у межах 1,2-1,9 %.

Більшість посівних площі цих культур (75,5 %) були зосереджені у господарствах населення [32].

В усіх категоріях господарств області, з 1 га посівів кормових коренеплодів зібрали в середньому 301,3 ц урожаю. Найвище значення продуктивності культур було зареєстроване у сільськогосподарських підприємствах Шумського району (520,0 ц з 1 га), найнижче – Борщівського (63,2 ц з 1 га).

Кукурудза на силос і зелений корм. У 2017 р. посівні площі культури становили 4,6 тис. га, що склало 7,9 % у структурі посівних площ кормових культур та 0,6 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [33].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися відмінності показника частки посівів кормової культури в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (від 1,2 % до 1,5 %) були у Лановецькому, Підволочиському та Тербовлянському районах. Найнижчі (менше 0,1 %) – на південному-сході (у Борщівському, Гусятинському та Заліщицькому районах). На решті території області частка посівів кукурудзи на силос і зелений корм в загальній посівній площі коливалася у межах 0,1-1,0 %.

Особливістю даної кормової культури є те, що 93,8 % площ її посіву належали сільськогосподарським підприємствам і лише 6,2 % – були зосереджені у господарствах населення.

В усіх категоріях господарств області, з 1 га посівів кукурудзи на силос і зелений корм зібрали в середньому 345,3 ц урожаю. З 1990 р. це найвища урожайність культури [16]. Найвища продуктивність культури була зареєстрована у сільськогосподарських підприємствах Козівського району (441,7 ц з 1 га), найнижча – у Борщівському районі (93,3 ц з 1 га).

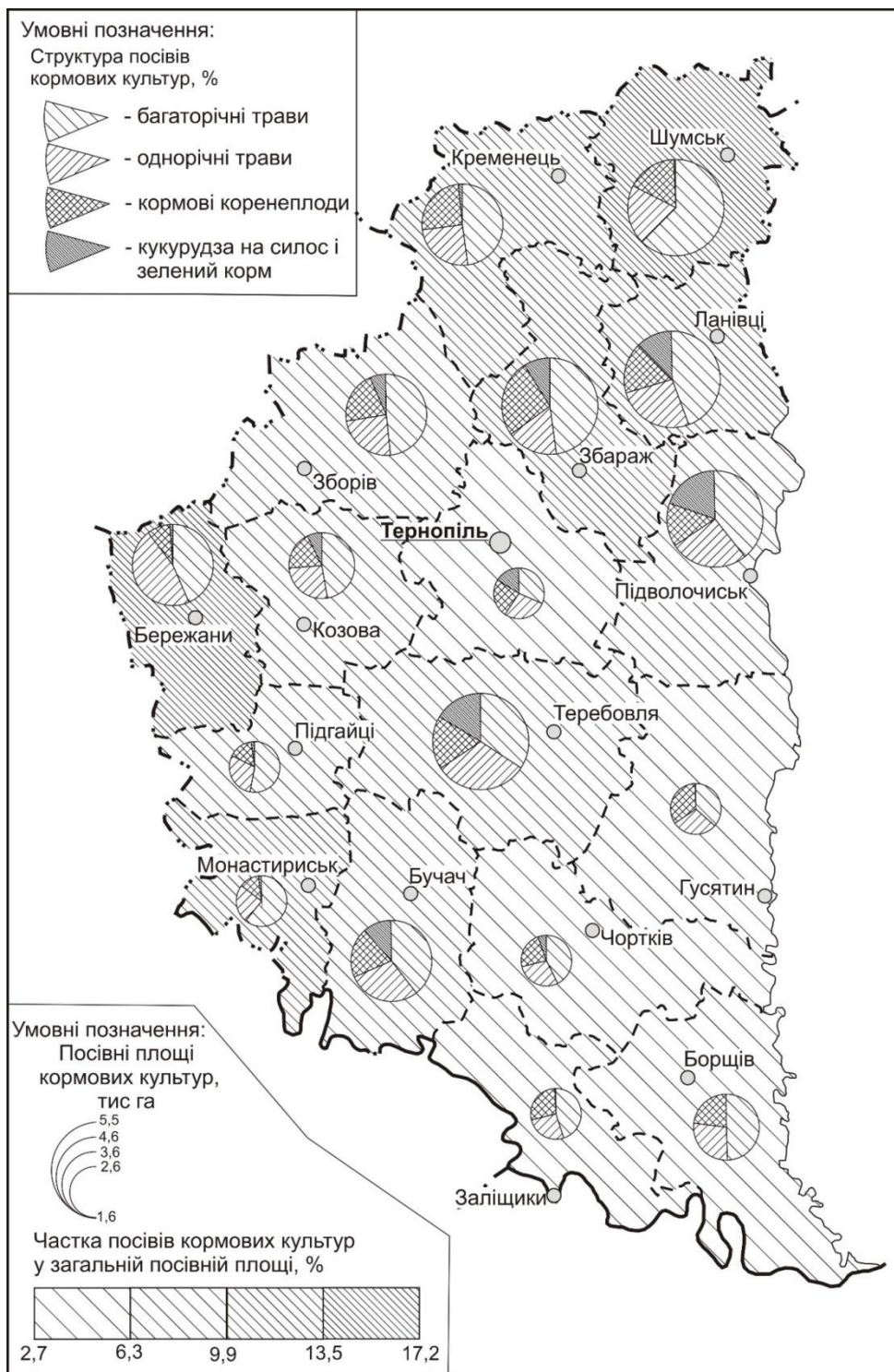

Рис. 4.2.5. Кормові культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

Однорічні трави на сіно та зелений корм. У 2017 р. їх посівні площі становили 13,5 тис. га, що склало 23,2 % у структурі посівних площ кормових культур та 1,6 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [32].

У розрізі адміністративних районів простежувалися відмінності показника частки посівів кормових культур в загальній посівній площі.

Найвищі значення показника (більші 2,5 %) були у північних та західних районах області. Максимальне значення (7,9 %) зафіксоване у Бережанському районі. Низькі показники (менші 1,2 %) були у південно-східних районах, мінімальне значення (0,8 %) – у Гусятинському районі. На решті території області частка посівів однорічних трав на сіно та зелений корм в загальній посівній площі коливалася у межах 1,4-2,4 %.

Лише 17,1 % посівних площ однорічних трав належали сільськогосподарським підприємствам, решту – були зосереджені у господарствах населення.

В усіх категоріях господарств області, з 1 га посівів однорічних трав на сіно зібрали 39,1 ц урожаю [16]. З 1990 р. це – найвища урожайність. Проте сільськогосподарським підприємствам Тербовлянщини вдалося досягнути показника 82,8 ц з 1 га, а в Тернопільському районі показник становив лише 15,1 ц з 1 га.

Використовували однорічні трави також і на зелений корм, сінаж, трав'яне борошно та для одержання гранул і брикетів. Середня урожайність свіжих трав становила 245,0 ц з 1 га [16]. Найвища продуктивність культури була зареєстрована у сільськогосподарських підприємствах Бережанського району (305,0 ц з 1 га), найнижча – Підгаєцького (60,0 ц з 1 га).

Багаторічні трави. У 2017 р. їх посівні площі становили 25,1 тис. га, що склало 43,1 % у структурі посівних площ кормових культур та 3,0 % у загальній структурі посівних площ всіх категорій господарств [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися відмінності показника частки посівів кормової культури в загальній посівній площі. Найвищі значення показника (понад 5,0 %) були у північних та західних районах області. Максимальне значення (9,2 %) зафіксоване у Шумському районі. Низькі показники (менші 2,5 %) були у південно-східних районах Тернопільщини. Мінімальне значення (1,0 %) – у Гусятинському районі. На решті території області частка посівів багаторічних трав на сіно та зелений корм чи силос в загальній посівній площі коливалася у межах 3,1-4,7 %.

Лише 19,9 % посівних площ багаторічних трав належали сільськогосподарським підприємствам, решту – були зосереджені у господарствах населення.

В усіх категоріях господарств області з 1 га посівів багаторічних трав на сіно зібрали в середньому 39,9 ц урожаю [16]. З 1990 р. це – найвища урожайність. Проте сільськогосподарським підприємствам Чортківського району вдалося досягнути показника 89,0 ц з 1 га, а в Кременецькому районі показник становив лише 2,3 ц з 1 га.

Використовували багаторічні трави також і на зелений корм, сінаж, трав'яне борошно та для одержання гранул і брикетів. Середня урожайність свіжих трав становила 245,0 ц з 1 га [16]. Найвища продуктивність культур була зареєстрована у сільськогосподарських підприємствах Козівського району (394,8 ц з 1 га), найнижча – Гусятинського (62,1 ц з 1 га).

Плодово-ягідні насадження.

Садівництво у Тернопільській області завжди було важливою галуззю сільськогосподарського виробництва, яка забезпечувала населення незамінними вітамінними продуктами харчування, а переробні підприємства – сировиною.

Природно-кліматичні умови і ґрунтові ресурси області (крім територій із чорноземно-карбонатними і лучно-чорноземними ґрунтами) є сприятливими для вирощування плодово-ягідних насаджень, одержання високих врожаїв та дозволяють отримувати якісні продукти в обсягах, достатніх для забезпечення внутрішніх потреб і формування експортного потенціалу. На жаль, ці переваги ефективного ведення садівництва використовується поки що незадовільно.

Сьогодні у Тернопільській області зовсім невисокий рівень концентрації садівництва. На 100 га орних земель тут припадає всього 0,84 га садів [45]. За останню чверть століття, внаслідок трансформації централізовано-планової системи до ринкової за недосконалого механізму приватизації багаторічних насаджень, у садівництві Тернопільщини склалася явно виражені негативні тенденції: різко скорочуються площі насаджень, до критичного рівня знизилися темпи їх відтворення.

Через відсутність достатніх фінансових ресурсів на відтворення насаджень, впродовж 1990-2011 рр., площа плодоягідних культур у всіх категоріях господарств скоротилася на 60,4 %. Від найвищого значення показника площі плодкових і ягідних насаджень в усіх категоріях господарств у 1990 р. – 16,9 тис. га, внаслідок систематичного скорочення відбулося зниження мінімального показника у 2011 р. – 6,6 тис. га. Станом на 2017 р. площа плодово-ягідних насаджень області знаходиться на цьому ж показнику. Але, враховуючи те, що рентабельність виробництва культур плодкових та ягідних впродовж останніх трьох років була однією із найвищих, а у 2017 р. вона продемонструвала перше значення серед основних видів продукції сільського господарства в підприємствах і становила 64,3 %, очікуваним є подальше збільшення площ культур [45].

У структурі плодово-ягідних переважали зерняткові насадження (яблуня, груша, айва та ін.). Вони займали площу 4,1 тис. га, або 62,7 % від усієї групи. Кісточкові (слива, вишня, черешня, абрикос та ін.) займали площу 1,3 тис. га, або 19,0 %. Горіхоплідні (грецький горіх, фундук) насажені на 0,3 тис. га (4,8 %). Ягідні (суниця, полуниця, малина, смородина, агрус, чорноплідна горобина та ін.) охоплювали 0,9 тис. га, що становило 13,5 % площі усіх плодово-ягідних культур. Станом на 2017 р. 84,4 % насаджень області перебувало у плодоносному віці.

Частка господарств населення у загальній площі плодоягідних насаджень в області становила 69,8 %, що понад 20 % вище від середнього для держави значення. Проте, роль цих садів у формуванні пропозиції високоякісних і великих партій плодів на внутрішньому ринку невелика, а в перспективі ще зменшуватиметься.

Плодово-ягідні входять у структуру багаторічних насаджень сільськогосподарських угідь, тому для просторового аналізу доцільно використовувати показник частки плодово-ягідних у загальній структурі сільськогосподарських угідь. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності цього показника. Найвищі його значення (більші 1,0 %) були у Бучацькому (із максимумом для Тернопільщини – 1,4 %), а також у Борщівському та Заліщицькому районах. Вищими від середнього для області значення (0,6 %) були показники Збаразького, Креме-

нецького та Тернопільського районів, а також окремих західних (Бережанського і Монастириського) та східних (Гусятинського і Підволочиського) районів. На решті території частка насаджень була у межах 0,2-0,5 %. Мінімальний показник зареєстрований у Лановецькому районі (див. рис. 2.2.6).

Водночас, на фоні суттєвого зменшення площ, рівень виробництва плодів і ягід в Тернопільській області збільшився. У 2017 р. їх виробництво в усіх категоріях господарств становило 64,1 тис. т., це одне з найвищих значень, що на 69 % вище показника 1990 р. У структурі урожаю 69,9 % становили яблука, 7,5 % – сливи, 5,3 % – груші, 4,7 % – вишні, 4,5 % – суниці та полуниці, 8,1 % – інші культури. При цьому 78,4 % урожаю виробили господарства населення [32].

Малі обсяги виробництва плодоягідної продукції сільськогосподарськими підприємствами пояснюються не лише скороченням площ плодоносних насаджень, а й низькою інтенсифікацією господарювання. Основними причинами цього є відсутність належного матеріально-технічного забезпечення, а відтак недотримання агротехнічних заходів, висока трудомісткість виробництва та відсутність матеріального стимулу для ефективного виконання робіт.

Подолання негативних тенденцій та забезпечення сталого розвитку галузі потребує вирішення комплексу завдань і заходів: удосконалення системи економічно-правового забезпечення галузі, узгодження її з міжнародними стандартами; активізації інвестиційної політики за рахунок розширення доступу виробників плодоягідної продукції до кредитних ресурсів на пільгових умовах; розширення

мережі плодородсадників; проведення посадки високопродуктивними районованими сортами; здійснення контролю за посадковим матеріалом, посадкою та доглядом; дотримання агротехнологічних вимог вирощування плодів і ягід; удосконалення системи їх зберігання та переробки.

Максимальний урожай плодово-ягідних культур можна одержати лише за інтенсифікації виробництва, організації виробництва на основі використання досягнень науки й передового досвіду, впровадження ресурсозберігаючих технологій при поєднанні таких агротехнічних заходів, як внесення добрив, обробіток ґрунту, догляд за насадженнями, боротьба із шкідниками та хворобами.

Зерняткові насадження домінують серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали площу 4,1 тис. га., або 62,7 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільської області простежувалися суттєві відмінності показника частки насаджень зерняткових в структурі плодово-ягідних. Найвищі значення показника (понад 78,3 %) були на півдні області. Максимальне значення зареєстроване у Заліщицькому районі (86,8 %). Найменші значення показника були у північно-західних районах, а мінімальне (35,2 %) – зафіксоване у Тернопільському районі. На решті території частка площ зерняткових коливалася у межах 60,5-70,4 % (див. рис. 4.2.6).

Частка господарств населення у загальній площі зерняткових насаджень в області є найменшою серед плодово-ягідних. Проте і вона переважала сільськогосподарські підприємства та становила 59,9 %. Продукція садів населення, як правило, не мала промислового значення, оскільки малі господарства не могли формувати пропозицію великих партій високоякісних плодів і на ринку.

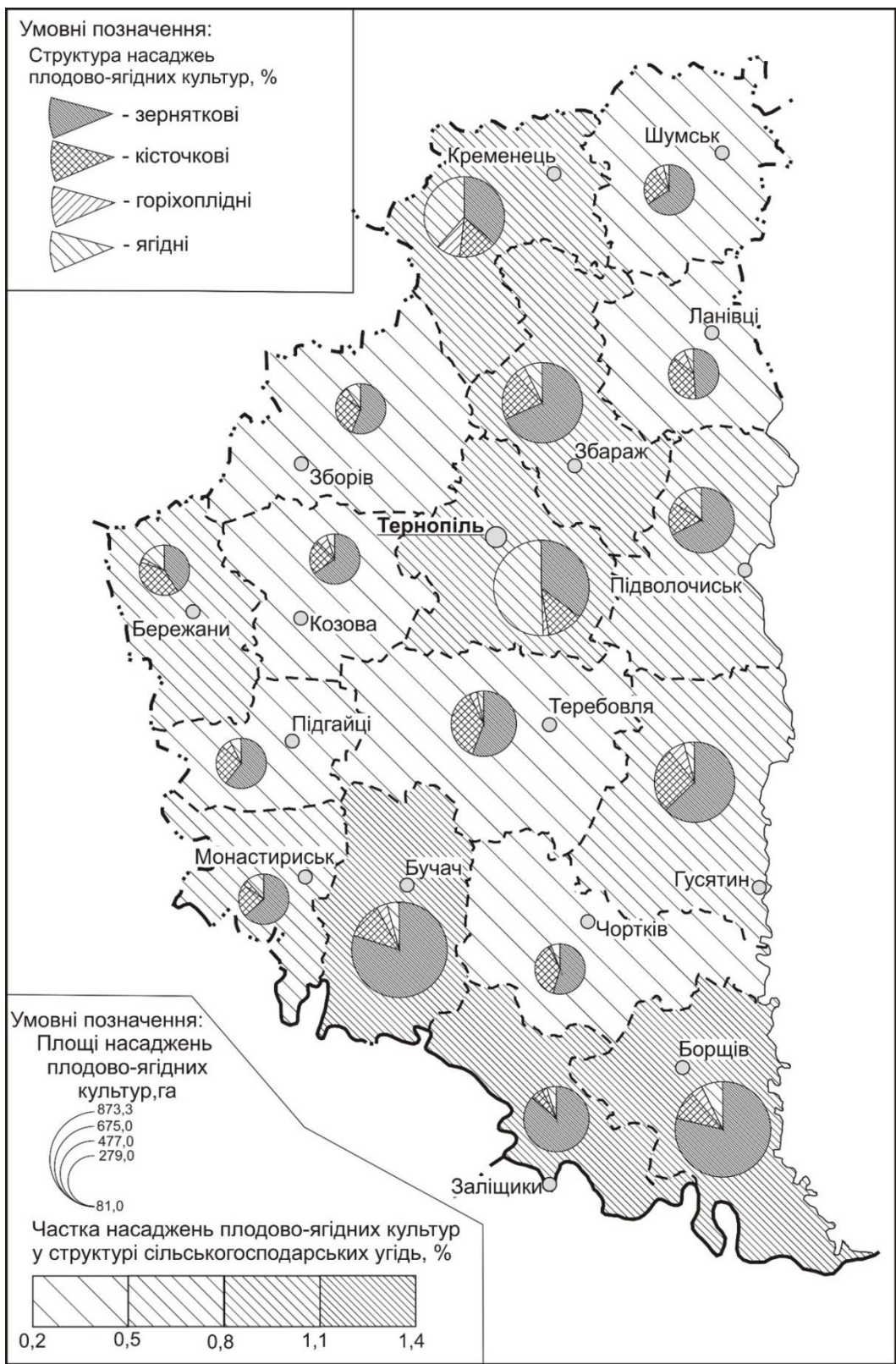

Рис. 2.2.6. Плодово-ягідні культури Тернопільської області (станом на 2017 р.)

У структурі насаджень зерняткових суттєво переважали яблуні (93,4 % площі). Груші охоплювали 6,4 %. На інші зерняткові, серед яких дещо виділялася айва, припадало лише 0,2 % зайнятої площі.

Усього, в 2017 р. в Тернопільській області зібрали 48,2 тис. т плодів зерняткових. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору зерняткових. Найвищі його значення (більші 5,0 тис. т) були у Борщівському, Збаразькому і досягли свого максимуму в Бучацькому районі (12,5 тис. т). Найменші показники (менші 2,0 тис. т) були у західних та північно-східних районах і досягли мінімуму у Підгаєцькому (0,7 тис. т). У решті районів валовий збір зерняткових коливався у межах 2,0-5,0 тис. т [16].

Слід зазначити, що на досить високі показники валового збору плодів, на фоні скорочення площ насаджень, вплинула висока урожайність. В області у 2017 р. з 1 га зерняткових зібрали в середньому 144,4 ц урожаю.

На території Тернопільської області спостерігалася значна диференціація значень показника урожайності зерняткових. Оскільки сумарна урожайність культур залежить не тільки від природних передумов, а й від сортів, агрохімії, особливостей догляду, то немає чіткої закономірності у просторовому розподілі показника. Найвищі значення урожайності плодів (570,4 ц з 1 га) були зареєстровані у Бучацькому районі. Вищі від середньообласних показників значення були у західній та північно-західній частинах області. Найменша урожайність зерняткових була на сході та південному-сході Тернопільщини, а мінімальне значення (17,4 ц з 1 га) зафіксоване у Лановецькому районі [16].

У перспективі, продуктивність та рентабельність вирощування зерняткових повинна зростати. Адже, в останні роки, дерева, що вийшли з продуктивного віку, змінюють нові досягнення селекції. Провідне місце серед нових насаджень яблуні займають інтродуковані сорти Голден Делішес і клони, Джонаголд і клони та вітчизняний Ренет Смирненка і його клони, з рівнем продуктивності 25-35 т/га. З метою нарощування сировинної бази для переробки (соки, пюре, джеми) та отримання плодової продукції з найменшим пестицидним навантаженням і врожайністю 25-30 т/га провідне місце займають сорти високостійкі та толерантні до основних грибкових захворювань. Це як вітчизняні сорти Амulet, Радогость, Аскольда, Едера, Мавка, Сапфір, Антонівка, так і сорти зарубіжної селекції Лігол, Топаз та ін. Нарощування площ груші відбувається сортами, стійкими до бактеріозів та грибкових хвороб листя (українські сорти Яблунівська, Малівчанка, Черемшина, Стрийська та деякі інтродуковані). Врожайність цих сортів груші коливається в межах 20-25 т/га. Також, зростає значення крупноплідних і високоякісних сортів – Ноябрьська Молдавія, Вересневе Дево, Вижниця. Основним стримуючим фактором впровадження і вирощування зимових сортів груші є відсутність сховищ для зберігання охолоджених плодів в умовах регульованого газового середовища.

Кісточкові за обсягами насаджень є другими серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали площу 1,3 тис. га., або 19,0 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки насаджень кісточкових в структурі плодово-ягідних. Найвищі значення показника (більші 25,0 %) були на північному-заході та північному-сході області, а також у Гусятинському та Чортківському районах. Макси-

мальне значення зареєстроване у Бережанському районі (39,1 %). Найменші значення показника (менші 12,0 %) були на півдні, а також у Тернопільському районі, а мінімальне (6,1 %) – у Заліщицькому районі. На решті території частка площ кісточкових коливалася у межах 15,2-22,5 % (див. рис. 4.2.6).

Частка господарств населення у загальній площі кісточкових насаджень в області становила 94,0 %. Продукція кісточкових із цих садів повністю задовольняла потреби місцевого ринку. Проте, промислове садівництво можливе лише за умови подальшого збільшення площ цих насаджень великими сільськогосподарськими підприємствами.

У структурі насаджень кісточкових переважали сливи (43,1 % площі). Дещо менші частку охоплювали вишні (41,2 %). Черешні займали 8,4 % площі. На інші кісточкові, серед яких дещо виділялися алича та абрикоси, припадало лише 7,3 % зайнятої площі.

Усього, в 2017 р. в Тернопільській області зібрали 9,3 тис. т плодів кісточкових. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника валового збору кісточкових. Найвищі його значення (більші 0,5 тис. т) були на південному-сході області та у Збаразькому районі і досягли свого максимуму в Гусятинському районі (0,8 тис. т). Найменші показники (менші 0,3 тис. т) були у західних та північно-східних районах і досягли мінімуму у Підгаєцькому (0,1 тис. т). У решті районів валовий збір кісточкових коливався у межах 0,3-0,5 тис. т [16].

Слід зазначити, що на досить високі показники валового збору плодів, на фоні скорочення площ насаджень, вплинула висока урожайність. В області у 2017 р. з 1 га кісточкових зібрали в середньому 83,4 ц урожаю.

На території Тернопільської області спостерігалася незначна диференціація значень показника урожайності кісточкових. Найвищі значення урожайності плодів (62,5 ц з 1 га) були зареєстровані у Заліщицькому районі. На більшості території області, крім західних та центральних районів, показники були вищі від середньообласних значень. Найменшою урожайність кісточкових була у Бережанському районі (52,9 ц з 1 га) [16].

У перспективі, продуктивність та рентабельність вирощування кісточкових повинна збільшуватися. Адже, в останні роки, дерева, що вийшли з продуктивного віку, змінюють насадження з покращеними характеристиками (з високою стійкістю до хвороб та шкідників, екологічною толерантністю, швидкоплідністю, високою якістю плодів). Так, в останній час, динаміку до нарощування мають українські сорти сливи Ненька, Лагідна та інтродуковані Ганна Шпет, Стенлей з врожайністю понад 20 т/га. А найбільший попит мають нові сорти, стійкі до вірусу «шарки» із високими товарними якість плодів (Ханіта, Чачанська та ін.) з рівнем врожайності 20-30 т/га. Трансформуються і насадження вишні, – збільшується частка сортів Ночка, Подбельська, Тургенівка, Встреча, Шалунья з врожайністю 15-20 т/га. Нові насадження черешні поповнюються такими сортами, як Прощальна, Любава, Ніжність, Василіса, Етика, Амазонка та ін. із врожайністю не менше 25 т/га.

Горіхоплідні мають найменші площі насаджень серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали усього 0,3 тис. га, або 4,8 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися відмінності показника частки насаджень горіхоплідних в структурі плодово-ягідних.

Найвищі значення показника (більші 6,1 %) були на півночі області, а також у Гусятинському, Козівському та Підгаєцькому районах. Максимальне значення зареєстроване у Кременецькому районі (9,8 %). Найменші значення показника (менші 2,8 %) були на півдні, а також у Тернопільському районі, а мінімальне (6,1 %) – зафіксоване у Чортківському районі. На решті території частка площ горіхоплідних була близькою до середнього для області значення, яке становило 4,4 % (див. рис. 4.2.6).

Частка насаджень горіхоплідних у господарствах населення в області становила 90,1 %.

У структурі насаджень горіхоплідних переважають грецький горіх та фундук (ліщина). Проте, на території області надзвичайно мало таких спеціально створених суцільних насаджень. Більшість плодів грецького горіха збирають із дерев, що розташовані окремо, або у змішаних садах, а ліщина росте самостійно на межі лісових масивів.

У 2017 р. в Тернопільській області зібрали 1,7 тис. т горіхів. Найвищі врожаї (близькі 0,2 тис. т) були на півдні області (у Борщівському, Буцацькому і Гусятинському районах), а також на півночі (у Збаразькому та Кременецькому районах) і досягли свого максимуму в Гусятинському районі (219 т). Найменші ж показники (менші 0,1 тис. т) були у західних та північно-східних районах і досягли мінімуму на Чортківщині (25 т). У решті районів валовий збір горіхоплідних коливався у межах 0,1-0,2 тис. т.

В області у 2017 р. з 1 га горіхоплідних зібрали в середньому 61,2 ц горіхів. На території Тернопільської області спостерігалася зовсім незначна диференціація значень показника урожайності горіхоплідних. Найвищі значення урожайності зареєстровані у Заліщицькому районі (62,8 ц з 1 га), найнижчі – у Кременецькому (55,8 ц з 1 га) [16].

У перспективі, ефективність вирощування горіхоплідних, зокрема горіха грецького, повинна збільшуватись. Адже закладання його нових насаджень здійснюється найбільш продуктивними сортами Буковинський 3, Буковинська бомба, Буковинський 1, Клішківський, Придністровський, Прикарпатський, Топорівський, Чернівецький 1 та Ярівський.

Ягідні за обсягами насаджень є третіми серед плодово-ягідних в області. Станом на 2017 р. вони займали площу 0,9 тис. га., або 13,5 % від усіх плодово-ягідних [32].

У розрізі адміністративних районів Тернопільщини простежувалися суттєві відмінності показника частки насаджень ягідних в структурі плодово-ягідних. Найвищі значення показника були у Тернопільському (51,0 %) та Кременецькому (38,6 %) районах. У Бережанському, Монастириському та Підволочиському районах значення були близькими до середньообласного (13,8 %). На решті території частка коливалася у межах 3,4-9,6 % (з мінімальним значенням у Теребовлянському районі) (див. рис. 4.2.6).

Частка господарств населення у загальній площі ягідних насаджень в області становила 74,9 %.

У структурі насаджень ягідних переважали суниці і полуниці (48,0 % площі). Значно менші частки охоплювали малина (21,5 %) та смородина (20,5 %). Агрус

займав 4,8 % площі, чорноплідна горобина – 4,7 %. На інші ягідні припадало лише 0,5 % зайнятої площі.

Усього, в 2017 р. в Тернопільській області зібрали 4,9 тис. т ягід. У розрізі адміністративних районів спостерігалися суттєві відмінності показника їх валового збору. Найвищі його значення були у Тернопільському (1,0 тис. т) та Кременецькому (1,3 тис. т) районах. Якщо високий показник у Тернопільському районі пояснюється потребою забезпечення свіжими ягодами чисельного населення обласного центру, то у Кременецькому – традиційно сформованою спеціалізацією на вирощуванні полуниці. Відносно високі показники (від 0,1 до 0,2 тис. т) були зареєстровані у західних і південних районах, а також у Збараському районі. На решті території показники були меншими за 83,7 т і досягли мінімуму у Підгаєцькому (29,5 т) [16].

Слід зазначити, що на досить високі показники валового збору плодів, на фоні тривалого скорочення площ насаджень, вплинула висока урожайність. В середньому в області у 2017 р. з 1 га ягідних зібрали 58,0 ц урожаю.

На території Тернопільської області спостерігалася незначна диференціація значень показника урожайності ягідних. У більшості районів урожайність близька до середньообласної, яка становить 44,9 ц з 1 га. Лише Збараський район виділяється відносно високим показником (55,6 ц з 1 га), а Борщівський – низьким (13,3 ц з 1 га) [16].

У перспективі, продуктивність та рентабельність вирощування ягідних повинна зростати. Адже, на заміну старим насадженням приходять нові сорти з покращеними характеристиками (з більшою стійкістю до хвороб та шкідників, високою якістю плодів). Для споживання суниць та полуниць свіжими при сезонному вирощуванні все більше культивують ранньостиглі сорти Ольвія, Розана київська, Веселка, Хоней (інтродукований із США) з рівнем врожайності 15-25 т/га. Основою для вирощування ягід універсального значення (заморожування, наповнювачі молокопродуктів, джемів та ін.) стають як вітчизняні (Презент, Істочник, Присвята та ін.), так і західноєвропейські сорти (Зенга Зенгана, Полка, Ельсанта, Корона, Мармелада) з врожайністю 20-25 т/га. Щодо смородини, то й далі промислове значення зберезуть сорти Ювілейна Копаня, Софіївська, Санюта, Вернісаж, Черешнева, Аметист, Краса Львова, Консул, які поступово замінюються сортами нового покоління – Казкова, Радужна, Німфа, Оріана, Муза, Мелодія, Надбужанська. Серед порічок домінують сорти Йонкер Ван Тетс, Святомихайлівська, Троїцька. Доповненням до них поступово стають нові сорти, що набувають популярності – Дарниця, Самбурська, Ласуня, Ватра, Любава, Святкова, Сніжана, окремі сорти зарубіжної селекції. Зростає попит на сорти малини з великими і смачними ягодами (типу Феномен, Новокитаївська, Саня, Сяйво – вітчизняної селекції; Спутниця, Гусар – інтродуковані). Істотний відсоток займають сорти для позасезонного вирощування, а особливо ремонтантні для відкритого ґрунту. Провідне місце серед сортів агрусу посідають великоплідні, з десертними смаковими якістьми (тип Неслухівський, Оксамит), але зростає частка зелено- і жовтоплідних та стійких до борошнистої роси сортів.

Виноградники.

Окремим видом багаторічних сільськогосподарських насаджень є виноградники. Найбільш сприятливим регіоном для розвитку виноградарства в Тер-

нопільській області є Подністер'я. Проте, вирощування столових сортів винограду набуває все більшої популярності у населення усієї області.

Станом на 2017 р. під виноградниками в Тернопільській області перебувало усього 22 га. Найбільші площі розташовані у Заліщицькому районі [32].

У 2017 р. місцевими аграріями зібрано 151,6 т винограду (це один з найкращих урожаїв з 1990 р.). Середня урожайність культури – 79,8 ц з 1 га [16].

З подальшим розвитком селекції можливе збільшення площ і обсягів виробництва винограду в області, що сприятиме частковому забезпеченню потреб внутрішнього ринку.

2.2.4. Тваринництво

Тваринництво – особлива галузь сільського господарства, стан розвитку якої вагомо впливає на економічний потенціал регіону та країни, на всі сфери суспільного виробництва. Тваринництво забезпечує населення високоякісними, калорійними, дієтичними і вітамінізованими продуктами харчування, а промисловість – сировиною. Крім того, тваринництво забезпечує землеробство органічними добривами, внесення у ґрунт яких повертає в природу значну кількість органічної маси, сприяє підвищенню його родючості, вмісту гумусу, розвитку мікрофлори, інтенсифікації ґрунтоутворного процесу і кругообігу речовин в породі.

Нестабільність соціально-економічної ситуації, низький рівень концентрації капіталу в аграрній сфері, диспаритет цін між сільськогосподарською продукцією і продукцією промисловості та його наслідки зумовили в цій галузі аграрного виробництва хронічні негаразди, які потрібно терміново вирішувати.

До складу сучасного тваринництва Тернопільської області входить скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство та менш поширені кролівництво, рибництво, бджільництво, звірівництво та інші.

Скотарство.

Скотарство – найскладніша і надзвичайно важлива галузь сільського господарства, яка базується на розведенні великої рогатої худоби. Головна її продукція – м'ясо і молоко. Крім основної продукції, галузь дає велику кількість сировини для легкої промисловості (шкіру, копита, роги). Велика рогата худоба також продукує найбільшу кількість органічних добрив для потреб сільськогосподарського рослинництва.

Скотарство в Тернопільській області має м'ясо-молочний і молочний напрями спеціалізації. Такому розвитку галузі відповідають структура місцевого кормовиробництва, висока врожайність зернофуражних, зернобобових і кормових культур, багаторічних трав, наявність природних кормових угідь (лук і пасовищ).

В області найпоширенішими є червона польська, чорно-ряба та симентальська породи великої рогатої худоби, які мають високу продуктивність.

За чисельністю поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств станом на кінець 2017 р. Тернопільщина із показником 139,2 тис. голів посіла лише дванадцяте місце в Україні [44].

Скотарство є тією галуззю тваринництва області яка впродовж останньої чверті століття особливо занепала. У порівнянні до 1990 р. кількість великої рога-

тої худоби зменшилася у 6,7 разів і досягла значення 139,2 тис. голів. При цьому очікується продовження цієї тенденції, адже чисельність корів з року в рік також зменшується. Так, у порівнянні із 1990 р. вона зменшилась у 3,5 рази.

Аналіз поголів'я великої рогатої худоби за категоріями господарств виявив суттєве переважання господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 69,2 % голів, то в кінці 90-х років їх частка стала меншою 50 %, а в 2017 р. опустилася до 20,5 %. Такі суттєві зміни в структурі викликані різким зменшенням кількості та розмірів сільськогосподарських підприємств через низьку рентабельність виробництва яловичини і молока. Варто зазначити, що особисті селянські господарства обмежені в можливостях суттєвого нарощення виробництва продукції галузі, а тому, інтенсивний розвиток скотарства в області найближчим часом не передбачається.

Поголів'я великої рогатої худоби на території області розміщене нерівномірно. Так, найнижчі показники чисельності (до 7 тис. голів) спостерігалися у західних, а також у Заліщицькому та Тернопільському районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому районі (4,1 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я (у межах 7,2-9,7 тис. голів) була на південному сході області (Борщівський та Чортківський райони), а також у Зборівському, Козівському та Шумському районах. Понад 10 тис голів великої рогатої худоби вирощували у східних районах області, а також у Збарзькому, Кременецькому та Тербовлянському. А найвищий показник зафіксований у Бучацькому районі, де зареєстровано 15,7 тис. голів худоби.

Аналіз кількості худоби у розрізі адміністративних районів області на основі відносного показника (чисельності поголів'я великої рогатої худоби на 100 га сільськогосподарських угідь) дає подібну картину розподілу (див. рис. 2.2.7).

Завдяки інтенсифікації скотарства середньодобові прирости великої рогатої худоби на вирощуванні, відгодівлі та нагулі у сільськогосподарських підприємствах в середньому в області становили 559 г. Цей результат є одним з найвищих за досліджуваний період і на 12,3 % перевищує показник 1990 р. Проте, на фермах Бережанського, Бучацького та Збарзького районів, вдалося досягнути дещо вищих результатів середньодобового приросту – 617 г, 644 г та 619 г відповідно. У більшості решти районів показники були близькими до середньообласних значень. А от в Борщівському та Заліщицькому районах середньодобові прирости були найнижчими – 198 г та 200 г відповідно.

За останню чверть століття на 20,9 % знизився показник виходу приплоду телят на 100 корів. В сільськогосподарських підприємствах Тернопільщини він становив 72 голови. Проте у 2,5 рази зменшився і показник падежу молодняку. Завдяки сучасним засобам ветеринарії та належному догляду він становив лише 0,2 % до обороту стада.

Не зважаючи на зменшення чисельності поголів'я, завдяки значному середньодобовому приросту ваги та низькому падежу, велика рогата худоба, у живій масі, зайняла друге місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Є скотарство на другому місці і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. було вироблено 12,6 тис. т. яловичини і телятини, що становило 23,5 % виробленого м'яса [45]. При цьому, впродовж останніх семи років спостерігається тенденція до стабілізації таких невеликих обсягів виробництва яловичини.

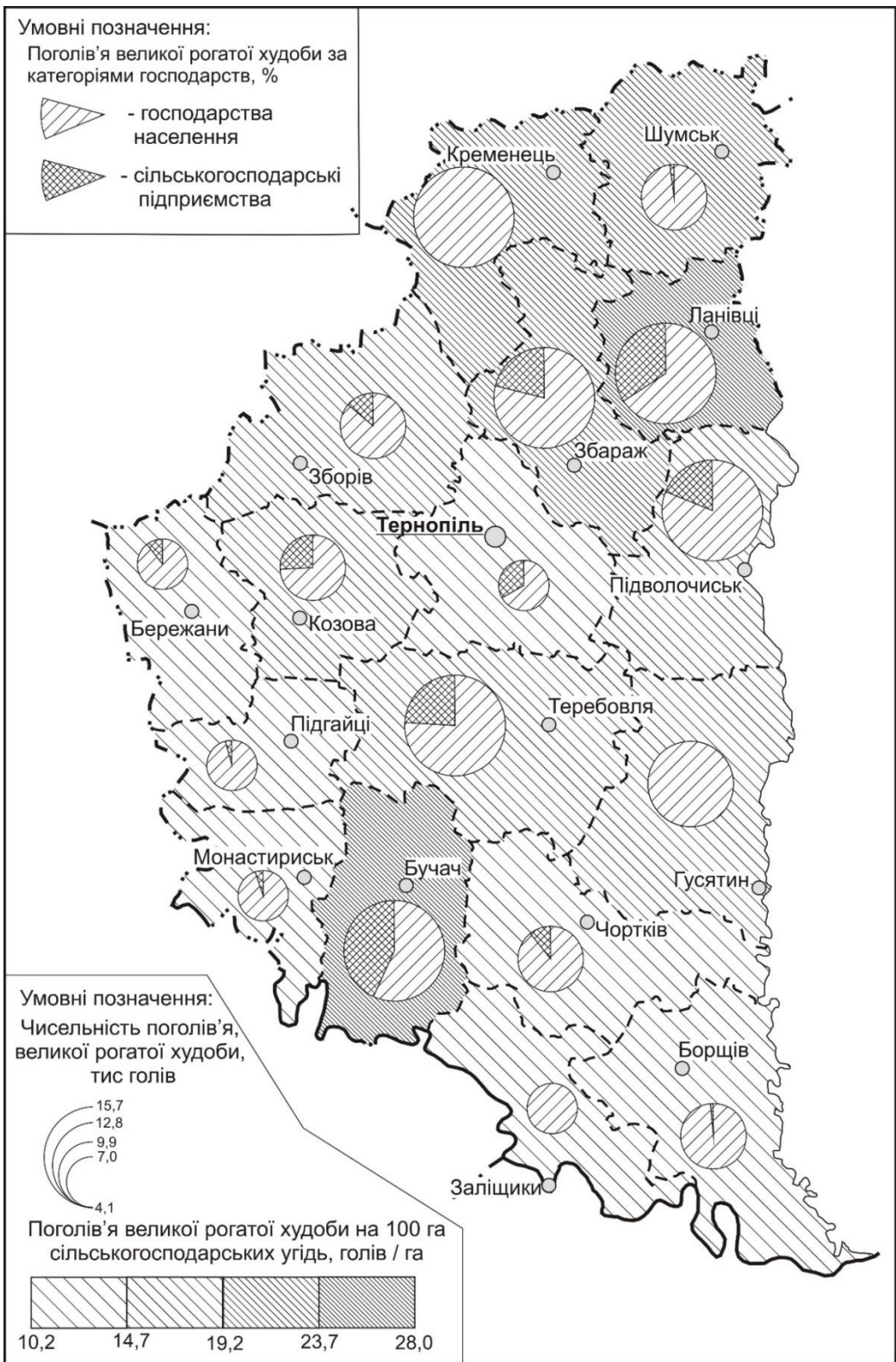

Рис. 2.2.7. Велика рогата худоба Тернопільської області (станом на 2017 р.)

А от молочне скотарство – одна із провідних галузей тваринництва, яка здійснює виробництво молока в обсягах, що повністю забезпечують потреби місцевих споживачів та пропонує продукт за межі області.

Особливі властивості молока і продуктів його переробки зумовлюють необхідність стабільного забезпечення населення та гарантованого надходження молочної сировини до переробних підприємств. Основні компоненти молока (жири, білки, вуглеводи, вітаміни, мінеральні речовини тощо) майже повністю засвоюються організмом людини і мають лікувальні властивості. Денна потреба в білку тваринного походження дорослої людини при середній важкості праці майже на половину задовольняється при споживанні одного літра молока. Особливо велике значення молоко і молочні продукти мають для харчування дітей і молоді.

Крім молока і молочних продуктів, молочне скотарство є основним джерелом отримання м'ясного контингенту великої рогатої худоби для виробництва яловичини, частка якої в структурі м'ясних ресурсів в окремі роки становила понад 45 %. Від цієї галузі надходить також основна кількість органічних добрив для землеробства, а для промисловості – важких шкір.

На жаль, протягом останнього періоду в області відбувається катастрофічне зменшення поголів'я продуктивних корів. Цей процес обумовлений, по-перше, економічними причинами, а саме нестабільною ціновою ситуацією, що виникла внаслідок падіння попиту на молочну продукцію на внутрішньому ринку (що пов'язано із зниженням платоспроможності населення та переробних підприємств, яка спричинена економічною кризою) та зменшення об'єму експорту (що пов'язано з низькою конкурентоспроможністю вітчизняної молочної продукції, виготовленої з низькоякісної сировини). По-друге – низька економічна ефективність галузі, пов'язана з використанням у молочному виробництві застарілих екстенсивних технологій утримання, годівлі, доїння та відтворення; відсутність високого рівня спеціалізації галузі на рівні господарюючих суб'єктів; відсутність якісного наукового супроводу у справі удосконалення виробничих процесів; низький рівень підготовки фахівців з боку профільних навчальних закладів; недосконала система племінної справи та неефективний механізм її державної підтримки; відсутність послідовної державної підтримки регуляторної політики, направленої на стимулювання розвитку галузі. По-третє – демографічні причини, які обумовлюють швидке скорочення поголів'я в господарствах населення, де утримується близько 90 % поголів'я корів. Цей процес пояснюється як загальним скороченням сільського населення, так і тим, що важка щоденна праця, пов'язана з утриманням корів та виробництвом молока, стає все менш привабливою для сільської молоді.

За чисельністю поголів'я корів у всіх категоріях господарств станом на кінець 2017 р. Тернопільська область із показником 86,8 тис. голів посіла лише тринадцяте місце в Україні [44]. У порівнянні до 1990 р. кількість корів в області зменшилася аж у 3,5 рази.

Аналіз поголів'я корів за категоріями господарств виявив суттєве переважання господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 54,5 % голів, то вже в середині 90-х років їх частка стала меншою 50 %, а в 2010 р. опустилася до мінімального значення у 8,0 %. В останні чотири роки проглядалося поступове збільшення частки сільськогосподарських підприємств і вже станом на 2017 р.

показник становив 19,6 % [45].

Поголів'я корів по території області розміщене нерівномірно. Так, найнижчі показники чисельності (до 5,0 тис. голів) спостерігалися у західних, а також у Заліщицькому та Тернопільському районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому районі (2,6 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я (у межах 5,8-7,3 тис. голів) була у більшості східних районів, а також у Зборівському та Шумському. Понад 7,5 тис голів корів вирощували у Бучацькому та Тербовлянському районах, а також у Збараському, Кременецькому та Лановецькому. Найвищий показник зафіксований у Кременецькому районі, де зареєстровано 9,9 тис. голів худоби.

Аналіз чисельності корів у розрізі адміністративних районів області на основі відносного показника (чисельності поголів'я корів на 100 га сільськогосподарських угідь) дає подібну картину розподілу (див. рис. 2.2.8).

Зміни в чисельності поголів'я корів зумовили скорочення обсягів виробництва молока (на 40,5 % за останню чверть століття). Після стрімкого падіння у 90-х роках з 2003 р. показник дещо стабілізувався і станом на 2017 р. становив 451,4 тис. т молока. Виробництво продукту на одну особу склало 428 кг. Таким чином, за загальним виробництвом молока Тернопільська область посіла десяте місце, а за виробництвом молока на одну особу – сьоме місце в Україні [44].

Обсяги виробництва молока на території області суттєво відрізнялися. Так, найнижчі показники виробництва продукції (до 20,0 тис. т) спостерігалися у західних, а також у Заліщицькому та Тернопільському районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому (13,0 тис. т). Дещо більша кількість молока (у межах 23,4-30,9 тис. т) була у південно-східних районах, а також у Зборівському, Козівському та Шумському. Понад 34,6 тис. т молока виробили у Бучацькому та Тербовлянському районах, а також у північно-східних районах (Збараському, Кременецькому, Лановецькому та Підволочиському). Найвищий показник зафіксований у Кременецькому, де на кінець 2017 р. було вироблено 45,1 тис. т молока.

Переважаючу більшість молока (83,9 %) виробляють господарства населення, проте, обсяги виробництва ними продукції уже понад 10 років суттєво не змінюються і станом на 2017 р. становлять 378,6 тис. т. У той час, сільськогосподарські підприємства, які втратили домінування ще на початку формування незалежної української економіки, сягнувши мінімальної частки у 2003р. (7,3 %) – поступово нарощують виробництво молока, обсяги якого, станом на 2017 р., становлять 72,8 тис. т.

Важливим показником розвитку тваринництва області є його продуктивність. Середній річний надій молока від однієї корови в сільськогосподарських підприємствах у 2017 р. зріс порівняно з 1990 р. у 2,2 рази і становив 6585 кг. Варто зазначити, що цей показник із 2000 р. демонструє лише позитивну динаміку [45].

Розвиток галузі забезпечується сучасними науково-обґрунтованими обсягами харчування, складом кормів, особливостями утримання тощо. Завдяки цьому витрати кормів на виробництво молока зменшуються. У 2017 р. на виробництво 100 кг молока було використано 0,8 ц кормових одиниць, що на 35 % менше від обсягів 1990 р. Відзначається чітка тенденція до збільшення частки концентрованих кормів, яка у 2017 році складала 74,3 % [9].

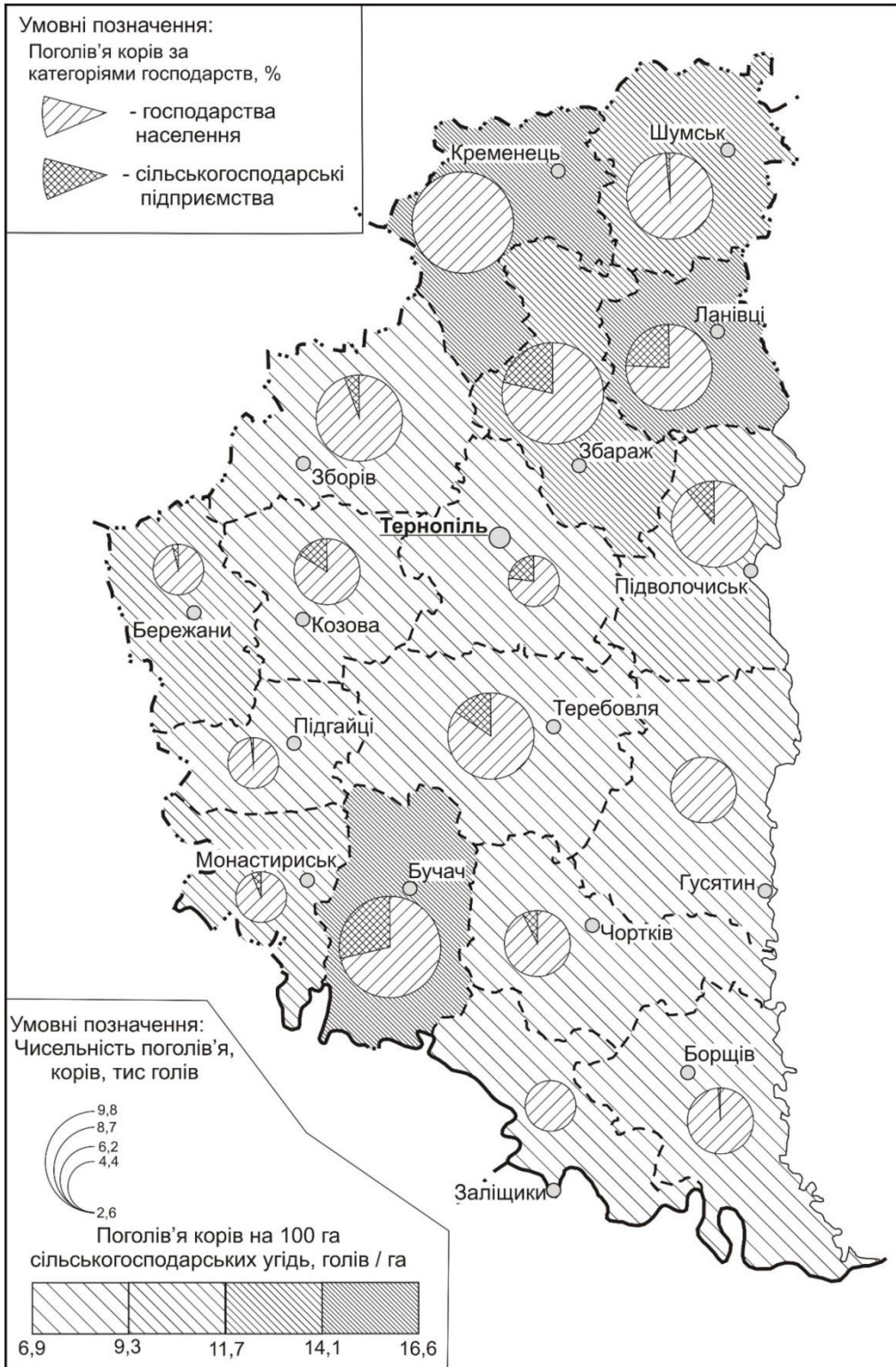

Рис. 2.2.8. Розведення корів у Тернопільській області (станом на 2017 р.)

У 2017 р. на переробні підприємства області надійшло 207,2 тис. т молока та молочних продуктів, з них від агроформувань – 148,8 тис. т, від господарств населення – 58,2 тис. т. Слід зазначити, що молочну сировину переробні підприємства закупляли у господарствах населення на 30 % дешевше, ніж в агроформуваннях, що частково пояснюється різницею в сортності молока. В 2017 р. переробники Тернопільщини за 1 т молока сільськогосподарським підприємствам платили по 7308,0 грн [36]. Варто зауважити, що середня закупівельна ціна молока від господарств населення в області одна з найнижчих в Україні.

Якість молока, проданого агроформуваннями переробним підприємствам в 2017 р., характеризувалася наступними показниками: вищого ґатунку надійшло 44,2 % до загального обсягу, I ґатунку – 55,3 %, II ґатунку – 0,5 %. Господарства населення продавали переробникам молочну сировину переважно II ґатунку 92,3 % загального обсягу, решта молока – I ґатунку (7,7 %).

Під впливом вище зазначених чинників показники рентабельності виробництва молока і молочних продуктів за окремими роками суттєво відрізнялися. Проте, на відміну від збиткового виробництва яловичини, виробництво молока в останні тринадцять років було рентабельним.

Для подальшого нарощування виробництва продукції в останні п'ять років в області реалізовано ряд інвестиційних проектів з будівництва та реконструкції тваринницьких комплексів, зокрема: ТЗОВ «Бучачагрохлібпром» у с. Осівці Бучацького району ввело в експлуатацію молочний комплекс на 1200 голів; ТОВ «Ростоцьке» у с. Загір'я Зборівського району здійснило розширення виробничих потужностей шляхом реконструкції приміщень на молочно-товарній фермі; ПАП «Агропродсервіс» у с. Теофілка Козівського району здійснило будівництво і реконструкцію молочного комплексу та доїльного залу на 1200 корів; ТОВ «Агропродсервіс-Інвест» Козівського району введено в експлуатацію доїльний зал на 500 корів; ПАП «Дзвін» у с. Звиняч Чортківського району провело реконструкцію приміщень для створення молочного комплексу з доїльним залом та безприв'язним утриманням худоби потужністю на 1000 корів.

Відповідно до сучасного стану галузі в області пріоритетними напрямками розвитку виробництва м'яса великої рогатої худоби і підвищення його ефективності мають бути: розширення виробництва яловичини за рахунок розвитку м'ясного скотарства і збільшення поголів'я м'ясних корів хоча б до рівня 10 м'ясних на 100 молочних корів (у США, Канаді і Франції на 100 молочних припадає 200-300 м'ясних корів); підвищення інтенсивності вирощування і відгодівлі худоби на м'ясо; розширення закупівлі сільськогосподарськими підприємствами і фермерськими господарствами молодняку великої рогатої худоби в господарствах населення для дорощування і відгодівлі його до високих вагових кондицій; підвищення середньодобового приросту живої маси тварин у господарствах з низьким рівнем продуктивності.

Основними напрямками розвитку молочного скотарства і підвищення його ефективності мають бути: зміцнення племінної бази молочного скотарства; раціональне використання наявного поголів'я корів та його нарощування в господарствах усіх форм власності і господарювання; спрямоване вирощування ремонтного молодняку худоби, введення в основне стадо в сільськогосподарських підприємствах до 30 корів і більше – первісток із розрахунку на 100 корів, наявних на поча-

ток року; створення центрів з надання сервісних послуг з відтворення стада великої рогатої худоби; доведення заготівлі кормів із розрахунку на одну корову до 52,3-56,0 ц к. од., підвищення в структурі раціонів худоби повноцінних концентрованих кормів, сіна, сінажу та коренеплодів; створення культурних пасовищ, на 1 га яких можливо утримувати 3-4 корови і знизити собівартість молока на 40 %; встановлення державних дотацій за приріст поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах, фермерських господарствах та особистих селянських господарствах; забезпечення фінансової підтримки виробників молока при придбанні сучасних машин і обладнання для ферм та комплексів за рахунок здешевлення коротко- і довгострокових кредитів, удосконалення фінансового лізингу та економічних відносин з постачальниками матеріально-технічних ресурсів.

Крім того, мають підвищитися вимоги до якості молока, для чого слід: забезпечити молочні ферми обладнанням для охолодження та очищення молока і створити лабораторії з перевірки його якості та якості кормів; дотримуватись санітарних вимог відповідно до Держстандарту України; створити та забезпечити ефективне функціонування пунктів із закупівлі молока від особистих селянських господарств; впровадити ціни закупівлі молока, за яких оплата здійснюється залежно від вмісту жиру та білка; для розв'язання спірних питань та контролю з боку держави за якістю продукції створити в регіонах мобільні незалежні лабораторії для визначення якості молока.

Свинарство.

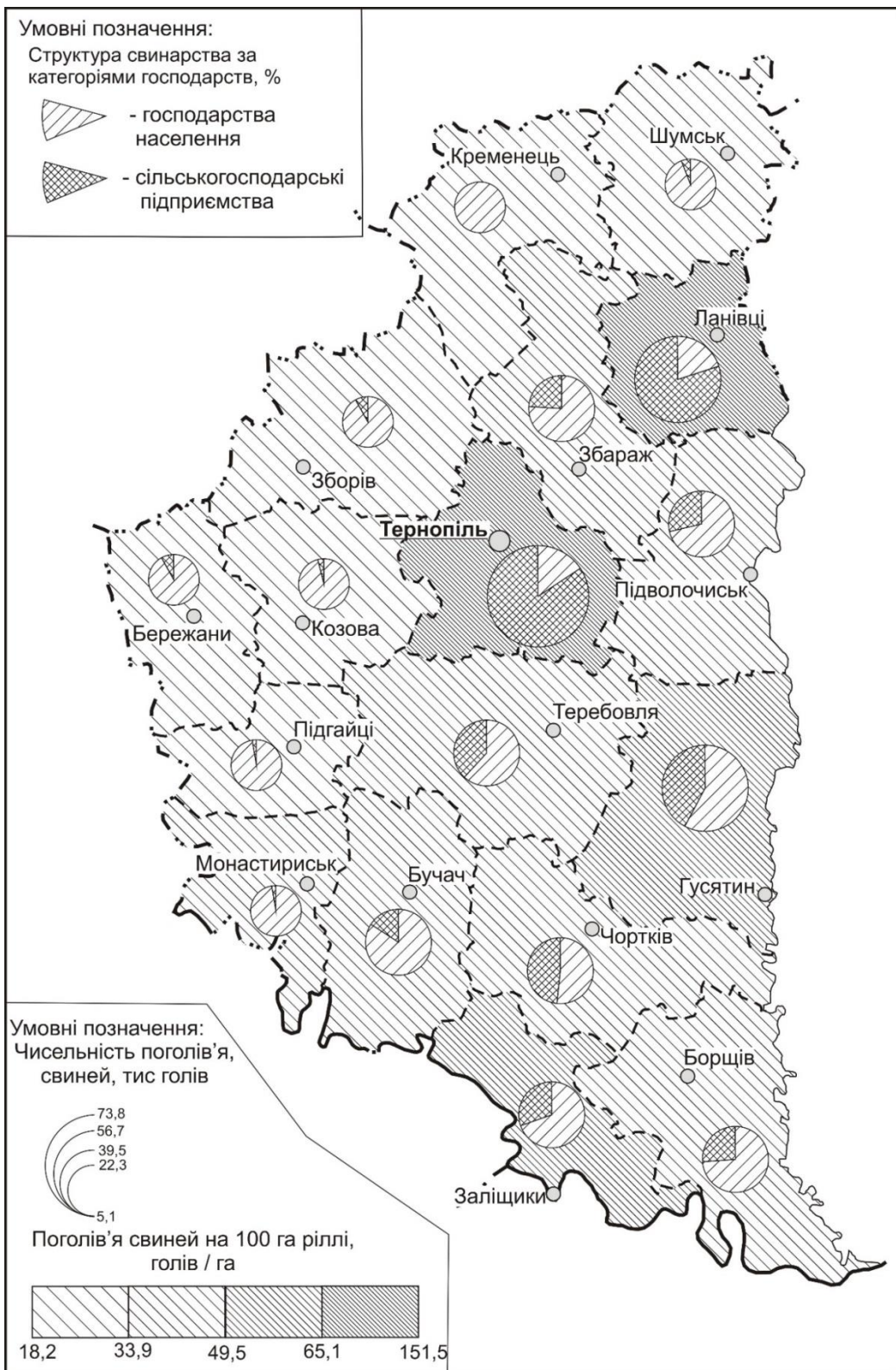
Однією з ефективних галузей тваринництва є свинарство. Воно забезпечує населення цінними продуктами харчування такими як м'ясо, сало. Після забою свиней залишаються побічні продукти – шкіра, щетина, кишки, кров тощо, які використовують як сировину для подальшої переробки.

Серед сільськогосподарських тварин свині виділяються високим забійним виходом: у молодняка він становить 70-75 %, у дорослих тварин – 80-85 %. Свиняче м'ясо відрізняється великим вмістом повноцінного і легкозасвоюваного білка і незамінних амінокислот. Перетравлення свинячого м'яса в організмі людини становить 90-95 %, а свинячого жиру – 97-98 %. За калорійністю свинина значно перевершує яловичину і баранину. У 1 кг свинини середньої якості міститься близько 2500 калорій.

Для свиней характерні скороспілість та багатоплідність, які дають можливість за короткий період отримати від них значно більше м'яса, ніж від інших видів сільськогосподарських тварин. Тому не випадково свинарство вважають галуззю великих можливостей, яка має значні економічні переваги над іншими видами тваринництва.

Залежно від типу годівлі в свинарстві розрізняють беконний, м'ясний, м'ясосальний і сальний типи. Найбільш поширеними вітчизняними породами свиней в області є велика біла, українська степова біла, миргородська, а серед зарубіжних – ландрас і дюрок. Серед перспективних порід для одержання нежирної свинини - полтавська і українська м'ясні.

За чисельністю свиней у всіх категоріях господарств станом на кінець 2017 р. Тернопільщина із показником 371,7 тис. голів посіла четверте місце в Україні [44].

Свинарство є тією підгалуззю тваринництва області яка останніми роками інтенсивно розвивається. Хоча, у порівнянні до 1990 р. кількість свиней зменшилася на 29,5 %, проте, після падіння до мінімального значення у 2005 р. (до 285,8 тис. голів) спостерігалось поступове зростання показників. При цьому очікується продовження цієї тенденції, адже чисельність основних свиноматок суттєво збільшилася. Так, у порівнянні із 1990 р. вона збільшилась на 22,1 %, а у відношенні до мінімального значення показника у 2000 р. збільшилась фактично втричі [45].

Аналіз поголів'я свиней за категоріями господарств виявив певний паритет між сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 56,2 % голів, то з середини 90-х років їх частка стала меншою 50 %, а в 2000 р. знизилась до 13,9 %. З того часу сільськогосподарськими підприємствами області здійснюється поступове нарощення показників і на кінець 2017 р. їх частка у структурі поголів'я свиней становила 45,9 %. І хоча господарства населення ще переважають в показниках кількості голів, проте основні обсяги продукції галузі вже забезпечують великі підприємства (з чисельністю понад 6 тис. свиней).

Аналіз поголів'я свиней в області виявив суттєві територіальні відмінності у розподілі їх вирощування. Так, найнижчі показники чисельності (до 20 тис. голів) спостерігалися у північних та західних районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому (5,1 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я була на півдні області, а також у Збаразькому, Підволочиському та Терехівському районах. Понад 40 тис голів свиней вирощували у Гусятинському та Лановецькому районах. Але особливого розвитку свинарство набуло поблизу обласного центру – у Тернопільському районі, де зосередилася шоста частина поголів'я області (73,8 тис. голів) [9].

Слід зазначити, що високі показники чисельності свиней у окремих районах зумовлені наявністю на їх території великих свиноферм. Так, наприклад, частка сільськогосподарських підприємств у вирощуванні свиней у Тернопільському та Лановецькому районах становила відповідно 83,9 % та 79,8 %. На решті території, особливо на півночі та заході області, основний вклад у забезпечення поголів'я свиней зробили господарства населення. А у Кременецькому районі вони вирощували 100 % поголів'я (див. рис. 2.2.9).

Завдяки інтенсифікації свинарства середньодобові прирости свиней на вирощуванні та відгодівлі у сільськогосподарських підприємствах у 2017 р. в середньому становили 528 г. Цей результат є одним із найвищих за досліджуваний період і вдвічі перевищує показник 1990 р. Проте, на свинофермах Борщівського та Лановецького районів, вдалося досягнути значно вищих результатів – 745 та 738 г середньодобового приросту відповідно. У Бучацькому, Заліщицькому, Підволочиському, Терехівському та Чортківському районах показник був у межах 460-524 г. На підприємствах решти районів середньодобовий приріст був значно нижчим а найменше значення зареєстроване у Монастириському районі (106 г).

За останні п'ятнадцять років більше як вдвічі зріс і приплід від основних свиноматок. В сільськогосподарських підприємствах Тернопільщини у 2017 р. він становив 1455 поросят на 100 свиноматок [9].

Показник падежу свиней, навпаки, має стабільну тенденцію до зниження. Завдяки сучасним засобам охорони здоров'я тварин та належному догляду в 2017 р.

він становив лише 0,6 % до обороту стада, що у 17,3 рази нижче від найбільшого падежу худоби у 1995 р [45].

За рахунок високого приплоду, низького падежу та значного середньодобового приросту ваги, свині, у живій масі, зайняли перше місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник живої маси свиней на кінець 2017 р. становив 42,1 тис. т, що склало 55,7 % живої маси тваринництва області [9].

Свинарство Тернопільщини лідирує і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. було вироблено 31,5 тис. т. свинини, що становило 58,8 % виробленого м'яса. При цьому, впродовж останніх десяти років спостерігається чітка тенденція до збільшення обсягів виробництва свинини. Нарощення показників забезпечується не лише збільшенням чисельності поголів'я а й покращенням умов утримування, належним харчуванням та доглядом. Показник виробництва свинини (у забійній вазі) на одну умовну голову свиней у 2017 р. сягнув 70 кг, а середня вага однієї голови, що продана переробним підприємствам становила 114 кг [45].

Розвиток галузі забезпечується сучасними науково-обґрунтованими обсягами харчування, складом кормів, тривалістю вирощування тощо. Завдяки цьому витрати кормів на приріст свинини зменшуються. У 2017 р. на виробництво 1 ц м'яса було використано 5,11 ц кормових одиниць [9], що у понад 2 рази менше від обсягів 1990 р. Відзначається чітка тенденція до збільшення частки концентрованих кормів, яка, у 2017 р., складала 97,8 %. Таким чином, завдяки зазначеним чинникам, рівень рентабельності свинарства за останні п'ять років постійно збільшується.

З метою подальшого нарощування виробництва продукції в останні три роки в області реалізовано ряд інвестиційних проектів з будівництва та реконструкції тваринницьких комплексів, зокрема: ТОВ «Україна» у с. Медин Підволочиського району ввело в дію сучасний свинокомплекс потужністю 20 тис. голів реалізації товарних свиней на рік; ТОВ «Альтопорк» в с. Беримівці Зборівського району збудувало свиноферму з розведення та вирощування свиней потужністю 2,4 тис свиноматок; ПАП «Фортуна» у с. Свидова Чортківського району здійснило будівництво та реконструкцію свинокомплексу на 8 тис голів; ПАП «Агропродсервіс» ввело в експлуатацію третю чергу свинокомплексу в с. Настасів Тернопільського району, в результаті чого, збільшено виробничу потужність комплексу до 60 тис. голів реалізації свиней в рік; у с. Оришківці Лановецького району підприємство спорудило комплекс з вирощування та відгодівлі свиней на 40 тис. голів; у смт Ланівці збудувало репродуктор-маточник на 3 тис. голів свиноматок; у с. Старе Місто Підгаєцького району здійснило реконструкцію тваринницьких приміщень на 850 голів основних свиноматок.

Подальший розвиток свинарства області повинен бути спрямований на підвищення конкурентоздатності галузі свинарства за рахунок переходу на сучасні технології та будівництво нових і реконструкцію наявних свинарських ферм, модернізацію та інтенсифікацію виробництва на основі інноваційних технологій спрямованих на прибуткове ведення галузі та отримання продукції високої якості; розширення можливостей для функціонування дрібнотоварних виробників і обслуговуючих кооперативів; збільшення частки сільськогосподарських підприємств у валовому виробництві свинини із концентрацією виробництва; досягнення високої продуктивності тварин і показників продуктивності праці.

Технологічне і технічне переоснащення виробництва слід проводити з урахуванням: необхідності розширення практики переходу на екологічно чисті технології на основі реконструкції наявних приміщень і оснащення їх сучасним обладнанням, здатним забезпечити високу продуктивність тварин та комфортні умови їхнього утримання, а саме: заміни системи видалення гною на сучасні самопливні закритого типу; оптимізації розміщення станкового обладнання; застосування строго контролюючих систем забезпечення оптимального мікроклімату та максимального використання природного освітлення; упровадження нових енергозберігаючих технологій, а саме: використання сучасних теплоємних, ресурсоенергозберігаючих матеріалів для реконструкції і будівництва приміщень та енергозберігаючих технологій для обігрівання приміщень.

Підвищення ефективності племінної роботи та нарощування генетичного потенціалу продуктивності у свинарстві варто проводити, виходячи із: приведення вітчизняної системи селекції у відповідність до міжнародних стандартів; підвищення ефективності використання у селекційному процесі кращих генетичних ресурсів вітчизняного та зарубіжного походження із широким впровадженням системи гібридизації; створення мережі міжрегіональних станцій (пунктів) штучного осіменіння та елевєрів.

Слід здійснювати переведення виробництва на сучасні інтенсивні технології з використанням власних кормів і потокової системи виробництва, а саме: переходом на виробничий цикл 182-189 днів з відлученням порослят в 21-35 днів, дорощуванням – 49-56 днів, відгодівлею – 105-112 днів. Для забезпечення повноцінної годівлі свиней та реалізації їх генетичного потенціалу продуктивності першочерговими заходами повинні бути: забезпечення виробництва комбікормів для свинарства із вмістом не менше 105-107 г перетравного протеїну на одну кормову одиницю; доведення в кормовому кліні свинарських господарств частки високопротеїнових культур (горох, соя, багаторічні трави) до рівня 25-30 % з їх власною переробкою та використанням при годівлі свиней. При цьому частка ячменю і кукурудзи в структурі посівних площ повинна становити 44-46 %; спрямувати в сільськогосподарських підприємствах систему виробництва кормів на цілорічну однотипну годівлю свиней повноцінними комбікормами з застосуванням принципів гігієнічності, ергономічності, економічності та зручності у обслуговуванні тварин.

В системі подальшого розвитку дрібнотоварних виробників та особистих господарств населення виходити з позиції: переведення свинарства особистого сектора у товарну галузь, пов'язану чіткими ринковими товарно-грошовими відносинами із сільськогосподарськими виробничими та обслуговуючими кооперативами з питань штучного осіменіння тварин, виробництва кормів, переробки та збуту продукції; подальшого розвитку інтеграції свинарства, а саме з'єднання в один технологічний ланцюг виробництва, переробки і реалізації продукції шляхом створення крупних вертикально інтегрованих систем, які кооперують з малим і середнім бізнесом й мають високу ступінь стійкості і стабільності в будь-яких кризових ситуаціях.

Також необхідна стабільна фінансова підтримка свинарства за рахунок коштів державного бюджету. Вона повинна надаватися за напрямками: суб'єктам господарювання на відшкодування частини інвестиційних капіталовкладень у будівництво

та реконструкцію свинарських ферм, які впроваджують енергозберігаючі технології; суб'єктам племінної справи у свинарстві; застосування пільгового режиму оподаткування при закупівлі технологічного обладнання та устаткування, складної сільськогосподарської техніки та нульової ставки ввізного мита на племінних тварин.

Вівчарство та козівництво.

Важливою галуззю тваринництва є вівчарство. Воно дає таку цінну продукцію, як вовна, овчина, смушки, овечі шкури та високопоживні продукти, що користуються великим попитом у населення, – м'ясо, жир, молоко. Баранина відзначається високим вмістом повноцінного білка, а також незамінних амінокислот.

Вихідний породний генофонд грубововняних овець представляють гірсько-карпатські вівці, сокільські (смушкові), каракульські і романівські.

Вівчарство є тією галуззю тваринництва області, яка за останню чверть століття зазнала суттєвих втрат: кількісний і якісний потенціал істотно підірваний, мала місце масова ліквідація вівчарських ферм у суспільному секторі, а матеріально-технічна база ферм, що залишилися, відкинута на декілька десятиліть назад. У порівнянні до 1990 р. кількість овець зменшилася у 58 раз, і станом на кінець 2017 р. становила усього 2,5 тис. голів. При цьому очікується продовження цієї негативної тенденції, адже чисельність вівцематок є надзвичайно низькою – близько 1 тис голів, що у 41 раз нижче від значення 1990 р [9, 45].

Давню історію розвитку на Тернопіллі має і козівництво. Дана галузь тваринництва займається розведенням кіз для одержання молока, м'яса, вовни, пуху, шкір, хутра. Козяче молоко переважає коров'яче за вмістом жиру, білка, кальцію, вітамінів, характеризується високими смаковими якостями і підвищеними бактеріцидними властивостями. З шкір кіз виготовляють шевро, хром, лайку, замшу, сап'ян тощо, а з пуху – високоякісні легкі тканини, тонкий трикотаж, найкращі сорти фетру, хустки. З тонкої вовни роблять технічні тканини, килими, ліжники і трикотаж, а з грубої – вовняні тканини і трикотаж.

Порідний склад молочних кіз області представлений в основному зааненською породою та її поєднаннями з місцевими козами. У деяких господарствах розводять кіз альпійської, тогенбургської та нубійської порід.

На відміну від вівчарства, козівництво в області перебуває у кращому стані та демонструє позитивну динаміку приросту поголів'я. Станом на кінець 2017 р. чисельність кіз становила 10,2 тис. голів, що на 27,4 % вище від показника 1990 р. Впродовж останніх чотирьох років збільшується чисельність козематок (у 2017 р. – 9,0 тис. голів), що дозволяє прогнозувати подальший розвиток галузі [45].

Аналіз поголів'я овець та кіз за категоріями господарств виявив, що основну частку худоби (91,3 %) вирощують господарства населення. Якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 93,7 % голів, то з 2000 р. їх частка стала меншою 50 %, і продовжила стрімко зменшуватися.

Аналіз поголів'я овець та кіз в області виявив певні територіальні відмінності у розподілі їх вирощування (див. рис. 2.2.10). Так, найнижчі показники чисельності (до 0,5 тис. голів) спостерігалися у Підволочиському та Підгаєцькому районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому (0,3 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я була у Гусятинському, Заліщицькому, а також у північно-західних та північно-східних районах. Близько тисячі голів овець та кіз вирощували у Креме-

нецькому районі, а також у центральній та південній частинах області. А найбільшою кількістю поголів'я була у Тернопільському районі – 1,1 тис голів [9].

За останні п'ятнадцять років показники приплоду ягнят і козенят суттєво змінювалися. Проте, такого низького показника в сільськогосподарських підприємствах області як у 2017 р. (35 голів на 100 вівцематок та козематок), у досліджуваному періоді не було. Така кількість приплоду є у 2,5 раз нижчою від максимального показника 1990 р.

Показник падежу овець та кіз, навпаки, має тенденцію до зниження. Завдяки сучасним засобам охорони здоров'я худоби та належному догляду в 2017 р. він становив лише 1,0 % до обороту стада, що у 3,9 раз нижче від найбільшого падежу худоби у 1995 р.

Через низький приплід, стрімке зменшення поголів'я стада, вівці та кози, у живій масі, зайняли останнє місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник їх живої маси на кінець 2017 р. становив 0,3 тис. т, що склало 0,4 % живої маси тваринництва області [45].

Вівчарство та козівництво Тернопільщини є аутсайдером і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. було вироблено 0,2 тис. т. баранини і козлятини, що становило 0,4 % виробленого м'яса. Цей показник став у 6 раз нижчий від значення 1990р [45].

Кризовий стан вівчарства обумовлений, перш за все, різким зниженням цін на вовну, що зменшило зацікавленість виробників у її виробництві. За досліджуваній період сукупний річний настриг вовни зменшився у 379 раз і, станом на кінець 2017 р. становив близько 1 т. Галузь не було спрямовано на більш ефективний шлях розвитку і в результаті рівень її збитковості в останні роки становить 52,0-75,0 %.

Подальший розвиток вівчарства на засадах самофінансування в сучасних економічних умовах, які не забезпечують прибуткове ведення галузі, поки що не можливий. Аналіз її фінансового стану переконливо свідчить, що зробити її конкурентоздатною можливо лише шляхом створення матеріально-технічної бази підгалузі, здійснення заходів із збереження наявного генофонду та його удосконалення, кадрового і наукового забезпечення, використання цінових, податкових, кредитних, бюджетних та інших регуляторів економіки.

Основними напрямками розвитку вівчарства та підвищення його ефективності мають бути: відновлення і вдосконалення селекційно-племінної роботи з врахуванням регіональних умов щодо збереження існуючих та створення нових високопродуктивних порід, типів, ліній; широке застосування промислового схрещування овець для одержання помісних ягнят, їх інтенсивну відгодівлю і реалізацію на м'ясо у ранньому віці для збільшення виробництва молоді баранини (бройлерів), яка користується підвищеним попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках; формування спеціалізованих сільськогосподарських підприємств із бройлерного виробництва м'яса овець, вовни, овчини; організація вівцеферм на 10-50 вівцематок в особистих селянських господарствах, 50-250 – фермерських господарствах та 250-1000 вівцематок – у сільгоспідприємствах; дотримання науково обґрунтованих норм годівлі; створення високопродуктивних культурних і поліпшених природних пасовищ; запровадження нових ресурсозберігаючих технологій виробництва і переробки продукції галузі та вирощування кормів; віднов-

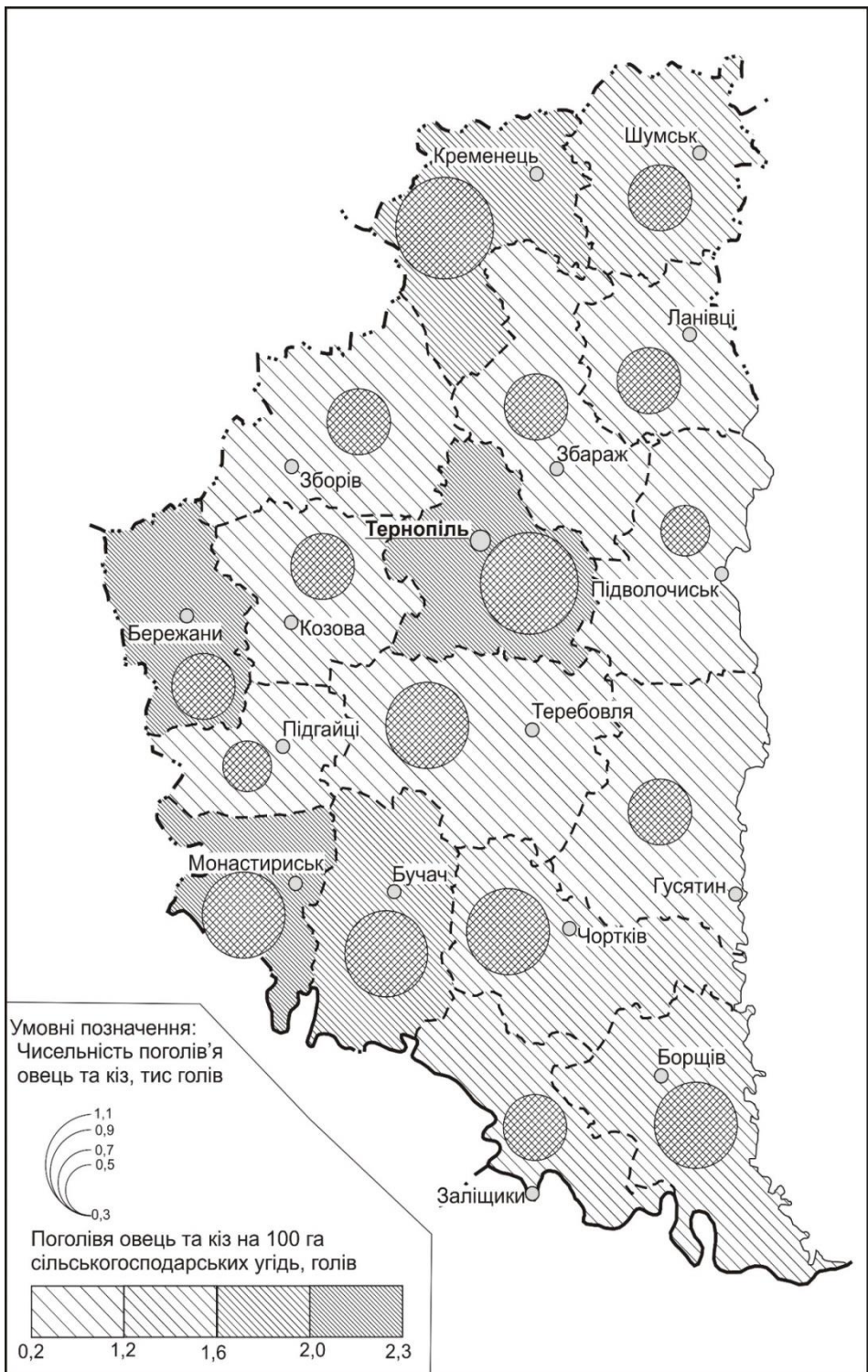

Рис. 2.2.10. Вівчарство та козівництво Тернопільської області (станом на 2017 р.)

лення функціонування підприємств з первинної переробки продукції вівчарства; формування інфраструктури ринку продукції вівчарства, зокрема створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із заготівлі, обробки та збуту продукції; надання державної фінансової підтримки господарствам, які утримують овець незалежно від форм господарювання та розмірів ферм.

Конярство.

Науково-технічний прогрес і механізація сільськогосподарського виробництва значною мірою змінили структуру використання коней. Якщо до початку другої половини ХХ ст. їх інтенсивно використовували на різних сільськогосподарських і транспортних роботах, то за 20-25 років до кінця минулого століття роль їх, як живого тягла, істотно зменшилася. На перший план помітно виходить соціальна сфера їх використання: верхова та екіпажна їзда, кінний спорт, туризм тощо. Проте, на даний час залишаються сільськогосподарські роботи, які не доцільно виконувати механічними засобами. Крім того, вибракуване робоче поголів'я та надремонтний молодняк можна використовувати на м'ясо. Також, від продуктивного конярства отримують молоко, з якого виробляють цінний напій – кумис. Молоко кобил містить менше білка та жиру, проте більше цукру. Через однакову кількість казеїну й альбуміну в складі білка в молоці кобил під час скисання не утворюється такий щільний згусток, як у коров'ячому, що сприяє доброму засвоюванню його організмом людини.

В умовах Тернопільщини є можливості для розвитку робочо-користувального конярства на базі стаїнного утримання коней з використанням природних пасовищ. Пріоритетним в області є розведення коней, призначених для використання в упряжі (орловська рисиста, російська рисиста, гуцульська породи).

В умовах поділу державних земель сільськогосподарського призначення на приватні земельні частки (паї) були сформовані малі за площею ділянки, що значно утруднило використання габаритної сільськогосподарської техніки, зробило її застосування не завжди рентабельним. Тому, в області, було відновлене активне використання коней для сільськогосподарських робіт, яке зумовило збільшення їх чисельності. Так, максимальне значення показника було у 2000 р. – 45 тис. голів. Проте, з того часу, спостерігалось постійне зменшення поголів'я. За чотирнадцять років кількість коней зменшилася на 48,3 % і становила 19,4 тис голів. Також, із 2005 р. йде повільне скорочення чисельності кобил від трьох років і старших, які здатні приносити потомство, що неминуче призведе до зменшення поголів'я в майбутньому [45].

Змінився і розподіл поголів'я коней за господарствами з різною формою власності. Якщо в 1990 р. в сільськогосподарських товариствах утримувалося 96,5 % поголів'я, то в 2017 р. – лише 2,8 %. Особисті селянські господарства в 2017 р. вирощували 21,1 тис. голів коней.

Показник живої маси коней області, що вирощуються в усіх категоріях господарств, останні тринадцять років є відносно стабільним і на кінець 2017 р. становив 1,3 тис. т, що склало 1,7 % живої маси тваринництва області.

У зв'язку із збільшенням парку малогабаритної сільськогосподарської техніки та здачею населенням власних паїв в оренду агрохолдингам поступово зменшується потреба у конях як в тягловій силі. Тому, в останні роки зростає показник виро-

бництва м'яса коней (у забійній вазі). У 2017 р. було вироблено 0,6 тис. т. конини, що становило 1,1 % виробленого м'яса [45]. Цей показник став у 1,5 рази вищим від значення 1990 р.

Племінне конярство в області поступово занепадає: із 12 племрепродукторів, які існували у 1990 р., залишилося лише 3 та колишній Ягільницький кінзавод (нині ПрАТ «Райз-Максимко») і всі вони мають приватну форму власності. Одним з позитивних моментів такого перерозподілу є покращення якості робочокористувального конярства, так, як селянам не вигідне було утримання і використання дрібних місцевих коней. Розпочалося масове покращення місцевого конепоголів'я такими породами, як: торійська, орловська рисиста, новоолександрівська ваговозна, латвійська та українська верхова. А от племінне конярство, навпаки, багато втратило у плані селекційно-племінної роботи з переходом його у приватну власність.

Основними напрямками розвитку конярства та підвищення його ефективності в Тернопільській області мають бути: розширення та підвищення ефективності наукового забезпечення селекції та технології племінного, спортивного, робочокористувального та продуктивного напрямку конярства; організація міжзаводських парувальних пунктів та селекційних центрів, де зосереджуватимуться кращі за генотипом жеребці-плідники вітчизняного та світового генофонду; забезпечення зростання чисельності поголів'я коней робочо-користувальницького спрямування, підвищення їх якісних характеристик (працездатності, витривалості) для використання на сільськогосподарських і транспортних роботах в сільськогосподарських підприємствах, фермерських та особистих селянських господарствах населення; організації підприємств (міжгосподарських, міжрайонних) із дорощування та інтенсивної відгодівлі надремонтного молодняка та вибракуваного поголів'я коней робочо-користувальницького спрямування; стимулювання продуктивно-прикладного конярства до створення спеціалізованих ферм та підприємств по виробництву кумису, відгодівлі коней на м'ясо та його переробки, а в біологічній промисловості для виготовлення вакцин і сироваток, лікувальних препаратів, переробки і використання побічної продукції – шкіряно-хутрової сировини, волосу, копитного рогу тощо; розвиток кормової бази галузі; сприяння забезпеченню власників коней необхідним сільськогосподарським знаряддям на кінській тязі, що потребує прийняття відповідних рішень та здійснення заходів щодо організації їх виробництва; підготовка та перепідготовка професійних кадрів; розвиток ветеринарного забезпечення галузі, здійснення профілактичних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на недопущення інфекційних, інвазійних та незаразних захворювань коней.

Птахівництво.

Галузь, яка розвивається успішно останнім часом, є птахівництво. Показники витрат праці, кормів та інших матеріально-технічних ресурсів на виробництво одиниці продукції в ньому значно відрізняються від інших галузей тваринництва. І це при тому, що ціни на м'ясо птиці з урахуванням поживної цінності істотно нижчі, ніж на свинину, яловичину і баранину.

Птахівництво зберігає значні потенційні можливості для відновлення і розвитку, що дозволяє забезпечити виробництво в обсягах, які відповідають потребам населення.

Господарське значення птахівництва визначається його можливістю постачати цінні продукти харчування – яйця і м'ясо, які характеризуються високою поживністю, відмінними дієтичними і смаковими якостями. Побічну продукцію птиці ефективно використовують у господарстві. Так, пух і пір'я є цінною сировиною для легкої промисловості. Послід птиці багатий на протеїн (25-40 %), фосфор та інші мінеральні речовини, тому його використовують як органічне добриво. Із відходів забою та інкубації яєць виготовляють сухі білкові корми, що містять 50-85 % протеїну, всі незамінні амінокислоти, вітамін В₁₂ та інші поживні речовини.

В області вирощують курей, індичок, качок, гусей, цесарок, перепілок та ін. Проте, переважаюча більшість домашньої птиці – це кури.

За чисельністю птиці у всіх категоріях господарств, станом на кінець 2017 р., Тернопільська область із показником 4736,1 тис. голів посіла лише шістнадцяте місце в Україні [44], – але птахівництво є тією галуззю тваринництва області яка останніми роками інтенсивно розвивається. Вказаний показник поступово прямує до рівня 1990 р., та став на 12,5 % вищим від мінімального значення у 2000 р. з якого і розпочалося поступове зростання показників. При цьому очікується продовження цієї тенденції, адже чисельність дорослої птиці суттєво збільшилася. Так, наприклад, у порівнянні із 1990 р., у сільськогосподарських підприємствах, вона зросла на 15,3 %, а у відношенні до мінімального значення показника у 2000 р. – у 14,0 раз [45].

Аналіз поголів'я птиці за категоріями господарств виявив суттєву перевагу господарств населення. Проте, спостерігається поступова тенденція до нарощування потужності сільськогосподарських підприємств. Якщо у 2000 р. сільськогосподарські підприємства вирощували 2,7 % голів птиці, то на кінець 2017 р. їх частка у структурі поголів'я становила 32,2 %.

Аналіз поголів'я птиці в області виявив суттєві територіальні відмінності у розподілі їх вирощування (див. рис. 2.2.11). Так, найнижчі показники чисельності (до 300 тис. голів) спостерігалися у північно-східних, західних та окремих південних районах. Мінімальний показник був у Підгаєцькому районі (82,8 тис. голів). Дещо більша кількість поголів'я (до 500 тис. голів) була у Борщівському, Бучацькому, Гусятинському та Зборівському районах. Завдяки домінуючому впливу чинника орієнтації на споживача, найвища концентрація поголів'я птиці спостерігалася в приміських зонах у Терехівському та Тернопільському районах де зосередилася третина поголів'я птиці області (у тому числі 989,3 тис. голів у Тернопільському районі) [9].

Слід зазначити, що високі показники чисельності птиці у окремих районах зумовлені наявністю на їх території великих птахофабрик. Так, наприклад, частка сільськогосподарських підприємств у вирощуванні птиці у Тернопільському та Терехівському районах становила відповідно 74,0 % та 48,1 %. На решті території, особливо на півночі, півдні та заході області, основний вклад у забезпечення поголів'я птиці зробили господарства населення.

За рахунок інтенсифікації птахівництва, забезпечення високого приплоду, низького падежу та значного середньодобового приросту ваги, птиця всіх видів, у живій масі, зайняла третє місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник живої маси птиці на кінець 2017 р. становив 13,7 тис. т, що склало 18,1 % живої маси тваринництва Тернопільщини [45].

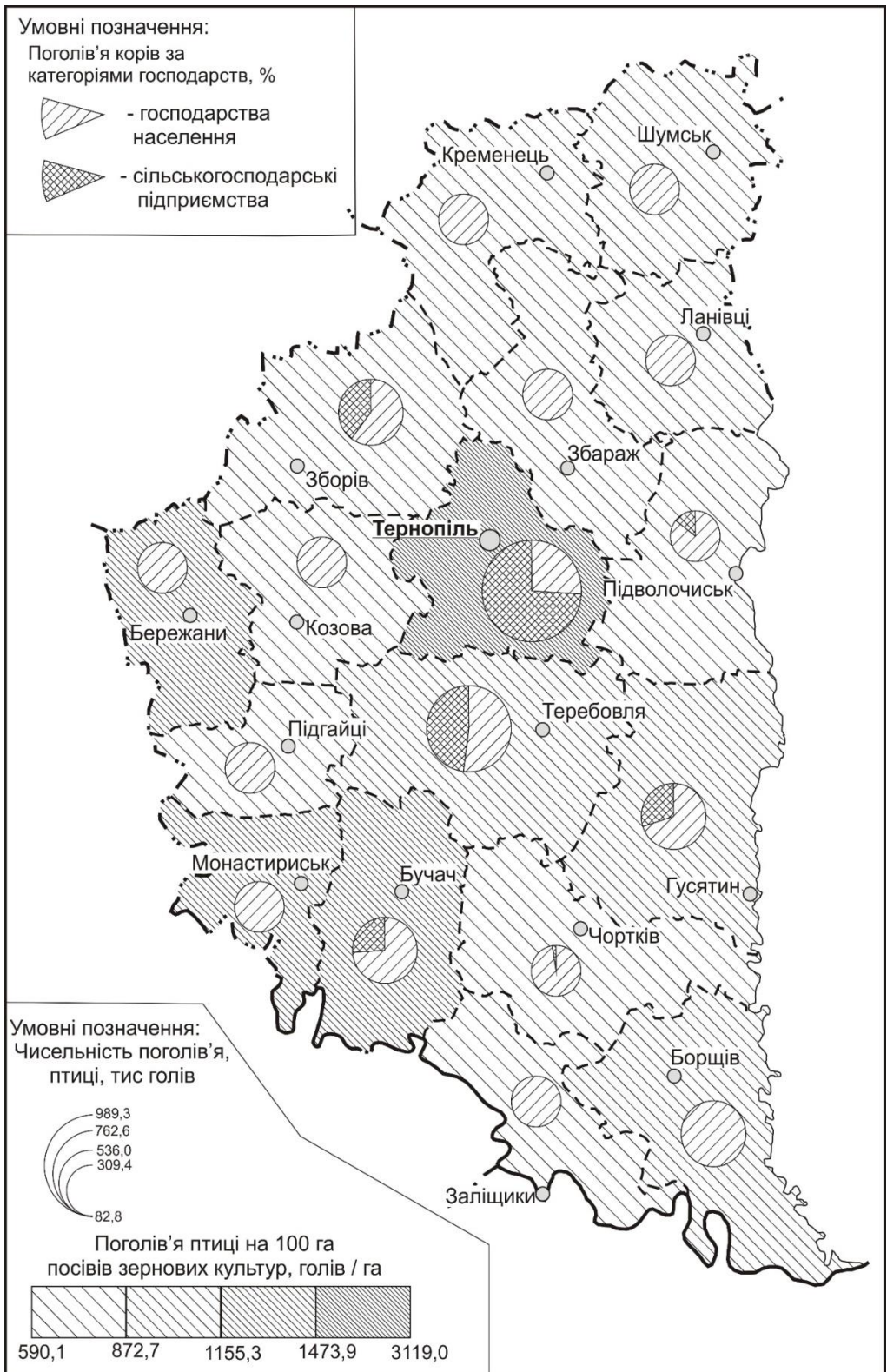

Рис 2.2.11. Птахівництво Тернопільської області (станом на 2017 р.)

Станом на кінець 2017 р., у структурі вирощування до загального обсягу худоби та птиці за категоріями господарств, птиця становила 15,4 % у господарствах населення та 21,5 % у сільськогосподарських підприємствах.

Птахівництво Тернопільщини було на третьому місці і за показником виробництва м'яса. У 2017 р. галуззю вироблено 8,3 тис. т м'яса, що становило 15,5 % усього виробленого м'яса. При цьому, впродовж останніх чотирнадцяти років, спостерігалася тенденція до поступового збільшення обсягів виробництва м'яса птиці. Нарощення показників забезпечувалося не лише збільшенням чисельності поголів'я а й покращенням умов утримування, сучасними науково-обґрунтованими обсягами харчування, складом кормів, тривалістю вирощування, належним доглядом [45].

Особливістю птахівництва є те, що крім м'яса, воно виробляє такий цінний продукт як яйця. Виробництво яєць в області за останні чотирнадцять років стабільно збільшується. Показник, станом на кінець 2017 р. становив 483 млн. шт., що на 18,0 % вище від показника 1990 р. Постійно збільшується і показник виробництва яєць на одну особу. У 2017 році він становив 459 шт., що на 256 шт. більше ніж у «депресивному» 2000 р. Ще одним показником, що обґрунтовує позитивну динаміку виробництва яєць є підвищення значень середньої річної несучості однієї курки-несучки. У 2017 р. цей показник становив 269 шт., що на 46 шт. більше від значень 1990 р [45].

Більшість (58,5 %) яєць виробляють господарства населення, проте, через швидкий розвиток птахофабрик, частка малих селянських господарств у виробництві цієї продукції поступово зменшується.

З метою подальшого нарощування виробництва продукції птахівництва в останні роки в області реалізовано ряд інвестиційних проектів, зокрема: ТОВ «Яйце Райце» в с. Старий Збараж Збараського району провело реконструкцію та ввело в дію приміщення потужністю на 100 тис. голів курей-несучок; ТОВ «Вірлів-Агробізнес» у с. Вірлів Зборівського району провело реконструкцію приміщень для утримання бройлерів потужністю 360 тис. голів реалізації птиці в рік, а у с. Гарбузів Зборівського району здійснило реконструкцію тваринницьких приміщень під утримання 200 тис. голів курей-бройлерів одноразової посадки; ТОВ «Агро-продсервіс-Вест» Зборівського району провело реконструкцію тваринницьких приміщень та встановило обладнання для утримання 1,3 млн бройлерів на рік; ТОВ «Укрполь-2005» Зборівського району також провело реконструкцію тваринницьких приміщень та встановило обладнання для утримання 1,5 млн бройлерів у рік; ВАТ «Птахофабрика Тернопільська» в с. Великі Гаї Тернопільського району ввело в дію два приміщення на 360 тис голів курей-несучок одноразової посадки; ПАП «Довіра» Чортківського району завершило будівництво двох приміщень на 50 тис. голів одноразової посадки бройлерів.

Основними напрямками розвитку птахівництва та підвищення його ефективності мають бути: збільшення чисельності поголів'я курей (особливо м'ясних), гусей, качок та індиків; нарощування потужностей з виробництва м'яса бройлерів, доведення середньодобових приростів живої маси до 35 г і підвищення їх частки у структурі м'яса птиці; повне забезпечення птахівничих господарств повнораціонними збалансованими комбікормами, а також спеціальними комбікормами для молодняку птиці; дотримання сучасних науково обґрунтованих систем годівлі та

захисту здоров'я птиці; розширення мережі фірмової торгівлі продуктами птахівництва, насамперед поблизу великих міст, промислових центрів та інших густонаселених пунктів; проведення технічного переоснащення та автоматизації всіх виробничих процесів на птахофабриках, освоєння новітніх енерго- і ресурсозберігаючих технологій; виведення і впровадження у виробництво нових кросів курей яєчного напрямку та підвищення їх продуктивності; продовження строку використання курей-несучок до 14 місяців замість теперішніх 10 місяців; надання допомоги господарствам населення у придбанні поголів'я молодняка птиці, поліпшення організації його вирощування, закупівлі та реалізації вирощеної продукції; налагодження державної фінансової підтримки суб'єктів господарювання через механізми здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів, часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, підприємств з виробництва комбікормів.

Кролівництво.

Однією з традиційних галузей тваринництва області є кролівництво. Воно забезпечує населення дієтичним м'ясом, хутром, пухом, шкірами.

Хімічний склад м'яса кролів характеризується підвищеною кількістю вологи (74-77 %) порівняно з м'ясом інших видів тварин, досить високим вмістом білків (15-19 %), низьким вмістом жиру (5-6 %), екстрактних речовин, пуринових сполук і холестерину. За вмістом повноцінних білків поступається лише м'ясу індички. В організмі людини засвоюється до 90 % білка, тоді як білки яловичини лише на 62 %. Порівняно із курячим м'ясом кролятина містить у 2,7 рази менше холестерину, в ньому багато лецитину, який запобігає атеросклерозу, кролячий жир легкоплавкий і добре засвоюється. М'ясо кролів має гарні смакові та кулінарні властивості, воно соковите, ніжне, має низьку калорійність (136 ккал на 100 г м'яса), і рекомендується як дієтичний продукт дітям, людям похилого віку, а також у разі захворювань шлунку, печінки, серцево-судинної системи. Воно добре поєднується з іншими видами м'яса і різноманітними продуктами, зберігає свої смакові і поживні властивості в свіжому, засоленому, копченому і консервованому виді.

Шкіру кролів використовують для виготовлення замші, легкого взуття, галантерейних виробів. Хутро кролів використовують як у натуральному вигляді, так і в імітованому під інше хутро.

Кролі характеризуються високою плодючістю, багатопліддям і швидкістю.

За характером продуктивності розрізняють: м'ясо-хутрові, короткошерсті, пухові та м'ясні породи кролів. За розмірами і живою масою: великі, середні та дрібні. Нині існує понад 60 порід кролів. Проте, найбільш поширеними в області є породи м'ясо-хутрового напрямку: шиншила, сірий велетень (виведена в Україні), білий велетень (виведені у Бельгії і Німеччині), срібляста, віденська голуба, каліфорнійська біла, новозеландська біла тощо.

Кролівництво є тією галуззю тваринництва області, яка останніми роками повільно розвивається, поступово відновлюючи втрачені позиції. Хоча, у порівнянні до 1990 р. кількість кролів зменшилася на 10,9 %, проте, після падіння до мінімального значення у 2010 р. (до 134,9 тис. голів) спостерігалось поступове зростання показників.

Аналіз поголів'я кролів за категоріями господарств виявив абсолютне переважання господарств населення над сільськогосподарськими підприємствами (98,8 % та 1,2 % відповідно).

Станом на кінець 2017 р. кролі, у живій масі, займали п'яте місце серед худоби та птиці усіх категорій господарств області. Показник становив 0,4 тис. т, що склало усього 1,2 % живої маси тваринництва області.

Стабільно низькими були і показники виробництва м'яса кролів. У 2017 р. вироблено 0,4 тис. т. кролятини, що становило 0,8 % виробленого м'яса [45].

Розвиток галузі надзвичайно сильно залежить від обсягів харчування, та складу кормів. У кролівництві застосовують комбінований і сухий типи годівлі. При комбінованому типі використовують концентровані, соковиті, зелені і грубі корми. Соковитими кормами для кролів можуть бути овочі, коренебульбоплоди, зокрема, морква, капуста, ріпа, редька тощо. Кролі добре поїдають гарбузи, кабачки та їх бадилля, а також зелені конюшину, люцерну, овес, горох та їх суміші. Сухий тип годівлі базується на використанні повнораціонних гранульованих кормів чи комбікормів. Також, традиційними кормами для кролів є трава, сіно, силос, сінаж, гілковий корм. Використовують зерно злакових (особливо овес) і бобових рослин. Для збагачення раціону білками дають макуху, м'ясо-кісткове і рибне борошно.

Стримують розвиток кролівництва області такі чинники як: низький рівень ведення племінної роботи (племінну базу галузі у Україні на сьогодні складають всього 1 племінний завод та 7 племінних репродукторів з розведення порід кролів) і незадовільний стан ветеринарного забезпечення. Не сприяє розвитку галузі і відсутність координаційних органів, як у центрі, так і на місцях.

Бджільництво.

Бджільництво – один з найкорисніших та екологічно чистих видів традиційної господарської діяльності. Бджоли на Тернопільщині водились з найдавніших часів. Сприяли цьому природно-кліматичні умови та наявність багатой кормової бази. Здавна розвивались і промисли, пов'язані з добування меду та воску.

Основою розвитку бджільництва на Тернопільщині є медоносні сільськогосподарські культури: ріпак озимий і ярий, соняшник, гречка гірчиця тощо.

Основним продуктом бджільництва є мед – найуніверсальніший лікарський засіб, який широко застосовується в народній медицині. Хімічний та біологічний склад меду надає йому імунобіологічних та протимікробних властивостей. Мед є концентрованим висококалорійним продуктом. Він містить понад 70 речовин, що позитивно впливають на організм людини. У його складі є фруктоза – 40 %, глюкоза – 35 %, невелика кількість сахарози і мальтози, мед також містить до 2 % мінеральних солей і до 20 % води. У меді відкриті ферменти (інвертаза, діастаза, каталаза, оксидаза і протеолітичні ензими), які необхідні для роботи організму людини.

Хімічний склад меду змінюється і залежить від того, з яких квітів, в якій місцевості і в яку пору року він зібраний. Залежно від того, з яких рослин зібраний нектар, мед набуває тих або інших цілющих властивостей. У Тернопільській області найбільше меду збирають із соняшнику, ріпаку (світлі сорти) і гречки (темні сорти).

Іншим важливим продуктом бджільництва є віск. Він є важливою промисловою сировиною. Окрім цього, віск знаходить застосування у культових обрядах

(виробництво свічок) та виготовленні різноманітних сувенірів.

Серед інших продуктів підгалузі є бджолина обніжка (пиллок), перга, трутневий гомогенат, маточне молочко. Останніми роками набуває популярності вирощування личинок воскової моли.

Стосовно породного складу, то у Тернопільській області найбільше розводять карпатських бджіл, які є районованими для Західної України. Певне поширення мають також українські степові. Середньоросійська та кавказька породи були завезені в область у радянський період і зараз практично не розводяться. На більшості дрібних пасіках племінна робота не ведеться і тому значного поширення набули різноманітні поміси згаданих порід. Останнє суттєво знижує продуктивність пасік і їхню стійкість до захворювань.

Карпатська порода бджіл (*Apis mellifera carpathica*) відрізняється від інших порід рядом позитивних якостей: вони продуктивні, миролюбні, відзначаються хорошою зимостійкістю. Головною перевагою карпатських бджіл є їх здатність в більш ранньому віці (якщо порівнювати з іншими породами) приступати до збиральної роботи. Також потрібно відзначити, що бджоли цієї породи збирають нектар з низьким вмістом цукру.

У 2017 р. в межах Тернопільської області нараховувалось 58,0 тис. бджолосімей, тоді як у 1990 р. – 93,3 тис., а в 1995 р. – 147,4 тис. (максимальний розвиток галузі). Після 2000 р. кількість бджолосімей в межах області коливається в межах 60-80 тис [45]. Характерним є постійне скорочення частки сільськогосподарських підприємств і зростання частки домогосподарств у цій галузі. Якщо в 1990 р. в господарствах населення утримувалось 55,7 тис. (59,6 %) бджолосімей і вироблялось 287 тон меду (54,7 %), то у 2017 р. ці показники становили, відповідно, 57,4 тис (99,0 %) і 873 т (99,3 %). Однозначно оцінити це явище не можна, хоча б тому, що нема даних про розміри приватних пасік, їх спеціалізацію та продуктивність. Статистика виробництва меду в господарствах населення досить сумнівної точності і подається тільки для області загалом. Найбільші обсяги виробництва меду спостерігались у 1995 р. і становили понад 1,5 тис. т.

Найбільша кількість бджолосімей в області розміщуються у Борщівському районі (понад 5,5 тис. сімей). У Буцацькому, Заліщицькому, Тербовлянському та Тернопільському – понад 4 тис. бджолосімей; у Бережанському, Підгаєцькому, Козівському та Лановецькому – від 2 до 2,5 тис. сімей.

Важливе значення для розвитку та розміщення бджільництва має екологічний стан території, що суттєво впливає на якість отримуваної продукції. Не придатними для розміщення пасік є території в радіусі не менше, ніж 3 км (відстань продуктивного льоту бджіл) від сміттєвих звалищ, складів отрутохімікатів, птахо- і свиноферм, місць видобутку корисних копалин. Це дещо обмежує площі для розвитку бджільництва і вирощування ентомофільних рослин. Проблемою є також використання отрутохімікатів при вирощуванні сільськогосподарських медоносних рослин, зокрема озимого ріпаку і соняшнику. При порушенні строків обробки можливе масове отруєння бджіл і забруднення продуктів бджільництва.

Коливання кількості бджолосімей в значній мірі обумовлене особливостями проходження зимівлі та циклами розвитку кліща *Varroa jacobsoni* Oudemans. Цей паразит вважається основною причиною загибелі бджолосімей протягом останніх десятиліть.

Для подальшого розвитку бджільництва області в середньостроковій перспективі потрібне здійснення таких заходів: приведення кількості бджолосімей до науково обґрунтованих нормативів; забезпечення збору додаткової продукції бджільництва (прополіс, обніжжя, перга, забрус); організація на обласному рівні оптових закупівель продукції бджільництва у пасічників; створення регіональних лабораторій з якості та сертифікації продукції; покращення генетичного фонду бджолосімей області шляхом формування в межах регіону племінної пасіки для розведення високопродуктивних плідних маток карпатської породи; збільшення площ посівів медоносних культур, зокрема на неугіддях.

Загалом, бджільництво – досить специфічна галузь сільськогосподарського тваринництва, яка дає максимальний економічний ефект при мінімальному впливі на природні геосистеми. Крім того, бджільництво є специфічним індикатором екологічного стану території. Його розвиток в межах області безумовно позитивно вплине на економічну ситуацію, завдяки збільшенню обсягів реалізації продукції бджільництва, а також за рахунок додаткових врожаїв ентомофільних сільськогосподарських культур.

Висновки.

Таким чином, підсумовуючи вище викладений матеріал слід зазначити, що Тернопільська область має всі потенційні можливості для відродження та ефективного розвитку сільського господарства. Важливо вжити низку економіко-технологічних та соціально-економічних заходів для розв'язання нагальних проблем розвитку сільськогосподарського виробництва та підвищення конкурентоспроможності його продукції відповідно до вимог вітчизняного та світового ринків.

Шляхи підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, які забезпечують подальше збільшення обсягів виробництва продукції і зменшення витрат на її одиницю, передбачають комплекс таких основних заходів: поліпшення використання землі, підвищення її родючості; впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва; поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва на основі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції; раціональне використання виробничих і трудових ресурсів; впровадження інтенсивних і ресурсозберігаючих технологій та індустріальних методів виробництва; підвищення якості і збереження виробленої продукції; широке використання прогресивних форм організації виробництва і оплати праці; розвиток сільськогосподарського виробництва на основі різноманітних форм власності і видів господарювання і створення для них рівних економічних умов, необхідних для самостійної та ініціативної роботи.

Покращення сільськогосподарського землекористування та підвищення родючості ґрунтів можливе за умов зменшення значень показників сільськогосподарської освоєності, а особливо розораності сільськогосподарських угідь шляхом консервації деградованих малопродуктивних земель, переведення частини еродованої ріллі у пасовища і багаторічні насадження, а заболоченої – у сіножаті. Окрім цього, пріоритетами у сфері раціонального й ефективного сільськогосподарського землекористування мають стати обов'язкове дотримання: схеми ползахисних сівозмін; протиерозійної системи обробітку ґрунту; нормативів внесення мінеральних та органічних добрив, засобів регулювання кислотності ґрунтів та допустимих норм хімічних засобів захисту рослин.

На жаль, останніми роками за умови нераціонального, здебільшого споживачького господарювання, відбулося поступове зменшення екологічної стійкості та продуктивності сільськогосподарських угідь, гостріше проявилися такі проблеми сільськогосподарського землекористування, як: ерозія, перезволоження, заболочення та підвищена кислотність ґрунтів.

Впровадження комплексної механізації і автоматизації виробництва в усіх галузях рослинництва і тваринництва і переведення їх на індустріальну основу сприятиме, насамперед, підвищенню продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві, що є основним якісним фактором його економічного і соціального розвитку.

Підвищення рівня забезпеченості господарств основними і оборотними засобами поліпшення їх структури та використання сприятиме інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Важливим аспектом при цьому є раціональне використання машинно-тракторного парку, автомобілів, виробничих приміщень і їх обладнання, кормів, насіння, мінеральних добрив та інших засобів виробництва.

Ефективна кадрова політика в сфері сільськогосподарського виробництва передбачає раціональне використання трудових ресурсів і зростання продуктивності праці на основі застосування прогресивних форм організації, управління та мотивації праці.

Поліпшення якості сільськогосподарської продукції має велике економічне і соціальне значення, воно рівнозначне збільшенню виробництва продукції. Розв'язання проблеми якості продукції вимагає вдосконалення технології виробництва сільськогосподарської продукції і збільшення потужностей для її переробки і зберігання.

Визначення шляхів підвищення ефективності використання потенціалу особистих селянських господарств залишається важливою складовою розвитку сучасного сільського господарства. Перспективними напрямками є процеси трансформування особистих селянських господарств в нові організаційно-правові структури на основі кооперації та інтеграції: перетворення особистих селянських господарств у фермерські господарства або приватні підприємства; формування агрокооперативів, асоціацій селянських господарств з метою виробництва, переробки і збуту своєї продукції, одержання послуг від них і надання їм послуг робочою силою для виконання сезонних робіт.

Створення нових організаційно-правових структур на базі особистих селянських господарств дасть останнім можливість суттєво поліпшити умови виробництва і збуту своєї продукції, забезпечити концентрацію виробництва, що дозволить застосувати міні-техніку, знизити затрати живої праці на виробництво одиниці продукції, поліпшити умови роботи і відпочинку селян, підвищити ефективність виробництва. Окрім цього, потрібно сприяти розвитку великих і дрібних форм сільськогосподарського виробництва в єдності. Вони повинні не протиставлятися, а взаємно доповнювати одні одних. Між особистими селянськими господарствами і сільськогосподарськими підприємствами та фермерськими господарствами повинні існувати тісні економічні відносини, які необхідно розвивати і використовувати з максимальною ефективністю.

До пріоритетів соціально-економічної політики належить і підвищення рівня життя сільського населення. Тому важливим завданням є створення організа-

ційно-правових та соціально-економічних умов для комплексного розвитку сільського господарства, а саме: наближення й вирівнювання умов життєдіяльності міського та сільського населення; удосконалення механізму надання державної підтримки розвитку села; збільшення фінансових можливостей місцевих органів влади у вирішенні соціальних проблем села; підвищення зайнятості сільського населення та посилення його мотивації до розвитку підприємництва у сільській місцевості, як основної умови підвищення рівня доходів та умов життя.

В умовах, що склалися, сільське господарство потребує вжиття на державному і місцевому рівнях невідкладних фінансових заходів, спрямованих на: підвищення ефективності галузі шляхом покращення кредитування, зростання обсягів залучених інвестицій з використанням інструментів державної підтримки інвестування, реалізацію інвестиційних проектів із залученням міжнародної технічної допомоги і на засадах державно-приватного партнерства, стабілізацію цінової ситуації на ринку сільськогосподарської продукції і продовольства, створення необхідних передумов для активізації експорту вітчизняної аграрної продукції та обмеження необгрунтованого імпорту, нарощування обсягів внутрішнього споживання місцевої продукції, сільськогосподарського призначення.

Реалізація запропонованих заходів дасть змогу пришвидшити економічний розвиток сільського господарства області, забезпечити економічну та продовольчу безпеку регіону і держави загалом, зайняти провідне місце на сільськогосподарському ринку, стати наукомістким та високотехнологічним сектором національної економіки.

Література:

1. Аграрний сектор України на шляху до Євроінтеграції: монографія / за ред. О. М. Бородіна. Ужгород: ІВА, 2006. 496 с.
2. Амбросов В., Мареніч Т. Механізми ефективного функціонування агроформувань. *Економіка України*. 2006. №6. С. 60-66.
3. Аніченкова О. В. Інвестиційна привабливість галузі свинарства. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Menegment/2009_647/02.pdf
4. Барановський М. О. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України. *Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України* : матеріали V Міжнар. наук. конф. Київ, 2010. С. 34-36.
5. Білоусько Я. К. Удосконалення техніко-технологічного оснащення аграрного виробництва. Київ: ННЦ ІАЕ, 2012. 59 с.
6. Бородіна О. М., Гутаров А. О. Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні. *Економіка АПК*. 2012. № 11. С. 21-28.
7. Бусенко О. Т., Столюк В. Д., Могильний О. І. Технологія виробництва продукції тваринництва : підручник / за ред. О. Т. Бусенка. Київ : Вища освіта, 2005. 496 с.
8. Вдовенко Н. М., Невесенко А. В. Сталий сільський розвиток та конкурентоспроможність аграрного сектора в умовах трансформації бюджетної підтримки. Київ : Кондор, 2018. 236 с.
9. Виробництво продукції тваринництва в 2017 році : статистичний бюлетень. Тернопіль: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. – 34 с.
10. Влах М. Р., Кравець Т. М. Основні організаційні форми сільського господарства України (порівняльно-географічний аналіз). *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту. Географ. науки*. Вип. № 1. Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. С. 83-86.

11. Гончар О., Шевченко Є. Перспективи розвитку кролівництва в Україні. *Тваринництво України*. 2011. №6. С. 2-6.
12. Гопка Б.М., Хоменко М.П., Павленко П.М. Конярство: підручник. Київ: Вища освіта, 2004. 320 с.
13. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. URL : <http://ligazakon.ua>.
14. Жибак М. М., Федуняк І. О. Основні напрями підвищення ефективності функціонування аграрних формувань з виробництва продукції рослинництва. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. URL : http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/5_2019/8.pdf.
15. Задорожній А. А., Туринський В. М. Тенденції розвитку племінного птахівництва. URL : http://archive.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/Sp/2012_2/12aazrpp.pdf
16. Збирання врожаю сільськогосподарських культур на 1 листопада 2017 року : статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 46 с.
17. Ілляш І. Д., Ткач Д. В. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства: монографія. Тернопіль: Астон, 2013. 204 с.
18. Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу Тернопільської області на 2016-2020 роки: Рішення Тернопільської обласної ради від 03 березня 2016 р. №109. URL: http://www.oda.te.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/789/program_apk.pdf.
19. Концепція державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року, від 3 лютого 2010 р. №121-р. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=121-2010-%F0>
20. Лищенко М. О., Михайлов В. В. Особливості підвищення продуктивності праці в сучасних умовах розвитку сільського господарства. *Вісник Сумського аграрного університету. Серія: Фінанси і кредит*. 2012. №1. С. 105-108.
21. Лузан Ю. Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. 472 с.
22. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Булавка О. Г. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року. Київ : ННЦ ІАЕ, 2013. 74 с.
23. Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи. Київ : ННЦ ІАЕ, 2014. 516 с.
24. Лупенко Ю. О., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року. Київ : ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.
25. Майовець Є. Й. Теорія аграрних відносин : навчальний посібник. Київ : ЦНЛ, 2005. 276 с.
26. Макаренко П. М. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері: монографія. Київ: Інститут аграрної економіки УААН, 2009. 636 с.
27. Мельник Ю. Ф., Лузан Ю. Я., Зубець М. В. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільськогосподарських територій України на період до 2020 року. Київ: НЦ «ІАЕ», 2008. 46 с.
28. Наукові основи ведення агропромислового виробництва в зоні Лісостепу України / голова ред. кол. М. В. Зубець. Київ : Логос, 2004. 776 с.
29. Олійник О. В. Економічний механізм розширеного відтворення в сільському господарстві : навчальний посібник. Київ : ЦНЛ, 2006. 288 с.
30. Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні : зб. наук. праць / За заг. ред. Ю. О. Лупенка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.
31. Питуляк М. Р., Питуляк М. В. Земельно-ресурсний потенціал Тернопільської області та ефективність його використання в сучасних умовах господарювання. *Наук. зап. Тернопільського нац. пед. ун-ту. Серія: Географія*. Тернопіль, 2018. № 1. С. 190-196.
32. Площі, валові збори та урожайність сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в 2017 році (остаточні дані) : статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна

- служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. 82 с.
33. Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2017 року: статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 45 с.
 34. Пушкар З., Пушкар Б. Аналіз сучасного стану сільського господарства Тернопільської області. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. Науковий журнал.* Тернопіль: Економічна думка, 2012. Випуск 17. С. 10-15.
 35. Пушкар І. М. Суспільно-географічні основи функціонування регіональних АПК в умовах трансформації суспільства. *Наук. зап. Тернопільського пед. ун-ту. Серія: Географія.* Тернопіль, 2005. № 2. С. 217-220.
 36. Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами у 2017 році: статистичний бюлетень. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. 24 с.
 37. Рибаченко О. М. Основні проблеми розвитку кормовиробництва в Україні. *Агро інком.* 2011. № 10-12. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/agroin/2011_10-12/RUBAHENK.pdf.
 38. Седік Д. В., Кобута І. В., Пугачов М. І., Прокопенко С. С., Чанко І. П. Формування стратегії середньострокової політики розвитку села і сільського господарства. *Вісник інституту сільського розвитку.* 2007. № 1-4. С. 2-32.
 39. Сербіна В. Козівництво – перспективна галузь тваринництва України. *Тваринництво України.* 2012. №8. С. 20-23.
 40. Сільське господарство Тернопільщини в цифрах. «Провсе». URL: <https://provse.te.ua/2017/11/silke-hospodarstvo-ternopilschyny-v-tsyfrah/>
 41. Сільськогосподарські товаровиробники Тернопільської області станом на 1 листопада 2017 року : статистичний довідник. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. 113 с.
 42. Соціально-економічний розвиток сільських територій: навч. посіб. / За ред. В. К. Терещенка. Київ-Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. 348 с.
 43. Сталій розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення / за ред. А. І. Крисоватого, О. М. Десятнюк. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 440 с.
 44. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2017 рік. Київ : Державна служба статистики України, 2018. – 245 с.
 45. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2017 рік. Тернопіль : Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. – 446 с.
 46. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 16-17 жовтня 2012 р. Київ, 2013. 760 с.
 47. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2020 року. Тернопіль: Тернопільська ОДА, 2015. 169 с.
 48. Сухий П. О. Агропродовольчий комплекс Західноукраїнського регіону : монографія. Чернівці : Рута, 2008. 400 с.
 49. Чумаченко О. М., Мартин А. Г. Еколого-економічні проблеми деградації сільськогосподарських земель в Україні. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 284 с.
 50. Ярема Л. В., Замора О. І. Економічний потенціал сільського господарства Тернопільської області та можливості його ефективного використання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство.* Ужгород : УНУ, 2018. Вип. 17. С. 153-157.

2.3. ПРОМИСЛОВІСТЬ

2.3.1. Харчова промисловість

Харчова промисловість є однією з важливих галузей господарського комплексу регіону.

У господарському комплексі області, виходячи із забезпечення раціонального використання її природного, виробничого, науково-технічного, інтелектуального потенціалу та вигідного геополітичного розташування, харчова і переробна промисловість відіграють визначну структуроформуючу функцію і є провідними галузями, які повинні не лише задовольнити потреби населення регіону в продовольстві, а й бути важливим джерелом формування бюджету області. Харчову і переробну промисловість області представляють понад 200 підприємств різних форм власності, як державної, так і приватної та змішаної. На харчову промисловість припадає 43,6 % вартості всієї виробленої промислової продукції області, хоча у середині 1990-х років її частка сягала 56 % [7; 8].

У кінці минулого століття провідне місце у харчовій промисловості займала цукрова промисловість. Працювали заводи Чортківський (у селищі міського типу Заводському), у містах Кременці, Хоросткові, Тернополі, Збаражі, Борщові, Тернополі, Бучачі, Ланівцях, селищі міського типу Козовій. Добре була розвинена молочна й маслосироробна (Тернопіль, Бережани, Борщів, Заліщики, Кременець), м'ясна (Тернопільський у Великій Березовці і Чортківський м'ясокомбінати), плодоовочевоконсервна (Тернопіль, Заліщики, Бережани, селища міського типу Мельниця-Подільська і Скала-Подільська), тютюново-махоркова (Монастирицьк, Борщів, Кременець).

Розпад колишнього СРСР призвів до докорінної перебудови галузевої структури харчової промисловості. Якщо у минулому провідною була цукрова промисловість, то за останні 5-7 років на перший план вийшли галузі молокопереробна, спиртова, лікєро-горілчана, кондитерська.

У 1997 році на харчову промисловість припадало 55,8 % всієї валової продукції промисловості. Область виробляла 35 тисяч тонн цукру за добу, 169 тонн м'яса в зміну, 50 тонн масла в зміну, 108 мільйонів умовних банок плодоовочевих консервів, 6,6 млн. декалітрів спирту [23, с.12].

Флагманами м'ясопереробної промисловості були Тернопільський і Чортківський м'ясокомбінати (м'ясо і субпродукти, ковбасні вироби, жир харчовий, м'ясні консерви), ВО Молочної промисловості (масло вершкове, сири жирні, цільномолочна продукція, казеїн), Облспоживспілка (мінеральна вода, макаронні вироби, м'ясо, м'ясні субпродукти, ковбасні вироби, м'ясні консерви, плодоовочеві консерви, кондитерські вироби, безалкогольні напої, вино плодово-ягідне, олія, оцет), КП «Пролісок» із Ланівців (масло вершкове, цільномолочна продукція, казеїн), Терєбовлянський завод сухого знежиреного молока (сухе знежирене молоко, масло вершкове, цільномолочна продукція), Заліщицький маслозавод (масло вершкове, цільномолочна продукція, казеїн), ОВКФ «Харчопром» (Тернопіль, консерви плодоовочеві, кондвироби, безалкогольні напої, м'ясні консерви, горілчані вироби, плодово-ягідне вино), Заліщицький консервний завод (плодоовочеві консерви,

м'ясні консерви, дитяче харчування), Бережанський овочесушильний завод (плодоовочеві консерви, сухофрукти, сушені овочі), ВАТ Тернопільська кондитерська фабрика (кондвироби), Чортківська кондитерська фабрика, ВАТ Колиндянський концентратно-дріжджовий завод (харчові концентрати, дріжджі, прянощі), Чортківський горілчаний завод, ВО «Тернопільспирт» (спирт етиловий із харчової сировини, горілчані вироби, майонез, мінеральні води, соки концентровані, плодоовочеві консерви) – Хоростківський – спирт етиловий, дріжджі хлібопекарські, мінеральні води, безалкогольні напої, вуглекислота, лікери, одеколон), асоціація «Тернопільцукор» (цукор-пісок і меляса), Пробіжанський завод крохмалопродуктів (крохмал), ВАТ «Опілля» (пиво), АТ «Бровар» (пиво), ВАТ «Левада» (Збараж, пиво), Завод продтоварів (Тернопіль, горілчані вироби), Борщівський тютюновий завод (ферментаційний тютюн), ВАТ «Монастириський тютюново-ферментаційний комбінат» (цигарки, тютюн ферментаційний, сигарети), ВАТ «Кременецький тютюновий завод» (тютюн ферментаційний), ВАТ «Ягільницький тютюновий завод» (тютюн ферментаційний), ВО елеваторної та зернопереробної промисловості (борошно і крупи), Тернопільське хлібооб'єднання (кондвироби, макаронні вироби, хлібобулочні вироби). Бережанська макаронна фабрика (макаронні вироби), МП «Стефані» (ковбасні вироби, м'ясопродукти) [23, с. 12-22].

Харчова промисловість умовно поділяється на дві групи: 1) група, підприємства якої переробляють продукцію рослинництва (сюди належать борошномельно-круп'яна, пивоварна, цукрова, спиртова, овочеконсервна, виробництво харчових концентратів, комбікормова) і 2) група, підприємства, якої переробляють переважно продукцію тваринництва (м'ясна, молочна). Особливу групу складають підприємства, які виробляють мінеральну воду, безалкогольні напої, соки, оцет.

У харчовій промисловості Тернопільської області виокремлюють борошномельно-круп'яну, хлібопекарську й кондитерську, цукрову, спиртову, тютюново-ферментаційну, молокопереробну, м'ясопереробну промисловість, а також виробництво безалкогольних напоїв.

Борошномельно-круп'яна промисловість – одна з найважливіших галузей харчової промисловості, яка переробляє зерно на борошно і крупу на борошномельних підприємствах за допомогою вітрової, водяної, парової та іншої енергії. Опирається на багату сировинну зону і охоплює практично всю область. Її продуктами є борошно, крупи. Як правило, підприємства, які виробляють дану продукцію, мають свою власну мережу магазинів.

Млинарство відоме в Україні з часів неоліту, коли для розмелювання зерна на борошно й отримання круп використовували зернотерки. Жорна на наших землях відомі від римської доби. Про млини згадується у першому зводі законів – “Руській правді” [13, с. 539-540].

Перша документальна згадка про водяні млини в Галичині датується грамотою князя Ю. Болеслава від 1339 року, але до кінця 16 століття млинів майже не було, борошно мололи на жорнах (крім ручних, використовували більші, що приводилися в рух обертовою силою коней або волів). Від 16 століття відомі вітряні млини (найпоширеніші були на Волині, у тому числі на території сучасної Тернопільської області).

Млинарство як ремесло, як галузь, було монополією тільки шляхти. Щоб змолоти збіжжя, піддані платили панові висотку платню, або молотили вдома на

жорнах. Млини нерідко використовували для інших потреб: валяння сукна, пиляння деревини, виробництва паперу, пороху. При будівництві водяних млинів, щоб регулювати водостік, зводили греблі. Гатили їх переважно на малих і середніх річках, повністю перекиваючи їх, щоб потужний тиск води сприяв ритмічній роботі лопаткових коліс.

На території Тернопільської області великий млинарський промисел почав розвиватися у 1880-х роках. Зі зростанням споживчої кооперації, виникненням споживчих центрів, прокладанням залізниць почала швидко розвиватися промисловість, особливо переробка сільськогосподарської сировини. У борошномельне виробництво як основну галузь промисловості краю вкладалися великі іноземні капітали. Застосовували винаходи, технічні удосконалення машин і механізмів, що були раніше запроваджені на зернопереробних підприємствах західної Європи. Під кінець 19 століття в краї не залишилося вітряних млинів, їх місце, поряд із водяними, займали парові та водо-парові.

З 1838 року почав функціонувати турбінний млин у Бережанському повіті, згодом був збудований великий паровий млин у Тернополі. У 1881 році в Тернополі діяли 5 млинів: найвідоміший з них – паровий млин Я. Галла та водяний млин С. Амаранта [13].

У 1930-х роках в Тернопільському воєводстві на території тодішньої Польщі було близько 750 переважно водяних млинів на річках Золота Липа, Нічлава, Збруч, Коропець, Стрипа, Серет, які конкурували між собою. Зокрема, на Нічлаві протягом 20 км діяло 5 млинів. У великих млинах застосовували двигуни внутрішнього згорання, тому мололи збіжжя з інших воєводств і експортували зерно та борошно за межі краю. Потужність млинів залишалася невисокою. Найбільші з них переробляли 20-30 тисяч корців зерна (корець = 98 кг). Технічний прогрес витіснив згадані млини, більшість із них припинила діяльність; що, що продовжували працювати, перейшли на споживання електроенергії і використовують переважно для місцевих потреб.

Сучасні підприємства борошномельно-круп'яної промисловості розміщуються у великих містах – обласному й районних центрах із залізничним сполученням (орієнтуються на споживача готової продукції, особливо виробництво борошна), або поблизу головних автошляхів, якими підвозиться зерно і вивозиться готова продукція.

Динаміка виробництва борошна та круп в Тернопільській області показана в таблицях 2.4, 2.5.

Таблиця 2.4.

Динаміка виробництва борошна і круп в Тернопільській області*

Вид продукції	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Борошно, тис. т	215,9	169,7	125,6	74,2	67,0	63,7	59,3	60,0	62,8
Крупи, т	6,7	9,3	8,9	6,8	7,9	6,6	8,3	7,5	8,2

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Борошно і крупи в Тернополі виробляє ряд підприємств, серед яких ТОВ “Екор Тз”. Це сучасне переробне підприємство, що динамічно розвивається та має у своєму арсеналі стабільну сировинну базу, сучасні цехи, укомплектовані високо-

технічним обладнанням. Виробляє гречану крупу. Гречана лузга використовується для опалення приміщень. Готова продукція реалізується у неспеціалізованих магазинах продовольчого асортименту та експортується в Сербію.

Таблиця 2.5

Виробництво борошна і круп в Тернопільській області на одну особу*

Вид продукції	Роки			
	2011	2012	2013	2014
Борошно, тис. т	59,0	55,1	55,9	56,0
Крупи, т	6,1	7,7	7,0	7,6

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

ПП “Захід Хліб Збут 2002” – один із провідних в області виробників борошна і борошняних виробів. Виробляють борошно вищого ґатунку. Компанія успішно реалізує свою продукцію в багатьох областях України. На підприємстві встановлено устаткування швейцарського виробництва “Buler” із системами постійного стеження за заданими технологічними характеристиками вихідної продукції. При цьому враховуються індивідуальні замовлення клієнтів на якість продукції (хлібо-булочні вироби, вафлі тощо). Борошно різниться за вмістом клейковини, показниками ІДК, числом падіння. Підприємство збуває готову продукцію ПАТ “Концерн Хлібопром” (Львівські хлібзаводи №1, 2 і 5, Рівненський хлібзавод, Калуський хлібзавод, Самбірський хлібзавод), ПАТ “Львівська кондитерська фабрика “Світоч”, ТОВ “Кондитерська фабрика “Ярич”, ТОВ “АШАН Україна ГІПЕРМАРКЕТ”, ТОВ “Хлібодар”, ТОВ “Сарненський хлібзавод” (ТМ “Рум’нець”), ВАТ “Холдингова компанія “Хлібні інвертиції” (ТОВ “Продовольча компанія “Заграва-Луцьк”, макаронна фабрика ТМ “Макарелла”, ВАТ “Хліб ” – Луцький хлібозавод, ВАТ “Цар Хліб” із Севастополя, ВАТ “Чернівецький хлібокомбінат”, ТОВ “СТІОМІ-Холдінг” – Хмельницький хлібокомбінат, ТОВ “Українські макарони” – макаронна фабрика ТМ “Тая”, корпорація “Агропродсервіс” – один із найбільших агрохолдінгів України, ПАТ “Поліссяхліб” – Рівненський хлібозавод, ТОВ “Галичина-Ласунка” – виробники морозива “Ласунка”, ТОВ “Тернопільхлібпром” – Тернопільський хлібозавод, ПП “Моноліт” із Тернополя, ПП “Бекерай” з Кременця, ТОВ “Фоззі-Фуд” – мережа супермаркетів “Сільпо”, ТОВ “Гал-Агропром” з Івано-Франківська, ТОВ “Хліб Жмеринщини” із Вінниці, ТОВ “Хмельничанка”, ТОВ “Розважальний Центр “Подолани” із Тернополя, ТОВ “Тернопільські ласощі”, ТОВ “Маркон»” із Чернівців, Торгово-роздрібне об’єднання Бережанського РайСТ, Госпрозрахунковий відокремлений підрозділ “Троградське харчування” Терехівського РайСТ, ПСП “Маркет-Теко” Чортківського РайСТ.

Публічне акціонерне товариство “Державна продовольчо-зернова корпорація України “Тернопільський комбінат хлібопродуктів” – велике зернопереробне підприємство, яке доопрацьовує сировину і займається фасуванням продукції. Засноване у 1939 році як “Заготзерно”, у травні 1945 року перейменоване на реалізаційну базу хлібопродуктів. До 60-х років ХХ століття забезпечувало всю Тернопільську область борошном, крупами та комбікормами та відвантажувало зерно у всі регіони тодішнього СРСР. Усі операції із зерном перебували під контролем КППС та КДБ.

У 1981 році підприємство перейменоване у Тернопільський завод хлібопродуктів. У 1998 році на базі Тернопільського заводу хлібопродуктів створено дочірнє підприємство ДАК “Хліб України”.

Зараз підприємство виробляє борошно та крупи пшеничні, борошно кукурудзяне, пшоно, крупу манну, реалізує висівки, займається оптовою торгівлею зерном, насінням, кормами для тварин, роздрібною торгівлею хлібом, хлібобулочними та кондитерськими виробами.

У Чорткові діє ДП “Чортківський КХП” Держкомрезерву України. Підприємство утворене ще у 1934 році з млина потужність до 10 тонн сортового помолу. Після ряду реконструкцій у 1976 році потужність підприємства зростає до 150 тонн на добу, вантажообіг хлібоприймальної мережі зріс з 80 тисяч тонн до 130 тисяч тонн на рік. У 1998 році підприємство підпорядковане Держкомрезерву. Зараз підприємство – це млин з переробки зерна на трьохсортове борошно потужністю 150 тонн за добу з відбором крупи манної. Заготівельна база з повністю механізованим зерноскладським господарством на 26,8 тисяч тонн зерна. За добу підприємство здатне прийняти до 1000 тонн зерна залізничним транспортом і 2 500 тонн автомобільним і відвантажити до 600 тонн залізничним транспортом і до 1000 тонн автотранспортом.

На підприємстві працює до 140 осіб. Виробляє крупи із твердої пшениці (у тому числі крупку), крупи із звичайної пшениці, висівки та відходи кукурудзяні, пшеничне борошно. Продукція підприємства реалізується як в межах Тернопільської області, так і за її межами.

У Бережанах функціонує дочірнє підприємство ЗАТ “Українська енергетична група” “Бережаниагропродукт”, яка виробляє крупи ячмінні ячні, а також займається вирощуванням зернових та технічних культур.

У Борщівському районі виробництвом борошна та круп займається виробничо-торгова фірма “Сові” (село Гермаківка).

У Бучачі дану галузь представляє ТОВ “Бучачагрохлібпром”, засноване у 2004 році. Хоча основним видом діяльності підприємства є сільськогосподарське виробництво, ТОВ “Бучачагрохлібпром” переробляє зернові культури, реалізує крупи, пшеничне та житнє борошно, олію, а також є одним із основних виробників та реалізаторів базового та сертифікованого насіння озимої та ярої пшениці, озимого та ярого ячменю, озимого та ярого ріпаку, гречки, сочевиці та гірчиці. Підприємство надає послуги із зберігання та відвантажування зерна. Потужності елеватора – 24 тисячі тонн. Загальна потужність зі зберігання зерна на підприємстві – 100 тисяч тонн.

У Заліщицькому районі працює сільськогосподарський багатофункціональний кооператив “Ратай”, який виробляє крупи із пшениці, у тому числі твердої, пшоно шліфоване, крупи ячмінні перлові, крупи, які швидко розварюються.

У Збаразькому районі виробництвом борошна і круп займається корпорація “Збаразький комбінат хлібопродуктів”, ТОВ “Скіфія” та ТОВ “Тріумф”. Вони укладають договори на закупівля та зберігання усіх видів зернових та олійних культур, надає послуги із доведення їх до діючих стандартів. Щодоби підприємство здатне приймати до 4000 тонн однотипного зерна і до 3500 тонн різнотипного. Загальна потужність комбінату сягає 65 тисяч тонн. Підприємство успішно спів-

працює із десятками країн Європи, Азії та Африки, формує партії зерна для реалізації в Україні та за її межами.

Виробляє борошно вищого та першого гатунку. Експортує продукцію в Польщу та Словаччину. Займається оптовою торгівлею зерном, насінням та кормами для тварин.

У Збаразькому районі виробництвом борошна займається комунальне підприємство “Надія” (село Коханівка).

У Монастириському районі підприємством з виробництва борошна і круп є ТОВ “Лінос” (село Завадівка), у Підволочиському – ТОВ “Скала-Дар” (Скалат; виробляє пшеничне борошно під торговою маркою “Аміна”, житнє борошно, корми для тварин), ТОВ “Надзруччя Млин” (Підволочиськ; виробляє пшеничні крупи, у тому числі із твердої пшениці, борошно, крупи швидкого приготування), у Підгаєцькому – ТОВ “Моноліт” (Підгайці), у Терехівському – ТОВ аграрного підприємства “Колос-2” (Терехівля; сертифікований елеватор, який дозволяє зберігати, очищувати, сушити і готувати зернові та олійні культури до використання) та ТОВ “Дружба-Сервіс” (Кобилівка), у Тернопільському – ПП “Виробничо-транспортне підприємство “Харчовик” (Довжанка; виробляє харчові продукти, приготовлені здуттям чи обжарюванням, а також випікає хліб і хлібобулочні вироби), агропромислове приватне підприємство “Перемога” (Довжанка; виробляє пшеничне борошно зернових культур, крупи із пшениці, у тому числі крупку, крупи швидкого приготування, крупи ячні, пшоно шліфоване, суміші для годування худоби), ТОВ “Віконт” (Миролюбівка; виробництво борошна), у Чортківському – ДП “Чортківський комбінат хлібопродуктів” (виробляє борошно та манну крупу).

Хлібопекарська та кондитерська промисловість представлена в Тернопільській області значною кількістю підприємств різної форми власності, підпорядкування й розмірів. Як правило, подібні підприємства є в кожному районі та в містах обласного підпорядкування і розміщені вони більш-менш рівномірно.

Підприємства галузі виробляють хліб, хлібобулочні вироби, кондитерські вироби, а також соки, безалкогольні напої, мінеральні, газовані й підсолоджені води. Окремі з них мають розгалужену мережу торгових закладів, які збувають вироблену продукцію як в межах області, так і в сусідніх областях.

Динаміку виробництва хліба і хлібобулочних виробів показано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Динаміка виробництва хліба і хлібобулочних виробів*

Вид продукції	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Хліб і хлібобулочні вироби, тис. т	163,9	46,0	20,2	18,8	15,7	15,6	14,4	13,6	12,7

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Зменшення виробництва хліба і хлібобулочних виробів пояснюється оптимізацією попиту на дану продукцію і поступовим зменшенням замовлень через зменшення кількості населення. До того, ж значна частина хліба випікається для власного споживання із власної сировини в господарствах селян.

Виробництво окремих видів продукції галузі*

Вид продукції	Роки			
	2011	2012	2013	2014
Хліб і хлібобулочні вироби, т	15 572	14 377	13 620	12 739
Печиво солодке і вафлі, т	1 728	1 416	1 511	1 526
Вироби кондитерські цукрові, в тому числі, білий шоколад, що не містять какао, кг	180	177

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Хліб, хлібобулочні та кондитерські вироби виробляють понад 20 офіційно зареєстрованих підприємств. В обласному центрі таких підприємств кілька: ТОВ “Ларс”, ТОВ “ДАРТ”, ПП “Моноліт” (фасоване борошно, реалізація борошна вищого та першого гатунку, офіційний дистриб’ютор ТОВ “Зерносвіт”; крім того, підприємство виробляє сухарі, грінки та аналогічні вироби), але найбільшим є ТОВ “Тернопільхлібпром” (“Тернопільхліб” реалізує продукцію через мережу магазинів “Пані паляниця”, які розміщені в різних частинах Тернополя, у тому числі на всіх вокзалах).

ТОВ “Тернопільхліб”, утворене у 1997 році на базі Тернопільського хлібзаводу № 2 (останнє було збудоване у 1980 році як головне підприємство Тернопільського хлібооб’єднання з потужністю 65 тонн хлібобулочних і 3 тонни кондитерських виробів за добу). У 1980-95 рр. у 5 печах випікалося до 50 тонн хлібобулочних виробів за добу, що дозволяло забезпечити жителів Тернополя і Тернопільського району хлібом і хлібобулочними виробами. У 1986-89 рр. підприємство було реконструйоване, що дозволило збільшити виробництва продукції до 85 тонн за добу. У 2001 і 2003 роках на підприємстві встановлено печі німецького та італійського виробництва. Підприємство виготовляє понад 40 видів хлібобулочних і понад 60 видів кондитерських виробів. Основними постачальниками вировини для ТОВ “Тернопільхліб” є ПП “Захід-хліб-збут” – одне з найбільших підприємств з постачання борошна у Західній Україні, ТОВ “Хмельницьк-Млин”, ТОВ “Вілія-Трейд”. Основними реалізаторами готової продукції товариства є торгова мережа “Пані-Паляниця”, торгова мережа “Фоззі”, торгова мережа “Барвінок”, торгова мережа “Новус”, торгова мережа “Теко”, а також мережа магазинів роздрібної торгівлі у Тернополі й Тернопільському районі [25, стор. 624].

У Чорткові продукцію виробляє і реалізовує ПП “Вершкова долина” і ПАТ “Чортківський хлібзавод”, у Бережанах – ВАТ “Бережанський хлібзавод”, ПП “Флюк”, ТОВ СП “Продсервіс” (крім основної продукції це підприємство виробляє соняшникову олію рафіновану й макаронні вироби і реалізує під торговою маркою “Рідне поле”, а також макуху, фасовану соняшникову олію на експорт, оцет під торговою маркою “Джерела”), у Бучачі – ТОВ “Бучачхлібпром” (це підприємство реалізує ще насіння пшениці та насіння інших сільськогосподарських культур), у Заліщиках – ПП “Андріатика” (виробляє також короваї, торти, кондитерські вироби на замовлення) і ПП “Дністер хутро”, у Залізцях – ПП “Ростоки”, у Кременці – ПП “Бекерай”, у Микулинцях – Микуленецький хлібзавод (виробляє й реалізовує інші харчові продукти), у Терехівці – ТОВ “РМФ” (виробляє також фруктові та овочеві соки, сухарі, печиво, пироги, тістечка тривалого зберігання), у Великих Бірках – ТОВ “Хлібодар плюс”, у Шумську – ПП “Шумськхліб”.

Провідними підприємствами кондитерської промисловості Тернопільської області є Тернопільська і Чортківська кондитерські фабрики та 14 кондитерських цехів; найбільший – при ТзОВ “Тернопільхлібпром” (до 1,5 тонн продукції за добу). Всі підприємства – недержавної форми власності. У 1999 році на Чортківській кондитерській фабриці вироблялося до 11 тонн готової продукції за добу – шоколадні, карамельні цукерки та різні види печива. Зміна форми власності призвела до зупинки підприємства. У 2002 році пакет акцій викупила Тернопільська кондитерська фабрика “ТерА”. У 2003 році на Чортківській кондитерській фабриці відновлено виробництво шоколадної та карамельної продукції. У 2005 році фабрика випускала до 4 тонн виробів за добу.

У Тернопільській області від 2003 року сформовано потужні кондитерські об'єднання з річним обсягом виробництва до 20 мільйонів гривень.

Готова продукція реалізується в Україні (Донецьк, Дніпропетровськ, Київ, Луганськ, Харків та ряд інших міст, а також експортується в Естонію, Латвію, Німеччину, Польщу, Словаччину, Чехію. Питома вага експорту сягає до 30 % [11, с. 156].

Лідером галузі в кінці минулого століття була Тернопільська кондитерська фабрика, яка діє з 1971 року. На ній встановлено сучасне обладнання імпортного та вітчизняного виробництва для виготовлення зефіру, пряників, вафель, мармеладу й драже.

Підприємство засноване у 1945 році під назвою “Артіль Харчкомбінат”. Тоді до його складу входили кондитерський цех, цех безалкогольних напоїв та три млини – Тернопільський, Ігровецький та Довжанський. У 1953 році до артілі були приєднані інші дві – “Харчопром” і “Промфруктовод” – і утворені нові цехи – з виробництва оцту та вина. У 1963 р. до комбінату був приєднаний завод безалкогольних напоїв, у 1965 році уведено в дію цех круп'яних паличок, Провідною стала продукція цеху безалкогольних напоїв. Завод було перейменовано на “Завод безалкогольних напоїв”. Продукцію випускали цехи вафельний, зефірний, кукурудзяних паличок, дражерувальний, круп. У 1971 році підприємство поповнилося новими цехами – кондитерським з випуску пряників, печива, зефіру, а завод перейменовано в “Тернопільський завод продтоварів”. Сучасну назву підприємство отримало у 2000 році.

При зміні форми власності у 1994-97 рр. фабрика зменшила виробництво готової продукції. У 2005 році вироблялося до 10 тонн продукції за добу.

Підприємство виробляє зефір, печиво, пряники, мармелад, вафлі, цукерки (понад 80 найменувань), драже, сушку, східні солодощі (шербет тощо). Крім того, підприємство виробляє хлібобулочні вироби та макаронні вироби [22, с. 156].

У Тернополі діє інше підприємство – СМП “Форум”, яке виробляє торти, короваї, калачі, хліб, батони, вишукані прикраси на торті.

Одним із найсучасніших підприємств галузі стало ПП “Бекерай” (Кременець), яке вважає своїм пріоритетним напрямком роботи виготовлення та продаж замороженої продукції. Підприємство обладнане високотехнологічним устаткуванням, виготовляє широкий асортимент продукції на основі кращих німецьких та вітчизняних технологій. Воно здатне виробити до 6 тисяч одиниць виробів на годину. Застосування морозильних камер дає змогу зберігати продукцію упродовж тривалого часу без втрати смакових якостей. Партнерами підприємства є мережа гіпермаркетів “Рукавичка”, “Metro”, “Агроконтракт”, ТБК “Львівхолод”, “Opera MAR-

КЕТ”, а також мережа супермаркетів “Родина” і “Теко”. Підприємство виготовляє і реалізує понад 20 видів заморожених напівфабрикатів (круасани, плундери, тістечка, сирники, сирні рулетки, булочки прості і з начинкою, рогалики, пиріжки, штруделі, заготовки для піци), кекси, хрусти, пончики, тістечка, трубочки, понад 20 найменувань хліба, біля 30 видів хлібобулочних виробів, 17 видів тортів.

У Підволочиському районі провідним підприємством галузі є ТОВ “Надзруччя Хліб”, яке оснащено високоефективними тунельними німецькими агрегатами для випікання класичного житнього українського хліба (“Український” і “Дарницький”), батонів і подових пшеничних сортів хліба. Хліб та батони, випечені в тунельних печах, мають характерні смакові якості, відповідають високим стандартам. Для випікання здоби, булочок, калачів на підприємстві використовують сучасні німецькі печі типу “Вінклер”, “Матадор” і “Рототерм”. Підприємство застосовує високопрацеемке опарне приготування тіста, але, при цьому, зберігає натуральний смак хліба. Для випікання хліба застосовується сучасне німецьке обладнання, що найкраще забезпечує усі режиму випікання хліба. Підприємство випускає понад 50 найменувань продукції, що відомі під торговою маркою “Лис Микита”: хлібобулочні вироби, здобні сухарі, сухарики до пива.

Одним із найбільших в області та Україні виробником вафельної продукції є чортківське ТОВ “Ваврик і Ко”, яке з 1993 року спеціалізується на виготовленні й реалізації високоякісної вафельної групи товарів: сухих вафельних рулетиків, вафельних рулетиків у шоколаді, трубочок, ріжків для морозива, вафельних тарілочок. Крім того, підприємство виробляє морозиво, сухарі, печиво, пироги і тістечка тривалого зберігання. Продукція відзначається високою якістю, чудовим дизайном, приємними смаковими властивостями, низькою калорійністю. Висока якість продукції дає можливість перевозити її на далекі відстані без суттєвих втрат. Підприємство підтримує ділові стосунки із цілим рядом подібних фірм Європи та Азії, експортує продукцію в Бельгію, Грузію, Німеччину, Італію, Польщу, Румунію, Іспанію, а імпортує продукцію із Бельгії, Грузії, Італії, Нідерландів, Польщі.

Три виробничі лінії дають можливість виготовляти до 120 тонн вафельної продукції в місяць. Вафельна та рулетна продукція ТМ “Vavryk&Co” відома в багатьох країнах Європи та Азії. Підприємство нагороджене цілим рядом всеукраїнських відзнак.

Вироби з какао, шоколад, цукристі кондитерські вироби виробляє ТОВ “Герчак” (село Пробіжна Чортківського району).

Консервна промисловість спирається на власну сировину і виробляє ягідні соки, концентрати, м'ясні консерви.

Основними виробниками консервів є “Дінтер Україна Скала”, МП “Металіст”, підприємство “Харчовик-2” з Підволочиська, фірма “Агроспецгосп” (село Плотича Тернопільського району та село Жовніка Бережанського району), ТОВ “Благотрейд” (село Ступки Тернопільського району), ТОВ “Крона” (“Агросвіт” село Жуків Бережанського району), ТОВ СП “Продсервіс” і ТОВ “Агрофуд” (Бережани), агрофірма “Агріка” (смт Залізці Зборівського району),

У Борщівському районі галузь представлена дочірним підприємством “Дінтер Україна Скала” ТОВ “Дінтер Україна”, яке виробляє ягідні соки, концентрати, а також натуральні рослинні олії для фармацевтичної та парфумерної промисловості, а також реалізує свою власну продукції та напої і тютюнові вироби.

Підприємство “Харчовик-2” з Підволочиська переробляє й консервує овочі та фрукти.

Серед успішних підприємств, які працюють в Україні, особливо вирізняється приватне підприємство “Агроспецгосп” (село Плотича Тернопільського району). Компанія займається виробництвом та переробкою сільськогосподарської продукції. Господарство обробляє сільськогосподарські землі на площі 1 250 га, із них 100 га зайняті смородиною. Активно співпрацює із подібними сільгоспідприємствами Польщі, Нідерландів, Чехії, Німеччини. Підприємство виробляє соки фруктові та овочеві, овочі та фрукти консервовані із додаванням оцту і без додавання оцту, повидло.

У селі Ступки Тернопільського району працює ТОВ “Благотрейд”, яке виробляє горішки, фісташки, арахіс, сухарі, рибу сушену і в’ялену.

У селі Жуків працює ТОВ “Крона”, яка переробляє картоплю і виробляє консерви з картоплі, а також переробляє й консервує овочі та фрукти, виробляє повидло, молоко згущене та штучний мед.

Фірма “Агрофуд” (Бережани) переробляє та консервує овочі й фрукти.

У селі Жовнівка працює консервний завод, який випускає фруктові та овочеві консерви. Основними напрямками діяльності підприємства є консервування овочевої, плодово-ягідної та м’ясної сільськогосподарської продукції, переробка продукції власного виробництва, закупівля й реалізації сільськогосподарської продукції, оптовий та роздрібний продаж вироблених продовольчих товарів через торгову мережу по всій території України та ха її межами. Завод забезпечується сировиною, вирощеною на полях спеціалізованого насінневого господарства. Це: зелений горошок кращих сортів, столові буряки, морква, цибуля, огірки, кабачки, патисони, часник, кріп, петрушка.

Підприємство має інтенсивні виробничі зв’язки, які забезпечують йому безпечніше постачання склотари (Пісківський завод скловиробів та ЗАТ “Консюмерс-Скло-Зоря”), а також іншими затратними матеріалами. Серед яких: сіль (ДО “Артемсіль”), цукор-пісок (ТОВ “Євросервіс-Україна” ДП “Волочиський цукровий завод”, лимонна й оцтова кислота, прянощі, спеції, кришки (СКО–ТОВ “Агрокап”) тощо.

На підприємстві працюють лінія з виробництва маринадів, лінія з виробництва закусочних і обідніх консервів, лінія з виробництва натуральних соків, лінія з виробництва соків із м’якоттю, лінія з виробництва фруктового та овочевого пюре, лінія з виробництва зеленого горошку.

У Підволочиському районі працює ПП “Харчовик”, яке спеціалізується на виробництві м’ясних і плодовоовочевих консервів, консервованого й незамороженого зеленого горошку, м’ясних і ковбасних виробів.

У Збаразькому районі овочеві та фруктові консерви виробляє ТОВ “Інтер” із смт Вишнівця.

Великий асортимент м’ясних консервів виробляє ТОВ “Бучацький консервний завод”: м’ясний паштет, консервовану яловичину “Козацька”, консервовану свинину, паштет печінковий із свинячим жиром, консервовану печінку у власному соку, язик яловичий відварний у желе, серце яловиче, яловичину тушковану. На підприємстві організовано виробництво свіжих м’ясних продуктів і субпродуктів, ковбасних виробів, їхню оптову продаж.

У Зборівському районі великими обсягами виробництва консервованої продукції відоме ТОВ “Агріка” (Залізці).

У Чортківському районі м'ясні консерви виробляє ЗАТ “Агропродукт” (село Росахач).

У селі Острів Тернопільського району з 2000 року діє виробниче підприємство (ТОВ) “Сім-Сім”, яке займається швидким заморожуванням овочів, ягід, фруктів. Підприємство – один із лідерів харчової і переробної промисловості (за результатами роботи у 2005 році). Підприємство реалізовує продукцію як в межах України, так і за її межами, головним чином у країни Західної Європи [24, с. 558].

Промисловість безалкогольних напоїв спирається головним чином на власну сировину і реалізує вироблену продукцію як в Тернопільській області, так і за її межами, у тому числі й за кордоном. Галузь випускає мінеральні та столові води, води газовані й негазовані, води солодкі та підсолоджені, а також соки.

Найбільшим виробником безалкогольних напоїв у Тернопільській області є Приватне акціонерне товариство “Добра вода”, розміщене у селі Млинівці Зборівського району. Підприємство засноване у 1998 році. Є спільним українсько-чеським підприємством. З 2005 року “Добра вода” входить до складу холдингової компанії “Карловарські мінеральні води”, яке є провідним виробником бутильованої води в центральноєвропейському регіоні. Від початку організації підприємства керівництвом було обрано шлях на випуск продукції високої якості, якості європейського рівня.

Основним напрямком діяльності підприємства є виробництво мінеральної природної столової води (сильногазованої, слабогазованої, натуральної негазованої), а також безалкогольних напоїв на її основі (апельсин, лимон, грейпфрут, яблуко, лимонад, дюшес), та соковмісних безалкогольних напоїв серії “Активна” (вишня, апельсин, лимон). Підприємство також випускає пом'якшену питну воду для дітей з перших днів життя.

“Добра вода” постійно працює над розширенням асортименту, нарощуванням виробничих потужностей. Підприємством вперше в Україні було розроблено технічні умови на виробництво мінеральної натуральної негазованої води та освоєно її виробництво й реалізацію споживачам. Виробництво такого виду продукції, яка зберігається 12 місяців без консервантів, свідчить про високу культуру виробництва, кваліфікацію персоналу, належний санітарний стан на підприємстві.

Джерело, з якого видобувається вихідна сировина, знаходиться в екологічно чистому районі. Вода надходить з 250-метрової свердловини з верхньодевонського водоносного горизонту та розливається на сучасному обладнанні безпосередньо на місці видобутку. Очистка видобутої води проводиться за допомогою лише механічних фільтрів.

Продукція підприємства – природна мінеральна вода зі збалансованим вмістом мінералів. Якість, дарована природою, регулярно перевіряється заводською лабораторією а також незалежними українськими та європейськими контролюючими органами. Завод сертифікований за міжнародною системою якості ISO 9001:2009.

Підприємство має 3 лінії розливу: №1 продуктивністю 5000 пляшок за годину розливає в 0,5 л пляшки, № 2 продуктивністю 4500 пляшок за годину розливає в

півтора-двохлітрові пляшки, №3 продуктивністю 400 пляшок на годину розливає в п'яти-, шести- і вісімнадцятилітрові пляшки.

Процес виробництва включає очищення води, видув ПЕТ-пляшок, розлив, коркування, етикування, датування, пакування (упаковки по 6 і 12 пляшок), пакування та транспортування на склад. Все обладнання працює в автоматичному режимі.

Компанія “Добра вода” експортує продукцію в Польщу та Чехію [6, с. 509].

Добре відомою й за межами Тернопільської області продукція ПрАТ “Новозбручанські води” (Гусятин). Продукція фірми не має аналогів у світі. За дослідженням Одеського інституту курортології окремі її лікувальні властивості перевершують загальновідому трускавецьку “Нафтусю” приблизно в 1,25 рази, її запаси в Подільському регіоні сягають 190 тис. м³ на добу.

Вода “Новозбручанська” позитивно впливає на функцію нирок, печінки, жовчного міхура, шлунку, кишечника, підшлункової залози. Вона активно використовується у санаторіях “Збруч”, “Медобори”, а також при лікуванні цукрового діабету, виведенні з організму радіонуклідів, виведенні з організму холестерину.

Другий вид води, що входить до складу Надзбручанського родовища, є високо-мінералізована вода (“ропа”), яка за фізико-хімічними властивостями ідентична мінеральній воді прибалтійського курорту “Друскіненкай” із мінералізацією 25-30 г/л. Широко використовується для лікування захворювань опорно-рухового апарату, хвороб суглобів, остеохондропатії, хронічних спондилоартритів, остеохондрозів, хвороб обміну речовин, захворювань периферичної нервової системи, функціональних захворювань нервової системи, захворювань серцево-судинної системи, гінекологічних захворювань. .

Підприємство випускає мінеральну воду “Надзбручанська” у пляшках по 0,5 л, 1,5 л, 5 л, мінеральну газовану воду у пляшках по 0,5 л, 1,5 л.

ТОВ “Тернопільський завод безалкогольних напоїв” – одне з перших підприємств міста, організоване після Другої світової війни як “харчова артіль”, що об'єднувала всі харчові підприємства міста після 1944 року. На його базі започаткувався ремонтно-механічний завод із випуску нестандартного обладнання, кондитерська фабрика, харчокомбінат. Від 1969 року функціонує завод безалкогольних напоїв, від березня 1998 року завод отримав теперішню назву.

Освоєно виробництво фруктових вод понад 50 найменувань, у тому числі на натуральних соках, лікувальних травах, концентратах. Основні види продукції – оцет натуральний, спирт харчовий 9%, квас хлібний бочковий, газові безалкогольні напої “Абрикос”, “Апельсин”, “Малинка”, “Лимон”, “Грушка”, “Буратіно”, “Крем-Сода”, а також мінеральні води типу “Лісова пісня” та “Вода питна столова”.

Продукцію заводу реалізується у майже всіх областях України. Укладаються контракти з фірмами Болгарії, Ізраїлю, Німеччини, Польщі [5, с. 426].

ТОВ “Промдорекс” розташоване у селі Верхняківці Борщівського району. Створена у 1999 році. Після реконструкції підприємства і збільшення виробничих потужностей у 2013 році компанія перетворена із регіонального виробника в загальнонаціонального.

Виробляє мінеральну воду під торговою маркою “Галицька”. Вода видобувається із природного джерела, збагаченого кальцієм та йодом. Кальцій складає основу кісткової тканини, активізує діяльність найважливіших ферментів, бере

участь у підтриманні іонної рівноваги в організмі, впливає на процеси, що проходять в нервово-м'язовій та серцево-судинній системах, на згортваність крові, а іони йоду необхідні організму для виведення радіонуклідів, підтримки імунітету, нормального росту та розвитку дітей та профілактики багатьох захворювань.

Воно відоме з часів князя Данила Галицького. Високий рівень якості продукції та менеджменту підтверджені міжнародними сертифікатами якості.

На підприємстві встановлені дві повністю автоматизовані лінії розливу питної та солодкої води таких відомих європейських компаній, як ADS (Франція), Nagema (Німеччина), Jurby (Литва), УКР-ПАК (Україна) продуктивністю до 10 000 пляшок на годину.

У смт Вишнівець ПП “Очеретнюк В. В.” випускає столову природну мінеральну воду “Вишнівецька”, за складом – гідрокарбонатну натрієву.

Видобувається із свердловини №1 “Д”, яка розташована в селі Кинахівці Збаразького району, із об'єднаного верхньокрейдово-девонського водоносного горизонту на глибині 180 м. Дослідження мінеральної води довели, що вода придатна для споживання в сирому вигляді та для приготування їжі.

У воді містяться активні сполуки, що нормуються в бальнеології і додають водам специфічних властивостей. За співвідношенням основних катіонів і аніонів вода є гідрокарбонатною натрієвою слабкої мінералізації та слаболужна.

Вода випускається: сильногазована у пляшках по 0,5л, 1,0 л, 1,5л, 2,0 л; слабогазована у пляшках по 0,5 л, 1,5 л; негазована у пляшках по 0,5 л, 1,5 л, 6,0 л.

Крім того, підприємство випускає фруктові напої “Каньйон”.

Мінеральні води та інші безалкогольні напої випускають підприємства “Роси Волині” (Кременець), ТОВ “Батіг” і “Весна ЛТД” (Гусятин; випускає мінеральну воду “Новозбручанська-1” і реалізує її гуртовими та роздрібними партіями), ТОВ “Атлант і Ко”, “Аква-Океанія” (місто Заліщики та село Дзвиняч Заліщицького району; розливає оцет та рослинну олію), СМП ВКФ “Джерела” (Бережани).

Індекси промислового виробництва напоїв в Тернопільській області складають 103,3% до 2013 до 2012 року, 109,1 у 2014 році у порівнянні з 2013 роком, що свідчить про зростання виробництва безалкогольних напоїв.

Динаміку виробництва мінеральних та газованих вод і безалкогольних напоїв показано у таблиці 5, а виробництво на одну особу – у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Динаміка виробництва мінеральних та газованих вод і безалкогольних напоїв в Тернопільській області*

Вид продукції	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Води мінеральні та газовані, не підсолонжені, тис. д/л	1340	620	1376	1614	1467	1238	1388	1449	1600
Напої безалкогольні, тис. д/л	3167	364	368	552	628	652	642	573	556

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Таблиця 2.9

Виробництво мінеральних вод і безалкогольних напоїв у Тернопільській області на одну особу*

Вид продукції	Роки			
	2011	2012	2013	2014
Води натуральні мінеральні негазовані, л	5,9	4,9	4,9	3,7
Води натуральні мінеральні газовані, л	10,2	8,7	6,8	5,8
Напої безалкогольні, л	6,0	6,0	5,3	5,2

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Пивоварна промисловість – галузь харчової промисловості, яка випускає різні сорти пива та квас. У 2004 році в Тернопільській області було вироблено 1411 тисяч декалітрів пива, що складає 27 % від виробництва 1985 року.

Пік виробництва пива в області припадає на кінець 1980-х років (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Виробництво пива в Тернопільській області (крім пива безалкогольного і пива зі вмістом алкоголю понад 0,5 %)*

Вид продукції	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Пиво солодове, тис. д/л	4729	1386	1397	1614	1467	1238	1388	1449	1600

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

В області пивоварна промисловість представлена двома підприємствами – пивоварнею “Микулинецький Бровар” та ТОВ “Опілля”.

“Микулинецький Бровар” – єдина пивоварня на Україні, яка варить живе непастеризоване пиво, зберігаючи стару класичну схему пивоваріння, використовуючи при цьому власну екологічно чисту, натуральну сировину. Завод виготовляє 17 сортів пива серед яких ексклюзивна продукція: спеціальні сорти пива “Тернове поле”, “Елітне”, “Вища проба”, ліцензійне королівське баварське пиво “KALTENBERG SPEZIAL” та ліцензійне чеське пиво “KORUNA CESKA”.

З моменту створення підприємства виготовляється тільки натуральний продукт високої якості “живе” непастеризоване пиво із високою конкурентоспроможністю, на найсучаснішому обладнанні. Кожен сорт пива є унікальним, має свою історію і спеціально розроблений.

На підприємстві діє власна солодовня, завдяки чому є можливість випускати як світлі сорти пива, так і унікальні (“Пшеничне-Біле”). Завод виробляє 17 сортів пива.

Микулинецьке пиво відоме з 1457 року. У різний час броварня належала різним власникам. У 1894 році на Микулинецькій броварні варили 8362 гектолітри пива. На початку ХХ тут варили сорти пива “Лежак”, “Фірмове” та “Бок”. У 1925 році підприємство стало акціонерним товариством. У 1928 році збудовано нові пивницю, сушильню і солодовню. З приходом на Тернопільщину у 1939 році більшовиків броварню було націоналізовано. У кінці ХІХ і на початку ХХ століття пиво розливалось у скляні пляшки та дубові бочки. У 40-50-х роках броварня відносилася до львівського пивоварного тресту № 159, з 1957 року перебуває у відан-

ні обласного управління промпродтоварів. У 1960-х роках за одну зміну виробляли до 6 тисяч пляшок пива щодобово. Це були сорти “Жикулівське”, “Українське”, “Ризьке”. У 1958 броварню було реконструйовано, після чого випуск продукції збільшився у тричі. Наступна реконструкція підприємства відбулася у 1969-70 рр., що також дозволило значно збільшити випуск продукції та розширити асортимент: стали випускати сорти пива “Подвійне золоте” і “Мартовське”.

У 90-х роках минулого століття виникли труднощі, пов’язані з порушення традиційних економічних зв’язків. Колектив і керівництво броварні стали шукати нові шляхи вирішення виробничих і соціальних проблем. У 1993 році підприємство відійшло від Тернопільського пивоб’єднання і було перейменовано на “Орендне підприємство Микулинецьких пивоварів”, на базі якого через рік було створено ВАТ “Бровар”. В нових умовах господарювання довелося зменшити обсяги виробництва пива, але значно покращити його якість.

Упродовж 1994-1997 рр. Розроблено і впроваджено в дію технічні умови на п’ять нових сортів пива (“Микулинецьке світле” віденського типу, “Микулинецьке особливе” мюнхенського типу, “Микулин-900” пільзенського і мюнхенського типів, “Микулинецьке світле” пільзенського типу). Значна частина сортів пива отримала престижні нагороди на Всеукраїнських та міжнародних виставках.

З 1997 року броварня випускає мінеральну столову воду, а також спеціалізується на випускові темного, світлого і карамельного сортів солоду.

У 1999 році випуск пива зріс у порівнянні з 1995 роком у три рази і становив 750 тисяч декалітрів.

Броварня співпрацює із фірмами “Петер Маркл”, “Ново-Нордінськ”, “Хольврієка”, “Домен”.

Для забезпечення максимальної екологічної чистоти “Живого” пива, ВАТ “Бровар” використовує пивоварний ячмінь, пшеницю, цукор, які вирощені на полях власних господарств Сидорів “Бровар”, Ласківці “Бровар”, Буданів “Бровар”. Найкращі пивоварні сорти ячменю привезені з Німеччини та вирощені на власних підприємствах переробляються на власній солодовні у високоякісний світлий, темний та карамельний солод. Це дає змогу повністю відмовитися від використання штучних барвників, консервантів та ароматизаторів при виготовленні темних сортів пива.

При виготовленні пива використовується джрельна вода. Приємний хмелевий аромат пиву забезпечує використання у технологічному процесі кращих сортів ароматичного вітчизняного хмелю. На підприємстві освоєне нове виробництво пива в КЕГах. Лінія продуктивністю 30-35 КЕГ в годину придбана на фірмі “Fello” (Німеччина), а в 2002 році встановлено ще одну лінію розливу в КЕГи тієї ж фірми продуктивністю 50 КЕГ в годину.

У 2001 році проведено реконструкцію замочного відділення. У вересні того року почали працювати три замочні чани німецької фірми “Seger”. Потужність кожного з них склала 6 тонн зерна, що дало можливість довести випуск солоду до 155 тонн в місяць.

У 2003 році введено в дію устаткування лінії охолодження суслу. На підприємстві йде швидкими темпами заміна старого обладнання на нове, що дозволило збільшити випуск пива у 2004 році до 1100 тис. д/л. Розпочато випуск нових сортів пива – “Strong”, “Дністер”, уведена в дію ПЕТФ-лінія.

У 2010 році проведена реорганізація підприємства шляхом перетворення на ТОВ “Микулинецький Бровар”.

В межах Тернопільської області реалізується 45 % продукції ВАТ “Бровар”, решта – в семи інших областях України. Реалізація продукції відбувається через мережу фірмової торгівлі (бази, бари, магазини), які гнучко реагує на систему цін і попит на продукцію.

Підприємство запровадило випуск безалкогольної продукції спочатку у скляних пляшках, згодом – у ПЕТФ-пляшці. Це напої “Яблуко”, “Лимон”, “Апельсин”, “Персик”, “Микулинецький квас”, “М-Кола”. Налагоджено випуск іміджової продукції в оригінальній упаковці – “Тернове поле”, “Вища проба”, “Елітне”, “Рідна Україна”, а також п’ятилітрові бочівочки “Медове”, “Тернове поле”. Крім того. Підприємство проводить широку рекламну кампанію на ТБ, радіо, у пресі, через мережу Інтернет, випуском касатонів, бокалів, підставок під бокали, обладнанням для охолодження та розливу пива, холодильними вітринами, проводить акції-дегустації зі споживачами в торгових точках [3, стор. 187].

Тернопільська пивоварня “Опілля” веде свою історію з 1851 року від броварні у місцевості під назвою “Провалиха”. Упродовж багатьох десятиліть броварня була основним поставником пива в Тернополі. Після Другої світової була відома під назвою “Тернопільський пивзавод №1” і входила до Тернопільського пиво об’єднання Мінхарчопрому УРСР. За післявоєнний період були проведені три масштабні реконструкції. На початку 1990-х років існувала як орендне підприємство, а згодом її було приватизовано з утворення приватного акціонерного товариства.

Підприємство випускає шість сортів пива та один сорт квасу під назвою торгової марки ТМ “Опілля”: світле пиво з густиною 11 % та вмістом алкоголю 4 % “Опілля Жигулівське”, преміальне пиво з густиною 16 % та вмістом алкоголю 5,7 % “Опілля Фірмове”, світле пиво з густиною 11 % та вмістом алкоголю 3,7 % “Опілля Корифей”, світле пиво з густиною 11 % та вмістом алкоголю 2,7 % “Опілля Корифей нефільтроване”, яке не піддається фільтрації і має дріжджовий осад, темне пиво, зварене із застосуванням карамельного солоду з густиною 12 % та вмістом алкоголю 4,2 % “Княже”, світле пиво з густиною 12 % та вмістом алкоголю 4,5 % “Опілля Гайдамацьке”, квас натурального бродіння “Опілля Домашній”. Під іншими торговими марками броварня випускає світле пиво густиною 12 % та вмістом алкоголю 4,5 % “Тернопільське” і світле пиво з густиною 12 % та вмістом алкоголю 4,0 % “Старий Тернополь”.

Спиртова та горілчано-лікерна промисловість має давні традиції. Вона представлена в області 12 підприємствами, на яких виробляють спирт та лікеро-горілчані вироби.

Спирт має велике народногосподарське значення. Це – основний консервант для всіх видів продукції недовготривалого зберігання. Значна частина спирту йде на виготовлення ліків хіміко-фармацевтичними підприємствами. Спирт є основним продуктом для виготовлення вино-горілчаних виробів.

У 2005 році підприємствами галузі вироблено товарної продукції на суму 230,5 мільйонів гривень, що більше за 2004 рік попереднього року на 46,7 млн. грн. У 2013 році в області вироблено 76,4 тисяч декалітрів горілки із вмістом спирту не більше 45,4 %. Це найнижчий показник за роки виробництва спирту та лікеро-горілчаних виробів в області.

За 2014 рік підприємствами спиртової та лікеро-горілчаної промисловості вироблено товарної продукції на суму 230,5 млн. грн, що більше попереднього року на 46,7 млн. грн.

У 2011 році підприємствами спиртової промисловості області вироблено 5 719,7 тисяч декалітрів не денатурованого спирту зі вмістом спирту не менше 80%, у 2012 році – 6 171,7, у 2013 році – 5720,0, у 2014 році – 3 845,5 тисяч декалітрів спирту.

Виробництво горілки в області з року в рік скорочується (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Виробництво горілки з вмістом спирту не менше 45,4 %, декалітрів*

1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
939	1678	303	280	249	157	102	76	...

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Основним виробником спирту та виробів з нього є ДП “Марилівський спиртзавод”. Підприємство було засновано в 1928 році графом Лянскоронським з потужністю 40-50 дал (декалітрів) на добу. У 1938 році закон про монополію включив спиртове виробництво в державну монополію.

З 1945 року Марилівський спиртовий завод – державне підприємство. Сьогодні Марилівський спиртовий завод – високорозвинуте промислове підприємство – місце провадження діяльності ДП “Укрспирт”. За період з 1970 по 1982 роки на заводі проведено капітальну реконструкцію: побудовано і введено в експлуатацію основні виробничі цехи: млин, браго-ректифікаційне відділення, бродильне відділення, котельню, що з 1985 року працює на природному газі, підведена на територію заводу залізнична колія. За період з 1984 по 1996 роки виробнича потужність підприємства становила 1800 дал на добу, 1997 році доведена до 3 000 дал на добу. У 1998 році впроваджена технологія низькотемпературної гідроферментативної обробки сировини. У 1999 році освоєно випуск етилового ректифікованого спирту “Люкс” ДСТУ 4221.2003. У 2001 році потужність заводу доведена до 3 500 дал, у 2004 р. – 5 760 дал, 2006 р. – 5 820 дал, 2008 р. – 6 580 дал. У 2009 році введено в експлуатацію спиртосховище об’ємом 150 тисяч дал.

Таблиця 2.12

Виробництво спирту Марилівським спиртзаводом 2002-2014 рр.*

Рік	Виробництво, тисяч дал	Рік	Виробництво, тисяч дал	Рік	Виробництво, тисяч дал
2002	1 007,2	2007	1 808,2	2012	2 240,7
2003	1 069,0	2008	2 092,4	2013	2 068,3
2004	1 440,2	2009	2 625,2	2014	950,3
2005	1 827,8	2010	2 877,1		
2006	1 760,0	2011	1 890,2		

* Дані Марилівського спиртзаводу

Зараз загальна потужність заводу складає 7 300 дал на добу. Це – потужне підприємство, яке продовжує свій розвиток в напрямку збільшення потужності та якості продукції. Спеціалісти підприємства постійно працюють над впровадженням перспективних технологій. Одним з напрямків досягнення цього є комплексна комп’ютеризація. Комп’ютерні системи, що застосовуються сьогодні, забезпечу-

ють управління та автоматизацію кінцевого технологічного процесу, автоматизацію бухгалтерських операцій.

У 2014 році вироблено спирту типу “Люкс” 835,9 тисяч дал, сивушного масла 7,1 тисяч дал, В/О – 6,2 тисячі дал, ФГЕС – 14,8 тисяч дал.

Підприємство є переможцем ряду конкурсів на кращу продукцію в галузі (спирт класу “Люкс”, 2009 рік) та кращий продукт в області (2009 рік), подяки Прем’єр-Міністра України за значний внесок у забезпечення розвитку харчової промисловості, реалізації державної політики у продовольчій галузі регіону та високі трудові здобутки (2009 рік) та вагомий внесок в економічний розвиток Тернопільської області (2010 рік), конкурсу “Кращий інвестор року” (2009 рік) у номінації “Кращий вітчизняний інвестор”. Підприємство має міжнародний сертифікат відповідності системи управління якістю вимогам ДСТУ ISO 9001-2001 (ISO 9001-2008).

Таблиця 2.13

Реалізація спирту Марилівським спиртзаводом у 2002-2014 рр. (тисяч дал)

Рік	Імпорт, тисяч дал	Реалізація в межах України, тисяч дал	Рік	Імпорт, тисяч дал	Реалізація в межах України, тисяч дал
2002	466,3	478,8	2009	678,9	1 993,8
2003	417,0	642,0	2010	308,4	2 450,3
2004	393,1	1 008,3	2011	78,0	1 762,3
2005	368,5	1 459,3	2012	16,0	2 242,9
2006	33,2	1 638,6	2013	-	2 044,13
2007	276,9	1 535,0	2014	-	842,1
2008	176,1	1 901,9			

* Дані Марилівського спиртзаводу

50 % готової продукції експортується в Азербайджан, Болгарію, Грузію, Естонію, Молдову, 50 % – реалізується на внутрішньому ринку України.

ДП “Хоростківський спиртзавод” за останні роки нарощувало випуск продукції, зокрема біоетанолу (до 1,2 мільйона декалітрів). Це пов’язано з тим, що, згідно з законодавчою нормою, у паливі повинно бути не менше 5 % біоетанолу.

Завод випускає етиловий неденатурований спирт, альдегідоспирти, метаналь (формальдегід), дріжджі хлібопекарські сушені й несушені.

ДП “Козлівський спиртзавод” – підприємство харчової промисловості, що виробляє спирт-сирець, та продукції на його основі (селище Козлів Козівського району). Підприємство засноване у 1947 році на базі майже зруйнованої гуральні, що діяла з невеликими перервами з 1770-х років. На підприємстві працює понад 201 осіб.

Відзначене дипломами за 1, 2 місця на дегустаційному конкурсі горілки та Міжнародній спеціалізованій виставці “Тернопільська лісова” (1999, 2000 рр.), за 3 місце на конкурсі “Тернопільська житня” (1999).

Завод випускає альдегідоспирти, метаналь (формальдегід), етиловий неденатурований спирт, реалізує вироблену продукцію в неспеціалізованих магазинах, а також займається реалізацією свинини та яловичини.

У 1983-84 рр. при підприємстві збудований відгодівельний комплекс на 100 голів великої рогатої худоби і 120 свиней. Потужність заводу до 3 тисяч декалітрів спирту на добу. Збудоване спиртосховище (село Яструбове Козівського району),

горілчаний цех. Підприємство переоснащене відповідно до нових вимог і стандартів. Підприємство реалізує продукцію в магазинах роздрібної торгівлі Козівського і Бережанського районів. Близько 50 % продукції експортується в Грузію, Молдову, Туркменістан. Виробляється 14 сортів горілки для споживачів у різних районах України (спирт сортів “Вища очистка”, “Екстра”, “Люкс”) [10].

ДП “Новосілківський спиртовий завод” (село Новосілка Підволочиського району) заснований у 1905 році. Спочатку це була невелика гуральня із потужністю 30 декалітрів на добу. На ній працювало 7 робітників по півдня. Власником гуральні був поміщик Й. Таненбаум. Гуральня переробляла на спирт картоплю з панських полів, брагу як відходи основного виробництва використовували у тваринництві.

У 1939 р. гуральня стала державним спиртзаводом. У 1944 році підприємство відродилося. У 1950 р. потужність заводу склала 20 декалітрів на добу. У 1960-х роках підприємство частково перепрофілювали. Воно виготовляло по 3 тонни картопляного крохмалю на добу і 300 декалітрів спирту. Підприємство вийшло на рівень прибуткових. Були проведені газифікація, реконструкція. Потужність заводу сягнула 2 000 декалітрів на добу. У 1990-х роках проведено розширення виробничих потужностей, модернізація згідно з вимогами часу, розбудова об’єктів для поліпшення умов праці робітників. У 2000-х роках відбулася часткова автоматизація технологічних процесів з використанням комп’ютерної техніки. У 2001 році на базі горілчаного цеху створено акціонерне товариство “Шустов-спирт”. Сьогодні воно виготовляє 18 видів горілки і лікєро-горілчаних виробів, які з 2001 року реалізуються під торговою маркою “Золоте поле”. Особливо високо котуються горілка “Золоте поле” і “Мілленіум”.

Продукція Новосілківського спиртзаводу впевнено утримує першість на горілчаному ринку області та в ряді інших регіонів України – в Одесі, Львові, Криму, Києві, Закарпатті, Хмельниччині, Прикарпатті. П’ять видів горілки експортують в Ізраїль, США, Кубу. Партнерами заводу є “Одеський коньячний завод”, “Імідж-Холдинг”, “Хортиця”.

Партнерами ЗАТ “Шустов-спирт” є провідні гуртові торговельні підприємства “Аніда”, “Ровекс”, “Аскор-Україна”, “Мегаполіс”. Річні платежі до бюджету від “Шустов-спирт” складають 26 мільйонів гривень, від державного підприємства “Новосілківський спиртзавод” – понад 6 мільйонів гривень. Товарної продукції два підприємства виробляють на 30 мільйонів у рік.

На підприємстві працює щодоби 190 працівників, які виробляють до 2 500 дал спирту [17].

ДП “Кобиліволоцький спиртовий завод” (село Кобиліволоки Терехівського району) заснований у 1905 році. Працює 180 робітників. Підприємство виробляє етиловий спирт із зброджувальних продуктів.

ДП “Ковалівський спиртзавод” (село Ковалівка Монастирського району) виробляє етиловий неденатурований спирт (“Вища очистка”, “Екстра”, “Люкс”) із концентрацією спирту не менше 80%, етиловий спирт та інші спирти технічні денатуровані будь-якої концентрації, вуглекислоту, а також закуповує зерно і мелясу, реалізує свіже й заморожене м’ясо, мінеральні й столові газовані води.

Співпрацює з фірмами “Артеміда”, “Декамерон”, “Яшень”, та сокоекстрактним заводом (усі – Кіровоград). Конкуренція виробників лікєро-горілчаних виробів

зумовила переорієнтуватися на експорт. Завод виграв тендер на постачання спирту в Туркменістан у межах України за розрахунки за поставлений в область і Україну природний газ [9].

ДП “Мишковицький спиртовий завод” (село Мишковичі Тернопільського району) виробляє метаналь (формальдегід), альдегідоспирти, етиловий неденатурований спирт, соки концентровані фруктові та овочеві, вуглекислоту. Завод експортує продукцію до Грузії, Молдови, Азербайджану, Туркменістану. На виробництві задіяно 182 робітники.

ДП “Бучацький мальтозний завод” засновано у 1861 році. На підприємстві працює 186 працівників. Випускає етиловий спирт не денатурований із зброджувальних продуктів, крохмальну патоку, метаналь (формальдегід), альдегідоспирти, соки концентровані, апельсиновий заморожений сок. Підприємство експортує продукцію в Польщу та Туркменістан.

ДП “Зарубинський спиртзавод” (село Зарубинці Збарзького району) працює з перебоями, які зумовлені відсутністю обігових коштів на погашення банківських кредитів, кредиторської заборгованості за отриману сировину й матеріали.

Завод збудований у 1924-26 рр. Основне виробництво спирту базується на переробці крохмаловмістної і цукровмістної сировини (меляси). Застосовується неперервна схема виробництва спирту. На підприємстві працюють 118 працівників. Виробляють етиловий спирт класу “Екстра” високої очистки, а також біоетанол. Завод працює завдяки інвестиціям із Вірменії.

ДП “Борщівський спиртзавод” – спеціалізоване підприємство з виробництва спирту. Можливості заводу – 3 000 дал спирту на добу.

Заснований у 1907 році на базі місцевої гуральні місцевим купцем Фельдшугом.

Основною продукцією заводу є високоякісні ректифіковані спирти класу “Пшенична сльоза”, “Люкс”, “Екстра”. Побічною продукцією є спиртопродукти (сивушні масла та ефіро-альдегідна фракція). Відходи спиртового виробництва при переробці зерна й меляси на спирт – барда. В період, коли попит на основну продукцію падає, завод вимушено освоює випуск іншої продукції – солоду, фруктових та овочевих соків. На неї припадає від 5 до 10 % всієї продукції заводу.

Значну роль у ритмічній роботі заводу відіграють його вигідне географічне положення по відношенню до джерел сировини, енергії та водопостачання, суміжників, споживачів готової продукції. Найбільшою проблемою Борщівського, як і більшість інших спиртових заводів області, є збут готової продукції. Для цього на заводі передбачений перехід на виробництво технічного спирту. Для підвищення конкурентоздатності продукції на заводі запроваджено систему якості згідно з вимогами міжнародних стандартів. Іншою важливою проблемою, чинником стримування виробництва є екологічна проблема, зокрема скидання стоків у басейн річки Нічлави. Вона розв’язується шляхом будівництва потужних очисних споруд.

Важливим завданням є реалізація барди у сухому вигляді. Для цього на заводі збудовані цехи з упарювання та сушіння. Суха брага – високоякісний білковий корм – використовується для відгодівлі великої рогатої худоби. Можливості заводу – 15-20 тонн сухої барди на добу, 4-6 тисяч тонн на рік.

На підприємстві працює 165 працівників.

Основними споживачами продукції заводу є іноземні фірми “F.J.Elsner Trading GmdH” (Австрія), ТОВ “Галмі Інтернешнл 2000” (Румунія), “Гйор Дістілери енд рефінері Ко ЛТД” (Угорщина), ТОВ “Україна+” (Грузія), ТОВ “Наточєя” (Молдова), ТОВ “SVK” (Грузія).

На внутрішньому ринку продукцію використовують ДП “Судак”, “Кіровоградраїагропостач”, радгосп-завод “Лівадія” (Крим), радгосп-завод “Морський” (Крим), ПБК “Авалон” (місто Сімферополь), ЗАТ “Люботинський завод продтоварів” (Харківська область), ПП “Росток” (Донецьк), ВО “Крим”, ВО “Масандра”, ТзОВ “Союз-Віктан” (Крим), “Перший лікєро-горілчаний завод №1” (Одєса), ТОВ ЛГЗ “Златогор”, ЗАТ “Карат” та інші [2].

ДП “Залозецький спиртзавод” (смт Залізці Зборівського району) заснований у 1912 році. На підприємства зайнято 189 робітників. Випускає ректифікований етиловий спирт сортів “Люкс” і “Екстра” із харчової сировини вищих сортів, пивоварний ячмінний солод, а також зріджений двоокис вуглецю. Продукція реалізується на регіональному та міжнародному рівнях.

Тютюново-ферментаційна промисловість в Тернопільській області донедавна була представлена кількома підприємствами, які виробляли ферментаційний тютюн, який переробляли на підприємствах за межами області.

Галузь бере свій початок від Української тютюнової компанії, яка була заснована компанія у 1777 року (за іншими даними, – у 1797) як Державна фабрика тютюну та сигарет (перша в Галичині), де взимку працювали 800 робітників, здебільшого жінки, влітку – 500 [1]. У 1812 році фабрику перевели до Снятина; відновили 1849-50 рр.

У 1870 році селяни навколишніх сіл поставили 4296 центнерів тютюнового листя; сировину купували також у США, Туреччині, Угорщині. При фабриці заснували Інститут для догляду за вирощуванням тютюну (1897 р.; зараз – науководослідна станція). Впроваджували кращі сорти тютюну. Продукцію експортували до Австро-Угорщини та інших країн Європи.

До Першої світової війни на фабриці працювали 1114 осіб. Унаслідок бойових дій вивезли устаткування, спалили складські приміщення.

У 1924 р. підприємство відновило діяльність, але кількість працівників значно зменшилася. У січні 1945 року фабрика відновила діяльність, була перейменована на тютюново-ферментаційний завод, на початку 1980-х років – на комбінат. У 1972 році виготовлено продукції на 4,3 мільйона карбованців. У 1985 році перейменовано на ВО тютюнової промисловості, до якого належить тютюнові заводи міст Кременець, Борщів, Ягільниця (Чортківський район). На початку 1990-х років об’єднання розпалося, підприємство знову – тютюново-ферментаційний комбінат. Від 1997 року – нинішня назва. У 2000 році відкрито філію у Києві.

На початку 2007 працювало 200 осіб, виготовляли 14 видів тютюнових виробів, реалізовували різаний і ферментований тютюн.

Інше підприємство – ВАТ “Тютюн-Агро” (Борщів). Яке виробляє тютюнові вироби, крім тютюну для паління (курильного) [1, с. 175].

Ягільницький тютюново-ферментаційний завод було започатковано у 19 столітті як тютюнову фабрику у селі Ягільниця Чортківського району. У 2006 завод припинив існування. На його базі створено заготівельну базу ЗАТ “Тютюн-Імпекс” [26, с. 747].

Переробні підприємства області виробляють оцет (СМП ВКФ “Джерела” у Бережанах), крохмал картопляний (Самолусківський і Товстеньківський крохмальні заводи, крохмал кукурудзяний і картопляний).

Товстеньківський крохмальний завод належить агрохолдингу “Мрія”. Уведений в експлуатацію у 2012 році. Його потужність – 30 тонн переробки картоплі за годину. Підприємство оснащено сучасними технологіями, обладнане високопродуктивними енергоефективними лініями. На ньому працює 45 осіб. За перший рік роботи завод перепробив близько 25 тисяч тонн картоплі, упродовж осені 2013 року – весни 2014 року – ще майже 65 тисяч тонн. З вересня 2014 року завод перепробив майже 95 тисяч тонн картоплі й виготовив 11 тисяч тонн крохмалю сорту “Екстра”. Підприємство постачає продукцію по всій території України.

ТОВ “РМФ” (Теребовля) виготовляє кукурудзяні палички.

Колиндянський концентратно-дріжджовий комбінат (ПП “Юліта”, село Колиндяни Чортківського району) – відкрите акціонерне товариство з виробництва харчових концентратів. Зареєстроване у грудні 1994 року. Сучасне підприємство започатковувалося з дріжджової фабрики, яку поміщик Л. Городоцький побудував наприкінці XIX століття. Тоді на підприємстві працювало не більше 35 чоловік. Підприємство виробляло дріжджі, солодку воду, мало винокурню і паровий млин. Від квітня 1944 року підприємство відновило роботу і розширилося до двох цехів – з виробництва спирту і вітамінів. У 1949 році на базі підприємства утворено концентратно-дріжджовий завод, який у 1960 році перейменовано на комбінат. До виникнення ВАТ на ньому працювало до 950 осіб, які щорічно виробляли близько 40 тисяч тонн продукції понад 100 видів.

Основними видами готової продукції є супи, каші, борошно для млинців, киселі, желе, заварні креми, торти, дитяче харчування, сухі та пресовані дріжджі, смакові приправи, спеції.

Після розпаду СРСР комбінат опинився на межі зупинки. З утворенням ВАТ обсяг виробництва щороку зростав. У 2003 році він сягнув 600 тонн продукції. У 2005 році комбінат щомісячно виробляв до 60 тонн харчових концентратів 35 видів. Для виробництва використовують місцеву сировину, постачальниками якої є державні та приватні підприємства Тернопільської та сусідніх областей. Географія збуту готової продукції – всі регіони України. Кілька видів продукції нагороджені медаллю Дегустаційної комісії Державного департаменту продовольства.

Молокопереробна промисловість має в області давні традиції. Вона являє собою підсистему, складову агропромислового комплексу (АПК), в якій постійно триває і вдосконалюється процес поєднання відокремлених виробництв у єдиний інтегрований спосіб виготовлення молокопродуктів за схемою “виробництво – переробка – споживання”. У цьому поєднанні галузі-партнери мають інтегруватися за територіально-виробничим принципом взаємодії, взаємозв’язку, взаємозалежності у розвитку й функціонуванні. Основа комплексу – молочне скотарство, яке включає кормовиробництво, селекційно-племенну справу, штучне запліднення, вирощування ремонтантного молодняка, оновлення стада корів, виробництво молока, його первинну очистку, зберігання і реалізацію, вет- і техобслуговування основного виробництва. Друга складова цієї інтеграційної системи – молокопереробна промисловість, що забезпечує заготівлю, переробку сировини та реалізацію

молокопродуктів споживачам. Від рівня розвитку молочного скотарства залежать масштаби виробництва і спеціалізація підприємств молочної промисловості.

Молокопереробна промисловість почала формуватися ще в кінці XIX – на початку XX століття, коли в окремих панських маєтках з'явилися перші примітивні молокопереробні (сепараторні) пункти. На території теперішньої Тернопільської області у складі спілки кооперативів існували чотири молочарні: у Буцневі і Великих Бірках (теперішній Тернопільський район), у Денисові (теперішній Козівський район) і Янківцях (зараз – село Іванківці Зборівського району). У 20-30-х роках галузь отримала новий поштовх, головним чином – виробництво масла. У 1925 році на теренах Тернопільщини утворене об'єднання кооперативів під назвою “Крайовий молочарський союз”. У 1926 році Східна Галичина була поділена на 7 організаційних районів праці, у тому числі й Тернопільський, що охоплював 12 невеликих молочарень.

Від 1 серпня 1927 року діяло Тернопільське відділення західноукраїнської молочарської кооперації “Маслосоюз” із центром у Львові. До нього належало увійшли 10 районних молочарень у містечках Велика Березовиця, Великі Бірки, селах Великі Гаї, Ігровиця, Настасів, Острів, Товстолуг, Денисів, Янківці.

“Маслосоюз” заготовляв і переробляв молоко, збував молочну продукцію, зокрема масло на крайовому ринку, а в 1926 році започаткував експорт молочної продукції в Австрію, Велику Британію, Данію, Німеччину, Палестину, Францію. Наприкінці 1928 року Тернопільський відділ “Маслосоюзу” мав товарообіг на 28 тисяч злотих. У Тернополі функціонувала крамниця і парова молочарня.

1 січня 1930 року у Почасві створено молочарний кооператив “Українська молочарська спілка”, який об'єднував 422 члени.

У 1932 році польська влада запровадила регламентацію експорту молочної продукції. Перед Другою світовою війною були крамниці роздрібної торгівлі молочними продуктами у Тернополі (одна), Чорткові (дві), Заліщиках (сезонна), ручна молочарня та гуртовня в Тернополі. У 1933 році засновано склад у Чорткові як філію Тернопільського відділу “Маслосоюзу”.

У 1939-41 рр. Українська молочарська кооперація включена до складу радянської споживчої кооперації. У 1941-44 рр. частково поновив свою роботу “Маслосоюз”, але у 1944 році ця структура була повністю ліквідована. На базі “Маслосоюзу” радянська влада створила так звані “молочарські контори” [14, с. 471].

До 1991 року переробкою молока в області займалося ВО Молочної промисловості. Підприємства цього об'єднання виробляли масло вершкове, сири жирні, цільномолочну продукцію, казеїн.

Основними виробниками молочної продукції були: КП “Пролісок” із Ланівців (підприємство виробляло масло вершкове, цільномолочну продукцію, казеїн), Тербовлянський завод сухого знежиреного молока (сухе знежирене молоко, масло вершкове, цільномолочна продукція), Заліщицький маслозавод (масло вершкове, цільномолочна продукція, казеїн) [23, с. 12-22]. Підприємствам молочної промисловості продано молочної сировини: 1960 – 132,1 тисяч тонн, 1970 – 263,6, 1980 – 321, 1990 – 505,2, 2000 – 105,6, 2003 – 127,8 [там само].

Промислова переробка молока здійснювалася на 15 підприємствах області, створених у 1960-70-х роках. Вони виробили масло, сири жирні й продукцію з незбираного молока. У 1970 р. такої продукції вироблено відповідно 7,9; 3,1 і 58,3

тисяч тонн; у 1980 році відповідно – 9,9; 7,2 і 67,2 тисяч тонн; у 1990 році – 15; 8,9 і 107,2 тисяч тонн; у 2002 році – 4,4; 4,7 і 21,3 тисяч тонн.

Найбільше молокопродуктів у 2000-2005 році реалізовано Тернопільським молокозаводом, Кременецьким ЗАТ “Молоко”, Чортківським і Бучацьким сирзаводами.

Особливе значення мають поліпшення використання виробничих потужностей молочної промисловості, удосконалення територіальної концентрації виробництва сировини, впровадження безвідходних ресурсозберігаючих технологій виробництва молока і молокопродуктів високої якості та конкурентоспроможності [14, с. 550-551].

Сировинну базу молокопереробної галузі складає молоко, яке виробляється у громадському секторі та в особистих господарствах. Як і в інших галузях переробної промисловості, у молокопереробній промисловості кількість сировини, починаючи від 1991 року, поступово зменшувалася і досягла мінімуму до 2015 року. Це відбувається на фоні економічного розладу, скорочення і практичного знищення кормової бази, занедбання племінної роботи, відсутністю капітальних вкладень у галузь, особливо у розширення кормової бази і племінної роботи, старіння поголів'я худоби. Відбувається значний спад продуктивності молочної поголів'я і зниження закупівель від населення. Населенню не вигідно здавати продукцію на заготівельні пункти, оскільки низькі ціни на продукцію не стимулюють розвиток молочної поголів'я.

Оскільки продукція галузі є нетранспортабельною і коротких термінів зберігання (швидко псується), то основними чинниками розміщення підприємств молочної промисловості є споживач (це, як правило, великі міські поселення й великі села), шляхи сполучення (особливо автомобільні дороги, якими продукція поставляється до місць збуту продукції) і сировина (на неї орієнтується виробництво молочної консервів). Основними затратами при закупівлях сирого молока є затрати на транспорт. Це загалом й зумовлює розміщення молокопереробних підприємств. Оптимальною відстанню перевезень сировини чи готової молочної продукції вважається 40-50 кілометрів. Переважна більшість молокопереробних підприємств потрапляють у таку зону для обласного центру, а для районних центрів вона ще менша.

За останні роки намітилася тенденція до збільшення відстані при перевезенні готової продукції, чому сприяють сучасні технології виробництва молочної продукції та розвинена інфраструктура центрів реалізації молочної продукції. На території Тернопільської області успішно конкурують із місцевими молокопереробними підприємствами виробники з Хмельницької, Львівської, Івано-Франківської, Рівненської областей. Натомість, продукція тернопільських виробників молочної продукції успішно конкурує на ринках Києва, Львівської, Вінницької, Волинської, Хмельницької, Закарпатської, Житомирської областей.

Основною продукцією галузі в області є молоко (жирністю від 1 % до 6), сметана, кефір, йогурти, сири, вершкове масло, сироватка в твердій формі (це продукти коротких термінів зберігання з максимальним збереженням природних цінних якостей молока), а також казеїн. Останніми роками підприємства області освоюють виробництво нових видів молочної продукції, зокрема, протеїну.

Діє понад 10 підприємств, які загалом забезпечують жителів області в молочних продуктах. Частина виробленої продукції вивозиться за межі області, в Вінницьку, Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Хмельницьку, Чернівецьку, Житомирську області та місто Київ.

Індекс виробництва молочної продукції у 2014 р. становив 105,1 у порівнянні з 2013 роком.

Динаміку виробництва молока та молокопродуктів демонструє таблиця 2.14.

Таблиця 2.14

Виробництво молочної продукції в Тернопільській області за видами*, тис. т

Вид продукції	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Молоко рідке оброблене	31,5	9,3	4,0	16,9	49,9	26,6	25,4	27,2	27,3
Масло вершкове	15,0	8,9	4,5	6,7	3,4	3,8	4,7	4,0	4,2
Сири сичужні	6,1	3,5	3,1	5,2	6,0	5,0	4,6	4,4	4,3
Плавлений сир	2,8	1,1	1,0	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Йогурт	-	-	-	1,5	1,5	2,7	3,1	3,4	3,7
Кефір	4,1	1,7	0,8	2,2	2,9	5,4	6,3	7,6	9,1
Сметана неароматизована	10,5		0,8	2,8	5,3	7,1	8,6	8,6	8,5

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

У 2014 році було вироблено 27 267 тонн обробленого (пастеризованого, стерилізованого, гомогенізованого топленого, пептизованого) молока, 285 тонн молока та вершків жирністю 6 % (неконцентрованих і не підсолоджених), 1 518 тонн свіжого неферментаційного (недозрілого і невитриманого, включаючи сир із молочної сироватки та кисломолочний сир) сиру, 4 394 тонн жирних сирів, 4 156 тонн вершкового масла, 3,7 тисячі тонн йогуртів, 9,1 тисяча тонн кефіру, 8,5 тисяч тонн сметани. За останні 4 роки обсяги виробництва молочної продукції зростають, окрім виробництва вершків і жирних сирів (табл. 2.15).

Таблиця 2.15

Основні показники роботи молокопереробної промисловості Тернопільської області у 2014 році*

Вироблено молочної продукції					
Молоко рідке оброблене, тонн	Молоко та вершки жирністю більше 6 %, тонн	Масло вершкове, тонн	Сир свіжий неферментований, тонн	Сири жирні, тонн	Йогурт та інші ферментовані чи сквашені молоко та вершки, тонн
27 767	285	4 156	1 518	4 394	21 547

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

На одну особу в області виробляється 25,5 кг рідкого обробленого молока, 300 грам вершків, 3,9 кг вершкового масла, 1,4 кг свіжого сиру, 4,1 кг жирних сирів, 20,1 кг йогуртів і ферментизованого та сквашеного молока (табл. 2.16).

**Виробництво найважливіших молочних продуктів на одну особу
в Тернопільській області* (в кг)**

Вироблено молочної продукції					
Молоко рідке оброблене	Молоко та вер- шки жирністю більше 6%	Масло вершкове	Сир свіжий нефермен- тований	Сири жирні	Йогурт та інші ферментовані чи сквашені молоко та вершки
25,5	0,3	3,9	1,4	4,1	20,1

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Основними виробниками молочної продукції є ПрАТ “Тернопільський молочний завод”, Тернопільське ТОВ “Старт”, ПАТ “Борщівський сирзавод”, ТОВ “Медобори” (село Мшанець Зборівського району), ТОВ “Кременецьке молоко”, ВАТ “Монастирський молочний завод”, ПП “Альма-Віта” (смт Золотники Тернебовлянського району), ТОВ “Бучацький сирзавод”, ВАТ “Шумський маслозавод”, ПП “Чортківсир”.

ПрАТ “Тернопільський молокозавод” – провідне підприємство у західному регіоні з виробництва молочної продукції. Виробничі потужності дають змогу переробити до 250 тонн молока на добу. Підприємство виробляє широкий асортимент класичної молочної продукції – молоко (3,6% негомогенізоване та молоко жирністю від 1 % до 6 %), кефіри, вершки жирністю більше 6 %, сметана, йогурти, масло (солодковершкове, селянське, 73,5 % і вершкове жирністю до 85 %), сири (тертий, сир у порошку, сири голубі та сири не перероблені), казеїн, сироватка в твердих формах. Продукція підприємства об’єднана під брендом “Молокія”. Особливістю торгової марки “Молокія” є використання натуральної сировини (без заміників і рослинних жирів) і короткі терміни зберігання (до 7 днів) продукції.

Вся продукція виготовляється згідно із державними стандартами. При цьому підприємство використовує 3 види упаковки – півку, пюр-пак та пляшку HDPE.

Крім Тернопільської області, продукція під торговою маркою “Молокія” реалізується у Вінницькій, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Хмельницькій, Чернівецькій та Житомирській областях, де створено власні філії ТМ “Молокія” із спеціальним холодильним обладнанням, складами, відповідним транспортом і персоналом. Це дозволяє забезпечити так процес збуту, щоб доставка продукції у кожен регіон здійснювалася щоденно.

ТОВ “СТАРТ” (місто Тернопіль) виробляє плавлені (“Голландський”, “Вершковий”, “Російський”) та перероблені сири і реалізує їх в межах області через підприємства оптової та роздрібної торгівлі.

Публічне акціонерне товариство “Борщівський сирзавод” переробляє молоко і виробляє сири. Основна продукція підприємства – молоко жирністю до 1 %, вершки жирністю більше 6%, сир тертий, сир у порошку, сири голубі та неперероблені, масло вершкове жирністю до 85%, консерви молочні. Підприємство збуває вироблену продукцію через підприємства оптової торгівлі.

ТОП “Медобори” (село Мшанець Зборівського району) випускає молоко жирністю до 1 %, сир свіжий неферментований та сир кисломолочний, йогурт.

ТОВ “Кременецьке молоко” (місто Кременець) виробляє молоко жирністю до 1 %, вершки жирністю більше 6 %, йогурт, сир свіжий неферментований та сир кисломолочний, сир тертий у порошок, сири голубі та сири не перероблені, масло вершкове жирністю до 85%, а також харчові суміші. Підприємство займається роздрібною торгівлею у неспеціалізованих магазинах.

ВАТ “Монастирський молочний завод” переробляє молоко і випускає масло вершкове жирністю до 85 %, молоко жирністю до 1 %, вершки жирністю більше 6 %, сир свіжий неферментований і сир кисломолочний, сир у порошок, сир тертий, сири голубі і сири не перероблені, йогурт, а також харчові суміші. Підприємство здійснює оптову торгівлю молочними продуктами, жирами, олією та роздрібною торгівлю в неспеціалізованих магазинах.

ПП “Альма-ВІТА” розташоване в селищі Золотники Тербовлянського району. Займається переробленням молока і виробництвом сиру. Зайнято понад 440 працівників. Підприємство виробляє молоко жирністю до 1 %, молоко сухе жирністю до 1,5 %, йогурт, сироватку у твердих формах, казеїн, масло вершкове жирністю до 85 %, а також реалізує вироблену продукцію через оптову торгову мережу.

АТ “Шумський маслозавод” випускає масло (“Оригінальне” й “Селянське”), молоко 2,5 % і 3,2 % жирності, молоко охоложене, казеїн технічний, сметану, сир жирністю 9 %, масянку, перегін. Підприємство закупляє сировину в межах Тернопільської та Рівненської області. Продукція реалізується через оптову (Львів, Київ, Луцьк) й роздрібною торгівлю в межах області (через власні магазини).

На роботу молокопереробного підприємства впливає сезонність у закупівлях сировини. Близько 80 % сировини закупляється у літній час. 74 % всіх закупівель молока припадає на господарства населення, решта – сільськогосподарські підприємства.

ТОВ “Бучацький сирзавод” випускає широкий асортимент сирів (“Голландський” брусковий жирністю 45 %, “Російський”, “Мааздамер”, “Дуплет” “Мармуровий”, “Бучацький чеддер” жирністю 50 %, “Сулугуні” жирністю 45 %, ковбасний копчений), делікатесну суміш “Бучацький делікатес”, сухий концентрат сироваткових білків із масовою часткою білка до 70 % (протеїн, який використовують для спеціального дієтичного харчування), демінералізовану суху сироватку, лактозу (харчовий молочний цукор), сухе знежирене молоко, тонізуючі лакто-напої, збагачені мікрофлорою.

ПП “Чортківсир” виробляє вершкове масло жирністю 85 %, сир тертий у порошок, сири голубі і сири неперероблені, сири перероблені (плавлені) та реалізує їх через підприємства оптової торгівлі.

М'ясопереробна промисловість – підсистема, складова агропромислового комплексу (АПК) Тернопільської області, яка базується на сировині, що вироблена у сировинній ланці АПК. Галузі-партнери м'ясопереробної промисловості інтегруються за територіально-виробничим принципом взаємодії, взаємозв'язку, взаємозалежності у розвитку та функціонуванні. Головне призначення – забезпечення населення області в м'ясі та м'ясопродуктах, збільшення, по можливості, обсягу експорту продукції.

Основа – галузі м'ясного і м'ясо-молочного скотарства, свинарства, птахівництва та інших, що мають виробничі цикли: кормовиробництво; штучне запліднення худоби; вирощування ремонантного молодняка та оновлення маточного стада

тварин; вирощування й відгодівля м'ясного поголів'я, його реалізація; вет- і техобслуговування основного виробництва.

В Тернопільській області для виробництва м'яса та м'ясопродуктів використовують усі види домашніх тварин. Зокрема, це свинина, яловичина, конятина, баранина. Незначну частину у цьому загальному виробництві посідає м'ясо птиці, кролів тощо [21].

Головним поставником свіжого м'яса є особисті господарства сільгоспвиробників і фермерські господарства.

У 1980 році сільськогосподарськими підприємствами Тернопільської області було вироблено 62,6 тисяч тонн яловичини й телятини, 31,9 тисяч тонн свинини, 300 тонн баранини й козлятини, 6,5 тисяч тонн м'яса птиці, 900 тонн м'яса кролів, 400 тонн конини. У 1990 р. ці показники становили відповідно 76,4; 36,0; 600; 9,1; 800; 400; у 2000 році ці показники зменшилися до 31,1; 12,0; 100, 4,4; 400 і 200 [16, с. 584].

Звертає на себе увагу помітне скорочення ролі великих сільськогосподарських підприємств і неспинне зростання ролі особистих господарств, особливо у виробництві свинини (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Виробництво м'яса, м'ясних продуктів та ковбасних виробів в Тернопільській області за видами*, тисяч тонн

Вид м'ясної продукції	Роки								
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014
М'ясо великої рогатої худоби	65,7	18,9	12,3	13,3	7,3	7,7	7,1	10,1	7,1
М'ясо свиней	9,2	2,0	0,3	0,7	0,9	1,0	0,5	0,7	1,1
Вроби ковбасні, сосики, сардельки	9,1	2,1	4,8	0,4	0,5	0,6	0,5	0,5	0,4
Ковбаси ніпівкопчені	6,1	1,7	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3
Вироби ковбасні	2,4	0,6	1,8	0,4	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [19]

Зменшення виробництва м'яса за останні роки пояснюється зниженням м'ясних ресурсів (зменшенням поголів'я великої рогатої худоби і свиней).

Також характерною ознакою останніх років є помітне зменшення закупівель м'яса, які складають основу переробної ланки. Це простежується як у абсолютних показниках державних закупівель м'яса, так і через частку по відношенню до минулих років.

Раціональна межа виробництва м'яса в межах Тернопільської області становить 105-110 тисяч тонн, критична – 60-65 тисяч тонн. В області виробляють м'яса значно менше від критичного рівня. У загальному балансі м'яса допущено зменшення до 25 % частки свинини, що має бути не менше 30-35 %.

М'ясопереробна галузь промисловості в області представлена рядом великих м'ясопереробних підприємств та понад 70 невеликими підприємствами і окремими цехами з виробництва м'ясопродуктів і субпродуктів.

У Тернополі та розміщених навколо нього ряді сільських населених пунктів діють цехи із значними обсягами виробництва ковбасних виробів. Серед них: ТОВ “Агро-віта”, ПП “Безпалько Н. С.”, ПП “Войтович І. Я.”, ПП “Стецик З. Й.”, ПП “Юрга Т. Б.”.

У Чорткові діє ПП “ВКФ Вінко”, яке виробляє увесь набір м’ясних продуктів, окрім клесжелатинових, а також м’ясопереробний комплекс ТОВ “М’ясні продукти”.

У Бережанському районі заготівлю худоби і виробництво м’яса здійснює Бережанське районне споживче товариство.

У Борщівському районі заготівлю худоби і виробництво м’яса здійснюють ТОВ “Подільський АПК” (Борщів), ПМП “Артур” (сmt Скала-Подільська), м’ясопереробне підприємство ПП “Каморра” (Скала-Подільська), ковбасні вироби виготовляють цехи у селах Озеряни, Цигани, Турильче.

У Бучачі та Бучацькому районі діє ПП “Заготівельник-2009”, яке займається закупівлею та переробкою м’яса, реалізує великими і дрібними партіями охолоджене м’ясо – свинину, яловичину, баранину та курятину – на місці, а також у Тернополі та Києві. Ковбасні цехи працюють в Бучачі (“Салями” і “ПП Бебіх С. М.”), Золотому Поточі (“Сенкор”). Бучацьке районне споживче товариство виробляє м’ясну продукцію і реалізує її через мережу магазинів “Теко”.

У Гусятинському районі виробництвом і реалізацією м’яса та м’ясопродуктів, головним чином ковбаси, займається міні-м’ясокомбінати ПП “Фенікс ЛМ” (село Гадинківці), ПП “М’ясник” (Хоростків), ПП “Масар-Агро” (Кипичинці).

Основним виробником м’ясопродуктів у Гусятинському районі є ТОВ “Зірка” (Копичинці – так звані “Копичинецькі ковбаси”). Підприємство відоме не тільки в Тернопільській області, а й за її межами.

Сировину – м’ясо та спеції – підприємство закуповує у різних виробників лише при наявності усіх дозвільних та супровідних документів. На підприємстві використовують спеціальні рецепти та способи приготування м’ясних продуктів. Частина продукції є автентично українською, частина походить ще з “радянських часів”. В основі складного виробничого процесу виготовлення “Копичинецьких ковбас” лежить коптіння натуральним димом.

В асортименті підприємства ковбасні вироби варені, ковбасні вироби непечінкові, свинина солена, сушена й копчена, ковбасні вироби з м’яса птиці.

Ковбасні цехи працюють у селі Ємелівка (приватний підприємець Лужний Я. А. випускає “Ємелівські ковбаси”, а також приватний підприємець Горобець Г. І.), Гримайлові (приватний підприємець Горохівський Є. І.), Коцюбинцях (приватний підприємець Душніцький М. В.), Копичинцях (ПП Дорогий П. Ф. і ПП Тимчишин В. І. – “ТІМА&Ко”).

У Заліщицькому районі закупівлею і забоєм худоби займається ПП “Дон-Продукт” (Угриньківці) і ТОВ “Агросвіт” (Торське), виробництвом ковбас – ПП “Пристаж” (Заліщики), СПД “Тракало Н. В.”.

У Збаразькому районі забоєм худоби займається ТОВ “Бекон-Січ” і м’ясопереробний цех ПП “Адамович Я. Б.” (Збараж). Діють ТОВ “Благодар-Агро” (село Базаринці), яке виробляє свіже й заморожене м’ясо, свіжу яловичину; ПП “Меркурій” (місто Збараж), яке займається заготівлею великої рогатої худоби, виробництвом яловичини і свинини у тушках, півтушках і м’ясних субпродуктів та

ковбас; ТОВ “Агровіта” (місто Збараж, село Стриївка), яке виробляє м’ясо-продукти, м’ясні консерви, ковбаси, у тому числі із м’яса птиці. Ковбасні цехи діють у Стриївці, Лісках, і два – у Збаражі, міні-м’ясокомбінат – у Лозах (ПП “Мацик Р. М.”; виробляє “Вишнівецькі ковбаси”).

У Зборові та Зборівському районі діють ТОВ “ЗМП” (здійснює забій худоби, виробляє м’ясо і м’ясопродукти) і ТОВ “Білий берег” (здійснює забій худоби, виробляє м’ясо свійської птиці та кроляче); працюють ковбасні цехи у селі Ратищі та Озерній.

У Козівському районі діє ТОВ “Гриф” (село Конюхи). Виробляє м’ясо і ковбаси.

У Кременецькому районі основним м’ясопереробним підприємством є ПП “Кременецький м’ясокомбінат”, який виробляє увесь асортимент м’ясних продуктів. Працює м’ясопереробний комплекс ПП “Добровольська Н. І.” у Почаєві. М’ясні продукти виробляє кулінарний цех ПП “Войтюк О. Д.” у Кременці.

У Лановецькому районі м’ясо і м’ясопродукти виробляють м’ясопереробний комплекс ТОВ “Заготзбут” і ковбасний цех ПП “Рижак Є. Й.” (обидва у Ланівцях).

У Монастириському районі ковбасний цех працює в Ковалівці.

У Підволочиському районі діє сільськогосподарське ТОВ “Україна” (село Скорики), яке виробляє свинину, ТОВ “Скалат-М’ясо” (селище Скалат), яке виробляє м’ясо і субпродукти (свіже й заморожене м’ясо яловиче, субпродукти харчові, тваринні жири, готові м’ясні продукти, ковбаси і м’ясні консерви), ТОВ “Заготсервіс” (Підволочиськ) виробляє яловичину свіжу (туші, півтуші, чвертки), блочну й охолоджену, конину, яловичий жир, свинину свіжу (туші, півтуші), м’ясопродукти глибокого заморожування, харчові субпродукти, і ПП “Харчовик” (м’ясні консерви), а також , бойня СП “Мета” (Підволочиськ), ковбасні цехи в Богданівці, Кам’янках, Гниличках, цех м’ясних субпродуктів ТОВ “Богатир” у Качанівці.

У Тербовлянському районі заготівлею м’яса займається бойня ТОВ “Микулин” у Микулинцях (свіже м’ясо й заморожене, яловичина й свинина свіжа), ПП “Тер-Агро” і СПД “Трусь І. В.” з Тербовлі. М’ясопереробні та ковбасні цехи працюють у селах Воля й Конопківка, селищі Микулинці, селі Мшанець (СПД “Ухач С. М.”).

У Тернопільському районі активно працюють спільне українсько-польське підприємство ТОВ “М’ясовіта” (село Драганівка), яке виробляє свинні туші, півтуші і чвертки, харчові субпродукти, ковбасні вироби, яловичину (тушки, півтушки, чвертки), ковбасні вироби із м’яса птиці, ТОВ “М’ясопродукт МПК” (м’ясопереробний комплекс у селі Ступки), яке виробляє м’ясо забійних тварин та птиці, м’ясні товари і харчові субпродукти, ПАП “Медобори” (Велика Березовиця).

Діють ковбасні цехи у Підгородньому (ПП “Греченюк О. І.”), Петрикові (ПП “Сулипа М. Т.” – виробляє “Ковбасні вироби від Сулипи”, ПП “Скакодуб І. С.”, ПП “Пташник О. М.”, ПП “Атаманова О. М.”, ПП “Довгошия Я. В.”), Дичкові (ПП “Прокопчук Н. Б.”), Чернелеві Руському (ПП “Чубатий П. М.”), Івачеві Долішньому (ПП “Федорів Н. М.”), а також мінім’ясокомбінат СПД “Рибак” у Плотичі.

У Чортківському районі м’ясопереробний комплекс ЗАО “Агро-продукт” (село Росохач) здійснює виробництво м’яса і субпродуктів, переробку домашньої птиці і кроликів та реалізує оптом м’ясо і м’ясні продукти. Працюють ковбасні

цехи СПД “Вишинський В. Я.” у селі Калинівщина, СПД “Солтис М. А.” у Горішній Вигнанці.

У Шумському районі виробником і реалізатором м’яса і м’ясопродуктів є Шумський м’ясокомбінат.

Реалізація м’яса і м’ясопродуктів відбувається через мережу власних магазинів м’ясопереробних підприємств, а також через мережу оптової й роздрібною торгівлі (“М’ясна хатка”, “Родинна ковбаска”, “Росана”, “Золотий півник”, “М’ясна точка” тощо).

Основними напрямками розвитку м’ясопереробної промисловості в Тернопільській області є: інтенсивне вирощування, відгодівля та відтворення вітчизняних і зарубіжних порід худоби й птиці; прискорений розвиток свинарства, скотарства, птахівництва й вівчарства у господарствах усіх форм власності; відродження великих механізованих ферм і комплексів з відгодівлі тварин та їх гарантоване забезпечення повноцінними кормами; поглиблення процесів агропромислової інтеграції шляхом створення агроформувань, що включають відгодівельні господарства, м’ясопереробні підприємства, комбикормові заводи та приватні господарства населення; ефективне використання існуючих виробничих потужностей м’ясопереробної промисловості; розширення мережі фірмової торгівлі та підвищення платоспроможності попиту населення на м’ясо й м’ясопродукти вітчизняного виробництва.

Прискорити вихід м’ясопереробної промисловості з кризи та підвищити ефективність функціонування можна, створюючи відкриті акціонерні товариства за участю держави (холдинг, компанії, корпорації та інші інтегровані утворення), які будуть діяти на основі взаємоузгоджених інтересів усіх учасників технологічних процесів у продуктивній вертикалі з виробництва м’яса та м’ясопродуктів.

На території області сформувався Тернопільсько-Збараський вузол із виробництва м’ясо-ковбасної продукції, перероблення молока та виробництво жирних сирів у поєднанні з випуском хлібобулочних, круп’яних, кондитерських виробів, борошна, пиво-безалкогольних напоїв і мінеральних вод. До складу вузла входять промислові центри Тернопіль, Збараж, Теревовля, Микулинці, Великі Бірки, Козова та промислові пункти Велика Березовиця, Острів, Велика Лука, Біла, Великий Глибочок [20].

Література

1. *Борицівська* тютюново-ферментаційна фабрика / Тернопільський Енциклопедичний Словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 175.
2. *Борицівський* спиртзавод / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 4 (додатковий). А-Я. – С. 73.
3. *Бровар* / Тернопільський Енциклопедичний Словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 187.
4. *Господарство* Тернопільщини // Тернопільський Енциклопедичний Словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с.
5. *Дем’янова І.* Тернопільський завод безалкогольних напоїв / І. Дем’янова // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський та ін. — Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат “Збруч”, 2008. – Том 3. – С. 426.

6. *Добра вода* / Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004–2010. – Том 1. – С. 509-510.
7. *Заставецька, О. В.* Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку / О. В. Заставецька. – Тернопіль. 1993. – 203 с.
8. *Заставецька, О.* Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні і методичні основи дослідження / О. Заставецька – Тернопіль, 1997. – 233 с.
9. *Ковалівський спиртзавод* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 108.
10. *Козлівський спиртзавод* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 130.
11. *Кондитерська промисловість* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 156.
12. *Марилівський спиртзавод* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 458-459.
13. *Млинарство* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – 706 с.
14. *Молокопродуктовий* підкомплекс Тернопільщини (МППК) / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Том 2. – 706 с.
15. *Монастирська тютюново-ферментаційна фабрика* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 2. – С. 491.
16. *М'ясопродуктовий* підкомплекс / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 2. Том 2. – С. 584.
17. *Новосілівський спиртзавод* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 4. А-Я. – С. 418.
18. *Підприємства-виробники* промислової продукції Тернопільської області у 2014 році. Статистичний бюлетень / Відповідальна за випуск І. П. Кутузова. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015.
19. *Статистичний щорічник* Тернопільської області. 2014 рік. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 442 с.
20. *Сухий П.* Територіальна організація і структура харчової промисловості Західноукраїнського регіону / П. Сухий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Географія». – 2011. – №1. – С. 44-49.
21. *Тернопіль і Тернопільщина.* – Тернопіль, «Галс», 2001. – 54 с.
22. *Тернопільська кондитерська фабрика* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2005. – Т. 2. – С. 156.
23. *Тернопільщина* виробляє. Каталог-довідник / Тернопільська обласна державна адміністрація. Управління економіки. – Тернопіль, 1997. – 22 с.
24. *ТОВ «Сім-Сім»* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 4 (додатковий). А-Я. – С. 558.
25. *ТОВ «Тернопільхліб»* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 4 (додатковий). А-Я. – С. 624.
26. *Ягільницький тютюново-ферментаційний завод* / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 3. П-Я. – С. 708.

2.3.2. Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість

Лісова і деревообробна промисловість об'єднує заготівлю і переробку деревини. Основні її галузі – лісозаготівельна, деревообробна, целюлозно-паперова і лісохімічна. Проте, основою розвитку промисловості є лісове господарство. Воно займається розведенням (насадженням), упорядкуванням, захистом та охороною лісів.

Частка лісової і деревообробної промисловості в усьому промисловому комплексі Тернопільської області досить низька (менше 2,5 %), галузь не задовольняє потреб економіки і населення регіону в багатьох важливих видах продукції. Це пов'язано, насамперед, з обмеженою сировинною базою яка зумовлена невисокою лісистістю, переважанням лісів з обмеженим експлуатаційним значенням, невеликою заготівлею лісу. Потреби галузі покриваються за рахунок власних ресурсів лише частково, основна частина деревини завозиться з інших регіонів та країн.

Площа земель лісогосподарського призначення області станом на 01.01.2014 року становила 201,4 тис. га, з них 183,2 тис. га земель, вкритих лісовою рослинністю. Лісистість області складає 13,3 %, що нижче за науково-обґрунтований показник для регіону (20 %) та значення середнього для України показника (14 %). На одного жителя області припадає 0,19 га вкритих лісом земель (по Україні – близько 0,2 га) [13].

Ліси на території області розташовані нерівномірно та зосереджені, в основному, у північній (з переважанням соснових деревостанів) і північно-західній частині (бук, граб), де лісистість досягає 20-25 %, а також у південній частині (дуб, граб), де лісистість досягає 14-18 % (табл. 2.19). Лісові масиви розташовані, в основному, на плато та схилах Бережанського горбогір'я, Кременецьких гір, Товтрового кряжу та у долинах річок Коропець, Стрипа, Серет, Збруч, Дністер та виконують захисні, водорегуляторні, рекреаційно-оздоровчі функції і мають обмежене експлуатаційне значення.

Ліси в Тернопільській області закріплені за кількома постійними лісокористувачами. Лісовий фонд області перебуває у віданні багатьох міністерств, відомств і організацій. Найбільшими з них (78 % площ) є Тернопільське обласне управління лісового та мисливського господарства, що є регіональним підрозділом Державного агентства лісових ресурсів України. Біля 10 % лісів закріплені за органами місцевого самоврядування, а близько 8 % перебувають на землях запасу сільських рад (захисні, у тому числі полезахисні, лісові смуги). Окремі ліси є у віданні Міністерства аграрної політики та продовольства, а також у віданні Міністерства оборони. Останніми роками триває процес зміни законодавства з метою зосередження управління усіма державними лісами Державним агентством лісових ресурсів України [20].

Станом на 01.01.2014 рік 157,3 тис. га лісів області перебували у постійному користуванні державних підприємств Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства [13]. В структурі обласного управління є: 5 лісництв (ДП (державне підприємство) «Бережанське лісомисливське господарство», ДП «Бучацьке лісове господарство», ДП «Кременецьке лісове господарство», ДП «Тернопільський лісгосп», ДП «Чортківське лісове господарство»). Окрім державних підприємств в структурі Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства знаходиться природний заповідник «Медобори» [20].

Лісозабезпеченість адміністративних районів Тернопільської області*

№	Адміністративні райони	Площа району, км ²	Площа земель вкритих лісовою рослинністю, га	Частка земель під лісами (лісовими ділянками), %	Потреба в нових лісах для досягнення оптимальної лісистості, га
1	Бережанський	661	20728,6	31,4	-
2	Борщівський	1006	15172,6	15,1	4900
3	Бучацький	802	11838,3	14,8	4200
4	Гусятинський	1016	15793,2	15,5	4500
5	Заліщицький	684	9674,3	14,1	4000
6	Збаразький	863	7150,4	8,3	10000
7	Зборівський	977	9990,7	10,2	9000
8	Козівський	694	3694,8	5,3	10200
9	Кременецький	918	14890,4	16,2	3000
10	Лановецький	632	3376,1	5,3	9000
11	Монастирський	558	13499,6	24,2	-
12	Підволочиський	837	3809,5	4,6	12600
13	Підгаєцький	496	8445,2	17,0	1400
14	Теребовлянський	1130	8750,5	7,7	13000
15	Тернопільський	749	5245,6	7,0	9500
16	Чортківський	903	11080,6	12,3	6700
17	Шумський	838	19737,9	23,6	-
18	м. Тернопіль	59	287,4	4,9	-
	Усього по області	13823	183165,7	13,3	93000

*За даними Тернопільського обласного управління лісового та мисливського господарства

До складу ДП «Бережанське лісомисливське господарство» входить вісім лісництв: Бережанське, Завалівське, Козівське, Конюхівське, Литвинівське, Нараївське, Підгаєцьке, Урманське загальною площею 29665 га. Зона діяльності ДП охоплює п'ять адміністративних районів: Бережанський, Козівський, Зборівський, Монастирський, Підгаєцький.

За даними обліку на 01.01.2014 рік лісові землі із загальної площі становили 28473 га, в т.ч. під лісовими культурами (насадження створені лісівниками) – 13295 га. Основними лісоутворюючими породами був бук (на площі 10130 га), дуб (на площі 10706 га), хвойні породи - 3064 га та м'яколистяні (береза, осика) на площі 619 га.

Середній запас на 1 га вкритих лісом земель на стиглих та перестійних деревостанів становив 254 м³, що на 28 % більше від показника 1996 р.

ДП «Бучацьке лісове господарство» розташоване у південно-західній частині Тернопільської області на території Бучацького, Монастирського, Теребовлянського та частково Заліщицького районів. Станом на 01.01.2014 рік загальна площа підприємства становила 26570 га. 92,6 % його площ були вкриті лісом. Підприємство об'єднує сім лісництв: Бучацьке, Дорогичівське, Золотопотіцьке, Коропецьке, Криницьке, Монастирське і Язловецьке.

Ліси розміщені на території лісгоспу нерівномірно. Нижчий процент лісистості на північному сході території а вищий – на південному заході. Найвищий процент лісистості має Монастирський адміністративний район – 23,1%.

В породному складі дубові насадження становлять 67,9 %, грабняки – 6,4 %, а м'яколистяні – 1,9 %. Значні площі займають бучини та хвойні насадження. У віковій структурі молодняки займають 20,5 %, середньовікові – 57,3 %, пристигаючі – 10 %, а спілі до 12,2 %.

На площі 28939 га розкинулись лісові масиви ДП «Кременецьке лісове господарство». Розташоване підприємство у північній частині області на території Кременецького, Лановецького, Шумського та частково Збарзького районів. Станом на 01.01.2014 рік загальна площа підприємства становила 29051 га. 70,6 % площі вкриті лісом. У підпорядкуванні лісгоспу 8 лісництв, нижній склад та авто-транспортний цех.

Основа розвитку лісового господарства на підприємстві – нарощування лісо-сировинного потенціалу лісового фонду шляхом створення нових висопродуктивних лісів із сосни звичайної, дуба звичайного, ясена, плантаційне вирощування лісів із швидкоростучих деревних порід модрина європейської, модрина японської, дуба червоного; заліснення низькопродуктивних еродованих земель, а також охорона, збереження, підвищення захисних функцій лісу.

ДП «Тернопільський лісгосп» площею 26021 га розташоване в центральній частині Тернопільської області на території 6 адміністративних районів, а саме: Збарзького, Зборівського, Підволочиського, Тербовлянського, Тернопільського і частково Чортківського. Загальна площа підприємства становить 23698 га і об'єднує сім лісництв: Буданівське, Залозецьке, Збарзьке, Микулинецьке, Мшанецьке, Скалатське, Тербовлянське.

На території лісництва є сприятливі умови для вирощування таких листяних порід, як: дуб, бук, граб, ясен, черешня, берест; хвойних: модрина японська, модрина європейська, ялина, сосна.

До складу ДП «Тернопільське лісове господарство» входить ще три виробничі підрозділи: лісопильно-деревобробний цех; нижній склад; ремонтно-механічний цех.

ДП «Чортківське лісове господарство» розміщене в південній частині Тернопільської області на території чотирьох адміністративних районів: Гусятинського, Чортківського, Борщівського та Заліщицького. Загальна площа підприємства становить 35536 га і об'єднує десять лісництв: Гусятинське, Копичинське, Білецьке, Колиндянське, Улашківське, Скала-Подільське, Борщівське, Заліщицьке, Гермаківське, Наддністрянське.

Серед переважаючих порід на території господарства є такі листяні, як: дуб (70,5 %), граб (11,0 %), ясен, клен, берест; та такі хвойні, як: сосна, модрина, ялина, ялиця. У віковій структурі молодняки займають 45,9 %, середньовікові – 42,2 %, пристигаючі – 7,5 %, а стиглі – 4,1 %.

Загальний запас деревостанів Чортківського лісгоспу становить 6123 тис.м³, в т.ч. стиглих і перестиглих насаджень 300 тис. м³.

В цілому, господарська діяльність вказаних підприємств направлена на вирощування високопродуктивних насаджень, їх експлуатацію і максимальну переробку заготовленої деревини. Основними місцевими споживачами деревини є сільськогосподарські підприємства, населення, будівельні організації, тощо. Проте, як уже зазначалося, для потреб деревообробної галузі промисловості Тернопільської області місцевої сировини вкрай недостатньо.

Впродовж останнього десятиліття спостерігалось постійне зростання показника обсягів виробленої продукції, робіт та послуг лісового господарства (у фактичних цінах). У 2014 р. в області вироблено продукції на суму 119,4 млн. грн., що у 6,6 рази більше, ніж у 2000 р.

Важливим завданням лісогосподарського комплексу є не лише раціональне використання наявних ресурсів, а й збереження та примноження лісових насаджень. Протягом 2014 р. відтворення лісів було проведено на площі 0,8 тис. га, з них 0,6 тис. га – садіння та висівання лісу, 0,2 тис. га – природне поновлення. Крім того, переведення лісових культур та поновлення у вкриті ліською рослинністю землі в 2014 р. здійснено на площі 1,4 тис. га [12].

Упродовж 2014 р. від хвороб лісу та впливу несприятливих погодних умов загинуло 133 га лісових насаджень, з них: 131 га – від хвороб лісу. У лісах області на площі 3,3 тис. га в 2014 р. були виявлені нові осередки шкідників і хвороб лісу. У результаті проведення комплексу заходів було оптимізовано 4,0 тис. га. Водночас, на кінець 2014 р. в області залишилося 6,7 тис. га лісу, ураженого хворобами та шкідниками, з яких 5,4 тис. га потребують негайних заходів захисту та лікування.

Важливу роль у збереженні лісових насаджень відіграє виявлення порушень лісового законодавства, яких у 2014 р. було зафіксовано 174 випадки, що стосувались незаконних вирубувань дерев. Внаслідок цих порушень в області знищено, або пошкоджено 0,3 тис. м³ деревини та було заподіяно шкоди лісу на суму 0,8 млн. грн [12].

Подальший розвиток лісового господарства є одним із резервів зміцнення економіки області. Важливу роль при цьому відіграють цільові державні програми. Зокрема на виконання програми «Ліси України» в 2014 р. в області було освоєно 93,6 млн. грн., з них 5,9 млн. коштів державного бюджету.

Загалом, аналізуючи сучасний стан лісового господарства Тернопільської області, можна констатувати, що лісова галузь регіону знаходиться в стані системного розвитку. У перспективі Тернопільському обласному управлінню лісового та мисливського господарства слід продовжити роботу направлену на удосконалення сталого ведення лісового господарства, а саме: досягнення оптимальної лісистості території області; забезпечення інвентаризації полезахисних лісових смуг, закріплення їх за землекористувачами, відновлення роботи агролісомеліоративних служб; забезпечення державної підтримки створення захисних насаджень та полезахисних лісових смуг на еродованих землях, що перебувають у приватній і комунальній власності; забезпечення охорони лісів від пожеж, зменшення їх кількості та мінімізацію наслідків, насамперед збереження природних екосистем та ресурсного потенціалу лісів; здійснення ефективного захисту лісів від шкідників і хвороб.

На базі лісового господарства розвивається **лісозаготівельна промисловість**, яка проводить вирубування, вивіз і первинну обробку деревини. Продукція лісозаготівлі - ділова деревина, яка використовується у деревообробній і целюлозно-паперовій промисловості, будівництві. Частка продукції лісозаготівель у загальних обсягах продукції лісового господарства в 2014 р. становила 95,5 % [12].

У 2014 р. рубки лісу були проведені лісогосподарськими підприємствами на площі 9,6 тис. га. У порівнянні до попередніх років площа суттєво не змінилася, проте у порівнянні до 2000 р. вона зменшилася на 18,7 %.

Основна маса деревини в регіоні заготовлюється від рубок головного користування. Лімітом заготівлі деревини в порядку рубок головного користування є розрахункова лісосіка, яка затверджується з врахуванням принципів безперервності та невиснажливості використання лісових ресурсів і забезпечує екологічно збалансоване лісокористування. Площа таких рубок лісу впродовж останніх років поступово збільшувалася і в 2014 р. становила 0,8 тис. га, що на 45,5 % вище від показника 2000 р. Найбільші площі таких рубок були у Бережанському районі (346 га), у Буцацькому, Кременецькому та Чортківському площі були дещо вищі від 100 га, незначні ділянки вирубані у Зборівському, Монастириському, Тернопільському та Шумському районах. На решті території області у 2014 р. рубки головного користування не проводились. Від усіх видів рубок загалом по області в 2014 р. було заготовлено 308,6 тис. м³ деревини, у тому числі від рубок головного користування – 129,9 тис. м³ (42,1 % до загальних обсягів заготівлі деревини).

Незважаючи на брак ресурсів, лісокористування в області є недостатньо інтенсивним. Це виявляє показник використання щорічного приросту запасів деревини. В лісах державного значення використання середнього приросту у 2014 р. становило 53,3 %. Близькі значення показника, у межах 44,2 % – 57,8 %, спостерігаються уже впродовж останніх п'ятнадцяти років [20]. Тобто в лісах фактично приростає майже вдвічі більше деревини, ніж використовується. Крім того, уже зрубаний ліс не завжди вчасно вивозиться чи взагалі не вивозиться з лісосік. На кінець 2014 р. залишки невивезеної деревини, яка підлягає реалізації становили 7,7 тис. м³.

Для подальшої ефективної лісозаготівлі та підвищення рівня забезпечення сировиною місцевих товаровиробників Тернопільському обласному управлінню лісового та мисливського господарства слід продовжити роботу направлену на: забезпечення екологічно орієнтованого та комплексного використання лісових ресурсів, зменшення обсягів суцільних рубок, заміну їх на поступові і вибіркові; посилення охорони лісів від незаконних рубок; подальший розвиток лісової транспортної інфраструктури; покращення умов праці та збільшення заробітної плати працівників галузі; відновлення роботи цехів первинної переробки при державних лісових господарствах.

Заготовлена ділова деревина йде на подальшу промислову переробку.

Проте **деревобробна промисловість** області формується не стільки на базі місцевої сировини як привізної. Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) підприємств за видами економічної діяльності «Оброблення деревини та вироблення виробів з деревини та корка, крім меблів» в 2014 р. становив 52,6 млн. грн., що на 45,7 % більше в порівнянні з 2013 р. Вартість експортованої деревини та виробів з деревини в 2014 р. становила 11,2 млн. дол. США, маси з деревини, або інших волокнистих целюлозних матеріалів – 1,3 млн. дол. США [12].

Загалом деревобробна промисловість поділяється на: лісопильну; виробництво дерев'яних будівельних конструкцій; виробництво фанери, дерев'яних плит і панелей, шпону; виробництво щитового паркету; виробництво дерев'яної тари. Але, у Тернопільській області представлені не усі її виробництва.

Лісопильна промисловість постачає пиломатеріали. За національним класифікатором України лісопильне та стругальне виробництво включає: розщеплення, очищення та рубання колод; розпилювання, стругання та оброблення деревини на верстаті; виробництво дерев'яних залізничних шпал; виробництво дерев'яних пар-

кету та покриттів для підлоги, незібраних; виробництво деревної вовни і борошна, тріски та стружки з деревини. Також сюди відноситься: сушіння деревини; просочування та хімічне оброблення деревини за допомогою просочувальних речовин або інших матеріалів.

В цілому лісопилна промисловість у своєму розміщенні тяжіє до лісозаготівель, проте, через брак місцевої сировини ліс кругляк завозиться з інших регіонів України і переробляється фактично в усіх районах Тернопільської області. За офіційними даними [1, 9] на території області станом на 2014 р. працювало понад 60 таких підприємств. У тому числі у Бережанському районі: ДП «Бережанське лісомисливське господарство», ТЗОВ «Успіх», ТЗОВ «Санза-ТОП», ТОВ «Пальма» у м. Бережани; ТЗОВ «Потурторський деревообробний завод» у с. Саранчуки. У Борщівському районі: ТОВ «Меблі-сервіс ЛТД», ПМП «ППК» у м. Борщів; ТЗОВ «Аеліта ЛТД» в смт. Скала-Подільська; ТОВ «Малюта» в с. Лосяч; ТОВ «Терра» в с. Цигани; ТОВ «Мельницеподільський виробничий комбінат» в смт. Мельниця-Подільська; ТЗОВ «Поділля-паркет» в с. Вовківці. У Буцацькому районі: ДП «Буцацьке лісове господарство», ТОВ «Фантазія лісова Сербія-Україна» в м. Бучач. У Гусятинському районі: ПП «Шик Галичина» в смт. Гусятин, ТЗОВ «Форест-Лот» в с. Увисла, ТОВ «Конціс» в с. Личківці. В Заліщицькому районі: ТЗОВ «Галицький ліс», ПП «Дари землі», ПП «Мопс-плюс» в м. Заліщики, ПП «Славутич», ТЗОВ «Біоресурс-енергія» в с. Дзвиняч. В Збарязькому районі: ПП «Збаразький тарний комбінат», ПП «Фаворит МО», ТОВ «Ввап» у м. Збараж. В Зборівському районі: «Зборівська ПМК №10» в м. Зборів, КП «Чистопадівське» в с. Чистопади. В Кременецькому районі: ДП «Кременецьке лісове господарство», ТОВ «Янтар», ТОВ «Пальміра 2000» в м. Кременець, ПП «Фенікс» в с. Іква, ТЗОВ «Олівалістрансопт» в с. Сапанів, ПП «Древзаготпереробка» в с. Андруга. В Підволочиському районі: ТЗОВ «Лак» в смт. Підволочиськ. В Тербовлянському районі: ТОВ «МІФ ЛТД», ТЗОВ «Перший Тернопільський деревообробний комбінат» в смт. Дружба. В Тернопільському районі: ДП «Тернопільське лісове господарство», КП «Агробудкомплект», ТЗОВ «Тендер-плюс», ТЗОВ «Герком», ТЗОВ «Вудвей», ТЗОВ «Хансакомвест», ТЗОВ «Шатекс-тер», ТОВ «Домобудівник», ПП «Шанс», ПП «Альтернатор», ПП «Інкруст-Г», ПП «Септіма», ПП «Імператор», ПП «ГТФ», ПП «Антеї-плюс», ПП «Євро-ленд», ПП «Антітрек» в м. Тернопіль, ПП «Континент» в с. Біла, ПП «Агнесса», ПП «Сенат-3» в с. Великі Гаї. В Чортківському районі: ДП «Чортківське лісове господарство» в м. Чортків, ТОВ «Агробудсервіс» у с. Горішня Вигнанка. В Шумському районі: КП «Андрушівка» в с. Андрушівка (рис. 2.16).

Крім вказаних підприємств лісопилним та стругальним виробництвом займалися й інші виробництва, часто приховуючи свою діяльність.

Виробництво дерев'яних будівельних конструкцій є основною складовою деревообробної промисловості Тернопільської області. За офіційними даними [1, 9] на території області станом на 2014 р. працювало понад 80 таких підприємств. У тому числі у Бережанському районі: ВАТ «Мікрон», ТОВ «Бережанський райсількомунгосп», ТОВ «Бережанська побутрембуддільниця», ТОВ «Радана», ПП «Престиж - плюс я», ПП «Столярні вироби», МПП «Гольцер», МПП «Зміна» у м. Бережани. У Борщівському районі: ТОВ «Мельницеподільський виробничий комбінат» в смт. Мельниця-Подільська; ВКФ «Руслана» в с. Гермаківка; ПП «Мейкер-дизайн» в с. Королівка. У Буцацькому районі: ТОВ «Монастир Василян» у м. Бучач.

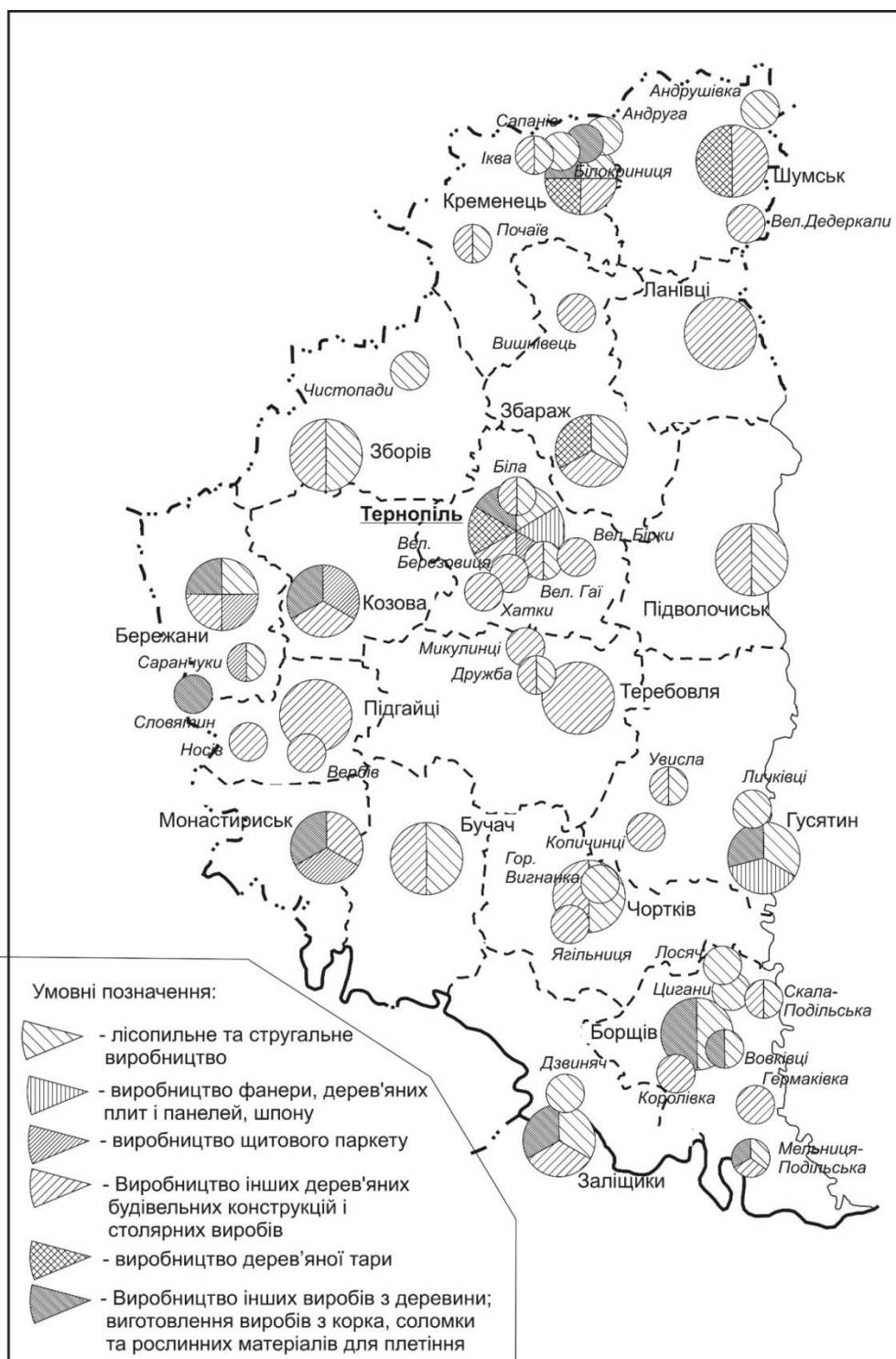

Рис. 2.16. Деревообробна промисловість Тернопільської області (станом на 01.01.2015р.)

У Гусятинському районі: ТОВ «Теплокомплект» у м. Копичинці; ТзОВ «Форест-Лот» в с. Увисла. В Заліщицькому районі: ТОВ «Агробуд», ТзОВ «Натура», КП «Дністер» в м. Заліщики. В Збаразькому районі: ПП «Збаразьтий тарний комбінат» у м. Збараж та МП «Околиця» в смт. Вишнівець. В Зборівському районі: ВАТ «Зборівська ПМК №10», ТОВ «Зборівська побутрембуддільниця» та ТОВ «Ольвія» в м. Зборів. В Козівському районі: ТзОВ «Темп паркет» в смт Козова. В Кременецькому районі: ДП «Кременецьк лісове господарство», ТОВ «Укрпром», ТОВ «Побутрембуд», ТОВ «Івро-Смига брус», ПП «Візит», в м. Кременець, КП «Кременецький райсількомунгосп» в м. Почаїв, «Біо-Ск» в с. Іква. В Лановецькому районі: ТОВ «Комунальник» у м. Ланівці. В Монастириському районі: ТОВ «Добробут ЛТД» в м. Монастириськ. В Підволочиському районі КП «Ремонтно-будівельна дільниця» і ТзОВ «Лак» в смт. Підволочиськ. В Підгаєцькому районі: КП «Міжгосподарська пересувна будівельна дільниця», МП «Будівельник» в м. Підгайці, МП «Юнарок» в с. Носів, КП «Марія» в с. Вербів. В Тербовлянському районі: ТОВ «Тербовлярембуд», МП «Бук» в м. Тербовля, ТОВ «Дружбівський деревообробний завод» в смт. Дружба, КП «Микулинецький полігон» в смт Микулинці. В Тернопільському районі: ВАТ «Тернопільська фабрика художніх меблів», ТзОВ «Тендер-плюс», ТзОВ «Терком», ТзОВ «Будсервіс ЛТД», ТОВ «Домобудівник», ТОВ «Беркут», ТОВ «Бріар», ТОВ «Мак», ТОВ «Наша ера», ТОВ «Пегас» ПП «Тернопільекспортліспром», ПП «Центр деревообробних технологій», ПП «Топаз», МПП «Арма», МПП «Тернопіль-медобори», МПП «Промсервіс», МП «Меблевик», ПП «Кипарис-а-лінія» ПП «Месанбуд», ПП «Сатурн» в м. Тернопіль, ТзОВ «Мак Тернопіль» та ТзОВ «Тернопільська меблева фабрика» в с. Біла, МП «Топільче» в с. Велика Березовиця, ТОВ «Сфера люкс», ТзОВ «Юджин», ПП «Вікторія» в с. Великі Бірки, ПП «Гатунок» в с. Великі Гаї, МПП «Песа» в с. Хатки. В Чортківському районі: ТОВ «Рембудсервіс», ПТВП «Смерека», ПП «Оксамит», ПП «Венгельсдорфер бау Україна» в м. Чортків та ТОВ «Галичанка» в с.Ягільниця. В Шумському районі: МП «Агробуд-1», МП «Топаз» в смт Шумськ, КП «Шумський райсількомунгосп», КП «Великодедеркальський комбінат комунальних підприємств» в с. Великі Дедеркали (рис. 2.15).

На відміну від лісопильної промисловості та виробництва дерев'яних будівельних конструкцій **виробництво фанери, дерев'яних плит і панелей, шпону** в Тернопільській області представлене слабо. Адже виробництво фанери та шпону тяжіє до сировини, а продукцію виготовляють з високоякісної деревини листяних порід, якої в області мало. Станом на 2014 р. на території області працювало лише 3 таких підприємства [1, 9]: ПП «Шик Галичина» в смт Гусятин, ВАТ «Ліском» і ТзОВ «Ліском-шпон» у м. Тернопіль.

Виробництво паркету в Тернопільській області здійснювалося на 4 підприємствах: ДП «Бережанське лісомисливське господарство» у м. Бережани, ТзОВ «Потурторський деревообробний завод» у с. Саранчуки Бережанського району, ТзОВ «Темп паркет» в смт Козова та ТзОВ «Деревообробний комбінат «Тернопільбуд» у м. Тернопіль.

Дещо краще в області розвинуто **виробництво дерев'яної тари**. У 2014 р. виробництво цієї продукції здійснювалося на таких підприємствах області: ПСК «Збаразький тарний комбінат» у м. Збараж, ДП «Кременецьке лісове господарст-

во» у м. Кременець, ПП «Саша» у м. Монастириськ, ПП «Шик Галичина» в смт Гусятин, ПП «Біоресурссервіс» у смт Шумськ, ПП «МВМ» у м. Тернопіль.

Меблева промисловість виробляє значну частину продукції деревообробної промисловості області. Вона тяжіє до споживача, а тому, центрами виробництва меблів є, практично, всі великі міста області чи їх передмістя (рис. 2.16). У своїй структурі меблева промисловість поєднує: виробництво меблів для сидіння, виробництво меблів для офісів та підприємств торгівлі, виробництво кухонних меблів, виробництво інших меблів.

Виробництво меблів для сидіння в Тернопільській області здійснювалося в понад 20 підприємствах [1, 9]. У тому числі в Бережанському районі: ДП «Бережанське лісомисливське господарство» в м. Бережани. У Борщівському районі: ТОВ «Меблі-сервіс ЛТД» в м. Борщів, ТЗОВ «Аеліта» в смт. Скала Подільська, ПП «Мейкер-дизайн» в с. Королівка, ТОВ «Терра» в с. Цигани. В Гусятинському районі: ПП «Шик Галичина», ПП «Меблева фабрика «Елегант» в смт Гусятин. В Кременецькому районі: ТОВ «Івро-Смига брус», ПП «Візит», в м. Кременець, КП «Кременецький райсількомунгосп» в м. Почаїв, «Біо-Ск» в с. Іква. В Тернопільському районі: ПП «Фабрика меблів «Нова», ВАТ «Тернопільська фабрика художніх меблів», ТОВ «Експеримент», ТОВ «Тімелі», ПП «Інгвін інвестування», МП «Яр», МП «Малина», МПП «Еліон» в м. Тернопіль, ТЗОВ «Тернопільська меблева фабрика» в с. Біла. В Чортківському районі: ТОВ «Агробудсервіс» у с. Горішня Вигнанка.

Виробництво меблів для офісів і підприємств торгівлі в області представлене лише в м. Тернопіль та передмістях. Основними підприємствами цієї підгалузі є: ПП «Фабрика меблів «Нова», ВАТ «Тернопільська фабрика художніх меблів», ТЗОВ «Тернопільська меблева фабрика», ТЗОВ «Акант», МПП «Еліон», МП «Меблевик», ТОВ «Серж», ТОВ «Платан», ТОВ «Захід-комфорт».

Виробництво кухонних меблів здійснювали вже названі підприємства Тернополя та району: ПП «Фабрика меблів «Нова», ВАТ «Тернопільська фабрика художніх меблів», ТЗОВ «Тернопільська меблева фабрика», ТЗОВ «Акант», ТОВ «Експеримент».

Виробництво інших меблів було представлене на таких підприємствах Тернополя та Тернопільського району: ПП «Фабрика меблів «Нова», ВАТ «Тернопільська фабрика художніх меблів», ТЗОВ «Тернопільська меблева фабрика», ТЗОВ «Акант», ТОВ «Експеримент», ТОВ «Серж», ТОВ «Амбер», ТОВ «Контакт-ГФ», МП «Меблевик», МП «Дана», ПП «Агнесса», ПП «Сенат-3», ПП «Фабрика меблів «Нова-прес», ПП «Декор», ПП «Інтер'єр-люкс», ПП «Віктор», МПП «Шарк», МПП «Смерека», МПП «Ремонтник».

Целюлозно-паперова промисловість розвивається в лісових районах, у місцях, де є електроенергія і вода, а тому, в області вона не представлена. Наявні лише виробництва, що є заключними стадіями виробничого циклу.

Виробництво гофрованого паперу та картону, паперової та картонної тари здійснювали: ТЗОВ «Тафір ЛТД» у м. Тернопіль, ТЗОВ «Христина» у м. Бережани та ПП «Обрій-пак» у м. Бучач (рис. 2.18).

Виробництво паперових виробів господарсько-побутового та санітарно-гігієнічного призначення представлене лише в м. Бучач у ТЗОВ «Укрколорпрес».

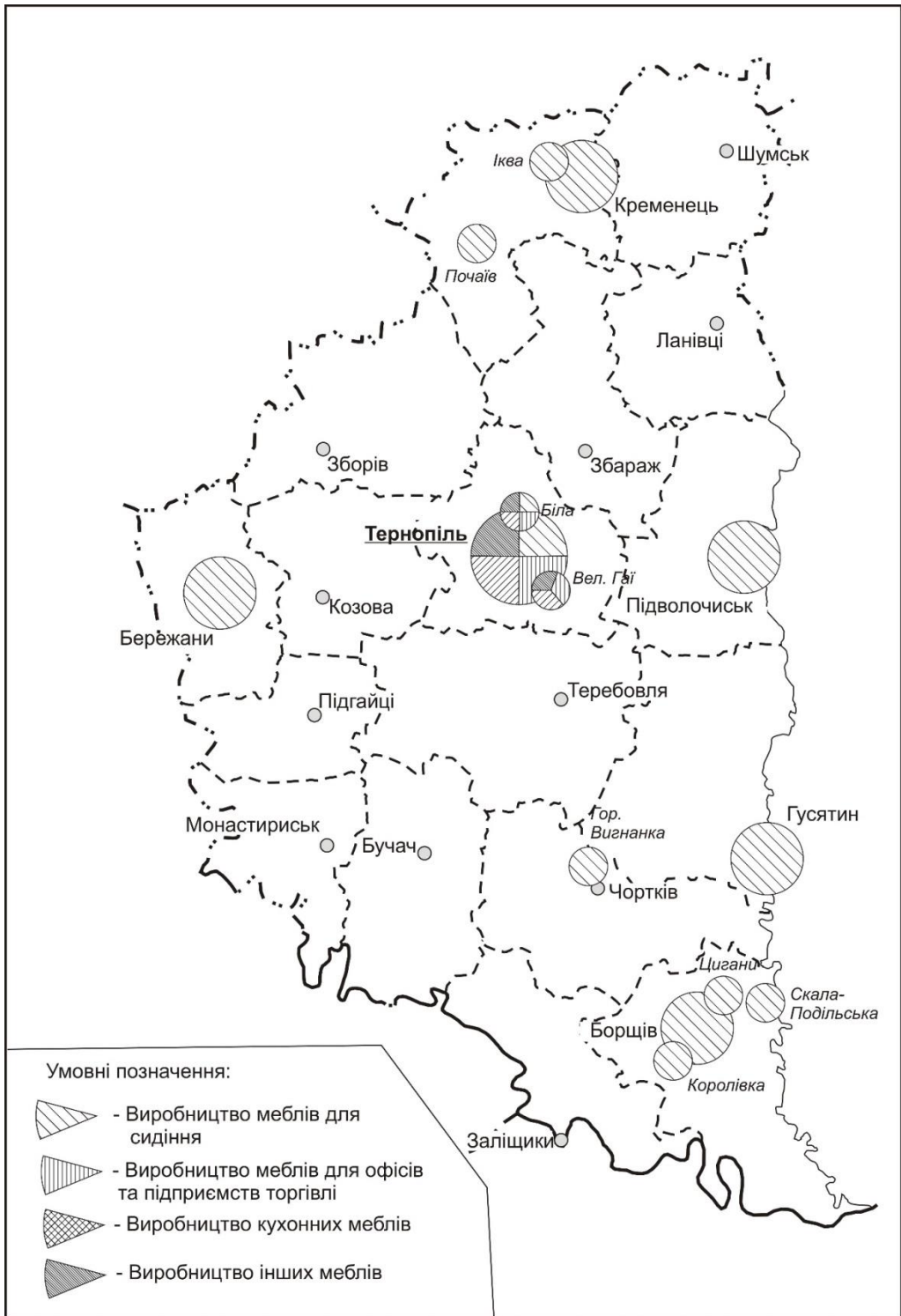

Рис. 2.17. Меблева промисловість Тернопільської області (станом на 01.01.2015р.)

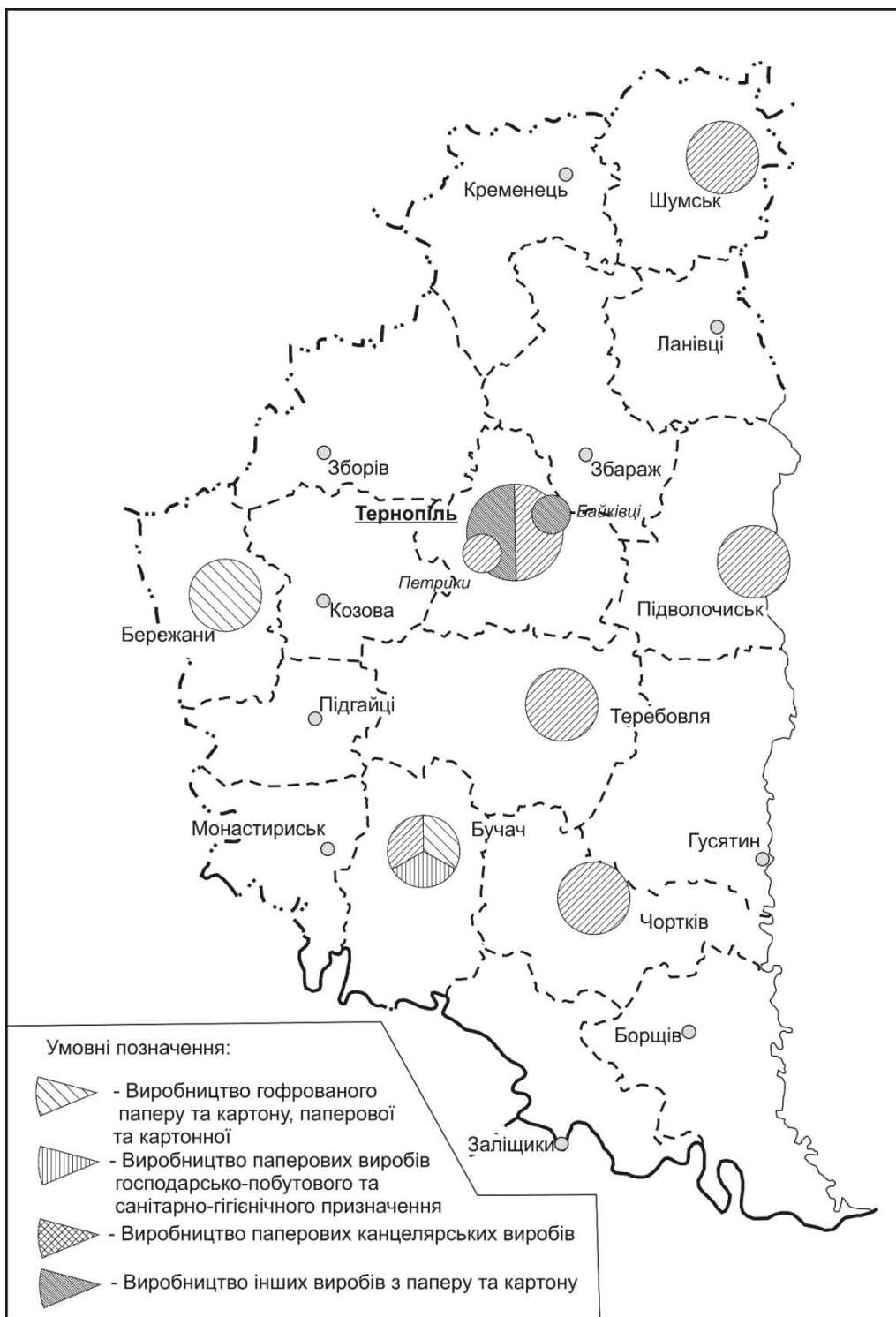

Рис. 2.18. Целюлозно-паперова промисловість Тернопільської області (станом на 01.01.2015р.)

Виробництво паперових канцелярських виробів здійснювали: ТЗОВ «Бучачдрук» в м. Бучач, ПАТ «Поліграфіст» в смт. Підволочиськ, КП «Теребовлянська районна друкарня» в м. Теребовля, СМП «Тайп», ТЗОВ «Терно-граф», ПП «Принтер інформ», ПП «Політек» в м. Тернопіль; ТЗОВ «Видавництво школярик» у с. Петриків; ВАТ «Поліграфіст», ПП «Алекс» в м. Чортків; ТЗОВ «Шумська друкарня» в м. Шумськ.

Виробництво інших виробів з паперу та картону представлене в області лише на двох підприємствах: ПП «Лілея» в м. Тернопіль та ТЗОВ «Видавництво фараон» в с. Байківці Тернопільського району.

Виробництва лісохімічної промисловості (які продукують кормові дріжджі, синтетичні смоли, оцтову кислоту, метиловий спирт, скипидар та ін.) зосереджені у основних лісопромислових районах держави. Сировиною для лісохімії є відходи від лісозаготівельної і деревообробної промисловості (гілки, живиця, тирса та ін.), а тому такі виробництва на території області відсутні.

Подальший розвиток лісової, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості Тернопільської області потребує вирішення комплексу питань, основними з яких є: подолання дефіциту сировини та її некомплексної переробки, раціоналізація використання лісових ресурсів, модернізація підприємств, створення безвідходних виробництв.

Забезпечення лісопромислового комплексу сировиною необхідно здійснювати переважно за рахунок більш повного і раціонального використання власних лісо-сировинних ресурсів. До основних напрямів вирішення сировинної проблеми в перспективі можна віднести: поліпшення структури споживання деревини і лісо-матеріалів; залучення до промислової переробки всієї маси економічно доступних ресурсів низькоякісної, дрібнотоварної лісосировини і деревних відходів; удосконалення діючих, впровадження нових ресурсозберігаючих і маловідходних технологій та процесів, здатних забезпечити зниження витрат деревини; збільшення лісозаготівель за рахунок інтенсифікації лісокористування, створення високопродуктивних плантаційних лісонасаджень.

В целюлозно-паперовій промисловості забезпечення сировинних потреб варто здійснювати за рахунок збільшення заготівлі макулатури і використання недеревних ресурсів сировини, зокрема соломи та відходів переробки сільськогосподарських культур.

Основою технічної політики в перспективі має бути здійснення реконструкції, модернізації, розширення перспективних та будівництво нових підприємств відповідно з вимогами структурної перебудови лісопромислового комплексу; застосування на їх базі нових технологій, насамперед з метою ефективного використання сировини, економії енергоресурсів, скорочення трудових витрат та підвищення якості і конкурентоздатності виробів.

Потрібне також фінансове стимулювання розвитку пріоритетних виробництв лісопромислового комплексу, які виготовляють продукцію, що користується підвищеним попитом і задовольняє потреби і вимоги внутрішнього і зовнішнього ринку (виробництва деревних плит, меблів, паперу тощо).

Література:

1. *Бізнес гід* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://business-guide.com.ua/>
2. *Дейнеко Л.В.* Ринки продукції деревообробної та целюлозно-паперової промисловості / Л.В. Дейнеко, П.М. Купчак / Проблеми, напрями та чинники сприяння розвитку внутрішнього ринку України (реальний сектор економіки): кол. монограф. / [Дейнеко Л.В., Осташко Т.О., Точилін В.О. та ін.]; за ред. чл.-кор. НАНУ А.І. Даниленка; д-ра екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко; д-ра екон. наук, проф. В.О. Точиліна; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ. – К., 2013. – С. 152–165.
3. *Деревообробна галузь мовою цифр* [Електронний ресурс] // Деревообробник –2011. – 1 вересня. – Режим доступу: http://www.derevo.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=202&Itemid=87.
4. *Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ligazakon.ua>.
5. *Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ligazakon.ua>.
6. *Ілляш І.Д.* Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства: [монографія] / І. Д. Ілляш, Д. В. Ткач. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
7. *Коваль Я.В.* Теорія ренти у форматі сучасної державної лісоресурсної політики / Я.В. Коваль // Проблеми модернізації лісоресурсної сфери в контексті просторового розвитку. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – С. 14–18.
8. *Концепція загальнодержавної програми сталого розвитку сільських територій до 2020 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ligazakon.ua>.
9. *Підприємства-виробники промислової продукції Тернопільської області у 2014 році* / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2015. – 69 с.
10. *Пінчевська О.О.* Актуальні напрями розвитку деревообробної промисловості в Україні [Електронний ресурс] / О.О. Пінчевська. – Режим доступу: <http://www.nubip.edu.ua>.
11. *Програма соціально-економічного та культурного розвитку Тернопільської області на 2014 рік.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/5346.htm>.
12. *Довкілля Тернопільщини за 2014 рік* : Статистичний збірник / Держстат України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2015. – 228 с.
13. *Регіональна програма «Ліси Тернопільщини» на 2014-2020р.* [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://ternopillis.gov.ua/userfiles/fck/file/Lisy_Ternopilshchyny_2020/rehionalna%20prohrama_lisy%20Ternopilshchyny_2020.pdf
14. *Саганюк М.П.* Стратегія розвитку деревообробної та меблевої промисловості [Електронний ресурс] / М.П. Саганюк. – Режим доступу: http://base.dnsgb.com.ua/files/journal/Lisove-gospodarstvo-l-r-d-promyslovist/2007_33/33_46-50.pdf.
15. *Соціально-економічний розвиток сільських територій: навч. посіб./* [Терещенко В.К., Ткачук В.А., Балановська Т.І. та ін.]; за ред. В.К. Терещенка. – Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – 348 с.
16. *Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення* / за ред. А. І. Крисоватого, О. М. Десятнюк. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 440 с.
17. *Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року* / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Булавка та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
18. *Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2015 року* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Mdspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11668/01-розвиток.pdf?sequence=1/>
19. *Статистичний щорічник Тернопільської області за 2014 рік* / Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2015. – 228 с.
20. *Тернопільське обласне управління лісового та мисливського господарства* [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ternopillis.gov.ua/work/forest-management>

2.3.3. Хімічна промисловість та виробництво пластмас

Тернопільська область як традиційно аграрно освоєна, із незначним запасом мінеральних корисних копалин, що можуть виступати сировиною для розвитку хімічної промисловості, відзначається низьким рівнем потенціалу розвитку цієї промисловості. Так, згідно кластерного аналізу проведеного у ДУ “Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього Національної академії наук України” за науковою редакцією С. О. Іщука (*Виклики та перспективи...*, 2018), область належить до III кластеру регіонів, що характеризується низькою часткою у структурі реалізованої хімічної продукції в Україні (1,11% у 2017 р.), експорту хімічної продукції (1,04% у 2017 р.) і капітальних інвестицій у виробництво хімічних речовин і хімічної продукції (0,15% у 2017 р.).

Тернопільська область при врахуванні чинника сировинного потенціалу і динаміки ключових показників діяльності також належить до регіонів з незначним потенціалом (рис. 2.19) і невисоким рівнем ефективності.

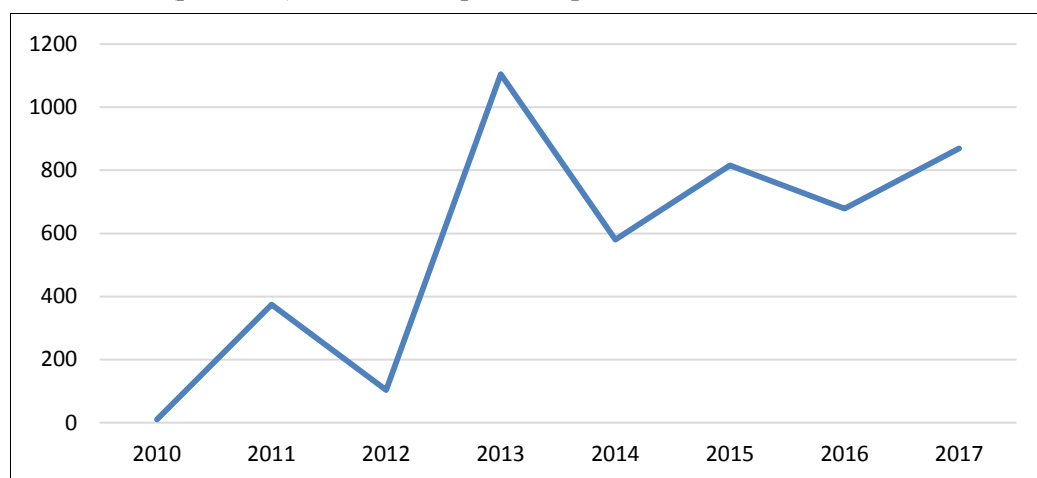

Рис. 2.19. Динаміка обсягу реалізованої хімічної продукції у 2010-2017 рр., млн грн.*

*Складено за даними Державної служби статистики України.

Проте темпи приросту експорту хімічної продукції з 2014 року незмінно високі із тенденцією до збільшення.

Виробництво продукції хімічної промисловості у структурі реалізованої промислової продукції Тернопільської області невеликий – всього 3,5%, тоді як виробництва гумових і пластмасових виробів, інших неметелевих мінеральних продуктів – 11,1% за підсумками 2018 р. (*Соціально-економічне становище Тернопільської області за 2018 рік*, 2019). Окрім цих видів продукції хімічна промисловість регіону також включає виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення й фармацевтичних продуктів і препаратів, однак вивчення згаданих напрямків промислового виробництва обмежується сучасним законодавством щодо конфіденційності статистичної інформації (дані не оприлюднюються).

Динаміка промислової продукції у виробництві хімічних речовин і хімічної продукції, а також виробництва гумових і пластмасових виробів, інших неметале-вих мінеральних продуктів свідчить про послаблення активності та погіршення показників розвитку галузі (табл.2.19).

Таблиця 2.19.

Індекси промислової продукції хімічної промисловості та виробництва пластмас у Тернопільській області, %*

	2015	2016	2017	2018	Довідково: в Україні у 2018 р.
Виробництво коксу та про-дуктів нафтоперероблення	х	х	х	х	103,5
Виробництво хімічних ре-човин і хімічної продукції	95,5	65,4	126,7	98,5	117,4
Виробництво основних фар-мацевтичних продуктів і фар-мацевтичних препаратів	х	х	х	х	101,1
Виробництво гумових і пласт-масових виробів, іншої неме-талеві мінеральної продукції	120,7	107,1	104,0	92,6	99,5

*Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Про це свідчать і показники фінансової результативності підприємств хімічної промисловості Тернопільської області (табл. 2.20).

Таблиця 2.20.

Фінансові результати до оподаткування підприємств хімічної промисло-вості за видами діяльності, млн грн.*

	2010	2015	2016	2017	2018
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції					
фінансовий результат (сальдо)	-0,1	-6,1	-2,2	0,6	-5,6
прибуток	0,2	0,3	0,1	1,1	0,0
збиток	0,3	6,4	2,3	0,5	5,6
частка підприємств, які одержали збиток, %	33,3	36,4	45,5	44,4	80,0
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції					
фінансовий результат (сальдо)	4,5	109,5	159,5	256,8	511,0
прибуток	15,4	138,5	178,8	287,3	524,0
збиток	10,9	29,0	19,3	30,5	13,0
частка підприємств, які одержали збиток, %	43,2	23,8	24,3	28,9	26,8

*Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Як видно із даних таблиці 2.20, збитковішими є підприємства з виробництва хімічної продукції, які практично щороку мають негативне фінансове сальдо, тоді як підприємства із виробництва гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції отримують позитивний фінансовий результат діяльності.

Виробничі потужності згаданих галузей становлять невеликі підприємства, що у минулому виконували істотну містоформувальну функцію, проте на сьогодні не відіграють значної ролі ні у структурі валового регіонального продукту, ані у структурі зайнятості місцевого населення. Зокрема, виробництво пластмас представлене такими підприємствами, як АТ “Підволочиська фабрика пластмасових виробів” (смт. Підволочиськ), ТОВ КП “Почаївська фабрика “Пластик” (смт. Почаїв); виробів з пластику – НВО “Геліос” (м. Терехів); виробництво поролону – “ФомЛайн-Галичина” (смт. Хоростків); виробництво гумотехнічних виробів – ТОВ “Намір” (м. Тернопіль), ТЗОВ “Лановецький завод гумотехнічних виробів” (смт. Ланівці); виробництво вінілштучшкір, лінолеуму – ТЗОВ “Вінісан” (м. Тернопіль); виробництво штучного газу – ТЗОВ “Озон ЛХЗ” (м. Бучач); виробництво побутової хімії – ПрАТ “Скалатська фабрика “Лотос” (смт. Скалат), ТЗОВ “Поллена-Україна” (с. Нагірянкa, Чортківський район).

Багато з цих підприємств стикнулись із стагнацією у хімічній промисловості, що характерна для всієї України, і тому переживають не найкращі часи у своєму розвитку. Поряд із низьким рівнем технологічності промислового виробництва в Україні, гострою проблемою є високий рівень імпортозалежності, зокрема, у сегменті проміжного споживання хімічної продукції (синтетичних пігментів та барвників, добрив, товарів побутової хімії). Найбільше це стосується споживання добрив у сільському господарстві, що притаманне й для Тернопільської області. Залежність сільськогосподарських товаровиробників від імпортової продукції хімічної промисловості значно підвищує собівартість кінцевої продукції.

Однією з ключових проблем хімічної промисловості (не лише української) є її висока сировинна залежність. Щоб удосконалити виробничі процеси і сприяти формуванню конкурентної (передусім за ціновими параметрами) сировинної бази хімічної промисловості, необхідним вбачається (*Виклики та перспективи розвитку хімічних виробництв у регіонах України, 2018*):

- підвищення рівня енергоефективності хімічних виробництв (освоєння технологій використання альтернативних, біовідновлювальних і вторинних джерел енергії та сировини);
- створення вертикально-інтегрованих структур (кластерів, промислових хімічних парків) із комплексної переробки та використання покладів сировини для хімічної промисловості;
- диверсифікації імпорту базової хімічної сировини;
- розроблення та реалізації інвестиційних проектів зі створення імпортозаміщувальних виробництв (невеликих поточних ліній для виробництва продукції малотоннажної хімії) для середнього та малого бізнесу;
- посилення захисту внутрішнього ринку від недобросовісної конкуренції у сегментах проміжного та кінцевого споживання хімічної продукції;
- запровадження жорстких процедур контролю за імпортом товарів задля недопущення та запобігання ввезенню на митну територію України хімічної продук-

ції (зокрема, контрабандної), яка не відповідає національним ветеринарним, санітарним, фітосанітарним та екологічним стандартам.

Одним із основних завдань при реалізації інвестиційних проєктів у хімічній промисловості є підвищення ефективності функціонування хімічних виробництв. Це необхідна умова забезпечення цінової конкурентоспроможності на світовому ринку хімічної продукції. Найбільший потенціал зростання ефективності лежить у площині вдосконалення процесів виробництва, логістики і дистрибуції. Так, скорочення тривалості виробничо-реалізаційних циклів у хімічній промисловості можливе шляхом налагодження безперервного функціонування системи управління матеріальними потоками на основі розвитку регіональних логістичних центрів і транспортної інфраструктури (*Виклики та перспективи розвитку хімічних виробництв у регіонах України, 2018*).

Як засвідчують результати наукових пошуків провідних фахівців у галузі, розвиток хімічної промисловості і в Україні, і у Тернопільській області зокрема повинен розглядатись не як внутрішньогалузевий, а як загальнонаціональний економічний вектор та пріоритет.

Література

1. Виклики та перспективи розвитку хімічних виробництв у регіонах України: наукове видання / С. О. Іщук, Л. Й. Созанський, Л. П. Коваль, О. В. Ляховська; НАН України. ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього Національної академії наук України»; наук. ред. С. О. Іщук. Львів, 2018. 91 с.
2. Головне управління статистики у Тернопільській області. URL: www.te.ukrstat.gov.ua
3. Основні показники діяльності промислових підприємств у 2018 році / Державна служба статистики України; Головне управління статистики у Тернопільській області. Тернопіль, 2019. URL: www.te.ukrstat.gov.ua
4. Промислове виробництво у Тернопільській області у 2018 році: експрес-випуск / Держстат;
5. Соціально-економічне становище Тернопільської області за 2018 рік: статистичний бюлетень / Держстат; Головне управління статистики у Тернопільській області. Тернопіль, 2019. 62 с. URL: www.te.ukrstat.gov.ua
6. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2018 рік / Державна служба статистики України; Головне управління статистики у Тернопільській області. Тернопіль 2019. 392 с.
7. Стратегія сталого розвитку хімічної промисловості України: збірник наукових праць / Під наук. ред. канд. техн. наук С.О. Силантьєва. К. 2011. 235 с.
8. Шевцова Г. З., Браславська О. В. Особливості сучасного потенціалу підприємств хімічної промисловості України. БізнесІнформ, 4, 2014, 140-146.
9. Шубін О.О. Хімічна промисловість України: економічні трансформації та перспективи. Донецьк, 2010. 628 с.

2.3.4. Промисловість будівельних матеріалів

Про стан економіки будь-якої держави можна судити за обсягами капітального будівництва, тому промисловість будівельних матеріалів справедливо називають індикатором інвестиційної активності.

Сучасна промисловість будівельних матеріалів - це комплексна галузь, яка містить у собі біля двадцяти самостійних підгалузей, багато з яких, у свою чергу, нараховують у своєму складі кілька видів виробництв, при цьому кожна підгалузь утворює свій ринок, який функціонує самостійно, утворюючи в сукупності загальний ринок будівельних матеріалів (рис. 2.20). Промисловість будівельних матеріалів є вагомим складником економіки будь-якої країни. Ця галузь, будучи матеріальною базою для будівельного комплексу, істотно впливає на темпи зростання в інших галузях економіки і соціально-економічний стан суспільства загалом. За ситуацією в будівельному комплексі можна безпомилково судити про інноваційно-інвестиційні процеси, які відбуваються в економіці країни (області).

Оскільки промисловість будівельних матеріалів розвивається під впливом двох чинників – сировинного і споживчого, то розміщення її об'єктів визначається власне обсягами будівельно-монтажних робіт в окремих районах й наявністю сировинних джерел. Сировинну орієнтацію виявляють зокрема такі підгалузі як видобуток й первинна обробка (тобто виробництво щебеню, бутового каменю, крихти, відсівів) будівельного каміння, а також виробництво в'язучих матеріалів (цементу, вапна, гіпсу). Споживчу орієнтацію демонструють такі підгалузі як виробництво будівельних конструкцій, пористих заповнювачів, скла, лакофарбових матеріалів, бетонних розчинів та ін.

Підгалузі промисловості будівельних матеріалів разом із будівництвом та проєктними й дослідними організаціями утворюють будівельно-індустріальний комплекс (БК) України, який через свою специфічність нерозривно пов'язаний з усіма галузями матеріального виробництва та обслуговування населення. Динаміка розвитку БК впливає як на макропоказники країни (зростання валового внутрішнього продукту, доходів бюджетів усіх рівнів тощо), так і на рівень добробуту окремих домогосподарств. Необхідний розвиток капітального будівництва, утримання на належному рівні вже існуючих об'єктів, забезпечення населення житлом, розбудова соціальної інфраструктури – усі ці завдання можуть бути вирішені лише через випереджаючий розвиток промисловості будівельних матеріалів.

Проблемними питаннями сировинного забезпечення, економічних особливостей розвитку промисловості будівельних матеріалів в Україні займалися Борейко В. І., Бурка Й. А., Бурка В. Й., Григорович М. Б., Давиденко О. П., Єхимов В. А., Канак Й. В., Крупка Я. Д., Міщенко В. А., Міщенко В. С., Острозька О. А., Романчук А. Л., Сивий М. Я., Цепенюк Н. М. та ін.

В Тернопільській області промисловість будівельних матеріалів дістала порівняно стабільний розвиток. Цій обставині сприяла наявність в регіоні достатньо потужної мінеральної сировинної бази, яка й визначила у значній мірі основні тенденції розміщення й розвитку багатьох підгалузей даної галузі промисловості. Більшість із поданих на рис. 2.19 структурних підрозділів галузі в тій чи іншій мірі представлені в промисловому потенціалі області.

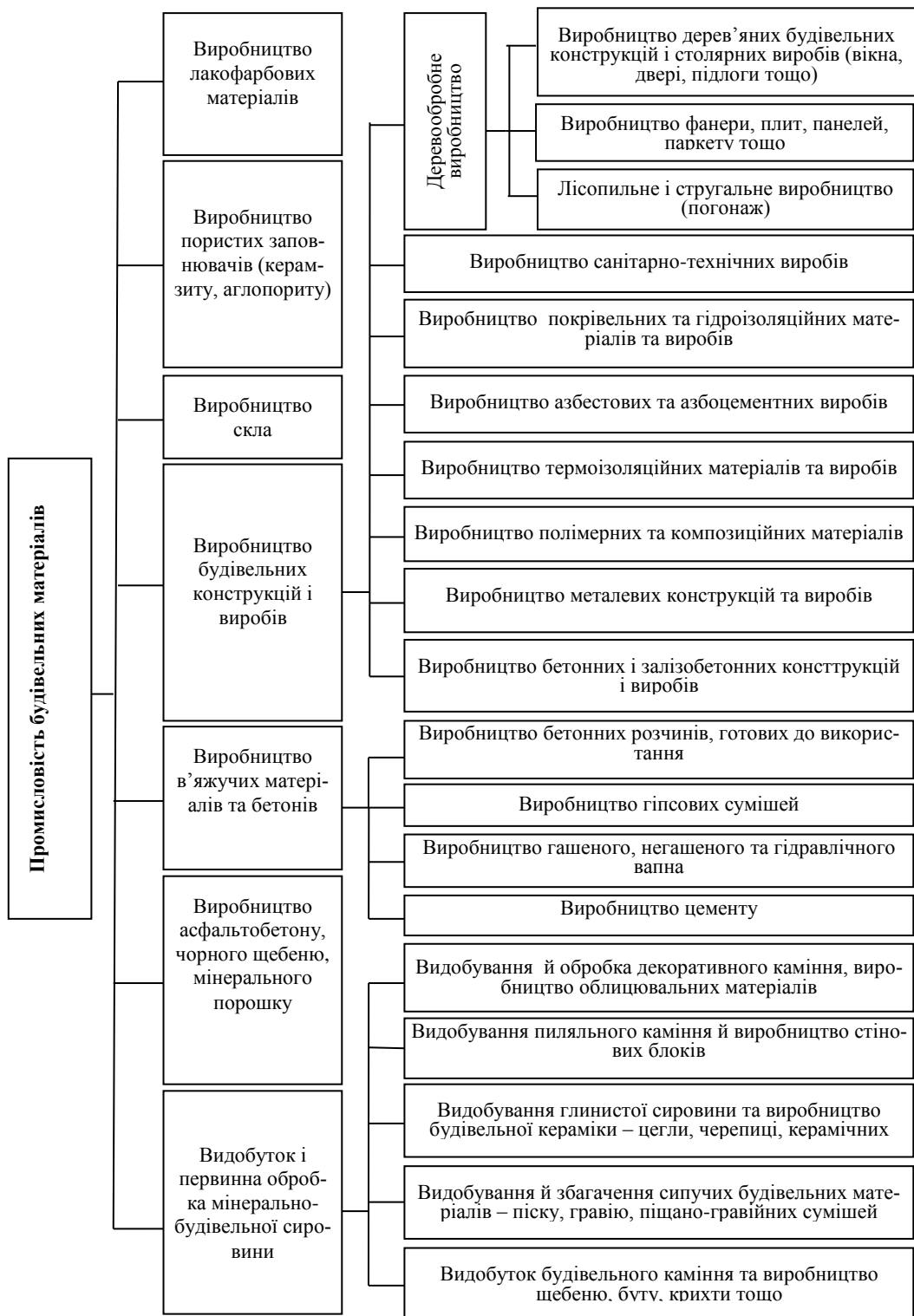

Рис. 2.20. Структура галузі «Промисловість будівельних матеріалів»

Нижче подаємо стислий аналіз сучасного стану та потенційних можливостей промисловості будівельних матеріалів області за окремими підгалузями.

Таблиця 2.21 демонструє динаміку річного виробництва основних видів продукції промисловості будівельних матеріалів області впродовж останніх років.

Таблиця 2.21

Динаміка виробництва основних видів продукції промисловості будівельних матеріалів*

№ п/п	Продукція, обсяги	2010	2011	2012	2013	2014
1	Гіпс і ангідрит, тис. т	328,5	298,1	284,0	349,1	302,6
2	Вапняк для виробництва вапна, тис. т	384,9	635,3	н. д.	547,2	н. д.
3	Пісок будівельний, тис. т	204,2	181,1	116,7	165,3	141,4
4	Крейда будівельна, тис. т	9,5	25,3	н. д.	31,5	н. д.
5	Камінь облицювальний (пісковик), тис. м ³	2,9	2,9	н. д.	2,8	н. д.
6	Камінь будівельний (вапняк, пісковик), тис. м ³	302,0	427,5	н. д.	631,8	н. д.
7	Сировина цегельно-черепична (суглинок), тис. м ³	90,2	29,1	н. д.	38,8	н. д.
8	Сировина скляна (пісок), тис. т	7,1	-	-	-	-
9	Суміші асфальтові для дорожнього покриття, тис. т	н. д.	172,4	174,1	119,1	99,1
10	Плити і плитки керамічні, тис. м ³	н. д.	3,6	4,4	4,4	2,6
11	Деревина листяних порід (погонаж), включаючи планки та фризидля паркетного покриття, т	н. д.	1136	1069	849	674
12	Вікна та рами, двері та їх рами, двері та їх коробки, пороги з деревини, тис. м ³	н. д.	11,0	10,8	8,9	7,5
13	Вироби столярні та конструкції будівельні з деревини, паркет, т	н. д.	499	385	395	459
14	Вікна та їх рами, двері та їх коробки і пороги з пластмас, тис. шт.	н. д.	98,1	90,8	152,5	220,3
15	Цегла невогнетривка керамічна будівельна, тис. м ³	н. д.	34,5	26,8	31,7	14,4
16	Плити, плитки, черепиця та вироби подібні з цементу, бетону або каменю штучного (крім блоків та цегли для будівництва), тис. т	н. д.	0,9	0,7	0,8	1,1
17	Вапно негашене, гашене та гідравлічне, тис. т	н. д.	84,4	69,3	23,4	26,9
18	Блоки та цегла з цементу, бетону або каменю штучного для будівництва, тис. т	н. д.	26,9	31,5	29,1	28,8
19	Елементи конструкцій збірні для будівництва з цементу, бетону або каменю штучного, тис. т	н. д.	129,6	121,7	125,8	146,0
20	Розчини бетонні, готові для використання, тис. т	н. д.	136,1	190,1	203,6	208,0
21	Камінь декоративний і будівельний оброблений і вироби з нього; гранули і порошок з каменю природного, т	н. д.	2451	1871	956	889
22	Металоконструкції будівельні, збірні, т	н. д.	н. д.	н. д.	22	36

*за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Видобування й виробництво виробів з гіпсу для будівництва. В області на даний час враховано Державним балансом 7 родовищ гіпсового каменю (гіпсу та ангідриту) із запасами понад 68 млн. т. Однак, лише три родовища зараз розробляються. Велике Шишківцевське родовище в Борщівському районі розробляє ТОВ «Кнауф Гіпс Скала». Річний видобуток гіпсу перевищує 280 тис. т., залишкові за-

паси теж значні – понад 18 млн. т. Підприємство створене у 2006 р. Зараз на базі гіпсового кар'єру побудовано гірничий цех, дробильно-сортувальну ділянку, склад і ділянку для завантаження вагонів сировиною. Продукція підприємства відвантажується на київське підприємство «Кнауф Гіпс Київ», частково на цементні заводи України, Білорусі, Польщі як активна мінеральна добавка до цементного клінкеру. Планувалось завершення будівництва заводу з виробництва сухих будівельних сумішей і заводу гіпсокартонних плит для забезпечення потреб Західного регіону України. Однак, у зв'язку із зменшенням в останні роки попиту на подібну продукцію, будівництво заморожене. Проектна потужність видобувного підприємства становить 500 тис. т гіпсового каменю в рік й на даний час використовується лише на 50 %. Підприємство розробляє також сусіднє Сков'ятинське родовище гіпсу.

ПП «Скала-Інтер» теж у Борщівському районі розробляє Пилипчанське родовище гіпсу з невеликими запасами (2,9 млн. т). Річний видобуток невисокий – 15 тис. т гіпсового каменю. В області відомі також ще 4 невеликі родовища гіпсу, які зараз не розробляються, в основному через незначні обсяги запасів та розміщення на продуктивних угіддях.

Видобування вапняку й виробництво вапна. Для виробництва вапна використовуються карбонатні породи із вмістом до 80 % карбонатних мінералів (кальцит, доломіт) і до 20 % нерозчинного у соляній кислоті залишку. Цим вимогам найчастіше відповідають міцні, щільні різновиди вапняків без суттєвої доломітизації ($MgCO_3$ до 5 %) з певною кількістю не карбонатних мінеральних домішок (до 6 %). З таких порід при випалюванні отримують жирне вапно, яке швидко гаситься і виділяє при цьому значну кількість тепла. В разі присутності в породі вищого відсотку нерозчинного мінерального залишку вапно стає піснішим і наближається до гідралічного.

Якість карбонатних порід регламентується вимогами ДСТУ Б В.2.7–109–2001 «Породи карбонатні для виробництва вапна. Технічні умови». Карбонатні породи для вапна за вмістом $CaCO_3$ поділяються на сім класів (А, Б, В, Г, Д і т. д.). В свою чергу, вапно будівельне за умовами затвердіння, згідно ДСТУ Б В.2.7–90–99 «Вапно будівельне. Технічні умови» поділяють на види й сорти (1 - повітряне, яке забезпечує затвердіння будівельних розчинів і бетонів та збереження ними міцності в повітряно-сухих умовах та 2 - гідралічне – забезпечує затвердіння будівельних розчинів і бетонів й збереження ними міцності як на повітрі, так і під водою).

Будівельне вапно використовується в основному для приготування будівельних розчинів і бетонів, виготовлення силікатної цегли і блоків, піносилікатних і газосилікатних виробів, побутових потреб, як в'язуче при виготовленні деяких мастик, паст, шпаклівок, колерів, в цукроварінні, при виробництві паперу, скла, для водоочистки тощо.

В області детально розвідано й взято на баланс 10 родовищ вапняків, як сировини для виробництва вапна. Загальні запаси їх перевищують 179 млн. т, що становить біля 28 % від усіх загальноукраїнських запасів (а з тих, що розробляються – біля 43 %).

Розміщення родовищ на території області вкрай нерівномірне: загалом поклади вапняків відомі у 8 районах, однак фактично 95 % запасів сировини для вапна зосереджені у трьох районах – Підволочиському, Збаразькому й Бережанському. Розробка родовищ також ведеться лише в трьох перелічених районах. Розробля-

ються родовища вапняків, які насправді є комплексними: Максимівське у Збарзькому районі, Галущинецьке та Полупанівське в Підволочиському та Підвисоцьке – в Бережанському районах.

Так, для прикладу, на найбільшому за запасами вапняків *Максимівському* родовищі корисна копалина придатна також для виробництва щебеню, а нещільні різновиди використовують також для виготовлення вапнякової муки. Запасами ПАТ «Тернопільський кар'єр», яке експлуатує родовище, забезпечене при проектній потужності на строк понад 100 років. Видобуток в останні роки становить біля 400 тис. т/рік. Продукція кар'єру (щебінь вапняковий М-400, М-800, камінь бутовий М-400 і М-800, відсів вапняковий М-400 і М-800, мінеральний порошок). Споживачі карбонатної продукції – заводи силікатних виробів України, будівельні організації. ПАТ «Тернопільський кар'єр» розробляє й друге велике родовище в сусідньому Підволочиському районі – *Галущинецьке*. Видобуток сировини тут дещо менший і становить біля 200 тис. т. Продукція кар'єру аналогічна Максимівському. Забезпеченість розвіданими запасами також висока.

Слід зазначити, що 1 грудня 2015 року група компаній «Тернопільський кар'єр» відкрила неподалік новий завод з видобутку вапнякового каменю. Потужність нового цеху майже у 2 рази перевищить потужність всього підприємства – аналогів йому немає в Західній Україні. Пов'язане це було із створенням дефіциту вапнякового каменю на ринку країни, який сформувався через анексію Криму й ведення бойових дій на Донбасі, тобто в регіонах, які були в Україні основними виробниками вапнякової сировини й продукції з неї. Наявні потужності інших регіонів України, і Західного передусім, не давали змоги в короткий час наростити наявні потужності з видобутку каменю, відтак споживачі змушені були різко збільшувати його імпорт, що у сукупності здорожувало кінцеву продукцію. Проектна потужність нововідкритого заводу – 1 млн. т/рік. Основними споживачами продукції стануть металургійні підприємства країни, а також цукроварні та будівельні організації.

Велике *Полупанівське* родовище розробляється в основному для потреб цукроварень, а вапняки придатні для вапна, видобуваються лише попутно.

Підвисоцьке родовище вапняку в Бережанському районі розташоване на території ТОВ «Підвисоцький завод будівельних матеріалів», який спеціалізується на виробництві вапна й вапняків (продукція: флюс вапняковий, флюс вапняковий порошок, вапно негашене). Вапняки відповідають класам А, В і Д, а отримане з них вапно – II сорту. Запаси вапняку перевищують 5 млн. т, забезпеченість підприємства запасами біля 30 років.

Вапно кускове, подрібнене, гашене і негашане випускає також Новосілівський цех випалу вапна ТОВ «Терра» у Підволочиському районі. Як сировина використовуються вапняки Новосілівського родовища. Проектна потужність підприємства 10 тис. т/рік, фактично випускається до 3 тис. т вапна в рік.

У 2014 році в області вироблено 26,9 тис. т вапна.

Пісок будівельний. Якість пісків, що використовуються у будівництві, визначається згідно з ДСТУ Б В.2.7-32-95 «Пісок щільний, природний для будівельних матеріалів, виробів, конструкцій і робіт. Технічні умови», ДСТУ Б В.2.7-203:2010 «Суміші піщано-гравійні для будівельних робіт. Технічні умови».

Пісок поділяють на такі види: природний і збагачений; з відсівів дроблення і збагачений з відсівів дроблення. До якісних характеристик піску відносять його зерновий склад, вміст пилюватих і глинистих часток, глини в грудках. Залежно від зернового складу піски природні та збагачені поділяють на групи: підвищеної крупності, крупні, середні, дрібні й дуже дрібні.

Окремими ДСТ-ами регламентується якість пісків для дорожніх покриттів, силікатних виробів, як заповнювачів бетонів.

В області із 39 родовищ будівельного піску, які взяті на баланс, на даний час розробляються 28. Загальні запаси сировини становлять понад 71 млн. м³.

Родовища, які представляють промисловий інтерес, розташовані переважно на території трьох районів: Збараського, Тернопільського та Теребовлянського. Тут зосереджена основна маса кондиційних запасів пісків області. Передусім, це такі родовища як Чернихівецьке (запаси перевищують 8 млн. м³, розробляється ПАТ «Тернопільський кар'єр»); Чистилівське (запаси – понад 4,9 млн. м³, розробляється також ПАТ «Тернопільський кар'єр») і Зарудечківське (запаси перевищують 14 млн. м³, розробляється ПП «Графіт») в Тернопільському і Збараському районах. Родовища із значними запасами відомі також в Бережанському (Бережанське, запаси понад 4 млн. м³, розробляється ТОВ «Колепр К») та ПАТ «Підвисоцький завод будматеріалів») і Заліщицькому (Богданівське, запаси – понад 4,6 млн. м³, розробляється ТОВ «ЗКЗ»). Три невеликі родовища (Жолобківське, Устянське та Блещанське) отримали ліцензії на видобування сировини у 2013-2014 рр. й готуються до експлуатації.

Спостерігається концентрація піщаних кар'єрів у безпосередній близькості до споживачів, тобто будівельних організацій. Це добре видно на прикладі міст Бережани, Чортків, Тернопіль, Збараж, Теребовля. Таке розміщення родовищ створює певні зручності при їх розробці та сприяє здешевленню собівартості добутого піску.

За забезпеченістю піщаною сировинною (частка розвіданих запасів на особу) виділяються Бережанський (496 м³/особу), Заліщицький (471 м³/особу) та Збараський (419 м³/особу) райони. Всі інші райони дуже погано забезпечені піщаною сировиною (0,8-46 м³/особу). Повністю позбавлені розвіданих запасів піску Бучацький, Зборівський, Підволочиський, Підгаєцький, Монастириський райони

Таблиця 2.21 показує розподіл за адміністративними районами області розвіданих запасів піску різного призначення. Звідси видно, що найбільше розвіданих в області запасів піску придатні лише для виготовлення будівельних розчинів (понад 45 млн.м³). Основна їх маса зосереджена в Бережанському, Заліщицькому і Тернопільському районах.

Запаси цінних пісків для виготовлення силікатної цегли складають в області біля 16 млн. м³ і зосереджені в основному в Чистилівському та Чернихівському родовищах (ТОВ «Тернопільський кар'єр»), а також у резервному Малобережцівському родовищі на Кременеччині.

Також цінні піски для виробництва силікатних блоків, силікатної цегли та будівельних розчинів розробляє кар'єр ПП «Графіт» на великому (понад 14 млн. м³) Зарудечківському родовищі у Збараському районі.

В області дуже мало кондиційних пісків для автошляхових покриттів, бетонних та деяких інших (табл. 2.22).

**Розподіл
розвіданих запасів піску різного призначення за адміністративними районами області (тис. м³)**

Адміністративні райони	Для дорожнього будівництва	Для дорожнього будівництва, будівельних розчинів	Для бетону, дорожнього будівництва	Для бетону, дорожнього будівництва, будівельних розчинів	Для бетону, будівельних розчинів	Для будівельних розчинів	Для силікатних блоків, цегли, будівельних розчинів	Для силікатної цегли	Для силікатної цегли, будівельних розчинів	Для благоустрою, рекультивації і планування території	Для дорожнього буд-ва, будів. розч., благоустрою і рекультивації	Для бетону, дорожнього будівництва, будівельних розчинів і благоустрою	Для дорожнього будівництва і благоустрою	Для силікатної цегли, будівельних розчинів, дорож. будівництва
Бережанський		261		1055*		4021 12275*								
Борщівський				510										
Гусятинський						418*								
Заліщицький	100					4756			7789*					
Збараський			195		10*	177	14534	8197		107*	132		32	
Козівський						165 263*								
Кременецький				624		145		2964*		1142 185*				
Ланівецький										58				
Теребовлянський		185		635	476*	196 483*								
Тернопільський						5072								4988
Чортківський		304										277		
Шумський						197							73	
Всього в області:	1 / 100	4 / 750	1 / 195	4 / 3574	2 / 486	15 / 28168	1 / 14534	2 / 11161	1 / 7789	4 / 1492	1 / 132	1 / 277	2 / 105	1 / 4988

Запаси родовищ, що розробляються.

*Запаси родовищ, що не розробляються**

Загалом, зараз в області видобуванням піску займаються 26 кар'єрів, загальний видобуток у 2014 році склав 141,4 тис. т.

Подальший розвиток сировинної бази будівельних пісків з метою повного задоволення як потреб області загалом, так і окремих адмінрайонів зокрема, а також ефективного використання сировини, може здійснюватись, на наш погляд, шляхом:

а) нарощування обсягів видобутку піску насамперед на підготовлених родовищах, зокрема, – Чистилівському, Чернихівському, Бережанському та ін.

б) введення в експлуатацію резервних родовищ, таких як Малобережцівське, Шляхтинецьке, Волицьке та ін.

в) проведенням пошуково-розвідальних робіт у межах перспективних ділянок, виділених у свій час Львівською геологічною експедицією (Колодно-Селищанська у Збараському районі, Кути-Васьківецька, Летовищенська і Цеценівська в Шумському районі).

Зрозуміло, що усі перелічені (чи частина з них) заходи, спрямовані на зміцнення сировинної бази будівельних пісків, можуть бути здійснені лише за умови сприятливої ринкової кон'юнктури та при зростанні кількості споживачів даного виду сировини, що можливе, у свою чергу, при стабільному зростанні обсягів будівельних робіт в області та країні, що останнім часом спостерігається.

Крейда будівельна. Природна крейда – це власне один з різновидів вапняку, який відрізняється особливою чистотою складу, тобто складений переважно CaCO_3 , вміст якого досягає 96-99 %. Крейда може використовуватись як пігмент у виробництві фарб та при проведенні малярних робіт, як наповнювач при виготовленні паперу, гуми, пластмас, як хімічна та будівельна сировина (замінник вапняку), у виробництві різноманітних кальцієвих сполук, соди, цукру, вапна, скла, в сільському господарстві для вапнування кислих ґрунтів тощо (в тім числі й для виготовлення традиційної писальної крейди у шкільництві). Отже, спектр можливого застосування крейди достатньо широкий, фактичне ж використання даної сировини набагато вужче. Якість крейди для будівельних робіт регламентується ГОСТ 12085-88 «Крейда природна збагачена. Технічні умови», а також ДСТУ Б В.2.7-109-2001 «Породи карбонатні для виробництва вапна. Технічні умови».

В області розвідано лише два родовища крейди: Підлісцівське у Кременці та Цеценівське у Шумському районі. Перше з них розробляється ТОВ «Укркрейда», яке випускає 30 тис. т крейди в основному для будівельних потреб. Крейда відповідає маркам KM_1 - 53 %, KM_2 - 31 %, KM_3 – 12 % і некондиційна – 4 %. Крейда піщаниста і щільна придатна також для отримання вапняного борошна і виробництва вапна класу А, а ще – для суперфосфатної промисловості та електродних покриттів. Запаси підприємства на даний час складають біля 12 млн. т.

Каміння будівельне. Підприємства будівельних матеріалів (кар'єри, заводи) випускають продукцію у вигляді штучного та рваного каменю.

Штучний камінь – це вироби певної форми, оброблені шляхом відколу, обтісування, розпилювання природного каменю (облицювальний, стіновий, бортовий камінь, плити, бруківка).

Рваний або буттовий камінь – це куски породи неправильної форми, отримані внаслідок вибуху, а також відходи від обробки блоків і плит. При подрібненні рва-

ного каменю на кар'єрах з допомогою спеціальних пристроїв отримують щебінь, крихту, штучний пісок.

До гірських порід, що використовуються як бутовий камінь, застосовуються вимоги, регламентовані діючим ДСТУ Б В.2.7–241:2010 «Камінь бутовий. Технічні умови», зокрема:

а) розмір кусків бутового каменю не повинен бути меншим 150 та не перевищувати 500 мм;

б) за міцністю при стискуванні гірської породи у водонасиченому стані бутовий камінь поділяють на марки 800, 400 і 100 (міцність 800-100 кгс/см²);

в) за морозостійкістю камінь повинен витримувати 15, 25, 50 і 100 циклів почергового заморожування при температурі – 15 °С і нижче й відтанення у воді при t°+15 °С.

Для дорожнього будівництва використовується бутовий камінь марки не нижче 400 (з осадових порід). Морозостійкість каменю для цих потреб повинна витримувати не менше 15 циклів почергового заморожування й відтанення.

Бутовий камінь виготовляють із щільних свіжих, не звітрілих гірських порід з об'ємною вагою понад 1800 кг/м².

Бутовий камінь використовують для кладки фундаментів стін, облаштування відмостки навкруг будівель, укріплення земельних відкосів, дорожніх робіт, як заповнювач в бутобетоні.

Придатність тих чи інших порід для виробництва щебеню різного призначення регламентується низкою стандартів, як-от: «Щебінь та гравій щільні природні для будівельних матеріалів і виробів, конструкцій і робіт. Технічні умови» (ДСТУ Б В.2.7-17-95), «Матеріали нерудні для щебених і гравійних основ та покриттів автомобільних доріг» (ДСТУ Б В.2.7-30-95), «Щебінь, пісок, гравій для важких бетонів. Технічні умови» (ДСТУ 10268-80) та ін. Основна маса будівельного каміння використовується для виробництва власне щебеню, який іде як заповнювач бетонів та на потреби дорожнього будівництва.

Щебінь для будівельних робіт ділять за розміром уламків на фракції: від 5 до 10 мм, 10-20 мм, 20-40 мм, 40-70 мм. За міцністю щебінь поділяють на 8 марок: 1400, 1200, 1000, 800, 600, 400, 300 і 200. За морозостійкістю щебінь повинен витримувати 15, 25, 50, 100, 150, 200 і 300 циклів почергового заморожування й розморожування.

На Тернопільщині як будівельний камінь використовуються в основному вапняки силурійського та неогенового віку, доломіти девону, а також пісковики девонської, крейдової та неогенової систем.

Вапняки силуру поширені виключно в південно-східних районах області. Як сировина для виробництва бутового каменю й щебеню для дорожнього й житлового будівництва використовуються дрібнозернисті і приховано-кристалічні відміни вапняків з досить високими показниками міцності на стиск у повітряно-сухому стані (до 1500 кгс/см²).

Міоценові вапняки відомі у межах Товтрової гряди і представлені органогенними чи перекристалізованими відмінами, інколи – м'якими. Останні використовуються в основному як пиляльний камінь, для виробництва вапна; щільні перекристалізовані різновиди – для отримання буту і щебеню. Межа міцності їх у повітряно-сухому стані – 1050-1450 кгс/см².

Доломіти в області розробляються в єдиному Завадівському родовищі Монастирського району. Породи придатні для отримання бутового каменю, щебеню для будівельних робіт, щебеню для асфальтобетонних сумішей, дорожніх і аеродромних робіт, як заповнювач для важкого бетону. Межа міцності при стиску в повітряно-сухому стані – 693-809 кгс/см².

Пісковики девонського віку в області розробляються в основному в південних районах області: Терехівському, Чортківському, Бучацькому, рідше – Заліщицькому. Породи знаходять застосування як бутовий камінь, щебінь, а також як облицювальний матеріал, для виготовлення тротуарних плит, бордюрів, облаштування нижніх частин будівель тощо. Межа міцності на стиск у повітряно-сухому стані – 430-1800 кгс/см².

В області на даний час будівельне каміння розробляється 15 кар'єрами при загальній кількості взятих на баланс родовищ – 35 і загальних промислових запасах 95881 тис. м³. Всього розробляється зараз 11 родовищ вапняків, 2 родовища пісковиків, 1 родовище доломітів та 1 комплексне родовище (Підгайчиківське), ще 3 родовища (Маслятинське – вапняку, Вербовецьке і Мишковицьке – пісковіку готуються до розробки). Найбільше кар'єрів будівельного каміння працюють в Борщівському районі (4), по 2 кар'єри – в Підволочиському та Зборівському районах. Окремі кар'єри працюють в Збаразькому, Кременецькому, Гусятинському, Терехівському та Монастирському районах. Повністю позбавлені розвіданих запасів будівельного каміння Козівський, Підгаєцький, Чортківський та Шумський райони.

Найкраще забезпечений розвіданими запасами Борщівський район (понад 550 м³/особу), добре забезпечені також Заліщицький, Підволочиський, Монастирський райони (180-300 м³/особу). У більшості адмінрайонів області показник забезпеченості дуже низький і коливається в межах 1-7 м³/особу.

Основна частина видобутку будівельного каміння, який у 2014 році склав 611 тис. м³ припадає на кар'єри Держкорпорацій Укрбудматеріали та Укравтодор. Перша з них розробляє такі великі родовища вапняків як Скала-Подільське, Старозбаразьке та Гаї-Розтоцьке. Друга експлуатує Скала-Подільське та Брідок Лівобережний родовища вапняків у Борщівському районі, а також Завадівське родовище доломітів у Монастирському районі. Значний видобуток (241 тис. м³ у 2014 р.) демонструє Новосілівський кар'єр в Підволочиському районі (кооперативно-державна корпорація Укראгропромбуд), остання розробляє також родовище Соколина Гора в Кременецькому районі. Основна продукція - щебінь для будівельних робіт марок 400-800.

Бурдяківським спецкар'єром Держкорпорації Укравтодор розробляється велике родовище Брідок Лівобережний. Перекристалізовані силурійські вапняки родовища придатні для виробництва щебеню, важкого бетону, бутового каменю та дорожніх і аеродромних асфальтобетонних сумішей. Крім того, вони можуть використовуватись для виробництва вапнякової муки. Зараз кар'єр продукує щебінь марок М800 і М1200. Підприємство забезпечене запасами на тривалий термін.

Перспективи нарощування видобутку будівельного каміння в області пов'язуються із зростанням випуску продукції таких підприємств як Галушинецький, Максимівський, Скала-Подільський цехи Тернопільського кар'єру, Скала-Подільський та Бурдяківський спецкар'єри, Коржівський спецгірничо-дробарний

кар'єр Держкорпорації Укрвтодор та ін. Можливі також введення ближчим часом у експлуатацію родовищ, які зараз готуються до розробки, а також резервних, хоча значних за запасами серед них немає (до 2-3 млн. м³) й за умови розміщення їх на неугіддях та у віддаленні від населених пунктів.

Розвідувальні роботи при віднайденні інвесторів можуть бути пов'язані з районами неглибокого залягання насамперед вапняків силурійського та неогенового віку, пісковиків девону.

Видобування й обробка облицювального каміння. *Облицювальне каміння* – це природне каміння, яке використовується в декоративних цілях або для запобігання руйнівного впливу зовнішнього середовища у різноманітних будівлях і спорудах. Залежно від застосування, все облицювальне каміння ділять на три групи:

- 1) каміння для зовнішнього облицювання стін будівель;
- 2) каміння, що використовується для виготовлення сходів, підлоги, парапетів тощо, і
- 3) каміння для виготовлення пам'ятників, постаментів, колон, пілонів, бордюрів і т. ін.

Якість облицювального каміння визначається відповідно до ДСТУ Б В.2.7-59-97 "Блоки з природного каменю для облицювальних виробів. Технічні умови".

З родовищами облицювального (блочного) каміння пов'язане, звичайно, і виготовлення *бортового каміння*, а також спеціальних промислових кам'яних виробів. Бортове каміння призначається для відділення доріг від тротуарів й виробляється з магматичних і щільних осадових порід, не зачеплених вивітрянням. Якість такого каміння регламентується ДСТУ Б В.2.7-246:2010 "Камені бортові і стінові з гірських порід. Технічні умови". Вироби, які виготовляються з блоків облицювального каміння, повинні також відповідати ДСТУ Б EN1469:2007 (Вироби з природного каменю. Облицювальні плити), ДСТУ EN1342:2007 (Плити з природного каменю для мостіння вулиць), ДСТУ EN1342:2007 (Бруківка з природного каменю для мостіння вулиць) та ін.

В області як облицювальне каміння використовуються в основному червоні та сірі пісковики девонського віку. За декоративними якостями та фізико-механічними властивостями пісковики можуть служити чудовим матеріалом для зовнішнього облицювання будівель і споруд, спорудження пам'ятників, виготовлення тротуарних плит тощо. Зараз на балансі в області числяться 4 родовища девонських пісковиків, які розробляються.

Буданівське родовище (запаси понад 4,7 млн. м³) розробляють ПАТ Теревовлянське заводоуправління будівельних матеріалів "Будівельник" та ТДВ "Будівельні матеріали". Вихід кондиційних блоків на родовищі встановлений у 43 %. Пісковик придатний для виготовлення блоків для облицювання і для бортового каменю. Щебінь, отриманий з відходів пісковика, відповідає вимогам ДСТУ Б В.2.7-75-98. В останні роки випуск продукції кар'єру невисокий (1,25 тис. м³ у 2014 р.).

Застіноченське родовище в Теревовлянському районі теж розробляє ПАТ "Будівельник". Пісковики тут сильно тріщинуваті, тому отримання з них кондиційних блоків можливе лише вибірково. Породи придатні в основному для побутового каменю і як заповнювач звичайного бетону. Використовуються також для виготовлення пам'ятників, постаментів, бордюрів, тротуарних плит. Облицьовані ними

будинки, парпети й тротуари можна спостерігати в центральній частині м. Тернопіль. Видобуток на кар'єрі – біля 1,25 тис. м³/рік. Запаси – 1,6 млн. м³.

Ще два невеликі родовища пісковика (Лощинівське в Тербовлянському та Мишковицьке в Тернопільському районах) розробляються комерційними структурами. Лощинівське родовище пісковика в околицях Тербовлі розробляє МП "Форма", яке займається також обробкою каменю й виготовленням з нього виробів різного призначення. В області відомі також два родовища, на яких затверджені незначні запаси гіпсу й травертину, які придатні для облицювальних робіт. На даний час не розробляються.

Таблиця 2.23

Розподіл підприємств-виробників будівельних матеріалів за адміністративними районами області

КВЕД 2010	Кількість підприємств-виробників будівельних матеріалів за профілем															
	Видобуток будівельного камення та виробництво щебеню, бугу, крихти тощо	Видобування й збагачення опуклих будівельних матеріалів – піску, гравію, піщано-гравійних сумішей	Лісопилне і стружальне виробництво (погонаж)	Виробництво фанери, плит, панелей, паркету тощо	Виробництво дерев'яних будівельних конструкцій і стожарних виробів (вікна, двері, підлоги тощо)	Виробництво лакофарбових матеріалів	Виробництво полімерних та композиційних матеріалів та виробів	Видобування глинистої сировини та виробництво будівельної кераміки – цегли, черепиці, керамічних плиток	Виробництво гашеного, негашеного та гідралічного вапна	Виробництво бетонних і залізобетонних конструкцій і виробів	Виробництво бетонних розчинів, готових до використання	Видобування й обробка декоративного камення, виробництво облицювальних матеріалів	Виробництво асфальтобетону, чорного щебеню, мінерального порошку	Виробництво термоізоляційних матеріалів та виробів	Виробництво металевих конструкцій та виробів	ВСЬОГО:
Адміністр. райони	08.11	08.12	16.10	16.21	16.23	20.30	22.23	23.32	23.52	23.61	23.63	23.70	23.99	24.33	25.11	
Бережанський	1	3	3	-	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	11
Борщівський	6	1	3	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	14
Бучацький	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	3
Гусятинський	1	-	-	1	1	-	-	3	-	-	1	-	-	-	-	7
Заліщицький	-	2	2	-	1	-	1	2	-	2	-	-	-	-	1	11
Збарзький	4	6	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	12
Зборівський	2	-	1	-	1	-	1	3	-	1	-	-	-	-	-	9
Козівський	-	1	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	5
Кременецький	3	3	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	8
Ланівецький	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Монастирський	1	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	4
Підволочиський	4	-	1	-	-	-	-	4	1	1	-	-	-	-	1	12
Підгасцький	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Тербовлянський	8	3	1	-	-	-	-	3	-	3	-	1	1	-	1	21
Тернопільський	2	4	1	-	2	-	1	4	-	1	-	-	1	-	-	16
Чортківський	-	3	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	6
Шумський	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
м. Тернопіль	-	1	5	1	4	1	2	-	-	5	3	2	1	1	4	30
ВСЬОГО:	33	30	18	3	11	1	6	35	2	13	4	3	4	1	9	173

Камінь пиляльний. Під *пиляльним камінням* розуміють породи, які добре піддаються розпилюванню на блоки, обтісуванню (тес, тесовий камінь) і використовуються як стіновий матеріал. В області на даний час пиляльне каміння не розробляється, хоча розвідані два родовища: Доброводське у Збаразькому районі й Лисиченське в Підволочиському. Породи представлені тут вапняками-черепашниками (детритовими) й придатні для отримання тесового каменю I і II сортів, а також бутового і блочного каменю. Ліцензію на розробку законсервованого Доброводського родовища у 2015 році отримало ТОВ "КОБ Будкамінь", хоча залишок запасів на ньому невеликий (550 тис.м³). Можливо підприємство буде дорозвідувати родовище для нарощування запасів.

На Лисиченському родовищі також добувався вапняк ооліто-детритовий, який, правда, не відповідає вимогам стандартів щодо морозостійкості. Однак, тривала практика застосування його в умовах Поділля виявила його достатню довголітність, окрім того, він може використовуватись для кладки внутрішніх перегородок та під штукатурку. Залишок запасів на даний час – 2,5 млн. м³, тобто родовище за обсягом запасів даного виду сировини може вважатись середнім.

Сировина для пористих заповнювачів (керамзитова). Штучними пористими заповнювачами легких бетонів вважаються керамзит, зола-аглопорит, гранульований шлак тощо. Отримують їх шляхом випалювання деяких порід і мінералів, які мають здатність до спучування (набухання).

В області на даний час пористі заповнювачі не виробляються. Однак сировиною для їх отримання є суглинки і глини, поширені в Козівському й Терехівському районах. В першому з них відоме *Козівське родовище* (балансове) із запасами суглинок і глин понад 8 млн. м³. Глиниста сировина родовища з добавкою 1,5 % солярового масла придатна для виробництва керамзитового гравію марки 500-600 класу А.

Микулинське родовище суглинку менше за обсягом запасів (1,4 млн. м³) і розглядається як сировина для отримання аглопоритового щебеню марок 500-600 та аглопоритового піску марки 700.

Видобуток глинистої сировини та виробництво цегли й інших будівельних керамічних виробів. Сировиною для виробництва цегли, черепиці, каміння й плитки керамічної тощо (будівельної кераміки) служать переважно легкоплавкі глини або суглинки, рідше – леси, аргіліти, глинисті сланці. Якість глинистої сировини та затвердження запасів її визначається державними стандартами, основним з яких є ДСТУ Б В.2.7-60-97 «Сировина глиниста для виробництва керамічних будівельних матеріалів. Класифікація». Якість виробів з даної сировини регламентується ДСТУ Б В.2.7-61:2008 «Цегла та камені керамічні рядові й лицьові. Технічні умови».

Цегла, що виготовляється із суглинок та глин з добавками чи без них за межею міцності при стиску поділяється на марки 75, 100, 125, 150, 200, 250 і 300. В продукції тернопільських цегельних заводів різко переважає цегла низьких марок, найчастіше – марки 75, рідше – марок 100 та 125. За морозостійкістю цегла також поділяється на 4 марки: від 15 до 50.

В області на даний час орієнтовно розробляється біля 32 родовищ, ще біля 60 родовищ детально розвідані й числяться у резерві.

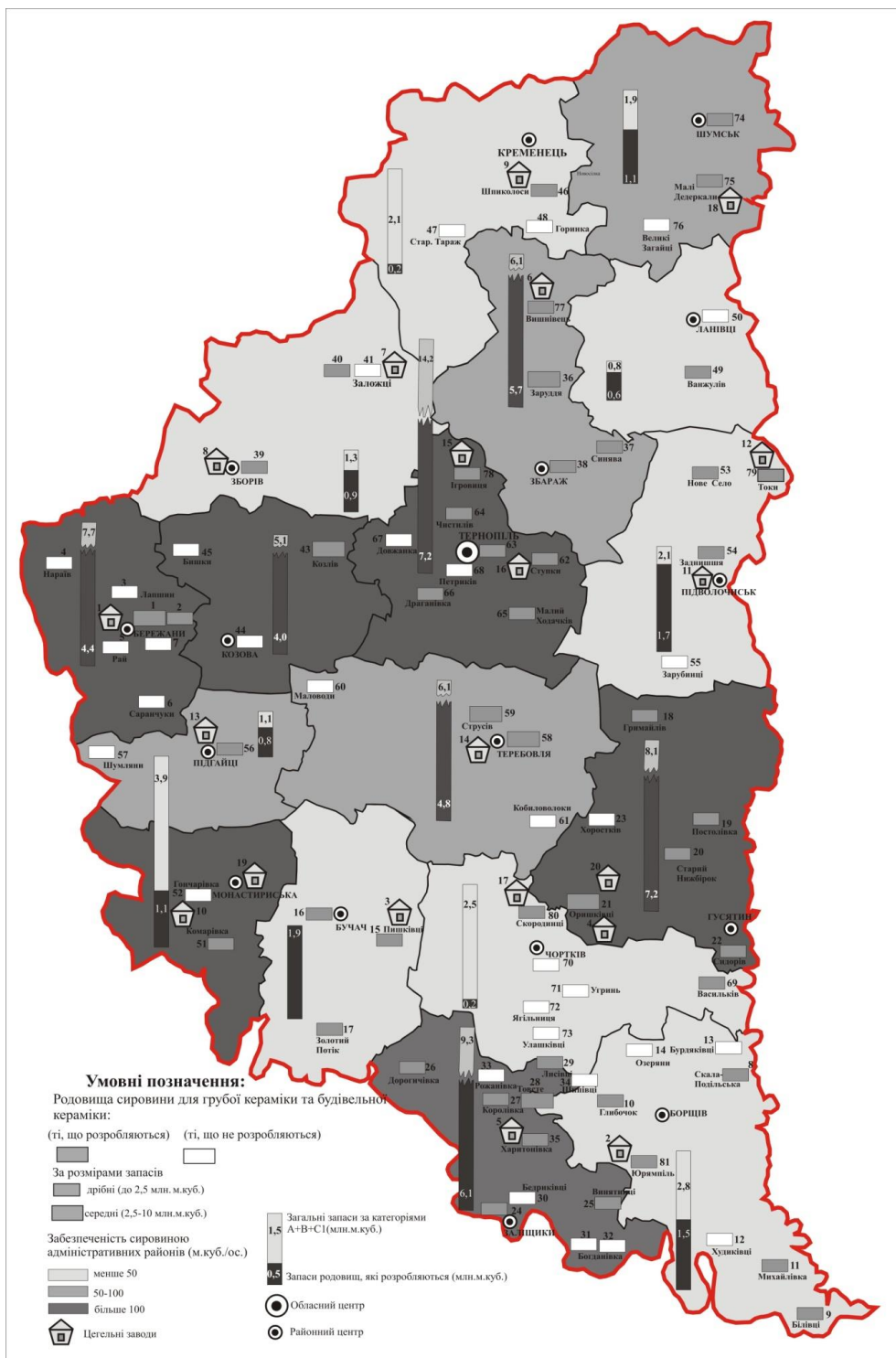

Рис. 2.21. Розміщення родовищ цегельної сировини та цегельних заводів на території області

При цьому менше половини розвіданих запасів зосереджено власне в родовищах, що розробляються (24405 тис. м³). Найбільші родовища розробляються у Бережанському, Гусятинському, Збаразькому, Козівському, Терехівському районах.

Рис. 2.21 демонструє розміщення родовищ цегельної сировини по території області, забезпеченість нею адміністративних районів, а також розташування цегельних заводів, які тяжіють до місць видобування сировини. З картосхеми зрозуміло, що найкраще забезпечені даним видом будівельної сировини центральні райони області: Бережанський, Козівський, Тернопільський, а також Гусятинський, Заліщицький та Монасти-риський. Недостатньо забезпечені сировиною переважна більшість адмінрайонів (до 40 м³/особу).

Аналіз таблиці 2.22 показує, що значна кількість цегельних заводів і, відповідно, кар'єрів на даний час законсервовані, по крайній мірі, дані про обсяги видобутку сировини й випуску продукції в них у статистичні органи не поступають. Так із 37 цегельних заводів та кар'єрів, які подано у таблиці, на даний час біля половини не випускають продукцію або працюють періодично. Слід враховувати й той факт, що за умови нинішньої безконтрольності з боку державних органів (Геологічний контроль, Держгірпромнагляд та ін.) через заборону перевірок, багато приватних підприємств, які експлуатують кар'єри, подають у статоргани занижені обсяги фактично виконаних робіт (чи не подають зовсім), уникаючи таким чином платежів у місцеві бюджети (при видобуванні корисних копалин місцевого значення, до яких належать глини й суглинки, у місцевий бюджет надходить 100 % платежів).

Проектні потужності кар'єрів з видобутку цегельної сировини останнім часом завантажені на 10-15 %, відповідно недовантажені й цегельні заводи. У 2014 році цегельними заводами області вироблено цегли керамічної 14,4 тис. м³ (для порівняння: у 2011 році - 34,5 тис. м³, тобто падіння становить більше двох разів). Така ж ситуація і з виробництвом плитки керамічної: 2,6 тис. м³ проти 3,6 тис. м³ у 2011 році.

Суміші асфальтові для дорожнього покриття. Асфальтобетонні покриття для дорожніх будівельних робіт в області випускають лише два підприємства: Тернопільський комбінат по виробництву шляхово-будівельних матеріалів корпорації Укравтодор (с. Березовиця) та Деренівський асфальтобетонний завод ДП Укравтодор (с. Деренівка).

Що стосується першого підприємства, то основними видами його діяльності є облаштування земельного полотна, дорожніх основ та покриттів, монтаж технологічного обладнання, а також випуск мінерального порошку та чорних шлаково-будівельних матеріалів: чорного щебеню й асфальтобетонних сумішей. Комбінат випускає зокрема гарячі асфальтобетонні суміші типів А, Б1, В, Г за ціною 1044-1240 грн./т; гарячий і холодний чорний щебінь для дорожніх робіт фракцій 5-40 мм, 5-10 мм, 10-20 мм та 20-40 мм за ціною 764-819 грн./т; мінеральний порошок для асфальтобетонних сумішей активований та неактивований за ціною 531-651 грн./т. Виробничі потужності комбінату дозволяють випускати мінерального порошку - до 10 т/год.; чорного щебеню - до 120 т/год.; асфальтобетонних сумішей - до 200 т/год. Основними споживачами продукції є підприємства України: КП ТОВ "Архбудсервіс", ДП "Рівненський автодор". Основні постачальники щебеневої продукції та нафтопродуктів є ПАТ "Гайворонський кар'єр", ТОВ "Буданівський спецкар'єр", ТОВ "Крембігпостач", ПП "Дакар" та ін.

Перелік цегельних заводів та родовищ, які вони розробляють

№ п/п	Адміністративний район	Назва родовища	Підприємства – виробники цегли керамічної	Запаси сировини/річний видобуток у 2014 р., тис.м ³
1	Бережанський	Бережанське – 1 (діл.1, діл.2)	ТОВ Бережанський цегельний завод "Керамік"	2455/-
2		Бережанське	ТОВ "Надія"	882/-
3	Борщівський	Лосяцьке	ПАП "Дзвін"	177,9/4,43
4		Худиківцецьке	ПП "Антей-Плюс"	272/-
5		Урожайнівське	ПП Бевз В.В.	н.д.
6		Олексинецьке	ПП "Берладин"	н.д.
7	Бучацький	Пишківське	Тернопільагрошляхбуд, Бучацький агробуд; ТОВ "Пролісок"	919/1,5
8	Гусятинський	Оришківське	ТОВ "Оришківська будівельна кераміка"	3152/-
9		Сидорівське	ТОВ "Сидорівський бровар"	674/-
10		Коцюбинське	ПСАФ "Нічлава"	149/-
11		Годинківське	ТОВ "Садиба"	236/-
12	Заліщицький	Харитонівське	ТОВ "Будінвест"	314/1,2
13		Дорогичівське	СтОВ "Дорогичівка"	315/-
14	Збаразький	Синявське	Тернопільагрошляхбуд, Збаразький агробуд	481/1,13
15		Заруддянське	Держкорпорація Укрбудматеріали, ПАТ Будматеріали	4767/1,1
16	Зборівський	Озернянське	ПП "Керамік-будсервіс"	1741/-
17		Зборівське	Держкорпорація Укрбудматеріали, ПАТ Будматеріали, Зборівський цегельний завод	775/1,7
18		Залозецьке	СМП "Залозецький цегельний завод"	128/3,2
19	Козівський	Козівське	ПП Була І.В.	421/-
20		Козлівське	ПАТ Будматеріали, Козлівський цегельний завод	3735/-
21	Кременецький	Староолексинецьке	ТОВ "Іврус"	н.д.
22	Монастирський	Задарівське	ТОВ "Задарівський цегельний завод"	198/1,4
23		Вістрянське	ПП Вітюк С.В.	218/-
24		Гончарівське (діл.Пн.-Сх.)	ПАТ "Монастирське заводоуправління будівельних матеріалів"	2775/-
25	Підволочиський	Заднишівське	ПП "ЕКСБУД"	1540/0,38
26		Зарубинецьке - 2	ПП "Скалатхлібпромбуд"	210/13,5
27		Новосілівське	ПП Петрик Ю.І.	19,7/1,2
28		Токівське	ТОВ "Керамік"	42,6/1,3

29	Теребовлянський	Теребовлянське (діл. "Ліс")	ТОВ "Домобудівник"	1335/1,56
30		Буданівське	ПП "Буданівський цегельний завод"	235/0,13
31	Тернопільський	Великоглибочецьке	ПП Пінязь Г.С.	27,8/-
32		Ігровицьке	ТОВ "Добробут"	399/1,25
33		Малоходачківське	ПП "Мак-Гри"	280/-
34		Чистилівське	ВО Тернопільбудматеріали, Тернопільський кар'єр	1650/-
35		Ступкинське	Держкорпорація Укрбудматеріали, ПАТ Будматеріали	1839/0,9
36	Чортківський	Скородинецьке	ТОВ "Серет-Інвест"	455/3,1
37		Росохацьке	ТОВ "СТЕП-М"	97/-

Деренівський асфальтобетонний завод випускає гарячий асфальт та чорний щебінь, у 2013 році випущено 8376 т (проти 20643 т у 2012 році) асфальту та 3714 т чорного щебеню (проти 4247 т у 2012 році). Криза на заводі була пов'язана з проблемами його реорганізації. Структурний підрозділ Тернопільського комбінату по виробництву шляхово-будівельних матеріалів розміщений у м. Козові (асфальтовий завод). Відомості про діяльність відсутні.

Ще одне підприємство, яке займається виготовленням асфальту та асфальтуванням доріг знаходиться в м. Збаражі (ПМП "Венера"). Дані про обсяги та номенклатуру продукції не публікуються.

Будівельні конструкції з бетону, залізобетону, цементу чи каменю штучного. Найбільші підприємства з виготовлення будівельних конструкцій із бетону й залізобетону знаходяться в м. Тернопіль. Це такі великі підприємства як ТОВ "Тернопільський завод залізобетонних конструкцій (ЗБК)", комбінат "Будіндустрія", СП Тернопільський завод залізобетонних виробів і будівельних конструкцій, ПАТ "Тернобуддеталь", ТОВ "Домобудівник".

ТДВ Тернопільський завод ЗБК було збудовано ще в 60-х роках як промислову базу для механізованих колон Західної України для будівництва ліній електропередач. Це визначило специфіку підприємства й на наступні десятиліття. Зараз завод спеціалізується на виготовленні попередньо напружених залізобетонних стояків ліній електропередач 0,4 та 6-10 кВт, підстанційного залізобетону; залізобетонних стояків ліній зв'язку СНВ 7,5-2,0, залізобетонних стояків ліній електропередач 7-10 кВт СВ 105-3,6, СВ ЮБ – 5,0; різноманітних видів залізобетонних приставок, перемичок тощо. Залізобетонними стояками підприємства до кінця 80-х років минулого століття фактично були укомплектовані усі сільські електромережі Західної України. Постачальниками заводу служать Криворізький МК, Кам'янець-Подільський цементний завод, Миколаївський ЦГК, Доброво-Одеський та Гніванський щебеневі кар'єри, Тернопільський піщаний кар'єр та ін.

Тернопільський завод залізобетонних виробів і будівельних конструкцій (СП) спеціалізується на виготовленні елементів збірних конструкцій для житлового й цивільного будівництва з цементу, бетону чи штучного каменю, а також підпор та

аналогічного обладнання для будівельних рихтувань, опалубок чи гірничого кріплення, чавунних чи сталевих. Завод виготовляє також бетон товарний.

Особливою історією відрізняється Тернопільське підприємство *ТОВ "Тернопільбуд"*, засноване ще в 1944 році. Будівельниками "Тернопільбуду" збудовано понад 80 % усіх будівель в Тернополі. Крім того, товариство веде будівництво об'єктів майже в усіх областях України, зокрема здійснювало відновлювальні роботи на ЧАЕС, зводило фортифікаційні споруди на сході України та ін.

Номенклатура продукції *комбінату "Будіндустрія"* надзвичайно різноманітна: блоки стінові підвалів залізобетонні, блоки фундаментні, бордюри бетонні, вагонка дерев'яна, паркет, підлоги, плінтуси, кільця бетонні, залізобетонні вироби на замовлення, палі забивні (сваї), перемички залізобетонні, плити для бетонних огорож, плити для перекриття залізобетонні, сходові площадки залізобетонні, цементні будівельні розчини, товарний бетон, плити балконні залізобетонні, плитка тротуарна, плитка дорожна залізобетонна, фундаменти стрічкові залізобетонні тощо.

Подібна продукція випускається в тому числі й на *ПуАТ "Тернобуддеталь"* – панелі перекриття, кільця залізобетонні, сходові марші та площадки, дорожні бордюри, тротуарні плити, сваї, перемички, плити для огорож, а також металеві й дерев'яні вироби будівельного призначення (вікна, двері балконні, рами дерев'яні тощо).

Загалом, в області функціонують біля 13 підприємств, які спеціалізуються на випуску подібного асортименту продукції. Вони відомі у Тербовлі, Підволочиську, Гусятині, Збаражі.

Так, в Копичинцях Гусятинського району залізобетонні вироби виготовляє ДП "Підприємство Копичинецької виправної колонії управління державної пенітенціарної служби України в Тернопільській області", у Збаражі ПП "Борпро", в Тербовлянському районі – ПП "Будівельний затишок" у Дружбі, яке випускає бруківку вібролиту, шлакоблоки, фундаментні блоки, кільця бетонні, готовий бетон, декоративну облицювальну цеглу та ін., а також ТОВ "Перспектива" і ТОВ "Тар-Транс", Березовицький комбінат "Будіндустрія" (ПАТ). Останній також випускає дуже широкий асортимент виробів, серед яких: блоки фундаментні, бордюри, бруківка, залізобетонні вироби на замовлення, палі забивні, панелі стінові, перемички, лотки, товарний бетон тощо.

В Підволочиському районі відоме єдине підприємство ТОВ "Хутір".

У 2014 році в області зросло виготовлення залізобетонних будівельних конструкцій -146 тис. т проти 125,8 тис. т у 2013 році.

Виготовлення вапна та бетону, готового до використання. В області спостерігається тенденція зниження виробництва вапна гашеного та негашеного з 84,4 тис. т у 2011 до 26,9 тис. т у 2014 рр. Очевидно, такий тренд спричинений зниженням попиту на даний вид продукції. Власне лише два підприємства здійснюють випуск вапна: ТОВ "Підвисоцький завод будівельних матеріалів", який безпосередньо виробляє флюс вапняковий, флюс вапняковий порошок, пісок і вапно негашене, а також ТОВ "Терра" у Підволочиському районі, Новосілівський цех якого продукує вапно кускове, подрібнене, гашене. Фактичний випуск продукції – 2,8 тис. т при проектній – 10 тис. т.

Готовий до використання (товарний) бетон в Тернополі виготовляють ТОВ "Стірол", ТОВ "Ліхтнер Бетон Тернопіль", ТОВ "Добробуд", а також в асортименті Березовицький комбінат "Будіндустрія", Тербовлянське ПП "Будівельний затишок", Тернопільська "Будіндустрія" та деякі інші. Виробництво бетонних розчинів в області демонструє певну тенденцію до зростання обсягів продукції: від 136,1 до 208 тис. т за останні 4 роки.

Виробництво будівельних металевих конструкцій. В області зареєстровано 7 підприємств, які випускають металеві будівельні конструкції: по одному в Заліщицькому, Підволочиському, Підгаєцькому, Тербовлянському, Чортківському та два підприємства в Тернополі. Так, ТОВ "Стандарт-Парк" спеціалізується на виробництві металевої продукції багатоцільового, в тім числі й будівельного призначення, як от: дренажні труби, труби ПВХ для зовнішньої каналізації, дренажні блоки і тунелі, оглядові колодязі ПВХ, чавунні люки, трапи для балконів і терас, трапи для гаражів, бордюр дорожний, бордюр садовий, водорозподільні колонки, сталеві решітки тощо.

Металеві вироби будівельного призначення виготовляє і СП Тернопільський завод залізобетонних виробів і конструкцій.

В Заліщиках металопродукцію для будівництва випускає ПП "Тіміртан" (метало-профілі та ін.). Металопрофіль продукує й ТОВ "Імперія даху" у Підгайцях.

Ще два підприємства в Тернополі спеціалізуються на виробництві металевих дверей ПП Виробничо-комерційна фірма "Риф" і ТОВ "Агата Стальконструкція".

Лісопильне виробництво, виготовлення фанери, шпону, дерев'яних плит і панелей, паркету, виробництво дерев'яних будівельних конструкцій та столярних виробів. В області функціонують понад 30 підприємств, які займаються обробкою деревини та виготовленням різноманітних виробів і конструкцій для будівельних потреб. Так, у 2014 році вироблено погонажу з деревини листяних порід, включаючи планки і фризи для паркетного покриття понад 670 т; вікон, рам, дверей балконних, порогів з деревини тощо – 7,5 тис. м³; виробів столярних та конструкцій будівельних з деревини, паркету – 459 тис. м³. При цьому, лише в останньому випадку спостерігалась певна тенденція до зростання річних обсягів продукції. В таблиці 2.25 подано перелік підприємств за адміністративними районами області та продукцію, яку вони виробляють.

Окрім охарактеризованих вище підприємств та продукції, яку вони виробляють, в області відоме одне підприємство («Респект-Колор», м. Тернопіль), яке спеціалізується на виробництві фарб фасадних, фарб інтер'єрних, ґрунтовок глибокого проникнення, декоративної штукатурки, шпаклівок та воску закісного; також єдине підприємство («Термобуд Плюс», м. Тернопіль), яке виготовляє та реалізує стінові й покрівельні сандвіч-панелі, фасадні елементи, швидко монтовані ангари, швидко монтовані гаражі та подібну специфічну й унікальну для області продукцію. Розмір сегменту компанії на ринку безкаркасних огорожувальних конструкцій України становить близько 15 %. Компанія працює з такими постачальниками матеріалів для панелей як Rautaruuks (Фінляндія), Corus UK (Англія), TISSEN KRUPP (Німеччина), Murgid (Франція), Rockwool (Польща), Hunstmann (Нідерланди), що робить її продукцію високоякісною й конкурентоздатною.

Підсумовуючи, слід сказати, що область має в розпорядженні вагомий сировинну базу й розгалужену мережу підприємств-виробників будівельної продукції.

Перелік підприємств-виробників дерев'яної продукції будівельного призначення

№ з/п	Адміністративний район	Підприємства-виробники	Продукція
1	Бережанський	ТОВ «Успіх»	Лісопилльне і стругальне виробництво, просочення деревини. Піломатеріали, оброблені під з'єднання в шип, стругані чи не стругані, шліфовані чи нешліфовані. Бруски, планки і фризи для паркетного покриття підлог з деревини листяних порід. Експорт в Молдову.
2		ТОВ «Санза-Топ»	Лісопилльне та стругальне виробництво. Піломатеріали, стругані й нестругані, шліфовані та не шліфовані, шпали дерев'яні для залізничних і трамвайних шляхів.
3		ТОВ «Престиж-Плюс Я»	Дерев'яні двері, їх рами і пороги.
4		Потуторський деревообробний завод, ПРАТ	Бруски, планки та фризи для паркетного покриття підлог, не зібрані з листяних порід, паркет. Експорт в Китай і Молдову.
5	Борщівський	ТОВ «Аеліта» ЛТД	Вікна і двері балконні, двері і їх рами, пороги, шпали дерев'яні для залізниць і трамвайних шляхів не просочені.
6		ТОВ «Поділля-паркет»	Паркет і паркетна дошка з ясеня і дуба, дошки для підлоги і терас з ясеня і дуба.
7		ПП «Пік»	Лісопилльне виробництво.
8	Гусятинський	ПП «Шик Галичина»	Лісопилльне та стругальне виробництво. Виробництво фанери, плит і панелей, шпону.
9		ТОВ «Інтерлайн-Плюс»	Виробництво фанери, плит і панелей, шпону.
10	Заліщицький	ТОВ «Натура»	Виробництво дерев'яних будівельних конструкцій.
11		ПП «Славутич»	Лісопилльне виробництво.
12		ТОВ «Галицький Ліс»	Виробляє шпали дерев'яні для залізничних чи трамвайних шляхів.
13	Зборівський	КП "Чистопадівське"	Піломатеріали стругані чи нестругані, шліфовані чи не шліфовані, шпали дерев'яні для залізничних чи трамвайних шляхів.
14	Козівський	ТОВ «Козоварембуд»	Виробництво дерев'яних будівельних конструкцій і виробів.
15		ТОВ «Темп Паркет»	Виробництво паркету.
16	Кременецький	ТОВ «Олівалістрасопт»	Брус дерев'яний, піддони.
17	Підволочиський	ТОВ «Лак» (українсько-польське)	Вікна і двері балконні та їх рами дерев'яні. Піломатеріали, оброблені під з'єднання в шип. Бруски, планки, фризи для паркетного покриття підлог з листяних порід. Шпали дерев'яні для залізниць і трамваїв. Двері, рами, пороги дерев'яні.

18	Теребовлянський	ДП Тернопільське лісове господарство	Лісопилне виробництво.
19	Тернопільський	ПП «Континент»	Лісопилне і стругальне виробництво. Експорт в Польщу.
20		ТОВ «Юджин»	Двері, рами і пороги дерев'яні. Вікна, двері і рами балконні.
21	м. Тернопіль	ТОВ «Домобудівник»	Бруски, планки і фризи для паркету з листяних порід дерев. Піломатеріали профільовані з деревини хвойних дерев. Вікна, двері, рами балконні.
22		ТОВ «Мак»	Вікна, двері балконні та їх рами дерев'яні. Інші двері, рами та пороги дерев'яні.
23		ТДВ Тернопільська фабрика художніх виробів	Вироби столярні і теслярські, фасади з масиву, шпоновані дубом, ясенем, вільхою, очковою тополею. Вікна та двері дерев'яні.
24		ТОВ «Будсервіс»	Вікна, двері і рами балконні. Двері, їх рами і пороги дерев'яні.
25		ПП «Альтернатор»	Лісопилне і стругальне виробництво.
26		ТОВ «Ліском-Шпон»	Виробництво шпону з листяних порід дерев.
27		ТОВ «Тендер-Плюс»	Виробництво дерев'яних будівельних конструкцій і виробів.
28		ТОВ «Терком»	Бруски, планки і фризи для паркетного покриття з листяних дерев. Двері, рами і пороги дерев'яні. Вікна, двері балконні та їх рами. Шпали дерев'яні для залізниць і трамвайних колій.
29		ТОВ «Шатекс-Тер»	Піломатеріали, оброблені під з'єднання в шип, стругані й нестругані. Шпали дерев'яні для залізничних і трамвайних колій. Експорт у Польщу.
30		ТОВ «Вудвей»	Виробництво міжкімнатних дверей.
31	ТОВ «Хансаком-Вест»	Опори дерев'яні ЛЕП і ЛЕС. Шпали залізничні дерев'яні. Блок хаус (фальш-брус) в асортименті. Дошка терасна. Бруківка дерев'яна. Дошка для підлоги в асортименті.	
32	м. Чортків	ДП Чортківське лісове господарство	Лісопилне та стругальне виробництво.

Проектні потужності діючих підприємств на даний час завантажені далеко не повністю, що дозволяє нарощувати обсяги відповідної продукції при сприятливій зміні кон'юнктури на ринку будівельних матеріалів.

Варто взяти до уваги й той факт, що значна кількість підприємств, особливо гірничовидобувного профілю (кар'єри, цегельні заводи та ін.) зараз законсервовані чи працюють періодично з різних причин (застарілість технологічного обладнання, обмеженість попиту на продукцію, несприятлива податкова, дозвільна й цінова політика держави та ін.), що також дозволяє розглядати їх як можливий резерв майбутнього.

Література:

1. Бурка Й. Основи географії будівельної індустрії України / Й. Бурка. – Ч.: Рута, 2001. – 175 с.
2. Бурка Й. Географічна суть і територіальні проблеми формування матеріальних баз будівельної індустрії / Й. Бурка // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 138: Географія. – Чернівці: ЧНУ, 2002. – С. 131-135.
3. Григорович М. Б. Минерально-сырьевая база промышленности строительного камня / М. Б. Григорович. – М.: Недра, 1972. – 136 с.
4. Григорович М. Б. Словарь по минеральному сырью для промышленности строительных материалов / М. Б. Григорович, Н.Т. Блоха. – М.: Недра, 1976. – 87 с.
5. Григорович М. Б. Месторождения минерального сырья для промышленности строительных материалов / М. Б. Григорович, М. Г. Немировская. – М.: Недра, 1987. – 144 с.
6. Давиденко О. П. Розвиток і розміщення основних галузей промисловості будівельних матеріалів Української РСР / О.П. Давиденко. – К.: Наукова думка, 1972. – 220 с.
7. Ехимов В. А. Минеральные строительные материалы западных областей Украины / В.А. Ехимов. – М.: Наука, 1990. – 267 с.
8. Кітура В., Сивий М. Мінерально-сировинна база та надрокористування у Тернопільській області. – Т.: Тайп, 2016. – 239 с.
9. Мищенко В. А. Пути рационального расширения ресурсной базы известкового и гипсосодержащего сырья в Украинской ССР / В.А. Мищенко // Природные условия Украинской ССР : Сб. статей. – К.: КГПИ, 1987. – С. 89-96.
10. Мищенко В. С. Минерально-сырьевой комплекс Украинской ССР / В.С. Мищенко. – К.: Наукова думка, 1987. – 232 с.
11. Параскевич В. Мінерально-сировинна база промисловості будівельних матеріалів Хмельницької області / В. Параскевич, М. Сивий // Наук. записки Терн. педун-ту. Сер. Географія. — Тернопіль, 1998. — № 2. — С. 100—107.
12. Педан М. П. Проблемы развития и размещения промышленности строительных материалов / М. П. Педан и др.. – К.: Наукова думка, 1977. – 251 с.
13. Педан М. П. Система кадастров природных ресурсов строительства / М. П. Педан, В. С. Мищенко, В. И. Яновский. – К.: Вища школа, 1986. – 200 с.
14. Перспективы развития минерально-сырьевой базы промышленности строительных материалов УССР. – К.: Наукова думка, 1976. – 421 с.
15. Сивий М. Я. Сировинна база будівельних матеріалів Тернопільської області / М.Я. Сивий // Наукові записки Терн. педун-ту. Сер.: географія. – Тернопіль, 1998. - № 1. – С. 49-52.
16. Сивий М. Я. Мінерально-ресурсний потенціал Тернопільської області / М.Я. Сивий, В.М. Кітура. – Тернопіль: Тайп, 1999. – 274 с.
17. Сивий М. Я. Ресурси глинистої сировини Поділля (сировина для грубої кераміки) / М.Я. Сивий // Наукові записки Терн. педуніверситету. Серія: географія. – Тернопіль, 2000. – № 2. – С. 21-27.
18. Сивий М. Я. Ресурси глинистої сировини Поділля (керамзитова сировина, каоліни, бентонітові глини) / М.Я. Сивий // Наукові записки Терн. педуніверситету. Серія: географія. – Тернопіль, 2001. – № 7. – С. 81-85.
19. Сивий М. Я. Будівельні піски Тернопільщини – сучасний стан освоєння та перспективи / М.Я. Сивий // Наукові записки Терн. педун-ту. Серія: географія. – Тернопіль, 2001. – № 2. – С. 78-84.
20. Сивий М.Я. Будівельні піски Поділля (сучасний стан вивчення, експлуатація та перспективи розширення ресурсів) / М.Я. Сивий // Науковий вісник Волинського національного університету. – Луцьк, 2003. – № 7. – С. 195-202.
21. Сивий М. Сировинна база цементної промисловості України: сучасний стан, перспективи / М. Сивий // Вчені записки Таврійс. націон. ун-ту ім. В. Вернадського. Ч. 3. Географія. — 2011. — Т. 24. — № 2. — С. 185—191.
22. Сивий М. Я. Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз і синтез / М. Я. Сивий. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. — 656 с.

2.4. ВНУТРІШНЬООБЛАСНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РАЙОНИ

Тернопільська область – одна із найменших територіальних ланок господарства України, елемент територіального поділу та інтеграції праці, що виник унаслідок складної взаємодії в процесі розвитку господарських систем. Вона зазнала значної трансформації за роки переходу суспільства до ринкових відносин як у плані спеціалізації господарської діяльності, так і внутрішньої структури локальних комплексів.

У процесі перебудови структури промисловості та сільського господарства, як головних галузей господарства регіону, значно стерлись відмінності у розвитку цих галузей у різних частинах області. Тернопільська область із промислово-аграрного перетворилась у аграрний регіон з однорідною територіальною структурою господарства. Цьому сприяло і «затухання» несільськогосподарської діяльності у різних частинах області, звуження функцій раніше сформованих опорних економічних центрів.

Завдяки більш-менш рівномірному розміщенню міських поселень – ділових центрів на території області, її територіальна структура є однорідною: «центр – периферія».

Найбільше місто – обласний центр – є соціально-економічним центром для всієї території області завдяки серединному географічному положенню, із віддаленням від нього рівень соціально-економічного розвитку зменшується, послаблюються конкурентні переваги території. На фоні однорідної сільської місцевості виділяються районні центри, а серед них – міста Чортків, Кременець, які мають значний демографічний потенціал. Вони, а передумім Тернопіль, є опорними центрами навколишньої території, до яких тяжіє по декілька адміністративних районів.

Завдяки соціально-економічним зв'язкам, передусім з обслуговування населення, сформувалися внутрішньообласні райони – Північний, Центральний і Південний. Кожен з цих районів має незначні відмінності природних і соціально-економічних умов, але деякі особливості ведення господарства і заселення, що зумовлені історико-географічними умовами розвитку території.

Параметри внутрішньообласних районів подано у таблиці 2.26.

Найбільший за розмірами *Центральний район*, що формувався навколо м. Тернополя на основі Тернопільської внутрішньообласної системи розселення. Він розміщений на перетині основних залізничних (Київ-Львів, Львів-Одеса, Тернопіль-Чернівці) і автомобільних (Львів-Київ, Дубно-Кременець-Тернопіль-Заліщики-Чернівці), а також через нього проходять найважливіші шляхи обласного значення, що забезпечує широкий розвиток внутрішньообласних і міжобласних зв'язків.

На території району проживає понад половина населення області, тут і найвища його щільність – 80,0 осіб/км² (в області 77,5 осіб/км²). Воно проживає у одному великому місті, переважно малих містечках та малих і середніх за величиною сільських поселеннях. Тернопіль (215,6 тис. жителів) є не тільки найбільшим міс-

том Центрального району, але й всієї області, її організаційним, транспортним, культурним центром. Цьому сприяє розміщення в ньому освітніх закладів (в т.ч. 4 вищих навчальних), музеїв, театрів та інших закладів обласного значення.

Таблиця 2.26

Внутрішньообласні райони Тернопільської області

Назва району	Склад району, адміністративні райони	Площа		Населення	
		тис. км ²	%	тис. осіб	%
Центральний	Тернопільський, Збараський, Зборівський, Козівський, Бережанський, Підгаєцький, Підволочиський, Теремовлянський, Гусятинський	7,7	55,8	614,5	57,4
Північний	Кременецький, Шумський, Лановецький	2,3	16,8	143,4	13,6
Південний	Чортківський, Бучацький, Борщівський, Заліщицький, Монастирський	3,8	27,4	312,0	28,8

В основі формування господарства цього району є сільськогосподарські, мінеральні, рекреаційні ресурси.

Сільськогосподарські ресурси району сильно диференційовані: найродючіші ґрунти зосереджені у східній і центральній частині області (Гусятинський, Підволочиський, Теремовлянський і Тернопільський райони), а сильно еродовані ґрунти – у західній (Бережанський і Підгаєцький райони).

Значне зволоження (500-700 мм на рік), високі суми активних температур і родючі ґрунти (чорноземи малогумусні і чорноземи опідзолені) визначають спеціалізацію господарства на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза, ячмінь, соя), цукрових буряків, ріпаку, картоплі і овочів, розведення великої рогатої худоби, свиней, птиці.

На основі переробки сільськогосподарської сировини розвивається харчова промисловість – молочна, м'ясна, пивоварна, спиртова, консервна, цукрова. Переважають малі підприємства, вони зосереджені переважно у Тернополі, Микулинцях, Збаражі, Підволочиську, Теремовлі та ін.

У районі розвинена промисловість будматеріалів, її сировиною є місцеві корисні копалини – пісок, пісковики, гравій, керамзит, мергель, глини тощо.

Деревообробна промисловість представлена меблевою галуззю, найбільше вона розвинена у м. Тернопіль та приміській зоні (с. Біла, с. Гаї Гречанські та ін.).

Галузі машинобудування і легкої промисловості, що були зосереджені у м. Тернопіль та райцентрах і були представлені великими підприємствами у докризовий період, знаходяться у стані занепаду і потребують реорганізації.

Центральний район багатий на рекреаційні ресурси. Тут знаходяться природні ландшафтні об'єкти: Опілля, Медобори із характерними формами рельєфу, лісовими масивами, місцями проростання рідкісних рослин. На території району велика густина замкових споруд: у містах Збараж, Бережанах, Тернополі, Вишнівці, Скалаті, Микулинцях, Теревовлі, селі Токи, які є об'єктами туристичної діяльності, а також старовинних церков, пам'ятних місць.

Село Зарваниця – центр паломництва греко-католиків з всієї України. Мальовничі місця району є перспективними для розвитку сільського зеленого туризму, а наявність мінеральних вод і грязей – для лікувально-оздоровчої рекреації (сміт Гусятин, Микулинці, с. Конопківка). Завдяки багатим рекреаційним ресурсам район стане в майбутньому важливим туристичним регіоном (пізнавальний, сакральний, фестивалний, спортивний, лікувально-оздоровчий, сільський зелений, в т.ч. екологічний туризм).

Центральний район внаслідок положення навколо обласного центру має добре розвинену виробничу і соціальну інфраструктуру. Тут розміщена густа мережа закладів торгівлі, харчування, розміщення, об'єктів побутового обслуговування населення, об'єктів фінансової і управлінської сфер, науки і культури тощо. Вони нерідко обслуговують населення всієї області, формуючи міжрайонні зв'язки з обслуговування населення, управлінські та інформаційні зв'язки.

Південний район сформувався в межах міжрайонної системи розселення, центром якої є місто Чортків (28,8 тис. жителів). Охоплює 5 адміністративних районів. Має своєрідну природу: мальовничі ландшафти і унікальні природні об'єкти Придністер'я, в т.ч. й гіпсові печери, геологічні відслонення, лісові масиви, місця проростання рідкісних рослин, найтепліший в області клімат, родючі ґрунти. Це є основою господарської діяльності, основні галузі – сільське господарство, рекреація.

Сільськогосподарські ресурси району дуже своєрідні. Сірі і опідзолені чорноземні ґрунти, достатнє зволоження (550-600 мм на рік), вищі показники літніх і зимових температур, ніж у інших районах області, нечасті зимові заморозки сприяють вирощуванню тут пшениці, кукурудзи, соняшника, тютюну, овочів і фруктів та ін. А наявність значних нерозораних площ природних кормових угідь сприяють розвитку тут молочно-м'ясного тваринництва. На їх базі працюють підприємства харчової промисловості, найбільшим сеєд яких є Бучацький сирзавод. Підприємства цієї галузі є також у м. Чорткові, смт Скала-Подільській, м. Борщів та ін.

Рекреація у районі найбільше розвинена у долині р. Дністер. Це і спелеотуризм, сплави річкою Дністер та нижніми течіями її приток, лікувально-оздоровча рекреація у м. Заліщики і смт Більче-Золоте, пізнавальний туризм, сентиментальний туризм (с. Язлівець, м. Чортків), сільський зелений, в т.ч. екологічний (Дністровський природний національний парк) та ін.

Організаційним центром району є м. Чортків, яке раніше було потужним промисловим центром в області. Зараз центральні функції міста формує комплекс установ і організацій соціальної сфери, який має міжрайонне значення. Це – закла-

ди освіти, охорони здоров'я, торгівлі, культури, побуту, вони формують соціальні зв'язки жителів навколишніх районів.

Північний район є найменшим серед соціально-економічних районів Тернопільської області як за площею території, так і за кількістю населення (див. табл. 2.25). Він займає територію трьох адміністративних районів, але в останні роки Лановецький район все більше тяжіє до м. Тернополя внаслідок активізації руху на трасі Київ-Тернопіль (через Ланівці).

У районі є 3 невеликих міста (Кременець, Почаїв, Ланівці), одне селище міського типу – Шумське та густа мережа малих і середніх сіл. Найбільшим серед них є м. Кременець – адміністративний, освітній і культурний центр району. Адже завдяки наявності в ньому мережі освітніх закладів, закладів культури, торгівлі і побуту це місто притягує до себе населення навколишньої сільської місцевості.

На території району є м.Почаїв – центр паломництва православних вірян із різних куточків України та інших країн.

Природними багатствами району є сільськогосподарські, лісові, рекреаційні ресурси, природні будівельні матеріали.

Наявність сірих опідзолених ґрунтів, значне зволоження (600-700 мм на рік), додатньо високі суми активних температур визначають спеціалізацію сільського господарства на вирощуванні пшениці, ячменю, цукрових буряків, кукурудзи, ріпаку, картоплі, овочів. Розведенню великої рогатої худоби і свиней сприяє наявність значних площ лук і пасовищ та відходів від виробництва цукру (жом, меляса). Сільськогосподарську сировину переробляють переважно у господарствах населення та невеликих переробних підприємствах.

Мінерально-сировинні ресурси є основою для промисловості будматеріалів і будівництва. Це – поклади глини, крейди, будівельного каменю. Як сировину для виробництва деревних будівельних конструкцій використовують ліс.

Північний район має найкращу екологічну ситуацію через відсутність великих промислових забрудників. Тому це може бути використано для розвитку екологічно чистого землеробства та рекреації. Цьому сприяє і розміщення в районі Кременецького природного національного парку, відомого своїми екологічними стежками.

Вивчення територіальних відмінностей у розселенні людей і їх господарській діяльності відчить про поступове їх стирання у процесі розвитку постіндустріального суспільства. Територіальна організація такого суспільства формуватиметься по лініях «обласний центр – територія». При цьому діятиме принцип дифузії інновацій, при якому обласний центр буде центром інновацій, вони поширюватимуться на периферію дифузною хвилею. Таким чином між центром і рештою території області існуватиме поділ функцій по лінії «виробник – споживач інновацій». Це сприятиме ліквідації відмінностей у соціально-економічному розвитку області та її районах.

2.5. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Економічний та соціальний розвиток ресурсно та просторово невід’ємно пов’язаний з певною територією, від характеристик та особливостей якої великою мірою залежить його спрямованість та динаміка.

Відповідно до теорії організації її комплексний розвиток можливий лише за умови цілеспрямованого розвитку всіх її елементів, що є повноцінними носіями системних властивостей. Територіально-управлінськими компонентами будь-якої країни

Рис. 3.22. Характеристика адміністративно-територіального устрою України, закріпленого Конституцією України

є її адміністративно-територіальні одиниці, що формують її адміністративно-територіальній устрій. В Україні на сучасному етапі можна виділити чотири рівні адміністративно-територіального устрою: загальнодержавний, обласний, районний та первинний (рис. 3.22).

В країнах постсоціалістичного табору в трансформаційний період постала проблема становлення інституційно окреслених життєздатних адміністративно-територіальних одиниць, які б відповідали критеріям нормативно-правової визначеності, організаційної завершеності та фінансово-економічної достатності. Регіоналізація, територіальна децентралізація влади та поділ повноважень між різними владними рівнями були та залишаються предметом дискусій в країнах колишнього соцтабору.

Однією з основних характеристик територіальної спільноти базового рівня (ТСБР) є її життєздатність. Під життєздатною ТСБР ми розуміємо свідомо сформовану, економічно, соціально й політично активну людську спільноту, максимально самодостатню у своєму існуванні й розвитку з погляду забезпечення фінансовими та економічними ресурсами.

Вагомим чинником переважання деструктивних тенденцій в розвитку управлінської та інших підсистем ТСБР, особливо малих, є проблема формування самодостатньої спільноти. Проголошення незалежності, проведення перетворень в політичній та економічній системах Української держави уможливили становлення в ТСБР демократичного інституту управління, що уособлений органами місцевого самоврядування. Але надання конституційного права на самоврядування всім територіальним громадам не стало початком формування життєздатної територіальної громади, а, навпаки, сприяло подрібненню й послабленню ТСБР (табл. 3.27).

Таблиця 3.27

Характеристика сільських територіальних громад до початку адміністративно-територіальної реформи (на 1 січня відповідного року)*

Показник	Рік		2015 рік у % до 1985 року
	1985	2015	
Кількість сільських поселень, одиниць	29188	28490	97,6
Чисельність сільського населення, тис. чол.	17850	14557	81,6
Кількість сільських рад (сільських територіальних громад), одиниць	8621	10278	119,2
Середня чисельність поселень, що входять в сільську територіальну громаду, одиниць	3,4	2,8	82,4
Середня чисельність населення сільської територіальної громади, тис. чол.	2,07	1,42	68,6

*Розраховано за матеріалами апарату Верховної Ради України.

Як бачимо, за період 1985-2015 рр., при скороченні кількості сіл на 698 одиниць (2,4 %), населення на 18,4 % (3293 тис. осіб), кількість сільських рад зросла на 1657 (19,2 %). При цьому кожна сільська рада об'єднує в середньому на 0,6 села

менше, ніж в 1985 р., а чисельність жителів територіальної громади складає всього 1,42 тис. осіб (це на 0,65 тис. менше, ніж 30 років тому). Ці територіальні громади в своїй більшості є формальними та нежиттєздатними утвореннями. За розрахунками фахівців Світового банку, і це підкреслює професор Глен Райт, мінімальний рівень населення територіальної громади має бути не менший 5-6 тисяч осіб [2, С.87]. Проте, просторова та демографічна величина територіальної громади, не менша мінімального рівня, є необхідним, але не єдиним критерієм, що зумовлює її життєздатність. Існуючі сільські територіальні громади, навіть за досконалої податкової системи, ефективного механізму міжбюджетних відносин та за умови зарахування до місцевого бюджету всіх видів податків, мобілізованих на підвідомчих територіях, не можуть забезпечити доходами видатки на виконання покладених на них Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» функцій та повноважень. Тобто в Україні, замість процесу становлення міцної основи місцевого самоврядування, відбувається протилежний процес — парцелізація сільських територіальних громад — їх подрібнення, що супроводжується зниженням їх ресурсного потенціалу за всіма компонентами.

Оцінка муніципального управління в Україні та країнах Європи з позиції його територіальної основи дає підстави стверджувати, що в Україні існували об'єктивні територіально-просторові бар'єри реалізації потенціалу місцевого самоврядування. Проведене дослідження функціонування та розвитку ТСБР довело, що однією з основних причин несприятливої соціально-економічної ситуації в малих ТСБР, особливо сільських, є невідповідність сільських територіальних громад вимогам життєздатності територіальних спільнот низового рівня: кількість членів громади не менша мінімально можливого рівня, фінансова автономія, організаційно-правова незалежність, державна підтримка та захищеність, системна цілісність.

Реформування адміністративно-територіального устрою – невід'ємна складова адміністративно-територіальної реформи, що покликана оптимізувати систему управління територіями, впорядкувати взаємовідносини органів влади різних рівнів, а в кінцевому результаті – сприяти підвищенню рівня життя кожного громадянина в кожному міському чи сільському населеному пункті. Адміністративно-територіальний устрій держави є її неодмінним атрибутом, чинником забезпечення її територіальної цілісності, динамічного й збалансованого соціально-економічного розвитку, передумовою для практичної реалізації принципів сталого розвитку в межах територіальних адміністративних утворень та держави в цілому.

Адміністративно-територіальний устрій дістався у спадщину Україні від колишнього СРСР. Визначався він імперськими ідеями і був адаптований виключно до командно-адміністративної системи управління. Тому адміністративно-територіальний устрій став на заваді здійсненню ефективної регіональної політики, сприяв гальмуванню становлення базового інституту демократії – місцевого самоврядування. Лише з часу отримання Україною статусу незалежної держави з'явилися політичні умови для її розвитку як цілісного державного утворення та проведення зміни адміністративно-територіального устрою на наукових засадах та виходячи з інтересів гарантування безпеки Української держави.

Серед основних проблем дореформеного адміністративно-територіального устрою можна назвати такі:

- непорядкованість його структури. Особливої актуальності ця проблема набуває для специфічних міських адміністративно-територіальних утворень, на території яких діють інші адміністративно-територіальні одиниці, але які не складають єдиної територіальної громади;
- значна диспропорція в ресурсному забезпеченні та рівнях соціально-економічного розвитку між адміністративно-територіальними одиницями одного рівня;
- невідповідність статусу багатьох адміністративно-територіальних одиниць їх ресурсному потенціалу;
- нераціональне розмежування між окремими адміністративно-територіальними одиницями;
- надмірна подрібненість адміністративно-територіальних одиниць базового та районного рівня, що знижує ефективність надання ними відповідних послуг та контролю.

Існуючий адміністративно-територіальний устрій в свою чергу спричиняв дублювання повноважень органів влади різних рівнів, неефективність контролю місцевих органів виконавчої влади, ускладнення земельних відносин. У зв'язку із ускладненою системою адміністративних відносин у регіонах, низькою інвестиційною привабливістю відбувався занепад сільської бюджетної інфраструктури, насамперед на периферії районів і, як наслідок, прискорена міграція та еміграція сільського населення.

До 2015 року адміністративно-територіальний устрій України характеризувався надзвичайною подрібненістю, що й визначало об'єктивну нежиттєздатність територіальних спільнот низового рівня. В Україні ці утворення були в 2,4 рази менші, ніж в Польщі, за площею та в 3,8 рази за чисельністю населення. Щодо Швеції ця відмінність є ще разючішою (відповідно, в 30,1 та 7,7 рази менше) (*Монастирський, Савчук, 2018*). До того ж, навіть з урахуванням існування великих міських територіальних громад, середня чисельність населення ТСБР в Україні не відповідала мінімальному рівню. Як зазначалося вище, процес подрібнення територіальних громад в Україні посилювався за часи здобуття незалежності: на території України існувало 10278 сільських територіальних громад, які в своїй більшості склалися з одного-двох сіл та об'єднували менше однієї тисячі населення. Існування дрібних ТСБР в певних зарубіжних країнах (Італія, Іспанія) компенсується тим, що надання основних муніципальних послуг здійснюють не ресурсно слабкі органи муніципального управління, а організації приватного сектору.

Характеристика фінансової автономії є базовою умовою життєздатності територіальної спільноти. Вона означає, що ТСБР може самостійно формувати фінансові ресурси для виконання власних повноважень, спрямованих на надання громадських послуг населенню на рівні не нижче встановлених державою мінімальних соціальних стандартів, та здатне спрямувати частину цих ресурсів в бюджет розвитку, кошти якого використовуються на забезпечення виконання програм економічного й соціального розвитку території. Лише наявність достатніх фінансових ресурсів уможливує утримання територіальною громадою необхідної кількості об'єктів комунальної власності, що становлять матеріальну базу місцевого самоврядування. Вона визначає фінансово-економічну спроможність місцевого самоврядування, яка є основним критерієм ефективності його управлінської діяль-

ності. Проведене дослідження показує, що фінансова база територіальних спільнот базового рівня до проведення початку проведення адміністративно-територіальної реформи формувалася на залишковій основі без врахування податкоспроможності території та не забезпечувала мінімальну потребу органів місцевого самоврядування для належного виконання повноважень щодо економічного й соціального розвитку ТСБР.

Вимога організаційно-правової незалежності вказує на право територіальної громади утворити органи місцевого самоврядування, які за умови діяльності в законодавчому полі держави є незалежними від органів державного управління при виконанні власних повноважень, регіональних органів місцевого самоврядування, самостійно визначають свою структуру та приймають рішення, спрямовані на розвиток підпорядкованої їм території. Формально місцеве самоврядування на рівні ТСБР відповідає даній характеристиці. Однак, ресурсна слабкість більшості самоврядних органів усуває потенційні переваги організаційно-правової автономії представницької влади.

Держава як інститут, що забезпечує загальний розвиток країни, повинна правовими та фінансово-економічними засобами гарантувати зрівноважений розвиток усіх ТСБР, забезпечувати судовий захист дотримання їх конституційних прав усіма суб'єктами владних відносин. Оцінка практики взаємовідносин органів місцевого самоврядування з районними державними адміністраціями в управлінській та фінансово-економічній сферах показує, що на первинному рівні самоврядування відсутній механізм реалізації критерію державної підтримки, не сформоване організаційне забезпечення судового захисту прав та інтересів базових територіальних громад.

ТСБР не може бути штучно виокремленою частиною території країни, а повинна володіти ознаками мікрорегіону як цілісності територіально-природного, демографічно-соціального та економіко-господарського компонентів, сформованого з дотриманням критеріїв історичної визначеності, національно-етнічної однорідності та соціально-економічної доцільності. Тривалі несприятливі тенденції розвитку малих муніципальних систем зумовили порушення, розбалансування та дегармонізацію усталених зв'язків між їх підсистемами, що є причиною появи некеріваних деструктивних процесів у локальному середовищі.

Дослідження існуючої ситуації у сфері адміністративно-територіального устрою України дозволило, окрім вищезазначених, виявити низку проблем:

– розташування у багатьох випадках на території міст інших міст, а також сіл, селищ як окремих адміністративно-територіальних одиниць, а також існування населених пунктів, територія яких відокремлена від основної (титульної) території адміністративно-територіальної одиниці (так звані анклави). Йдеться про існування специфічних адміністративно-територіальних утворень, на території яких розташовані декілька самостійних адміністративно-територіальних одиниць, але жителі яких не складають єдиної територіальної громади. Це створює проблему розмежування самоврядних прав різних громад, що співіснують у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці (в адміністративних межах міст загальнодержавного та обласного значення діють 35 рад малих міст);

– збереження всупереч Конституції України серед адміністративно-територіальних одиниць таких типів поселень, як селище міського типу, сільрада, а

також селищна рада та міськрада;

– не чітка визначеність процедури та відсутність чітких критеріїв для утворення районів, віднесення населених пунктів до категорії сіл, селищ та міст. Так, 14 містам з чисельністю населення менше 20 тис. осіб надано статус міст обласного значення, що спричинює великі диспропорції адміністративно-територіальних одиниць, неабияк ускладнює можливості управління територіями, прогнозування та встановлення стратегічних завдань розвитку;

– відсутність у багатьох випадках визначених меж адміністративно-територіальних одиниць або встановлення значної частини меж таких одиниць без урахування місцевих природних, історичних та інших факторів, перспектив розвитку регіонів та поселень. Це породжує постійні компетенційні спори між органами місцевого самоврядування, органами влади Автономної республіки Крим та органами державної влади, зокрема, щодо права власності на землю, податків тощо.

Одним із шляхів забезпечення життєздатності базових територіальних громад, покращення соціально-економічної ситуації та створення передумов для динамізації розвитку муніципальних утворень є проведення адміністративно-територіальної реформи, яка покликана вирішити проблему формування правових, економічних і організаційних умов для ефективної реалізації функцій місцевого самоврядування.

Питання реформування систем адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування нерозривно пов'язані. Ефективність вирішення одного неодмінно позначиться на ефективності вирішення іншого. Як свідчить досвід європейських держав, реформування систем адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування не може бути розведене в часі. Адміністративно-територіальна реформа найперше пов'язана з процесом децентралізації, яка є змістом реформи місцевого самоврядування для Європи.

Після прийняття Конституції України та Закону України «Про місцеве самоврядування» в Україні розпочався процес пошуку нової моделі управління розвитком регіонів та територіальних спільнот базового рівня, суб'єктами якого стали органи державної влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації (фонди, асоціації), науковці, міжнародні організації та політичні партії. Серед основних документів, які ілюструють цей процес варто виокремити: 1) Концепцію адміністративної реформи в Україні (1998 рік); 2) Концепцію державної регіональної політики (2001 рік); 3) Державну стратегію управління місцевим і регіональним розвитком на 2004-2010 роки (2003 рік); 4) «Реформу для людини» (2005 рік); 5) Концепцію (концептуальні засади) реформи адміністративно-територіального устрою України Української асоціації місцевих та регіональних влад (2005 рік); 6) Концепцію децентралізації державного управління та розвитку місцевого самоврядування Асоціації міст України та громад (2005 рік); 7) Проект закону «Про внесення змін до Конституції України» щодо удосконалення механізму організації публічної влади (наступний етап конституційної реформи) (2007 рік); 8) Проект реформи Міністерства регіонального розвитку та будівництва України (2008-2009 роки); 9) Проект Конституції України (2009 рік); 10) Послання Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України — наш стратегічний вибір» (2011 рік); 11) Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (2014 рік); 12) Закон України

«Про об'єднання територіальних громад» (2015 рік); 14) зміни до Конституції України (щодо децентралізації державної влади) (2015 рік). Спільними рисами розглянутих підходів є: орієнтація на зміцнення місцевого самоврядування; поглиблення децентралізації влади; використання моделі взаємодії у відносинах центральної та місцевої влади. Серед основних недоліків можна виокремити такі: відсутність комплексності; певна декларативність; вторинність економічної складової; надмірне акцентування на реформуванні апарату управління; розгляд територіального укрупнення як своєрідної панацеї; не врахування потенціалу функціонального об'єднання територіальних громад; небезпека передачі максимуму влади не достатньо інституціоналізованому місцевому самоврядуванню; відсутність застосування технологій антикризового управління; обминання проблеми формування державної муніципальної політики.

Проведення реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою України на засадах зміцнення місцевого самоврядування, поглиблення децентралізації влади, використання моделі взаємодії у відносинах центральної та місцевої влади є обов'язковим та необхідним для забезпечення розвитку країни. Однак, таке реформування не може бути формальним, необґрунтованим, невваженим, маскуючи недоречності та архаїзми існуючої моделі територіального управління. Для його реалізації потрібна спільна узгоджена політична воля вищого керівництва країни з урахуванням інтересів територіальних утворень різного ієрархічного рівня.

В дискусіях щодо адміністративно-територіальної реформи забагато уваги відводиться бюрократичному апарату, моделюванню організаційної структури влади. Проте пересічному громадянину, врешті-решт, байдуже хто йому надаватиме послуги — органи місцевого самоврядування чи органи державної влади. В центрі реформи повинна стояти людина, якій органи влади повинні надати якісні послуги. Тому необхідно починати із розроблення соціальних стандартів життя населення, що гарантуватимуться владою. Ці параметри необхідно підкріпити джерелами матеріального та фінансового забезпечення.

Деяко помилковим, на нашу думку, є прагнення провести адміністративно-територіальну реформу одномоментно. Сьогодні слід зосередитися на першочерговому реформуванні первинного рівня місцевого самоврядування, який безпосередньо наближений до конкретної людини. Реформування районів та областей — справа майбутнього. До того ж, штучне перетворення апаратів обласних та районних державних адміністрацій в виконавчі органи місцевого самоврядування не вирішить проблему. Сьогодні треба вести мову про докорінну трансформацію функцій виконавчих органів у відповідності з вимогами часу.

В процесі реалізації адміністративно-територіальної реформи треба врахувати можливі сценарії її наслідків. Недоцільно опрацьовувати лише оптимістичний сценарій розвитку подій, адже проведення адміністративно-територіальної реформи пов'язане з величезним політичним, соціальним та економічним ризиком. В цьому випадку центральним органам державної влади необхідно застосувати механізм ризик-менеджменту та антикризового управління, зваживши всі «за» і «проти».

Слід зазначити, що формування повноцінної громади за критерієм величини та чисельності населення не має бути самоціллю адміністративно-територіальної реформи, оскільки наявність цих характеристик не гарантує забезпечення економі-

чного й соціального розвитку територіальних спільнот низового рівня. Результативність заходів, спрямованих на укрупнення первинних територіальних утворень, можлива лише за умови застосування в процесі управління їх комплексним розвитком підходу, який би базувався на принципах муніципального менеджменту, що успішно застосовуються в країнах Європейського Союзу.

В процесі проведення адміністративно-територіальної реформи необхідно врахувати рецепти, напрацьовані світовим досвідом, адаптовані до наших реалій.

Повноцінна реалізація адміністративно-територіальної реформи в Україні потребує внесення змін до Конституції України та певної модифікації системи місцевого самоврядування. Це відповідало б принципу системності законодавчого забезпечення функціонування певного сегменту держави. Упровадження поняття «громада» потребує перегляду назви первинного суб'єкта місцевого самоврядування — територіальної громади як об'єднання жителів певного населеного пункту.

Проведення реформи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою України на засадах зміцнення місцевого самоврядування, поглиблення децентралізації влади, використання моделі взаємодії у відносинах центральної та місцевої влади є обов'язковим та необхідним для забезпечення розвитку країни. Однак, таке реформування не може бути формальним, необґрунтованим, невиваженим, маскуючи недоречності та архаїзми існуючої моделі територіального управління. Для його реалізації потрібна спільна узгоджена політична воля вищого керівництва країни з урахуванням інтересів територіальних утворень різного ієрархічного рівня.

Таким чином, враховуючи зарубіжний досвід, реформування системи адміністративно-територіального устрою, а, відповідно, й реформування системи місцевого самоврядування в Україні, повинно орієнтуватися на вирішення таких завдань: законодавче визначення поняття та засад адміністративно-територіального устрою України, правового статусу і рівнів адміністративно-територіальних одиниць, порядку вирішення органами державної влади та органами місцевого самоврядування питань територіального устрою; встановлення критеріїв утворення адміністративно-територіальних одиниць; спрощення системи адміністративно-територіального устрою; оптимізацію класифікації адміністративно-територіальних одиниць; чітке визначення меж адміністративно-територіальних одиниць; децентралізацію владних повноважень, визначення чіткої схеми розподілу повноважень між органами влади на територіальному рівні; вдосконалення бюджетних відносин та податкової системи, вироблення більш раціональних механізмів перерозподілу фінансів; підтримку депресивних територій тощо, а відтак, формування організаційно, фінансово та матеріально спроможної виконувати як власні, так і делеговані державою функції територіальної громади; створення умов для поліпшення життя населення; забезпечення просторово-часової рівнодоступності всіх громадян (незалежно від місця їх проживання) до ресурсів розвитку людського потенціалу, включаючи весь комплекс соціально-культурних закладів з надання різноманітних послуг (у сфері освіти, культури, медичного обслуговування, торгівлі тощо); додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання; ефективне використання природного, економічного, трудового, наукового та іншого потенціалу територій.

Адміністративно-територіальна реформа є хірургічним втручанням у державний організм, що об'єктивно визначає важливість зваженого і науково обґрунтованого підходу до її проведення. В процесі адміністративно-територіальної реформи не просто перекроюватимуться адміністративні межі, а порушуватимуться усталені історичні управлінські та економічні зв'язки. В центрі реформи має стояти не «територія», а людина як найвища цінність Української держави, забезпечення добробуту якої є місією функціонування владного апарату.

В процесі модернізації територіальної основи місцевого економічного розвитку необхідно врахувати, що будь-яке поселення є не відособленим утворенням, а відкритою системою, що за допомогою двосторонніх економічних, соціальних, управлінських, інформаційних зв'язків взаємодіє з іншими населеними пунктами, які в своїй сукупності складають регіональну систему. Об'єктивна історично обумовлена здатність сіл, селищ і міст формувати багатовекторну мережу різнопланових відносин визначає можливість її поглибленого програмованого використання з метою інтегративного вирішення локальних проблем та становлення повноцінного первинного адміністративно-територіального рівня в країні на основі посилення економічної бази комплексного розвитку поселень.

Одним із шляхів забезпечення життєздатності базових територіальних громад, покращення соціально-економічної ситуації та створення передумов для динамізації розвитку поселень є інтеграція територіальних громад різних населених пунктів з метою об'єднання зусиль для задоволення спільних економічних і соціальних інтересів.

Необхідність становлення життєздатної територіальної громади на первинному рівні визначається загальносвітовим процесом пошуку оптимальної основи муніципального управління. Процес створення міцної первинної одиниці місцевого самоврядування (що отримав назву «процесу комунікації») відбувався в Франції та Швеції шляхом формування комун; в США, в яких тауни та тауншини, спеціальні й шкільні округи як інтегровані муніципальні утворення успішно забезпечують надання членам територіальної громади місцевих послуг. В Польщі, яка мала подібні до України вихідні соціально-економічні та політичні умови постсоціалістичного розвитку, гміни як комунізовані низові суб'єкти місцевого самоврядування здійснюють ефективну управлінську та господарську діяльність.

З практики зарубіжних країн щодо забезпечення економічного й соціального розвитку ТСБР можна виокремити дві форми інтеграції територіальних громад різних населених пунктів: територіальне (унітарне) об'єднання; функціональне (федеративне) об'єднання.

При територіальному об'єднанні територіальні громади близько розташованих сіл, міст, селищ формують єдину громаду й спільні органи місцевого самоврядування. Методи територіальної інтеграції використовували країни, перед якими стояла проблема вибору оптимального розміру територіальної громади, за якого можливою є її ефективна фінансово-господарська діяльність, застосувавши, як добровільну, так і примусову форму комунізації. Досвід Швеції засвідчив, що недержавне за своєю формою рішення – примусове укрупнення комун (в 1969-1974 роках чисельність комун скоротилася в 3,1 рази) призвело до позитивних зрушень в економічному й соціальному житті країни, сприяло входженню Швеції в четвірку найрозвинутіших країн Європи. В Данії, внаслідок реформи 1974 року,

кількість комун скоротилася з 1388 до 275. У ФРН в процесі реформи 1967-1968 років чисельність общин зменшилася з 24278 до 8514. В Англії та Уельсі кількість округів в 1972 років скоротилася з 1383 до 402. В тих країнах, де процес об'єднання територіальних громад здійснювався на добровільних засадах, він йшов дуже повільно. Зокрема, у Франції кількість комун навіть зростає. У Нідерландах за 100 років чисельність їх зменшилася з 1100 до 700, у Бельгії за період добровільного об'єднання 1961-1971 років – з 2663 до 2359 комун. Польща з початку становлення місцевого самоврядування забезпечила його формування на комунізованій основі: гміна є інтегрованою територіальною громадою, об'єднуючи громади сіл, містечок та міст, і відповідає європейському комунальному стандарту низового рівня самоврядування, що формується територіальною спільнотою кількох населених пунктів. Досвід Польщі показав, що в процесі комунізації не може бути хаотичності та поспішності.

Функціональна інтеграція територіальних громад різних населених пунктів передбачає консолідацію фінансово-матеріальних зусиль для виконання лише певних функцій із збереженням самостійності громад та автономії органів місцевого самоврядування. Показовим в цьому контексті є досвід США щодо формування спеціальних та шкільних округів. В 2018 році в США нараховувалося 14721 шкільний та 29532 спеціальних округи (*Монастирський, Савчук, 2018*). Вони утворюються, як правило, за ініціативою громад для підвищення ефективності надання населенню громадських послуг. Об'єднання на функціональних засадах може бути, як на постійній, так і тимчасовій (цільовій) основі. Існують спеціальні округи для надання послуг освіти, водопостачання, пожежного захисту, каналізації, дренажних та іригаційних систем, житлового будівництва, вивозу сміття, транспортних послуг, збереження природних ресурсів, охорони пам'яток архітектури. Досвід формування таких структур актуальний для України, адже більшість невеликих поселень не спроможна самостійно утримувати об'єкти соціальної сфери, забезпечити комплексність та дієвість надання членам територіальних спільнот якісних громадських послуг.

Функціональна та територіальна інтеграційні форми мають суттєві відмінності (табл. 3.28). Очевидно, що в країнах, де триває процес зміцнення територіальної основи місцевого самоврядування, зокрема в Україні, пріоритетною на початкових етапах має стати форма функціонального об'єднання територіальних громад в процесі вирішення спільних проблем і розглядатися як початковий підготовчий етап формування укрупненої територіальної спільноти на унітарних засадах. Це зумовлено, насамперед: існуванням законодавчо закріпленого права територіальних громад об'єднувати фінансові та матеріальні зусилля для розв'язання окремих завдань економічного й соціального розвитку територій; збереженням загальної економічної, фінансової та політичної самостійності громади в процесі функціональної інтеграції; чіткістю й виразністю цілей ресурсної консолідації територіальних громад. Функціональне об'єднання населених пунктів спрямовується на підвищення якості надання членам територіальних громад соціальних, комунально-побутових послуг, що є об'єктивною базою для зближення територіальних спільнот в рамках інтегрованої управлінської системи.

В процесі забезпечення функціональної інтеграції потрібно дотримуватися принципу пропорційності щодо розподілу ресурсних зусиль різних населених пун-

ктів з врахуванням чисельності можливих споживачів певної послуги в окремій територіальній громаді. Ресурсна участь повинна бути адекватною. Так, якщо певна територіальна громада надала приміщення, інженерні комунікації, що перебувають в комунальній власності, для формування міжкомунального підприємства з надання послуг населенню, то на суму їх оціночної вартості необхідно зменшити участь спільноти у фінансуванні становлення та функціонування суб'єкта економічних відносин.

Таблиця 3.28

Порівняльний аналіз територіального та функціонального типів модернізації територіальної основи місцевого економічного розвитку в Україні

Характеристика, за якою проводиться порівняння	Тип об'єднання	
	Територіальний	Функціональний
Нормативно-правова можливість об'єднання громад	Об'єднання територіальних громад різних населених пунктів, окрім сільських, є юридично неможливим. Для його проведення необхідно внести зміни в Конституцію України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». Законодавчому забезпеченню цього процесу сприяло б прийняття Закону України «Про територіальний устрій України»	Таке об'єднання дозволене Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (стаття 15 та 60) та Законом України «Про співробітництво територіальних громад»
Роль регіональних органів місцевого самоврядування	Обмежується виконанням консультативно-дорадчих функцій, оскільки в Україні відсутня вертикаль рад, рівні місцевого самоврядування є організаційно незалежними	В процесі функціональної інтеграції територіальних громад певної території обласні та районні ради безпосередньо виконують свою функцію як представника спільних інтересів населених пунктів адміністративно-територіального утворення регіонального рівня
Роль органів державної влади	Фактично, лише держава може із застосуванням різних методів стимулювати об'єднання територіальних громад в комуналізовану структуру. Винятковою формою державного втручання є примусове об'єднання територіальних громад, для застосування якого потрібно сформулювати об'єктивні чіткі й однозначні критерії об'єднання та внести зміни в законодавчу базу	Не втручаються в ініціативу територіальних громад. Лише в консультативно-дорадчій формі можуть звернути увагу органів місцевого самоврядування на доцільність об'єднання зусиль щодо виконання окремих функцій локального значення (пожежна охорона, муніципальна міліція, природоохоронна діяльність на місцевому рівні та ін.). В разі об'єктивної зацікавленості й згоди всіх сторін об'єднання певні управління чи відділи районної державної адміністрації можуть виступити асоціативними членами інтегративної структури, надавши відповідні ресурси для її функціонування
Управлінсько-	Потребує пошуку моделі муні-	Управління функціональним

<p>організаційне забезпечення функціонування об'єднання</p>	<p>ципального управління, яка б забезпечила представлення й захист інтересів всіх населених пунктів, що входять до складу об'єднання</p>	<p>об'єднанням можуть здійснювати спеціальні проектні групи, сформовані з представників органів місцевого самоврядування – членів інтеграційної структури. Оперативний моніторинг його функціонування повинні здійснювати сільські, селищні та міські голови</p>
<p>Дотримання адміністративних меж в процесі інтеграції територіальних громад та приналежності громади до певного адміністративного регіонального утворення</p>	<p>Об'єднання первинних адміністративно-територіальних одиниць за територіальною ознакою означає автоматичне проведення кордонів комунізованого утворення по зовнішній межі адміністративних формувань, що входять до його складу. Без модифікації вторинного (районного та обласного) територіального поділу інтеграція базових територіальних громад в унітарній формі може відбуватися лише в межах одного регіонального утворення</p>	<p>Кордони такого утворення не завжди повинні співпадати з адміністративними межами адміністративно-територіальних одиниць. Це дає змогу використати варіативність та гнучкість інтеграції при формуванні функціональних систем. Так, проблема формування спеціальних самоврядних зон виникає найбільш гостро перед громадами сіл, які знаходяться поблизу адміністративних кордонів районів та областей, розміщені ближче до міста іншої адміністративно-територіальної одиниці, аніж до свого районного центру</p>
<p>Можливі позитивні наслідки об'єднання</p>	<ul style="list-style-type: none"> – зміцнення фінансово-матеріальної основи місцевого самоврядування; – поліпшення якості надання громадських послуг населенню території; – зростання потенційної здатності органів місцевого самоврядування щодо захисту своїх прав в судовому порядку; – можливість використання механізму програмування соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади; – посилення управлінської ролі органів місцевого самоврядування, зокрема, покращення їх кадрового потенціалу та матеріально-технічного забезпечення; – інтенсифікація процесу формування агропромислових об'єднань, в т.ч. кластерних утворень 	<ul style="list-style-type: none"> – поліпшенню якості надання громадських послуг населенню території; – скорочення термінів реалізації муніципальних проектів; – розширення спектру громадських послуг, що надаються населенню території; – зменшення можливості виникнення громад-«паразитів», жителі яких безоплатно користуються громадськими послугами інших територіальних утворень
<p>Можливі негативні наслідки об'єднання</p>	<ul style="list-style-type: none"> – дестабілізація ситуації в поселеннях, які до об'єднання динамічно розвивалися; – формування периферійних зон, умови життя в яких відрізнятимуться від життєвого середовища центру об'єднаної гро- 	<ul style="list-style-type: none"> – можливість порушення пропорцій фінансування спільного проекту та обсягу використання його результатів; – ймовірність низького рівня колегіальності управління фінансовими потоками;

	мади; – утруднення транспортно-просторової доступності отримання певних громадських послуг	– невизначеність правового статусу спільної власності територіальних громад
--	---	---

Для забезпечення ефективності функціональної інтеграції населених пунктів, пошуку варіантів такої співпраці з використанням технології колегіального управління консолідованими ресурсами доцільним є створення територіальних асоціативних структур місцевого самоврядування: консультативних рад сільських, селищних, міських голів адміністративного району; асоціацій органів місцевого самоврядування певної території (не обов'язково в межах адміністративного району чи області).

Досвід муніципального управління зарубіжних країн, необхідність активізації регулювання несприятливих тенденцій економічного й соціального розвитку територіальних спільнот низового рівня обумовлюють об'єктивність їх перспективного укрупнення для забезпечення життєздатності. Враховуючи сучасну ситуацію, в Україні необхідність територіальної інтеграції є першочерговою, зокрема, стосовно: нежиттєздатних, насамперед сільських, територіальних громад, що мають самотійні органи місцевого самоврядування, які неспроможні забезпечити комплексний розвиток поселень; територіальних громад населених пунктів приміської зони; територіальних громад міст, сіл та селищ, які входять до складу інших населених пунктів.

Варіант зміцнення нежиттєздатних сільських територіальних спільнот передбачає Конституція України, уможлививши створення об'єднаної територіальної громади кількох сіл. Концентруючи ресурси, населені пункти отримують змогу забезпечувати функціонування середньої школи, школи естетичного виховання дітей, поступово облаштовувати дороги та водопостачання, системи каналізації. Завдяки цьому може сформуватися «ядро розвитку» територіальної громади, яке виконуватиме роль інтегративної ланки, генеруючого елементу системи населених пунктів.

Територіальні громади невеликих населених пунктів, розташовані поблизу міст, активно використовують соціально-економічний, інфраструктурний потенціал міста, більшість трудових ресурсів цих поселень зайнято на міських підприємствах. Органи самоврядування приміських поселень, як правило, мало уваги приділяють соціально-економічному розвитку населеного пункту, адже більшість громадських послуг населення може отримати в місті (шкільна освіта, послуги охорони здоров'я, побутові послуги). З метою раціонального використання ресурсного потенціалу міста та інших поселень, що становлять єдине просторово-територіальне утворення, можна розглядати, створення міського округу. Цей підхід використано в процесі комунізації населених пунктів в Швеції, Франції, Польщі, Німеччині. За нього жителі довколишніх поселень є невід'ємною частиною об'єднаної територіальної громади, населені пункти входять в адміністративну межу округу. Формується рада округу, в якій кожний населений пункт представляють відповідні депутати, обрані виборцями окремих поселень. Це дозволяє, з одного боку — зберегти самотійний населений пункт, з другого — сформувати повноцінне територіальне утворення на основі поєднання фінансових, трудових, виробничих та інших ресурсів, з метою забезпечення зростання добробуту меш-

канців населених пунктів, які входять до складу округу.

Необхідною умовою процесу територіальної інтеграції населених пунктів з метою формування комунізованих територіальних утворень, як передумови ефективізації економічного й соціального розвитку територій, є: створення фінансово-матеріальних умов інтеграції; визначення чітких критеріїв територіального об'єднання населених пунктів; використання важелів економічного зацікавлення територіального об'єднання громад; посилення значимості органів самоорганізації населення; експериментальне вивчення різних форм комунізації первинних спільнот.

Необхідність створення фінансово-матеріальних умов інтеграції, зумовлена тим, що територіальна інтеграція не є винятковим засобом, спроможним оздоровити економічний стан територіальних громад, які до об'єднання були дотаційними, оскільки більша чисельність населення громади потребуватиме пропорційного зростання витрат. До того ж, з'являться нові напрямки витрачання коштів місцевого бюджету, пов'язані з об'єктивною появою нових інтеграційно зумовлених функцій органів місцевого самоврядування в комунізованій громаді.

Для встановлення чітких критеріїв територіального об'єднання населених пунктів на законодавчому рівні необхідно врахувати їх історичні, етнічні, культурні, соціальні особливості та економічну доцільність інтеграції. З цього приводу слід застосувати систему інтеграційних критеріїв, використання яких дозволить органам державної влади та органам місцевого самоврядування уникнути штучності при формуванні комунізованих адміністративно-територіальних одиниць (табл. 3.29). Зрозуміло, що територіальному об'єднанню громад повинен передувати комплексний ретроспективний аналіз їх розвитку в контексті взаємодії з іншими населеними пунктами для оптимізації інтеграційних процесів та отримання позитивних економічних і соціальних результатів.

Посилення значимості, функціональної й ресурсної здатності органів самоорганізації населення, які спроможні виконувати певні функції й повноваження місцевого самоврядування в населених пунктах комунізованої громади, слід вважати чинниками управлінського розвантаження адміністративно-ділового центру об'єднання та наближення суб'єкта надання громадських послуг до конкретного споживача. В цьому контексті корисним є досвід роботи квартальних комітетів та їх голів, як громадських помічників депутатів місцевої ради. Квартальні комітети є джерелом об'єктивної інформації про соціально-побутові умови окремих громадян, необхідної для забезпечення соціального захисту в процесі споживання комунально-побутових послуг.

Важелями економічного зацікавлення ресурсозабезпечених громад щодо формування об'єднаної спільноти з нежиттєздатними утвореннями могли б стати: надання цільових субвенцій з державного бюджету; передача державних часток в статутних фондах підприємств в управління органам місцевого самоврядування; закріплення окремих загальнодержавних податків за місцевими бюджетами; передача земельних ділянок, що перебувають в державній власності, в комунальну власність. Застосування цих засобів призведе до зменшення можливості виникнення чи посилення несприятливих тенденцій в населених пунктах з значним ресурсним потенціалом, фінансово-економічної компенсації зростання управлінського, соціального та економічного навантаження на їх системи.

Для вивчення дії теоретичних положень в практичній площині та вибору оп-

тимального варіанту (чи варіантів) інтеграції необхідною є експериментальна перевірка ефективності різних форм територіального об'єднання первинних спільнот в різних регіонах. Окрім того, в процесі територіальної інтеграції громад різних поселень важливо:

Таблиця 3.29

Система критеріїв інтеграції населених пунктів як технології модернізації територіальної основи місцевого економічного та соціального розвитку

Критерії	Зміст критерію
Історичні	<ul style="list-style-type: none"> – входження населених пунктів в комунізовану систему земств, волостей, гмін за часів колонізації України іноземними державами; – врахування досвіду функціонування поселень у складі великих об'єднаних сільських територіальних громад в період СРСР
Природно-екологічні	<ul style="list-style-type: none"> – населені пункти входять до складу території з особливим режимом природоохоронної діяльності; – на території поселень поширюється дія аварій, надзвичайних лих, що мають, як природний, так і техногенний характер, та негативно впливають на стан довкілля
Територіальні	<ul style="list-style-type: none"> – між поселеннями відсутні просторові межі, простежується явище поселенської дифузії; – розвиток певного поселення, внаслідок дефіциту вільних земельних площ, можна забезпечити лише за рахунок земельних ділянок населених пунктів, де є їх надлишок
Релігійні	<ul style="list-style-type: none"> – жителі населених пунктів належать до однієї релігійної течії чи конфесії; – отримання релігійних послуг в культових закладах сусідніх поселень
Економічні	<ul style="list-style-type: none"> – поселення входять в сферу впливу одного промислового підприємства, сільськогосподарського товариства, що позначається на формуванні соціально-трудових та господарсько-виробничих відносин; – господарюючі суб'єкти поселень становлять агропромислове об'єднання; – переважна більшість мешканців поселення працює на підприємствах інших населених пунктів
Фінансові	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення сукупної фінансової здатності території за рахунок урівноваження фіскального потенціалу різних поселень
Культурно-звичаєві	<ul style="list-style-type: none"> – розвиток народних промислів, збереження давніх народних звичаїв і традицій в певних поселеннях
Рекреаційні:	<ul style="list-style-type: none"> – рекреаційний потенціал поселень дозволяє створити зону розвитку туризму, оздоровлення та відпочинку
Національно-етнічні	<ul style="list-style-type: none"> – в поселеннях мешкають представники однієї національності чи етнічної групи
Соціальні	<ul style="list-style-type: none"> – більшість соціальних послуг мешканці поселення отримують в іншому населеному пункті

– забезпечити методологічну та практичну допомогу в розробленні статутів об'єднаних громад, в яких чітко виписати права жителів окремих населених пунктів, що входять до складу інтегрованої спільноти; механізм запобігання утворення периферійних поселень;

– вивчити історичний досвід функціонування інституту в'їтів і солтисів в Галичині, старост в Наддніпрянській Україні як лідерів громад окремих поселень, що можуть здійснювати певні управлінські функції на громадських засадах як представники голови об'єднаної громади в поселенні. Зокрема, громадський голо-

ва може видавати довідки жителям населеного пункту, завіряючи їх печаткою з гербом комунізованого утворення, що позбавить мешканців потреби їхати до центрального поселення;

- застосовувати виважені управлінські рішення з метою врахування конструктивних інтересів держави, територіальної громади та конкретного громадянина;

- законодавчо встановити належний статус усіх депутатів ради об'єднання територіальних громад, незалежно від того, який населений пункт вони представляють. Дотримання цієї засади є необхідним моментом забезпечення поступального розвитку всіх складових інтегрованої територіальної громади;

- залишити історичну назву населеним пунктам, які входять до складу об'єднаної територіальної громади з метою недопущення соціального невдоволення, порушення історичної спадковості й самобутності;

- дотримуватися принципу рівномірного розвитку усіх населених пунктів об'єднаної територіальної громади.

Автором упродовж 2000-2015 років проведено вивчення науково обґрунтованих моделей інтеграції територіальних громад. Зокрема, діяльність у робочій групі з напрацювання пропозицій щодо удосконалення адміністративно-територіального устрою Тернопільської області дозволила в 2010-2013 роках здійснити практичне моделювання створення дієздатних територіальних громад на прикладі Тернопільської області та прогноз фінансово-економічних та соціальних наслідків моделювання.

Так, станом на 2014 рік в Тернопільській області склалася, як і у Західному регіоні в цілому, історично відмінна від інших територій України система розселення, при якій значну частку складають малочисельні поселення. В області нараховувалося 1054 населені пункти. З них 1017 сіл, в яких проживало 656,8 тис. жителів. Середнє число мешканців одного села складало 643 особи. Міське населення складало близько 50% від загальної чисельності. В адміністративно-територіальному відношенні Тернопільська область складалася з 17 районів, 18 міст, зокрема одного обласного підпорядкування, 19 селищ. За даними останнього перепису загальна чисельність населення Тернопільської області складала 1 млн. 138 тисяч людей. Віковий склад населення області характеризувався зменшенням питомої ваги дітей в загальній чисельності та одночасним істотним збільшенням частки осіб старших за працездатний вік. Це значно ускладнює демографічну ситуацію в регіоні.

Переважна частина мешканців територіальних громад сіл, селищ і багатьох міст так і не змогли відчутти ефективності діяльності органів місцевого самоврядування та отримати від них якісні послуги. Серед причин такого стану – відсутність належної територіальної, матеріальної та фінансово-економічної основи для забезпечення повноцінного функціонування системи місцевого самоврядування та виконання наданих повноважень. Негативні тенденції пов'язані також з недосконалістю чинного законодавства, відсутністю чіткого розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, що породжувало численні конфлікти між різними рівнями влади як по горизонталі, так і по вертикалі, вносить додаткову напругу у відносини між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Виходячи з кінцевої мети адміністративно-територіального устрою – надання реальної можливості для людини отримати максимальну кількість якісних послуг від органів влади на кожному рівні, автором у складі робочої групи з напрацювання пропозицій щодо удосконалення адміністративно-територіального устрою Тернопільської області проведено певну роботу з підготовки пропозицій щодо адміністративно-територіальної реформи. Було організовано та проведено анкетування усіх населених пунктів області за встановленою формою (всього більше 50 показників). За результатами виконаної роботи отримано інформацію щодо вікового складу населення кожного населеного пункту, наявність нерухомого майна та технічний стан житлового фонду, закладів освіти і культури та побутового обслуговування, житлово-комунальної інфраструктури, доріг та інженерних мереж, наявність виробничого потенціалу.

Перед розробленням картографічних матеріалів і формуванням моделей дієздатних територіальних громад робочою групою був проведений детальний аналіз історичних змін адміністративно-територіального устрою за тривалий період, починаючи з XVIII століття. Опрацьовано австрійські, німецькі, польські, російські карти, архівні матеріали державного архіву у Тернопільській області та історичні матеріали Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Крім цього, при прийнятті рішень щодо формування моделі дієздатної територіальної громади було здійснено аналіз документів, що відображають демографічну ситуацію, економічну діяльність та її відображення в бюджетній інформації, основні місця працевлаштування мешканців та напрями їх щоденної міграції. Особлива увага була спрямована на збереження етнічних, історичних і культурних особливостей територій. При визначенні центрів громад і територіальної основи для формування ефективної системи організації влади перевага надавалася колишнім районним центрам, іншим поселенням, які жителями навколишніх поселень традиційно визнаються місцевими центрами громадського, культурного, релігійного життя, центрами торгівлі або релігійного паломництва, а також об'єктів економічної активності та наявність інвестиційно привабливих територій. При визначенні меж новоутворених територіальних громад було повністю збережено межі існуючих міських і сільських рад. Межі громад перетинають існуючі межі сучасних районів у випадках, якщо поселення опиняється ближче до центру громади. Площі новоутворених громад максимально співрозмірні між собою. А територія аеропорту включена до громади, створеної на основі міста Тернополя, яке є обласним центром. Виходячи з чисельності населення області, а також історично та географічно століттями сформованих економічних і торгових зв'язків, на думку робочої групи, оптимальна кількість громад в області мала становити 39 (на початок 2015 року в Тернопільській області налічувалося 633 громади, з них 581 сільська рада, 17 селищних, 18 міських і 17 районних рад) (табл. 3.30). На кожен змодельовану громаду було сформовано комплект документів, необхідний для прийняття рішення щодо утворення громади, виготовлені картографічні матеріали і розпочато виготовлення паспортів громад. Проведені розрахунки показали, що оптимальне утворення для Тернопільської області центрів запропонованих територіальних громад має бути передбачено у малих містах, селищах та колишніх районних центрів, що втратили свій статус внаслідок здійснення попередніх реформ.

Альтернативне моделювання можливих варіантів функціональної інтеграції територіальних громад для Чортківського району Тернопільської області дозволило виокремити полі- та монофункціональні форми об'єднання (*Монастирський, 2010*).

Таблиця 3.30

Перелік територіальних громад Тернопільської області, запропонований робочою групою з напрацювання пропозицій щодо удосконалення адміністративно-територіального устрою області станом на початок 2014 року*

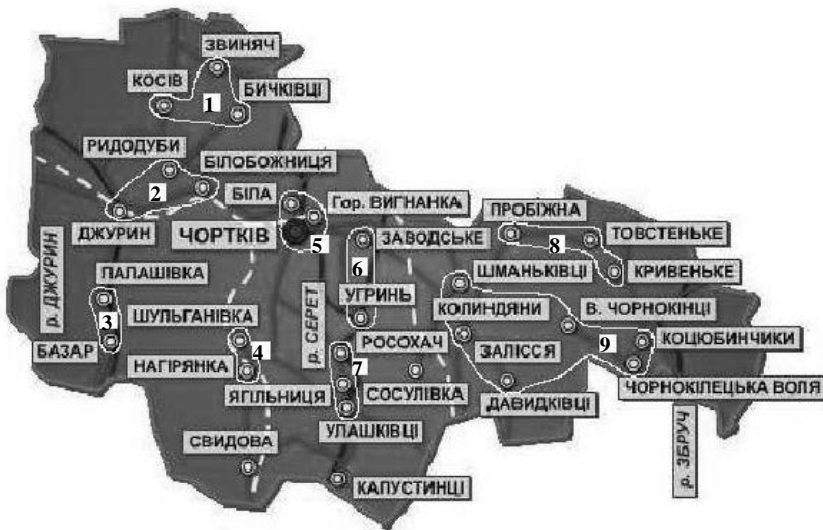
№ п/п	Назва територіальної громади	Назва населеного пункту	Населення, тис. осіб
1.	Бережанська громада	м. Бережани	41,125
2.	Білобожницька громада	с. Білобожниця	13,508
3.	Борщівська громада	м. Борщів	29,885
4.	Буданівська громада	с. Буданів	11,037
5.	Бучацька громада	м. Бучач	41,366
6.	Великобірківська громада	смт. Великі Бірки	14,825
7.	Великодедеркальська громада	с. Великі Дедеркали	16,676
8.	Вишнівецька громада	смт. Вишнівець	25,600
9.	Гримайлівська громада	смт. Гримайлів	11,399
10.	Гусятинська громада	смт. Гусятин	16,697
11.	Заліщицька громада	м. Заліщики	32,667
12.	Залозецька громада	смт. Залізці	19,531
13.	Збаразька громада	м. Збараж	35,749
14.	Зборівська громада	м. Зборів	27,458
15.	Золотниківська громада	с. Золотники	9,415
16.	Золотопогітька громада	смт. Золотий Потік	16,756
17.	Козівська громада	смт. Козова	29,262
18.	Козлівська громада	смт. Козлів	12,417
19.	Копичинська громада	смт. Копичинці	15,621
20.	Коропецька громада	смт. Коропець	15,462
21.	Кременецька громада	м. Кременець	42,647
22.	Лановецька громада	м. Ланівці	29,731
23.	Мельнице-Подільська громада	смт. Мельниця-Подільська	25,313
24.	Микулинецька громада	смт. Микулинці	16,413
25.	Монастирська громада	м. Монастирськ	25,578
26.	Новосільська громада	с. Новосілка	10,623
27.	Підволочиська громада	смт. Підволочиськ	20,095
28.	Підгаєцька громада	м. Підгайці	24,542
29.	Почаївська громада	м. Почаїв	22,706
30.	Пробіжнянська громада	с. Пробіжна	12,834
31.	Скала-Подільська громада	смт. Скала-Подільська	17,567
32.	Скалатська громада	м. Скалат	16,302
33.	Струсівська громада	с. Струсів	11,363
34.	Теребовлянська громада	м. Теребовля	29,500
35.	Тернопільська громада	м. Тернопіль	267,772
36.	Товстенська громада	селище Товсте	23,090
37.	Хоростківська громада	м. Хоростків	22,602

38.	Чортківська громада	м. Чортків	54,667
39.	Шумська громада	м. Шумськ	20,252
	Загалом по області		1130,053

* Складено за матеріалами робочої групи з напрацювання пропозицій щодо удосконалення адміністративно-територіального устрою Тернопільської області.

При застосуванні першої форми територіальні громади консолідують зусилля для вирішення багатьох економічних та соціальних проблем, другої – чинником інтеграції є необхідність розв'язання одного завдання (рис. 3.22).

Так, для населених пунктів об'єднання № 9 доцільним є створення інтегрованої структури з метою забезпечення пожежного захисту поселень, оскільки ці села розташовані на значній відстані від районних центрів (Чортків, Гусятин, Борщів), в яких дислокуються пожежні частини, що зумовлює неможливість надання оперативної допомоги в разі виникнення пожежі. Для сіл Палашівка і Базар (об'єднання № 3) базою інтеграції має стати надання послуг середньої освіти. Отримуючи послуги повної середньої освіти, територіальна громада села Базар не бере участі в забезпеченні матеріально-технічного та фінансового утримання школи, розташованої в селі Палашівка. Юридичне закріплення об'єднання фінансово-матеріальних зусиль сусідніх територіальних громад дозволить забезпечити економічну справедливність в процесі споживання соціальних послуг на засадах пропорційної участі.

Умовні позначення:

- Районний центр
- ⊙ Село
- Порядковий номер функціонального об'єднання територіальних громад
- Річка
- Дорога
- Залізнична колія
- В околі містяться населені пункти, що формують функціональне об'єднання

Рис. 3.22. Перспективи функціональної інтеграції територіальних громад Чортківського району Тернопільської області

Можливість інтеграції сіл Косів, Звиняч та Бичківці (об'єднання № 1) зумовлене необхідністю вирішення завдання раціонального використання рекреаційного

потенціалу території. Об'єднання № 7 слід сформувати з метою забезпечення розв'язання проблеми реконструкції дороги, яка зв'яже села Росохач, Сосулівка та Улашківці з районним центром. Перед селищем Заводське та селом Угринь (об'єднання № 6) постала проблема будівництва очисних споруд, відсутність яких погіршує екологічну ситуацію в мікрорегіоні й об'єктивно зумовлює спільне забезпечення екологічного захисту довкілля. Об'єднання № 8, 5, 2 та 4 є поліфункціональними. Зокрема, села Ягільниця та Нагірянкa формують ядро кущової системи сільських поселень, що є причиною значного соціального, екологічного, економічного навантаження на сільські системи, зменшити дію якого можна на інтеграційно-договірній основі. В цьому випадку консолідація зусиль сільських поселень (об'єднання № 4) дозволить отримати ефект синергізму, забезпечить раціональне використання коштів, внаслідок усунення дублювання надання однотипних громадських послуг різними структурами в населених пунктах, що характеризуються просторово-територіальною єдністю. Це дасть змогу, наприклад, уможливити функціонування повноцінної середньої школи з сучасним техніко-методичним забезпеченням, передбачивши виділення коштів для підвезення дітей на навчання з віддалених поселень.

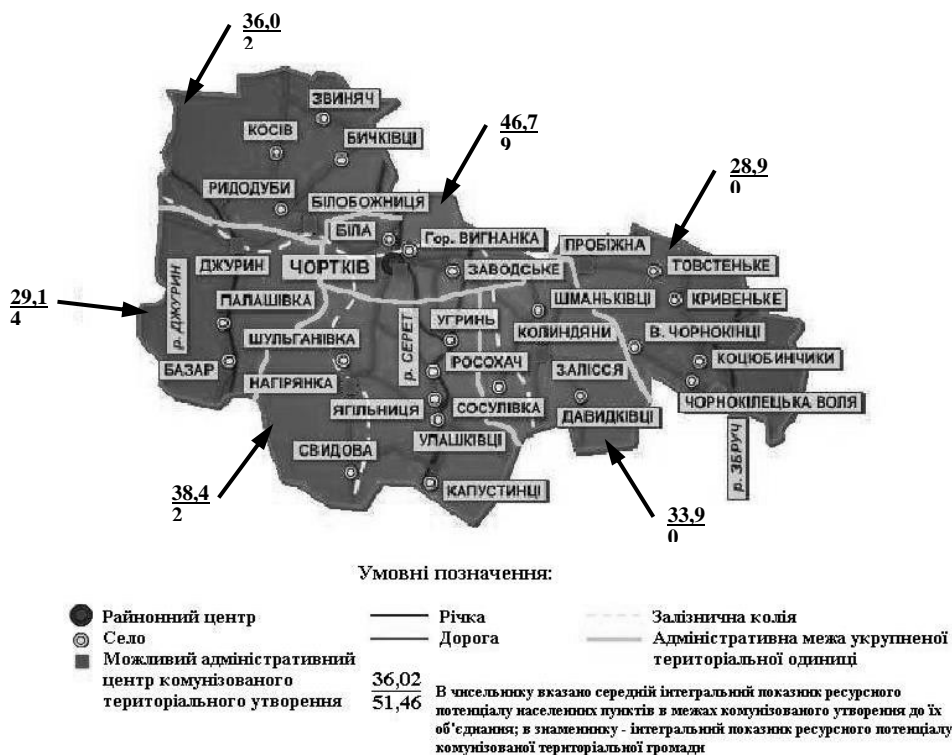

Рис. 3.23. Можливості територіальної інтеграції населених пунктів Чортківського району Тернопільської області

Для сіл Пробіжна, Товстенське та Кривенське (об'єднання № 8) необхідно

об'єднати ресурсні можливості громад з метою вирішення проблем газопостачання населених пунктів, транспортного сполучення та функціонування дільничної лікарні. Аналогічні потреби зумовлюють формування інтеграційної структури № 2. Необхідність консолідації зусиль населених пунктів, що входять у об'єднання № 5, обґрунтовується потребою гармонізації відносин між містом та приміськими селами для розмежування сфер надання громадських послуг мешканцям цих поселень.

Дослідження умов формування комунізованих територіальних утворень для населених пунктів Чортківського району Тернопільської області засвідчили, що на 01.01.2015 року в районі функціонувало 45 ТСБР, населення яких, в середньому, становило 1,8 тис. чол., площа — 20,1 км². На наш погляд, перспективним було б утворення шести базових територіальних спільнот, основні параметри яких відповідають європейським стандартам: чисельність населення громади, в середньому, 13,5 тис. чол., площа — 150,5 км² (рис. 3.23).

В основу визначення чисельності та адміністративних центрів об'єднаних територіальних утворень покладено результати аналізу інтегральних показників ресурсного потенціалу сільських населених пунктів району. Центрами перспективних комунізованих громад повинні стати поселення, що мають максимальний інтегральний показник ресурсного потенціалу та володіють значними управлінськими ресурсами. Формування Чортківського комунізованого утворення є прикладом створення міського округу, до складу якого входить місто Чортків та 5 приміських населених пунктів, що дає змогу використати об'єктивну можливість консолідації управлінських, фінансово-матеріальних зусиль для забезпечення соціального та економічного розвитку території. Оцінка ресурсного потенціалу комунізованих

$$ІП = \frac{Q}{\frac{\sum_{i=1}^m R_i}{m}} * 100\% - 100\% , \quad (1)$$

утворень за методикою визначення інтегральних показників ресурсного потенціалу свідчить про зростання комплексного інтегрального ресурсного потенціалу територіального об'єднання громад у порівнянні з середнім інтегральним показником населених пунктів в межах комунізованої спільноти до їх об'єднання, що вимірюється показником інтегрального підсилення:

де ІП – показник територіального підсилення для комунізованого утворення; Q – інтегральний показник ресурсного потенціалу комунізованої територіальної спільноти; m – кількість населених пунктів, що входять в комунізоване утворення; R_i – показник інтегрального потенціалу i-ого населеного пункту в межах комунізованого утворення, визначений до об'єднання.

Так, інтегральне підсилення ресурсної здатності територіальних громад Пробижнянського утворення становить 69,83 %, Ягільницького — 64,06 %, Джуринського — 63,38 %. Це вказує на появу в територіального об'єднання нових можливостей для економічного розвитку, зумовлених компенсаційним збалансуванням і доповненням ресурсного потенціалу за видами ресурсів, одержання додаткових ресурсних домінант. Зокрема, для Пробижнянського комунізованого утворення, переважна більшість сіл якого має низький ресурсний потенціал, в процесі територіальної інтеграції з'явилася можливість використання природних, еколого-рекреаційних та економіко-господарських ресурсів для забезпечення комплексного

економічного розвитку за різними напрямками.

Слід вказати, що в системі адміністративно-територіального устрою України упродовж 2015-2019 років сформувалися окремі об'єднані територіальні громади, які повністю відповідають параметрам життєздатності. Однак значна частка цих утворень формувалася без врахування економічних, соціальних та інфраструктурних чинників на основі політичної кон'юнктури. Надзвичайно яскраво домінування політичної складової простежувалося в процесі формування об'єднаних територіальних громад в Тернопільській області, тривалий час не було затверджено перспективного плану об'єднання територіальних громад. Формування об'єднаних територіальних громад в Тернопільській області в 2015-2019 роках відбулося практично без врахування зазначених критеріїв комунізації (див. табл. 3.30). Так, на початок 2020 року в Тернопільській області сформовано 55 об'єднаних територіальних громад, що об'єднують лише 49,93 % загальної площі області та 65 % населення (табл. 3.31).

Таблиця 3.31

**Об'єднані територіальні громади Тернопільської області
(станом на 01.01.2020 року)***

№ з/п	Назва ОТГ	Тип ОТГ	Район	Чисельність населення, осіб	Площа, км ²	Кількість громад, що об'єдналося	Дата створення
1.	Байковецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Тернопільський район	10874	147,9	9	25.10.2015
2.	Бережанська міська об'єднана територіальна громада	міська	Бережанський район	19784	59,85	2	02.11.2018
3.	Білецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Тернопільський район	9867	101,3	6	23.12.2018
4.	Білобожницька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Чортківський район	3647	74,2	3	25.10.2015
5.	Більче-Золотецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Борщівський район	3710	85,5	3	18.12.2016
6.	Борсуківська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Лановецький район	5788	91,3	4	18.12.2016
7.	Борщівська міська об'єднана територіальна громада	міська	Борщівський район	17572	146,8	8	11.12.2016
8.	Васильковецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Гусятинський район	6040	125,9	6	25.10.2015
9.	Великобірківська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Тернопільський район	4718	52,84	2	22.12.2019
10.	Великогаївська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Тернопільський район	11335	141,0	7	25.10.2015
11.	Великодедерецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Шумський район	3750	76,9	5	18.12.2016
12.	Вишнівецька селищна	селищна	Збаразький	8855	97,2	5	18.12.2016

	об'єднана територіальна громада		район				
13.	Вікнянська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Гусятинський район	3681	137,5	5	22.12.2019
14.	Гримайлівська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Гусятинський район	2716	45,0	2	18.12.2016
15.	Гусятинська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Гусятинський район	8195	35,5	3	25.10.2015
16.	Дорогичівська селищна об'єднана територіальна громада	сільська	Заліщицький район	2589	55,6	4	29.04.2018
17.	Заводська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Чортківський район	4292	28,8	2	25.10.2015
18.	Залозецька селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Зборівський район	6305	126,1	7	18.12.2016
19.	Зборівська міська об'єднана територіальна громада	міська	Зборівський район	15838	357,3	17	29.10.2017
20.	Золотниківська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Теребовлянський район	7840	284,3	14	25.10.2015
21.	Золотопотіцька селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Буцацький район	10685	123,8	8	25.10.2015
22.	Іванівська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Теребовлянський район	4244	109,6	4	25.10.2015
23.	Козлівська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Козівський район	4521	95,6	4	25.10.2015
24.	Коліндянська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Чортківський район	4392	108,0	6	25.10.2015
25.	Колоденська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Збаразький район	2686	78,9	2	25.10.2015
26.	Копичинецька міська об'єднана територіальна громада	міська	Гусятинський район	12429	148,7	7	23.12.2018
27.	Коропецька селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Монастирський район	4535	68,5	3	25.10.2015
28.	Коцюбинська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Гусятинський район	2294	44,3	2	18.12.2016
29.	Купчинецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Козівський район	3931	97,6	4	23.12.2018
30.	Лановецька міська об'єднана територіальна громада	міська	Лановецький район	12302	134,6	5	29.10.2017
31.	Лопушненська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Кременецький район	2280	58,5	2	25.10.2015
32.	Мельнице-Подільська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Борщівський район	15736	223,4	11	25.10.2015
33.	Микулинецька селищна об'єднана тери-	селищна	Теребовлянський район	7762	93,9	4	25.10.2015

	торіальна громада						
34.	Млиновецька сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Зборівський район	3385	81,3	3	22.12.2019
35.	Монастирська міська об'єднана територіальна громада	міська	Монастирський район	9522	128,9	7	23.12.2018
36.	Нараївська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Бережанський район	6952	218,1	7	22.12.2019
37.	Настасівська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Тернопільський район	2591	55,0	3	23.12.2018
38.	Новосільська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Підволочиський район	3596	91,8	3	25.10.2015
39.	Озернянська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Зборівський район	6285	126,8	4	25.10.2015
40.	Озерянська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Борщівський район	2638	56,8	3	25.10.2015
41.	Підволочиська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Підволочиський район	19088	350,4	17	25.10.2015
42.	Підгороднянська сільська об'єднана територіальна громада*	сільська	Тернопільський район	5981	100,4	5	перші вибори ще не відбулись
43.	Почаївська міська об'єднана територіальна громада	міська	Кременецький район	9390	54,2	2	25.10.2015
44.	Саранчківська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Бережанський район	3128	109,5	6	29.10.2017
45.	Скала-Подільська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Борщівський район	9436	149,9	6	25.10.2015
46.	Скалатська міська об'єднана територіальна громада	міська	Підволочиський район	13796	224,2	10	25.10.2015
47.	Скориківська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Підволочиський район	3900	144,1	5	25.10.2015
48.	Теребовлянська міська об'єднана територіальна громада	міська	Теребовлянський район	29600	398,8	14	25.10.2015
49.	Тернопільська міська об'єднана територіальна громада	міська	Тернопільський район	224364	151,4	5	14.11.2018
50.	Товстенська селищна об'єднана територіальна громада	селищна	Заліщицький район	5885	70,9	4	29.04.2018
51.	Трибухівська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Бучацький район	5993	73,0	3	18.12.2016
52.	Хоростківська міська об'єднана територіальна громада	міська	Гусятинський район	13931	184,6	7	29.10.2017
53.	Чернихівська сільська об'єднана територіальна громада	сільська	Збаразький район	2158	38,8	2	18.12.2016
54.	Чортківська міська об'єднана територіальна громада	міська	Чортківський район	35341		5	24.12.2019

55.	Шумська міська об'єднана територіальна громада	міська	Шумський район	21041	499,5	19	25.10.2015
-----	--	--------	----------------	-------	-------	----	------------

* за даними інтернет-ресурсу «Децентралізація дає можливості»: <http://https://decentralization.gov.ua/>

На лютий 2020 року міжвідомчою регіональною робочою групою з підготовки пропозицій щодо адміністративно-територіального устрою базового та районного рівнів Тернопільської області погоджено формування 56 об'єднаних територіальних громад (рис. 3.24). Навіть загальний візуальний аналіз цих утворень, особливо в районі міста Тернополя свідчить про порушення принципів історичної спадковості, економічної доцільності, територіально-просторової обумовленості.

Рис. 3.24. Перспективний план формування об'єднаних територіальних громад Тернопільської області (станом на лютий 2020 року)

Консолідація територіальних громад населених пунктів повинна бути спрямована на формування спільноти людей (а не просто їх сукупності, як це є фактично), об'єднаних спільними проблемами, вирішення яких є їх спільною справою. Усвідомлення причетності до єдиного соціального організму сприятиме активному залученню членів територіальної громади до реалізації конституційного права на самоврядування, безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення,

тобто визначатиме розвиток місцевої демократії.

Результативність ресурсної інтеграції територіальних громад, що, реалізовуватиметься в процесі адміністративно-територіальної реформи, має супроводжуватися відповідним нормативно-правовим наповненням (прийняттям змін до XI розділу Конституції України, нової редакції Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та Бюджетного кодексу України, Податкового кодексу України, Законів України «Про громаду», «Про об'єднання та інтеграцію територіальних громад», «Про адміністративно-територіальний устрій», «Про комунальну власність», «Про благоустрій населених пунктів») визначатиме можливість застосування принципів менеджменту в процесі управління муніципальними утвореннями в Україні.

Інтеграція територіальних громад є значно глибшим і складнішим процесом, аніж просто просторово-площинне укрупнення територіальних громад, оскільки стосується трансформації вихідного елемента адміністративно-територіального устрою країни, базою якого є соціально-економічні системи низового рівня. Вона потребує науково обґрунтованого підходу до його реформування на програмній основі, якому передуватиме зміцнення економічної бази місцевого самоврядування на низовому рівні. Консолідація територіальних громад населених пунктів може стати дієвим регуляторним механізмом забезпечення ефективності їх соціального та економічного розвитку та модернізації управління цим процесом.

Необхідно зазначити, що відсутність модернізації територіальної основи місцевого економічного розвитку, внаслідок затягування адміністративно-територіальної реформи, пов'язана з такими ризиками: збереження об'єктивного бар'єру зміцнення місцевого самоврядування; збереження середовища потенційних конфліктів між двома інститутами влади; розпорошення державних управлінсько-регуляторних впливів; поглиблення формалізації регіонального самоврядування; територіальна обмеженість бюджетної та податкової реформ; збереження невисокої якості надання громадських послуг; розбалансування та збереження архаїчності системи місцевої влади в країні; відсутність умов імплементації економічного інструментарію муніципального та регіонального менеджментів; поглиблення невизначеності перспектив інтеграції до європейських інститутів.

Нова територіальна модель місцевого економічного розвитку має відповідати таким вимогам: забезпечення оптимізації території надання муніципальних послуг з урахуванням не лише соціальної, але й мінімальної економічної доцільності; врахування чинника не суб'єкту, а результату надання послуги; розуміння того, що територіальне об'єднання є необхідним, однак не єдиним чинником зміцнення територій; чіткість розмежування повноважень органів державної влади та органів місцевого самоврядування; поглиблення децентралізації на принципі субсидіарності із одночасним формуванням системи державного моніторингу діяльності місцевого самоврядування в рамках правового поля держави; врахування досвіду адміністративно-територіальних реформ зарубіжних, насамперед постсоціалістичних країн; необхідність формування державної муніципальної політики та практичної реалізації державної регіональної політики; врахування системи критеріїв інтеграції різних населених пунктів в єдину територіальну громаду; забезпечення становлення повноцінного місцевого самоврядування на вторинному рівні на основі поєднання повноважень, механізму їх реалізації та відповідальності; реалізація механізму функціональної інтеграції територіальних громад; проведення адмі-

ністративно-територіальної реформи на основі державно-вольового рішення; комплексний підхід до реформування моделі управління розвитком територій. Врахування їх дозволить створити об'єктивні умови модернізації управління місцевим економічним та соціальним розвитком.

В процесі модернізації територіальної основи місцевого економічного та соціального розвитку необхідно врахувати, що будь-яке поселення є не відособленим утворенням, а відкритою системою, що за допомогою двосторонніх економічних, соціальних, управлінських, інформаційних зв'язків взаємодіє з іншими населеними пунктами, які в своїй сукупності складають регіональну систему. Об'єктивна історично обумовлена здатність сіл, селищ і міст формувати багатовекторну мережу різнопланових відносин визначає можливість її поглибленого програмованого використання з метою інтегративного вирішення локальних проблем та становлення повноцінного первинного адміністративно-територіального рівня в країні на основі посилення економічної бази комплексного розвитку поселень.

Література

1. Децентралізація дає можливості [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/>
2. Кравченко В.І. Місцеві фінанси України: навчальний посібник. К.: Знання, 1999. С. 87.
3. Мельник А.Ф., Монастирський Г.Л. Управління розвитком муніципальних утворень: теорія, методологія, практика: монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2007. 476 с.
4. Монастирський Г. Л., Савчук Д. М. Модернізаційний підхід до управління економічним розвитком громад // Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. Серія «Економіка та менеджмент». 2018. № 15. С. 38-46.
5. Монастирський Г.Л., Стефінін В.В. Модель управління розвитком громад: модернізаційно-функціональна парадигма // Вісник Прикарпатського університету. Сер. Економіка. Ів.-Франківськ: Плай, 2015. Вип. 11. С. 38-43.
6. Монастирський Г.Л. Модернізаційна парадигма управління економічним розвитком територіальних спільнот базового рівня: монографія. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2010. 464 с.
7. Організаційно-економічний механізм розвитку регіону: трансформаційні процеси та їх інституційне забезпечення: монографія / кол. авт.; за ред. д.е.н., проф. А.Ф.Мельник. Тернопіль: Економічна думка, 2003. 608 с.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua>
9. Bennet R. Territory and administration in Europe. London: Printer, 1989.
10. Działalność marketingowa gminy / pod. red. Z.Frankowskiego. Ciechanów, 2000. 140 s.
11. Gorzym-Wilkowski W., Miszczuk A. Zarys ekonomiki gminy. Lublin, Norbertinum, 1999. 254 s.
12. Monastyrskiy G., Fedenchuk Y. Modernization of regional politics of Ukraine in European integration conditions // Research Papers of Wrocław University of Economics: Local and Regional Economy in Theory and Practice. Wrocław: Publishing House of Wrocław University of Economics, 2015. № 394. P. 81-90.
13. Monastyrskiy G. Municipalization as a new paradigm of local economic development: world and national tendencies // Local self-government in local development: Ukrainian and Polish experience: monograph / ed. Lech Jańczuk. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014. P. 57-77.
14. Monastyrskiy G.L. Integration of local communities of the settlements as a mechanism to enhance municipal economic development // Економіка і організація управління. 2016. Випуск 2. С. 161-173.

3.1. ВНУТРІШНЯ ТОРГІВЛЯ

Суть торгівлі та її види, значення в житті суспільства.

Торгівля – галузь народного господарства, що забезпечує обіг товарів, просування їх із сфери виробництва до сфери споживання на основі купівлі-продажу. Торгівля як форма обігу є проміжною ланкою між виробництвом і зумовленим ним розподілом, з одного боку, і споживанням, з другого. Вона забезпечує економічні зв'язки між окремими галузями виробництва і підприємствами, між містом і селом, окремими районами (регіонами) країни та між країнами. Торгівля як форма товарного обміну є історичною категорією; вона виникла з зародженням товарного виробництва [17, с. 306].

Торгівля – це процес обміну товарами, послугами, цінностями і грошима. У широкому значенні під торгівлею розуміють вид підприємницької діяльності, пов'язаний з купівлею-продажем товарів. Законопроект “Про внутрішню торгівлю” містить таке визначення: “Торговельна діяльність – діяльність з купівлі-продажу товарів, у тому числі власного виробництва, або посередницька діяльність, у тому числі із надання агентських, комісійних та інших послуг у просуванні товарів від виробників (постачальників) до кінцевого покупця”. Торгівля – окрема галузь національної економіки, предметом діяльності якої є посередництво у русі матеріальних благ за допомогою товарного обміну, здійснюваного шляхом укладання актів купівлі-продажу [20, с. 1355].

Торгівля виникла з появою розподілу праці як обмін надлишками продуктів та виробів, що вироблялись. Обмін спочатку носив натуральний характер; з виникненням грошей виникли передумови для встановлення товарно-грошових відносин. Синонімом терміну “торгівля” є термін “комерція”, під яким розуміють торгівлю та пов'язані з нею справи, або ж підприємницька діяльність з купівлі, продажу та обігу товарів [21, с. 327].

У торгівлі виявляються інтереси суспільства, інтереси кожної сім'ї, кожної конкретної людини. Ця галузь впливає і на організацію побуту населення, і на наявність вільного часу, і, в кінцевому підсумку, багато в чому на збереження здоров'я людей. Торгівля об'єднує кожну людину з процесом задоволення потреб і сприяє реальному здійсненню розподілу матеріальних благ. Незадовільне функціонування торгівлі підриває принципи соціальної справедливості, матеріальної захищеності населення, порушуючи процес розподілу.

Розвиток торгівлі, в першу чергу товарами вітчизняного виробництва, є визначальним напрямом політики економічного зростання як України в цілому, так і окремих її регіонів [17, с. 306-307]. Виходячи з виключного значення торгівлі в суспільстві, стає цільовою настановою проведення дослідження цієї галузі в сучасних умовах, виявлення характерних рис і тенденцій розвитку, проведення оцінок та розробки висновків.

Зовнішня торгівля – це специфічний сектор економіки окремої держави, суб'єктами якого сьогодні є підприємницькі структури, пов'язані з реалізацією товарів (послуг, ідей) на зарубіжних ринках і частини зарубіжного товару на національному ринку. Зовнішня торгівля України є об'єктом національного державного регулювання і пов'язана з торговельним балансом країни. Здійснюється вона на

основі Закону України „Про зовнішньоекономічну діяльність” [1]. Зовнішня торгівля – це торгівля будь-якої країни світу з іншими країнами товарами або послугами, що складається з оплачуваного експорту та оплачуваного імпорту [6, с. 55].

Категорія “міжнародна торгівля” за змістом ширша, ніж зовнішня торгівля, перш за все тому, що вона охоплює широке коло відносин між суб’єктами світогосподарських зв’язків, таких як інтернаціоналізація виробництва, інтенсифікація міжнародного поділу праці тощо.

Міжнародна торгівля – специфічна форма обміну продуктами праці та послугами між різними країнами світової спільноти, що пов’язаний загальною інтернаціоналізацією господарського життя, інтенсифікацією міжнародного поділу праці в умовах науково-технічної революції, або ж сукупна вартість експорту й імпорту окремих країн [20, с. 1355].

Світова торгівля – свідоме переміщення товарів та послуг від виробника до споживача за межі національних кордонів з метою отримання прибутку. Для здійснення світової торгівлі, або участі у світовій торгівлі потрібно мати свою зовнішньоекономічну інфраструктуру.

Зовнішньоекономічна інфраструктура – це сукупність інститутів, що забезпечують швидкість пересування товарів та послуг від виробника до споживача. До складу основних інфраструктурних елементів світової торгівлі належать: 1) матеріально-технічна база (склади, бази, що обладнані необхідним устаткуванням); 2) спеціалізовані підрозділи, що забезпечують допродажне та післяпродажне технічне обслуговування; 3) організації, що забезпечують проведення розрахункових операцій; 4) транспортна мережа світу; 5) інформаційне забезпечення зовнішньоторговельних зв’язків тощо.

Зовнішню і міжнародну торгівлю характеризують три важливі параметри: 1) загальний обсяг (товарообіг); 2) товарна структура; 3) географічна структура.

Обсяг світової торгівлі визначається в натуральних і вартісних показниках. Вартісні показники переважно розраховуються у національній валюті й переводяться у долари США для їх порівняння. Країни з високим рівнем інфляції розраховують експорт та імпорт одразу в доларах США. Для вартісної оцінки експорту більшість країн використовує базу цін ФОБ (FOB – Free of Board (“вільний на борту судна”), за якою продавець зобов’язаний доставити товар у порт відвантаження і завантажити його на борт судна. Для оцінки імпорту найчастіше використовується база цін СІФ (CIF – Cost, Insurance and Freight (“вартість, страхування і фрахт”); при цьому продавець за свій рахунок фрахтує судно, вантажить товар і страхує його від ризиків.

За таких умов вартість світового експорту завжди менша від вартості світового імпорту на розмір витрат для перевезення і страхування вантажів.

Фізичний обсяг світової торгівлі оцінюється у вагових одиницях (тоннах, кілограмах, фунтах) або у специфічних одиницях вимірювання (барелях, бушелях, мішках).

Зміна обсягів торгівлі характеризується динамікою зовнішньоторговельного товарообігу. Зовнішньоторговельний товарообіг країни – це сума її експорту та імпорту. Різниця між сукупним імпортом і експортом протягом певного періоду (року, кварталу тощо) становить сальдо торгового балансу [20, с. 1197]. Воно є активним (позитивним), якщо експорт за вартістю перевищує імпорт, і пасивним

(від'ємним), коли ситуація протилежна. Покривають негативне сальдо торгового балансу золотом або конвертованою валютою.

Якщо вимірювання ведеться у натуральних одиницях, динаміка зовнішньоторговельного товарообігу виражається в індексах фізичного обсягу експорту та імпорту. Ці індекси відображають тенденції в зміні обсягів реальних мас товарів.

На вартісні показники впливають ціни. Тому вартість, наприклад, експорту, може зменшитись, навіть якщо збільшуються фізичні обсяги проданих товарів, коли ціни на них знизились. І навпаки, збільшення вартісних показників зовнішньоторговельного товарообігу може відображати не фізичне збільшення торгівлі, а зростання товарних цін.

Товарна структура міжнародної торгівлі характеризує товарне наповнення експорту та імпорту.

Торгівля в умовах трансформації економіки має неабияке *соціально-економічне значення*. Вона є ефективним механізмом товарно-грошового обміну товарів і реалізації комплексу послуг, сферою створення великих обсягів товарообігу і перерозподілу грошових коштів. Реальний обіг товарів і грошей на ринках оцінити складно, адже єдиний бухгалтерський і статистичний облік обсягів ринкової реалізації не ведеться, однак за окремими товарними позиціями товарообіг на ринках становить більше половини сукупного товарообігу галузі торгівлі.

Економічне значення торгівлі полягає в тому, що вона є невід'ємною складовою системи товаропросування матеріальних благ із різних секторів виробництва до споживачів, яка рівноправно конкурує з іншими товаропровідними системами.

У сучасних умовах торгівля має також надзвичайно важливе *соціальне значення*. Воно полягає в реальній участі даної форми торгівлі в опосередкованому соціальному захисті багатьох категорій населення і формується в кількох аспектах. В умовах реального і прихованого безробіття, скорочення соціальних виплат, неритмічності у виплаті допомог і пенсій торгівля на ринках стала фактичним місцем праці великої кількості як пенсіонерів, так і працездатного населення, суттєвим джерелом додаткових стабільних доходів мешканців міст і сіл, місцем перетину інтересів селян і городян.

Торгівля, як і інші галузі економіки України, переживає соціально-економічну кризу починаючи з 1991 р. Тому, незважаючи навіть на те, що в 2005-2006 рр. намітилася позитивна динаміка в розвитку торгівлі, ці досягнення не можна порівняти з масштабом падіння обсягу її діяльності в попередні роки.

Поділяється торгівля на дві великі групи – внутрішню й зовнішню торгівлю.

Внутрішня торгівля.

Внутрішня торгівля – галузь господарства, що забезпечує економічний зв'язок між виробництвом і споживанням через купівлю та продаж товарів на внутрішньому ринку країни [6, с. 196]. Це – галузь національної економіки, що охоплює товарний оборот на митній території певної держави [20, с. 1355].

Внутрішня торгівля – це торгівля, яка ведеться виключно в межах певної країни. Важливість внутрішньої торгівлі в країні полягає в тому, що вона полегшує обмін товарів всередині країни. Роблячи це, вона також гарантує, що фактори виробництва досягають потрібних місць, щоб економіка країни могла вирости. Надаючи різні види товарів та послуг для доставки у всі частини країни, торгівля

покращує рівень життя жителів країни, а також рівень зайнятості в країні. І це сприяє зростанню галузі за рахунок забезпечення доступності сировини [17, с. 306].

Внутрішня торгівля пов'язана із повсякденним життям людей і задоволенням їхніх потреб у товарах, торгових послугах. За роботою торгівлі, найчастіше, судять про роботу уряду, про успіх соціально-економічних реформ.

Це пояснюється тим, що турбота про конкретну людину, її потреби – це початок і кінцевий шлях соціальної політики держави.

Упродовж останнього десятиліття на внутрішньому ринку України й Тернопільської області відбулися істотні зміни в системі взаємозв'язків виробництва і споживання. Нова структура динаміки розвитку виробництва продукції, зміни в структурі зайнятості і доходів населення, лібералізація внутрішнього ринку, глибокі зрушення в структурі суспільних потреб значною мірою ускладнили взаємозв'язки виробництва і споживання, які має забезпечувати внутрішня торгівля.

Суть торгівлі визначається способом виробництва. Із розвитком продуктивних сил її роль у житті суспільства зростає. Торгівля є важливою основою зміцнення державної фінансової й кредитної систем та грошового обігу [17, с. 306-307].

Торгівля є однією з провідних галузей економічної діяльності сучасної України, найрозвиненішою формою підприємництва. Сьогодні важко знайти підприємство, одним із видів статутної діяльності якого не була б торгівля товарами. Торгівля відіграє надзвичайно важливу роль у забезпеченні населення як продовольчими, так і непродовольчими товарами.

Основна функція торгівлі – продаж (реалізація) товарів споживачам, тобто реалізація виробленої споживчої вартості (товарів). Виконання цієї функції створює економічну передумову відтворення сукупного суспільного продукту, з'єднуючи виробництво зі споживанням, а також доведення предметів споживання до споживачів.

Для забезпечення даної функції, торгівля:

1) організовує просторове пересування товарів від виробників до споживачів, здійснюючи при цьому ряд операцій з продовження процесу виробництва в сфері обігу, наприклад, транспортування, зберігання, пакетування, сортування тощо;

2) підтримує баланс між пропозицією та попитом з одночасним активним впливом на виробництво в частині обсягу та асортименту продукції, що виготовляється;

3) скорочує витрати торговельного підприємства (витрат покупців на придбання товару) шляхом удосконалення технології продаж, інформаційних послуг тощо;

4) виконує функції, що обумовлені концепцією маркетингу: розробка товару, ринкові дослідження, організація розподілу, визначення ціни, створення служб сервісу тощо.

Залежно від функцій, що їх виконує торгівля на шляху товарів від виробника до споживача, розрізняють торгівлю оптову і торгівлю роздрібну.

Оптова (інший термін – *гуртова*) *торгівля* пов'язана з купівлею товарів у виробників або дилерів у великій кількості і продаж в невеликій кількості для тих, хто може купити в роздріб. Іншими словами, оптова торгівля – діяльність із придбання і відповідного перетворення товарів для наступної їх реалізації підприємствам роздрібною торгівлі, іншим суб'єктам підприємницької діяльності.

Основне завдання оптової торгівлі є вивчення попиту населення і обґрунтування замовлень промисловості на поставку товарів, проведення ярмарків і оформлення договорів із закупівлі товарів у виробників, організація руху товарів і товароспоживання, зберігання товарних запасів, сортування і комплектування партій товарів для роздрібною торгівлі.

Основні завдання підприємств оптової торгівлі: пошук постачальників, закупках товарів, їх доставка і зберігання; формування торгового асортименту; організація збуту; маркетингові дослідження; інформаційні і консалтингові послуги.

Оптова торгівля є частиною внутрішньої торгівлі, яка охоплює продаж товарів як великими, так і малими партіями з метою їх перепродажу або виробничого споживання. Здійснюється за цінами, які нижчі від роздрібних цін, але ці ціни повинні забезпечувати нормально працюючому промисловому та торговельному підприємству відшкодування витрат, внесення платежів у бюджет і створення фондів економічного стимулювання та прибутку. Оптова торгівля стимулює збут товарів, формує їх асортимент, складає і транспортує товари. Найбільш впливовими гуртовими торговельними структурами є великі торговельні фірми, торгові дома, дистрибуторські фірми тощо.

Функції оптової торгівлі:

- 1) розміщує замовлення на великі партії товару й забезпечує концентрацію підприємницької діяльності;
- 2) створює сприятливі умови для збуту товарів, зменшує навантаження на збутову службу;
- 3) скорочує кількість покупців, зменшує витрати, пов'язані з реалізацією товарів, скорочує документообіг;
- 4) оптимізує завантаження виробничих потужностей за рахунок завчасного замовлення великих обсягів товару;
- 5) зменшує ризики й витрати, пов'язані зі збереженням готової продукції, формуючи товарні запаси у сфері обігу;
- 6) здійснює інвестиційне забезпечення процесу переміщення товарів;
- 7) поліпшує фінансове становище завдяки своєчасній оплаті замовлень; здійснює маркетингове обслуговування і надання достовірної інформації про стан ринку;
- 8) формує товарний асортимент і створює сприятливі умови для закупівлі товарів;
- 9) забезпечує терміновість та бажаний обсяг поставок;
- 10) забезпечує поповнення запасів у роздрібній торгівлі відповідно до їхніх замовлень;
- 11) надає послуги споживачам, роздрібним торговцям із зведення товарів, організації продажу, вдосконаленню торговельної діяльності;
- 12) здійснює інформаційне і консалтингове обслуговування;
- 13) здійснює фінансування клієнтів, надання їм кредитів.

Метою оптової торгівлі є збереження наявних і залучення нових клієнтів. Доцільність розвитку оптової торгівлі зумовлена тим, що завдяки виконуваним нею функціям підвищується споживча цінність товару та його привабливість.

Роздрібна (від англ. *retail*, ретейл; англ. *retailer*, ретейлер — роздрібний торговець) *торгівля* – процес обміну товарів на гроші (чи інший еквівалент вираження ціни товару) з метою задоволення потреб споживачів та отримання прибутку; тип

торгівлі товарами, а також виконання певних послуг, спрямованих покупця, яким є кінцевий споживач, фізична чи юридична особа. Метою придбання товару у роздріб є задоволення особистих потреб покупця, членів його родини (якщо це фізична особа), або ж працівників фірми (якщо це юридична особа) за рахунок споживання купленого товару [6, с. 196].

На відміну від оптової торгівлі товар, куплений в системі роздрібної торгівлі, не підлягає подальшому перепродажу, а призначений для безпосереднього використання.

Роздрібна торгівля пов'язана з продажем товарів у невеликих кількостях для споживачів. Вона забезпечує рух товарів із сфери обігу в сферу споживання.

На практиці, однак, виробники й оптовики можуть також проводити роздрібну торгівлю товарів в обхід посередника роздрібної торгівлі, за допомогою яких вони отримують більш високий прибуток. На відміну від оптової торгівлі, товар, куплений в системі роздрібної торгівлі, не підлягає подальшому перепродажу, а призначений для безпосереднього використання.

Роздрібні торговці виконують низку функцій, які збільшують цінність надаваних ними товарів і послуг. Зазвичай це такі функції:

- 1) забезпечення певного асортименту товарів і послуг;
- 2) дроблення партій товару, що надходять у роздрібну торговельну мережу;
- 3) зберігання запасів;
- 4) забезпечення сервісу;
- 5) збільшення цінності товарів і послуг.

Види торгових підприємств.

Основними видами підприємств торгівлі є наступні.

Магазин, крамниця (останнє походить від слова “крам” – товар) – об'єкт торгівлі, розташований в окремій капітальній споруді або приміщеннях іншої капітальної споруди або тимчасової споруди некапітального типу або їх частинах з торговельними, підсобними, адміністративно-побутовими приміщеннями, а також приміщеннями для приймання, зберігання, підготовки та продажу товарів, оснащений торговим та інженерним устаткуванням, яке забезпечує здійснення торговельної діяльності. Характеристиками магазинів є площа торгової зали, кількість товарних позицій, рівень обслуговування покупців, технологія розміщення товару тощо. У магазинах, як правило, відсутнє самообслуговування, як це властиво універсамам і супермаркетам.

Бутик (фр. boutique) – невелика вузькоспеціалізована крамниця з обмеженим колом клієнтів. У бутиках, зазвичай, продається модний дорогий одяг або ювелірні вироби.

Гастрономічний бутик – невеликий магазин вишуканих делікатесів. Як правило, гастрономічний бутик розташований разом з однойменним рестораном. Також бутиком називають невелику за розмірами спеціалізовану брокерську структуру з обмеженим колом клієнтів, співробітників і послуг.

Крамниця–демонстраційний зал – підприємство, яке торгує за каталогами; підприємство роздрібної торгівлі з широкою номенклатурою дорогих ходових марочних товарів за зниженими цінами.

Крамниця товарів повсякденного попиту – невелика крамниця, розташована

поблизу житлового району, яка працює з ранку і допізна без вихідних і пропонує обмежений асортимент ходових товарів повсякденного попиту.

Загалом магазини поділяються на ринки, підприємства вуличної торгівлі, кіоск, намет, павільйон; спеціалізований магазин; магазин оптової торгівлі; універсальний магазин; продуктовий магазин із обслуговуванням продавцем через прилавок; невеликий магазин із самообслуговуванням (менше 4 кас); дискаунтер (обмежений вибір товарів, низькі ціни, переважно оптова торгівля); супермаркет, великий продуктовий магазин (від 4 до 15 кас); гіпермаркет (більше 15 кас).

Магазини, що існують у більшості країн світу, у тому числі й Україні, можна розділити на наступні типи:

1. *Спеціалізовані магазини.* Вони пропонують вузький перелік товарів з широким асортиментом у рамках даного переліку: одяг і взуття, прикраси, спортивні товари, меблі, квіти, книги тощо. Спеціалізовані магазини можна класифікувати за ступенем вузькості товарної лінії. Наприклад, магазин, що торгує одягом, є звичайним спеціалізованим магазином; що торгує чоловічим одягом – вузькоспеціалізованим, а той, що торгує лише чоловічими костюмами – суперспеціалізованим. Деякі фахівці вважають, що в майбутньому саме останні зростатимуть найшвидше завдяки перевагам, які дає вузька спеціалізація і можливість максимального задоволення потреб споживачів.

2. *Універмаги (універсальні магазини).* Пропонують декілька різновидів товарів – одяг, меблі, інші товари для дому. Кожен тип товару продається в своєму відділі, яким управляють фахівці з торгівлі (мерчандайзери). Універмаги – відносно великі підприємства, що мають нижчі (порівняно із звичайними магазинами) торгові націнки.

3. *Супермаркети.* Площа супермаркетів складає від 400 до 2,5 тисяч квадратних метрів. Вони торгують будь-якими товарами і мають у своєму розпорядженні асортимент ходових товарів загального призначення. Основна форма торгівлі в супермаркетах – самообслуговування. Головне завдання – задовольнити основні потреби людини в їжі, а також у деяких товарах і послугах для дому. Незважаючи на жорстку конкуренцію з боку інших супермагазинів і дискаунтів, саме до супермаркетів люди найчастіше ходять за покупками.

4. *Невеликі магазинчики* – невеликі торговельні заклади, торгова площа яких менша від 120 квадратних метрів. Вони розташовані поблизу житлових кварталів міст, відкриті допізна, працюють без вихідних. У них представлений обмежений асортимент товарів з високою швидкістю обороту. Невеликий асортимент примушує власників підвищувати торгівельну націнку, проте подовжений час роботи, наявність товарів повсякденного попиту і зручне розташування дозволяють задовольнити важливі потреби покупців, які готові платити за це.

5. *Магазини, які торгують за зниженими цінами (дискаунти)* – магазини, які пропонують стандартний асортимент товарів за нижчими цінами, оскільки мають можливість встановлювати меншу частку прибутку за рахунок великого обороту. До дискаунтів належать тільки магазини, що постійно торгують за зниженими цінами. Епізодичне проведення розпродажів або наявність “спеціальних” пропозицій ще не дозволяє віднести магазин до цієї категорії. Дискаунти можуть мати як широкий асортимент, так і спеціалізований (спортивні, електротехнічні, книжкові тощо).

6. *Магазини так званих “викидних цін”* – магазини, які купують і продають товари за нижчими цінами, ніж звичайні магазини. Вони мають досить широкий асортимент високоякісної продукції, придбаної за зниженими цінами у виробників або інших роздрібних торговців (звичайно це непродані залишки, надмірні товари тощо). Магазини “викидних цін” можна поділити на три групи:

1) фірмові магазини, які належать і управляються фірмами-виробниками. Як правило, в них продається надмірна або незатребувана продукція цих фірм, а також різні нестандартні товари. Такі магазини все частіше об’єднуються в торгові центри, в яких зосереджені десятки чи сотні фірмових відділень. Ціни в них інколи складають 50% від ціни в звичайних роздрібних магазинах;

2) незалежні магазини, які належать приватним підприємцям або є підрозділами великих роздрібних корпорацій. Продають обмежений асортимент фірмових продуктів харчування, побутової техніки, одягу та всього іншого із значними знижками своїм членам, які платять щорічний внесок;

3) оптові і (чи) складські клуби – торгові підприємства, які найчастіше обслуговують невеликі компанії та людей, що працюють в урядових та інших некомерційних організаціях. Оптові клуби (бази) є великими приміщеннями, що нагадують склади, з мінімальними накладними витратами і невеликим асортиментом. Низькі ціни (на 20-40% нижчі, ніж у дискаунтах) обумовлені тим, що товари отримуються на торгах, а зниження накладних витрат забезпечується мінімізацією робочої сили (в основному складські робітники). Такі клуби не займаються доставкою товарів додому і не приймають кредитні картки.

7. *Супермагазини (суперстори)* – великі магазини із торговою площею 3-5 тисяч квадратних метрів. Вони традиційно направлені на задоволення потреб людей у постійних покупках продуктів харчування й інших товарів. Такі магазини пропонують також послуги пралень, хімчисток, ремонт взуття тощо. Останніми роками спостерігається поява супермагазинів, які насправді є гігантськими спеціалізованими магазинами, так званими “вбивцями” в своїй товарній категорії (вбивця категорій – роздрібний торговець, що спеціалізується в одній категорії товарів). До супермагазинів також належать:

1) комбіновані магазини, які є варіантом супермаркету у сфері лікарських препаратів. Магазин, в якому комбінуються продуктові та лікарські відділи, в середньому розташовується на площі до 6 тисяч квадратних метрів;

2) гіпермаркети – магазини, які мають торгову площу від 10 до 25 тисяч квадратних метрів. Вони об’єднують в собі принципи супермаркету, магазину знижених цін і оптової торгівлі. Асортимент товарів, представлених в таких підприємствах роздрібною торгівлі, виходить за рамки товарів, що купуються щоденно, включає меблі, велику та дрібну побутову техніку, одяг і багато іншого. Найчастіше товар розташовується на примітивному прилавку, що вимагає мінімум зусиль з перенесення і транспортування з боку торгуючого персоналу. Покупцям, які погоджуються самостійно відвезти великі предмети з магазину, надається знижка. Перший такий гіпермаркет з’явився у Франції. Ця форма роздрібною торгівлі досить популярна в Європі.

8. *Виставкові зали* – торгові підприємства, які пропонують широкий асортимент фірмових товарів, що добре продаються, з високою марочною премією, на які, проте, встановлюються знижені ціни. До них належать ювелірні вироби, фото-

апарати, сумки, дрібна побутова техніка, іграшки, спортивні товари. Покупці вивчають зразки і замовляють виставлені або представлені в каталогах товари, а потім забирають їх у відповідному відділі магазину. Такі підприємства роздрібною торгівлі з метою підтримки низьких цін заробляють на скороченні витрат і прибутків, що дозволяє підтримувати обсяг продажів на високому рівні.

З точки зору форм власності і контролю виділяють наступні типи магазинів роздрібною торгівлі:

1. Корпоративні мережі магазинів – два або більше магазинів, які мають одного власника і єдиний централізований контролюючий орган, що здійснюють закупівлі товарів і пропонують схожий асортимент продукції. Корпоративні мережі охоплюють всі форми торгівлі, проте найчастіше вони об'єднують такі роздрібні підприємства, як універмаги і спеціалізовані магазини. Великий обсяг товарообігу дозволяє їм здійснювати закупівлі у великих обсягах і зі значними знижками. Такі компанії можуть дозволити собі найняти фахівців з ціноутворення, просування, комерційного планування, контролю над запасами, прогнозування продажів,

2. Добровільні мережі, які є групою незалежних роздрібних підприємств, організованою компанією, що займається оптовою торгівлею. Група створюється з метою збільшення обсягів закупівель і торгівлі.

3. Роздрібні кооперативи – магазини, які складаються з незалежних роздрібних торговців, що створюють центральну закупівельну організацію і спільно проводять заходи щодо стимулювання продажів.

4. Споживчі кооперативи – це фірми роздрібною торгівлі, що належать своїм покупцям. Споживчі кооперативи організуються окремими общинами або іншими групами людей, які відчувають, що місцеві роздрібні торговці не обслуговують їх на належному рівні (завищені ціни, товари поганої якості). Люди на спільні гроші відкривають власний магазин, самі вибирають його керівництво і визначають політику роботи. У такому магазині можуть бути встановлені низькі або “нормальні” ціни, але в останньому випадку члени кооперативу одержують відсоток від продажів (дивіденд) залежно від того, на яку суму самі здійснюють покупки.

5. Франчайзингові організації є договірним партнерством між компанією, що надає франшизу (виробник, оптовий торговець або сервісна фірма), і тим, хто користується нею (незалежний підприємець, що набуває права володіння і використання одного або декількох об'єктів франчайзингової системи). Франчайзингові організації засновані, як правило, на якомусь унікальному товарі, послугі або методі ведення бізнесу, на торговій марці або патенті. Найбільшого поширення франчайзинг набув у сфері швидкого харчування, серед магазинів, що торгують відеопродукцією, центрів здоров'я (омолоджування), перукарень, компаній прокату автомобілів, мотелів, туристичних агентств, агентств нерухомості тощо.

6. Торговельні конгломерати. Вони є корпорацією довільної форми, яка об'єднує декілька різних форм і напрямів роздрібною торгівлі.

Торгові підприємства в залежності від характеру їх діяльності діляться на 2 види: 1) підприємства роздрібною торгівлі; 2) підприємства оптовою торгівлі.

Роздрібні торговельні підприємства класифікують за масштабом діяльності: 1) малі, на яких зайнято менше 15 працівників; 2) середні, на яких зайнято від 16 до 50 працівників; 3) великі, на яких зайнято більше 50 чоловік.

За товарною спеціалізацією розрізняють торгові підприємства вузькоспеціалізовані, спеціалізовані й універсальні.

За методом обслуговування клієнтів (споживачів) розрізняють торгові підприємства самообслуговування, підприємства з традиційним методом обслуговування та підприємства, які здійснюють реалізацію за каталогами, поштою чи за замовленнями.

За групами споживачів торгові підприємства класифікують на такі, що обслуговують групи людей, доходи яких вище прожиткового мінімуму; групи людей на рівні прожиткового мінімуму; групи людей із доходами менше прожиткового мінімуму.

Показники роботи торгівлі.

Основним показником розвитку роздрібною торгівлі є роздрібний товарообіг.

Оптовий товарооборот визначають як обсяг перепродажу підприємствами товарів без будь-яких змін (крім звичайних для торгівлі операцій) іншим підприємствам та організаціям (крім населення) для їх використання або наступного продажу як в Україні, так і на експорт. Оптовий товарооборот ураховують без податку на додану вартість й акцизу [18, с. 157].

Звичайними для торгівлі операціями є фасування, сортування, пакування, подібнення партій, розподіл, складання, перемішування тощо. Готові до реалізації товари (рухоме майно) являють собою готові товари, які виробляють без оброблення або перероблення.

До обороту роздрібною торгівлі включається роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі, а також розрахункові обсяги продажу споживчих товарів через торгову мережу, що належить фізичним особам-підприємцям, та на ринках [там само].

До обороту ресторанного господарства включено роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність з ресторанного господарства, а також з 2005 року розрахункові обсяги продажу через мережу ресторанного господарства, що належить фізичним особам-підприємцям [там само].

Роздрібний товарооборот підприємств визначають як обсяг продажу споживчих товарів населенню через роздрібну торгову мережу і мережу ресторанного господарства всіма діючими підприємствами, а також промисловими, транспортними та іншими неторговими підприємствами безпосередньо населенню через касу підприємства. Крім того, до роздрібною товарообороту включають продаж через торгову мережу установам, організаціям і підприємствам продовольчих товарів для харчування обслуговуваних ними груп населення (у санаторіях, дитячих закладах, лікарнях тощо) [там само].

Особливості розвитку роздрібною торгівлі.

Загальний обсяг роздрібною торгівлі, що включає роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі, розрахункові дані щодо обсягів продажу товарів на ринках та підприємцями-фізичними особами за 2014 рік склав 16 737,4 млн. грн., у 2016 р. – 22 494,4 мільйони гривень, що в порівняльних цінах на 2,1% більше, ніж у 2015 р., [21, с. 13], а в 2017 р. – 11651

млн. грн., що складає лише 51,8% від рівня 2016 року [17, с. 327]. Частка Тернопільської області у обсязі роздрібної торгівлі України 2013 р. складала 10,6%, у 2015 р. – 2,0%, у 2016 р. – 1,9%, у 2017р. – 1,4% [16, с. 13; 20, с. 15; 21, с. 13].

Товарооборот ресторанного господарства у 2016 р. складав 409,7 мільйона гривень, або 1,2% від загального обсягу роздрібного товарообороту області. Роздрібний товарооборот підприємств становив у 2014 р. 6 143,2 млн. гривень, у 2015 р. – 7 354,1 млн. грн., у 2016 р. – 8052,2 млн. грн., 2017 р. – 6528,2 млн. грн.

Таблиця 1

Оборот роздрібної торгівлі та ресторанного господарства, млн. грн.*

Показник діяльності	Роки							
	2000	2005	2010	2011	2013	2014	2016	2017
Оборот роздрібної торгівлі	616,3	2 698,3	9 095,6	11 545,7	13980,9	16737,4	22 494,4	11 651,0
Оборот ресторанного господарства	27,0	144,3	407,2	...	458,8	409,7
Роздрібний товарооборот підприємств	385,5	1 324,8	3 821,9	4 612,4	5 046,8	6 143,2	8 052,2	6528,2

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Упродовж 2005-2015 рр. спостерігалась тенденція до збільшення частки непродовольчих товарів у загальному обсязі роздрібного товарообороту підприємств. У 2000 році частка продовольчих товарів складала 57,5%, у 2014 році – тільки 37,7%. Щорічно частка продовольчих товарів у середньому зменшувалася на 1,4%. У 2016 рр. ця тенденція змінилася на протилежну: частка продовольчих товарів почала збільшуватися і досягла у 2015 р. 37,5%, у 2016 р. – 38,3%. У 2017 р. вона знову зменшилася до 32,1% [16, с. 13].

За період з 2000 року у структурі продажу товарів за усіма каналами реалізації відбулися значні зміни. Вони стосуються зменшення частки роздрібної торгівлі мережі підприємств-юридичних осіб від 45,3% у 2000 році до 35,4% у 2016 році і зростання частки підприємців-фізичних осіб та організованих ринків з продажу споживчих товарів – від 46,4% у 2000 році до 59,2% у 2016 році. Частка неформальних ринків фактично не змінилася і перебуває на рівні 3,0-3,2%. Дещо зменшилася у обороті частка ресторанного господарства – з 5,1% до 2,4%.

Тернопільська область посідає дуже скромне місце серед інших регіонів України за обсягами роздрібної торгівлі (таблиця 2).

Таблиця 2

Оборот роздрібної торгівлі в окремих регіонах України*, млн.грн.

	Роки				
	2005	2010	2013	2015	2016
Україна	174 367,2	541 548,4	888 773,4	1 031 679,4	1 175 319,2
Тернопільська область	2 698,3	9095,6	13 980,9	20 260,3	22 494,4
Івано-Франківська область	3 938,5	13 097,2	22 625,5	33806,4	37 657,0
Львівська область	8 795,9	25 228,2	39 237,7	57 520,2	68 369,4
Рівненська область	3 238,3	9 787,4	16 093,7	23 460,2	25 648,5
Хмельницька область	4 131,9	12 514,8	19 383,9	26 030,4	29 824,8
Чернівецька область	2 532,1	8 023,8	12 308,1	17 474,9	18 989,5

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Динаміку торгівлі у Тернопільській області та сусідніх з нею областей за останнє десятиліття показано в таблиці 3.

Таблиця 3

Індекси обороту роздрібної торгівлі в окремих регіонах України*,
у відсотках до попереднього року

Регіон	2005 рік	2010 рік	2013 рік	2015 рік	2016 рік
Україна	122,4	109,8	108,7	80,2	104,3
Тернопільська область	126,0	105,6	106,5	86,9	102,1
Івано-Франківська область	120,3	105,3	108,8	86,7	103,9
Львівська область	120,6	105,2	107,2	87,3	107,2
Рівненська область	117,0	104,9	107,8	83,7	99,9
Хмельницька область	117,0	106,6	107,0	83,5	105,8
Чернівецька область	116,5	104,9	110,9	86,3	99,8

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Роздрібний товарооборот підприємств, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі та ресторанного господарства.

Загальний обсяг роздрібного товарообороту підприємств-юридичних осіб, які здійснюють діяльність з роздрібною торгівлі, та ресторанного господарства склав у 2016 році 8 052,2 мільйона гривень, у 2017 р. – 6 528,6 мільйона гривень.

Товарооборот ресторанного господарства склав 72,6 мільйони гривень, що складає 1,2% від загального обсягу роздрібною торгівлі області.

Упродовж 2005-2015 рр. спостерігалася тенденція до збільшення частки непродовольчих товарів у загальному обсязі роздрібного товарообороту підприємств. У 2000 році частка продовольчих товарів у загальному обсязі роздрібного товарообороту підприємств складала 57,5%, а в 2014 році – 37,7%, у 2015 р. – 37,%, у 2016 р. – 38,2%. Щорічне зменшення цієї частки складало в середньому близько 1,4%. У 2017 р. ця частка зросла до 67,9%.

Таблиця 4

Обсяги роздрібною торгівлі продовольчими і непродовольчими товарами*,
млн. грн.

Показник	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2015	2016	2017
Роздрібний товарооборот	385,5	1 324,8	3 821,9	5 046,8	7 354,1	8 052,2	11 775,6
Продаж продовольчих товарів	221,6 (57,5%)	608,1 (45,9%)	1 607,4 (42,1)	1 991,7 (39,5%)	2 729,8 (37,1%)	3 081,8 (38,2%)	...
Продаж непродовольчих товарів	163,9 (42,5%)	716,7 (54,1)	2 214,5 (57,9%)	3 055,1 (60,5%)	4 624,3 (62,9%)	4 970,4 (61,8%)	...

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

На долю торгових підприємств, що розміщені в міських поселеннях, припадає 7 014 млн. грн., у сільській місцевості – 1 038,2 млн. грн.

У розрахунку на одну особу у 2016 р. продано товарів на 7 579 гривні, з них у міських поселеннях – 14 760 гривень, у сільських поселеннях – 1 758 гривень. У 2013 році ці показники становили відповідно 4 693 гривні, 9 290 гривень, 1 053

гривні. У 2000 році на одну особу припало 334 гривні роздрібно-го товарообороту, у 2005 році – 1 187 гривень, у 2010 році – 3 518 гривень (таблиця 6).

Таблиця 5

Розподіл роздрібно-го товарообороту підприємств за місцем розташування, млн. грн.*

Рік	Обсяг товарообороту, млн. грн.	У тому числі:		Рік	Обсяг товарообороту, млн. грн.	У тому числі:	
		у міських поселеннях	у сільських поселеннях			у міських поселеннях	у сільських поселеннях
1995	151,9	123,5 (81,3%)	28,4 (18,7%)	2012	4890,2	4278,2 (87,5)	612,0 (12,5)
2000	358,4	304,7 (85,0%)	53,7 (15,0%)	2013	4964,2	4350,1 (87,6)	614,1 (12,4)
2005	1287,6	1150,5 (89,4%)	137,1 (10,6%)	2015	7354,1	6226,7 (84,7)	827,4 (11,3)
2010	3738,1	3269,7 (87,5%)	468,4 (12,5%)	2016	8052,2	7014,0 (87,1)	1038,2 (12,9)
2011	4612,4	3978,5 (86,3%)	633,9 (13,7%)	2017

Таблиця 6

Основні показники розвитку роздрібно-го товарообороту на одну особу*, гривень

Показник	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2015	2016	2017
Роздрібний товарооборот загалом	334	1 187	3 518	4 693	6 887	7 579	...
Оборот у міських поселеннях; у тому числі:	655	2 473	7 027	9 250	13 726	14 760	...
продовольчих товарів	377	1 135	2 956	3 666
непродовольчих товарів	278	1 338	4 071	5 624
Оборот у сільських поселеннях; у тому числі:	88	224	795	1 053	1 397	1 758	...
продовольчих товарів	51	103	334	416
непродовольчих товарів	37	121	461	637

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

У 2016 р. продаж продовольчих товарів на одного жителя області складав 2 901 гривню, непродовольчих товарів – 4 678 гривень.

На фоні загальнодержавних показників це складає: у 2000 році – 57,5%, 2005 році – 59,3%, у 2010 році – 57,5%, у 2013 році – 49,3%, у 2014 році – 56,2%, у 2015 р. – 60,5%, у 2016 р. – 58,1%. Така тенденція свідчить про значне відставання добробуту населення Тернопільської та його купівельної спроможності від середніх загальнодержавних показників та показників більшості сусідніх областей й значне подальше збільшення такого відставання (таблиця 7).

Тернопільська область відстає від сусідніх областей і за таким показником, як частка її загального товарообороту в загальнодержавному обсязі (цей показник у ній складає 1,4%, коли в Івано-Франківській – 2,1, Львівській – 6,1%, Рівненській – 1,8, Хмельницькій – 2,1, Чернівецькій – 1,5 [19, с. 26]), якісні показники роздрібно-го товарообороту та місце його розташування (таблиця 8).

В області роздрібний товарооборот підприємств розподіляється вкрай нерівномірно. На місто Тернопіль припадає 62,1% всього роздрібно-го товарообороту області (у 2014 році цей показник складав майже 69%).

Таблиця 7

Роздрібний товарооборот на одну особу в окремих регіонах України*, у
гривнях

Регіон	Роки						
	2000	2005	2010	2015	2016	2016	
						продовольчими товарами	непродовольчими товарами
Україна	581	2 003	6 123	11 380	13 029	5 341	7 688
Тернопільська обл.	334	1 187	3 518	6 887	7 579	2 901	4 678
Івано-Франківська обл.	404	1124	3520	7 647	8 446	2 990	5 456
Львівська область	672	2141	5898	11 500	13 463	4 808	8 655
Рівненська область	400	1419	3810	8 112	8 477	2 990	4875
Хмельницька область	386	1306	3930	7 754	8 940	2 813	6 127
Чернівецька область	514	1578	4558	8 418	9 009	3 409	5 600

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 8

Роздрібний товарооборот підприємств за місцем розташування у 2016 році*

Регіон	Роздрібний товарооборот	Питома вага регіону у загальнодержавному обороті, %	За місцем розташування		Індекс фізичного обсягу роздрібного товаро-обороту у% до попереднього року
			міські поселення	сільські поселення	
Україна	555975,4		511462,8	44512,6	104,5
Тернопільська обл.	8052,2	1,4	7014,0	1038,2	100,4
Івано-Франківська обл.	11664,7	2,1	10466,7	1198,0	100,9
Львівська область	34118,0	6,1	33293,2	824,8	105,9
Рівненська область	9853,4	1,8	8327,2	1526,2	95,2
Хмельницька область	11530,2	2,1	10785,8	774,4	105,8
Чернівецька область	8189,0	1,5	6904,7	1284,3	98,2

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Значні обсяги припадають на Тернопільський (6,3%, у 2014 році – 4,7%), Тербовлянський (4,1%) і Борщівський (2,9%) райони, а також на міста, які виділені в категорію «міста обласного підпорядкування». Найменша частка у загальнообласному товарообороті припадає на Підгаєцький (0,6%), Козівський (0,7%), Монастирський (0,9%) і Шумський (1,0%) райони.

Найвищі показники роздрібного товарообороту у розрахунку на одну особу зафіксовано в Тернополі (22 932 грн. чи 302,5%), найменший – у Чортківському (919 грн. чи 12% від загальнообласного показника), у Бережанському (1035 грн. чи 13,7%), Козівському (1757 грн. чи 23,2%). У 2000 році ці показники становили відповідно 965 – в Тернополі та 46 гривень – у Підгаєцькому районі (таблиця 10).

Надання торгових послуг в межах області здійснюють 60 ринків, із яких 1 – продовольчий, 18 – непродовольчих, 41 – змішаний. Найбільше діючих ринків в області було у 2010 році – 69, із них 4 – продовольчі, 29 – непродовольчих і 36 – змішаних. На діючих 60 ринках обладнано 13 277 місць для торгівлі. Найвищим цей показник був у 2005 році – 15 383 місця.

Таблиця 9

Роздрібний товарооборот підприємству розрізі районів і міст обласного підпорядкування*, млн.грн

Регіон	Роки							
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Бережанський	26,2	75,9	96,2	108,0	108,2	129,2	172,6	22,1
Борщівський	41,7	96,9	122,8	126,8	132,0	155,4	203,9	234,1
Бучацький	434	79,4	84,2	87,9	97,6	124,7	148,7	161,2
Гусятинський	15,0	54,3	57,9	63,8	64,9	77,4	92,3	135,9
Заліщицький	33,9	81,5	130,4	115,4	129,3	182,7	164,9	178,9
Збаразький	17,1	79,8	105,7	110,3	103,1	128,1	125,1	139,1
Зборівський	15,9	59,7	73,9	72,3	72,7	87,4	94,6	94,0
Козівський	16,0	31,3	37,3	38,8	34,1	44,1	63,6	67,0
Кременецький	39,9	137,1	173,8	182,5	194,5	238,8	318,3	154,7
Лановецький	8,5	28,5	39,1	42,5	44,5	59,7	67,7	72,9
Монастирський	10,4	31,9	34,0	37,5	41,6	52,4	63,4	62,4
Підволочиський	21,2	39,2	44,0	47,6	46,2	67,1	82,2	91,3
Підгаєцький	4,4	17,6	22,5	24,5	24,9	32,9	48,4	67,5
Теребовлянський	46,1	134,3	161,8	160,6	178,6	231,8	330,5	329,9
Тернопільський	55,0	177,2	248,7	255,2	264,8	287,6	428,1	509,9
Чортківський	45,4	138,7	168,8	168,8	181,3	106,7	42,1	41,2
Шумський	15,5	37,2	53,0	48,5	49,8	57,9	71,8	88,9
Тернопіль	831,9	2416,6	2952,7	3199,2	3196,2	3873,2	4583,3	4999,2
Бережани	-	-	-	-	-	-	-	159,7
Кременець	-	-	-	-	-	-	-	187,0
Чортків	-	-	-	-	-	133,5	252,6	255,3
Тернопільська	1287,6	3738,1	4612,4	4890,2	4964,3	6070,6	7354,1	8052,2

Таблиця 10

Роздрібний товарооборот на одну особу в районах і містах обласного підпорядкування*, гривень

Регіон	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Бережанський	168	637	1830	2641	3153	4180	1035
Борщівський	261	591	1438	1984	2338	3016	3483
Бучацький	100	681	1294	1564	1978	2328	2531
Гусятинський	92	244	898	1070	1288	1518	2254
Заліщицький	174	696	1738	2769	3890	3487	3823
Збаразький	119	295	1377	1789	2230	2157	2411
Зборівський	54	357	1379	1722	2090	2246	2254
Козівський	144	411	837	910	1168	1660	1757
Кременецький	161	596	2036	2900	3534	4626	3284
Лановецький	91	279	961	1515	2035	2279	2461
Монастирський	65	320	1058	1436	1832	2215	2221
Підволочиський	224	487	919	1107	1594	1920	2149
Підгаєцький	46	214	914	1331	1797	2576	3646
Теребовлянський	216	696	2015	2689	3530	4985	5013
Тернопільський	284	897	2768	4035	4343	6390	7577
Чортківський	282	625	1933	2524	2423	930	919
Шумський	147	444	1110	1512	1765	2131	2654
Тернопіль	965	3858	11308	14912	17978	21025	22932
Бережани	-	-	-	-	-	-	8107
Кременець	-	-	-	-	-	-	8698
Чортків	-	-	-	3112	4559	8564	8715
Тернопільська об-	334	1187	3518	5733	5733	6887	7579

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

В області діє 18 критих ринків, на яких обладнано 1 185 місць. Найбільшою кількістю ринків була у 2012-13 роках – 20, а кількість місць в них – відповідно 1 255 і 1 241.

В області діє 33 павільйони для здійснення роздрібної торгівлі із 1 266 місцями. Крім того, організовано 1 957 торгових місць на відкритих та критих столах. Роздрібну торгівлю на ринках здійснюють 210 магазинів, 8 065 лотків (наметів), кіосків, контейнерів. Загальна площа торгових ринків в області складає 413,3 тисяч квадратних метрів, із них безпосередньо відведено під торгівлю 256,4 тисяч квадратних метрів.

Товарна структура роздрібного товарообороту підприємств Тернопільської області.

Обсяг продажу продовольчих товарів у 2016 році склав 8 052,2 млн. грн., що на 1,3% менше, аніж 2015 році. У 2014 році із 2 316,0 млн. грн. зреалізованих товарів на підприємства торгової мережі припадало 2 243,4 млн. грн., підприємства мережі ресторанного господарства – 72,6 млн. грн.

У торговій мережі підприємств 29,3% обсягу продажу продовольчих товарів припадало на тютюнові вироби (у 2014 р. – 27,6%, коли обсяг продажів складав 618,3 млн. грн.), 18,8% – на алкогольні напої (у 2014 р. – 20% і обсяг продажів 448,3 млн. грн.), 7,2% – на кондитерські вироби (у 2014 р. – 8,3% із обсягом продажів 186,9 млн. грн.), 6,1% – на м'ясопродукти (у 2014 р. – 6,3% із обсягом продажів 141,3 млн. грн.), 6,7% – на молоко та молочні вироби (у 2014 р. – 5,6% із обсягом продажів 125,6 млн. грн.), 3,7% – на безалкогольні напої (у 2014 р. – 4,0% із сумою реалізації 89,7 млн. грн.), 2,6% – на борошно, хліб, хлібобулочні вироби (у 2014 р. – 2,5% і обсягом реалізації 56,1 млн. грн.), 2,6% – на свіжі плоди, ягоди, виноград, горіхи (у 2014 р. – 2,2% і обсягом продажів 1,6 млн. грн.) і 2,3% – на рибні продукти (у 2014 р. – 2,1% і обсягом продажів 51,6 млн. грн.),

Торгівля продовольчими товарами.

Торгівля продовольчими товарами рослинного походження.

У 2016 році підприємствами роздрібної торгівлі та ресторанного господарства реалізовано 1 568 тонн цукру-піску, 3 288 тонни кондитерських виробів, 82 тонни чаю, 565 тонн кухонної солі, 4 589 тонн хліба і хлібобулочних виробів, 911 тонн картоплі, 2 75 тонни свіжих овочів, 5 101 тонну свіжих плодів, ягід, винограду та горіхів, 1 094 тонни рослинних олій. Динаміку реалізації продовольчих продуктів показують таблиці 11-14. У 2016 році підприємствами роздрібної торгівлі та ресторанного господарства реалізовано 3 060 тонн м'яса і м'ясних продуктів, 598 тонн вершкового масла, 693 тонни сирів, 726 тисяч штук яєць. Динаміку реалізації продовольчих товарів тваринного походження показує таблиця 12.

У 2016 році підприємствами роздрібної торгівлі та ресторанного господарства реалізовано 161 тисячу дал горілки і лікєро-горілочаних виробів, 92 тисячі дал вина, 33 тисячі дал коньяку, 33 тисячі дал ігристих вин (у тому числі й шампанських), 1 258 тисяч дал пива, 45 тисяч дал слабоалкогольних напоїв. У перерахунку на абсолютний алкоголь на одну особу реалізовано 1,3 літра алкогольних напоїв. Динаміку реалізації даних товарів показано в таблиці 15.

Таблиця 11

Реалізація продовольчих товарів рослинного походження*, млн. грн.

Вид продукції	Роки					
	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Олії рослинні	11,0	24,8	29,4	34,6	37,4	33,7
Цукор	4,3	14,9	29,4	24,1	24,5	18,1
Вироби хлібобулочні, крім кондитер-	20,4	40,4	45,4	44,2	57,9	64,3
Кондитерські вироби і морозиво	42,8	135,1	154,7	186,9	193,9	222,1
Борошно	4,7	5,8	9,2	12,4	15,1	14,3
Крупи	4,9	19,1	28,5	35,2	43,3	40,4
Макаронні вироби	3,7	11,0	13,2	19,3	22,8	26,0
Свіжі овочі;	6,1	29,3	27,6	31,6	38,7	46,4
Свіжі плоди, ягоди, виноград, горіхи	6,8	45,9	51,5	49,2	57,1	81,4
Консерви овочеві	6,1	11,6	12,2	14,3	17,2	18,4
Консерви фруктово-ягідні	4,4	3,0	3,4	3,6	6,5	5,1
Напої алкогольні,	127,4	327,2	369,3	448,3	511,2	580,0
Напої безалкогольні,	14,2	36,9	62,5	90,4	81,7	113,3
Води мінеральні	8,6	22,3	44,6	55,9	70,6	65,4
Чай	3,1	10,6	11,6	13,4	19,2	20,5
Кава	5,6	19,6	19,6	23,9	39,4	34,4
Сіль	0,8	1,4	1,3	1,7	2,2	2,4
Тютюнові вироби	155,5	415,3	505,1	618,3	816,1	901,8
Інші продовольчі продукти	18,2	77,5	102,0	120,0	151,5	195,5

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 12

Реалізація продовольчих товарів рослинного походження через торгову мережу та мережу ресторанного господарства підприємствами*, тонн

Вид продукції	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Цукор	1719	1344	1933	5276	296	2279	1568
Кондитерські вироби	2518	3178	4523	4007	5203	3354	3288
Хлібні продукти (в перерахунку)	16293	12801	9177	8475	5157	4541	4589
Картопля	981	768	1028	1425	1508	877	911
Свіжі овочі	1152	1359	2788	3116	2582	2148	2752
Свіжі плоди, ягоди, виноград,	191	1150	3775	3377	3137	2947	5101
Чай	36	72	97	80	84	79	82
Сіль	1785	1364	850	555	649	655	565
Олії рослинні	648	1735	2171	1896	2066	1387	1094

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 13

Реалізація продовольчих товарів тваринного походження через торгову мережу та мережу ресторанного господарства підприємствами*, тонн

Вид продукції	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
М'ясо і м'ясні продукти	2087	2093	3377	4727	2646	3474	3060
Масло вершкове	411	660	458	392	466	567	598
Сир сичужний, плавлений і кисломолочний	156	1031	809	609	693	1387	1094
Яйця, тисяч штук	3140	12094	19624	16798	13156	701	726

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 14

Реалізація продовольчих товарів тваринного походження*, млн. грн.

Вид продукції	Роки					
	2005	2010	2013	2014	2015	2016
М'ясо та птиця свіжі й заморожені	22,0	47,2	91,1	78,8	103,0	102,3
М'ясо копчене, солоне та ковбасні вироби	17,3	48,3	72,8	56,9	69,6	74,8
Консерви, готові м'ясні продукти	0,9	6,5	13,3	6,3	7,9	10,7
Жири тваринні харчові, маргарин	8,7	4,5	7,1	7,6	10,2	6,2
Риба і морепродукти харчові	15,3	27,1	29,5	30,3	33,1	37,4
Консерви, готові рибні продукти	4,8	12,9	21,6	21,4	26,2	25,8
Молоко і молочні продукти	21,3	58,0	73,4	126,1	163,1	206,6
Сир сичужний, плавлений та кисло-молочний	19,2	35,8	34,8	42,2	50,1	59,5
Масло вершкове	8,1	20,1	22,9	32,0	41,8	55,5
Яйця	4,6	11,5	14,7	14,5	18,5	19,6
Всі продовольчі товари у торговій мережі	570,8	1523,6	1909,1	2243,4	2729,8	3081,8

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 15

Реалізація алкогольних, слабоалкогольних і тютюнових виробів*

Вид продукції	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Всього напоїв алкогольних, у натуральному виразі, тисяч дал	998	1794	2004	1642	2003	1542	1622
Горілка і лікєро-горілчані вироби, тисяч дал	256	370	332	228	200	155	161
Вино, тисяч дал	90	193	196	142	125	106	92
Коньяк, тисяч дал	12	23	29	35	32	30	33
Вина ігристі (шампанське), тисяч дал	36	77	53	42	39	34	33
Пиво, тисяч дал	592	1099	1332	1152	1535	1166	1258
Напої слабоалкогольні, тисяч дал	12	32	62	43	72	51	45
В абсолютному алкоголі на одну особу, л	1,2	2,0	2,0	1,6	1,5	1,2	1,3
Вироби тютюнові, шт.	698,9	2107	1379	1159	1218

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Торгівля непродовольчими товарами.

Продаж непродовольчих товарів у 2016 р. склав 4970,4 млн. грн., що на 7,5% більше, ніж у 2015 році, і 29,9% більше, ніж у 2014 році (у порівняльних цінах).

За рахунок продажу світлих нафтопродуктів сформувалося 12,9% всього товарообороту (на суму 1 982,7 млн. грн.). На товари культурно-побутового і господарського призначення припадало 10,9%, будівельні та залізні вироби – 5,8%, автомобілі та автотовари – 3,8%, стиснутий та скраплений газ для автомобілів – 4,7%, медичні та фармацевтичні товари (7,5%). У значно менших обсягах реалізуються побутові електротовари та освітлювальне приладдя (2,6%), парфумерні вироби (2,1%), побутові засоби для миття, чищення та догляду (0,4%), аудіо- та відео обладнання, включаючи телекомунікаційне обладнання (1,6%), книги, газети й журнали (0,9%), меблі (0,6%), килими, покриття для стін та підлоги (0,5%). За рахунок продажу дизельного пального (газойлю) сформувалося 20,7% товарообороту непродовольчих товарів, моторного бензину – 19,1%, фармацевтичних товарів –

10,7%, будівельних та залізних виробів – 9,4%, стисненого та скрлапленого газу для автомобілів – 7,6%, автомобілів та авто товарів – 6,1%.

Структуру та динаміку реалізації основних груп непродовольчих товарів показує таблиця 16.

Таблиця 16

Реалізація непродовольчих товарів*, млн. грн.

Вид продукції	Роки					
	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Текстиль, одяг, білизна, галантерея, взуття	7,8	46,8	73,1	86,9	87,6	98,5
Парфуми	12,4	38,4	83,0	100,7	142,5	169,1
Годинники та ювелірні вироби	0,8	3,4	3,1	2,5	1,2	1,3
Книги, газети і журнали, канцтовари	25,1	52,1	66,3	67,1	71,7	72,5
Комп'ютери, аудіо- та відеообладнання	19,9	110,9	102,9	125,5	164,4	169,2
Фототовари, фото обладнання, ігри та іграшки, інші товари кульпризначення	8,0	6,0	11,2	12,4	14,1	13,9
Автівки та автотовари	65,9	201,3	350,1	292,4	221,7	304,3
Спорттовари, предмети туризму	2,0	2,8	3,7	6,3	4,8	3,1
Меблі	3,7	25,3	52,9	41,5	34,0	46,0
Килими, покриття для стін і підлоги	0,0	18,2	21,7	30,0	48,6	39,6
Вироби з кераміки, скла, деревини, неелектричні побутові товари	9,6	15,9	19,6	16,2	20,7	22,9
Побутові електротовари	24,3	74,9	87,1	114,3	154,6	130,2
Будівельні товари та залізні вироби	48,5	199,0	256,6	377,1	405,5	457,1
Побутові засоби для миття, чищення	11,0	56,7	81,6	98,8	122,8	169,7
Матеріали для робіт у домашніх умовах	0,2	26,2	32,0	27,1	34,8	35,0
Фармацевтичні товари, медичні товари	98,2	242,6	295,4	340,5	474,7	605,1
Оптика	0,2	1,2	2,4	2,2	3,2	4,2
Бензин	224,1	593,3	687,6	866,9	946,0	947,5
Дизельне паливо	112,1	356,8	552,1	855,0	1157,2	1026,4
Маслильні речовини	2,9	6,4	6,4	6,2	7,6	8,8
Газ стиснений і скраплений для автівок	118,8	182,2	325,1	379,4
Інші непродовольчі товари	39,9	136,3	147,5	175,4	181,5	256,6

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Торгові резерви

На складах за результатами торгівлі у 2016 році у торговій мережі та на складах підприємств роздрібно́ї торгівлі залишалося нереалізованих товарів на суму 870,3 млн. грн., із них запаси продовольчих товарів на суму 231,7 млн. грн. (26,6%), непродовольчих – 638,6 млн. грн. (73,4%). Забезпеченість товарообороту роздрібно́ї торгівлі товарними запасами складала 49 днів торгівлі, у тому числі продовольчими товарами – 34 дні, непродовольчими – 58 днів.

Торгові резерви продовольчих товарів.

Серед продовольчих товарів найбільші запаси у роздрібно́ї мережі тютюнових виробів (55,1 млн. грн. або 6,3% від усіх резервів і 23,8% усіх продовольчих запасів), горілки та лікєро-горілочаних виробів (40,3 млн. грн. або 4,6% і 17,4% відповідно), вина (15,3 млн. грн. або 1,8% і 6,6%), цукру (14,9 млн. грн. або 1,7% і 6,4%), коньяку (12,5 млн. грн. або 1,4% і 6,0%), кондитерських виробів із цукру (11,3 млн. грн. або 1,3% і 4,9%), пива (8,5 млн. грн. або 1,0% і 3,0%), чаю, кави, какао, прянощів (7,2 млн. грн. або 0,8% і 3,1%), безалкогольних напоїв (7,0 млн. грн. або 0,8% і 3,0%).

Таблиця 17

Товарні запаси найважливіших продовольчих товарів у роздрібній торгівлі Тернопільської області*, у днях (станом на 1 січня 2017 року)

Вид продукції	Днів	Вид продукції	Днів	Вид продукції	Днів
Цукор	570	Масло вершкове	17	Вироби макаронні	31
Сіль	28	Олія рослинна	37	Консерви овочеві	35
М'ясо та птиця свіжі	10	Маргарин	53	Консерви фруктово-ягідні	29
М'ясо копчене, солоне і ковбасні вироби	20	Жири тваринні харчові	53	Горілка і горілчано-лікерні вироби	66
Консерви м'ясні	15	Борошно	26	Вина	92
Риба і рибопродукти	29	Крупи	30	Пиво	39
Молоко і молокопродукти	12	Сир сичужний, плавлений, кисломолочний	18	Безалкогольні напої	46

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Торгові резерви непродовольчих товарів.

Серед непродовольчих товарів найбільше нереалізованої продукції припадає на будівельні товари та залізні вироби (160,9 млн. грн. або 18,5% від усіх торгових запасів і 25,2% від запасів непродовольчих товарів), моторний бензин (55,5 млн. грн. або 6,3% і 8,7% відповідно), фармацевтичні товари (54,7 млн. грн. або 6,3% і 8,7%), побутові електроприлади і освітлюване приладдя (48,3 млн. грн. або 5,5% і 7,6%), автомобілі і автотовари (42,0 млн. грн. або 4,8% і 6,6%), дизельне паливо (40,7 млн. грн. або 4,7% і 6,4%), парфумерно-косметичні вироби (30,1 млн. грн. або 3,5% і 4,7%), матеріали та обладнання для роботи в домашніх мовах, у тому числі садово-городній інвентар (19,2 млн. грн. або 2,2 % і 3%), килимові вироби та покриття для підлоги й стін (16,8 млн. грн. або 1,9% і 2,6%), меблі (15,6 млн. грн. або 1,8% і 2,5%).

Таблиця 18

Товарні запаси найважливіших непродовольчих товарів у роздрібній торгівлі Тернопільської області*, у днях (станом на 1 січня 2017 року)

Вид продукції	Днів	Вид продукції	Днів	Вид продукції	Днів
Добрива, агрохімічна продукція	536	Спортивний та туристський інвентар	165	Будівельні та залізні вироби	126
Квіти, рослини та насіння	334	Панчішно-шкарпеткові вироби	157	Побутові електроприлади	117
Оптика	195	Канцтовари	154	Меблі	113
Матеріали та обладнання для роботи в домашніх мовах	186	Килими та покриття для підлоги й стін	144	Засоби для миття і чищення	106
Головні убори	170	Ігри та іграшки	143	Взуття	90

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Підприємства роздрібної торгівлі реалізують продовольчі товари, що на 58,5% виробляються вітчизняними промисловими підприємствами. У 2014 році цей показник складав 60%.

Серед продовольчих товарів найвища частка вітчизняних виробників продукції у реалізації яєць (100%), вершкового масла і цукру (99%), безалкогольних напоїв, тваринних (99%), тютюнових виробів, борошна, хліба і хлібобулочних виробів,

молока і молочних виробів, сирів сичужних, плавлених і кисломолочних, жирів і маргарину (98%), солі й мінеральної води (94%), круп (92%), алкогольних напоїв (91%), м'ясних консервів та готових виробів із м'яса, рослинної олії (90%), найменша – свіжих плодів, ягід, винограду та горіхів (46%), риби й морепродуктів (63%), фруктово-ягідних і овочевих консервів (70%), чаю (72%).

Серед непродовольчих товарів, що виробляються вітчизняними виробниками, найвища частка реалізації підприємствами роздрібною торгівлю книгами, газетами і журналами (95%), мастильними речовинами (76%), стисненим газом та скрапленним газом для автовок (68%), меблями і канцтоварами (61%), будівельними матеріалами та залізними виробами (58%),

тильними речовинами (65%), спортивним і туристським інвентарем та спорядженням (63%), годинниками й ювелірними виробами (63%), галантерейними та текстильними товарами (61), канцелярськими товарами (58%), текстильними товарами й галантереєю (55%), фармацевтичними товарами (51), окулярною оптикою (48%), найнижча частика – аудіо- та відео обладнанням та телекомунікаційним устаткуванням (0,1%), взуттям (2,0%), комп'ютерами, периферійним устаткуванням та програмним забезпеченням (4,8), автомобілями (8%), побутовими електроприладами та освітлювальним приладдям (8,2%), одягом (9,9%).

Мережа підприємств роздрібною торгівлю.

У 2014 році торгівлю в Тернопільській області здійснювали 289 підприємств-юридичних осіб, у 2015 р. – 266, у 2016 р. – 201.

За видами економічної діяльності 118 підприємств відносяться до роздрібною торгівлю, крім торгівлю автотранспортними засобами та мотоциклами, 12 підприємство – з оптовою та роздрібною торгівлю автотранспортними засобами й мотоциклами (та їх ремонту), 71 підприємство – до інших видів економічної діяльності.

За період 2014-2016 рр. різко скоротилася кількість торгових підприємств, що відносяться до категорії «інші види економічної діяльності».

На 1 січня 2017 року мережа роздрібною торгівлю складалася із 825 магазинів із загальною торговою площею 116,8 тис. кв. м. та 277 кіосків, палаток та автозаправних станцій. У 2014 році ці показники складали: 820 магазинів із загальною торговою площею 109,2 тис. кв. м та 247 кіосків та палаток, у 2015 р. – 860 магазинів торговою площею 112,2 тис. кв. м і 273 кіоски, палатки та автозаправні станції.

Із загальною кількості об'єктів роздрібною торгівлю підприємств 378 об'єктів (це 34,3%) локалізовано в обласному центрі. У 2014 році таких об'єктів було 318, що складало 29,8% від загальною їх кількості.

Спостерігається стійка тенденція до загальною зменшення кількості торгових одиниць, починаючи від 2000 року, коли їх кількість сягала величини 1 577. Це пояснюється концентрацією торгових закладів на одній торговельній площі.

Забезпеченість населення мережею роздрібною торгівлю підприємств у розрахунку на 10 000 осіб на кінець 2016 року складала 10 об'єктів і за останні роки практично не змінювалася (у 2015 р. – 11 об'єктів).

Забезпеченість торговою площею складала на кінець 2016 року 1 102 кв.м., що на 4,8% більше, ніж у 2015 р. У 2014 році цей показник складав 1 021 м², що на 6,4% менше, ніж у 2013 році.

У міських поселеннях ця величина складає 2105 кв. м, у сільській місцевості – 292 кв. м. У 2014 р. у міських поселеннях ця величина складає 1905 кв. м, у сільській місцевості – 313 кв. м.

На кінець 2016 року в Тернопільській області 21 підприємство торгівлі реалізувало автомобілі, мотоцикли, запасні частини та приладдя для них і здійснювало їх ремонт, із них 15 – реалізують автотранспортні засоби, 6 – торгують запасними частинами та приладдям для автотранспортних засобів, здійснюють ремонт і обслуговування мотоциклів.

Продукти харчування, напої та тютюнові вироби реалізують 62 підприємства, у тому числі 56 – спеціалізованих і 6 неспеціалізованих магазинів. Непродовольчими товарами торгують 59 підприємств, у тому числі 56 – спеціалізованих.

В Тернопільській області на кінець 2016 року працювало 1 102 об'єкти роздрібною торгівлі, які реалізували вироби у міських поселеннях (їх було 735) та в сільській місцевості (їх було 367). При цьому за два роки їх кількість у містах зросла на 77 одиниць, у селах зменшилася на 45 одиниць. Із загальної кількості об'єктів 825 одиниць – це магазини. Із них у міських поселеннях здійснювали торгівлю 514, сільських – 311. У 2014 році їх було відповідно 820, 468 і 352 магазини.

247 об'єктів відносяться до так званих напівстаціонарних, із яких 190 розміщені в міських поселеннях, 57 – у сільських.

Із загальної торгової площі (116,8 тис. кв. м) 99,6 тис. кв. м припадає на торгові об'єкти в міських поселеннях, 17,1 тис. кв. м – у сільських. У 2014 р. ці показники становили відповідно 109,2 тис. кв. м, 90,6 тис. кв. м і 18,6 тис. кв. м. Намітилася тенденція до деякого скорочення як кількості торгових закладів у сільській місцевості, так і їхньої корисної площі.

Середня площа торгових об'єктів в області складає 142 кв. м, у тому числі в містах – 194 кв. м, у селах – 55 кв. м.

На 10 тис. осіб в Тернопільській області припадає 10 одиниць мережі роздрібною торгівлі, у тому числі в міських поселеннях – 16 одиниць, у сільських – тільки 6. Цей показник у сільській місцевості також має тенденцію до зменшення. Якісні й кількісні показники торгових підприємств області та їх динаміка подані у табл. 19.

Із 825 магазинів, які здійснюють торгівлю в Тернопільській області, продовольчих 498 із торговою площею 62,0 тис. кв. м; із них супермаркетів – 16 загальною площею 14,6 тис. кв. м, гіпермаркетів – 3 з площею 12,4 тис. кв. м. Непродовольчими товарами торгує 330 магазинів загальною площею 54,8 тис. кв. м; із них магазинів самообслуговування – 303 загальною площею 77,5 тис. кв. м. Серед магазинів самообслуговування продовольчих магазинів 268 загальною площею 50,1 тис. кв. м і непродовольчих магазинів – 35 із загальною площею 27,4 тис. кв. м.

В області працює 277 напівстаціонарних об'єктів торгівлі, із яких 165 – автозаправні станції.

Спеціалізацію та структуру мережі роздрібною торгівлі показує таблиця 20.

Загальна площа торгових підприємств роздрібною торгівлі у 2016 році складала 116,8 тис. кв. м, із яких на продовольчі магазини припадало 62 тисячі кв. м, на непродовольчі – 54,8 тисяч кв. м (таблиця 21).

Серед областей Західного регіону України Тернопільська область виділяється посередніми якісними та кількісними показниками мережі роздрібною торгівлі (таблиці 22 і 23).

Таблиця 19

Мережа роздрібної торгівлі Тернопільської області*

Показник	Роки								
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість об'єктів роздрібної торгівлі, у тому числі:	2326	1495	1208	1258	1149	1114	1067	1133	1102
у міських поселеннях	1264	900	750	805	733	702	658	739	735
у сільських поселеннях	1062	595	458	453	416	412	409	394	367
Кількість магазинів, у тому числі:	1909	1128	901	937	862	826	820	860	825
у міських поселеннях	911	613	508	543	502	474	468	523	514
у сільських поселеннях	998	515	393	394	360	352	352	337	311
Торгова площа магазинів, тис. м ² , у тому числі:	137,2	91,1	121,5	125,6	119,0	117,1	109,2	112,2	116,8
у міських поселеннях	81,6	64,5	97,2	102,1	98,3	97,0	90,6	92,8	99,7
у сільських поселеннях	55,6	26,6	24,3	23,5	20,7	20,1	18,6	19,4	17,1
Забезпеченість населення об'єктами роздрібної торгівлі у розрахунку на 10 000 осіб, одиниць, у тому числі:	...	13	11	12	11	10	10	11	10
у міських поселеннях		19	16	17	15	15	14	16	16
у сільських поселеннях		9	8	7	7	7	7	7	6
Забезпеченість населення торговою площею магазинів у розрахунку на 10 000 осіб, кв. м, у тому числі:	...	820	1121	1162	1105	1091	1021	1052	1102
у міських поселеннях		1354	2047	2150	2069	2041	1905	1952	2105
у сільських поселеннях		418	400	388	344	337	313	328	292
Торгова площа у розрахунку на один магазин, кв. м, у т. ч.:	72	81	135	134	138	142	133	130	142
у міських поселеннях	89	105	191	188	196	205	194	177	194
у сільських поселеннях	56	52	62	60	58	57	53	57	55
Напівстаціонарні об'єкти торгівлі, у тому числі:	417	367	307	321	287	288	247	273	277
у міських поселеннях	353	287	242	262	231	228	190	216	221
у сільських поселеннях	64	80	65	59	56	60	57	57	56

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 20

Спеціалізація та структура мережі роздрібної торгівлі*

Показник	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Усього магазинів	1909	1128	901	826	820	860	825
Продовольчих магазинів	1389	702	553	489	495	530	498
Універсамів і супермаркетів	-	17	22	16	16	17	17
Гіпермаркетів	-	1	2	3	3	3	3
Непродовольчих магазинів	520	426	348	337	325	330	327
Універмагів	6	1	1	-	-	-	-
Магазини самообслуговування, із них:	274	97	320	334	311	312	303
продовольчих	251	91	307	304	283	281	268
непродовольчих	23	6	13	30	28	31	35
Напівстаціонарні об'єкти торгівлі, у т.ч. автозаправні станції	413	367	307	304	247	273	277
	75	134	159	160	158	159	165

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 21

Торгова площа підприємств роздрібної торгової мережі*, тисяч кв. м

Показник	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Усього магазинів	137,2	91,1	121,5	117,1	109,2	112,2	116,8
Продовольчих магазинів	95,7	66,2	72,8	65,5	58,6	61,1	62,0
Універсамів і супермаркетів	-	10,9	20,1	15,2	13,4	12,6	14,6
Гіпермаркетів	-	8,4	13,8	16,9	12,4	12,4	12,4
Непродовольчих магазинів	41,5	24,9	48,7	51,6	50,6	51,1	54,8
Універмагів	3,9	3,4	3,9	-	-	-	-
Магазини самообслуговування, із них:	20,3	21,8	76,0	81,7	73,3	74,3	77,5
продовольчих	16,4	20,0	60,0	56,3	48,1	49,5	50,1
непродовольчих	3,9	1,8	16,0	25,4	25,2	24,8	27,4

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 22

Забезпеченість населення мережею роздрібної торгівлі окремих регіонів України*, на 10 000 осіб

Регіон	Об'єктами торгівлі		З них			
	2013 р.	2016 р.	у міських поселеннях		у сільських поселеннях	
			2013 р.	2016 р.	2013 р.	2016 р.
Україна	13	12	15	13	9	8
Тернопільська область	10	10	15	16	7	6
Івано-Франківська область	11	10	18	17	6	5
Львівська область	15	15	20	21	7	6
Рівненська область	13	13	15	16	10	10
Хмельницька область	14	14	16	18	10	9
Чернівецька область	10	10	16	16	5	5

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Таблиця 23

Забезпеченість населення магазинами та їх торговою площею в окремих регіонах України у 2013 р. і 2016 році*, на 10 000 осіб

Регіон	Забезпеченість магазинами у 2013р/2016 р.			Забезпеченість торговою площею, кв. м		
	усього	у міськ. посел.	у сільськ. посел.	усього	у міських поселеннях	у сільських поселеннях.
Україна	13/9	13/10	8/6	2077/1808	2366/2374	593/533
Тернопільська область	8/8	10/11	6/5	1091/1102	2041/2105	337/292
Івано-Франківська область	9/8	14/14	5/3	1300/1216	2619/2460	296/212
Львівська область	11/12	14/17	7/6	1715/1842	2581/2804	367/340
Рівненська область	11/10	12/13	9/8	1700/1542	2861/2595	639/590
Хмельницька область	11/11	12/14	9/8	1733/1687	2595/2568	644/541
Чернівецька область	8/7	13/13	3/3	1281/1309	2751/2847	184/145

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Об'єкти роздрібної торгової мережі розташовані в межах Тернопільської області вкрай нерівномірно. Найбільша їх кількість припадає на міські поселення, зокрема на Тернопіль (378 або 34% від загальнообласного показника), Чортків (49 і 4,5%), Тернопільський (63 і 5,7%), Теребовлянський (58 і 5,3%), Підволочиський (53 і 4,8%). Натомість, найменша їх кількість у Монастириському (13 або 1,2%), Підгаєцькому (15 і 1,3%), Бережанському (21 і 1,9%), Зборівському і Козівському (по 25 і 2,3%). У порівнянні із 2014 роком кількість підприємств мережі зросла у Борщівському (на 8), Гусятинському (на 3), Заліщицькому (на 7), Підволочиському (на 3) та в Тернополі (на 60), зменшилася – у Бучацькому (на 3), Збаразькому (на 2), Козівському (на 8), Зборівському (на 4), Кременецькому районі і в місті Кременці (на 5), Теребовлянському (на 7), Чорткові і Чортківському районі (на 17), Шумському (на 6) районах.

Кількість напівстаціонарних торгових об'єктів в області зросла на 30 одиниць, у тому числі найбільше в Тернополі (на 26), Борщівському (на 4), Зборівському (на 2), Підволочиському (на 4), Тернопільському (на 2), а зменшилася в Бучацькому, Гусятинському, Збаразькому (на 2), Теребовлянському (на 3).

Кількість магазинів роздрібної торгівлі зросла на 5 одиниць, у тому числі Борщівському (на 4), Гусятинському (на 5), Заліщицькому (на 6), Тернополі (на 34), але зменшилася в Чорткові і Чортківському районі, у Бережанах і Бережанському районі (на 3), Зборівському районі (на 6), Козівському районі (на 8), Кременці і Кременецькому районі (на 5), Підгаєцькому і Тернопільському районах (на 2), Шумському районі (на 7).

В області діють 165 автозаправних станцій, у тому числі й автомобільних газонаповнювальних компресорних станцій. Найбільше їх у Тернополі (35) і Тернопільському районі (25), найменше – у Шумському, Лановецькому, Заліщицькому і Чортківському районах (по 3), Лановецькому, Монастириському й Підгаєцькому районах і містах Бережани й Кременець (по 4).

В області діє 215 аптек і аптечних кіосків загальною площею 8 386 кв. м. Вони є в усіх районах, окрім Підгаєцького. Найбільше аптек у Тернополі (77), Заліщицькому і Теребовлянському районах (по 16), Чорткові (15), Борщівському (13) і Бучацькому (12) районах.

Динаміку аптек та їх торгову площу подано у таблиці 24.

Таблиця 24

Кількість аптек та їхня торгова площа*

Показник	Роки						
	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Кількість аптек і аптечних кіосків	275	294	237	212	210	216	215
Торгова площа аптек і аптечних кіосків, кв. м	8650	8805	7895	7059	7658	7805	8386

Найбільшими підприємствами, які здійснювали діяльність з роздрібною торгівлі на території Тернопільської області, за обсягами товарообороту є ПАТ “Укрнафта” (Тернопіль), ТОВ “Торгівельно-виробнича компанія “Львів-Холод” (Львів), ТОВ “Рома” (Чернівці), ТОВ “Торгова компанія “Мегаполіс-Україна” (Тернопіль), ТОВ “Фоззі-Фуд” (Вишневе, Києво-Святошинський район), ТОВ “Епіцентр К” (Тернопіль), ТОВ “Торгова група “Арс-Кераміка” (Тернопіль), ТОВ “Торгова ме-

режа “Барвінок” (Львів), ТОВ “САВ Дистриб’юшн” (Київ), ТОВ “Новус Україна” (Київ), ПП “ОККО-Нафтопродукт” (Львів), ТОВ “Країна ідей” (Харків), ТОВ “ВОГ Рітейл” (Луцьк), ТОВ “Торговий Дім “Маркет плюс” (Мукачеве), ТОВ “Продлюкс плюс” (Тернопіль), ТОВ “Квартал 5” (Тернопіль), ТОВ “Стрейт Ойл” (Обухів Київської області), ТОВ “Зебріна” (Тернопіль), філія “Тернопіль-молоко” ПАТ “Тернопільський молокозавод” (село Біла Тернопільського району).

Найбільшими супермаркетами з торговою площею від 400 до 2500 м² в Тернопільській області є ТОВ “Прогрес” (Тернопіль), ТОВ “Продлюкс плюс” (Тернопіль), ТОВ “Рома” (Чернівці; мережа маркетів “Тайстра”), ТОВ “Фоззі-Фуд” (Вишневе, мережа “Сільпо”), ТОВ “Пакко Холдинг” (Луцьк), ТОВ “Торгова мережа “Барвінок” (Львів), ДП “Рітейл Вест” (Ірпінь, мережа “Фуршет”), ТОВ “Агро Р” (Рівне).

Найбільшими гіпермаркетами з торговою площею понад 2500 м² є ТОВ “Фоззі-Фуд” (мережа “Сільпо”) і ТОВ “Новус Україна”.

Найбільшими непродовольчими магазинами Тернопільської області є ТОВ “Торгова група “Арс-Кераміка” та ТОВ “Епіцентр К” (Тернопіль).

Найбільшими ринками Тернопільської області за торговою площею є ТОВ “Тернопільський міський ринок ЛТД”, ТОВ “Тернопільський речовий ринок”, ТОВ “Простір” (Тернопіль), ТОВ “Галицька лізингова компанія” (Тернопіль), ПАТ “Меркурій” (Бережани), підприємство споживчої кооперації “СП Кременецька міжрайбаза” (Кременець), мале підприємство “Міський виробничо-торговий центр” (Борщів), об’єднання “Ринок” Збарзького районного споживчого товариства (Збараж), підприємство споживчої кооперації “Почаївський ринок” Почаївського споживчого товариства (Почаїв), підприємство споживчої кооперації – госпрозрахункове підприємство “Ринок” Лановецького райСТ (Ланівці), ПП “Щедрий край” (Монастирська), ТОВ “Шумськ-Інвест” (Шумськ), ПП “Перхалюк Н. Я.” (Теребовля), ПП “Козак Є. А.” (Гусятин).

За кількістю місць на ринках найбільшими торговими підприємствами є ПАТ “Котломонтаж” (Тернопіль), ТОВ “Тернопільський міський ринок ЛТД” (Тернопіль), ТОВ “Тернопільський речовий ринок” (Тернопіль), ТОВ “Простір” (Тернопіль), ПАТ “Меркурій” (Бережани), підприємство споживчої кооперації “СП Кременецька міжрайбаза” (Кременець), Заліщицьке райСТ, об’єднання “Ринок” Збарзького райСТ, підприємство споживчої кооперації “Почаївський ринок” Почаївського споживчого товариства (Почаїв), підприємство споживчої кооперації – госпрозрахункове підприємство “Ринок” Лановецького райСТ (Ланівці).

Особливості розвитку оптової торгівлі в Тернопільській області.

Для забезпечення споживачів продукцією упродовж 2016 року в області діяло 348 підприємств, основним або переважаючим видом економічної діяльності яких була оптова торгівля. Оптовий товарооборот (без податку на додану вартість і акцизу) цих підприємств за указаний рік становив 9 593,2 млн. грн., що в 3,2 рази менше, ніж у 2015 році. 2014 році таких підприємств було 464, а оптовий товарооборот складав 22 884,6 млн. грн., що переважало рівень 2013 року на 3 267,5 млн. грн., або на 16,7% [19, с. 71].

У 2016 році оптовий товарооборот у середньому на одне підприємство становив 27 566,7 тис. грн. У 2014 році цей показник становив 49 320,2 тис. грн. проти 31237,4 тис. грн. у 2013 році.

Найбільші обсяги оптового товарообороту у 2016 році припадали на одне підприємстві в Чортківському і Збаразькому районах, найменші – у Кременецькому і Козівському районах. Основна частина оптового товарообороту припадала на підприємства міста Тернополя – близько 71% (проти 90% у 2014 р.).

Таблиця 25

Помісячна динаміка оптового товарообороту*, млн. грн.

Рік	Місяці											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
2015	2151,7	2099,7	2850,1	2606,2	2513,6	2584,3	2760,6	2352,2	2805,0	2681,7	2319,7	2712,0
2016	280,2	535,8	831,4	785,9	607,7	586,8	691,3	895,8	776,8	688,3	617,3	3082,8

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Аналіз підприємств оптової торгівлі свідчить про те, що на 44,2% підприємств припадає 99,8% оптового товарообороту області (у 2013 році на 40,9% підприємств припадало 99,7%). Усього у 2014 році було зафіксовано 32 підприємства, у яких річний оптовий товарооборот становив від 25 до 500 млн. грн. і більше, 36 підприємств із оборотом від 10 до 25 млн. грн., 137 підприємств із оборотом від 1 до 10 млн. грн. Решта підприємств (всього 259 одиниць) мали незначні обсяги оптового товарообороту. Динаміку оптового товарообороту в окремих регіонах України ілюструє таблиця 26.

Частка Тернопільської області у загальному оптовому товарообороті України до 2015 р. неспинно зростала, хоча й повільно: у 2005 році вона становила 0,2%, у 2010 – 0,5%, у 2013 – 1,8%, у 2014 – 2,3%, у 2015 р. – 2,4%. Очевидно, за 2014-2015 рр. цьому сприяла відсутність статистичних даних на Автономну Республіку Крим. У 2016 р. ця частка впала до 0,6%.

Таблиця 26

Динаміка оптового товарообороту у деяких регіонах України* (млн.грн.)

Регіон	Роки					
	2005	2010	2013	2014	2015	2016
Україна	511150,0	1048574,8	1074753,2	987957,0	1244220,8	1555965,7
Тернопільська область	1546,6	4944,0	19617,1	22884,6	30458,6	9593,2
Івано-Франківська область	4895,5	8716,3	10558,7	6770,0	9244,6	11412,5
Львівська область	16387,5	23915,6	39196,3	41679,6	36354,2	37894,5
Рівненська область	5667,5	3732,7	4307,1	4448,8	6231,1	7617,7
Хмельницька область	7955,9	5009,4	6416,0	4939,9	6876,3	10395,3
Чернівецька область	2013,8	2529,6	3061,0	2751,0	3690,8	4552,5

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У структурі оптового товарообороту на продовольчі товари припадає 10,4%, на непродовольчі – 89,6% (у 2014 р. відповідно 78,8% і 21,2%). На підприємства міста Тернополя припадало 41,4% товарообороту продовольчих продуктів і 74,4% непродовольчих (у 2014 р. – відповідно 98,6% і 59,4%).

У 2016 р. в області діяло 348 підприємств, які здійснювали оптову торгівлю. Найбільша їх кількість – у Тернополі й Тернопільському районі (235 і 48 відповідно). 9 підприємств у Тербовлянському районі, 8 – у Гусятинському, 7 – у Збаразькому, по 6 – у Підволочиському і Борщівському.

У розрахунку на одне підприємство оптової торгівлі товарооборот складав 27566,7 тисяч гривень (у 2014 році – 49320,2 тисяч гривень).

Таблиця 27

Кількість підприємств оптової торгівлі та динаміка товарних запасів у розрахунку на одне підприємство у районах і містах обласного підпорядкування*

Регіон	Кількість підприємств у році				Товарні запаси на кінець поточного року, млн. грн.			
	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016
Бережанський	11	3	3	-	9,2	4,5	4,6	-
Борщівський	18	10	11	6	161,5	133,4	336,6	729,9
Бучацький	6	7	2	3	3,0	1,7	6,0	283,3
Гусятинський	9	8	9	8	12845,6	7390,8	261,0	187,1
Заліщицький	4	1	1	...	834,3
Збаразький	13	5	6	7	361,9	3929,1	2773,7	6251,3
Зборівський	7	5	5	6	165,6	179,1	208,6	287,7
Козівський	8	3	4	3	276,1	718,3	856,1	875,7
Кременецький	12	7	5	...	2099,5	3267,6	3505,6	...
Лановецький	6	4	3	3	43,8	1074,1	2445,8	3670,8
Монастирський	2	1	-	-	-	-
Підволочиський	7	7	9	6	175,0	51,4	253,3	630,0
Підгаєцький	2	1	1
Теребовлянський	13	10	11	9	512,8	844,6	1567,6	6526,5
Тернопільський	75	56	53	48	946,4	1821,0	2939,1	3370,9
Чортківський	6	1	1	...	1112,3
Шумський	2	-	-	-	-	-
м. Тернопіль	420	330	274	235	4429,4	5334,8	5718,3	5846,4
м. Бережани	-	-	...	3	-	-	...	4,6
м. Кременець	-	-	...	3	-	-	...	2521,8
м. Чортків	7	5	566,0	1226,2	299,6	...
Усього по області	628	464	402	348	3353,7	4299,2	4479,1	4847,1

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Таблиця 28

Динаміка оптового товарообороту підприємство оптової торгівлі у районах і містах обласного підпорядкування*

Регіон	Оптовий товарооборот у розрахунку на одне підприємство, тис. грн.				Оборот продовольчих товарів, млн. грн.		Оборот непродовольчих товарів, млн. грн.	
	2013	2014	2015	2016	2013	2016	2013	2016
Бережанський	443,6	253,8	18,5	-	0,2	-	4,7	-
Борщівський	4228,8	1423,1	1230,4	2950,5	59,2	11,6	16,9	6,1
Бучацький	13,3	14,1	25,1	5643,3	-	-	0,1	16,9
Гусятинський	75713,9	123511,1	9752,0	6241,7	49,1	19,4	632,3	30,5
Заліщицький	5559,4	-	...	22,2	...
Збаразький	13504,0	22716,9	47118,4	66400,7	54,0	4,3	121,6	460,5
Зборівський	4499,0	4221,5	5006,9	5276,4	4,1	3,5	27,4	28,2
Козівський	2548,8	4020,1	3066,8	1729,0	-	-	20,4	5,2
Кременецький	14093,7	4908,0	10810,6	...	-	...	169,1	...
Лановецький	3121,4	7350,5	11128,7	22267,6	13,9	14,3	4,9	52,5
Монастирський	-	-	...	-	...	-
Підволочиський	4077,7	5265,2	5626,2	10201,6	0,1	0,0	28,4	61,2
Підгаєцький
Теребовлянський	4579,8	5796,6	17182,3	44787,8	44,8	388,7	14,7	14,4
Тернопільський	5711,4	12571,2	23250,9	28346,3	24,1	138,8	404,3	1221,8
Чортківський	50206,3	171,6	...	129,6	...
Шумський	...	-	-	-	...	-	...	-
м. Тернопіль	41849,2	62639,8	102954,7	28962,7	15475,0	413,1	2101,7	6393,1
м. Бережани	-	-	...	-	-	-	-	-
м. Кременець	-	-	...	6390,1	-	-	-	19,2
м. Чортків	1930,7	2599,3	4879,4	...	10,5	...	3,0	...
Усього по області	31237,4	49320,2	75767,7	27566,7	15906,9	...	3710,2	8596,4

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Оптовий продаж товарів українського виробництва.

Частина оптової торгівлі товарами українського виробництва склала 52,5% загального обсягу продажу, що у натуральних одиницях складає 5036,5 млн. грн. В оптовому продажі продовольчих товарів частка товарів вітчизняного виробництва становила 60,4%, у продажі непродовольчих товарів – 51,6%. У 2015 р. ці показники ставили відповідно 97,2% і 37,1% [19, с 79].

Оптовий продаж молочних продуктів, масла, сирів, яєць олії та харчових жирів, алкогольних дистильованих напоїв, вин зі свіжого винограду, вермуту, пива, хлібобулочних та борошняних кондитерських виробів, цукру, какао, рису, борошна, макаронних виробів, харчової солі, перероблених фруктів і овочів, картоплі повністю складався із товарів вітчизняного виробництва.

Вище середнього по області показника ця частка була по таких видах товарів, як мінеральні води та безалкогольні напої, фруктові й овочеві соки (99,8%), шоколад та вироби цукрові кондитерські (99,6%), м'ясо і м'ясні вироби (91,6%), кава (89,9%), свіжі фрукти й овочі (81,3%). Водночас, 92,6% реалізованих оптовими підприємствами риби, ракоподібних та молюсків, 46,3% прянощів і приправ (крім солі) – імпортні.

В торгівлі непродовольчими товарами за рахунок вітчизняних виробників в Тернопільській області сформований оптовий ринок пшениці, кукурудзи, ячменю, жита та вівса, насіння гірчиці, ріпаку, кользи, кунжуту, соняшника, паливного мазуту, лісоматеріалів, санітарно-технічних виробів, виробів з азбестоцементу, цементу, виробів з асфальту або подібних матеріалів, шпалер, покриття для підлоги (крім килимів), відходів та брухту. В той же час, практично всі види з кераміки, скла, деревини, спортивні товари, офісні меблі, машини та устаткування, скраплені пропан і бутан, папір і картон були завезені з-за меж України.

Обсяги, структура та динаміка оптової торгівлі виробами українського виробництва показані в таблиці 29.

Таблиця 29

Обсяги, структура та динаміка оптової торгівлі вітчизняного виробництва*, млн. грн.

Вид продукції	Роки			
	2013	2014	2015	2016
Увесь товарооборот	16 981,7	19 9369,6	26 137,5	5 036,5
Продовольчі товари	15 532,8	17 727,4	23 994,5	602,1
Непродовольчі товари	14 488,7	22 362,2	2 143,0	4434,4

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У 2015 р. найбільшу частку у оптовій торгівлі продовольчими товарами вітчизняного виробництва посідали тютюнові вироби (у 2015 р. – 23 506,4 млн. грн.), яйця (71,3 млн. грн.), цукор (63,8 млн. грн.), молочні продукти, масло і сири (59,9 млн. грн.), мінеральні води, безалкогольні напої та овочеві й фруктові соки (45,3 млн. грн.), олія та харчові жири (35,8 млн. грн.), м'ясо і м'ясопродукти (23,1 млн. грн.).

Серед непродовольчих товарів у оптовій торгівлі найбільша частка пшениці, кукурудзи, ячменю, будівельних матеріалів (таблиця 31).

Таблиця 30

Обсяги та динаміка оптової торгівлі найважливішими продовольчими товарами вітчизняного виробництва*, млн. грн.

Вид продукції	Роки			
	2013	2014	2015	2016
М'ясо і м'ясопродукти	23,2	29,5	23,1	18,8
Молочні продукти	30,0	75,6	59,9	66,9
Маргарин і харчові жири	2,1	4,1	7,4	7,3
Олія	207,2	230,1	28,4	22,2
Алкогільні напої дистильовані	44,4	0,9	-	3,7
Пиво	34,6	48,1	41,0	18,2
Соки, води	34,6	26,4	45,3	50,5
Тютюнові вироби	14 872,1	17 274,6	23 506,4	-
Хлібобулочні та кондитерські борошняні вироби	-	-	4,3	5,7
Цукор	61,8	119,8	63,8	115,2
Кондитерські вироби і шоколад	20,5	18,2	21,9	31,4
Кава	15,3	15,8	21,1	19,7
Чай	4,6	4,5	6,2	6,6
Риба і рибопродукти	9,0	11,0	16,0	26,5
Борошно	5,1	0,6	2,0	2,3
Крупи	3,0	2,1	1,8	1,1
Макаронні вироби, локшина	10,8	1,3	7,9	7,1
Фрукти та овочі свіжі	-	0,5	9,7	19,7
Фрукти та овочі перероблені	2,4	0,3	1,5	0,4

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Таблиця 31

Обсяги та динаміка оптової торгівлі найважливішими непродовольчими товарами вітчизняного виробництва*, млн. грн.

Вид продукції	Роки			
	2013	2014	2015	2016
Автомобілі різних марок	4,3	0,9	-	-
Деталі до автотранспортних засобів	15,5	9,3	12,9	25,9
Пшениця	199,9	476,7	355,3	975,1
Кукурудза	311,9	476,9	234,6	266,8
Ячмінь	59	42,1	85,2	132,8
Соняшник	140,4	114,7	74,1	108,9
Готові корми для тварин	3,0	5,7	23,5	38,5
Парфуми та косметика	22,8	2,9	2,8	4,1
Миючі засоби	10,3	2,9	1,3	0,2
Фармацевтичні та медичні вироби	8,0	-	1,6	1,3
Бензин моторний	21,5	8,8	17,7	22,5
Металеві вироби	32,7	32,4	26,9	65,9
Фарби і лаки	19,2	11,2	20,3	31,5
Цемент	49,0	67,4	57,5	54,3
Добрива, агрохімічна продукція	91,9	77,4	136,8	132,4
Пластмаси та гума у первинних формах	1,3	-	28,2	-
Меблі	2,0	1,5	2,6	3,0
Відходи та брухт	-	-	107,7	1,1

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Структура оптового товарообороту.

Структура оптового товарообороту за останні роки зазнала істотних змін. Зменшилася частка продовольчих товарів і збільшилася частка непродовольчих.

Провідне місце у структурі оптового товарообороту займають непродовольчі товари. Їх обсяг становив 8 596,4 млн. грн., або 89,6% від усього оптового товарообороту області.

У структурі оптового товарообороту непродовольчих товарів основну частину займає оптова торгівля добривами, агрохімічною продукцією (1265,7 млн. грн., або 14,7% від загального продажу непродовольчих товарів), пшеницею 9975,1 млн. грн., або 11,3%), газойлем чи дизельним паливом (780,3 млн. грн., або 9,1%), кукурудзою (266,8 млн. грн., або 3,1%), промисловою хімічною продукцією (242,9 млн. грн., або 2,8%), будівельними матеріалами (208,2 млн. грн., або 2,4%) [19, с. 87].

Продовольчих товарів у 2016 р. оптовими підприємствами було реалізовано на суму 996,8 млн. грн., або 10,4% від усього оптового товарообороту області. У товарній структурі оптового товарообороту продовольчих товарів основну частину займає оптова торгівля рибою, рибоподібними та молюсками (360,6 млн. грн., або 36,2% від загального обсягу продажу продовольчих товарів), цукром (115,3 млн. грн., або 11,6%), яйцями (82,5 млн. грн., або 8,3%), молочними продуктами, маслом і сирами (66,9 млн. грн., або 6,7%), мінеральними водами, безалкогольними напоями та фруктовими і овочевими соками (50,6 млн. грн., або 5,1%), шоколадом і кондитерськими цукровими виробами (321,5 млн. грн., або 3,2%).

На кінець 2016 року товарні запаси на підприємствах оптової торгівлі становили 1686,8 млн. грн. проти 1800,6 млн. грн. на кінець 2015 року.

У структурі товарних запасів непродовольчі товари займали 91% (1535,2 млн. грн.), продовольчі – 9% (151,6 млн. грн.).

Таблиця 32

Співвідношення продовольчих і непродовольчих товарів у загальному товарообороті оптової торгівлі*, у %

Товари	Роки								
	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
продовольчі	45,3	34,8	46,8	74,6	79,2	81,1	78,8	89,6	10,4
непродовольчі	54,7	65,2	53,2	25,4	20,8	18,9	21,2	10,4	89,6

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У 2016 р. найбільшу частку у оптовій торгівлі продовольчими товарами посідали риба і морепродукти (360,6 млн. грн.), цукор (115,3 млн. грн.), яйця (82,5 млн. грн.), молочні продукти, масло і сири (66,9 млн. грн.), мінеральні води, безалкогольні напої та овочеві й фруктові соки (50,6 млн. грн.), олія та харчові жири (29,5 млн. грн.), кава (22,0 млн. грн.) м'ясо і м'ясопродукти (20,6 млн. грн.), сіль (18,5 млн. грн.).

Серед непродовольчих товарів у оптовій торгівлі найбільша частка пшениці, кукурудзи, ячменю, будівельних матеріалів (таблиця 31).

Таблиця 33

Обсяги та динаміка оптової торгівлі найважливішими продовольчими товарами у 2011-2016 рр.*, млн. грн.

Вид продукції	Роки					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
М'ясо і м'ясопродукти	24,2	19,0	23,2	32,6	40,2	20,6
Молочні продукти	36,0	43,4	76,2	76,2	59,9	66,9
Маргарин і харчові жири	14,2	3,3	2,6	4,1	7,4	7,3
Олія	196,0	37,3	212,1	23,1	39,4	29,5
Алкогольні напої дистильовані	85,6	52,2	44,7	0,9	-	3,7
Пиво	32,6	32,9	35,4	49,2	41,0	18,2
Соки, води	128,3	75,3	35,3	26,4	45,3	50,6
Тютюнові вироби	7679,0	14343,0	15022,4	17 449,1	23 743,8	-
Хлібобулочні та кондитерські борошняні вироби	-	-	-	-	4,3	5,7
Цукор	55,1	315,7	65,4	120,3	63,8	115,2
Кондитерські вироби і шоколад	109,3	67,7	20,5	18,2	22,1	31,4
Кава	29,9	28,0	15,8	16,0	27,1	19,7
Чай	7,3	7,9	6,5	8,1	10,6	6,6
Риба і рибопродукти	29,6	27,5	25,1	29,3	397,1	26,5
Борошно	10,3	3,1	5,1	0,6	2,0	2,3
Крупи	6,4	2,9	3,0	3,1	2,3	1,4
Макаронні вироби, локшина	16,1	15,1	10,8	1,3	7,9	7,1
Фрукти та овочі свіжі	-	-	-	7,4	25,4	19,7
Фрукти та овочі перероблені	3,1	0,5	2,4	0,3	1,5	24,2

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Таблиця 33

Обсяги та динаміка оптової торгівлі найважливішими непродовольчими товарами*, млн. грн.

Вид продукції	Роки					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Автомобілі різних марок	20,5	54,7	84,0	43,7	104,8	168,1
Деталі до автотранспортних засобів	53,7	70,6	67,6	55,1	84,4	122,0
Пшениця	49,3	615,1	199,9	476,9	355,3	975,1
Кукурудза	61,8	103,6	435,9	822,4	234,6	266,8
Ячмінь	5,4	19,8	5,9	42,4	85,2	132,8
Соняшник	67,6	262,0	165,3	150,7	75,1	108,9
Готові корми для тварин	1,5	2,5	3,6	7,4	30,8	39,3
Парфуми та косметика	138,2	144,9	130,6	141,8	166,8	8,2
Миючі засоби	48,4	12,4	32,4	11,8	5,7	21,1
Фармацевтичні та медичні вироби	100,3	84,7	70,6	59,4	64,5	-
Бензин моторний	96,8	101,2	81,5	77,4	107,8	132,1
Металеві вироби	272,2	313,7	32,8	34,24	33,6	87,6
Фарби і лаки	37,3	39,8	25,1	18,1	24,2	34,7
Цемент	50,4	43,0	63,9	67,4	74,1	78,6
Добрива, агрохімічна продукція	176,1	590,5	567,2	1088,9	1131,8	1265,7
Пластмаси та гума у первинних формах	1,8	1,8	2,3	3,3	28,2	-
Меблі	2,0	1,2	2,9	1,4	2,6	3,3
Відходи та брухт				-	108,4	1,1

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Товарні запаси підприємств оптової торгівлі.

На кінець 2016 року на складах підприємств оптової торгівлі зберігалося ви-робів на суму 1686,8 млн. грн., що на 6,3% менше, ніж у 2015 р. [19, с. 93-99].

Таблиця 34

Динаміка товарних запасів підприємств оптової торгівлі*, у днях

Показник	Роки										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Всього	29	37	58	40	35	40	38	29	39	31	21
Продовольчих товарів	24	31	23	32	31	37	36	24	32	24	13
Непродовольчих товарів	27	35	46	44	37	43	42	47	66	58	58

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Найбільшими торгові запаси оптової торгівлі на кінець 2016 року серед продовольчих товарів стосувалися риби та рибоподібних, моллюсків і ракоподібних (1 248,2 тонн на суму 51,7 млн. грн.), цукру (4389,9 тонн і 49 млн. грн.), какао (140 кг і 8,3 млн. грн.), прянощів і приправ (27,8 тонн і 6,6 млн. грн.), молочних продуктів. Масла і сирів (125,4 тонни і 6,2 млн. грн.), мінеральних вод і соків (на суму 5,7 млн. грн.). Із непродовольчих товарів найбільші запаси стосувалися пшениці (59 531 тонна на суму 179,8 млн. грн.), добрив та агрохімічної продукції (9160 тонн на суму 155,9 млн. грн.), ячменю (23136 тонн і 67,6 млн. грн.), будівельних матеріалів (59,1 млн. грн.), живих тварин (51,9 млн. грн.), металевих виробів (45,5 млн. грн.), автотранспортних засобів (41,5 млн. грн.).

Найбільшими підприємствами Тернопільської області у сфері оптової торгівлі є ТОВ “Натурпродукт-Вега” – спільне українсько-німецьке підприємство – ексклюзивний дистриб’ютор високоякісних лікарських препаратів, засобів по догляду за зубами і яснами, косметики на основі натуральної сировини, предметів санітарії, гігієни і біологічно активних добавок природного походження, вітамінів здійснює оптову торгівлю непродовольчими й фармацевтичними товарами (Тернопіль); ТОВ “Магістр-Д” (село Плотича Тернопільського району) здійснює оптову торгівлю несільськогосподарськими проміжними продуктами та паливом, а також розд-рібну торгівлю пальним); ТОВ “Галич Агро-Стек” (Тернопіль) здійснює оптову торгівлю пестицидами, агрохімікатами, мінеральними добривами, насінням; ПП “Захід-агроінвест” здійснює оптову торгівлю зерном, насінням та кормами для тварин; ТОВ “Компанія Лан” (Тернопіль) – провідна компанія у сфері продажу кормо- й зернозбиральних комбайнів CLAAS, ремонту й обслуговування іншої сільськогосподарської техніки (грунтообробної техніки LEMKEN, AMAZONE, BEDNAR, SCHMOTZER, OPALL-AGRI, самохідних та причіпних оприскувачів HOUSEHAM), реалізації запчастин; а також доїльних залів, систем і засобів гігієни тварин; ТОВ “Агро-Престиж” (Тернопіль) реалізує хімічні продукти; ТОВ “Скі-фія” проводить закупівлю всіх зернових і зернобобових (соя, кукурудза, пшениця, ріпак, ячмінь) та формує партії для реалізації за межами України; ТОВ “Бондіолі і Павезі Україна” торгує сільськогосподарською технікою (компоненти передачі руху, гідравлічні компоненти, електронні компоненти, механічні компоненти, на-соси, дозатори, фільтри, комплектуючі для оприскувачів); ТОВ “Трейд-Агрохім” (село Острів) торгує мінеральними та мікродобривами; ПП “Дружба-Нафтопро-дукт” здійснює оптову торгівлю твердим, рідким та газоподібним паливом та поді-бними продуктами.

Інвестиції в торгівлю. Розвиток торгівлі.

У 2016 році на розвиток оптової та роздрібною торгівлі, а також на ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів спрямовано 182,76 млн. грн., що складає 3,7% від загального обсягу інвестицій у господарський комплекс області. Порівняно з попередніми роками цей показник складав: 4,0% – у 2012 році, 3,9% – у 2013 році, 3,3% – у 2014р. 5,1% – у 2015 р. У порівнянні з попередніми роками для динаміки характерне скорочення обсягу капітальних інвестицій. Якщо у 2011 році ріст інвестувань склав понад 230%, то у 2012 році воно скоротилося на 24,7%, у 2013 році – на 26,7%, у 2014 році – на 28,5%, у 2016 р. – 8,6% [18, с. 150-151; 19, с. 127-131].

Частка прямих іноземних інвестицій, вкладених у оптову й роздрібну торгівлю на кінець 2016 року склала 0,6% від загальнообласного обсягу інвестицій. Це – 283,3 тисяч доларів. На кінець 2013 року цей показник складав 4,386 млн. доларів, або 6,2% від всіх іноземних інвестицій, у 2014 р. – 1,729 мільйон доларів (3,1%), у 2015 р. – 1,533 мільйони доларів (3,1%). Прямі інвестиції в область надходили з 14 країн світу. До найбільших країн-інвесторів торгівлі належать Кіпр (65,2% загального обсягу інвестицій), Австрія (5,0%), Німеччина (4,3%).

Таблиця 35

Структура капітальних інвестицій у оптову торгівлю Тернопільської області*, %

Вид економічної діяльності	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Оптова та роздрібна торгівля автотранспортними засобами й мотоциклами та їх ремонт	4,3	2,8	5,4	5,3	5,4	5,4	5,2
Оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами і мотоциклами	70,3	40,2	87,3	89,4	83,2	85,0	83,8
Роздрібна торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами і мотоциклами	25,4	57,0	7,3	5,3	11,4	9,6	11,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Таблиця 36

Обсяги капітальних інвестицій за видом економічної діяльності “Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів”*, млн. грн. у фактичних цінах

Види торгівлі	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Оптова й роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів – усього	74940	145419	134174	116901	85133	193965	182760
Оптова та роздрібна торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами, їх ремонт	3243	4156	7206	6049	4613	10471	9478
Оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	52692	58393	117214	104584	70817	164898	153182
Роздрібна торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	19005	82870	9754	6268	9703	19596	20100

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Індекси капітальних інвестицій в Тернопільській показують всеукраїнську тенденцію до їх зменшення, особливо в період з 2010 р. по 2013 р. 2015 рік відзначається деяким покращенням інвестиційного “клімату”, однак, у 2016 році помітно послаблення інвестування в оптову торгівлю.

Таблиця 37

**Індекси капітальних вкладень в оптову й роздрібну торгівлю, ремонт
автотранспортних засобів та мотоциклів*,
у відсотках до попереднього календарного року**

Вид торгівлі, в яку спрямовуються капітальні вкладення	Роки					
	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	231,8	75,3	73,3	71,5	169,5	108,6
Оптова та роздрібна торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами, їх ремонт	139,0	135,8	61,4	74,9	153,2	48,5
Оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	104,3	144,8	111,3	69,2	177,5	79,7
Роздрібна торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	537,7	40,7	14,2	98,5	108,1	581,0

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

У загальному обсязі капітальних вкладень у економіку Тернопільської області на оптову й роздрібну торгівлю припадало від 3,7% у 2016 році до 5,8% у 2011 році. Цей показник також має тенденцію до загального зменшення.

Тенденцію динаміки прямих іноземних інвестицій показує таблиця 38.

Таблиця 38

**Динаміка прямих іноземних інвестицій в оптову й роздрібну торгівлю та
ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів***

На кінець року						
2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області	Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області	Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області	Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області	Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області	Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області	Усього, тис. \$ США / % до заг. обсягу в області
1884,3 / 3,2	2788,3 / 4,5	3390,5 / 5,3	4266,3 / 6,2	2025,8 / 3,6	303,7 / 0,6	283,3 / 0,6

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

У 2016 року в експлуатацію було прийнято нові торгові об'єкти загальною площею 7295 кв. м та складів загальною кубатурою 18,8 тисяч куб. м.

Таблиця 39

Здача в експлуатацію об'єктів торгівлі*

Вид діяльності	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Здано в експлуатацію будівель торгових центрів кв. м	2619	566	12058	-	456	241	-
Здано в експлуатацію будівель магазинів та універмагів, кв. м	8302	13240	25349	18985	19524	16850	5147
Здано в експлуатацію критих ринків, павільйонів, залів для ярмарків, кв. м	789	8603	1965	2664	7667	7332	2148
Здано в експлуатацію складських приміщень (загально-товарних, оптових), тис. куб. м	17,5	157,0	58,3	54,1	83,5	47,4	18,8

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Фінансова діяльність підприємств оптової торгівлі.

У 2016 році сальдо оптового товарообороту складало -752234,8 тисяч гривень, що на 284805,9 тисяч гривень менше, ніж у 2015 р. [19, с. 117-123].

Таблиця 40

Результати фінансової діяльності підприємств роздрібно й оптової торгівлі*, млн. грн.

Вид діяльності	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	-155,8	153,0	451,6	643,4	-1079,4	-1037,0	-752,2
Оптова та роздрібна торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами, їх ремонт	-0,9	0,1	-2,8	-3,9	-13,1	3,0	23,5
Оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	-97,4	187,3	549,2	777,5	-923,4	-980,2	-772,4
Роздрібна торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	-57,5	-34,5	-98,9	-130,1	-143,9	-59,9	-3,4

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

У 2016 році 20,3% підприємств оптової і роздрібно торгівлі завершили календарний рік із збитками. У 2010 р. цей показник склав 38,8%.

Таблиця 41

Прибутки (збитки) торгових підприємств Тернопільської області*

Тип підприємств і фінансові показники	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Підприємства, які отримали прибуток: у відсотках до загальної кількості / фінансовий результат, млн. грн.	61,2	66,1	68,1	66,2	68,0	81,7	79,7
Підприємства, які отримали збитки: у відсотках до загальної кількості / фінансовий результат, млн. грн.	101,9	279,0	708,1	1307,5	1649,3	1730,7	345,4
	38,8	33,9	31,9	33,8	32,0	18,3	20,3
	257,7	126,0	256,5	664,1	2728,7	2767,7	1097,6

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

В межах області фінансові показники розподіляються вкрай нерівномірно. Найбільші прибутки отримали підприємства оптової торгівлі Тернопільського району, найменші – міста Тернополя й Гусятинського району (таблиця 42).

Таблиця 42

Фінансові показники підприємств оптової торгівлі в районах і містах обласного підпорядкування Тернопільської області у 2016 р.*

Регіон	Сальдо (фінансовий результат), тисяч гривень	підприємства, які отримали прибуток		Підприємства, які отримали збитки	
		у відсотках від загальної кількості	сума прибутку, тисяч гривень	у відсотках від загальної кількості	сума збитків, тисяч гривень
1	2	3	4	5	6
Бережанський	-	-	-	-	-
Борщівський	1864,4
Бучацький	398,4	81,8	419,2	18,2	20,8
Гусятинський	-741764,0	61,5	5961,1	38,5	747725,1
Заліщицький	702,9	80,0	1488,4	20,0	785,5
Збаразький	7521,9	85,7	8250,7	14,3	728,8
Зборівський	635,8	75,0	672,6	25,0	36,8

Продовження таблиці 42

1	2	3	4	5	6
Козівський	18,3
Кременецький	1016,1	100,0	1016,1	-	-
Лановецький	6011,7
Монастирський	-30,1
Підволочиський	3039,9
Підгасцький	94,4	100,0	94,4	-	-
Теребовлянський	4350,0	78,6	5061,1	21,4	711,1
Тернопільський	69656,0	86,7	71382,0	13,3	1726,0
Чортківський	2661,6	100,0	2661,6	-	-
Шумський	210,1
м. Тернопіль	-113632,1	77,0	230808,5	23,0	344440,6
м. Бережани	134,4	80,0	349,0	20,0	214,6
м. Кременець	3794,3	81,8	3895,6	18,2	101,3
м. Чортків	1081,2	81,8	1146,8	18,2	65,6
Усього по області	-752234,8	79,7	345398,4	20,3	1097633,2

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Рівень рентабельності підприємств торгівлі Тернопільської області подано в таблицях 43 і 44.

Таблиця 43

Рівень рентабельності (збитковості) підприємств торгівлі*, у відсотках

Вид діяльності	Роки						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього	-6,8	32,0	17,9	78,0	-3,4	41,4	13,4
Оптова та роздрібна торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами, їх ремонт	8,8	14,3	7,2	4,5	13,9	16,3	71,4
Оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	-8,1	36,6	18,6	88,8	-4,0	44,5	11,8
Роздрібна торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами	-6,4	12,4	2,4	-3,0	7,8	9,8	11,3

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Таблиця 44

Рентабельність операційної діяльності підприємств торгівлі Тернопільської області*, тисяч гривень

Регіон	Результат від операційної діяльності	Витрати операційної діяльності	Рівень рентабельності (збитковості), %
1	2	3	4
Бережанський	-	-	-
Борщівський	2275,4	5468,9	41,6
Бучацький	352,0	3797,6	9,3
Гусятинський	-80915,5	95070,3	-85,1
Заліщицький	704,3	3682,1	19,1
Збараський	11842,1	29162,6	40,6
Зборівський	715,6	3983,0	18,0
Козівський	338,2	649,5	52,1
Кременецький	2116,6	2924,0	72,4
Лановецький	6507,7	9805,0	66,4

1	2	3	4
Монастирський	-30,1	594,7	-5,1
Підволочиський	3295,5	7199,7	45,8
Підгаєцький	123,4	662,0	18,6
Теребовлянський	9862,6	20099,2	49,1
Тернопільський	72471,6	170133,7	42,6
Чортківський	3155,6	15917,0	19,8
Шумський	211,1	1240,5	17,0
м. Тернопіль	164718,0	1133189,6	14,5
м. Бережани	180,5	1708,4	10,6
м. Кременець	3893,1	5252,8	74,1
м. Чортків	1078,4	5538,5	19,5
Усього по області	202896,1	1516079,1	13,4

*) За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Проблеми, завдання розвитку і розміщення торгівлі в Тернопільській області.

Складність та важливість такого явища як внутрішня торгівля, вимагає розробки науково-обґрунтованих підходів до можливостей удосконалення внутрішньої торгівлі в Україні. Одним з головних моментів в такому процесі є забезпечення правової бази внутрішньої торгівлі. З цією метою розроблено закон “Про внутрішню торгівлю” (2011 р.).

Даний законопроект має важливе значення для життя суспільства, оскільки внутрішня торгівля може впливати на політичну дестабілізацію суспільного ладу в країні. Певний вплив на розлад економічної і політичної системи колишнього Радянського Союзу відіграли проблеми “талонної” і “дефіцитної форм торгівлі”.

В Україні останнім часом спостерігаються деякі небезпечні симптоми внутрішньої торгівлі. Тут мається на увазі процес накопичення взаємного “невдоволення” між суб’єктами, які здійснюють торгівлю діяльністю, і державними органами. Перші невдоволені тенденцією до суворішого обліку торгової діяльності (наприклад, пропозицією встановлювати на ринках касові апарати). Державні органи, зокрема податкова адміністрація, не можуть знайти реальних засобів для забезпечення податкової дисципліни, оскільки багато продавців взагалі не сплачують податків або сплачують не в повному обсязі, приховуючи дійсний товарообіг.

Основними проблемами внутрішньої торгівлі в Тернопільській області є:

- 1) низька конкурентоспроможність продукції, яка виробляється на підприємствах обробної промисловості області;
- 2) відсутність дієвих механізмів захисту внутрішніх ринків та вітчизняних товаровиробників, що породжує проблеми із збутом продукції підприємств легкої, радіотехнічної, світлотехнічної та електронної промисловості, які визначають спеціалізацію області в загальнодержавному поділі праці;
- 3) низький рівень активності підприємств у просуванні продукції на внутрішні та зовнішні ринки, веденні інвестиційної діяльності;
- 4) виготовлення продукції на давальницьких умовах, насамперед у швейному виробництві;
- 5) висока частка сировинної та низькотехнологічної продукції, порівняно невисокий рівень глибокої переробки вихідної сировини, і звідси – низька конкурен-

тоспроможність виробів;

5) несформований прозорий ринок багатьох продуктів у державі, неліцензована торгівля, нестабільна цінова політика при формуванні цін на сировину і готову продукцію;

6) значна залежність виробництв, які є практичними монополістами на внутрішньому ринку продукції і виробниками продукції на експорт, від кон'юктури ринку;

7) недостатньо високий рівень технологій на підприємствах (особливо молокопереробних та м'ясопереробних), що значно знижує показники якості продукції, а також їх наближення до вимог СОТ;

8) відсутність регіональної та державної політика із гарантованого забезпечення населення окремими видами продовольства;

9) низька купівельна спроможність населення, що призводить до вимушеного вивозу за межі регіону (60 % твердих жирних сирів, масла, ковбасних виробів);

10) несформований регіональний ринок сільськогосподарської продукції;

11) слабка матеріально-технічна база сільськогосподарських підприємств, що зумовлює високу трудомісткість і собівартість виробництва тваринницької продукції;

12) відсутність підприємств для переробки побутових та промислових відходів;

13) невирішена проблема зберігання побутових і промислових відходів;

14) повільний ріст виробництва конкурентоспроможної експортної продукції області через її невідповідність міжнародним стандартам;

15) нестабільний попит на сільськогосподарську продукцію та продукти її переробки;

16) перебування підприємств цукрової, молокопереробної, м'ясної та інших галузей у приватній власності, що затрудняє вплив державних місцевих органів на роботу та розвиток підприємств.

Основні заходи щодо вирішення проблем у сфері торгівлі та послуг:

1) розширення мережі торгових підприємств типу "маркет", "супермаркет", "універсам", забезпечення якісного торговельного обслуговування населення;

2) надання населенню області широкого спектру високоякісних побутових послуг, наближення їх до місць проживання та трудової діяльності;

3) скорочення тіньового сектору у сфері торговельного та побутового обслуговування населення;

4) сприяння концентрації виробництва продукції тваринництва в особистих селянських господарствах шляхом формування кооперативних об'єднань з метою одержання в них високоякісної сировини та безпечної для здоров'я людини тваринницької продукції, розширення заготівельної інфраструктури, значне підвищення товарності продукції тваринництва;

5) активізації і розширенню підлягає приміська сільськогосподарська зона навколо обласних центрів і промвузлів, що збільшить виробництво овочів, молока, м'яса.

В даний час найбільша потреба існує в запровадженні нових технологій, сучасних методів управління, налагодженні і розвитку інфраструктури, застосуванні знань і досвіду розвитку ринкової економіки.

Література:

1. [Закон України про зовнішньоекономічну діяльність](#). Верховна Рада УРСР. Закон від 16.04.1991 № 959-ХІІ. Редакція від 07.08.2011.
2. Бершн, Б. Розничная торговля: стратегический подход: Пер. с англ. / Б. Бершн, Д. Зване. – М.: Изд. Дом «Вильяме», 2003. – 1184 с.
3. Бланк, И. А. Торговый менеджмент / И. А. Бланк. – К.: УФИМБ, 1997. – 408 с.
4. Бурмистров, В. Г. Организация торговли непродовольственными товарами / В. Г. Бурмистров. – М. Экономика, 1988. – 304 с.
5. Виноградова, С. И. Организация и технология торговли: Учебник / С. И. Виноградова. – М.: Высшая школа, 1998. – 224 с.
6. Внутрішня торгівля / Географічна енциклопедія України: В 3-х томах / Ред.-кол.: [О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін.] – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989. – Т. 1: А – Ж. – 416 с.
7. Гіл, Чарльз В. П. Міжнародний бізнес: Конкуренція на глобальному ринку / Пер. з англ. / Чарльз В. П. Гіл. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – С. 32-167.
8. Даненбург, В. Основы оптовой торговли. Практический курс / В. Даненбург, Р. Монкриф, В. Тейлор. – СПб. «Нева-Ладога-Онега», 1993. – 212 с.
9. Зовнішня торгівля / Географічна енциклопедія України: В 3-х томах / Ред.-кол.: [...О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін.] – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2: З – О. – 480 с.
10. Кириченко, О. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. Вид. 2-ге, доп. / О. Кириченко, І. Кавас, А. Ятченко, – К.: «Фінансист», 2000.
11. Крилова, Н. В. Міжнародна торгівля: Навч. Посіб. / Н. В. Крилова. – К.: Знання, 2008. – 365 с.
12. Мережа роздрібною торгівлі на 1 січня 2015 року: Статистичний бюлетень / Відповід. за випуск Н. В. Куніц. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 112 с.
13. Наявність та використання торгової мережі на ринках області в 2014 році: статистичний бюлетень / Відпов. за випуск Н. В. Куніц. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 20 с.
14. Павленко, І. І. Міжнародна торгівля та інвестиції. Навч. посіб. / І. І. Павленко, О. В. Варяниченко, Н. А. Навроцька. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 256 с.
15. Підприємства, що займаються роздрібною торгівлею: Статистичний бюлетень / Відпов. за випуск Н. В. Куніц. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 42 с.
16. ТОВ “СЕ Борднетце-Україна” / Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 4. А-Я. – 788 с.
17. Торгівля / Українська Радянська Енциклопедія. Видання друге. – К. Головна редакція Української Радянської енциклопедії. – Том 11. Стодола – фітотерапія. – 606 с.
18. Торгівля Тернопільської області у 2014 році: Статистичний збірник / За редакцією Н. С. Дідуник; Відпов. за випуск Н. В. Куніц. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 162 с.
19. Торгівля Тернопільської області у 2016 році: Статистичний збірник / За редакцією Н. С. Дідуник; Відпов. за випуск Н. В. Куніц. – Тернопіль: Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. – 139 с.
20. Універсальний словник-енциклопедія / Голов. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: «Три-на», 1999. – 1551 с.
21. Яковлев, Ю. П. Міжнародна торгівля. Практикум / Ю. П. Яковлев. – К.: Кондор, 2008. – 380 с.
22. Яковлева, А. М. Сучасний тлумачний словник української мови / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2012. – 672 с.

3.2. ТРАНСПОРТ І ЗВ'ЯЗОК

Транспорт – одна з найважливіших інфраструктурних галузей економіки будь-якого регіону, яка забезпечує виробничі та невиробничі потреби народного господарства і населення в усіх видах перевезень. Як галузь матеріального виробництва транспорт бере участь у створенні продукції та її доставці споживачам, здійснює зв'язок між виробництвом та споживанням, між різними галузями господарства, підприємствами, країнами та регіонами.

Проте транспорту як галузі господарства притаманні і свої особливі риси:

- результатом роботи транспорту є не новий продукт, а певний корисний ефект, що полягає в переміщенні чи перевезенні вантажів чи людей;
- не зважаючи на те, що транспорт не є виробником продукції проте робота транспорту враховується у вартості продукції двічі: на стадії процесу виробництва (сировина – продукт); на стадії обороту продукції (продукція – споживач);
- на транспорті використовується не сировина, а лише засоби виробництва та допоміжні матеріали (паливо – $\frac{1}{4}$ світового видобутку, електроенергія, мастила, каучук.)
- своєю діяльністю транспорт продовжує виробничий процес промисловості та сільського господарства у сфері обігу;
- у територіальному плані розвиток транспорту має лінійне поширення;
- продукція транспорту не може нагромаджуватись, а ефективність його розвитку залежить від формування вантажо- та пасажиропотоків;

Важливість транспорту, як складової господарства, підтверджується його значною фондомісткістю (вартістю транспортних засобів та затратами на розвиток транспортної інфраструктури) й часткою зайнятого населення (в системі транспорту зайнято близько 5 % промислово-виробничого персоналу країни, а у світі загалом більше 100 млн. осіб). Також, транспорт впливає на розвиток господарства як значний споживач продукції інших галузей (металу, палива, енергії, гуми тощо), відбивається на рівні та якості життя населення і відіграє величезну роль в зміцненні обороноздатності країни.

Історично розвиток транспорту прив'язують до потреб людського суспільства і його появу приписують ще первіснообщинного ладу коли людство в основному для потреб перевезення використовувала живі організми (так звані в'ючний та гужовий транспорт), а пізніше й інші природні чинники: ріки, моря, вітер тощо. З сивої давнини відомі трубопровідний, водний та тваринний види транспорту. Основними каталізаторами його розвитку послужили розвиток товарного виробництва, будівництва, а особливо торгівлі. Проте зародження транспорту як самостійної галузі відбувається в умовах капіталізму, коли почали здійснювати перевезення пасажирів та вантажу за певну плату. Революцію у транспорті забезпечило машинне виробництво та науково технічний прогрес, які й зараз виступають основними чинниками його розвитку.

Сучасна транспортна галузь відноситься до самостійних та складних галузей господарства. Загалом транспортний комплекс будь-якої країни представлений різними видами транспорту. В свою чергу кожен вид транспорту – це складний комплекс приладів, споруд, машин і механізмів. Транспорт – це сукупність:

- транспортних засобів;
- шляхів сполучень;
- засобів управління та зв'язку;
- технічних приладів та механізмів;
- споруд.

Усі види транспорту певної країни чи регіону утворюють транспортну систему (мережу), до складу якої входять наземний, підземний, повітряний і водний транспорт.

До *наземного* транспорту належать: залізничний, автомобільний, трубопровідний (нафто-, газо- і продуктопроводи), старі (в'ючний, гужовий...) та нові види транспорту (на магнітній або повітряній подушці, монорейковий транспорт тощо), лінії електропередач (ЛЕП), канатні дороги; до *підземного* – метрополітени; до *водного* – морський і річковий; до повітряного – авіаційний.

Види транспорту та їх складові будуть різнитись відповідно до призначення, підпорядкованості, техніко-економічних особливостей розвитку та розвитку транспортної інфраструктури. Залежно від названих та інших ознак виділяють декілька підходів до класифікації видів транспорту (рис. 3.1).

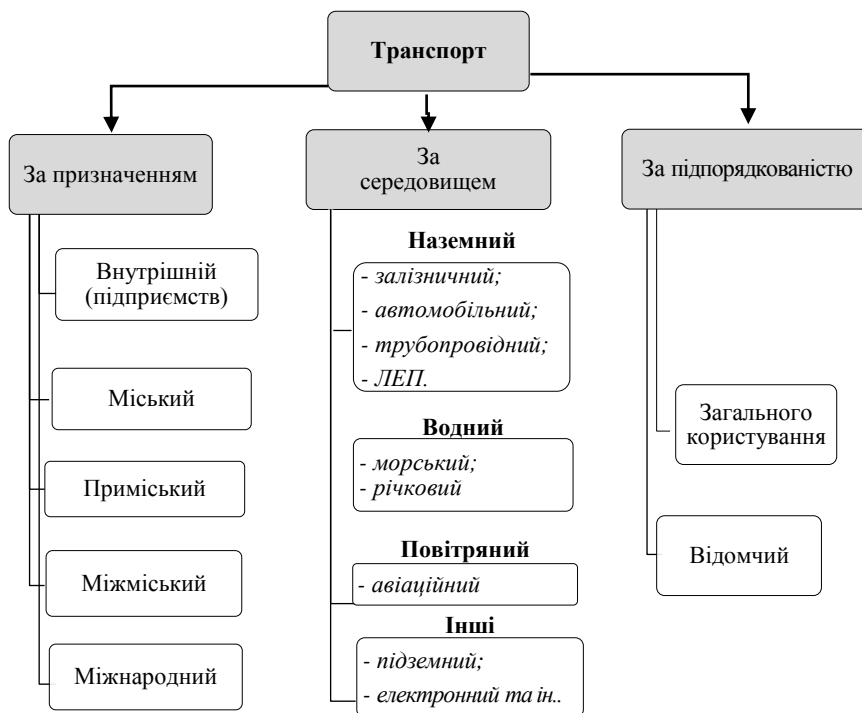

Рис. 3.1. Класифікація видів транспорту

Залежно від свого *призначення* транспорт може бути:

- внутрішнім (внутрішньо-заводський, внутрішньо-сільськогосподарський, технологічний транспорт, який забезпечує переміщення предметів праці усередині

підприємства, КСТ, шахти, кар'єру);

- міським, який перевозить пасажирів та вантажі в межах міста (населеного пункту);
- приміським, який перевозить пасажирів і вантажі між об'єктами міста та передмістя (в зоні з радіусом до 50 км від межі міста);
- міжрайонним, який виконує перевезення між сусідніми економічними районами;
- міжміським, який виконує перевезення за межі міста (населеного пункту) на відстань понад 50 км;
- міжнародним, який виконує перевезення за кордон або з-за території країни.

За ознакою *підпорядкованості* транспорт може бути:

- загального користування, який за діючими законами зобов'язаний виконувати перевезення вантажів та пасажирів, ким би вони не були заявлені;
- не загального користування (відомчий).

У всіх видів транспорту є свої особливості, переваги та вади, сфери застосування. Вони взаємодіють між собою і становлять транспортну систему, що в своєму розвитку буде залежати від природних умов, особливостей розселення населення та особливо від розвитку господарства і його окремих галузей. З останніх, найбільший вплив на транспорт справляє промисловість – вона формує головні вантажопотоки. Також на розвиток транспорту впливатиме сільське господарство, будівництво. Транспорт також безпосередньо пов'язаний з зовнішньою та внутрішньою торгівлею. Як наслідок, видовий склад та розвиток транспортної системи у тому чи іншому регіоні буде мати свою специфіку розвитку, що пов'язано із цілою низкою чинників.

Транспортна галузь Тернопільської області представлена такими видами транспорту: залізничний, автомобільний, трубопровідний, річковий, авіаційний. Тобто у області представлені практично всі основні види за виключенням морського.

Основними чинниками формування на Тернопільщині транспортної системи обласного рівня є наступні:

1) вигідне економіко-географічне положення області (центральне положення в західноукраїнському регіоні (рис. 3.2), межування з Львівською, Рівненською, Хмельницькою, Чернівецькою та Івано-Франківською областями, близькість до кордону з Європою);

2) сприятливі природно-кліматичні та орографічні умови для транспортного будівництва (більша частина області – рівнинна територія, лише на півночі та північному-сході розташовані Кременецькі гори та Медобори);

3) розвиток господарства регіону, де транспорт виконує роль перевізника сировини та матеріалів, готової продукції, трудових ресурсів;

4) через область проходять міжнародні транспортні магістралі, розвинена і диверсифікована транспортна мережа прилеглих територій;

5) наявність необхідної інфраструктури (транспортної, складської і зв'язку, ліній електропередач).

Завдячуючи названим та іншим чинникам транспортна галузь є однією з базових та системоформуючих галузей економіки області. Це підтверджує і ціла низка економічних показників, що дозволяють оцінити розвиток та роботу транспорту у регіоні і є досить специфічними.

Рис. 3.2. Транспортно-географічне положення Тернопільської області.

Серед всієї різноманітності цих показників можна виділити *основні* (або загальні) тобто притаманні для всіх видів транспорту та *специфічні* (або спеціальні), що притаманні для конкретних видів транспорту. Основними показниками роботи транспорту є обсяг перевезень вантажів та *вантажообіг*, співвідношення видів транспорту у вантажних перевезеннях, обсяг перевезень пасажирів та *пасажирообіг*. До *специфічних* показників відносять кількісні та якісні показники: чисельність видів транспорту та транспортна забезпеченість, якісний та кількісний склад, густота транспортної сітки, довжина трубопроводів, ліній електропередач тощо [3, с. 128].

Оскільки основною функцією транспорту як галузі господарства є доставка вантажів і пасажирів, то одним з головних його показників є обсяг перевезень – кількість перевезених вантажів (в т.), пасажирів за певний проміжок часу (рік, місяць, добу). Вантажі й пасажирів перевозяться на певну відстань. Тому показником виконаної транспортної роботи є вантажо- і пасажирооборот, що визначається як добуток обсягу перевезень (вантажів чи пасажирів) на відстань їх транспортування. І якщо обсяг перевезень позначається в тоннах, пасажирів, то вантажо- і пасажирообіг – у тонно-кілометрах, пасажиро-кілометрах. Часто в літературі вживають синоніми вантажообігу – тонно-кілометрова робота, а пасажирообігу – пасажиро-кілометрова робота транспорту.

За 2015 р. підприємствами транспорту Тернопільської області перевезено 18356 тис. т вантажів та виконано вантажообіг у обсязі 2316,8 млн. ткм, що відповідно становить 3,05 % та 0,7 % даних показників по Україні. (Довідково: обсяг вантажоперевезень в Україні 601 млн.т, а вантажообіг – 315341,8 млн. ткм) [4].

Основну роль у роботі вантажного транспорту області відіграють автомобільний та залізничний види транспорту, обсяг вантажних перевезень яких у 2015 році

становив 13766,3 та 4589,7 тис. т. (або 75 % та 25 %), а вантажообіг 1123 та 1193,8 млн. тоннокм (або 48 % та 52 %) відповідно (рис.3.3).

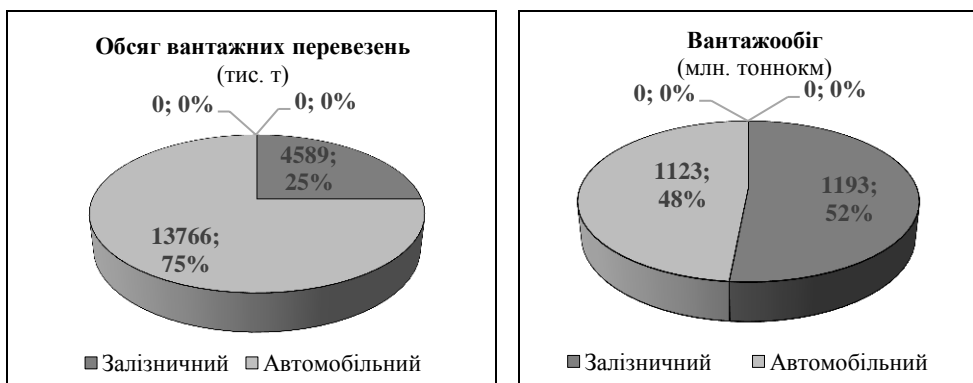

Рис. 3.3. Показники розвитку вантажного транспорту Тернопільської області у 2015 році (за даними [5])

Показники розвитку вантажного транспорту у 2015 зазнали незначного зменшення у відповідності до даних за 2014 рік (табл. 3.1). Обсяг перевезень склав лише 90,1 відсотка а вантажообіг 89,7 відсотків минулорічного показника, що пов'язано з об'єктивними причинами складного економічного та політичного становища в країні.

Проте аналіз динаміки основних показників розвитку вантажного транспорту з 2000 по 2015 роки за різними видами транспорту показує, що загалом динаміка має позитивний характер та обсяг перевезень за 15 років в цілому зріс на 132,8 % а вантажообіг в 3.5 рази. Такі позитивні процеси притаманні як для залізничного, так і автомобільного видів транспорту. Проте, якщо у розвитку залізничного транспорту основну роль відіграв ріст обсягу перевезень, що виріс за вказаний період у 5,4 рази, то в розвитку автомобільного транспорту позитивну динаміку забезпечив показник вантажообігу, величина якого у 2015 році зросла в порівнянні до 2000 р. у 3,6 рази. Дана особливість як і питома вага того чи іншого виду транспорту у структурі вантажообігу (рис. 3.4) пов'язана із величиною ще одного показника роботи транспорту – середньою відстанню перевезення.

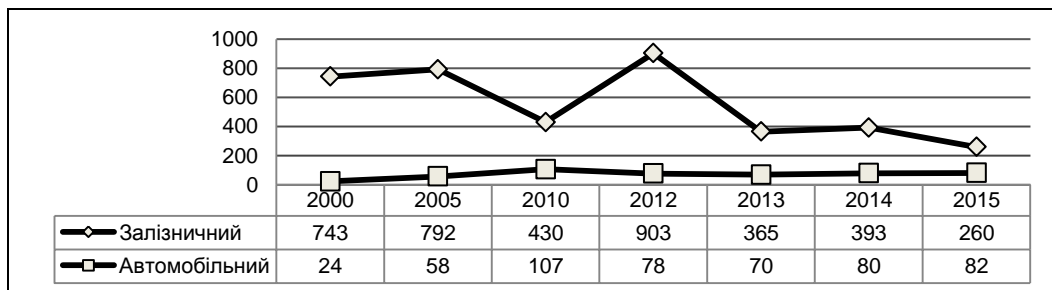

Рис. 3.4. Середня відстань перевезення однієї тони вантажів окремими видами транспорту у Тернопільській області (у км) (за даними [5])

Таблиця 3.1

**Динаміка перевезення вантажів та вантажообігу за видами транспорту
у Тернопільській області за 2000-2015 рік***

Перевезення вантажів (тис. т)									
Вид транспорту	Роки								
	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015		
	Обсяг перевезень	Обсяг % до 2000	Обсяг % до 2005	Обсяг % до 2010	Обсяг % до 2002	Обсяг % до 2013	Обсяг % до 2014	% до 2000	
Всього, у т. ч.	13826.3	10605.2 76.7	11128.6 104.9	18266.1 164.1	18375.4 100.6	20364.2 108,5	18356.0 90,1		132.8
Залізничний	856.5	1106,1 129,1	1474.9 133.3	2295,8 155.7	2799,2 121.9	3045 108.8	4589.7 150.7		в 5.4 рази
Автомобільний	12967.1	9499,1 73.3	9653.7 101.6	15970,3 165.4	15576,2 97.5	17319,2 111.2	13766.3 79.4		106.2
Річковий	2.7	–	–	–	–	–	–		
Вантажообіг (млн. ткм)									
Вид транспорту	Роки								
	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015		
	Вантажо-обіг	Обсяг % до 2000	Обсяг % до 2005	Обсяг % до 2010	Обсяг % до 2002	Обсяг % до 2013	Обсяг % до 2014	% до 2000	
Всього, у т. ч.	945,5	1427,8 151	1668.4 116.8	3323.5 199	2111.3 63.5	2581.1 122.3	2316.8 89.7		в 2.45 рази
Залізничний	636,9	876.0 137.5	633.8 72.4	2072.7 в 3.3 рази	1022.3 49,3	1195.9 116.8	1193.8 99,8		187,4
Автомобільний	308,6	551.8 178.8	1034.6 187.5	1250.8 120.9	1089.0 87.1	1385.2 127.2	1123.0 81.1		В 3.6 рази
Річковий	0	–	–	–	–	–	–		

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Так за даний період середня відстань перевезення однієї тонни вантажу у залізничному транспорті зазнала значних коливань і в цілому зменшилась з 743 до 260 км. Тобто зменшилась майже у 2,8 рази, тоді як даний показник в автотранспорті попри певні підйоми та падіння в окремі роки, в цілому за даний період збільшився у 3,4 рази, а середня відстань перевезень зросла з 24 км у 2000 році до 82 км у 2015 році. Такі зміни середньої відстані перевезення вантажів насамперед обумовлені станом та структурними змінами економіки регіону. Зокрема, зменшенням у структурі господарства області питомої ваги галузей, які орієнтувалися на привізну сировину та розвинуті зв'язки на основі кооперування та комбінування виробництва. Прикладом останніх, можуть слугувати галузі машинобудівного комплексу та легкої промисловості, більшість підприємств яких у області збанкрутували та були закриті. Натомість зросла частка підприємств в основному харчової промисловості та промисловості будівельних матеріалів, що працюють на місцевій сировині та орієнтуються на місцевого споживача.

Негативним моментом розвитку транспорту області є практична відсутність у структурі як вантажоперевезень так і пасажироперевезень інших окрім названих видів транспорту, зокрема річкового та авіаційного, які мали місце до досліджува-

ного періоду і на даний час нерозвинуті в області хоч і мають певні передумови та перспективи до відновлення своєї роботи.

Щодо розвитку пасажирського транспорту Тернопільської області то динаміка перевезень пасажирів та пасажирообороту за період 2000-2015 років (табл. 3.2) є позитивною і в цілому за вказаний період ріст становив за обсягом пасажироперевезень – 118,7 %, а за показником пасажирообігу – 153,8 %.

Таблиця 3.2

Динаміка перевезення пасажирів та пасажирообігу за видами транспорту у Тернопільській області за 2000-2015 рік*

Перевезення пасажирів (млн. пас.)								
Вид транспорту	Роки							
	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	
	Обсяг перевезень	Обсяг % до 2000	Обсяг % до 2005	Обсяг % до 2010	Обсяг % до 2012	Обсяг % до 2013	Обсяг % до 2014	Обсяг % до 2015
Всього, у т.ч.	79,9	96,5	100	78,5	85,1	91,1	94,8	118,7
		120.7	103.6	78.5	108.4	107.1	104.1	
Залізничний	6,6	5,3	5,6	5,6	5,7	5,3	5,5	83,3
		80.3	105.6	100	101.7	92.9	103.8	
Автомобільний (автобуси)	37,7	64,4	75,6	57,3	62,9	67,2	63,8	169,275
		170.8	117.4	75.8	109.8	106.8	94.9	
Тролейбусний	35,6	26,8	18,8	15,6	16,5	18,5	25,5	71,6
		75.2	70.2	82.9	105.7	112.1	137.8	
Річковий	–	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	
Пасажирообіг (млн. пас. км)								
Вид транспорту	Роки							
	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	
	пасажирообіг	% до 2000	% до 2005	% до 2010	% до 2012	% до 2013	% до 2014	% до 2015
Всього, у т.ч.	1390.1	1892.9	1964.6	1962.6	2062.0	1973.3	2138.5	153.8
		136.2	103.8	99.9	105.1	95.7	108.4	
Залізничний	864,2	997,3	983,7	1032,6	1061,5	905,5	1011,5	117,0
		115.4	98.6	104.9	102.8	85.3	111.7	
Автомобільний (автобуси)	444,0	833,8	937,6	894,0	962,3	1024,9	1068,1	в 2,4 рази
		187.8	112.5	95.4	107.6	106.5	104.2	
Тролейбусний	81,9	61,6	43,1	35,7	38,0	42,6	58,6	71,6
		75.2	69.9	82.8	106.4	112.1	137.5	
Річковий	–	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,3	
			100	150	66.0	150	100	

*За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Проте більш детальний аналіз даної таблиці не є таким оптимістичним. Адже загальне зростання показника пасажироперевезення за 15 років відбулося лише за рахунок автомобільного транспорту (перевезень автобусами), де це зростання становило майже 170 відсотків. Натомість для всіх інших видів транспорту динаміка розвитку була негативною і склала станом на 2015 рік для залізничного транспорту 83 % а для міських тролейбусних перевезень – 71,6 % від даних показників у

2000 році. В основному падіння показників пасажироперевезень останніх видів транспорту відбулось на початку 2000-х років, а вже починаючи з 2010 року воно припинилось і до 2015 мало позитивну динаміку хоча і не досягнуло рівня розвитку 2000-го року.

У структурі перевезень за різними видами транспорту (рис. 3.5) найбільша частка пасажирів припадала власне на автомобільний транспорт (автобусні перевезення), яким у 2015 році було перевезено 63,8 млн. пасажирів або більше 67 % перевезених пасажирів у цьому році (94,8 млн. осіб), а якщо врахувати перевезення і тролейбусним транспортом то їх частка буде становити практично 94 % від загального обсягу перевезень пасажирів. На залізничний транспорт в даному випадку припадає лише 6 відсотків пасажирів або 5,5 млн. осіб.

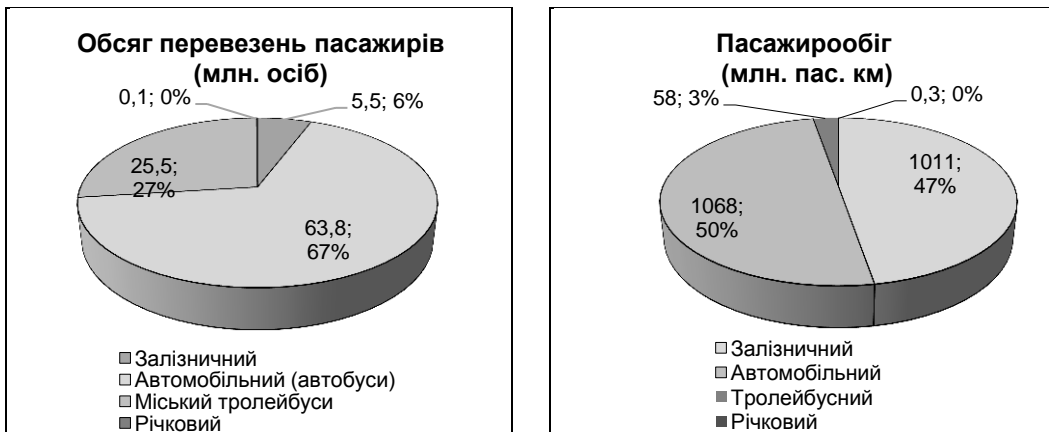

Рис. 3.5. Структура пасажироперевезень та пасажирообігу за різними видами транспорту Тернопільської області у 2015 році (за даними [5])

Кардинально міняється ситуація з питомою вагою названих видів транспорту при врахуванні показника пасажирообігу (див. рис. 3.5). Аналіз останнього показує практично однакову роль автомобільного та залізничного транспорту у перевезенні пасажирів. У 2015 році частки даних видів транспорту складають 50 та 47 відсотків від усього пасажирообігу Тернопільської області. Тобто залізничний транспорт поступається автомобільному лише 3 %, які відповідають величині питомої ваги пасажирообігу тролейбусного транспорту.

Така особливість структури пасажирообігу Тернопільщини в основному пояснюється двома чинниками:

- значними відмінностями показника середньої відстані перевезення одного пасажирів (рис. 3.6). Так у 2015 році цей показник для залізничного транспорту склав 185 км, що у 10,8 рази більше ніж у автомобільного транспорту (17 км.) та майже у 100 разів більше середньої відстані перевезення у тролейбусах;
- структурою відправлення пасажирів за видами сполучень, яка у Тернопільській області характеризується значною питомою вагою пасажирів внутрішньоміського сполучення. У 2015 році дана категорія пасажирів становила 58 млн. осіб або 61,2 відсотки від усіх пасажирів. Дана особливість зумовлена сформованою систе-

мою розселення області та значною концентрацією економічної активності населення в обласному центрі.

Серед економічних показників, які розкривають значення та місце транспортної галузі в структурі господарства регіону слід виділити інвестиційну привабливість галузі та величину інвестицій, що на неї припадають. Так за 2014 рік обсяг капітальних та прямих іноземних інвестицій у транспортну галузь Тернопільщини становив відповідно 432416 тис. грн. (або 16,7 % всіх капітальних інвестицій) та 8820,3 тис. дол. США (або 15,8 % всіх прямих іноземних інвестицій). За величиною цих показників транспортна галузь зайняла відповідно третю та другу позицію серед інших видів економічної діяльності і поступилася за обсягами капітальних інвестицій будівництву і сільському, лісовому та рибному господарству, а за прямими іноземними інвестиціями тільки промисловості.

Середня відстань перевезення пасажирів (км)

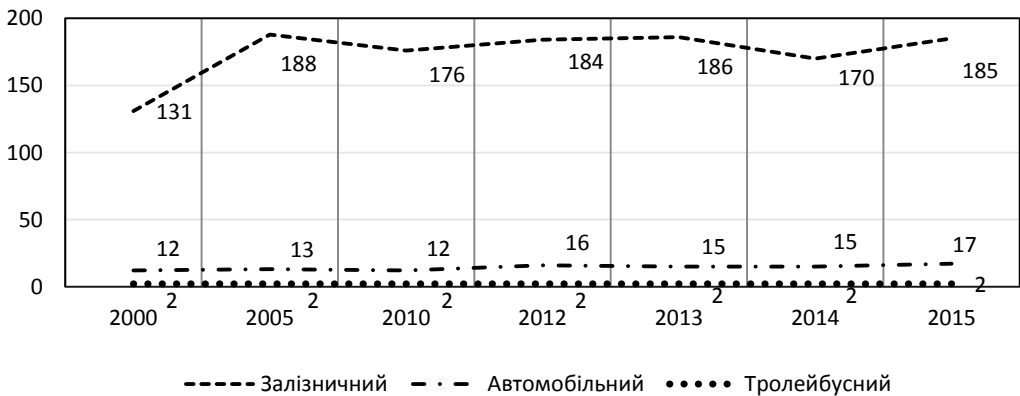

Рис. 3.6. Середня відстань перевезення одного пасажирів за окремими видами транспорту у Тернопільській області (за даними [5])

Серед структурних підрозділів транспортної галузі найбільш інвестиційно привабливими стали складське господарство та вантажний автомобільний транспорт, на які припало відповідно 67,7 та 28,1 відсотка капітальних інвестицій у сферу транспорту області.

Цікаво, що територіями де найбільше осіло прямих іноземних інвестицій стали Зборівський, Борщівський райони та місто Тернопіль, а основними країнами інвесторами – Естонія та Польща, на які припало 58,3 та 32,6 відсотки інвестицій у транспортну галузь Тернопільщини.

Сучасні суспільно-географічні дослідження транспорту традиційно є багатоаспектними, серед яких можна виділити такі основні напрями:

- дослідження окремих транспортних підприємств і об'єктів;
- аналіз транспортних комплексів;
- вивчення транспортних мереж і комунікацій.

На відміну від перших двох напрямів, які розглядають транспорт як інфраструктурну ланку господарства (в широкому розумінні), вивчення транспортних мереж і комунікацій передбачає більш детальний аналіз інфраструктури галузі у

вузькому розумінні. Тобто будучи однією з основних складових виробничої інфраструктури економіки, транспорт, у свою чергу, має «власну» інфраструктуру. Інфраструктура транспорту і сукупність транспортних засобів є основою транспортної системи країни (рис. 3.7).

Інфраструктура транспорту – це реальна транспортна мережа, яка використовується для перевезень вантажів і пасажирів, а також управлінська структура, що забезпечує ефективне використання транспортних засобів і постійних обслуговуючих пристроїв.

Об'єкти транспортної інфраструктури містять у собі залізничні, трамвайні та внутрішні водні шляхи, контактні лінії, автомобільні дороги, тунелі, естакади, мости, вокзали, залізничні та автобусні станції, метрополітени, аеродроми і аеропорти, об'єкти систем зв'язку, навігації і управління рухом транспортних засобів, а також ті, що забезпечують функціонування транспортного комплексу – будівлі, споруди, пристрої й устаткування.

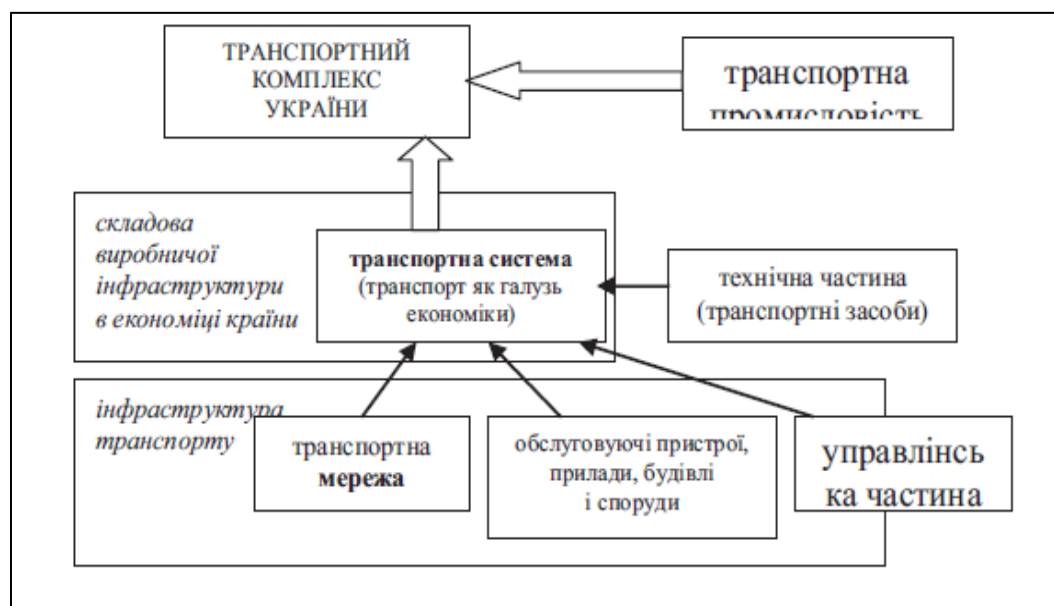

Рис. 3.7. Інфраструктура транспортної галузі [6, с. 12]

Інфраструктура транспорту відіграє ключову роль у розвитку транспортної системи будь-якого регіону та Тернопільщини зокрема. При чому слід відзначити значні відмінності у складі та розвитку об'єктів транспортної інфраструктури різних видів транспорту.

Серед видів транспорту в Тернопільській області найбільший розвиток притаманний для автомобільного та залізничного, на які припадає практично 100 відсотків виконаної роботи транспортної галузі. Так у 2015 році вантажообіг автомобільного та залізничного видів транспорту склав 1123 та 1193,8 млн. тоннокм або 48 % та 52 % вантажообігу області, а пасажирообіг – 1068,1 та 1011,5 млн. пас. км або 50 % та 47 % пасажирообігу Тернопільщини відповідно [7].

Дані види транспорту характеризуються і найбільш розвинутим та різноманітним складом об'єктів транспортної інфраструктури. В складі об'єктів інфраструк-

тури автомобільного транспорту слід виділити мережу автомобільних доріг (загальною протяжністю більше 5 тис. км) із цілою системою об'єктів дорожньої інфраструктури: мости (831), шляхопроводи (26), захисні та декоративні насадження, снігозахисні засоби на дорогах загального користування загальною довжиною 1494 км, об'єкти благоустрою (автопавільйони, площадки, зупинки, стоянки тощо) та технічні засоби регулювання дорожнього руху на дорогах загального користування і т.д. Окрему групу будуть становити організації, служби та підприємства, що створюють умови для розвитку транспортної мережі (дорожні служби) так і обслуговують транспортні засоби (АТП, станції обслуговування, автозаправні станції тощо).

Щодо залізничного транспорту області, то його інфраструктура в області включає 14 підприємств. Основні з них: локомотивне депо Тернопіль, пасажирське вагонне депо Тернопіль, вагонне депо Тернопіль, станція Тернопіль, вокзал Тернопіль, дистанція колії Тернопіль, дистанція сигналізації і зв'язку. Зазначені підприємства належать до Львівської залізниці. Для обслуговування пасажирів на території області функціонують 43 станції та 43 зали очікування пасажирів. Розгорнута довжина колій становить 777,3 км, експлуатаційна довжина колій – 634,3 км, електрифіковано – 139 км колій.

Отже, транспорт як інфраструктурна галузь відіграє суттєву роль у посткризовому розвитку національної економіки, забезпечуючи своєчасні та ефективні вантажні й пасажирські перевезення, сприяючи інтеграції економіки України у європейську та світову економічні системи. Таку роль транспорт може виконувати лише за умов постійного покращення організації перевезень, вдосконалення діючого законодавства та імплементації загальноєвропейських норм, оновлюючи з дотриманням вимог євростандартів виробничі фонди, дотримуючись правил охорони навколишнього природного середовища. Транспорт має розвиватися випереджальними темпами, що сприятиме також укріпленню зовнішньоторговельних зв'язків України, її територіальному розвитку, залученню додаткового транзиту, збільшенню обсягів валютних надходжень, оптимізації товаропотоків. Разом з тим, стан головних транспортних галузей України ще не в повній мірі відповідає цим вимогам і потребує подальшого реформування та розвитку.

Література

1. *Моргулець О.Б.* Менеджмент у сфері послуг. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 384 с.
2. *Сфера услуг : Новая концепция развития / [В. М. Рутгайзер, Т. И. Корягина, Т. И. Арбузова]; под ред. Т.И. Корягиной.* – М. : Экономика, 1990. – 158 с.
3. *Садовник О.П.* Основи технологій виробництва. Навчально-методичний комплекс. – Тернопіль: ТНПУ. – 2013. – 176с.
4. *Державна служба статистики України [Електронний ресурс]*. – Офіц. Веб-сайт. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. *Статистичний щорічник Тернопільської області за 2015 рік.* – Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2016.
6. *Макаренко М., Слободян О.* Сутність транспортної інфраструктури та її місце у ринкових відносинах. – Збірник наукових праць ДЕГУТ. Серія «Економіка і управління», 2012. Вип. 21-22, Ч. 1. – С. 6-12.
7. *Статистичний бюлетень: Транспорт і зв'язок Тернопільської області.* – Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015 рік. – Тернопіль, 2016.

3.3. ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Інформаційний простір Тернопільської області характеризується достатньо широким спектром аудіовізуальних та друкованих засобів масової інформації, видавництва і видавничих організацій, підприємств поліграфії та книго розповсюдження. У регіоні створено належні умови для вільного та безперешкодного функціонування суб'єктів інформаційних відносин та професійної діяльності журналістів [5].

В області реалізується Програма розвитку видавничої справи та інформаційного простору у Тернопільській області на 2017-2020 роки, основними напрямками якої є розвиток видавничої справи та інформаційного простору, популяризація місцевого книговидання, підтримка творчих спілок та співпраця органів державної влади та місцевого самоврядування з засобами масової інформації, а також сприяння комуніальним засобам масової інформації в умовах ринкових відносин [4].

3.3.1. Телебачення і радіомовлення

Станом на 31 грудня 2018 року у Тернопільській області відповідно до виданих Національною радою 70 ліцензій мають право вести діяльність 66 суб'єктів інформаційної діяльності. Серед них ліцензіями володіють:

- на ефірне аналогове телемовлення – 3 організації, з них – 2 регіональні (1 – в межах області – ТОВ «TV-4»);
- на мовлення в багатоканальних телемережах МХ-1, МХ-2, МХ-3 – 27 ТРО;
- на мовлення в багатоканальній телемережі МХ-5 – 5 організацій;
- на кабельне мовлення – 2 місцеві організації;
- на ефірне радіомовлення – 16 організацій (з них – 3 місцеві);
- на ефірне, проводове радіомовлення – 1 організація;
- на проводове радіомовлення – 5 місцевих організацій;
- провайдерів програмної послуги з використанням суто технології IPTV – 2;
- провайдерів програмної послуги – 5 (в т.ч. 1 з використанням технології IPTV – ПП «Колумбус» [1].

30 жовтня 2018 року закінчився строк дії ліцензії редакції проводового мовлення «Борщівський голос» – єдиної радіоорганізації міськрайонного рівня в Тернопільській області, засновником якої була не районна рада, а громадська організація (районна організація Товариства «Просвіта»). Керівництво ТРО вирішило не продовжувати строк дії ліцензії через матеріально-фінансові проблеми.

Рішенням Національної ради № 2339 від 20.12.2018 анульовано ліцензію на мовлення Редакції Зборівського районного комунального радіомовлення, м. Зборів – за клопотанням організації [7].

Після трирічної перерви 1 грудня 2018 року відновила мовлення в проводовій мережі м. Тернополя ПП ТРК «Західна столиця» м. Львів.

Суто технічний аспект стану телерадіоінформаційного простору Тернопільської області на даний час демонструє наступна статистична викладка.

Варто зазначити, що в області діють електронні засоби інформації, які наразі не підпадають під категорію ліцензіатів Національної ради. Так, 8 років веде діяльність в Тернополі одна з перших в Україні такого роду організація Вуличне

радіо (розміщує аудіо-інформацію на найбільших зупинках громадського транспорту). Всього рік діє організація «МедіаТОР», яка позиціонує себе як перше інтернет-телебачення Тернопільщини – «своєрідний інтернет-ресурс в інформаційному полі області, спрямований на висвітлення соціальних питань». У 2018 році вийшло з першими передачами «Вуаля. Дитяче інтернет-телебачення». Характерно, що обидва інтернет-ресурси створили тележурналісти, які отримали належний професійний досвід на обласному державному телебаченні.

Таблиця 3.3

Види ТРО	Кількість частотних присвоєнь		Потужність передавачів (кВт)		
	Задіяні	Прораховані / В резерві	Всього	Передбачена	Задіяна
Телебачення ефірне	29	0/59	88	57,93	4,11
Радіомовлення (в діапазоні УКХ)	1	2/15	18	4,63	1
Радіомовлення (в діапазоні ФМ)	24	15/0	39	12,21	10,46

Мережа проводового радіомовлення скорочується (радіоточок зменшилося на 7543 (32 %) і становить нині 15593 одиниці. Повноцінно замінити д्रोкове радіо в плані охоплення аудиторії, на жаль, поки що не вдається. Однак мережа Першої програми суспільного радіомовника в області в основному розгорнута. Так, завдяки ініційованому Національною радою Проекту розбудови єдиної національної ФМ-мережі Українського радіо, з початку 2018 року до вже діючих передавачів у Тернополі (частота 87,7 МГц), Бережанах (103,2 МГц) і Кременці (107,9 МГц) долучилися в Бучачі (с. Підзамочок 102,7 МГц), Чорткові (с. Горішня Вигнанка, 101,9 МГц), Шумську (101,6 МГц та 91,4 МГц – «Радіо «Культура»).

Три місцеві телеканали скористалися квотою в МХ-5: Тернопільська ОДТРК (нині філія ПАТ «НСТУ») отримала ліцензію на цифрове мовлення 07.09.2011 р., ТОВ «TV-4», м. Тернопіль, – 08.10. 2012 р.; кабельний мовник ПП ТРК «Смайл», м. Тернопіль – 16.02.2018 р. Четверте місце у квоті місцевих телемовників займає канал ТОВ «ТРК «112-ТВ» (логотип «112-Україна»; отримав ліцензію Національної ради як ТОВ «ТВ Вибір»). 10 листопада 2018 року розпочало мовлення в кабельних мережах м. Тернополя, смт Вел. Березовиця, міст Чорткова, Кременця та Теремовлі приватне підприємство «Телерадіоорганізація «ТЕРНОПІЛЬ-МЕДІА».

Залишається актуальним питання поширення телерадіомовлення на південну частину Тернопільської області: території Борщівського, Заліщицького, частини Чортківського, Гусятинського, Монастириського районів. Міська рада Борщова виділила земельну ділянку площею 0,6 га під опору. Була прорахована частота для аналогового телемовлення із використанням передавача потужністю 0,25 кВт. Питання тимчасово пригальмувалося у зв'язку з вимкненням аналогового ТБ і необхідністю вивчення ситуації з впровадженням тут цифрового мовлення.

Місцевою владою здійснюється щоденний моніторинг місцевих аудіовізуальних засобів масової інформації з метою виявлення матеріалів, що закликають до насильницької зміни та повалення конституційного ладу, захоплення державної влади, посягання на територіальну цілісність, пропаганду війни, сепаратизму і тероризму. Реалізуються заходи щодо припинення здійснення ретрансляції заборонених російських телеканалів на території області.

3.3.2. Книговидання та книгорозповсюдження, друковані засоби масової інформації

В області діє Програма розвитку видавничої справи та інформаційного простору у Тернопільській області на 2017-2020 роки, головною метою якої є створення сприятливих умов для розвитку поліграфічно-видавничої сфери, найбільш повного забезпечення населення соціально важливою українською книжковою продукцією, популяризація української книжки, підтримка місцевих авторів, розвиток і підтримка читацької культури тощо. Особлива увага спрямовується на видання історично-краєзнавчої літератури [5].

Всього до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції внесено 78 суб'єктів видавничої діяльності, розміщених на території області 31 – Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, 47 – відділом інформаційної діяльності облдержадміністрації [6].

Суб'єкти видавничої справи за видами діяльності: видавці – 38; виготівники – 30; поєднують декілька видів діяльності – 10 (у т. ч. видавничу діяльність і виготовлення видавничої продукції – 6; видавничу діяльність і розповсюдження видавничої продукції – 4).

Найбільші з них: видавництва ТОВ «Навчальна книга «Богдан», редакція «Підручники-посібники», ТОВ «Джура», ТОВ «Тернограф», СМП «Астон», ТОВ «Школярик», «Мандрівець», «Укрмедкнига» та «Економічна думка» [5].

У державній власності перебувають 4 підприємства: «Укрмедкнига», «Економічна думка», редакційно-видавничий відділ КОГПІ (м. Кременець) та видавництво Тернопільського національного технічного університету ім. І. Пулюя. Інші суб'єкти видавничої справи, які діють в області, є приватними.

Слід зауважити, що в області функціонують видавництва, які спеціалізуються по виготовленню навчальної книги, а саме: редакція «Підручники-посібники», ТОВ «Школярик», «Мандрівець», ТОВ «Навчальна книга «Богдан», ТОВ «Лібра Терра», а тому у відсотковому відношенні виготовлення книг впродовж трьох років становить 30 %, решту 70 % становлять підручники, навчальні посібники, брошури та зошити. Книжкова продукція видається переважно українською мовою.

В області функціонують 725 об'єктів книгорозповсюдження, з яких: 676 – кіосків та прилавків 49 – спеціалізовані книжкові магазини. Слід відзначити тенденцію до збільшення кількості кіосків та прилавків з продажу книговидавничої продукції в області. Чисельність об'єктів книжкової торгівлі в області функціонує пропорційно до чисельності населення. Так, у населених пунктах з кількістю мешканців до 5 тисяч функціонують 5 – 8 торговельних точок з продажу книг; понад 5 тисяч – 11; до 20 тисяч – 34; понад 20 тисяч – 79.

Найбільше книготорговельних магазинів та точок продажу книг знаходиться у містах: Тернопіль (30 книготорговельних магазинів), Кременець (4 книготорговельні магазини), Бережани (3 книготорговельні магазини) та Чортків (4 книготорговельні магазини).

Розповсюдження книжкової продукції відбувається також через мережу відділень Українського державного підприємства поштового зв'язку «Укрпошта».

З метою забезпечення виконання Указу Президента України «Про деякі заходи державної підтримки книговидавничої справи і популяризації читання в Україні»

голова Тернопільської ОДА доручив місцевим органам влади сприяти розвитку мережі книгорозповсюдження, зокрема збільшенню об'єктів роздрібної торгівлі книжковою продукцією. Також доручено забезпечити збереження за видавництвами, видавничими організаціями, книготорговельними підприємствами приміщень, що перебувають у комунальній власності та орендуються ними [2].

Місцевими органами влади проводиться роз'яснювальна робота серед підприємців, які здійснюють торговельну діяльність в сільських населених пунктах, щодо необхідності відкриття секцій з продажу книжкової продукції в їх торговельних закладах.

Органам, які здійснюють управління майном, що перебуває в комунальній власності територіальних громад, рекомендовано встановити для книготорговельних підприємств плату за оренду приміщень на пільгових умовах.

Попри існуючі проблеми, здійснюється відновлення торговельної мережі з продажу книг, відкриття спеціалізованих магазинів, книжкових відділів (кіосків) у всіх районних центрах і містах області, а також вивчення і прогнозування попиту населення на книжкову продукцію.

3.3.3. Періодичні друковані засоби масової інформації

На даний час в області зареєстровано 451 друкований засіб масової інформації місцевої сфери розповсюдження різноманітної тематичної спрямованості:

- загальнополітичні – 21;
- громадсько-політичні – 2;
- з питань економіки і бізнесу – 6;
- навчальні – 21;
- виробничо-практичні – 4;
- наукові – 16;
- літературно-художні – 12;
- для дозвілля – 9;
- інформаційні – 139;
- спортивні – 6;
- юридичні – 1;
- медичні – 11;
- релігійні – 10;
- туристичні – 3;
- рекламні – 126;
- для молоді – 5

Виключно українською мовою випускаються 364 видання, українською мовою разом з іншими – 48, виключно англійською мовою – 2, російською – 37.

Серед періодичних друкованих видань найвпливовішим є газета «Свобода», співзасновниками якої є Тернопільська обласна державна адміністрація і Тернопільська обласна рада, а сферою розповсюдження – обласний центр і райони області. Серед газет, які поширюються по всій території області, слід також виокремити «Номер один» (тираж 20 000 прим.), «Вільне життя плюс» (тираж 60 060 прим.), «Наш день» (тираж 15 013 прим.).

У зв'язку з подорожчанням паперу та розхідних матеріалів на друкування газет впродовж трьох років спостерігається зменшення тиражів друкованих засобів масової інформації області на 20 %. Іншою закономірною складовою цього процесу є розширення інтернет-простору області.

88,2 % тиражу комунальних друкованих ЗМІ та від 10 до 50 % тиражу інших видань розповсюджується за передплатою, решта – через торговельну мережу: Торг Преса – 6,4 %; УДППЗ «Укрпошта» – 1 %; приватні розповсюдженні – 4.4 %. У зв'язку зі зменшенням тиражів друкованих періодичних видань, наявна тенденція до зменшення приблизно на 20 % розповсюдження преси за передплатою.

На території області періодичні друковані засоби масової інформації

розповсюджуються у 417 відділеннях зв'язку, а також у близько 200 палатках виносної торгівлі та прилавках у торговельних закладах [3].

3.3.4. Доступ до публічної інформації

З метою належного функціонування, ведення та доступу до публічної інформації, яка є у володінні облдержадміністрації, видано розпорядження голови Тернопільської ОДА від 14.03.2012 № 173 «Про систему обліку публічної інформації», забезпечено доступ до системи обліку на офіційному веб-сайті, щотижнево здійснюється оприлюднення розпорядчих документів голови ОДА в системі обліку публічної інформації [8].

Запроваджено електронну реєстрацію запитів на публічну інформацію. Відповідальною особою ведеться облік запитів, що надходять до облдержадміністрації. Визначено і обладнано оргтехнікою спеціальне місце для роботи запитувачів із документами, їх копіями. На головного спеціаліста відділу роботи зі зверненнями громадян апарату ОДА покладено обов'язки забезпечення доступу до публічної інформації, організації роботи та оприлюднення публічної інформації, надання своєчасної та повної інформації на запити, які надходять.

У приміщенні ОДА виділено окремий кабінет, де запитувачі мають можливість працювати з документами. Розроблено і затверджено форми запитів, які містять стислу інформацію щодо процедури подання запиту на інформацію, її отримання, складання запитів у письмовій чи іншій формі (поштою, факсом, телефоном, електронною поштою). Запроваджено облік запитів на інформацію та їх узагальнення у відділі роботи зі зверненнями громадян апарату ОДА. Затверджено переліки відомостей, що становлять службову інформацію, та оприлюднено їх в установленому порядку.

У відділі звернень громадян апарату ОДА створено умови для подання письмових запитів громадянами з обмеженими фізичними можливостями, а також обладнано пандусом вхід до будівлі ОДА.

Література

1. *Zvit* представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення в Тернопільській області Зубика Михайла Васильовича за 2018 рік Url: <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/publication/print/54670.htm>
2. *Інформаційна довідка*. До питання «Про стан інформаційного простору Тернопільської області» доповідь начальника управління розвитку інформаційної сфери та європейської інтеграції Радзівєвського І.А. Url: <http://comin.kmu.gov.ua/document/Tern>
3. *Офіційні друковані видання Тернопільської області веб-сайт*. Url: <http://www.lrp.te.ua>
4. Поняття інформаційного простору. Url: https://pidru4niki.com/1350052747708/informatika/ponyattya_informatsiyного_prostoru
5. *Про затвердження Стратегії розвитку інформаційного простору України на період до 2020 року*. Державний комітет телебачення і радіомовлення України. Url: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=121574
6. *Про проект програми розвитку видавничої справи та інформаційного простору у Тернопільській області на 2017 – 2020 роки*. Url: <http://www.oda.te.gov.ua/data/upload/catalog/main/ua/53257/744.pdf>
7. *Рішення* - Національна рада України з питань телебачення. Url: <http://www.nrada.gov.ua/decisions>
8. *Рішення* колегії Держкомтелерадіо від 23 червня 2015 № 6/21 "Про стан інформаційного простору Тернопільської області. Url: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=121574&cat_id=118294

3.4. БАНКІВСЬКА ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМА

3.4.1. Банківська система Тернопільщини та України

Зародження руху ощадності та банківництва в Тернополі

Розвиток банківської справи на території міста Тернополя розпочинається в період Австро-Угорщини, коли з 1867 року в місті був закладений акціонерний іпотечний банк (сьогодні будинок по вулиці Листопадовій, 3). Банк надавав дешеві кредити під заставу нерухомого майна, зокрема землі.

Пізніше, з метою розвитку грошової системи імперії у 1878 році розпочала свою діяльність філія Австро-Угорського банку, яка забезпечувала грошовий обіг банкнотами. Банк було ліквідовано 31 липня 1924 року.

Після 17 вересня 1939 року в даній будівлі містилося відділення Держбанку СРСР, пізніше – відділення Національного банку України, а тепер – (вулиця Грушевського, 6).

Окрім банків, в місті активно розвивалися самостійні кооперативні господарські, споживчі та кредитні установи, такі як «Народна торгівля» (1883), «Дністер» (1892), «Крайовий союз кредитовий» (1898) тощо.

Активно в місті Тернопіль відзначали Свято Ощадності, яке виникло у той час, коли необхідно було рятувати українців від зубожіння і вчити їх підприємливості та ощадності, допомагати наданням дешевих кредитів. Керівники банків доносили до людей розуміння того, що їх заощадження – це інвестиції в національну економіку, а економічна свобода є підвалиною політичної незалежності.

Різними заходами вони заохочували населення по-господарському ставитись до грошей, досягати достатку самому, а відтак і сприяти зростанню заможності всієї країни. В акціях Ощадності брали активну участь також і громадські діячі, такі як Кость Левицький, Омелян Саєвич, Остап Луцький та ін. Підтримувала Свято Ощадності і Церква та безпосередньо митрополит Андрей Шептицький.

Він був найзаможнішим греко-католиком, який створив на Галичині тіньовий уряд, що опікувався господарськими справами краю і став одним із засновників та акціонером першого українського банку. Значною мірою завдяки митрополиту Земельний іпотечний банк невдовзі став єдиним українським банком, що здобув визнання у світі, а його цінні папери оплачувалися у всіх банках Європи.

З-поміж іншого банк допомагав у разі виникнення тимчасових фінансових труднощів українським кооперативам і купецтву. Як наслідок – у 1936 році торговельний оборот українських молочарських спілок на Галичині майже вдвічі перевищував виторг такої самої кількості польських кооперативів і становив 8,36 млн. польських злотих. Кредити банк надавав часто під поруку митрополита, незважаючи на платоспроможність і фінансове становище позичальника.

Історія міської каси ощадності

Наріжний камінь під спорудження нової будівлі Міської каси ощадності було урочисто закладено в 1895 році. Саме тоді каса відзначала своє 25-ліття. Ідея створення міської скарбнички виникла дещо раніше, але стала реальністю аж тоді, коли в 1869 році міська громада продала ґрунт під будівництво залізниці. Виручені 14 тисяч гульденів послужили основою для створення Міської каси ощадності. За ці

кошти придбали цінні папери іпотечного банку. До речі, Тернопільська філія цього банку була створена у 1869 році. Так виник міський громадський фонд, на базі якого 2 січня 1870 року закладено Міську ощадну касу з відповідним статутом, затвердженим Галицьким намісництвом у Львові. Щоправда дебати з приводу створення цієї потрібної місту інституції (в інших галицьких містах такі каси вже існували) тривали майже півроку. Ініціатором ідеї створення ощадкаси був тогочасний бургомістр Володимир Мандаль, серед заслуг якого було також створення міського саду, який тепер знають як Старий парк. До складу першого правління Міської ощадкаси увійшли добре знані в місті люди, активні члени різних громадських організацій: Юзеф Блюмфельд, Францішек Чилік, Кипріян Латинник, Анджей Моравіц, Валентин Стахевич, Антоній Бергер, Леон Козмінський, Альфред Квятковський, Генрик Макс, Францішек Мерль, Мойзеш Парнас, Людвік Пунчерт та Раймунд Шмідт.

Штатних працівників тоді було тільки два: Теофіл СасТопольницький та Олександр Мільський. Спочатку каса містилася в приміщенні магістрату. Справи у міській скарбниці йшли добре, хоча не обходилося без крадіжок. Так, у листопаді 1891 року розглядалася карна справа службовців Антона і Теодора Рудих з приводу крадіжки 24800 ринських⁹. Але попри такі прикрі випадки ця фінансова інституція займалася благодійністю, а в рік свого 25-літнього ювілею (1895 рік) на тодішній площі Собеського (майдан Волі) каса придбала ділянку під будівництво власної кам'яниці¹⁰.

З цього приводу одна з львівських газет писала: «За 25 років існування каса ощадності в Тернополі так добре розвивалась, що змогла закупити землю на площі Собеського і приступила в минулому році до будови власної кам'яниці коштом 70000 зл. Ця кам'яниця гарної архітектури була би справжньою оздобою міста, коли б не була частково зміщена в глибину відносно інших кам'яниць»¹¹.

Міська каса ощадності була добре відома своєю добродійністю. Вона надавала фінансову допомогу різним громадськими організаціям, захоронкам (дитячим дошкільним установам, які часто опікувалися дітьми-сиротами), школам, бурсам (гуртожиткам для учнів середніх шкіл з інших міст), притулком для людей похилого віку тощо. Так, із доходу за ювілейний 1905 рік у сумі 35955,9 корон на добродійність було витрачено 19760,31 корон. Найбільш вагомою була допомога для будинку літніх людей і невиліковно хворих. Як і в перші роки до правління входили відомі в місті люди, а допомогу надавали організаціям, які об'єднували представників різних національностей і віросповідань.

Про успішну діяльність Ощадкаси до Першої світової війни свідчить той факт, що стан вкладів у 1914 році доходив до 700000 корон, а іпотечні кредити становили 5000000 корон.

⁹ Ринський (також ренський, рейнський) – поширена в Україні, особливо в Галичині, українська назва австрійської та німецької валюти – гульдена.

¹⁰ Кам'яниця (будівля) — загальна назва для пам'яток цивільної мурованої архітектури XVI-XVIII ст. в Україні.

¹¹ Історія Тернополя: центр міста та приїзд архієпископа.

Історія «Українбанку»

Старовинна кам'яниця на бульварі Тараса Шевченка і досі привертає увагу. У її біографії переплелися сторінки історії кооперативного руху та культурного життя міста. Кам'яниця споруджена у 1906 році «Повітовим товариством кредиторів», яке увійшло в історію як «Український банк» («Українбанк»).

У березні 1904 року надзвірна рада товариства прийняла рішення про будівництво сучасної оселі. Для цього закупили за 24 тисячі корон земельну ділянку на колишній площі Міцкевича, яку ще довго називали Панською. Будівництвом займався спеціально створений комітет, очолений місцевим парохом о. Володимиром Громницьким. Енергійний ініціативний священик був промоутером багатьох добрих справ і активним членом українських товариств. Будували кам'яницю понад два роки. А вже 1 листопада 1906 року кредитне товариство перейшло у власну будівлю.

Кредитне товариство було одним із тих паростків організації господарського життя серед українців Галичини, які з'явилися в кінці XIX сторіччя завдяки цілеспрямованим зусиллям культурно-освітніх товариств. Піонером у створення осередків господарської діяльності стало найдавніше громадське об'єднання «Промсвіта». У його статуті з'явилися пункти про організацію господарської та кредитної діяльності (читальні, крамниці, позичкові каси тощо).

Згодом почали створюватися самостійні кооперативні господарські, споживчі та кредитні установи, такі як «Народна торгівля» (1863), «Дністер» (1892), «Крайовий союз кредиторів» (1898-1923). Центральні установи цих інституцій діяли у Львові. Діяльність цих організацій спричинилася до пожвавлення національного й культурно-господарського життя українців та проявів господарської ініціативи у галицьких містах і селах.

Тернопіль не був винятком у кредитній діяльності. Так, у 1899 році тут створюється перше на Поділлі «Повітове товариство кредиторів» як прояв самоорганізації в розвитку кредитної діяльності у середовищі свідомої української громадськості міста. Ініціатором його створення були священики Володимир Громницький та Григорій Чубатий, адвокати Станіслав Чикалюк, Сидір Голубович, Остап Постригач, судові радники Алоїзій Добрянський, Антін Негребецький, Роман Сосновський та інші.

17 травня того ж 1899 року відбулося засідання надзірної ради, на якому розглядали організаційно-господарські питання. Тоді й прийняли рішення про ведення всього діловодства українською мовою. За весь час існування установа мала чітко національний характер. Основними вкладниками кооперативного банку була українська інтелігенція, а його послугами користувалися переважно українські селяни, міщани та громадські організації. Селяни отримували до 80 відсотків кредитів у легкій для сплати формі, що дало змогу закупити тисячі моргів землі. Значні суми товариство виділяло на культурно-освітні й добродійні потреби. Так, у 1903 році 2 тисячі корон виділили на спорудження будинку «Міщанського братства», 8 тисяч – на розбудову товариства «Руська бесіда». З чистого прибутку надавали кошти для «Рідної школи», «Селянської бурси», «Студентського союзу» тощо. Тільки за перше десятиріччя число членів товариства зросло з 199 до 9396 осіб, значно збільшився капітал. Перша світова війна перервала діяльність товариства. Але о. В. Громницькому вдалося зберегти готівку та цінні папери і повернути значну частину вкладів вкладникам.

Банківська справа в Тернополі в часи СРСР

Після Другої Світової війни в Тернополі, як і в інших великих містах колишнього СРСР відкрилися відділення Державного банку СРСР, який виконував роль центрального банку, а також Державні трудові ощадні каси СРСР, які виступали в ролі спеціалізованого державного банку СРСР, до завдань якого належало залучення вільних грошових коштів населення та їх розміщення у вигляді державних внутрішніх позик, здійснення розрахунково-касового обслуговування населення й організацій та інші операції, передбачені статутом банку. У 1980-х роках у місті функціонували відділення республіканських контор таких банків, як Ощадний банк, Агропромбанк СРСР, Житлосоцбанк, Промінвестбанк.

Сучасна банківська справа в Тернополі

Станом на 7 травня 2019 року банківська справа в Тернополі представлена 73 відділеннями 28 банків України (табл. 3.4)¹². Варто зазначити, що на даний час в Тернополі немає жодного банку-юридичної особи. Однак, у 1990-х роках функціонували банки-юридичні особи, зокрема акціонерний банк «Оазис», що існував у формі товариства з обмеженою відповідальністю, був зареєстрований в Національному банку України 20 січня 1994 року під порядковим номером 226, і в подальшому реорганізований у відкрите акціонерне товариство та приєднаний до акціонерного комерційного банку «Євроцент» (м. Львів), з наступною зміною власної назви АБ «Оазис» на назву приєднуваного банку АБ «Євроцентр». Окрім, АБ «Оазис» у Тернополі з 1996 по 1998 рік, функціонував також банк-юридична особа «Тернопіль-кредит».

Таблиця 3.4

Банки у місті Тернопіль на 07.05.2019 року*

№ з/п	Банк	Кількість відділень	№ з/п	Банк	Кількість відділень
1.	Credit Agricole	1	16.	Перший Український Міжнародний Банк	2
2.	Forward Bank	2	17.	Південний	1
3.	Idea Bank (Ідея Банк)	1	18.	Правекс-Банк	1
4.	UKRSIBBANK	3	19.	ПриватБанк	16
5.	Universal Bank	1	20.	Промінвестбанк	1
6.	А-Банк (Акцент-Банк)	4	21.	РАДАБАНК	1
7.	Альфа-Банк Україна	2	22.	Райффайзен Банк Аваль	2
8.	Банк Львів	1	23.	Сбербанк	1
9.	Банк Січ	1	24.	ТАСКОМБАНК	3
10.	Глобус	1	25.	Укргазбанк	2
11.	Індустріалбанк	1	26.	Укрсоцбанк	2
12.	Кредобанк	3	27.	Укресімбанк	1
13.	Мегабанк	1	28.	Юнекс Банк	1
14.	ОТП Банк	1			
15.	Ощадбанк	16		Всього	73

* Складено на основі опрацювання джерела:

Банки у м. Тернопіль. URL: <https://bankchart.com.ua/spravochniki/otdeleniya/31>.

¹² Банки у м. Тернопіль. URL: <https://bankchart.com.ua/spravochniki/otdeleniya/31>.

Сучасна банківська система України

Фундаментом для появи українських комерційних банків стала Декларація про державний суверенітет України та Закон «Про економічну самостійність Української РСР», які законодавчо закріпили за нашою державою право на самостійне формування власної банківської системи. Упродовж 1989-1991 рр. було зареєстровано близько 60 українських банків. Більшість з цих банків створювали за галузевими принципами, зокрема кожне міністерство або відомство хотіло мати свою банківську установу, яка б забезпечувала розвиток галузі грошовими коштами. Створення подібних банків забезпечувало певну незалежність галузі від грошово-кредитної політики центрального банку та спеціалізованих державних банків¹³.

Після прийняття Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 20.03.1991 р. розпочалося формування вітчизняної банківської системи незалежної України. Цим законом встановлено, що банківський сектор є дворівневим, де перший рівень – Національний банк України та другий рівень – комерційні банки різноманітних видів та форм власності.

Розвиток банківської системи в Україні, забезпечення на ділі її ефективної підтримки з боку держави – одне з пріоритетних завдань економічної політики на сучасному етапі фінансово-економічної кризи та європейської інтеграції¹⁴.

За 2009-2018 роках в Україні кількість банків, які мають ліцензію Національного банку України, скоротилася в 2,33 раза, зі 182 у 2009 році до 78 на 1 січня 2019 року (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Кількість банків, які мають банківську ліцензію, та з іноземним капіталом в Україні у 2009-2018 роках*

№ з/п	Назва показника	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1.	Кількість банків, які мають банківську ліцензію	182	176	176	175	179	162	119	99	84	78
2.	З них банки з іноземним капіталом	51	55	53	53	49	51	41	41	39	41\
3.	У тому числі зі 100% іноземним капіталом	18	20	22	22	19	19	18	18	19	24
4.	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %	35,8	40,6	41,9	39,5	34,0	32,5	43,3	56,0	-	-

* Складено на основі джерела: *Офіційний сайт Національного банку України*. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415.

¹³ Гроші та кредит : підручник / за ред. д.е.н., проф. О. В. Дзюблюка, с. 655.

¹⁴ Чайковський Я. І., Чайковська І. Я. Аналіз розвитку банківських систем України та Польщі: 2009-2017 роки, с. 135.

Кількість банків з іноземним капіталом в Україні з 2009 року скоротилася на 10 банків й на 1 січня 2019 року становила 41, кількість банків зі 100 % іноземним капіталом збільшилася на 4 до 24 (див. табл. 3.5).

Причинами зростання частки іноземного капіталу в статутному капіталі банків України, на нашу думку, є зменшення кількості банків з національним капіталом у зв'язку з їх неплатоспроможністю та ліквідацією і значною кількістю збиткових банків (див. табл. 2).

Зростання частки іноземного капіталу в банківській системі України має як позитивні, так і негативні наслідки.

Позитивними наслідками проникнення іноземного капіталу в банківську систему є:

- акумулювання дешевих іноземних інвестиційних ресурсів та вкладання їх у вітчизняну економіку;
- зростання конкуренції в банківській системі; запровадження міжнародного досвіду ведення банківського бізнесу, стандартів банківської діяльності та управління ризиками;
- впровадження нових банківських технологій і методів управління;
- просування нових видів банківських продуктів і послуг, перш за все роздрібних;
- надання коштів, консультаційних та інших послуг клієнтам при виході на міжнародні ринки грошей і капіталів;
- пошук і залучення зовнішніх партнерів для розвитку банківської справи в Україні;
- підвищення ефективності здійснення банківських операцій; поліпшення якості обслуговування клієнтів;
- робота над підвищенням фінансової грамотності населення;
- постійна увага до підвищення кваліфікації персоналу банку.

Однак є ризики, пов'язані зі швидким зростанням частки іноземного капіталу в банківській системі. Так, недоліками, які пов'язані з проникненням іноземного капіталу в банківський сектор України, є:

- посилення залежності національної банківської системи від іноземного капіталу, що загрожує економічній, політичній і фінансовій незалежності країни;
- збільшення конкурентного тиску на вітчизняних учасників банківського ринку;
- підвищення системного ризику в країні внаслідок перенесення наслідків економічних та фінансових криз з інших країн;
- ускладнення контролю з боку Національного банку України як органу банківського регулювання та нагляду за операціями банків з іноземним капіталом, рухом грошей, іноземної валюти та капіталу;
- ризик появи в країні банків з ненадійною репутацією, які матимуть на меті отримання прибутку від спекулятивних операцій, стимулювання споживання та імпорту;
- недостатньо активне використання іноземного капіталу для кредитування реального сектору економіки.

На протязі останніх років ситуація банківського сектора України залишається кризовою. Значне банкрутство банків відобразилося на їх фінансових результатах, а також на зниженні довіри до банківської системи.

Тому доцільно привести у відповідність вітчизняне банківське законодавство до європейських і світових стандартів ведення банківського бізнесу та на законодавчому рівні обмежити участь іноземного капіталу у банківській системі України.

Діяльність банків протягом 2012-2013 років характеризувалася ефективністю діяльності. Так прибуток по системі банків за 2012 рік становив 7304 млн. грн., а за 2013 рік – 1436 млн. грн. У 2012–2013 роках банками України було досягнуто додатного рівня рентабельності активів відповідно 0,45 %, 0,12 % та рентабельності капіталу – 3,03 %, 0,81 % (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Результати діяльності банків України за 2010-2018 роки*

(млн грн.)

№ з/п	Назва показника	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1.	Доходи	136848	142778	150449	168888	210201	199193	190691	178054	204554
2.	Витрати	149875	150486	145550	167452	263167	265793	350078	204545	182215
3.	Результат діяльності	-13027	-7708	4899	1436	-52966	-66600	-159388	-26491	22339
4.	Рентабельність активів, %	-1,45	-0,76	0,45	0,12	-4,07	-5,46	-12,60	-1,93	1,69
5.	Рентабельність капіталу, %	-10,19	-3,64	3,03	0,81	-30,46	-51,91	-116,74	-15,84	14,67

* Складено на основі джерела: *Офіційний сайт Національного банку України*. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415.

Діяльність банків України залишається збитковою і низькорентабельною. У 2010-2011, 2014-2017 роках банківські установи отримали значні збитки. За даний період значення показників рентабельності активів і рентабельності капіталу були від'ємними, що свідчить відповідно про неефективне розміщення банками ресурсів і використання капіталу.

У 2018 році платоспроможні банки отримали 22339 млн грн. чистого прибутку. Останнього разу банківська система була прибутковою у 2013 році, коли її прибуток становив 1436 млн грн. (див. табл. 3.6).

Суттєве зростання прибутковості банківської системи у 2018 році стало можливим за рахунок зменшення відрахувань у резерви при стабільному зростанні процентного та комісійного доходів. Зокрема, обсяг відрахувань банками у резерви скоротився більш як удвічі – з 49,2 млрд. грн. у 2017 році до 23,7 млрд. грн. у 2018 році. Водночас чистий процентний та комісійний доходи банківської системи збільшились загалом на 38 %¹⁵.

Таким чином, результати аналізу вказують, що у банківській системі України останніми роками простежуються кількісні та якісні тенденції, які відображають як позитивні, так і негативні характеристики розвитку діяльності банківських установ.

¹⁵ Офіційний сайт Національного банку України

На протязі останніх років ситуація банківського сектора України залишалася кризовою.

У 2013-2018 роки кількість банків в Україні зменшилася на 101, зі 179 банків, які мали банківську ліцензію в 2013 році, до 78 банків на 1 січня 2019 року. Значне банкрутство банків відобразилося на їх фінансових результатах, а також на зниженні довіри до банківської системи.

Діяльність банків України залишається збитковою і низькорентабельною. У 2010-2011, 2014-2017 роках банківські установи отримали значні збитки. За даний період значення показників рентабельності активів і рентабельності капіталу були від'ємними, що свідчить відповідно про неефективне розміщення банками ресурсів і використання капіталу.

Недоліки показують, що основні цілі розвитку банківської системи України – підвищення ролі в економіці, забезпечення надійності, фінансової стійкості, стабільності, ефективності функціонування та конкурентоспроможності, нині ще не досягнуто.

Причини, які викликали вищезазначені негативні наслідки діяльності банківської системи України, можна поділити на зовнішні і внутрішні.

До зовнішніх причин можемо віднести:

- 1) загострення кризи реальної економіки й передусім у сфері виробництва;
- 2) недосконалість політики Національного банку України щодо банківських установ, зокрема недоліки ефективного банківського нагляду;
- 3) недостатня капіталізація банківських установ;
- 4) низький рівень кредитоспроможності позичальників банків;
- 5) втрата довіри до банківських установ.

Внутрішні причини, це перш за все:

- 1) відсутність виробленої стратегії і тактики роботи банків в умовах фінансово-економічної кризи;
- 2) низька якість кредитного портфеля банківських установ.

Недостатня оперативність та ефективність контролю з боку банківського нагляду Національного банку України за діяльністю банківських установ не дозволив вчасно виявити і допомогти банкам-банкрутам.

У процесі подальшого поглиблення банківської реформи з метою всебічного зміцнення та очищення банківської системи, забезпечення на ділі її ефективної підтримки з боку держави необхідно розглядати питання не лише зменшення кількості банків, але й якісного розвитку банківської системи України. Зменшення кількості банківських установ, зокрема віднесення їх до категорії неплатоспроможних, відкликання ліцензії та ліквідація, має відбуватися з використанням зарубіжного досвіду. З боку держави необхідно проводити не політику ліквідації банківських установ, як зазначають в Національному банку України – очищення банківської системи, а політику реструктуризації і реорганізації через їх злиття і поглинання, і спільних зусиль як Національного банку України, так і уряду

В Україні великі обсяги за простроченими кредитами банків та високі темпи їх зростання. Банківські установи мають використовувати досвід зарубіжних банків у процесі кредитування позичальників, аби процент неповернення кредитів був якомога нижчим.

Для забезпечення стабільного функціонування та розвитку банківської систе-

ми, покриття ризиків у діяльності банків, зокрема кредитного, підвищення конкурентоспроможності, рівень капіталізації банків залишається недостатнім. Одним із способів підвищення рівня капіталізації банків є процеси їх реорганізації шляхом злиття і поглинання.

До 2024 року мінімальний розмір статутного капіталу банків в Україні повинен досягти 500 млн. грн., або приблизно 16,97 млн. євро. (за курсом Національного банку України станом на 27 травня 2019 року, 1 євро – 29,47 грн.), що в 3,39 рази перевищує вимоги, встановлені в країнах Європейського Союзу. Так, в Польщі мінімальний розмір статутного капіталу банку становить 5 млн. євро. Тому пропонуємо прийняти зміни до статті 31 Закону України «Про банки і банківську діяльність» і зменшити мінімальний розмір статутного капіталу банків до 170 млн. грн., або 5 млн. євро в гривневому еквіваленті, відповідно до вимог, які встановлені в Європейському Союзі, сучасного рівня розвитку економіки, валютного курсу та стану забезпечення власним капіталом вітчизняних банківських установ.

В Україні всі банки створені у формі публічного акціонерного товариства і немає жодного кооперативного банку, хоча законодавством дана організаційно-правова форма передбачена¹⁶.

Підвищення мінімального розміру статутного капіталу призведе до зменшення кількості банків в Україні, особливо малих. Тому пропонуємо диференціювати мінімальний розмір статутного капіталу для банків залежно від їх організаційно-правової форми. Зокрема, для банків, які створені у формі кооперативного банку встановити мінімальний розмір статутного капіталу на рівні від 30 млн. грн. до 147,35 млн. грн., або в гривневому еквіваленті від 1 до 5 млн. євро, відповідно до вимог Європейського Союзу.

Глибоку банківську кризу в Україні можна подолати як банківськими заходами, так і у сфері реальної економіки, на основі взаємодії органів державної влади, Національного банку України, банківських установ з врахуванням польського досвіду. В умовах банківської кризи, коли значна кількість банків оголошується неплатоспроможними та ліквідується, необхідним є вивчення зарубіжного досвіду та подальший пошук напрямів реформування банківської системи України для зменшення банкрутства банків.

3.4.2. Фінансова система України

Рівень функціонування банківської системи має значний вплив на розвиток та сучасний стан фінансової системи країни¹⁷.

Негативні зміни у банківській системі, які відбуваються останніми роками негативно впливають на стан та перспективи розвитку фінансової системи України.

Фінансова система – сукупність фінансових операцій, які проводяться суб'єктами фінансової діяльності з використанням певного фінансово-кредитного механізму. Розгляд фінансової системи за складом суб'єктів передбачає визначення підсистем такої діяльності. Такими підсистемами є державні фінанси, фінанси не-

¹⁶ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III

¹⁷ Сиволап Л. А. Сучасний стан фінансової системи в Україні. Проблемні питання економіки України та її регіонів, с. 51

державних підприємств і установ, фінанси громадян, фінанси спільних підприємств, фінанси закордонних юридичних і фізичних осіб та ін. В свою чергу, кожен із наведених елементів охоплює певний комплекс фінансових операцій. Зокрема, до складу державних фінансів входять державний бюджет, фінанси державних цільових фондів, державний кредит, фінанси державних підприємств і установ та ін.¹⁸

Фінансову систему держави можна розглядати у кількох аспектах: з однієї сторони як сукупність фінансових інститутів, кожний з яких сприяє утворенню та використанню відповідних централізованих та децентралізованих фондів коштів для здійснення фінансової діяльності держави, тобто діяльності з приводу мобілізації, розподілу та використання централізованих та децентралізованих фондів коштів для виконання завдань і функцій держави та органів місцевого самоврядування (інституційний та функціональний підходи). З іншого боку (в організаційному аспекті), фінансову систему можна розглядати як сукупність органів державної влади та місцевого самоврядування, які здійснюють у межах своєї компетенції керівництво фінансовою діяльністю держави та підприємств, установ, організацій, що беруть у ній участь. Якщо характеризувати фінансову систему з позицій економіки, то вона буде значно ширшою і включатиме державні фінанси (бюджет держави, фонди цільового призначення, державний кредит, фінанси державних підприємств), фінанси суб'єктів господарювання, міжнародні фінанси (валютний ринок, фінанси міжнародних організацій, фінансові інституції) та фінансовий ринок (кредитний ринок, ринок грошей, ринок капіталів, а також ринок цінних паперів (фондовий ринок)) тощо¹⁹.

За допомогою фінансових показників, які представлено у Звіті про Державної фіскальної служби України за 2018 рік розглянемо сучасний стан фінансової системи України²⁰.

У 2018 році доходи Зведеного бюджету України становили 1179,4 млрд. грн. Державна фіскальна служба забезпечує найбільшу частку доходів Зведеного бюджету України – 84,7 % (рис. 3.8).

Рис. 3.8. Структура доходів Зведеного бюджету України, %

Побудовано на основі джерела: *Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік, с. 2.*

¹⁸ Малютін О. К. Фінансова система та її значення в економічному розвитку України

¹⁹ Кименко К. В. Актуальні проблеми модернізації фінансової системи України

²⁰ Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік

Зокрема, в 2018 році до Зведеного бюджету України забезпечено надходження 999,1 млрд. грн. (див. рис. 3.8), що на 158,0 млрд. грн., або на 18,8 %, більше ніж у 2017 році.

До державного забезпечено надходження (сальдо) 768,6 млрд. грн., що на 117,0 млрд. грн., або на 18,0 %, більше ніж за 2017 рік.

Надходження платежів до загального фонду державного бюджету склали 729,4 млрд. грн. (рис. 2.9), до спеціального – 39,1 млрд. грн.

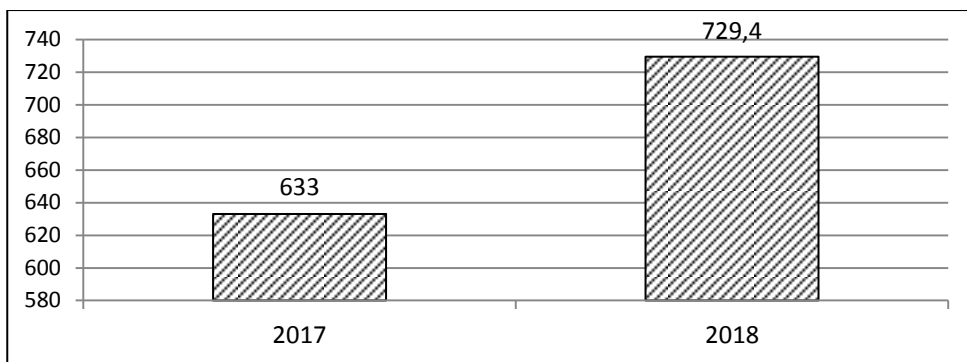

Рис. 3.9. Динаміка надходжень платежів (сальдо) до загального фонду державного бюджету за 2017-2018 рр., млрд. грн.

Побудовано на основі джерела: *Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік, с. 2.*

Надходження податкових платежів до загального фонду державного бюджету склали 390,6 млрд. грн., що на 61,5 млрд. грн., або на 18,7 %, більше, ніж за 2017 р.

За митними платежами до загального фонду державного бюджету надійшло 388,8 млрд. грн., що на 35,0 млрд. грн., або на 11,5 %, більше, ніж за 2017 рік.

Індикативні показники Міністерства фінансів України виконано на 99,1 %, у т.ч. за податковими надходженнями на 99,5 %, за митними на 98,6 %. Ненадходження склали 6,7 млрд. грн.

У повному обсязі виконано завдання Міністерства фінансів України з ²¹:

- податку на прибуток підприємств – 118,5 % (плюс 14,9 млрд. грн.);
- податку та збору на доходи фізичних осіб – 100,7 % (плюс 0,6 млрд. грн.);
- рентної плати за користування радіочастотним ресурсами – 103,2 % (плюс 0,1 млрд. грн.) та ін.

З початку 2018 року платниками податків на рахунки відшкодовано 131,7 млрд. грн. податку на додану вартість.

До місцевих бюджетів надходження платежів склали 259,7 млрд. грн., з них 230,5 млрд. грн., або 88,7 %, забезпечені Державною фіскальною службою. Темп росту надходжень до 2017 року становить 121,6 % (плюс 41,0 млрд. грн.).

Надходження єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (єдиний внесок) склали 228,0 млрд. грн. Порівняно з 2017 роком надходження єдиного внеску збільшились на 47,2 млрд. грн.

²¹ Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік, с. 2

За оперативними даними митної статистики, загальний зовнішньоторговельний обіг за 2018 рік склав 104,2 млрд. дол. США.

Імпорт товарів склав 56,9 млрд. дол. США (рис. 3.10) та порівняно з 2017 роком зріс на 14,9 %, або на 7,3 млрд. дол. США.

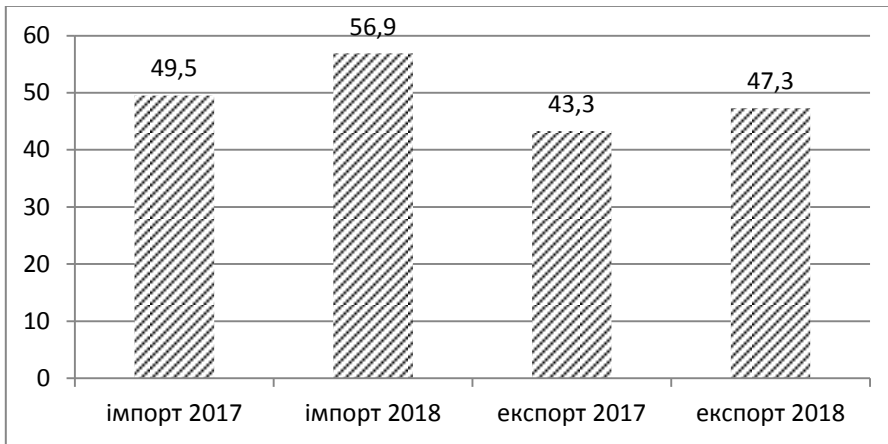

Рис. 3.10. Динаміка товарообігу в 2017-2018 рр., млрд. дол. США*

* Побудовано на основі джерела: *Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік, с. 3.*

Експорт товарів склав 47,3 млрд. дол. США (див. рис. 3.10), що на 4,0 млрд. дол. США, або на 9,3 %, більше, ніж за 2017 рік. Зовнішньоторговельний обіг України здійснювався з партнерами з 225 країн світу.

Основна частка зовнішньої торгівлі України орієнтується на ринки країн Європейського Союзу (ЄС) та Співдружності Незалежних Держав (СНД). На країни ЄС доводиться 42 % експорту й 43 % імпорту, тоді як на країни СНД відповідно 15 % та 23 %.

Розвиток сучасної фінансової системи Україна, що відповідає вимогам ринку, можливо при виконанні таких основних умов:

- формування фінансової системи, яка має достатні обсяги фінансових ресурсів, що функціонують в реальному і фінансовому секторах економіки;
- досягнення результативності шляхом оптимального розміщення, раціонального та ефективного використання фінансових ресурсів;
- забезпечення стабільного розвитку економіки шляхом ефективного використання системних підходів до проведення грошово-кредитної політики Національного банку України та фіскально-бюджетної політики Міністерства фінансів України.

Література:

1. Історія Тернополя: центр міста та приїзд архієпископа. URL: <http://lyra.com.ua/2015/08/11/istoriya-ternopolya-tsentr-mista-ta-prijzd-arhiknyazya>. (дата звернення: 07.05.2019).
2. Банки у м. Тернопіль. URL: <https://bankchart.com.ua/spravochniki/otdeleniya/31>. (дата звернення: 07.05.2019).
3. Гроші та кредит: підр. / за ред. О. В. Дзюблюка. Тернопіль : ТНЕУ, 2018. – 892 с.

4. Чайковський Я. І., Чайковська І. Я. Аналіз розвитку банківських систем України та Польщі: 2009-2017 роки. Економічний аналіз : зб. наук. праць. Тернопільський національний економічний університет; редкол. : О. В. Ярошук (голов. ред.) та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «Економічна думка», 2017. Том 27. № 3. С. 134-143.

5. Офіційний сайт Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415. (дата звернення: 07.05.2019).

6. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. Дата оновлення 01.01.2019. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення: 29.05.2019).

7. Сиволап Л. А. Сучасний стан фінансової системи в Україні. Проблемні питання економіки України та її регіонів. 2016. № 3 (25). С. 50-55. URL: <https://economics.opu.ua/files/archive/2016/No3/50.pdf>. (дата звернення: 22.05.2019).

8. Малютін О. К. Фінансова система та її значення в економічному розвитку України. Фінанси України. 2014. № 4. С. 97-100.

9. Кименко К. В. Актуальні проблеми модернізації фінансової системи України. Електронне фахове видання «Ефективна економіка». 2015. №7. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4190>. (дата звернення: 27.05.2019).

10. Звіт Державної фіскальної служби України за 2018 рік. URL: <http://sfs.gov.ua/data/files/240396.pdf>. (дата звернення: 29.05.2019).

3.5. ОСВІТА ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Тернопільська область володіє значимим науково-освітнім і культурно-мистецьким потенціалом, який включає в себе як великі надбання минулого, так і сучасні здобутки в усіх сферах духовного життя.

Освіта підростаючого покоління є основою духовного розвитку нашої держави в сучасних умовах, створення інтелектуального потенціалу, що має забезпечити Україні гідне місце у світовій спільноті.

3.5.1. Дошкільна освіта

Необхідною і найоптимальнішою можливістю підготовки дитини до навчання в школі і, насамперед, до реального життя є дошкільна освіта. Законом України від 05.09.2017 № 2145-VIII «Про освіту» у Статті 11. Дошкільна освіта зазначено:

1. Метою дошкільної освіти є забезпечення цілісного розвитку дитини, її фізичних, інтелектуальних і творчих здібностей шляхом виховання, навчання, соціалізації та формування необхідних життєвих навичок.

2. Діти старшого дошкільного віку обов'язково охоплюються дошкільною освітою відповідно до стандарту дошкільної освіти.

3. Відповідальність за здобуття дітьми дошкільної освіти несуть батьки.

4. Батьки самостійно обирають способи та форми, якими забезпечують реалізацію права дітей на дошкільну освіту.

5. Органи місцевого самоврядування створюють умови для здобуття дошкільної освіти шляхом: формування і розвитку мережі закладів освіти; замовлення підготовки педагогічних працівників; реалізації освітніх програм неформальної освіти для батьків; проведення інших заходів.

6. Порядок, умови, форми та особливості здобуття дошкільної освіти визначаються спеціальним законом.

Дошкільна освіта є обов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти в Україні. Це – цілісний процес, спрямований на:

забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб; формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду.

Обласне управління освіти і науки і його районні відділи працюють над вирішенням наступних, завдань у *дошкільній освіті*:

- відновлення роботи дошкільних навчальних закладів, насамперед у сільській місцевості;
- максимальне охоплення освітою дітей старшого дошкільного віку;
- створення необхідних умов для здобуття дітьми якісної дошкільної освіти; збільшення кількості навчально-виховних комплексів «дошкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад»;
- формування дошкільних груп для організації ранньої корекції та лікувально-відновлювальної роботи;
- запровадження соціально-педагогічного патронату сімей, які виховують дітей з вадами розвитку.

З метою забезпечення однакового доступу дітей до здобуття дошкільної освіти на початок 2019 року в Тернопільській області функціонувало 597 закладів дошкільної освіти (далі – ЗДО), загальною кількістю 28731 місць. У тому числі у міських поселеннях нараховується 107 ЗДО (14661 місце), а у сільських – 490 ЗДО (14070 місць). [9].

Упродовж останніх 10 років кількість дошкільних закладів освіти в області постійно збільшується.

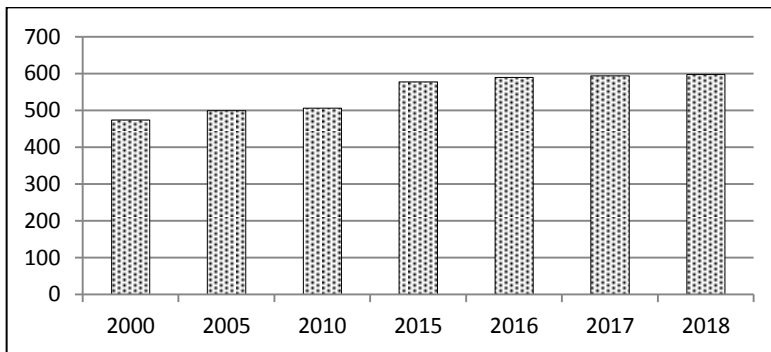

Рис. 3.11. Кількість закладів дошкільної освіти в Тернопільській області, одиниць

Однак, дошкільні навчальні заклади перевантажені, оскільки на кінець 2018р. в них виховувалося 31 405 дітей, що на 2674 особи більше, ніж оптимально могли прийняти діючі ЗДО. Це, насамперед, стосується міських ЗДО, в яких на даний час освітнім процесом охоплено 19756 дітей дошкільного віку, в розрахунку 134 дитини на 100 місць. У сільській місцевості навпаки, 2421 місце не зайняте, відповідно

на 100 місць ЗДО припадає 80 дітей.

Варто зауважити, що різними формами дошкільної освіти в Тернопільській області (2018р.) охоплено лише 59% дітей віком від 3 до 6 років (без урахування дітей у групах короткотривалого перебування). У міських поселеннях – 84%, у сільських – 39%. [9]

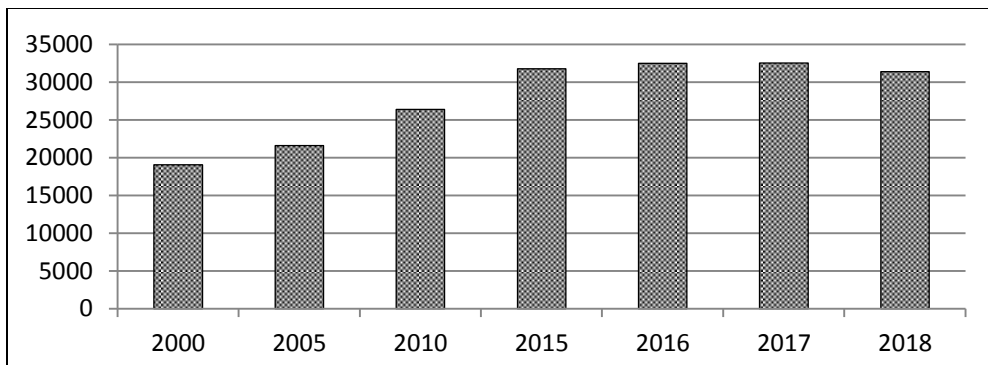

Рис.3.12. Кількість дітей у закладах дошкільної освіти Тернопільської області

Всі діти 5-річного віку відвідують дошкільні заклади.

Зростання рівня охоплення дітей відповідного віку дошкільною освітою буде забезпечується шляхом відновлення в області мережі дитячих садків, насамперед, у звільнених від оренди приміщеннях та будівництва нових закладів дошкільної освіти.

У 2018 році в області відкрито 3 заклади дошкільної освіти та 2 навчально-виховні комплекси, 4 додаткові групи в постійно діючих закладах дошкільної освіти та 4 групи з короткотривалим перебуванням дітей. Фактично створено нових 530 місць.

У 2019 році відкрито 3 ЗДО (60 місць) та 3 додаткові групи в постійно функціонуючих ЗДО (55 місць), що дало змогу додатково створити 115 місць.

У 3 дошкільних навчальних закладах освіти функціонують 17 санаторних груп, в яких виховуються діти з порушенням слуху, мови, зору, інтелекту, опорно-рухового апарату, затримкою психічного розвитку.

3.5.2. Школи та інтернатні заклади освіти

У 2018/2019 навчальному році для задоволення освітніх потреб населення в Тернопільській області функціонує 726 денних *закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО)* Міністерства освіти і науки України, в яких навчається 109600 учнів та 2 вечірніх школи – 500 учнів.

Порівняно з минулим навчальним роком кількість ЗЗСО в області зменшилася на 36. Однак, загальна кількість учнів збільшилася на 2100 осіб.

Освітній процес у закладах загальної середньої освіти забезпечує 16589 учителів. Їх кількість порівняно з 2017/2018 н.р. зменшилася на 330 осіб.

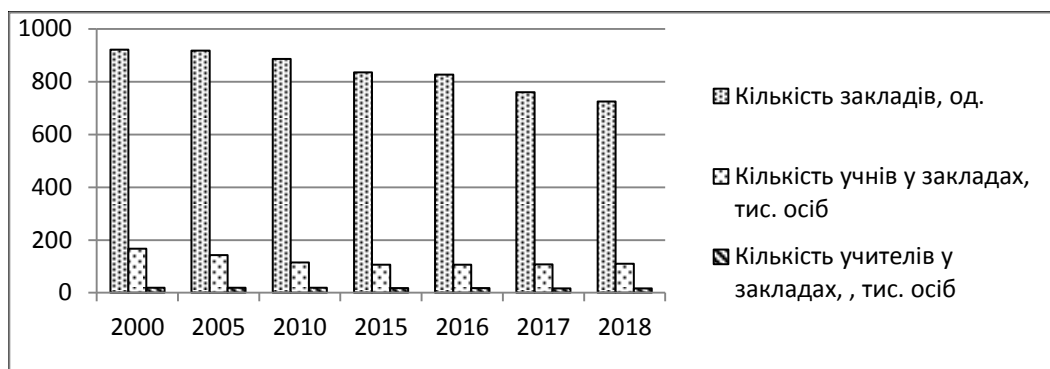

Рис.3.13. Заклади загальної середньої освіти Тернопільської області

В області працюють заклади нового типу: гімназії, ліцеї, колегіуми, навчально-виховні комплекси (табл.3.7).

Таблиця 3.7

**Заклади загальної середньої освіти в Тернопільській області
(станом на 2018/2019 н.р.*) [9]**

	ЗЗСО I ст	ЗЗСО I-ІІст.	ЗЗСО I-ІІІст.	вечірні школи	гімназії	ліцеї	колегіуми	навчально- виховні комплекси
Кількість навчальних закладів	127	299	292	2	14	8	3	122
Кількість учнів (осіб)	3600	20300	84300	500	4993	2202	147	14558
Кількість учителів (осіб)	13183				555	307	126	2418

*За даними управління освіти і науки Тернопільської обласної державної адміністрації; на початок навчального року.

В об'єднаних територіальних громадах функціонують 242 заклади загальної середньої освіти (33,5%), де навчаються 31,6 тис. школярів (29%).

Кожна четверта сільська школа області є малокомплектною. У зв'язку зі складною демографічною ситуацією минулих років продовжується функціонування 160 малокомплектних шкіл (21,1% від їх загальної кількості). Залишається проблемним питання неефективного й нерационального витрачання коштів освітньої субвенції на функціонування навчальних закладів, особливо в об'єднаних територіальних громадах. Кошти розподіляються не з метою їх вкладення в освіту учня, а з метою утримання, необґрунтованого збереження, забезпечення існування за будь-яких умов тих малочисельних закладів, які далеко не надають учням якісних освітніх послуг.

Забезпеченню рівного доступу дітей до якісної освіти у сільській місцевості сприяє створення опорних закладів освіти, забезпечення якісного освітнього процесу в них. У 2016 році функціонувало в області 12 опорних шкіл, 32 їх філії, де навчались 8538 учнів; у 2017 році – 24 опорних школи (61 філія, 10175 учнів); у 2018 році – 29 опорних шкіл (70 філій, 12893 учні). Станом на 1 квітня 2019 року функціонує 32 опорні заклади та їх 77 філій, у яких навчаються 13 625 учнів. В опорних школах є 36 інклюзивних класів, у яких створено відповідні умови для

навчання 40 дітей з особливими освітніми потребами. [11]

Впровадження Нової української школи – ключова реформа освіти області. Її головна мета – це висока якість освіти, а головне завдання – формування свідомих, суспільно активних громадян, здатних забезпечити економічне зростання і культурний розвиток області, країни.

З 1 вересня 2018 року набрав чинності новий Державний стандарт початкової загальної середньої освіти, який покликаний змінити сутність української школи та ґрунтується на таких принципах: презумпція талановитості дитини; цінність дитинства; радість пізнання; розвиток особистості; здоров'я та безпека. Саме в таку Нову українську школу пішли першокласники 2018/2019 навчального року. В області функціонує майже 800 перших класів, у яких навчається більше 12 тис. учнів. Важливі вимоги поставив перед закладами загальної середньої освіти Закон України "Про повну загальну середню освіту", який прийнятий у січні 2020р.

Передумови для інтегрування дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю, у загальноосвітній простір створює запровадження інклюзивного навчання в області. На сьогодні в області проживає більше 13 тис. дітей з порушеннями психофізичного розвитку. У 2018/2019 н.р. інклюзивною освітою охоплено 261 дитину у 190 інклюзивних класах. 105 закладів загальної середньої освіти та 32 дитини у 15 інклюзивних групах (192 посади асистентів вчителя та 15 посад асистентів вихователя). В області функціонують 17 інклюзивно-ресурсних центрів і 1 обласний ресурсний центр з підтримки інклюзивної освіти. [11].

У Тернопільській області здійснюються заходи щодо удосконалення *освітньої інтернатної системи* та її модернізації. Так, для задоволення освітніх запитів дітей, які потребують державної підтримки, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, хворих дітей, яким необхідне тривале лікування та реабілітація, обдарованих дітей в області створено оптимальну мережу навчальних закладів інтернатного типу: 10 з них обласного підпорядкування (6 спеціальних, у тому числі 2 навчально-реабілітаційні центри, 3 санаторних школи-інтернати, дитячий будинок для дітей шкільного віку, лицей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою, колегіум-інтернат з поглибленим вивченням предметів духовно-просвітницького спрямування, загальноосвітня школа-інтернат з поглибленим вивченням трудового навчання із спеціальними класами).

У 2008 р. розпочав діяльність колегіум-інтернат «Знамення» із поглибленим вивченням предметів духовно-просвітницького спрямування для дівчат у с. Зарванниця Тербовлянського району та колегіум-інтернат такого ж спрямування для хлопців у Бучачі. В 2009 р. на базі школи-інтернату в смт.Коропець Монастирського району відкрито обласний лицей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою. Цей заклад розрахований передусім на навчання юнаків, які згодом зможуть навчатися у військових училищах.

Станом на 2019 р. в Тернопільській області функціонують наступні інтернатні заклади:

Інтернатні заклади

Спеціальні загальноосвітні школи-інтернати

1. Заклад освіти І–ІІІ ступенів "Тернопільський обласний навчально- реабілітаційний центр”;

2. Новосільський обласний спеціальний навчально - виховний комплекс;
3. Обласний заклад освіти «Заліщицький обласний багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр»;
4. Тербовлянський навчально-виховний комплекс;
5. Тербовлянський навчально-реабілітаційний центр;
6. Тернопільська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів Тернопільської обласної ради.

Загальноосвітні школи-інтернати

7. Бережанська обласна комунальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів з поглибленим вивченням трудового навчання;
8. Волинський ліцей імені Нестора Літописця Кременецької районної ради Тернопільської області;
9. Колегіум-інтернат «Знамення» з поглибленим вивченням предметів духовно-просвітницького спрямування у селі Зарваниця Тербовлянського району;
10. Коропецький обласний ліцей-інтернат з посиленою військово-фізичною підготовкою;
11. Чортківська спеціалізована школа-інтернат № 3 спортивного профілю I-III ступенів імені Романа Ільяшенка Чортківської міської ради Тернопільської області;

Санаторні школи-інтернати

12. Гримайлівська санаторна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів;
13. Збаразька санаторна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів Тернопільської обласної ради;
14. Струсівська санаторна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів Тернопільської обласної ради,

Школи-інтернати для дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування (дитячі будинки)

15. Тернопільський обласний комунальний дитячий будинок для дітей шкільного віку.

Заклади системи соціального захисту. Будинки-інтернати для дітей та молоді

16. Установа Тернопільської обласної ради «Мельнице-Подільський обласний комунальний дитячий будинок-інтернат»;
17. Петриківський обласний комунальний дитячий будинок-інтернат; Заклад системи охорони здоров'я.

Будинки дитини

18. Тернопільський обласний спеціалізований будинок дитини.

Заклад служби у справах дітей. Центри соціально-психологічної реабілітації дітей

19. Центр соціально-психологічної реабілітації дітей служби у справах дітей Тернопільської обласної державної адміністрації.

У 2018/2019 навчальному році в 6 спеціальних школах (школи-інтернати), навчально-реабілітаційних центрах та школах соціальної реабілітації області навчалось 900 вихованців з числа дітей соціально незахищених категорій, яким вкрай необхідна державна підтримка і психолого-педагогічна допомога. Їх кількість становить лише 0,8% від загальної кількості учнівського контингенту області.

Незважаючи на поширення інтеграційних процесів у системі освіти, інтернатні заклади продовжують забезпечувати конституційне право на якісну освіту, державну підтримку та соціальний захист найбільш уразливих категорій дитячого населення. Нині саме у таких навчальних закладах є можливість спеціально організувати освітній процес у комплексному поєднанні з корекційно-розвитковою роботою відповідно до особливостей психофізичного розвитку дітей, створити умови для допрофесійної та професійної підготовки дітей з інвалідністю.

Освітній процес інтернатних закладів спрямований на підготовку дитини до самостійного життя, де особливе місце посідає трудова і професійна реабілітація, здійснюється фахова підготовка за напрямками «взуттьовик з ремонту взуття», «швачка», «кравець», «кухар», «оператор комп'ютерного набору» відповідно до ліцензій Міністерства освіти і науки України.

З метою забезпечення ранньої соціальної реабілітації та відновного лікування дітей дошкільного віку відкрито дошкільні відділення на базі спеціальних та санаторних інтернатних закладів. Крім того, у трьох інтернатних закладах функціонують спеціальні класи для дітей зі зниженим зором, затримкою психічного розвитку, розумовою відсталістю, що дозволяє реалізувати індивідуальну освітню програму для дітей, які перебувають на диспансерному обліку.

Продовженням заходів з оптимізації мережі інтернатних закладів є їх реорганізація у сучасні заклади освіти. Зокрема у 2015 році здійснювалися організаційні заходи з проведення реорганізації у навчально-виховні комплекси Березанську обласну комунальну загальноосвітню школу-інтернат I-III ст. з поглибленим вивченням трудового навчання, Гримайлівську та Струсівську санаторні школи-інтернати у навчально-виховні комплекси відповідного профілю.

Для забезпечення навчання, виховання, надання корекційної допомоги дітям з порушеннями психофізичного розвитку в області функціонує система спеціальної освіти: спеціальні дошкільні навчальні заклади і школи, дошкільні групи і спеціальні класи, навчально-реабілітаційні центри та школи-інтернати, а також індивідуальна та інклюзивна форми навчання.

Виявлення, облік та надання рекомендацій щодо адекватної форми навчання дітей з особливими освітніми потребами здійснюють обласна, районні (міські) психолого-медико-педагогічні консультації.

Найбільш поширеною формою навчання дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, є спеціальні навчальні заклади, де створені найкращі умови корекційно-орієнтованого навчально-виховного, лікувально-відновного, реабілітаційного процесів, що безумовно сприяє послабленню або виправленню вад розвитку учня та максимальному використанню його збережених можливостей, а також індивідуальна форма навчання, де створюються умови організувати навчальний процес, орієнтований на індивідуальні фізіологічні можливості.

Спеціальні навчальні заклади, навчально-реабілітаційні центри є перехідною сходиною для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому середовищі. Завдяки вміло організованій роботі кваліфікованих спеціалістів дитина отримує відповідну корекційну допомогу, що дозволяє їй перейти на навчання за загальноосвітньою програмою або в інклюзивний клас.

На індивідуальній формі навчання здобувають спеціальну освіту учні, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. Не завжди є ефектив-

ною індивідуальна форма навчання дітей з особливостями розвитку. Це спричинено недостатньою кількістю педагогів, фахівців з корекційної освіти, які не володіють методикою корекційного навчання, програмовим матеріалом, відсутністю корекційного обладнання. У зв'язку з цим, впродовж навчання учень не отримує належної освітньої підготовки і врешті залишається ізольованим від суспільства.

Засобом підвищення ефективності роботи шкіл за останні роки стало зовнішнє незалежне оцінювання результатів навчальної діяльності учнів у формі тестування. Впровадження такого освітнього вимірювання якості знань і вмінь стимулює інноваційні підходи у роботі загальноосвітніх закладів.

На сьогоднішній день розроблена обласна та районні програми розвитку профільної школи. Сформована мережа закладів нового типу, кожен з яких має свою спеціалізацію. Цьому передувало ґрунтовне дослідження багаторічного досвіду діяльності спеціалізованих шкіл і класів з поглибленим вивченням окремих предметів, історії ліцеїв та гімназій у Галичині. Найбільше старшокласників зосереджені на виборі технологічного напрямку у профільному навчанні, менше на філологічному, природничо-математичному, суспільно-гуманітарному, спортивному і художньо-естетичному.

В області склалась певна система пошуку, відбору і розвитку здібної та обдарованої шкільної молоді. Нині у 3 колегіумах, 14 гімназіях і 8 ліцеях різних форм власності і підпорядкування навчаються 7342 учні. Результативність діяльності закладів нового типу підтверджують такі цифри: понад 90% випускників ліцеїв і гімназій щороку вступають у вітчизняні вузи, а дехто і поза межі України. Майже 2/3 переможців III і IV етапів Всеукраїнських учнівських олімпіад навчаються в гімназіях та ліцеях області.

На базі закладів нового типу розгорнуто широкомасштабну експериментальну роботу щодо запровадження нового змісту навчання та інноваційних педагогічних технологій, втілюються нові форми роботи з учнями, запроваджуються інноваційні підходи до оцінювання навчальних досягнень вихованців, розробляються та експериментально перевіряються нові спецкурси і факультативи.

3.5.3. Позашкільні навчальні заклади

Позашкільна освіта забезпечує розвиток здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних компетентностей, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності, яка може здобуватися одночасно із здобуттям дошкільної, повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та фахової передвищої освіти.

Компетентності, здобуті за програмами позашкільної освіти, можуть враховуватися та визнаватися на відповідному рівні освіти.

За даними статистичних звітів станом на 01.01.2020 р. в Тернопільській області організованим змістовним дозвіллям учнівської молоді займається 41 позакласний заклад. В них функціонує 1673 гуртки, якими охоплено 24297 вихованців. Це становить 54,7 % (у 2019 р. – 56,7%, у 2017 р. - 85,4%) від загальної кількості дітей шкільного віку (без закладів позашкільної освіти Міністерства культури й Міністерства молоді і спорту та без ДЮСШ системи МОН).

Крім того, у загальноосвітніх навчальних закладах області працює 2 435 гуртків і секцій, у яких навчально-виховною роботою охоплено 37 193 учні, що становить 34% від їх загальної кількості в області.

Заклади позашкільної освіти Тернопільської області

- Кременецький районний центр дитячої творчості;
- Почаївський будинок дитячої творчості;
- Лановецький міський комунальний будинок дитячої та юнацької творчості;
- Монастириський будинок творчості;
- Підгаєцький центр дитячої та юнацької творчості Підгаєцької районної ради
- Комунальний заклад Скалатської міської ради Підволочиського району Тернопільської області «Скалатський будинок школярів»;
- Микулинецький районний центр туризму, краєзнавства і екскурсій учнівської молоді;
- Великобірківський будинок творчості школяра;
- Великоглибочецький будинок технічної творчості школяра;
- Тернопільський обласний еколого-натуралістичної центр учнівської молоді;
- Тернопільський обласний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді;
- Тернопільський обласний центр науково-технічної творчості школярів та учнівської молоді;
- Комунальний заклад Тернопільської міської ради Дитяча хорова школа «Зоринка»;
- Комунальний заклад Тернопільської міської ради «Школа народних ремесел»;
- Комунальний заклад Тернопільської міської ради «Станція юних техніків»;
- Комунальний заклад Тернопільської міської ради «Центр творчості дітей та юнацтва»;
- Тернопільське обласне територіальне відділення Малої академії наук України (МАН).

В умовах фінансової кризи та посилення процесів децентралізації створюється реальна загроза існуванню системи позашкільної освіти в області. Система позашкільної освіти відчуває гострий дефіцит в сучасному обладнанні, інвентарі, комп'ютерній техніці, Інтернет зв'язку, особливо для реалізації високотехнологічних програм: інженерних, науково-технічних, дослідницьких, винахідницьких. Тому необхідно не тільки зберегти мережу позашкільних навчальних закладів, а й модернізувати і осучаснювати матеріально-технічну базу і, таким чином, збільшити відсоток охоплення дітей та молоді позашкільною освітою.

З метою залучення учнів міської та сільської місцевості Тернопільської області до науково-дослідницької роботи, відкрито 16 філіалів обласного відділення *Малої Академії Наук* (МАН) України.

У формуванні навичок інтелектуальної праці, забезпеченні умов для їх креативної самореалізації у різних напрямках науково-дослідницької роботи, професійному самовизначенню, сприяє діяльність у багатьох загальноосвітніх закладах області наукових товариств учнів (НТУ), серед яких: НТУ «До глибин» при Тернопільській гімназії ім. І. Франка, НТУ «Ерудит» Бучацького ліцею, НТУ імені Богдана Лепкого Бережанської гімназії ім. Богдана Лепкого, НТУ «Інтелект» зага-

льноосвітньої школи I-III ступенів смт. Гусятин, НТУ «Docendo discimus» Тернопільської класичної гімназії, НТУ «Інтелектуал» спеціалізованої школи I-III ступенів ім. О.С. Маковея з поглибленим вивченням інформаційних технологій та технологічних дисциплін м. Заліщики, НТУ «Пошук» Заліщицької державної гімназії, НТУ «Прометей» Тербовлянського НВК, НТУ «Ерудит» Підгасцької гімназії, НТУ Улашківської ЗОШ I-III ст. Чортківського району, НТУ Чортківської ЗОШ I-III ст. № 5, НТУ «Юні дослідники історії» загальноосвітньої школи I-III ступенів с. Гадинківці Гусятинського району, НТУ «VERITAS» спеціалізованої ЗОШ I-III ст. з поглибленим вивченням іноземних мов смт. Залізці Зборівського району, НТЛ «Горизонти» Кременецького ліцею імені Уласа Самчука, НТУ «Думка» Зборівської державної української гімназії ім. Романа Завадовича.

Школою любові до природи, праці та краси є **Тернопільський обласний центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді**. Це позашкільний навчальний заклад, що є складовою безперервної освіти і спрямований на розвиток здібностей та обдарувань учнівської молоді, задоволення її інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні. Він, як профільний позашкільний заклад, є координаційним центром інструктивно-методичної, природоохоронної та дослідницької роботи педагогів, юнатів, учнів закладів загальної і позашкільної освіти області.

До послуг вихованців центру пропонуються гуртки різного напрямку еколого-натуралістичного профілю: квітково-декоративний напрямок (Юні квітникарі-аранжувальники, Любителі зеленої архітектури, Фітодизайн, Юні квітникарі), біологічний напрямок, зоолого-тваринницький напрямок, валеологічний напрямок, народознавчий напрямок, екологічний напрямок, декоративно-прикладний напрямок.

Сучасний профільний позашкільний освітній заклад, який фахово задовольняє бажання дітей та підлітків подорожувати, переживати спорідненість себе з природою, гострі відчуття і пригоди у мандрах, пізнання довкілля, свого краю, його історії, культури – це **Тернопільський обласний комунальний центр туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді**.

У центрі працюють такі гуртки: водний туризм, географічне краєзнавство, Джура, історичне краєзнавство, літературне краєзнавство, пішохідний туризм, спортивний туризм, юні геологи-краєзнавці, юні екскурсіводи-краєзнавці, юні етнографи, юні спелеологи-краєзнавці. Гуртківці набувають особистісних компетентностей, а також спеціалізованих туристсько-краєзнавчих знань, умінь та навичок з географічного краєзнавства, туристської підготовки, фізичної культури та безпеки життєдіяльності.

Тернопільський обласний комунальний центр науково-технічної творчості школярів та учнівської молоді (ТОКЦНТТШУМ) робить вагомий внесок в організацію дозвілля дітей та учнівської молоді. У 2019р. у Тернопільській області діяло 8 районних і 2 міських станції юних техніків. У гуртках станцій діти займаються за сучасними напрямками технічної творчості. Це переважно: початкове технічне моделювання, комп'ютерна техніка і інформатика, радіоелектроніка, раціоналізаторство і конструювання, робототехніка, радіозв'язок і радіоспорт, тощо.

У роботі **центрів дитячої та юнацької творчості**, які працюють у містах та селищах міського типу Тернопільської області, крім науково-технічного, художньо-

естетичного, туристично-краєзнавчого напрямків, значне місце відведено військово-патріотичному вихованню учнівської та студентської молоді. Особлива увага звернута на виховання у молодого покоління поваги до історичного минулого держави, формування національної самосвідомості, історичної пам'яті. З цією метою школярі залучаються до відзначення Дня гідності та Свободи, Дня Соборності України, Дня захисника Вітчизни, Дня козацтва та УПА, вшанування пам'яті Героїв Крут, жертв Голодомору, історико-краєзнавчих акцій «Пам'ятаймо минуле заради майбутнього», «З попелу забуття», «Шляхами подвигу і слави» тощо.

Активізовано роботу молодіжних пошукових організацій, військово-патріотичних клубів із встановлення імен осіб, які загинули в лавах ОУН-УПА в рамках проведення обласних етапів Всеукраїнської історико-краєзнавчої акції «А ми тую славу збережемо», Всеукраїнської естафети пам'яті «Слава визволителям України».

У рамках виконання обласних заходів з військово-патріотичного виховання на 2015-2020 роки надається перевага активним формам роботи, а саме: суспільно-громадській діяльності з проведення благодійних акцій «Підтримай дітей Сходу», «Оберіг захисника України», «Назустріч мрії III», соціальним волонтерським практикам «Напиши лист солдату», «Ветеран живе поруч», проведенням політичного інформування, пошукової, дослідницької та проектної діяльності в рамках реалізації обласного проекту лідерів учнівського самоврядування області «Авангард» - «Книга звитяги Євромайдану і АТО», історичних реконструкцій, діяльності учнівських патріотичних клубів, роботи учнівських прес-центрів, проведенням флешмобів, акцій, фестивалів патріотичної пісні, прози та поезії, творів образотворчого мистецтва «Свята Покрова» тощо.

Важливу роль у формуванні в дітей та молоді національної приналежності, патріотизму, профілактики негативних явищ відіграє залучення їх до роботи у дитячих і молодіжних товариствах та об'єднаннях «Пласт», «Сокіл», «Молода Прогрес», «Козачата» та ін., діяльністю в яких охоплено понад 50% школярів загальноосвітніх шкіл. Учні навчальних закладів систематично беруть активну участь у тереновій грі «Легенди УПА», таборах-мандрівках «Стежками УПА», екскурсіях та походах до музею-комплексу УПА с. Антонівці Шумського району.

Загальноосвітні, позашкільні та професійно-технічні навчальні заклади Тернопільської області, районні ради старшокласників, обласна учнівська асоціація «Авангард» долучились до виконання обласного проекту «Слава не загине», що включає догляд за козацькими могилами, військовими меморіалами, похованнями українських січових стрільців, могилами новітніх героїв, що знаходяться на території місцевих громад

З метою запровадження державно-громадського управління освітою в області у 2007 році започатковано діяльність Ради старшокласників, створені й проводять активну роботу районні та обласна організація «Батьківський форум», що сприяє посиленню виховного впливу на учнівську молоддь.

Художньо-естетичному розвитку гуртківців позашкільних навчальних закладів сприяє їх участь в оглядах-конкурсах стрілецької та повстанської пісні, поезії, творів образотворчого мистецтва, технічної творчості, декоративно-прикладного та ужиткового мистецтва «Знай і люби свій край», дитячих театральних колективів «Овації», лялькових театрів, духовної пісні «Гімн Богу», народної іграшки, гумору і сатири тощо.

Значну увагу приділено відродженню народних традицій, звичаїв, обрядів, формування в учнівської молоді історичної пам'яті. Так, в області проведено фестивалі фольклорно-етнографічних колективів «Від Катерини до Стрітіння», хореографічних колективів «Український танець-увиванець», фестиваль шкільних духових оркестрів «Клич лицарів». Учні загальноосвітніх закладів беруть участь у щорічних всеукраїнських акціях «Колосок пам'яті», «Незгасима свічка», «Засвіти свічку» з нагоди вшанування жертв голодомору 1932-1933 рр.

Отже, у позашкільній освіті основна увага приділяється створення умов для забезпечення змістовного дозвілля учнів, перетворення позашкільних навчальних закладів у координаційні центри виховної та організаційно-масової роботи, посилення співпраці позашкільних навчальних закладів із загальноосвітніми, професійно-технічними закладами і вузами, установами та громадськими організаціями.

3.5.4. Професійно-технічні навчальні заклади

Оптимізація мережі закладів професійної освіти передбачає створення багатопрофільних, багаторівневих закладів шляхом відкриття нових та реорганізації (злиття, приєднання, перетворення) існуючих закладів, що надають освітні послуги у сфері професійної освіти, формування моделі багатofункціонального центру професійної досконалості.

В Тернопільській області здійснюють освітню діяльність 20 професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ), які зосередили свою увагу на інноваційному формуванні трудового потенціалу для потреб краю. Серед них: 1 центр професійно-технічної освіти, 7 вищих професійних училищ, 7 професійних ліцеїв, 3 професійно-технічних училища, 1 професійний коледж з посиленою військовою та фізичною підготовкою та 1 його філія (рис.3.14).

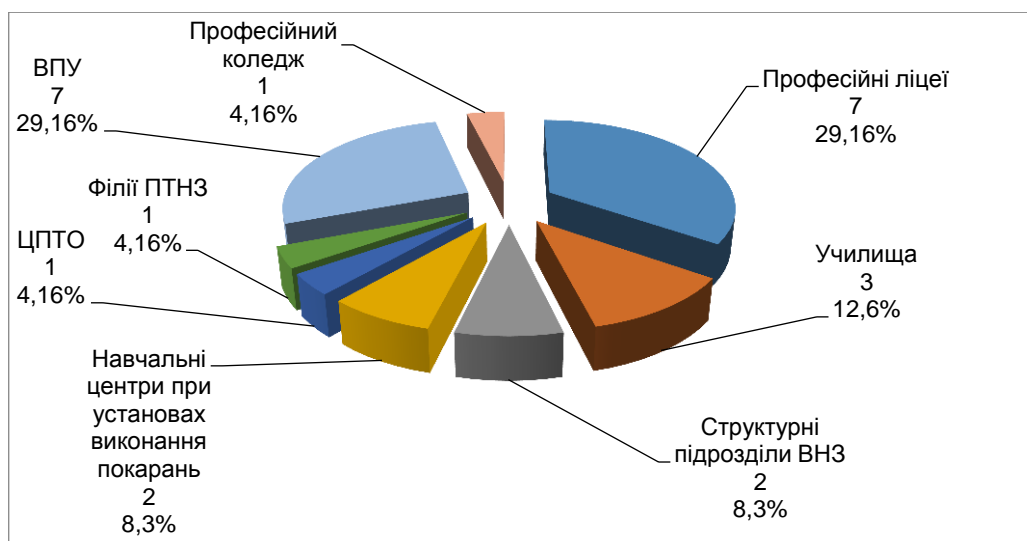

Рис. 3.14. Структура професійно-технічних навчальних закладів Тернопільської області у 2017/2018 н.р

Професійно-технічні навчальні заклади Тернопільської області

- Державний навчальний заклад «Борщівський професійний ліцей»
- Державний навчальний заклад «Бучацьке Професійно-технічне училище»
- Державний навчальний заклад «Вишнівський професійний ліцей»
- Державний навчальний заклад «Кременецький професійний ліцей»
- Державний навчальний заклад «Почаївське вище професійне училище»
- Державний навчальний заклад «Підволочиський професійний ліцей»
- Державний навчальний заклад «Підгаєцький професійний аграрний ліцей»
- Державний навчальний заклад «Скалатський професійний ліцей»
- Державний навчальний заклад «Тернопільське вище професійне училище технологій та дизайну»
- Державний навчальний заклад «Тернопільський професійний коледж з посиленою військовою та фізичною підготовкою»
- Державний навчальний заклад «Хоростківський професійний сільськогосподарський ліцей»
- Державний навчальний заклад «Чортківське вище професійне училище»
- Державний навчальний заклад «Шумське професійно-технічне училище»
- Державний навчальний заклад «Тернопільський центр професійно-технічної освіти»
- Державний професійно-технічний навчальний заклад «Заліщицьке вище професійне училище»
- Лановецька філія Державний навчальний заклад «Тернопільський професійний коледж з посиленою військовою та фізичною підготовкою»
- Професійно-технічне училище №34 смт.Коропець
- Тернопільське вище професійне училище № 4 імені Михайла Парашука
- Державний професійно-технічний навчальний заклад «Тернопільське вище професійне училище ресторанного сервісу і торгівлі»
- Державний професійно-технічний навчальний заклад «Тернопільське вище професійне училище сфери послуг та туризму».

Якісна професійна освіта можлива за умови створення сучасних умов навчання у закладах професійної (професійно-технічної) освіти, а це новітнє обладнання і висококваліфікований педагогічний колектив, що потребує значних фінансових вкладень. У зв'язку з цим, видатки на діяльність закладів професійної (професійно-технічної) освіти становлять: у 2017 – 270,0 млн гривень; у 2018 – 287,5 млн гривень; у 2019 – 322,0 млн гривень, що засвідчує їх постійне збільшення.

У своїй діяльності ПТУ потребують, насамперед, забезпечення сучасною технікою, застосування інноваційних технологій навчання і на цій основі - вдосконалення фахової підготовки учнів.

Тільки за останні 3 роки в області відкрито 5 навчально-практичних центрів з сучасним інноваційним обладнанням. Всього в області функціонує 8 галузевих навчально-практичних центри, створених за бюджетні кошти та кошти інвесторів, які дають змогу дорослому незайнятому населенню проходити короткотермінову курсову підготовку, перепідготовку з метою оволодіння новими професіями та технологіями виробництва.

У системі професійно-технічної освіти області щорічно навчається понад 8 тис. осіб, з них понад 80% поряд з професією отримують повну загальну середню

освіту. На даний час збільшився контингент учнів, які здобувають професійну підготовку на базі повної загальної середньої освіти

Останніми роками зросла кількість осіб, які здобули робітничу кваліфікацію з двох і більше професій, що дозволило випускникам бути більш конкурентоздатними на ринку праці.

З метою створення умов для якісної підготовки конкурентоспроможних робітничих кадрів у тісній співпраці з роботодавцями закладами професійної (професійно-технічної) освіти області впроваджуються елементи дуального навчання.

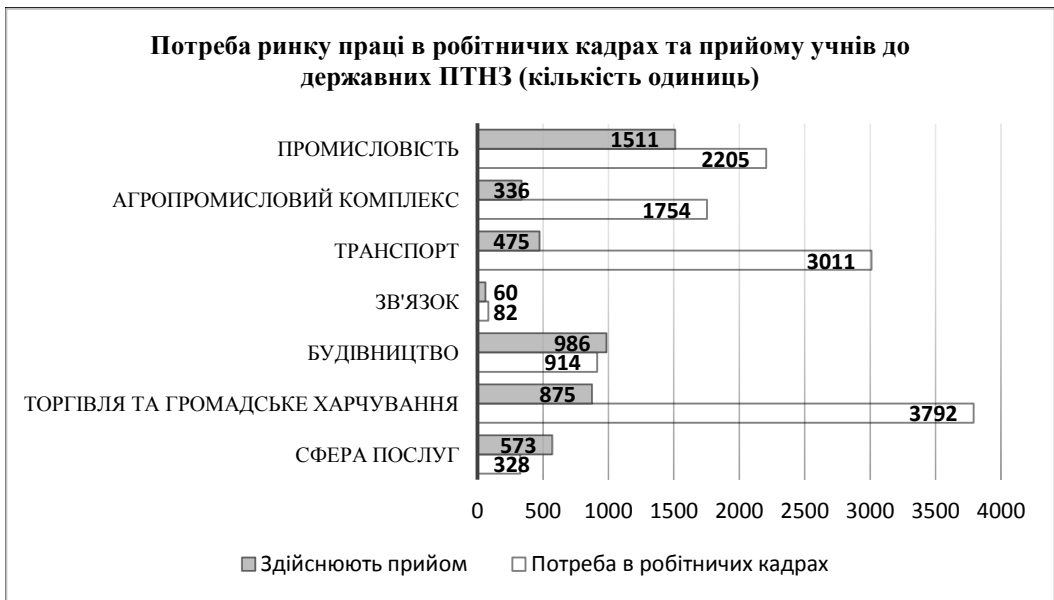

Рис.3.15. Потреба ринку в робітничих кадрах та прийом учнів до ПТНЗ

Підготовка робочих кадрів у ПТНЗ орієнтується на потреби ринку праці, який відчуває гостру нестачу кваліфікованих робітників.

Відповідно до тенденцій соціально-економічного розвитку, в області найближчим часом необхідні слюсарі з ремонту автомобілів, водії автотранспортних засобів, трактористи-машиністи сільськогосподарського виробництва, продавці продовольчих та непродовольчих товарів, робітники будівельних професій, електрогазозварники, токарі, сантехніки, оператори котелень, електромонтери, тощо.

У результаті постійного моніторингу ринку праці та пошуку шляхів подолання дисбалансу між попитом та пропозиціями у ПТНЗ впроваджено підготовку фахівців за новими професіями: монтажник систем утеплення будівель, реставратор пам'яток дерев'яної архітектури, укладальник підлогових покриттів, слюсар із складання металевих конструкцій, садовод, реставратор декоративних штукатурок і ліпних виробів, електромонтажник з освітлення та освітлювальних мереж, електромонтажник силових мереж та електроустаткування, агент з організації постачання. Підприємства, організації та установи зацікавлені у створенні нових робочих місць та працевлаштуванні кваліфікованих працівників у промисловості, сільському господарстві, сфері послуг, торгівлі, будівництві, приватному секторі економіки, а також забезпечуються умови для самозайнятості випускників.

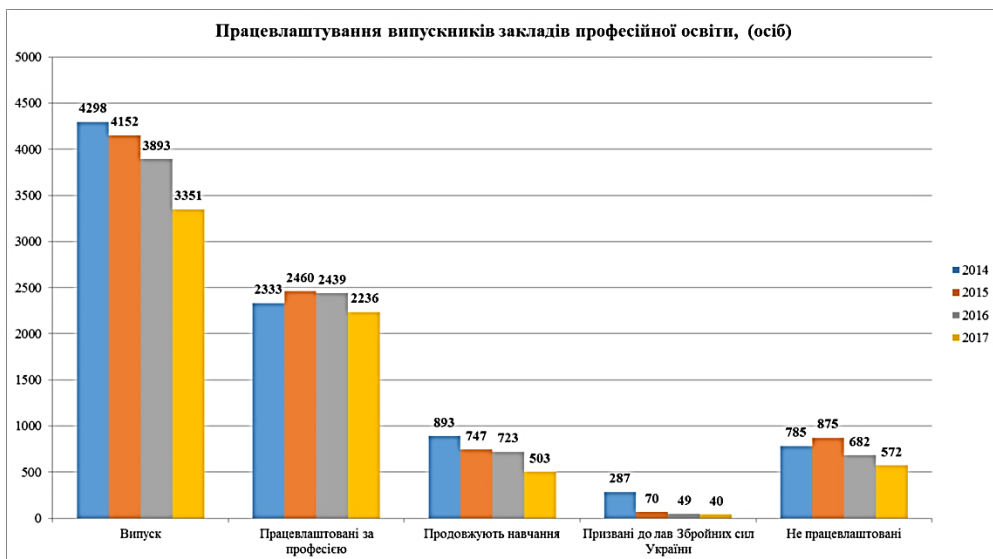

Рис. 3.16. Працевлаштування випускників закладів професійної освіти, (осіб) Тернопільської області

Працевлаштування випускників складає біля 83%, з них працюють за отриманою професією – 67%, продовжують навчання у вищих навчальних закладах – 15%, призвані до лав Збройних Сил України – 1,19%. 17 % випускників ПТНЗ не працевлаштовані.

У професійно-технічній освіті є ряд таких комплексних проблем, як:

- неврегульовано розмежування повноважень у сфері управління та забезпеченні фінансування розвитку професійної освіти;
- недостатній рівень управлінської культури у сфері професійної освіти керівників органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та закладів освіти;
- відсутність мотиваційного стимулювання розвитку соціального партнерства;
- невідповідність якості та напрямів професійної підготовки, рівнів кваліфікації здобувачів професійної освіти потребам ринку праці та запитам особистості;
- низький рівень престижності робітничих професій та професійних кваліфікацій.

Реалізація завдань у напрямку вирішення проблем професійної освіти, що стоять перед освітянською галуззю області забезпечуватиметься шляхом впровадження заходів щодо поліпшення концентрації наявних організаційних,

інформаційних та фінансових ресурсів, спрямованих на оптимізацію мережі професійно-технічних навчальних закладів, їх матеріально-технічне та кадрове забезпечення і як наслідок, підготовкою конкурентоспроможних робітничих кадрів відповідно до тенденцій розвитку сучасної економіки регіону та вимог ринку праці.

Підвищення якісного рівня професійної освіти спрямовуватиметься на забезпечення економічного зростання регіону та розв'язання соціальних потреб населення, подальше навчання і розвиток особистості.

3.5.5. Вищі навчальні заклади

Система вищої освіти області спрямована на задоволення потреб особистості, ринку освітніх послуг, ринку праці регіону та держави в цілому, включає підготовку кадрів з вищою освітою за спектром напрямів, спеціальностей та освітньо-кваліфікаційними рівнями молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр.

Мережа вищих навчальних закладів області різних типів та рівнів акредитації налічує 30 установ. З них: 4 національних університети, 6 інститутів (1 - структурний підрозділ вищого навчального закладу IV рівня акредитації), 1 академія, 19 коледжів (з них 9 – структурні підрозділи вищих навчальних закладів III-IV-го рівня акредитації області).

Вищі навчальні заклади працюють над такими проблемами:

- ✓ Модернізація вищої освіти відповідно до вимог Болонського процесу та реалізація заходів щодо більш високого рівня її якості.

- ✓ Подальший розвиток науки у провідних вищих навчальних закладах, оновлення їх матеріально-технічної бази, зокрема, через забезпечення сучасним високотехнологічним обладнанням; розвиток інфраструктури інноваційної діяльності та трансферу технологій для впровадження науково-технічних розробок, визначення основних перспектив та шляхів подальшої модернізації навчального процесу на засадах наукової та інноваційної діяльності, використання високотехнологічних методів інформатизації та комп'ютерних технологій; визначення пріоритетних напрямків наукових досліджень, які відповідають загальноосвітнім тенденціям розвитку та національним потребам.

- ✓ Сприяння запровадженню ефективної системи розробки комплексних міжвузівських наукових проектів шляхом об'єднання зусиль провідних наукових установ та матеріальних ресурсів вищих навчальних закладів з метою отримання вагомих наукових результатів, спрямованих на розв'язання важливих наукових, освітніх та економічних проблем.

- ✓ Реформування системи педагогічної і післядипломної освіти педагогічних працівників, підвищення якості педагогічної освіти, забезпечення її мобільності, привабливості, конкурентоспроможності на ринку праці, удосконалення навчального процесу у вищих навчальних закладах на засадах гуманності, особистісно-орієнтованої педагогіки, розвитку і саморозвитку студентів; проведення курсів та тренінги для підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників з питань ефективного використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчально-виховному процесі.

- ✓ Аналіз потреб суспільства у висококваліфікованих кадрах, визначення найважливіших сфер їх використання, розробка та впровадження особливостей підготовки кадрів відповідно до зазначених потреб, визначення особливостей підготовки фахівців з урахуванням спектру найбільш актуальних проблем в Україні та майбутніх тенденцій розвитку, конкретних вимоги до професійних та особистісних якостей майбутнього фахівця, враховуючи загальноосвітні тенденції розвитку суспільства, науки, медицини та культури.

- ✓ Визначення ефективні шляхи запровадження принципів здорового способу життя у повсякденне життя студентів, окреслювати особливості підготовки фахівця високої кваліфікації, проведення тренінгів для школи активістів органів

студентського самоврядування з виховання лідерських, патріотичних та організаційно-ділових якостей, передачі досвіду діяльності студентського самоврядування, його правових основ, залучення органів студентського самоврядування до контролю щодо дотримання прав та інтересів студентів та виконання студентами своїх обов'язків; навчальної наукової та творчої діяльності студентів; участь у вирішенні питань міжнародного обміну студентами; працевлаштування випускників університету та залучення студентів до вторинної зайнятості у вільний від навчання час тощо.

✓ Сприяння організації освітніх і наукових обмінів, стажування та навчання студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників, здійсненню комплексу заходів щодо інтеграційних процесів, розвитку партнерства і співробітництва між Україною та Європейським Союзом у галузі освіти і науки.

Вищі навчальні заклади Тернопільської області I-II рівнів акредитації

- Приватний вищий навчальний заклад «Бучацький інститут менеджменту і аудиту»
- Приватний вищий навчальний заклад «Тернопільський комерційний інститут»
- Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут»
- Борщівський агротехнічний коледж
- Гусятинський коледж Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя
- Кременецький медичний коледж ім. Арсена Річинського
- Приватний вищий навчальний заклад «Медичний коледж»
- Терехівський коледж культури і мистецтв
- Тернопільський музичний коледж ім. Соломії Крушельницької
- Тернопільський кооперативний торговельно-економічний коледж
- Технічний коледж Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
- Чортківський гуманітарно-педагогічний коледж ім. О. Барвінського
- Чортківський державний медичний коледж
- ДВНЗ «Тернопільський коледж харчових технологій і торгівлі»
- Кременецький лісотехнічний коледж
- Зборівський коледж Тернопільського національного технічного університету ім. Івана Пулюя
- ВП НУБіП України «Заліщицький аграрний коледж»
- Бучацький коледж Подільського державного аграрно-технічного університету
- Коледж економіки права та інформаційних технологій Тернопільського національного економічного університету
- Чортківський коледж економіки та підприємництва Тернопільського національного економічного університету
- Коледж економіки, управління та інформатики Приватного вищого навчального закладу «Бучацький інститут менеджменту і аудиту»

- Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України «Бережанський агротехнічний коледж»

Вищі навчальні заклади Тернопільської області III-IV рівнів акредитації

- Бучацький інститут менеджменту і аудиту
- Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу ТНЕУ
- Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Т. Шевченка
- Тернопільський державний медичний університет ім. І. Я. Горбачевського
- Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка
- Тернопільський національний технічний університет ім. Івана Пулюя
- Тернопільський інститут соціальних та інформаційних технологій
- Тернопільський національний економічний університет

На сьогодні мережа вищих навчальних закладів області приведена до оптимального стану і не потребує модернізації.

Медичних працівників нижчої ланки готує **Кременецьке медичне училище ім. А. Річинського**. Навчальний заклад бере свій початок від фельдшерсько-акушерської школи, що заснована в 1940 р. В 1954 р. вона була реорганізована в медичне училище. Ім'я відомого лікаря, публіциста і громадського діяча, який став жертвою комуністичного режиму, Арсена Річинського, навчальному закладу присвоєно в 1999 р. Нині готує фахівців за спеціальностями: акушерська справа; лікувальна справа; сестринська справа. Від 1996 р. на базі училища функціонують курси підвищення кваліфікації молодших медичних працівників. Створені і функціонують два начальні-виробничі комплекси: з Тернопільським державним медичним університетом та Українським медичним інститутом Асоціації народної медицини в Києві.

Чортківський державний медичний коледж теж готує молодших медичних працівників. Його історія починається в 1946 р., коли в місті була створена школа медичних сестер. У 1952 р. її реорганізували у медичне училище. Нинішній статус навчальний заклад отримав у 2001 р. Сьогодні коледж має 6 відділень: лікувальна справа, сестринська справа, акушерська справа, її стоматологія ортопедична, фармація, післядипломна освіта. Щороку навчається понад 1,5 тис. студентів. Від 1996 р. функціонує навчально-виробничий комплекс з Тернопільським державним медичним університетом.

Серед вузів I-II рівнів акредитації на Тернопільщині одним з найстаріших є **Кременецький лісотехнічний коледж**, що розташований у с. Білокриниця Кременецького району. Його витoki сягають 1892 р., коли тут була заснована сільсько-господарська школа. Через 6 років у ній відкрили лісничий відділ. У 1921-1939 рр. школа структурно належала до Кременецького ліцею. На її базі був створений у 1940 р. лісний технікум, який після війни став лісотехнічним. У 2000 р. набув статусу державного лісогосподарського технікуму, а два роки тому - лісотехнічного коледжу. Тут готують фахівців для лісового господарства за напрямками спеціальностями: інженерна механіка - експлуатація та ремонт обладнання лісового комплексу, лісозаготівля і деревообробка – обробка деревини, лісове і садово-паркове господарство, лісове господарство. Від 1944 р. підготовлено майже 12 тис. спеціалістів, значна частина яких працює в системі лісового господарства не тільки України, а й зарубіжних країн.

До найстарших відноситься також **Заліщицький аграрний коледж**, який є

структурним підрозділом Національного університету біоресурсів і природокористування України. Свою історію навчальний заклад веде від городничо-садівничої школи, що постала в місті у 1904 р. На її базі в 1945 р. створено сільськогосподарський технікум, який через 30 років реорганізовано в радгосп-технікум. У 1988 р. до нього приєднано Копичинецький сільськогосподарський технікум бухгалтерського обліку. Нинішнього статусу навчальний заклад набув у 1997 р. Від 2000 р. коледж носить ім'я відомого вченого Євгена Храпливого.

У навчальному закладі готують спеціалістів освітньо-кваліфікаційних рівнів «молодший спеціаліст» і «бакалавр» за спеціальностями: на агрономічному відділенні - плодоовочівництво та виноградарство, агрохімія; на економічному - бухгалтерський облік, економіка підприємництва, комерційна діяльність. При коледжі функціонують Західноукраїнський регіональний центр фермерства та опорний пункт Молдовського інституту кукурудзи та сорго.

Особливе місце в освіті Тернопільщини займає *Тернопільське обласне державне музичне училище ім. С. Крушельницької*. Воно створене в 1958р., ім'я видатної оперної співачки носить від 1963 р. Нині - це вищий навчальний заклад I рівня акредитації, який здійснює освітню діяльність за напрямом «Мистецтво» зі спеціальностей «Театральне мистецтво» (спеціалізація - акторське мистецтво), «Музичне мистецтво» (спеціалізації - фортепіано, оркестрові струнні інструменти, оркестрові духові та ударні інструменти, народні інструменти, спів, хорове диригування, теорія музики), «Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво» (спеціалізація - художній розпис). За час існування училище підготувало майже 4 тис. спеціалістів.

Теребовлянське вище училище культури свою історію розпочало в 1940р., коли було відкрито бібліотечну школу з набором 90 учнів. Після завершення воєнних дій на Тернопільщині, восени 1944 р. навчальний заклад відновив свою роботу, в ньому були відкриті два відділи - клубний і бібліотечний. Наступного року училище реорганізоване в технікум підготовки культурно-освітніх працівників. У 1961 р. він став культурно-освітнім училищем. У 1990 р. заклад перейменовано в училище культури, а від 1994 р. він носить нинішню назву. Від 2004 р. на базі навчального закладу діє філія Київської академії керівних кадрів культури і мистецтв, де можна здобути вищу освіту.

Училище готує кваліфікованих спеціалістів: організаторів сфери дозвілля, викладачів образотворчого мистецтва, викладачів хореографії, артистів ансамблю народного танцю, керівників творчих колективів - хорового співу, народних і духовних інструментів, хореографічних і театральних колективів, режисерів видовишно-театралізованих дійств, свят та обрядів, викладачів декоративно-ужиткового мистецтва, бібліотекарів, бібліографів. Студенти всіх спеціальностей мають змогу одночасно отримати спеціальності: розпорядник церемоніалів, художник, дизайнер-оформлювач, документознавець, музейна та архівна справа.

В училищі діють творчі колективи: академічний хор, духовий оркестр, оркестр українських народних інструментів, фольклорно-етнографічний ансамбль «Намисто», ансамбль фольклорного танцю «Джерело», ансамбль народного танцю «Любисток», ансамбль бального танцю «Грація», вокальний ансамбль «Октава», ансамбль «Мажореток», ансамбль ударних інструментів, ансамбль народної музики, театральна студія «Рампа», гурток поетів-початківців «Первоцвіт», ляльковий те-

атр «Промінчик», лабораторія автентичного фольклору «Мелос», клуб творчої молоді «Браво».

У даному закладі розробляються проекти навчальних програм нових спеціальностей, проводиться науково-дослідницька діяльність викладачами і студентами з історії України, з відродження народних традицій, звичаїв та обрядів. За період існування училища на його денній і заочній формах навчання підготовлено майже 11 тис. спеціалістів. Серед них є не лише талановиті митці і керівники відомих творчих колективів, а й викладачі вузів, науковці.

Галицький коледж імені В'ячеслава Чорновола включає 7 відділень: економічне, юридичне, комп'ютерних технологій, дизайну, туризму, видавничої справи і редагування, технічне. Нині в коледжі навчається понад 1500 студентів, 236 висококваліфікованих викладачів передають їм свої знання і досвід.

Навчальний заклад проводить підготовку молодших спеціалістів за такими напрямами та спеціальностями: спеціальності напряму "Економіка та підприємництво": економіка підприємства, фінанси і кредит; спеціальності напряму "Журналістика та інформація": видавнича справа та редагування; спеціальності напряму "Інформатика та обчислювальна техніка": обслуговування програмних систем і комплексів; спеціальності напряму "Мистецтво": перукарське мистецтво та декоративна косметика; спеціальності напряму "Право": правознавство; спеціальності напряму "Сфера обслуговування": туристичне обслуговування; спеціальності напряму "Текстильна та легка промисловість": моделювання та конструювання промислових виробів.

У 2014 році Галицький коледж спільно з міським управлінням освіти і науки започаткував реалізацію стратегії профільного та допрофільного навчання в місті Тернополі за такими напрямами: технологічний (комп'ютерні технології), філологічний (українська філологія, журналістика), суспільно-гуманітарний (правовий, економічний), природничо-математичний (туристичний) та художньо-естетичний (дизайн, перукарське мистецтво та візаж).

Тернопільський кооперативний торговельно-економічний коледж (в минулому - Тернопільський кооперативний технікум) був одним з перших на Тернопіллі навчальним закладом, який пережив пору справжньої зрілості.

Заснований 1 вересня 1958 року, виходячи з потреби в підготовці кадрів з середньою спеціальною освітою, при сприянні місцевого керівництва області і на прохання правління Тернопільської облспоживспілки, оскільки на той час Бережанська торговельно-кооперативна школа, що готувала продавців та облікових працівників, не мала можливості готувати кваліфікованих товарознавців та керівників кооперативної торгівлі.

З 1965 року при технікумі створено училище, яке здійснювало підготовку кадрів масових професій, а з 1968 року була створена Республіканська школа декораторів-рекламознавців, яка в нинішній час представлена в коледжі відділенням "Дизайн". 14 лютого 1985 року училище набуло статус середнього професійно-технічного училища, яке в 1992 році було об'єднано з технікумом у зв'язку з впровадженням ступеневої підготовки в системі кооперації освіти.

Тернопільський кооперативний торговельно-економічний коледж набув свого статусу 7 липня 2005 року.

За всі роки плідної праці підготовлено понад 30 тис. фахівців, які працюють у

різних галузях економіки, а саме в торгівлі, ресторанному бізнесі, переробному, автотранспортному, готельному господарствах, банківській, фінансовій системах, в районних адміністраціях.

Коледж готує спеціалістів за такими спеціальностями та спеціалізаціями: туристичне обслуговування; дизайн; фінанси і кредит; банківська справа; бухгалтерський облік; товарознавство та комерційна діяльність; товарознавство в митній справі; товарознавство в будівельній справі; маркетингова діяльність; ресторанне обслуговування; обслуговування комп'ютерних систем та мереж.

Масові професії: кухар-кондитер; обліковець з реєстрації бухгалтерських даних; продавець продовольчих та непродовольчих товарів.

Тернопільський коледж харчових технологій і торгівлі є теж одним з найперших закладів в області, який здійснює підготовку висококваліфікованих фахівців у сфері торгівлі.

Коледж проводить підготовку молодших спеціалістів за такими напрямками і спеціальностями: "Економіка та підприємництво": маркетингова діяльність, товарознавство та комерційна діяльність; "Сфера обслуговування": готельне обслуговування, ресторанне обслуговування; "Харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції": виробництво харчової продукції, виробництво хліба, кондитерських, макаронних виробів і харчо концентратів.

Чортківський гуманітарно-педагогічний коледж імені Олександра Барвінського є одним з провідних навчальних закладів I-II рівнів акредитації Тернопільської області. Здійснює освітню діяльність з підготовки педагогічних кадрів для потреб області і західного регіону України. Як вищий заклад освіти, що акредитований за I рівнем, має право на підготовку фахівців відповідних напрямів і спеціальностей за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста: «Педагогічна освіта»: початкова освіта, соціальна педагогіка; «Мистецтво»: музичне мистецтво.

Західноукраїнський національний університет (ЗУНУ) [1,6] почав своє існування в 1966 р., коли в місті було відкрито відділення фінансово-економічного факультету Київського інституту народного господарства. Наступного року відділення переросло у факультет, а ще через 4 роки - в самостійний фінансово-економічний інститут. Останній був реорганізований у 1989 р. в Інститут народного господарства. В 1994 р. вуз став академією народного господарства, в 2005 р. - університетом. Статус національного отримав наступного року.

25 серпня 2020 року відповідно до наказу МОН України ТНЕУ перейменовано на Західноукраїнський національний університет і надано статус класичного закладу вищої освіти.

Кожне покоління студентів і науковців з гідністю продовжує славні традиції національної освіти, примножуючи здобутки ЗУНУ на міжнародному рівні.

ЗУНУ здійснює підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «молодший спеціаліст» і «спеціаліст», ступенями «бакалавр» і «магістр», а також кадрів вищої кваліфікації в аспірантурі та докторантурі. Також забезпечує перепідготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Спеціаліст», здійснює підвищення кваліфікації та підготовку іноземних громадян за акредитованими спеціальностями.

У структурі університету 4 факультети: Економіки та управління, Комп'ютерних інформаційних технологій, Фінансів та обліку, Юридичний, Соціально-

гуманітарний; 11 інститутів:

1. Навчально-науковий інститут біоресурсів і природокористування.
2. Навчально-науковий інститут міжнародних економічних відносин ім. Б.

Гаврилишина.

3. Навчально-науковий інститут креативних студій.
 4. Навчально-науковий інститут публічного управління.
 5. Навчально-науковий інститут інноваційних освітніх технологій.
 6. Хмельницький навчально-науковий інститут інноваційних освітніх технологій.
 7. Вінницький навчально-науковий інститут економіки.
 8. Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту.
 9. Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу.
 10. Нововолинський навчально-науковий інститут економіки та менеджменту.
 11. Єрванський навчально-науковий інститут (Республіка Вірменія).
- Філії: Луцька, Свалявська, Самбірська.

Навчальні науково-виробничі центри: Рівненський, Дрогобицький, Хмельницький.

Коледжі:

1. Чортківський коледж економіки та підприємництва ЗУНУ.
2. Економіки, права та інформаційних технологій ЗУНУ.
3. Вінницький коледж економіки та підприємництва ЗУНУ.
4. Єрванський коледж ЗУНУ.

Рівень розвитку університетської науки слід оцінювати за багатьма критеріями, але передусім за потужністю її наукових шкіл. У Західноукраїнському національному університеті функціонують і набувають подальшого розвитку 7 наукових шкіл: Фінанси, грошовий обіг і кредит, Облік, аналіз та аудит, Світове господарство і міжнародні економічні відносини, Організація управління і регулювання економікою на макро- і мезорівнях, Інформаційні та комунікаційні технології на базі методів штучного інтелекту, високопродуктивних обчислень і процесорів, теоретико-числових перетворень та онтологій, Психологія та педагогіка, Економіка і управління підприємством.

На базі ЗУНУ працює Центр підготовки офіцерів запасу, який здійснює військову підготовку за програмою Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Юнаки отримують звання «молодший лейтенант» запасу, навчаючись в університеті.

Важливими структурними підрозділами ЗУНУ є Будинок культури, Музей історії університету і господарства краю, Науково-дослідний центр історії грошей, центр фізичної культури, видавництво «Економічна думка», бібліотека електронних ресурсів. Студенти мають доступ до електронних бібліотек Великої Британії, Орхуської школи бізнесу (Данія). До послуг викладачів і студентів санаторій-профілакторій на 50 осіб, терапевтичний, стоматологічний, фізіотерапевтичний кабінети, а також кабінети масажу, лікувальної фізкультури, емоційного розвантаження, процедурний, рефлексотерапії, теплотікування, водолікувальний відділ, аерофіторій, їдальні, кафе, буфети тощо.

Сьогодні вищий навчальний заклад – член Європейської асоціації міжнародної освіти (Нідерланди, 1999 р.), Європейської асоціації університетів (2007 р.), Вели-

кої хартії університетів (Magna charta, 2008 р.), партнерської програми для ВНЗ у сфері освіти з компанією «Base Group Labs» (2010 р.), яка є професійним постачальником програмних продуктів і рішень у галузі аналізу даних, Таллуарської мережі (2012), Мережі університетів прикордоння (2013), Міжнародної культурно-освітньої асоціації (ICEA), м. Чикаго (2014). 7-8 грудня 2014 року підписано Угоду про приєднання ТНЕУ до Мережі університетів Східної Європи за участю кращих ВНЗ України, Білорусі, Польщі, Грузії, Молдови, Румунії, Словаччини та Угорщини.

ЗУНУ уклав угоди з вищими навчальними закладами країн Європейського Союзу, а також Канади, США, Китаю, Білорусі, Казахстану, Молдови. Найбільше (22) угод укладено з ВНЗ Республіки Польща.

Тернопільський національний технічний університет (ТНТУ) імені Івана Пулюя. [1, 4] Витоки історії університету сягають 1960 року, коли 11 листопада було організовано Тернопільський загальнотехнічний факультет Львівського політехнічного інституту з вечірньою та заочною формами навчання. З 1962 р. почалася підготовка фахівців за денного формою навчання. В 1964 р. факультет реорганізовано у Тернопільський філіал Львівського політехнічного інституту. Філіал готував фахівців за спеціальностями: технологія машинобудування, металорізальні верстати та інструменти, електровимірювальна техніка, радіотехніка. 11 грудня 2009 року університету надано статус національного.

ТНТУ є навчальним, науковим, інженерним та культурним центром Західного регіону України. Це єдиний в області технічний вуз, який забезпечує підготовку фахівців всіх освітньо-кваліфікаційних рівнів, докторів та кандидатів наук для цього регіону. В університеті функціонують наступні факультети: факультет інженерії машин, споруд та технологій (ФМТ), факультет прикладних інформаційних технологій та електроінженерії (ФПТ), факультет комп'ютерно-інформаційних систем і програмної інженерії (ФІС), факультет економіки та менеджменту (ФЕМ), факультет по роботі з іноземними студентами (ФРІ).

До складу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя також входять: технічний ліцей та технічний коледж у м. Тернополі, Гусятинський технічний коледж, Зборівський технічний коледж. Також доуніверситетська підготовка учнів здійснюється в ліцеї-школі с.Добриводи, спеціалізованих школах і гімназіях.

ТНТУ є засновником і провідним закладом обласного навчально-наукового об'єднання "Технічні кадри", Малої Академії наук, навчально-наукових виробничих комплексів "Світло", "Газда", "Достаток", "Агромаш", "Комп'ютер".

З 1995 року університет перейшов до підготовки фахівців за освітньо-професійними програмами Міносвіти України. Прийнята модель освіти передбачає поряд з високою професійною підготовкою, здійснення цілеспрямованих програм посиленої фундаментальної підготовки, інтенсивної комп'ютерної освіти, модернізації вивчення економічних наук, гуманізації та гуманітаризації навчального та виховного процесів, досконалого вивчення іноземних мов, підвищення правової освіти фахівців.

В університеті функціонують магістратура, аспірантура та докторантура, працюють спеціалізовані ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій, склалися відомі в Україні та за кордоном наукові школи.

Основними завданнями науково-дослідної діяльності ТНТУ ім. І. Пулюя є розвиток фундаментальних, пошукових і прикладних досліджень, зміцнення наукового співробітництва з провідними науковими центрами, виконання держбюджетних і госпдоговірних робіт, науково-виробнича діяльність, впровадження наукових розробок у виробництво.

Наукові дослідження в університеті ведуться за такими основними напрямками: розробка нових технологій, машин та апаратури і приладів в галузі медицини, космосу, світлотехніки, машинобудування, харчових виробництв, створення нових матеріалів та технологій їх отримання, розробка розрахункових методів аналізу напружено-деформованого стану та прогнозування довговічності елементів конструкцій і машин.

Університет виконує науково-дослідні роботи за замовленнями МОН України, Міністерства з науки і технологій, Національного космічного агентства, підприємств та інших міністерств і відомств. Розробки науковців університету неодноразово представлялись на міжнародних виставках.

На даний час ТНТУ ім. І. Пулюя працює за прямими договорами з багатьма закордонними університетами. В ньому функціонує ряд міжнародних освітніх центрів: CISCO, VUE, Schneider Electric, Microsoft IT, АСКОН, QNX Software Systems, SUN Microsystems, IBM, STMicroelectronix, D-Link, C++.

Значну увагу в ТНТУ приділяють навчанню іноземних студентів.

Реалізація спільних програм академічної мобільності, зокрема програм подвійних дипломів, є одним з пріоритетних напрямків розвитку міжнародного співробітництва університету. Усі студенти університету мають можливість брати участь у програмах академічної мобільності, що імплементуються у співпраці з вищими навчальними закладами Польщі, Німеччини, Великобританії, Франції та США.

В університеті активно використовують дистанційну форму навчання. Зокрема, за кордоном створюються локальні центри дистанційного навчання. Такі центри вже функціонують на базі Технологічного університету Таджикистану, Українського культурного Центру в штаті Мічиган (м. Воррен, США). У процесі створення центри дистанційного навчання в Словенії, Португалії та Канаді.

Невід'ємною частиною програми академічної мобільності є виробнича практика. Щороку значна кількість студентів проходить практику у компанії «Устроньянка», м. Устронь, Польща за програмою «Аполло» , за програмою об'єднання «Німецький селянський союз», за програмою «Агроімпульс» (Швейцарія), за програмою ДААД «Літні курси у німецьких ВНЗ».

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка [1, 5] нещодавно відзначив 395-річчя від дня створення та 75-річчя відродження українського педагогічного навчального закладу в мальовничому містечку на Тернопіллі – Кременці. Це один із найстаріших вищих навчальних закладів у західному регіоні України, який сьогодні є престижним освітнім і культурним закладом, науково-методичним центром педагогічної освіти та науки галицького краю. За результатами консолідованого рейтингу вищих навчальних закладів освіти України 2015-го року університет посів друге місце серед педагогічних ВНЗ, нагороджений дипломами лауреата Міжнародного Академічного Рейтингу популярності та якості "Золота Фортуна".

Особливу увагу університет приділяє підготовці науково-педагогічних кадрів. Успішно функціонує аспірантура та докторантура. Університет поступово перетворився на науково-навчальний, науково-освітній центр України, місце проведення міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, з'їздів, читань тощо. Сьогодні функціонує 5 спеціалізованих вчених рад, в тому числі дві докторські. Університет є піонером з упровадження у вищій школі України багатьох ноу-хау.

Підготовка фахівців здійснюється в Інституті педагогіки і психології та на дев'яти факультетах: Фізико-математичний факультет, Факультет філології і журналістики, Географічний факультет, Інженерно-педагогічний факультет, Історичний факультет, Хіміко-біологічний факультет, Факультет фізичного виховання, Факультет іноземних мов, Факультет мистецтв.

Функціонує Центр довузівської підготовки та Центр післядипломної освіти.

Із 1995 року при навчальному закладі функціонує навчально-науковий комплекс, до якого увійшли Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка, Чортківський обласний педагогічний коледж імені Олександра Барвінського, Бродівський педагогічний коледж імені Маркіяна Шашкевича, Тернопільський обласний комунальний інститут післядипломної педагогічної освіти. Діяльність цих підрозділів сприяє реалізації ступеневої підготовки педагогічних кадрів, якісному відбору абітурієнтів для здобуття освіти.

Має місце співпраця з зарубіжними вузами-партнерами, зокрема з Вищою педагогічною школою Карінтії імені В. Франкеля (Австрія), Саскачеванським університетом та університетом Ватерлоо (Канада), Варшавським університетом, Вищою Лінгвістичною Школою міста Ченстохова, Академією Яна Длугоша (Польща), Південно-Чеським університетом в м. Чеське Будейовіце (Чехія). В даний час діє значна кількість угод про співпрацю з університетами Європи, Канади та США. Співробітники університету впродовж року реалізували два проекти в рамках Програми Темпус Проект TEMPUS ELITE – “Освіта для лідерства, інтелекту та заохочення таланту” (02.12.2013 - 31.12.2016 рр.) та проекту “Крос-медіа та якісна журналістика” за участю партнерів з Німеччини, Австрії, Румунії, Молдови й України. Завдяки підписаному договору про співробітництво із Вищою лінгвістичною школою у Ченстохові та Академією Яна Длугоша реалізуються програми подвійного диплому, що передбачає можливість паралельного навчання у Польщі та отримання нашими студентами дипломів двох закладів.

Зростанню та зміцненню зв'язків між установами сприяє членство ТНПУ ім. В.Гнатюка у міжнародних структурах, а саме: Консорціумі українських університетів та Варшавського університету (з 2008 року), Асоціації ректорів педагогічних університетів Європи, Великої Хартії університетів, таким чином приєднавшись до 775 університетів у світі, що керуються спільними основними принципами у своїй діяльності (з 2013 року).

Успіху сприяє й постійна увага адміністрації університету до матеріально-технічного забезпечення навчального процесу. До послуг студентів обладнані відповідно до сучасних вимог аудиторії, лабораторні приміщення з наочним приладдям і комп'ютерною технікою, бібліотеки, укомплектовані потрібними посібниками та підручниками, спеціальною літературою, просторі читальні зали, віртуальна бібліотека навчальної і наукової літератури. Для зручності відвідувачів у книгозбірні створено відділ науково-технічної інформації та автоматизації, суттєво

зросла база електронного каталогу і електронних версій видань. Введено в дію сервер управління навчальними ресурсами на основі системи MOODLE.

Тернопільський національний медичний університет ім. І.Я.Горбачевського [1, 3] - провідний заклад вищої освіти України, в якому навчається біля 6 тисяч студентів, працює понад 640 викладачів. Він заснований 12 квітня 1957 року, відповідно до постанови тодішнього уряду УРСР. Клінічною базою стала міська лікарня, яка одночасно виконувала функції обласної лікарні. У жовтні 1960 року тут проведено VII пленум Наукового товариства хірургів України. Інститут працював як педагогічний, науковий, лікувальний, культурно-освітній осередок області.

У 1960-1961 роках введено в дію морфологічний корпус, обласну поліклініку, завершено будівництво основної клінічної бази інституту – обласної лікарні. Чимало нового в діяльності інституту з'явилося і в наступні 1970-1980-ті роки.

Із здобуттям Україною Незалежності відкрилися нові можливості для розвитку інституту, входження його в ринкові відносини, в європейський освітній простір. Постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1992 року інституту присвоєно ім'я Івана Яковича Горбачевського. У 1994-му інститут акредитований за IV (найвищим) рівнем. У 1995 – відкрито медсестринський факультет, створено навчальний комплекс – медичний інститут-ліцей м. Тернополя.

30 січня 1997 року Постановою Кабінету Міністрів України інститут отримав статус медичної академії. У 2000-му вперше проведено прийом на фармацевтичний факультет, який розпочав підготовку провізорів, а від 2001 – клінічних провізорів та провізорів-косметологів. Медсестринський факультет реорганізовано у факультет бакалаврату і молодших спеціалістів медицини, у 2003 – реорганізовано в медичний коледж. Від 1997 року на всіх курсах, а також у клінічній ординатурі, розпочалось навчання іноземних громадян, з цього ж року вони навчаються на підготовчому відділенні.

У 2010-2011 роках реконструйовано, оснащено і відкрито п'ять університетських навчально-практичних центрів первинної медико-санітарної допомоги в селах області. Крім цього, в одному із сіл розпочато реалізацію ще одного пілотного проекту – створення навчально-практичного центру з догляду за людьми похилого віку, спираючись на досвід, отриманий під час стажування викладачів університету в Нідерландах. Підготовка висококваліфікованих фахівців для системи охорони здоров'я України і зарубіжжя здійснюється шляхом надання освітніх послуг належної якості, дотримання високих стандартів у викладанні, науковій і професійній діяльності.

У медичному університеті на належному рівні відбувається розвиток фундаментальної і прикладної науки в області медицини і фармації, надання високотехнологічної наукоємної медичної допомоги і розробка нових діагностичних і лікувальних технологій для потреб вітчизняної системи охорони здоров'я. Для студентів створені умови для саморозвитку, самореалізації і духовного пошуку, що є запорукою формування високоосвічених, вільних, демократичних і національно свідомих людей.

У складі університету функціонує 4 факультети (медичний, стоматологічний, фармацевтичний та іноземних студентів), 6 навчально-наукових інститутів – морфології; медико-біологічних проблем; фармакології, гігієни та медичної біохімії

імені М.П. Скакуна; моделювання та аналізу патологічних процесів; клінічних кафедр; навчально-науковий Інститут медсестринства; діє 57 кафедр, університетська лікарня, стоматологічний відділ університетської клініки. Це єдиний університет України, в якому запроваджено дистанційну форму навчання для іноземних і вітчизняних медсестер-бакалаврів і магістрів. Працює навчально-практичний Центр симуляційного навчання, 6 акредитованих науково-дослідних лабораторій, є власне видавництво «Укрмедкнига», навчально-оздоровчий комплекс «Червона калина». ТНМУ є членом Європейської асоціації університетів, приєднався до Великої Хартії Університетів, бере участь у Балтській університетській програмі, співпрацює з 76 закордонними партнерами.

Налагоджена співпраця з іноземними вищими медичними навчальними закладами країн Європи та Америки. Відповідно до угоди про співробітництво з університетом південної Кароліни Апстейт (Спартанбург, США) Тернопільський медуніверситет створив умови для навчання в Інституті медсестринства (підрозділ університету) американських громадян.

В університеті сформовані та розвиваються наукові школи: хірургів (чл.-кор. НАМН України, проф. Л.Я. Ковальчук), інфекціоністів (чл.-кор. НАМН України, проф. М.А.Андрейчин), терапевтів (проф. Б.І. Рудик, проф. Є.М. Стародуб), педіатрів (чл.-кор. НАМН України проф. І.С. Сміян, проф. О.Є. Федорців, проф. Н.В. Банадига), фармакологів (проф. М.П. Скакун, проф. К.А. Посохова), морфологів (проф. К.С. Волков, проф. Я.І. Федонюк, проф. М.С.Гнатюк), патофізіологів (проф. В.В.Файфура, проф.Ю.І. Бондаренко).

Поглибилася співпраця працівників клінічних кафедр з практичними лікарями медичних закладів міста, які є практикуючими базами цих кафедр.

Література

1. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку Тернопільська обл. /ред. рада вид.: В.Г.Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: В.П.Кравець (гол.) [та ін.]. Знання України, 2011. – 249 с.
2. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2020 року) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.oda.te.gov.ua/main/ua/publication/content/20090.htm>
3. Тернопільський державний медичний університет імені І.Я Горбачевського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.tdmu.edu.ua/>
4. Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tntu.edu.ua/>
5. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://tnpu.edu.ua/>
6. Тернопільський національний економічний університет [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.tneu.edu.ua/>
7. Управління освіти і науки Тернопільської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://oblosvita.te.ua/>;
8. Навчально-методичний центр професійно-технічної освіти у Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ring.org.ua/edr/uk/company/26428646>
9. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2018 рік.
10. Інтернатні заклади Тернопільської області. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://gatekeeping.in.ua/ternopil/1-9.php>
11. Основні тенденції та проблеми соціально-економічного розвитку Тернопільської області <http://www.oda.te.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/55180/analit19092019.pdf>

3.6. АНАЛІЗ І ОЦІНКА МЕДИКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

3.6.1. Оцінка первинної захворюваності населення

Аналіз рівня первинної захворюваності (ПЗ) населення Тернопільської області засвідчив, що протягом доволі тривалого часу (принаймні з часу проголошення незалежності і аж до 2009 р.) показник зберігав загалом висхідну динаміку за трендом 1991 р. І лише починаючи з 2010 р. намітилась стала тенденція до зменшення рівня ПЗ в досліджуваному регіоні, як зрештою і в цілому у нашій державі (рис. 3.17). Утім, вона тривала лише до 2014 р., після чого рівень ПЗ населення Тернопільської області почав знову зростати, перевищивши при цьому середнє значення показника за досліджуваний період (2007-2017 рр.) на 2 промільних пункти.

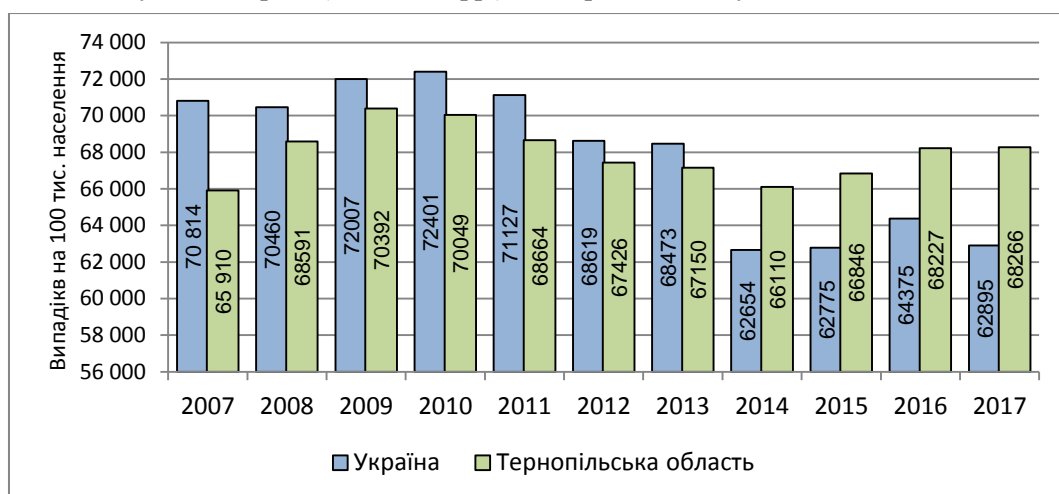

Рис. 3.17. Динаміка первинної захворюваності населення України і Тернопільської області у 2007-2017 роках.
(Побудовано за даними [9, 18]).

Станом на 2017 р. рівень ПЗ населення у Тернопільській області становив 68266,4 випадків на 100 тис. осіб [65] і суттєво відрізнявся від середнього по Україні (був більшим на 7,9%). Це зумовлено тимчасовою втратою 7 % території нашої держави та 13 % населення, яке на цій території проживало, внаслідок військової агресії РФ проти України – анексією АР Крим та окупацією частини території Луганської і Донецької областей²². Через це, статистична звітність формується без урахування тимчасово окупованих Криму та ОРДЛО.

За показником ПЗ область зайняла 11 сходинку в загальнодержавному ранжуванні, суттєво поступаючись при цьому тим регіонам нашої країни, де рівень ПЗ був найнижчим (Сумська та Полтавська області – відповідно 51029 і 54579 вперше зареєстрованих випадків захворювань на 100 тис. населення).

²² 6,1 млн осіб (станом на 2014 рік), з яких лише близько 1,4 млн переїхали на підконтрольні українській владі території й отримали статус тимчасово переміщених осіб.

У 2017 р. (рис. 3.18) «лідуючі» позиції за захворюваністю своїх жителів займали Підволочиський (94829,6 випадків на 100 тис. осіб), Чортківський (77941,5) і Буцацький (77096,0) райони, при середньообласному її значенні 68266,4 випадків на 100 тис. осіб. Доволі високий рівень ПЗ зафіксовано також у м. Тернополі (71020,0), утім це пояснюється тим, що тут розташовані обласні лікарняні заклади, які надають медичні послуги мешканцям усіх районів області і за медичною статистикою відносяться до обласного центру.

Найменші показники ПЗ у 2017 р. (як і в попередні роки) були у Козівському і Кременецькому районах (відповідно 48737,5 і 44093,1 випадків на 100 тис. осіб).

Динаміку показників ПЗ населення упродовж 2007-2017 рр. в розрізі адміністративних районів Тернопільської області ілюструє рис. 3.19.

Порівняльний аналіз цих показників засвідчує, що впродовж аналізованого періоду їхні рівні поперемінно змінювались і в кожному з адміністративних районів мали різноспрямовані тенденції. При цьому, у багатьох з них зафіксовано негативні тенденції до збільшення рівнів ПЗ. Особливо відчутні темпи приросту захворюваності з року в рік відмічаються у Гусятинському і Підволочиському районах – відповідно на 3,4 і 4,4 % щорічно (середньорічний темп приросту ПЗ в області становить 0,4%). Відхилення рівнів захворюваності у 2017 р. від середнього їх значення за 2008-2017 рр. були такими: у 8 районах та в м. Тернополі в бік зменшення; у решти районів – в бік збільшення.

Загалом, перевищення максимального значення показника ПЗ над мінімальним в розрізі адміністративних районів у 2017 р. було на рівні 2,1 разу, а коефіцієнт варіації (v) в середньому по області був на рівні 16,96% (оскільки $v \leq 30\%$, то варіація вважається слабкою).

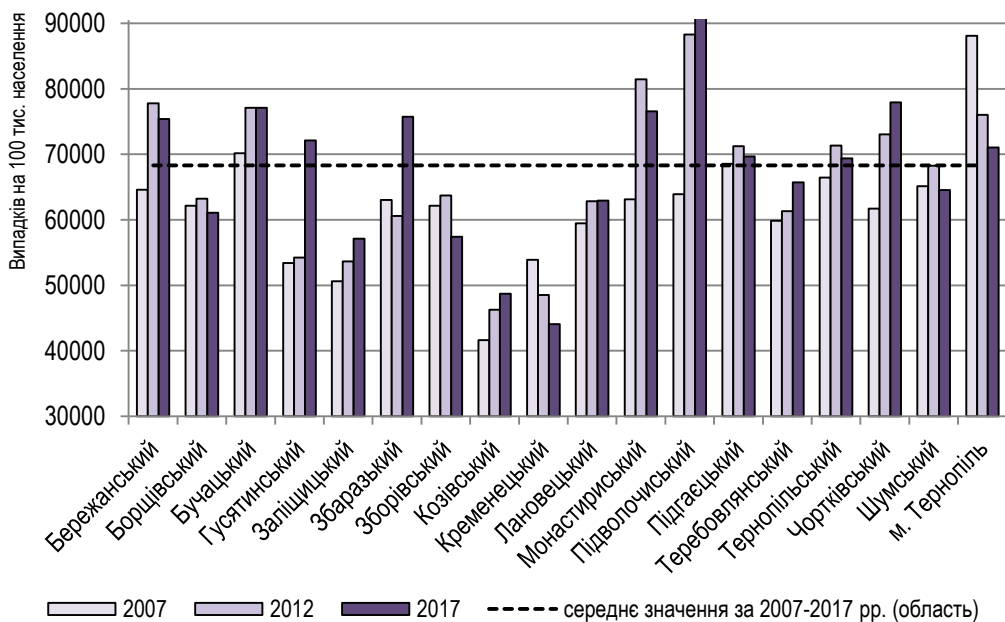

Рис. 3.19. Динаміка рівнів первинної захворюваності населення Тернопільської області в розрізі адміністративних районів у 2007-2017 рр.

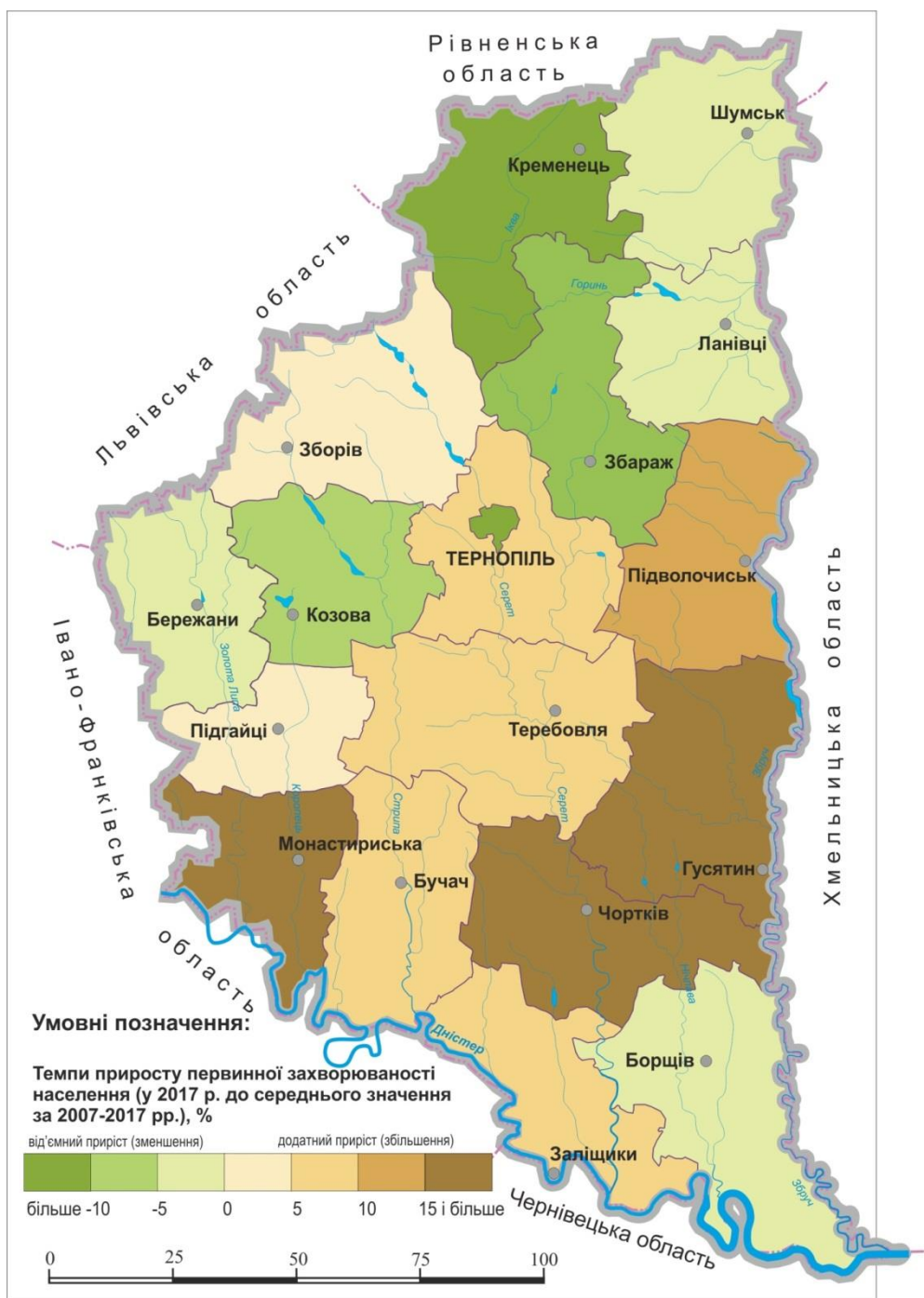

Рис. 3.18. Рівень первинної захворюваності населення у 2017 р. (тисяч випадків на 100 тис. населення)

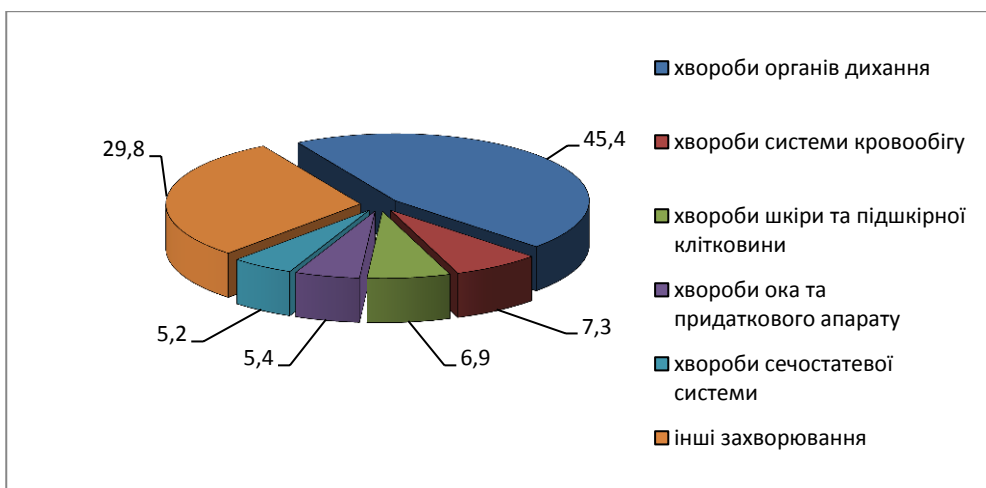

Рис. 3.20. Структура первинної захворюваності населення Тернопільської області у 2017 р., %

Домінуючими хворобами у структурі ПЗ населення України в 2017 р. згідно з даними державної служби статистики [23] були: хвороби органів дихання (42,8%), захворювання системи кровообігу (7,3%), хвороби зумовлені дією зовнішніх причин – травми, отруєння та деякі інші (6,7%), захворювання сечостатевої системи (6,6%), хвороби шкіри та підшкірної клітковини (6,0%), а також хвороби ока та придаткового апарату (5,2). Структура ПЗ населення Тернопільської області (рис. 3.20) дещо відрізнялася від загальнодержавної [23]. Перші два місця, як і в Україні, посідали хвороби органів дихання (30510 випадків на 100 тис. осіб або 45,4%) та ХСК (4888 або 7,3%), далі ж йшли хвороби шкіри та підшкірної клітковини (4665 або 6,9%), хвороби ока та придаткового апарату (3659 або 5,4%), захворювання сечостатевої системи (3478 або 5,2%); частими серед населення області були також хвороби пов'язані з дією зовнішніх причин (3308 випадків на 100 тис. осіб або 4,9%).

Динаміку основних класів хвороб, що формують ПЗ населення області впродовж десятирічного періоду (2007-2017 рр.), представлено у табл. 3.8.

З табл. 4.1 видно, що впродовж 2007-2017 рр. показники ПЗ населення області за основними класами хвороб перманентно змінювались і мали різноспрямовані тенденції. Суттєве зниження рівнів захворюваності (у 2017 р., в порівнянні з середніми їх значеннями (\bar{x}) за 2007-2017 рр.) відбулось від хвороб нервової системи (на 10%) та інфекційних і паразитарних хвороб (на 6,7%), трохи менше від хвороб сечової системи (4,9%) і хвороб органів травлення (на 4,3%). Натомість, за цей же проміжок часу, суттєво зросли показники захворюваності населення від хвороб ендокринної системи (на 10,7%) і досить відчутно від новоутворень і хвороб системи кровообігу (відповідно на 5,7 і 5,5%). Стабілізувалася ПЗ від хвороб органів дихання (-0,2%), хвороб шкіри (-0,4%) та від дії зовнішніх причин – травм, отруєнь та ін. (-0,3%).

Диференціація показників ПЗ серед адміністративних районів області пов'язана з багатьма причинами, головними з яких, на нашу думку, є структурний чинник (різна частка осіб похилого віку), неоднакове матеріальне становище жителів районів, а відтак неоднакова доступність до медичних послуг, неоднаковий

рівень медичного обслуговування тощо. Відмінності показників ПЗ мешканців районів з приблизно однаковим статеві-віковим складом населення та рівнем медичного забезпечення (приміром між Підволочиським і Борщівським районами – див. [рис. 3.19](#)) свідчать про вирішальний вплив комплексу соціальних чинників на стан здоров'я людей.

Таблиця 3.8

Динаміка і темпи приросту первинної захворюваності за основними класами хвороб у Тернопільській області (випадків на 100 000 населення).

Назва класів хвороб відповідно до МКХ - 10	Показник	Рік					\bar{x} 2007-2017	Темп приросту Δm_i , %
		2007	2010	2013	2015	2017		
Інфекційні і паразитарні хвороби	на 100 тис. нас.	1919	1844	2314	1902	1830	1961,8	-6,7
	частка, %	3,0	2,6	3,4	2,8	2,7	3,0	×
Новоутворення	на 100 тис. нас.	603	610	618	605	653	617,8	+5,7
	частка, %	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0	0,9	×
Хвороби ендокринної системи	на 100 тис. нас.	1276	1390	1568	1490	1628	1470,4	+10,7
	частка, %	2,0	2,0	2,3	2,2	2,4	2,0	×
Хвороби нервової системи	на 100 тис. нас.	1895	2040	2060	1979	1750	1944,8	-10,0
	частка, %	2,9	2,9	3,0	2,9	2,6	2,9	×
Хвороби ока та додаткового апарату	на 100 тис. нас.	3088	3496	3727	3686	3659	3531,2	+3,6
	частка, %	4,8	5,0	5,4	5,5	5,4	4,8	×
Хвороби вуха та соскоподібного відростку	на 100 тис. нас.	2010	2157	2197	2096	2248	2141,6	+5,0
	частка, %	3,1	3,1	3,2	3,1	3,3	3,1	×
Хвороби системи кровообігу	на 100 тис. нас.	3994	4638	4817	4826	4888	4632,6	+5,5
	частка, %	6,2	6,6	7,0	7,1	7,3	6,2	×
Хвороби органів дихання	на 100 тис. нас.	29208	32469	30183	30463	30510	30566,6	-0,2
	частка, %	45,4	46,3	43,9	45,1	45,4	45,4	×
Хвороби органів травлення	на 100 тис. нас.	2682	2999	2956	2961	2744	2868,4	-4,3
	частка, %	4,2	4,3	4,3	4,4	4,1	4,2	×
Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	на 100 тис. нас.	4293	4953	4923	4596	4665	4686,0	-0,4
	частка	6,7	7,1	7,2	6,8	6,9	6,7	×
Хвороби кістково-м'язової системи	на 100 тис. нас.	3059	3597	3401	3284	3255	3319,2	-1,9
	частка, %	4,8	5,1	4,9	4,9	4,8	4,8	×
Хвороби сечостатевої системи	на 100 тис. нас.	3945	3600	3775	3490	3478	3657,6	-4,9
	частка, %	6,1	5,1	5,5	5,2	5,2	6,1	×
Травми, отруєння та деякі інші наслідки дії зовнішніх причин	на 100 тис. нас.	3270	3396	3297	3313	3308	3316,8	-0,3
	частка, %	5,1	4,8	4,8	4,9	4,9	5,1	×

Примітка. Розраховано за даними [22]

Різні значення показників ПЗ певною мірою зумовлені також неоднаковим рівнем виявлюваності хвороб в районах області, спричинені різними можливостями для діагностування хвороб через брак необхідного для цього сучасного обладнання [11].

До цього висновку додамо й те, що зниження зареєстрованих показників ПЗ у деяких районах області може бути також пов'язане зі зменшенням кількості звернень мешканців області за медичною допомогою через погіршення їх матеріального становища, спричиненого соціально-економічними негараздами в нашій державі, а відтак – недоступністю для багатьох із них до дороговартісних медичних послуг, безоплатність яких, всупереч конституційній нормі, вже давно носить декларативний характер.

3.6.2. Структура та ієрархія основних причин смертності населення

В ієрархії причин смерті населення Тернопільської області в 2018 році перші місця займали такі класи (рис. 3.21): хвороби системи кровообігу (72,5% від загалу померлих), новоутворення (12,4%), зовнішні причини смерті (4,0%) і хвороби органів дихання (3,5%).

Як видно з рис. 3 основні ризики смерті в регіоні були пов'язані із хворобами системи кровообігу (ХСК), частка яких у структурі основних причин смерті становила понад 2/3 від усіх летальних випадків.

Коефіцієнт смертності від хвороб системи кровообігу (ХСК) у 2018 р. становив 103,7 випадків на 10 тис. населення, й мало відрізнявся від загальнодержавного показника, але значно перевищував загальноєвропейський; у середньому, жителі регіону майже в 2,5 рази частіше помирають від ХСК, аніж мешканці країн Європи.

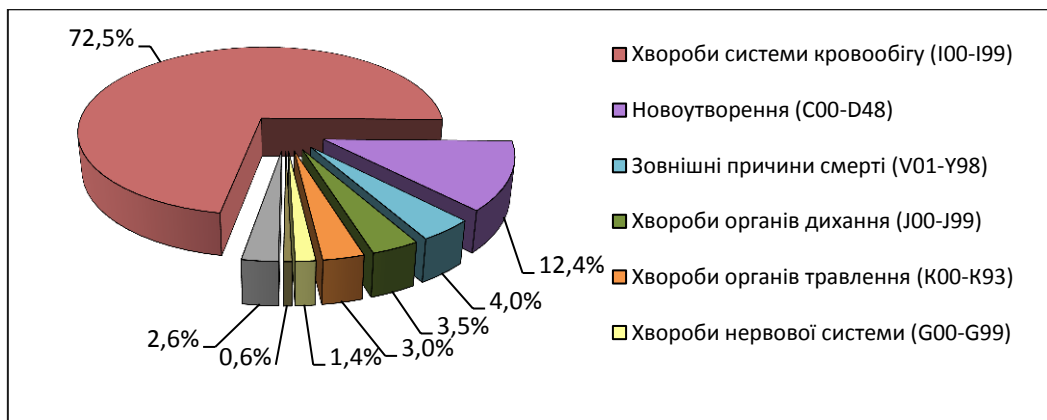

Рис. 3.21. Структура основних причин смертності населення Тернопільської області у 2018 р., %. (Розраховано за даними [7])

Розбіжності показників смертності від недуг системи кровообігу в адмінрайонах області можна пояснити багатьма причинами, у тім числі – різницею у віковій структурі населення та різними рівнями захворюваності на окремі форми ХСК.

Іншим класом хвороб, які у структурі смертності населення Тернопільщини займають значну частку (12,4%), є онкологічні захворювання. Коефіцієнт смертності від злоякісних новоутворень у 2018 р. становив 17,8 випадків на 10 тис. населення. У структурі цього класу найбільше летальних випадків були спричинені новоутворами трахеї, бронхів і легенів – 2,3%. Цікаво зазначити, що у Тернопільській області, як і в Україні загалом, смертність працездатного населення

від онкозахворювань значно нижча, ніж в країнах ЄС. Це єдиний з основних класів хвороб, смертність від якого в нашій державі традиційно нижча, ніж у європейських країнах. Однак, зазначимо, що така ситуація може бути обумовлена не стільки нижчими показниками, скільки тим, що значна частина наших співгромадян через надвисоку смертність від ХСК та зовнішніх причин просто не доживає до потенційного онкологічного захворювання, яке зазвичай виникає переважно у старшому віці [13].

Летальні випадки, спричинені зовнішніми причинами, складають 4,0% від усіх причин смерті мешканців області; смертність у 2018 р. становила 6 летальних випадків на 10 тис. населення. Найбільша частка (1/5 або 18,5%) смертей із цього класу припадає на навмисні самоушкодження (самогубства). При цьому, за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [10], найбільше схильні до суїциду чоловіки – 82,5%; жінки, що покінчили життя самогубством, складають 17,5%. Найбільше суїцидів у 2018 р. було скоєно у віці 30-35 і 50-55 років (разом 23,3%), ще 12,4% – людьми похилого віку (70 років і старших). Загалом, смертність населення області від самогубств становить 1,06 летальних випадків на 10 тис. населення, що в 1,5 разу менше від пересічноукраїнського. За оцінками фахівців [6, 7 та ін.], причинами свідомого позбавлення себе життя, як найтяжчого наслідку розладу психіки та поведінки, можуть бути: надмірно важкі матеріально-побутові умови життя, безробіття, травматична подія (смерть дружини чи близького родича), бездуховність тощо. З другого боку, самогубство може бути також раціональною відповіддю на невиліковну хворобу (рак, СНІД).

Значну частку у структурі смертності населення Тернопільщини займають хвороби органів дихання (3,5%), особливо хронічний бронхіт та емфізема легень (біля 4%). Загалом, загальна кількість жителів нашого краю, причиною летальних випадків в яких були хвороби органів дихання, становила у 2018 р. 523 особи.

Серед чинників ризику, що призводять до хронічних захворювань органів дихання, основними є забруднення атмосферного повітря і повітря робочої зони, а також тютюнопаління. При цьому останній чинник є найагресивнішим з поміж перелічених; курці більше ризикують захворіти будь-якими інфекційними захворюваннями дихальних шляхів, ніж некурящі і мають у 30 разів вищу ймовірність розвитку хронічної обструктивної хвороби легень у порівнянні з некурящими [1], а смертність серед курців, котрі нездужають від хронічного бронхіту, вища в 21 раз [6].

За критеріями ВООЗ передчасною смертністю вважається та, яка настала у віці до 65 років. Якщо оцінювати рівень смертності населення Тернопільської області керуючись цими критеріями, то можемо констатувати таке:

1) із семи основних класів хвороб найбільші ризики передчасної смерті пов'язані з чотирма з них (класи I Інфекційні та паразитарні хвороби, VI Хвороби нервової системи, XI Хвороби органів травлення, XX Зовнішні причини смерті), бо середній вік смерті від цих нозологій значно менший 65 років;

2) один із класів (клас II Новоутворення) на рівень передчасної смертності впливає мало, бо більшість населення (53%) помирає від цієї недуги у близькому до 65-літнього віку (середній вік смерті 63,4 роки); за умови збереження наявної позитивної динаміки (+1,1) цей клас хвороб може перейти в ранг тих, середній вік смерті від яких виходить за межі 65-річного рубежу.

Загалом, майже чверть смертей у 2018 р. у Тернопільській області були передчасними і недетермінованими процесам старіння, тобто виникали від причин, не пов'язаних безпосередньо з віком.

Задля покращання ситуації зі смертністю населення в Тернопільській області слід розв'язати низку проблем: 1) вирішити проблему зайнятості населення; 2) поліпшити санітарно-епідеміологічну ситуацію в сільських місцевостях та екологічну ситуацію у містах, 3) посилити заходи з упередження, діагностики та профілактики захворюваності задля поліпшення репродуктивного здоров'я населення; 3) сприяти зменшенню соціально детермінованих причин захворюваності та смертності населення; 4) забезпечити формування механізму заохочення населення до ведення здорового способу життя.

3.6.3. Динаміка показників смертності населення від основних класів хвороб

Динаміку показників смертності від основних класів хвороб представлено на рис. 3.22 та у табл. 3.9, з яких видно, що упродовж 2008-2018 рр. показники смертності населення за основними класами хвороб перманентно змінювались. У 2018 р., у порівнянні з середніми показниками за означений період часу, простежується позитивна динаміка у бік зменшення ризиків смертності за трьома класами хвороб. Найістотніше зниження ризиків відбулось від інфекційних і паразитарних хвороб (на 23,5%) та органів дихання (на 23,2%). Відчутне зниження ризиків відбулось також і від зовнішніх причин смерті (на 7,5 %).

Таблиця 3.9

Динаміка показників смертності від основних класів хвороб у Тернопільській області (на 10 000 населення)

Класи хвороб	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	\bar{x} 2008- 2018	Δm_j , %
Інфекційні і паразитарні хвороби	1,4	1,3	1,3	1,2	1,1	0,9	1,1	1,0	0,9	1,0	-23,5
Новоутворення	17,3	17,5	17,5	17,0	18,2	17,4	17,7	17,7	17,9	17,6	+0,7
Хвороби ендокринної системи	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,5	0,6	0,7	0,6	+8,5
Хвороби нервової системи	1,5	1,3	1,3	1,4	1,5	1,5	1,7	1,7	1,8	1,6	+29,8
Хвороби системи кровообігу	101,7	102,5	102,5	96,9	95,9	96,4	99,6	102,6	101,4	100,3	+3,3
Хвороби органів дихання	7,8	7,1	7,1	6,9	6,6	6,6	6,3	6,9	6,2	6,5	-23,2
Хвороби органів травлення	5,0	3,5	3,5	3,3	3,8	3,7	3,8	3,5	3,7	3,9	+11
Зовнішні причини смерті	8,0	6,0	6,0	5,9	6,2	6,0	6,2	6,1	5,6	6,2	-7,5

Незважаючи на позитивну динаміку змін з названих причинах смерті населення Тернопільської області, слід констатувати те, що досягнуті показники все ще перевищують стандартизовані загальноєвропейські, а за деякими параметрами –

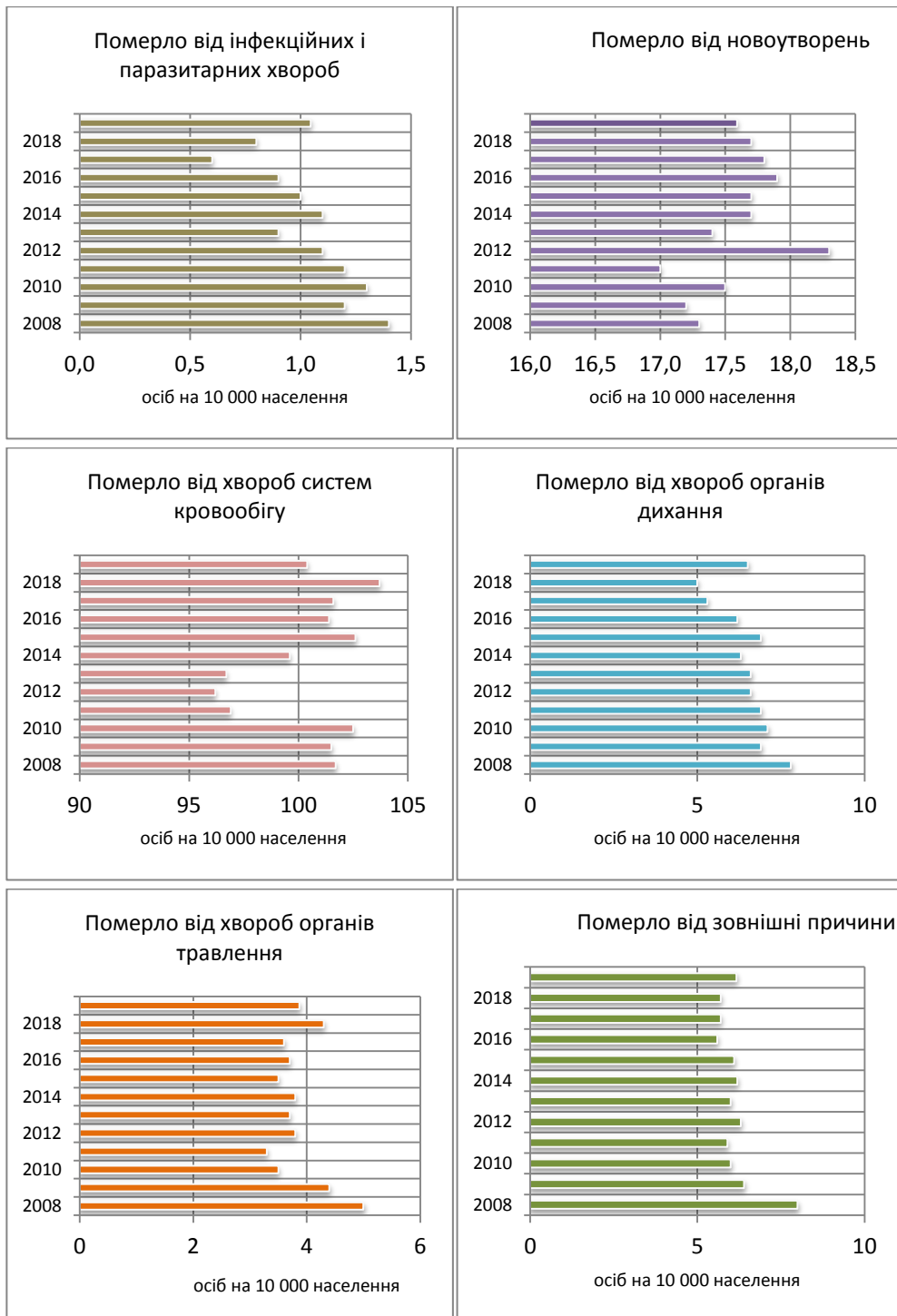

Рис. 3.22. Динаміка показників смертності від основних класів хвороб за 2008-2018 рр. (Побудовано за даними [18]).

загальнодержавні. Зокрема, за якісними показниками коефіцієнта смертності населення від ендокринних хвороб та хвороб нервової системи Тернопільська область знаходиться у групі підвищеного ризику летальності від цих нозологій (рис. 3.23); у рейтингу областей нашої держави вона займає, відповідно, 9 і 8 сходинку. Це єдині дві хвороби, коефіцієнти смертності від яких у Тернопільській області вищі від середніх значень по Україні; за рештою показників смертності за причинами смерті область вигідно відрізняється від інших регіонів нашої держави.

Протягом останніх дев'яти років динаміка стандартизованого коефіцієнта смертності від злоякісних новоутворень (ЗН) була різноспрямованою (див. рис. 3.22), тому важко сказати, яким буде довгостроковий тренд і як буде коливатись цей показник надалі. У 2018 р. смертність від ЗН дещо зросла відносно минулого 2017 р. і була 0,7 % більшою від середнього значення цього показника за останні дев'ять років (2008-2018 рр.).

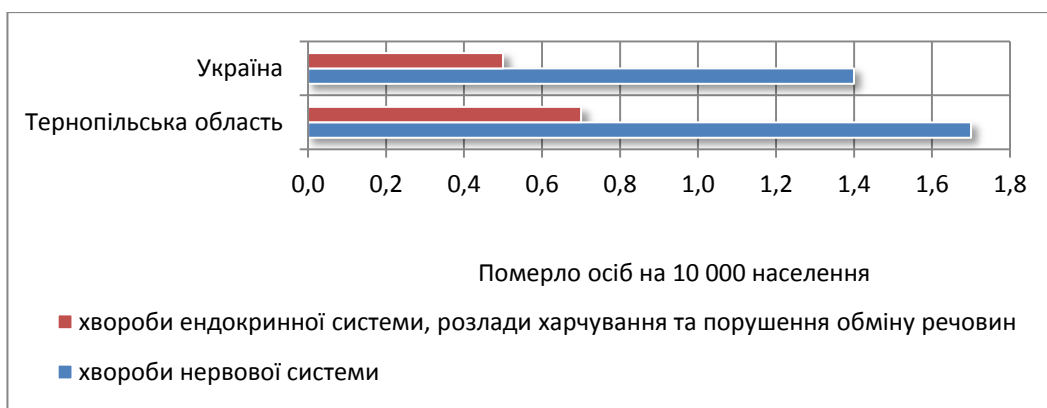

Рис. 3.23. Усереднені показники смертності від ендокринних хвороб і хвороб нервової системи у Тернопільській області та в Україні (2008-2018 рр.).

Середній вік померлих у 2018 р. в порівнянні з 2008 р. збільшився на 0,9 року, що може свідчити про «старіння» смертності від цієї патології або ж про поліпшення ранньої діагностики злоякісних пухлин.

Позитивні зміни спостерігаються в смертності населення від деяких хвороб органів дихання, зокрема від пневмонії. Так, згідно зі статистичними даними [6], за період з 2008 р. коефіцієнт смертності населення області від цієї недуги зменшився на 56,2% і в 2018 р. становив 0,57 летальних випадків на 10 000 населення.

За цей же період смертність від бронхіальної астми та астматичних станів зменшилась на 71%. Однак, на фоні загальної позитивної тенденції, у 2018 р. було зафіксовано зростання смертності від цієї недуги у порівнянні з минулим 2017 р. Втім, це може бути пов'язано з річною флуктуацією показника.

3.6.4. Середній вік померлих

Розрахункові дані (табл. 3.10) свідчать про те, що за період 2008-2018 рр. середній вік померлих від основних класів причин смерті змінився мало. Однак тенденція до перебудови структури причин смерті (епідеміологічний перехід) все ж проглядається. І хоча позитивні зрушення відбуваються доволі повільними темпа-

ми, варто відмітити, що «омолодження» смерті (руху в протилежному напрямку) у жодному класі хвороб немає.

З табл. 3.10 видно, що ризик померти від основних класів хвороб у різних вікових групах різний. Наймолодшим є вік померлих від хвороб нервової системи (49,3) та зовнішніх причин смерті (47,1).

Прикро констатувати, але незважаючи на те, що смертність від туберкульозу в області є однією з найменших в Україні, а також на позитивну динаміку до зменшення втрат населення від цієї недуги, втім, як видно з табл. 3.10, вона є єдиною патологією, де відбувається «омолодження» смерті (-0,3 роки). Тобто простежується негативна тенденція «зсуву» смертей зі старших вікових груп населення у молодші. Звичайно, це ще не свідчить про санітарно-епідемічне неблагополуччя в області (показник доволі малий), однак заслуговує на прискіпливу увагу епідеміологів. Бо якщо ризик померти від хронічних неінфекційних захворювань у працездатному віці пояснюється тим, що в організмі людини з роками накопичуються патологічні зміни, а відтак закономірно зростає і ймовірність померти від них (так звана «квазіендогенна смерть» [5]), то подібна ситуація щодо інфекційних хвороб може свідчити про певні соціальні негаразди, проблеми імунопрофілактики, погіршення імунітету населення тощо.

Таблиця 3.10

Характеристика смертності населення Тернопільської області від основних причин смерті (2008-2018 рр.)

Міжнародний код хвороби	Причини смерті (P _i)	Кількість померлих (d _x), осіб		Середній вік померлих (x̄), років		Δx _i , років (+, -)
		2008	2018	2008	2018	
A00-B99	Клас I Інфекційні та паразитарні хвороби	199	88	48,1	48,2	+0,1
A15-A16	Туберкульоз органів дихання	99	43	50,3	50,0	-0,3
C00-D48	Клас II Новоутворення	1964	1862	62,3	63,4	+1,1
C16	Злоякісні новоутворення шлунка	192	152	64,1	65,1	+1,0
C18-C21	Злоякісні новоутворення ободової кишки, прямої кишки та відхідникового каналу	209	217	65,9	66,6	+0,7
C33-C34	Злоякісні новоутворення трахеї, бронхів та легенів	383	292	63,8	64,5	+0,7
C50	Злоякісні новоутворення молочної залози	128	143	60,8	63,6	+2,8
G00-G99	036 Клас VI Хвороби нервової системи	163	189	48,3	49,3	+1,0
I00-I99	042 Клас IX Хвороби системи кровообігу	11444	10883	69,7	70,3	+0,6
I20-I25	Ішемічна хвороба серця	9892	8645	70,5	70,9	+0,4
I60-I69	Цереброваскулярні хвороби	1113	1173	67,5	68,6	+1,1
J00-J99	048 Клас X Хвороби органів дихання	920	523	67,6	68,5	+0,9
K00-K93	054 Клас XI Хвороби органів травлення	538	447	52,5	55,8	+3,3
V01-Y98	080 Клас XX Зовнішні причини смерті	963	600	45,9	47,1	+1,2
	Разом	30222	26990	65,7	67,0	+1,3

За критеріями ВООЗ передчасною смертністю вважається та, яка настала у віці до 65 років. Якщо оцінювати рівень смертності населення Тернопільської області керуючись цими критеріями, то можемо констатувати таке:

- 1) із семи основних класів хвороб найбільші ризики передчасної смерті

пов'язані з чотирма з них (класи I, VI, XI, XX), бо середній вік смерті від цих нозологій значно менший 65 років;

2) один із класів (клас II) на рівень передчасної смертності впливає мало, бо більшість населення (53%) помирає від цієї недуги у близькому до 65-літнього віку (середній вік смерті 63,4 роки); за умови збереження наявної позитивної динаміки (+1,1) цей клас хвороб може перейти в ранг тих, середній вік смерті від яких виходить за межі 65-річного рубежу.

Загалом, майже чверть смертей (23,7% у 2018 р.) у Тернопільській області були передчасними і недетермінованими процесам старіння, тобто виникали від причин, не пов'язаних безпосередньо з віком.

Задля покращання ситуації зі смертністю населення в Тернопільській області слід розв'язати низку проблем: вирішити проблему зайнятості населення, покращити транспортне сполучення, особливо з найвіддаленішими населеними пунктами, поліпшити санітарно-епідеміологічну ситуацію в сільських місцевостях та екологічну ситуацію у містах, посилити заходи з упередження, діагностики та профілактики захворюваності задля поліпшення репродуктивного здоров'я населення, сприяти зменшенню соціально детермінованих причин захворюваності та смертності населення, забезпечити формування механізму заохочення населення до ведення здорового способу життя.

3.6.5. Гендерна диференціація смертності населення

Загальні коефіцієнти смертності чоловіків (15,1‰) і жінок (13,7‰) сформувалися під впливом різних факторів, одним з яких є неоднакова вікова структура чоловічого і жіночого населення.

Співвідношення коефіцієнтів смертності населення Тернопільської області за віковими групами для обох статей та окремо для чоловічого і жіночого населення у 2018 році відображає **рис. 3.24**. Для кращої наочності на осі ординат використано логарифмічну шкалу відліку.

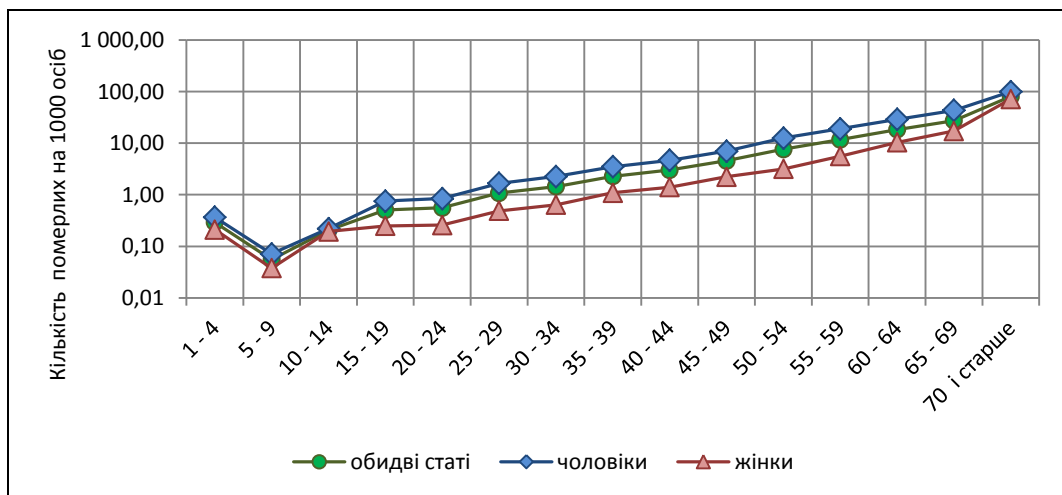

Рис. 3.24. Статево-вікові коефіцієнти смертності населення Тернопільської області станом на 01.01.2018 р. (Розраховано за даними [18]).

З рис. 3.24 видно, що у ранньому дитинстві (1-4 роки) у чоловічого і жіночого населення коефіцієнти смертності високі, причому смертність хлопчиків на 0,8 промільного пункту більша ніж дівчаток. Це ж характерно і для вікової групи 5-9 років. Починаючи з вікової групі 15-19 років коефіцієнти смертності для обох статей починають зростати і значно відрізняються між собою. Майже у всіх вікових групах коефіцієнти смертності у чоловіків значно вищі, ніж у жінок, за винятком вікової групи 10-14, де вони однакові. Таке співвідношення коефіцієнтів смертності у різновікових групах пояснюємо гендерними відмінностями, про що йтиметься нижче.

Помітно вищі показники кількості померлих чоловіків від жінок, як відомо [21], є наслідком надсмертності осіб чоловічої статі, що зумовлена комплексом біологічних і соціальних чинників. До біологічних чинників належать: 1) менша захищеність чоловічого організму порівняно з жіночим (організм жінки більш витривалий, що обумовлено його специфічною функцією продовження і збереження роду; 2) гнучкість і стійкість до стресу; 3) гормональні особливості. До соціальних чинників належать: 1) переважання чоловіків серед працюючих в небезпечних та шкідливих умовах, що мають підвищений ризик для життя (військовослужбовці, правоохоронці, рятувальники та ін.); 2) надмірна поширеність шкідливих звичок – куріння і вживання алкоголю; 3) більша схильність до ризикованої поведінки.

У 2018 р. **індекс надсмертності** чоловіків становив 1,1, тобто смертність чоловічого населення Тернопільської області перевищувала рівень смертності жінок в 1,1 разу (в Україні в 1,12). За цим усередненим показником криється значна відмінність у рівнях смертності чоловіків і жінок у різних вікових групах. Це зумовлено тим, що коефіцієнт надсмертності залежить не лише від різної інтенсивності вимирання чоловіків і жінок, а й від їхнього вікового складу. Для його визначення нами розраховано індекси надсмертності чоловіків працездатного віку за період з 1991 до 2018 р., значення яких наочно представлені на **рис. 3.25**.

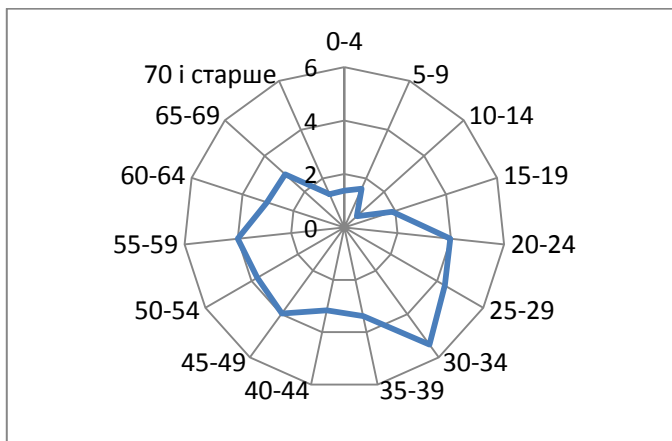

Рис. 3.25. Індекс надсмертності чоловіків за віковими групами у Тернопільській області в 2018 р. (Розраховано за даними [22]).

Примітка. Значення вісі абсцис показують у скільки разів смертність чоловіків кожної з вікових груп перевищує смертність жінок.

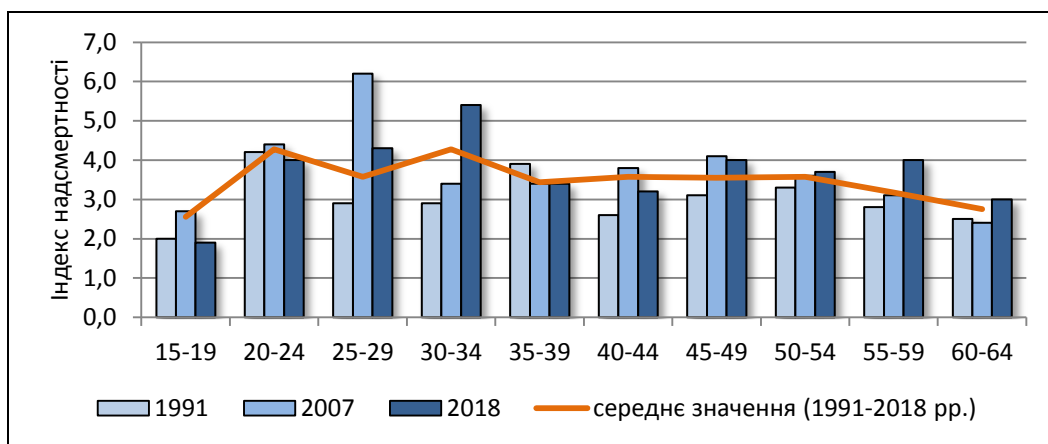

Рис. 3.26. Різновікові індекси надсмертності чоловіків працездатного віку у 1991-2018 рр. (Розраховано за даними [18]).

З рисунка 3.26 видно, що з 1991 до 2018 р. індекс надсмертності чоловіків працездатного віку перманентно змінювався.

На початку 90-х років найвищі показники (втричі і більше) були у чотирьох вікових групах (20-24, 35-39 і 45-49 і 50-54 роки), тоді як у 2007 р. таке переважає вже охопило ширший діапазон вікових груп (20-59 років), при цьому у першій із них (20-24 роки) сягнуло рекордного показника – переважає у 6,2 рази. Крім цього, на рис. 5.6 добре проглядається поступове зменшення періоду найвищих показників надсмертності чоловіків віком 25-29 років у 2007 р. до вікової групи 30-34 років у 2018 р. Фактично йдеться про те ж саме покоління, яке постарішало на 12 років.

Аналіз динаміки надсмертності чоловіків працездатного віку свідчить також про те, що упродовж двох десятиліть поспіль (1991-2010 рр.) простежувалось невпинне зростання цього показника (до 3,7 індексного пункту у 2010 р.), після чого відбулось деяке падіння. Загалом, за чверть століття індекс надсмертності чоловіків зріс на 0,6 індексного пункту – з 2,5 у 1991 р. до 3,1 у 2018 р. Зазначимо, що за цей же період рівень передчасної чоловічої смертності у країнах ЄС залишався практично незмінним (коливався у межах 2–2,1 умовних пунктів), що переконливо свідчить про негативну тенденцію посилення явища чоловічої надсмертності в Тернопільській області.

Зараз індекс надсмертності становить 3,1, що на 0,2 умовних пункти більше від середнього значення цього показника за аналізований період (1991 – 2018 рр.).

З рис. 4.13 видно, що найбільше перевищення смертності чоловіків над смертністю жінок в області (більш ніж у 4 рази) спостерігається у найпродуктивніших вікових групах (25-35 років). Феноменально великою є надсмертність чоловіків у віці 30-35 років, яка перевищує смертність жінок у цій віковій групі у 5,4 рази. Це зумовлено, низкою чинників, та найбільше – зневажливим ставленням чоловіків до свого здоров'я. Йдеться передовсім про куріння та зловживання алкоголем.

Таким чином, найризикованішим, щодо ймовірності передчасної смерті для чоловіків, є період працездатного віку, та найбільше – у віці 30-35 років, коли рівень

надсмертності найбільший (в Україні «пікові» показники надсмертності у 2018 р. припадали на вікову групу 20-25 років).

Одним з індикаторів неблагополучної ситуації зі смертністю населення Тернопільської області є надто високий розрив у тривалості життя чоловіків і жінок, який у 2018 р. був на рівні 10,37 року; в Україні 10,03.

Такі показники загалом відповідають більшості європейських пострадянських країн, але вдвічі перевищують аналоги економічно розвинених країн. У середньому по регіону Європа-А різниця у тривалості життя при народженні жінок і чоловіків у 2017 р. становила 5,2 років [25]). Найменша різниця, при цьому, була в Нідерландах, Швеції, Ірландії і Великобританії з показником 3,2 – 3,6 років.

Така гендерна відмінність у смертності зумовлена, як вже згадувалось вище, комплексом факторів ендогенної та екзогенної природи.

Імовірність померти чоловікам у віці від 30 до 65 років в Тернопільській області, як і в Україні загалом, майже вдвічі більша ніж для чоловіків країн Європи. Майже 30 % чоловіків, які померли в минулому році внаслідок неінфекційних хвороб, належали до вікової групи 30-65 років.

Основними причинами таких високих показників смертності були неінфекційні хвороби: серцево-судинні захворювання (гіпертонічна хвороба, ішемічна хвороба серця, інфаркт, інсульт), хронічні захворювання органів дихання (хронічна обструктивна хвороба легень, бронхіальна астма), рак, діабет, психічні розлади. Розвитку цих хвороб можна запобігти, якщо дотримуватись здорового способу життя, зокрема, правильного харчування, активних фізичних навантажень, вчасного звернення до лікарів за найменших проявів (симптомів) хвороби. Негативний вплив на рівень смертності від неінфекційних хвороб мають й інші чинники – це і низька якість життя, бідність, постаріння населення, спадкова схильність, психологічні чинники (депресія, стрес) тощо. Часто ці чинники поєднуються (накладаються) й починають діяти на хворого синергічно, підвищуючи потенційний ризик передчасної смерті.

Високий рівень передчасної смерті чоловіків породжує низку проблем, зокрема: 1) втрату значної частини трудового потенціалу; 2) зменшення кількості осіб, придатних для несення військової служби; 3) детермінує соціальні проблеми (сирітство, зниження добробуту сімей через втрату годувальника, самотність, обмеження або неспроможність народження дітей жінками, які залишилися без пари) тощо. Крім цього, надсмертність чоловіків призводить до деформації статевікової структури населення, а відтак – негативно позначається на його відтворенні [21].

Відмінності у віковій структурі смертності за статтю у міських поселеннях і сільській місцевості простежимо за гістограмами розподілу цього показника (рис. 3.27), де для кращої наочності на осі ординат застосовано логарифмічну шкалу відліку.

У 2018 р. пересічний коефіцієнт смертності жіночого населення у містах області був на рівні 9,4 випадків на 1000 осіб наявного населення, тоді як у селах коефіцієнт смертності жінок дорівнював 17,3‰, що на 7,9 промільного пункту більше, ніж у міських поселеннях. Стосовно чоловічого населення, то різниця між середнім значенням коефіцієнта смертності у сільських місцевостях і містах становила 5,2 5,9 ‰.

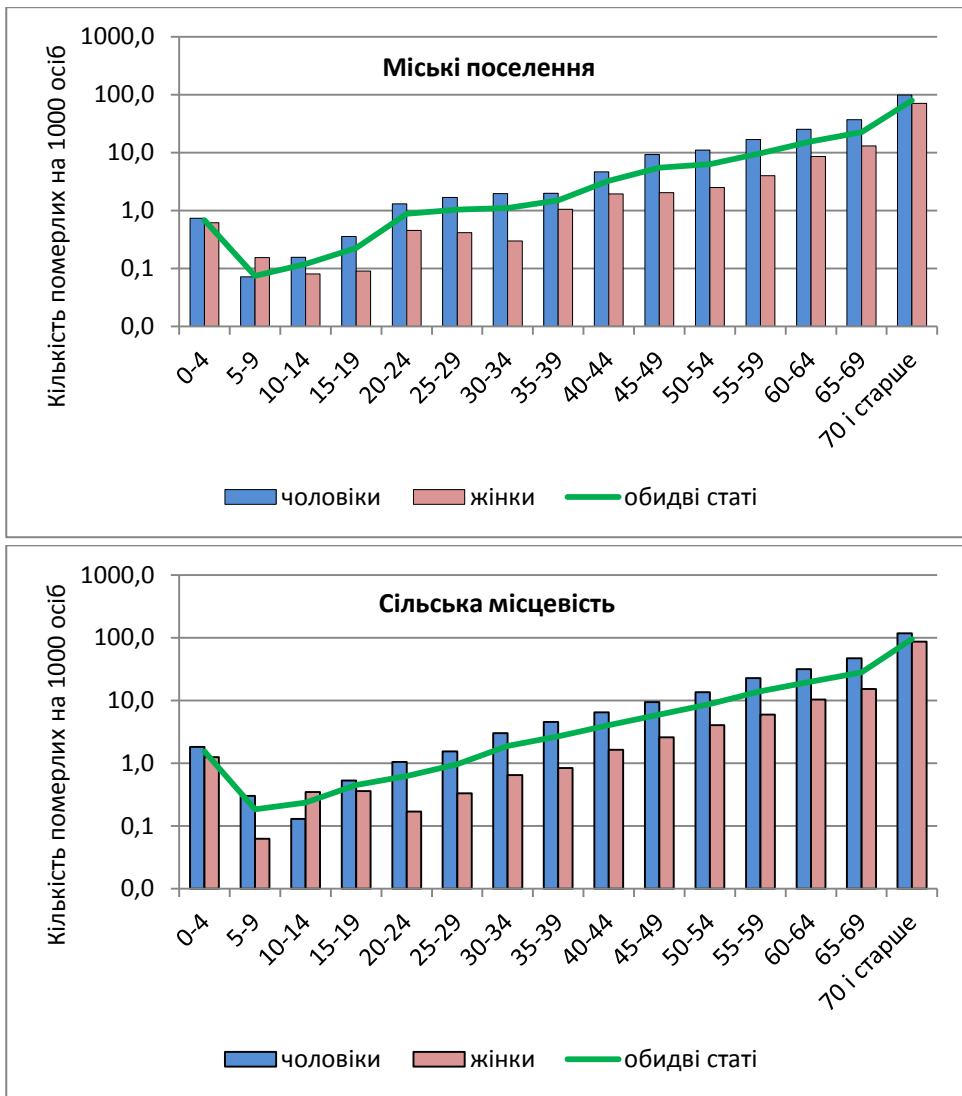

Рис. 3.27. Коефіцієнти смертності населення міських поселень і сільських місцевостей Тернопільської області станом на 01.01.2018 р.
(Розраховано за даними [2]).

Загалом, у всіх вікових групах коефіцієнт смертності чоловічого і жіночого населення у сільських місцевостях був вищим ніж у міських поселеннях.

Найбільша різниця коефіцієнтів смертності жінок, у залежності від типу поселень, спостерігається у вікових групах 10-14 років (у 3 рази) та у віці 15-19 років (у 4 рази); у чоловіків суттєве переважання коефіцієнтів смертності характерне для вікових груп 5-9 років і 35-39 років – у 3 і 2 рази відповідно.

Зі збільшенням віку коефіцієнти смертності збільшуються як у міських поселеннях, так і в сільських місцевостях, позаяк це природний процес.

Оскільки на коефіцієнт смертності суттєво впливає вікова структура населення, то для того аби позбавитись цього чинника нами використано показник стандартизації [68]. За базу порівняння взято міське населення з меншим рівнем смертності. Вікові коефіцієнти смертності міського і сільського населення у Тернопільській області станом на 2018 р. представлено у табл. 4.3. Спочатку обчислимо частки окремих вікових груп у загальній чисельності міського населення (табл. 3.11):

$$S_{0-14} = 76\,022 / 468\,036 = 0,162, \text{ аналогічно } S_{15-64} = 0,707, S_{65+} = 0,13.$$

$$\text{Тоді, } Mst = 0,61 \times 0,162 + 5,84 \times 0,707 + 75,77 \times 0,13 = 14,1\%.$$

Таблиця 3.11

Групи населення за віком, років	Середньорічна чисельність населення в місцевості, осіб		Кількість померлих за рік, осіб		Вікові коефіцієнти смертності (m_x), %		Частка х-вікової групи міськ. насел.	Стандартизований показник смертності
	міській	сільській	міській	сільській	міській	сільській		
0-14	76 022	91 604	21	56	0,28	0,61	0,162	0,099
15-64	330 947	387 918	1462	2264	4,42	5,84	0,707	4,127
65 і >	61 067	101 503	3519	7691	57,63	75,77	0,130	9,886
У цілому	468 036	581 025	5 002	10 011	10,69	17,23	1,000	14,112

Примітка. Розраховано за даними [2].

Отже, якби вікова структура сільського населення була такою, як у містах, тобто молодшою, то в середньому за рік на кожну тисячу сільського населення припадало б 14,1 померлих, а не 17,4 за умов фактичного вікового складу. Інакше кажучи, за умови усунення впливу вікової структури стандартизований індекс надсмертності сільського населення становитиме:

$$I_c^{st} = 16,7 / 11,6 = 1,4. \quad 17,4 / 14,1 = 1,2.$$

Фактичний індекс надсмертності чоловічого населення сільських місцевостей по відношенню до чоловічого населення міських поселень у 2018 р. становив 1,4, тобто смертність чоловіків у селах була в 1,4 разу більшою, аніж у містах. Така значна різниця пов'язана не лише з різними умовами життя у містах і селах, а і з різною віковою структурою населення у них.

Цікавими, на наш погляд, є також особливості гендерної різниці у смертності від причин смерті – екзогенних (зовнішніх) та ендогенних (генетичних та онтогенетичних). Так, зокрема, для чоловічого населення майже в усіх вікових групах працездатного віку екзогенні ризики передчасної смерті значно більші, аніж для жіночого. Найбільші ж ризики характерні для чоловіків віком 30 – 54 роки; максимальні показники смертності, при цьому, припадають на когорту віком 40 – 44 роки. Для жінок екзогенні ризики передчасної смерті є найбільшими у 30 – 35 років. Зазначимо, водночас, що смертність обох статей в різних вікових групах має також і спільну особливість: до 15 та після 70 років переважають ендогенні причини, а в працездатному віці – екзогенні. Однак, рівень ризику передчасної смерті для чоловіків і жінок, як зазначено вище, неоднаковий і суттєво різниться як за типом діючого фактора ризику, так і за віком.

3.6.6. Оцінка й аналіз сучасних тенденцій смертності немовлят

3.6.6.1. Загальний аналіз смертності немовлят

Динаміка коефіцієнтів смертності немовлят у Тернопільській області, Україні та країнах ЄС відображена на рис. 3.28.

Як свідчать наведені дані, впродовж першої половини 90-х рр. минулого століття в Тернопільській області, як і в Україні загалом, коефіцієнт смертності немовлят доволі стрімко зростав, що до певної міри корелювало із погіршенням соціально-економічної ситуації в нашій державі.

Починаючи з 1995 р. намітилась тенденція до поступового зниження смертності дітей, що не досягли однорічного віку і вже у 2018 році смертність немовлят у Тернопільській області становила 6,3 смертей на 1 тис. народжених живими, що в 1,8 разу менше ніж на початку 90-х років минулого століття. За цим показником Тернопільська область займає шосту сходинку у рейтингу областей нашої держави, поступаючись лише Київській (4,7), Сумській (4,5), Полтавській (5,0), Вінницькій (6,0) та Івано-Франківській (6,2) областям.

Рис. 3.28. Динаміка коефіцієнтів смертності немовлят у Тернопільській області, Україні та країнах ЄС у 1990-2018 рр.

(Розраховано за даними [2, 18, 25]).

Загалом, коефіцієнт смертності немовлят у Тернопільській області менший від середнього по Україні на 0,7%, або на 10%. Зазначимо також, що на відміну від загального коефіцієнта смертності, який упродовж аналізованого періоду змінювався хвилеподібно, смертність немовлят має загалом сталу тенденцію до зниження.

Незважаючи на досягнутий прогрес у зменшенні смертності немовлят, показник все ще набагато вищий, ніж у країнах ЄС і значно вищий порівняно з тими із них, де рівень дитячої смертності найнижчий: Кіпр (1,6 смертей на 1 000 живонароджених), Фінляндія (1,8) і Естонія (2,1) [25].

Показники смертності дітей першого року життя досить різняться в залежності від статі. Так, смертність хлопчиків у 2018 р. була на третину вищою ніж у дівчаток –

7,0‰ проти 5,5‰ (в Україні 7,7‰ проти 6,4‰).

У порівнянні з 1990 р., різниця смертності немовлят за гендерною ознакою в Тернопільській області зменшилася майже на 18%, що свідчить про позитивну динаміку (в бік зменшення) розбіжностей цього показника між хлопчиками і дівчатками. Однак, теперішні розбіжності у ймовірностях смерті за статевою ознакою, як і раніше, значно перевищують аналогічні у регіоні «Європа-А», де різниця смертності хлопчиків і дівчаток не перевищує 1 промільного пункту [25], а в деяких країнах із цієї групи і того менше.

Гендерну відмінність, за рівнем ризику смерті при народженні, вчені [24 та ін.] пояснюють біологічними факторами, які сприятливіші для виживання у дівчаток, особливо впродовж першого місяця життя новонароджених; підвищені ризики смерті у новонароджених хлопчиків по відношенню до дівчаток характерні для всієї людської популяції і є загально-біологічною закономірністю.

Показники смертності дітей першого року життя різняться також і в залежності від типу поселень, хоча й була доволі мізерною і становила лише 0,1 промільного пункту – 0,8‰ у міських поселеннях і 0,9‰ у сільських місцевостях. Варто зазначити у цьому контексті, що впродовж 1990-2018 рр. співвідношення показників смертності в залежності від типу поселення поперемінно змінювалось без чітких тенденцій на користь то одного, то іншого типу.

3.6.6.2. Аналіз просторово-часових варіацій показника смертності немовлят

Аналіз просторово-часових змін показника смертності немовлят здійснювався нами в два етапи: 1) обчислення усереднених значень цих показників за період з 2008 до 2018 р. та кластеризація адміністративних районів за Міжнародною оцінкою шкалою рівнів смертності; 2) порівняння показників смертності у 2018 р. з усередненими їх значеннями.

Отримані результати свідчать, що усереднені показники смертності немовлят в розрізі адмінрайонів дещо відрізняються між собою (рис. 3.29).

З рисунка 3.30 видно, що показники у більшості районів області (кластери 1-2) відповідають «надзвичайно низькому» й «дуже низькому» рівням смертності; два райони (кластер 3) мають «низький» показник смертності.

Порівняльний аналіз показників 2018 р. з усередненими їх значеннями за період 2008-2018 рр. (рис. 3.30) засвідчує, що для більшості районів області характерна позитивна тенденція до їх зменшення (у сер. в 1,5 – 3 рази) за винятком декількох із них, де показники навпаки суттєво зросли. Це Лановецький і Підгасецький райони, де смертність немовлят у 2018 р. збільшилась майже вдвічі в порівнянні з середніми їх значеннями за 2008-2018 рр. Загалом, відхилення від середнього показника по області у 2018 р. були такі: в 10 районах та в м. Тернополі в бік зменшення; у 7 – в бік збільшення. У цілому, смертність немовлят у 2018 р. в порівнянні із середнім його значенням за 2008-2018 рр. зменшилась на 1,3 промільних пункти, або на 19,1%.

Негативна динаміка показників смертності, яка зафіксована у кількох районах області, може бути зумовлена різними факторами, але більшою мірою – неналежним рівнем санітарно-просвітницької та лікувально-діагностичної роботи закладами охорони здоров'я регіону.

Рис. 3.29. Просторові варіації смертності немовлят у Тернопільській області у 2008-2018 рр.

(Побудовано за даними [22]).

Рис. 3.30. Порівняльний аналіз показників смертності немовлят у 2018 р. з усередненими їх значеннями за період 2008-2018 рр.

Таким чином, виконаний аналіз просторово-часової варіації смертності немовлят свідчить, загалом, про позитивну динаміку (в бік зменшення) цього показника в області. Такого результату досягнуто завдяки реалізації низки заходів, зокрема: загальнодержавних програм: «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», Національного проекту «Нове життя – нова якість охорони материнства та дитинства» та ін.

3.6.6.3. Аналіз смертності дітей до 1 року за причинами смерті

Упродовж 2008-2018 рр. структура причин смертності немовлят у Тернопільській області поперемінно змінювалась без чітких тенденцій (рис.3.31).

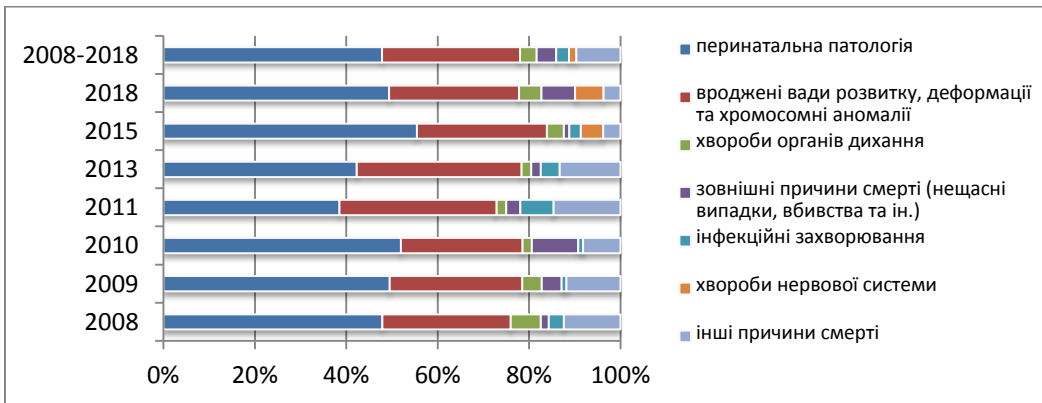

Рис. 3.31. Динаміка смертності дітей до 1 року за причинами смерті у Тернопільській області в 2008-2018 рр., %.

(Побудовано за даними [18]).

Однак, якщо порівняти структуру смертності у 2018 р. з усередненими її значеннями за період 2008-2018 рр. (рис. 3.32), то можна простежити деякі позитивні зміни: зменшення показників смертності від інфекційних хвороб і від вроджених вад розвитку.

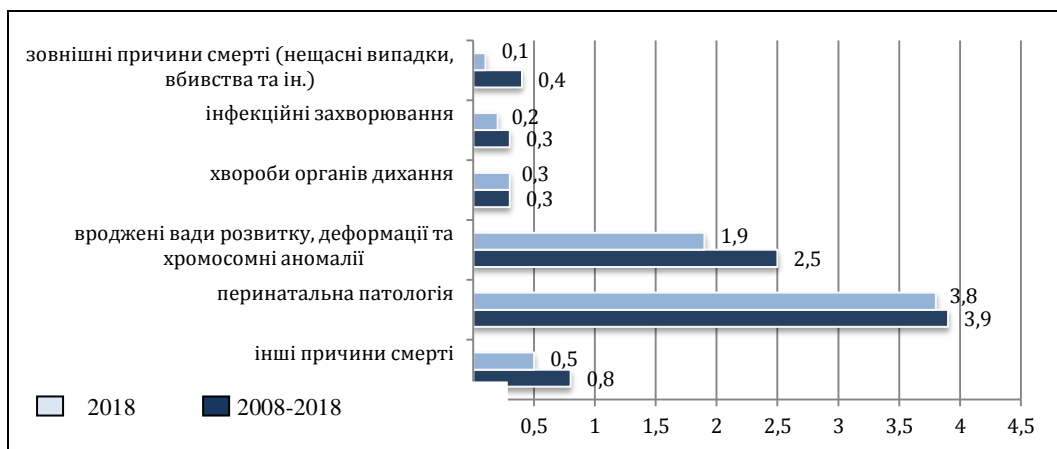

Рис. 3.32. Порівняльна структура смертності дітей до 1 року за причинами смерті у 2018 р. з усередненими її значеннями за період 2008-2018 роки, %.

(Побудовано за даними [18]).

Водночас, дещо зросла смертність від перинатальної патології і органів дихання та суттєво – від хвороб нервової системи і від зовнішніх причин смертності.

Для порівняння показників смертності дітей першого року життя від основних причин смерті в Тернопільській області й Україні скористаємось рис. 3.33. З нього видно, що в 2018 р. із семи основних причин, які визначали рівень смертності немовлят, по чотирьох із них в досліджуваному регіоні були дещо більшими від середніх

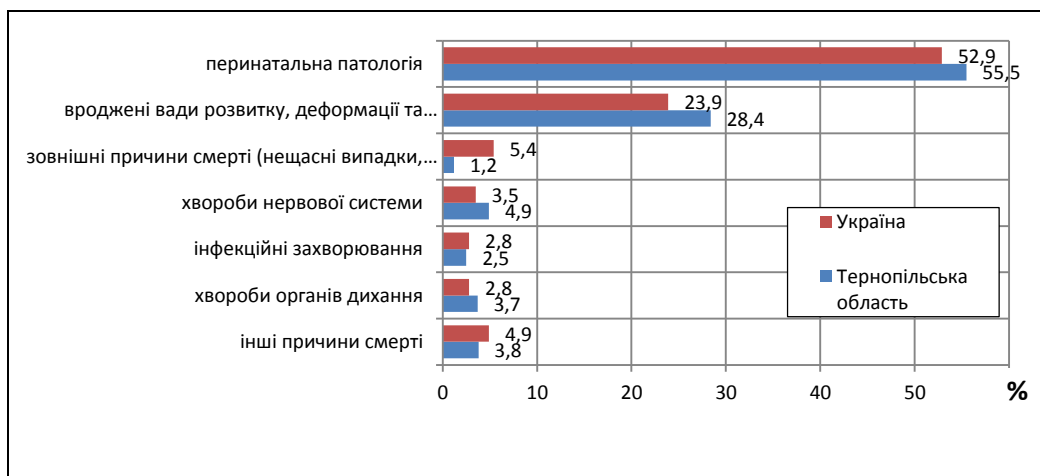

Рис. 3.33. Порівняльна структура смертності дітей до 1 року за причинами смерті в Тернопільській області й Україні (%) станом на 01.01.2018 р.

(Побудовано за даними [16, 18]).

їх значень у нашій державі. Зокрема, рівень смертності дітей першого року життя у Тернопільській області був більшим від загальнодержавного на 2,6% від перинатальної патології і на 4,5% – від вроджених вад розвитку. Від хвороб нервової системи та хвороб органів дихання це перевищення було незначним, всього 0,9 і 1,4% відповідно.

Натомість, вигідно відрізняє досліджуваний регіон від решти регіонів нашої держави показник смертності немовлят від зовнішніх причин смерті, який у 2018 р. був у 4,5 разу менший від середнього значення по Україні.

За оцінками МОЗ України [19], серед причин смертності дітей віком до одного року дві третини із них становлять захворювання, які є наслідком поганого стану репродуктивного здоров'я матерів та низької якості наданої

медичної допомоги їм (впродовж вагітності та пологів) і новонародженим маляткам (вроджені вади розвитку та окремі стани, які виникають під час вагітності та пологів). За умови усунення цих причин рівень смертності немовлят впритул наблизився б до генетично обумовленого рівня – 3-4 ‰. Це власне той рівень, який характерний для високорозвинених країн світу.

Насамкінець відзначимо той факт, що на фоні високого рівня смертності дітей до одного року вигідно відрізняється смертність дитячого вікового контингенту старше одного року. Ризик смерті після досягнення одного року різко падає. У віковій групі 5-9 років коефіцієнт смертності опускається до рекордно низької відмітки 0,04‰ і лише після досягнення десятирічного віку смертність дітей починає поволі зростати.

Для зменшення рівня смертності немовлят в Україні запроваджується трирівнева система перинатальної допомоги, яка реалізується в рамках Національного проекту «Нове життя – нова якість охорони материнства та дитинства» і має назву «Регіоналізація перинатальної допомоги». У Тернопільській області III (найвищий) рівень перинатальної допомоги вагітним, породіллям та новонародженим надається у єдиному в регіоні клінічному перинатальному центрі «Мати і дитина», який функціонує з 2008 р.

Загалом, підвищений рівень смертності немовлят в Тернопільській області (у порівнянні з країнами ЄС) зумовлений як суто медичними аспектами (неналежним рівнем спостереження первинною медико-санітарною службою за немовлятами групи ризику, низьким рівнем організації надання невідкладної медичної допомоги), так і територіальними особливостями (віддаленість багатьох сіл від районних центрів). Крім цього, дається взнаки і недостатнє оснащення медичних закладів сучасною високотехнологічною діагностично-лікувальною апаратурою педіатричної служби закладів II рівня надання медичної допомоги. Обладнання, здебільшого, є застарілим (використовується понад 25-30 років) або ж відсутнє взагалі.

Література:

1. Андреева Т. И., Красовский К. С. Табак и здоровье. К., 2004. С. 72-75.
2. Банк даних. Державна служба статистики України. Офіційний веб-сайт. Режим доступу: URL: <http://www.ukrcensus.gov.ua/>
3. Барановский В. А., Пархоменко Г. О., Шевченко В. А., Рудиченко В. Ф. Принципы картографирования заболеваемости населения в связи с природными и социально-экономическими факторами // Геодезия, картография и аэрофотосъемка: Респ. межвед. сб. Львов, 1987. Вып. 45. С. 127-131.

4. Вступ до медичної геології / за ред. Г. І. Рудька, О. М. Адаменка. К.: Академпрес, 2010. Т. 1. 736 с.; Т. 2. 448 с.
5. Глобальное бремя болезней (Global Burden of Disease). 2013. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2013/09/03_PUBLIC0.pdf.
6. Глобальные факторы риска для здоров'я. Смертность и бремя болезней, обусловленные некоторыми основными факторами риска. ВООЗ, 2015. 70 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665_rus.pdf?ua=1
7. Дем'янчук І. П. Медико-географічний аналіз сучасних тенденцій смертності немовлят за причинами смерті у Тернопільській області // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: географія. 2016. № 1. Вип. 40. С. 105-112.
8. Дем'янчук І. П. Характеристика й оцінка первинної захворюваності населення Тернопільської області // Часопис картографії. 2016. Вип. 15. Ч. 1. С. 114–155.
9. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2017 році: статистичний бюлетень. К., 2018. 92 с.
10. Инвалидность детей с хроническими соматическими заболеваниями в Украине / Н. М. Коренев, С. Р. Толмачева, Л. Ф. Богмат, А. М. Коломиец // Здоровье ребенка. 2009. № 3 (18). С. 80-92. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/8707>
11. Корицький Г. І. Медико-соціальне обґрунтування оптимізації системи високоспеціалізованої медичної допомоги дітям: автореф. дис. ... д-ра мед. наук. Київ, 2016. 42 с.
12. Левчук Н. Смертність немовлят в Україні: ілюзії та реальність // Демографічні дослідження. Вип. 24 : зб. наук. пр. К., 2002. С. 64-65.
13. Либанова Э. Смертность населения Украины в трудозактивном возрасте // Демоскоп Weekly. 2008. № 327-328. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://demoscope.ru/weekly/2008/0327/tema02.php>
14. Международная статистическая классификация болезней и проблем, связанных со здоровьем. Десятый пересмотр. Женева ВОЗ, 1995. Т. 1. [пер. с англ. М. В. Максимовой, С. К. Чемякиной]. М.: Медицина, 1998. 698 с.
15. Населення Тернопільської області за 2018 рік: стат. зб. / за ред. Н. С. Дідуник. Тернопіль, 2019. 172 с.
16. Населення України за 2018 рік: демограф. щоріч. К.: ДП Інформаційно-аналітичне агентство, 2019. 120 с.
17. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. К.: ІДСД НАН України, 2007. 468 с.
18. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області. Тернопіль, 2009. 126 с.; Тернопіль, 2017. 126 с.
19. Офіційний веб-сайт Міністерства охорони здоров'я України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://moz.gov.ua/ua/portal/pre_20090731_1.html
20. Результати діяльності галузі охорони здоров'я України: 2017 рік: Аналітична доповідь. К.: МОЗ, 2018. 172 с.
21. Рингач Н. О. Надсмертність чоловіків: нагальна проблема українського соціуму // Журнал укр. лікарської еліти. 2009. № 1 (07). С. 75-78.
22. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2018 рік / за ред. А. А. Чорного. Тернопіль: ГУС у Тернопільській області, 2019. 430 с.
23. Статистичний щорічник України за 2018 рік / за ред. О. Г. Осауленка; Державна служба статистики України. К., 2016. 534 с.
24. Masrae F. Baby boys are a quarter more likely to die in their first year of life. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.dailymail.co.uk/news>
25. Mortality and life expectancy statistics. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/Mortality_and_life_expectancystatistics

3.7. ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я

За період незалежності система охорони здоров'я України суттєво змінилася в плані управління, фінансування, організації надання медичних послуг. Основними причинами таких змін є низький рівень якості медичних послуг населенню, невідповідність мережі закладів охорони здоров'я системі розселення, неефективне використання фінансових ресурсів у системі охорони здоров'я тощо. З огляду на це, на території країни, починаючи з 2010 року, проходить медична реформа, основною метою якої є ліквідація негативних явищ в медичній галузі. Дана реформа охоплює всі рівні надання медичної допомоги населенню, а саме первинний, вторинний та третинний, а також екстрену та паліативну допомогу.

Зміни, які передбачені даною реформою, базуються на принципах, задекларованих в нормативних документах: Конституції України, «Основах законодавства України про охорону здоров'я» та інших документах, які дають гарантії населенню країни та регіонів у наданні якісної медичної допомоги.

Як уже зазначалося, в межах системи охорони здоров'я України функціонує три рівні надання медичної допомоги, а саме первинний, вторинний та третинний. Як окремі види медичної допомоги виділяються екстрена та паліативна допомога. Взаємодія між рівнями надання медичної допомоги відбувається з урахуванням принципу етапності, який передбачає направлення пацієнтів із закладів нижчого порядку, у заклади вищого порядку або до вузькопрофільних спеціалістів.

3.7.1. Первинна медична допомога

Первинна медична допомога є основою організації надання медичної допомоги населенню України та її регіонів. Цей вид медичної допомоги надається в амбулаторних умовах, а також вдома лікарями загальної практики – сімейними лікарями. Однак, за їх відсутності, в умовах фельдшерсько-акушерських та фельдшерських пунктів окремі її елементи можуть надаватися персоналом цих закладів [1].

В Тернопільській області первинна медична допомога представлена **центрами первинної медико-санітарної допомоги** (надалі – центр) та їх функціональними складовими (амбулаторіями загальної практики сімейної медицини, фельдшерсько-акушерськими пунктами та фельдшерськими пунктами, а також здоров'я пунктами). Цей тип закладів на території області почав формуватися починаючи з 2013 року на базі поліклінік районних та міських лікарняних закладів. Так, цього року такі центри були створені у Бережанському, Борщівському, Гусятинському, Заліщицькому, Кременецькому та Чортківському районах. Окрім цього, у місті Тернопіль після переведення частини медичного персоналу з поліклінічних відділень міської лікарні швидкої допомоги, міських лікарень № 2 і № 3 був створений Тернопільський міський комунальний заклад «Центр первинної медико-санітарної допомоги», який обслуговує населення м. Тернополя, а також с. Кутківці та с. Пронятин. Наступного року їх кількість збільшилась до 14 за рахунок створення центрів у Бучацькому, Зборівському, Козівському, Лановецькому, Підволочиському, Підгасцькому, Тербовлянському та Шумському районах. На сьогоднішній день на території районів області нараховується 15 центрів (у 2015 був створений центр у місті Збараж).

Основними функціональними підрозділами Центрів є *амбулаторії загальної практики сімейної медицини* (далі – амбулаторії). На них припадає основне навантаження з надання первинної медико-санітарної допомоги населенню. З моменту створення центрів, з метою охоплення більшої території первинною допомогою, на території районів області розширюється мережа цих закладів. Найбільш активним цей процес був у 2013 та 2014 роках (за цей період кількість амбулаторій збільшилася на 14 (8,6 %) та на 22 (12,5 %) відповідно, (рис. 3.15) по відношенню до попередніх років) і був супутнім процесу створення центрів медичної допомоги. Формування цих закладів відбувалося за рахунок реорганізації сільських дільничних лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів. Починаючи з 2015 року кількість амбулаторій на території області залишається не змінною, що свідчить про завершення процесу формування мережі цих закладів.

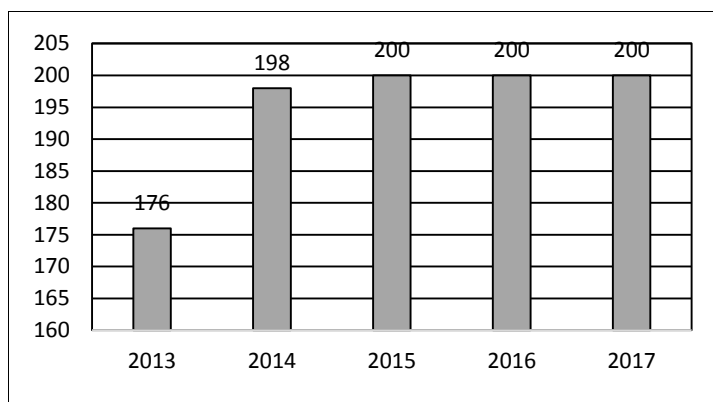

Рис. 3.15. Динаміка кількості амбулаторій загальної практики сімейної медицини Тернопільської області, закладів

У територіальному відношенні розподіл амбулаторій по території області є не рівномірним. Зокрема, найбільша кількість амбулаторій спостерігається на території Зборівського (63), Шумського (54), Борщівського (54), Збаразького (51) та Терехівського (51). На ці райони припадає 37,4% від загальної кількості цього виду закладів в області. Однак, співставивши дані показники з чисельністю населення в межах районів отримуємо дещо іншу картину. Так, найвищий рівень забезпечення населення спостерігається на території Шумського (16,2 заклади на 10 тис. населення), Зборівського (15,2), Монастириського (13,3), Лановецького (12,1) та Підгасцького (12,0). В той же час найнижчий рівень забезпечення спостерігається у Чортківському (5,2), Гусятинському (6,0) та Кременецькому (6,8) районах (рис. 3.16).

На сьогоднішній день кількість цих закладів ще не є остаточною, причинами цьому є адміністративна реформа, а саме створення територіальних громад та зміна системи фінансування закладів охорони здоров'я (переведення їх на фінансування з місцевих бюджетів).

Основним персоналом амбулаторій є сімейні лікарі, а у тих випадках, коли вони відсутні – терапевти. Їх основними функціями є проста діагностика та лікування

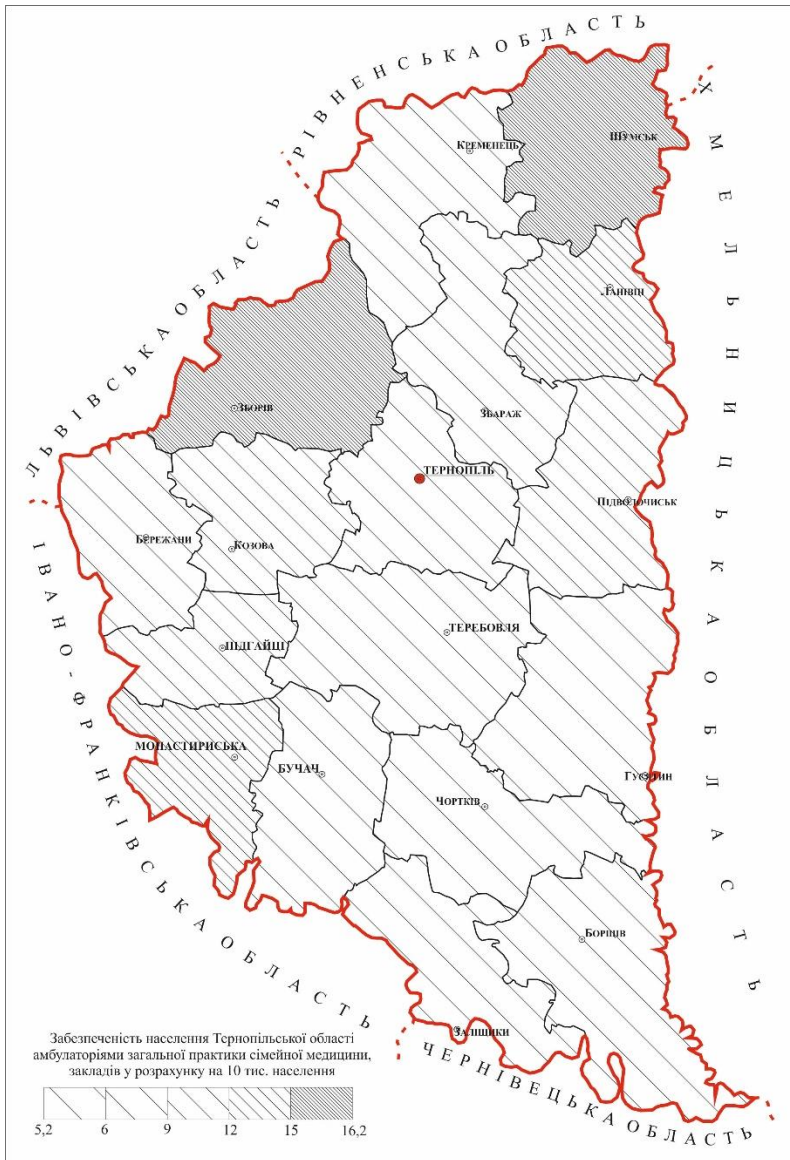

Рис. 3.16. Забезпеченість населення Тернопільської області амбулаторіями загальної практики сімейної медицини

найбільш поширених захворювань, які не потребують перебування хворого в стаціонарі. Окрім цього, до їх обов'язків належить направлення хворого (за необхідності) у заклади охорони здоров'я, які надають вторинну допомогу (районні та центральні районні лікарні, обласну лікарню), а в деяких випадках і третинну медичну допомогу, а також участь у наданні невідкладної (екстреної) медичної допомоги.

Штат сімейних лікарів на території Тернопільської області має стійку тенденцію до зростання. Так, на протязі останніх п'яти років їх кількість збільшилася на

20 %. Це пояснюється збільшенням кількості амбулаторій на території області, в тому числі й на території міста Тернопіль. Станом на 2015 рік населення області обслуговує 517 сімейних лікарів, з яких 103 забезпечує надання медичних послуг населення обласного центру. Як правило це дільничні терапевти, які пройшли відповідні курси.

Фельдшерсько-акушерський пункт – заклад, який найтісніше взаємодіє з сільським населенням в плані забезпечення відповідного рівня здоров'я останнього. У співпраці з лікарем амбулаторії загальної практики сімейної медицини, який його обслуговує, персонал фельдшерсько-акушерського пункту (фельдшер, акушер, патронажна медична сестра, санітарка) надає населенню первинну медико-санітарну допомогу, а саме діагностує найбільш поширені захворювання, здійснює заходи щодо їх лікування та профілактики, зокрема забезпечує виконання настанов лікаря в умовах даного закладу та вдома. За умови виникнення надзвичайних станів здоров'я людей персонал цього закладу надає невідкладну долікарську допомогу хворим і надалі, разом з лікарями служби екстреної допомоги, бере участь у наданні екстреної медичної допомоги. Також до його функцій входить моніторинг здоров'я дітей та підлітків в межах підконтрольного населеного пункту, контроль за поширенням соціально небезпечних захворювань (туберкульоз, СНІД та ін.) [6].

На відміну від амбулаторій, кількість фельдшерсько-акушерських пунктів за останні п'ять років постійно скорочується (рис. 3.17).

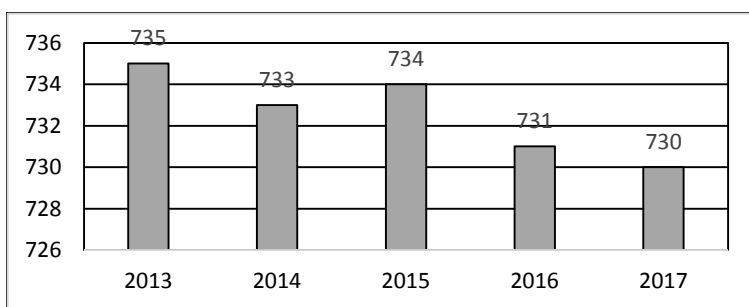

Рис. 3.17. Динаміка кількості фельдшерсько-акушерських пунктів Тернопільської області, закладів

Так, за винятком незначного зростання їх кількості у 2015, спостерігається постійне скорочення даного типу закладів. На цей процес мають вплив декілька факторів, зокрема: скорочення чисельності сільського населення внаслідок від'ємного природного приросту та сальдо міграцій, в результаті чого кількість населення в населених пунктах не відповідає нормативам (300 осіб і більше), на основі яких відбувається формування закладів даного типу; реорганізація фельдшерсько-акушерських пунктів і формування на базі останніх амбулаторій; оптимізації мережі закладів охорони здоров'я (в тому числі мережі даного типу закладів) внаслідок формування територіальних громад тощо.

Станом на 2017 рік на території Тернопільської області функціонувало 730 фельдшерських та фельдшерсько-акушерських пункти, що на 0,7% менше, ніж у 2013. У територіальному відношенні найбільша кількість ФАП/ФП було сконцентровано в межах Зборівського – 63 одиниці (8,6% від загальної кількості ФАП/ФП в

області), Борщівського – 54 (7,4%), Шумського – 54 (7,4%), Збарзького – 51 (7,0%), Терехівського – 51 (7,0%). В цілому на дані райони припадає 37,4 % від загальної кількості таких закладів. Найменша – на території Підгаєцького – 22 заклади (3%), Бережанського – 33 (4,5%), Лановецького, Заліщицького, Гусятинського районів по 36 закладів (4,9%).

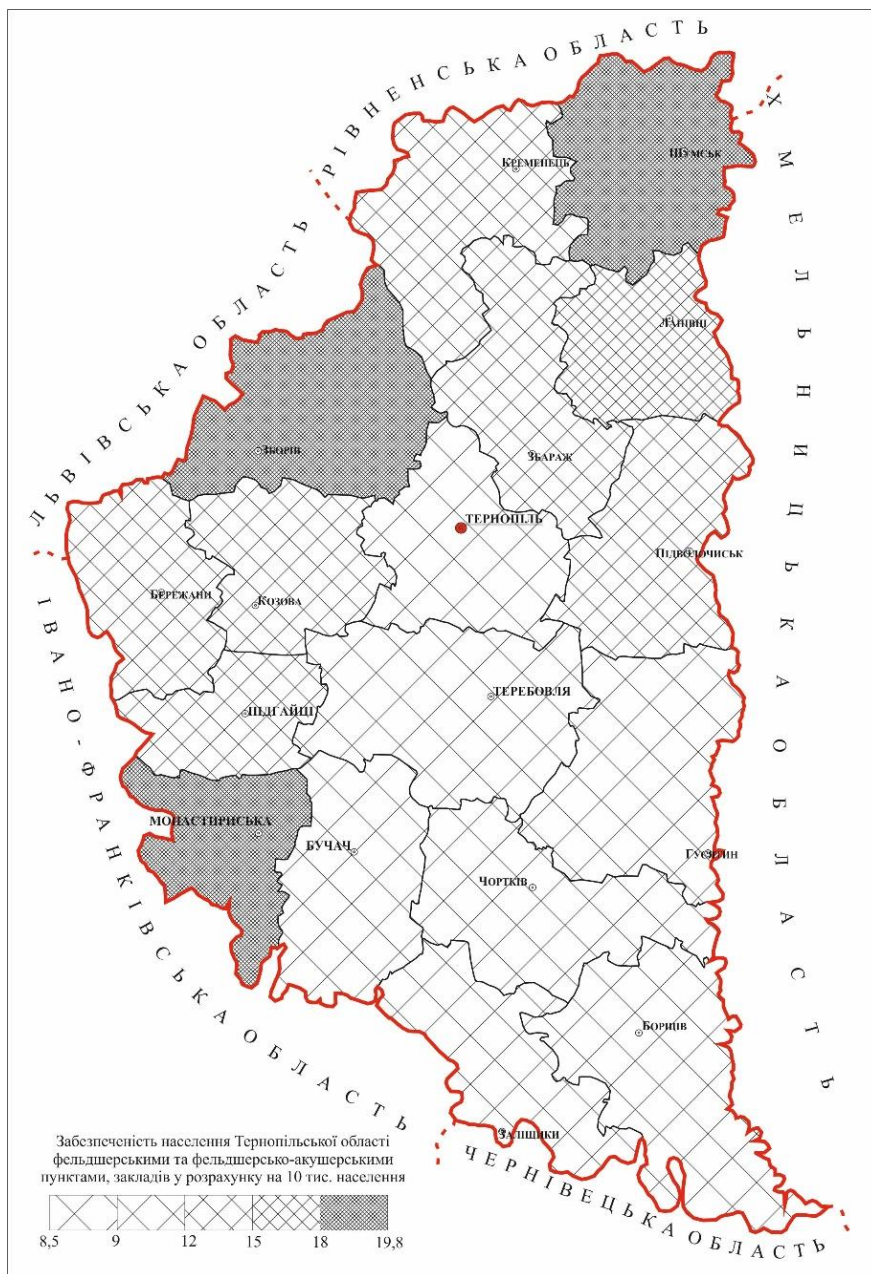

Рис. 3.18 Забезпеченість населення Тернопільської області фельдшерськими та фельдшерсько-акушерськими пунктами

Дещо відмінною є ситуація із забезпеченістю населення ФАП/ФП у розрізі адміністративних районів (див. рис. 3.5.4). Найкраще забезпечене цими закладами населення Монастириського (19,8 закладів на 10 тис. сільського населення), Зборівський (19,5) та Шумський (19,3) райони. Найнижчі показники забезпечення спостерігаються у Тернопільському (8,5), Чортківському (9,2), Гусятинському (9,6) та Буцацькому (9,8) районах.

3.7.2. Вторинна медична допомога

Наступним рівнем надання медичної допомоги в межах районів та області є вторинна. Вона передбачає надання в амбулаторних або стаціонарних умовах лікарями відповідної спеціалізації (крім лікарів загальної практики – сімейних лікарів) у плановому порядку або в екстрених випадках і передбачає надання консультації, проведення діагностики, лікування, реабілітації та профілактики хвороб, травм, отруень, патологічних і фізіологічних (під час вагітності та пологів) станів; направлення пацієнта відповідно до медичних показань для надання вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги з іншої спеціалізації або третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги [1].

До закладів, які надають вторинну медичну допомогу належать лікарні різних територіальних рівнів (районні, центральні районні, міські та обласні), а також диспансери різного профілю.

Мережа закладів, які надають вторинну медичну допомогу в Тернопільській області нараховує 61 заклад, з яких 4 обласні лікувально-профілактичні заклади (ЛПЗ), 7 обласних ЛПЗ в районах, 5 міських ЛПЗ, 36 районних ЛПЗ та 9 диспансерів. Загальна потужність цих закладів становить 9148 лікарняних ліжок [2].

Основними закладами, які надають вторинну медичну допомогу населенню в районах області, є центральні районні та районні лікарні, їх кількість становить 29 одиниць. Функціонально ці заклади є мультипрофільними (надають допомогу з багатьох спеціальностей), їх послуги, забезпечують наступний етап медичної допомоги після направлення сімейного лікаря. На протязі останніх п'яти років чисельність таких закладів практично не змінювалася, за винятком ліквідації центральної районної лікарні у м. Кременець у 2013 році та створення на її базі районної лікарні. Потужність цих закладів становить 4288 лікарняні ліжка (2015 р.) або 45 % від загальної кількості ліжок, 74 % яких розміщені у центральних районних лікарнях.

Розподіл лікарняних ліжок в районах є нерівномірним (рис. 3.19). До районів з найбільшою кількістю ліжок належать Кременецький (392 ліжка), Чортківський (380), Борщівський (340) та Буцацький (336) райони. Найменша – у Підгаєцькому (120), Монастириському (140) та Лановецькому (160) районах. Однак, забезпеченість населення лікарняними ліжками дещо відрізняється [2]. Так, найбільш забезпеченим є населення Шумського (66,6 заклади на 10000 населення), Підгаєцького (63,5), Кременецького (57,1), Зборівського (56,8) та Заліщицького (55,3) районів. Найменш забезпеченими є Тернопільський (32,3) район.

За період з 2013 по 2017 рік на території Тернопільської області спостерігається тенденція до скорочення кількості лікарняних ліжок (див. рис. 3.5.6). Так, за вказаний період їх кількість скоротилася на 521 ліжко або 12%. Найбільш активно процес скорочення проходив з 2015 до 2017 року. За цей проміжок часу темпи скоро-

чення лікарняних ліжок становили 5,5% – у період з 2015 до 2016 року та 6,1% – з 2016 до 2017 року.

У територіальному відношенні найбільша кількість лікарняних ліжок скоротилася на території Теревовлянського (-78 ліжок), Борщівського (-70) та Збарзького (-55) районів, найменша – у Заліщицькому (-5), Гусятинському (-10), Зборівському (-14), Тернопільському та Підволочиському (по -15) районах.

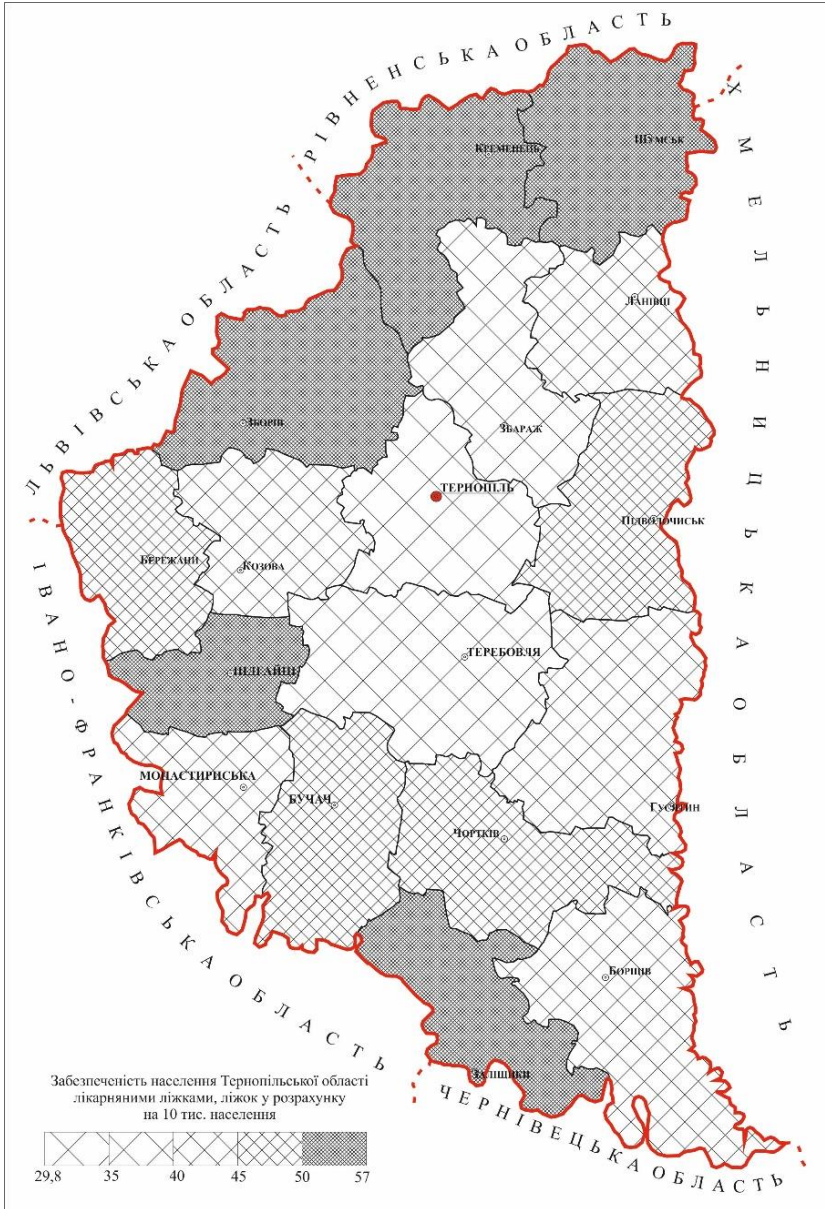

Рис. 3.19. Забезпеченість населення Тернопільської області фельдшерськими та фельдшерсько-акушерськими пунктами

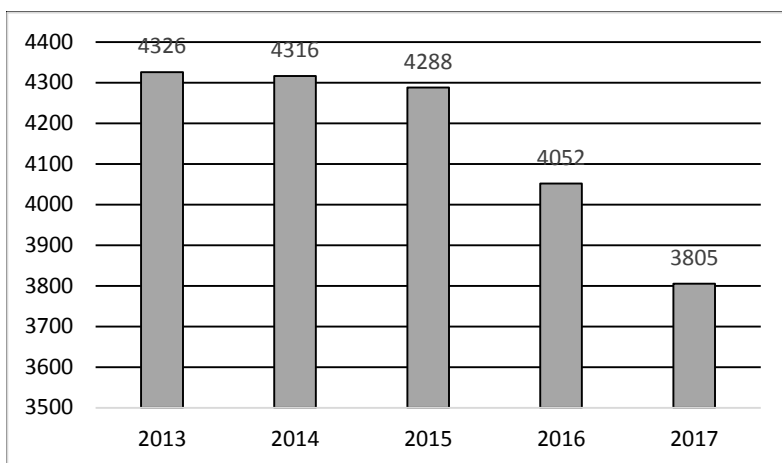

Рис. 3.20 Динаміка кількості лікарняних ліжок в закладах охорони здоров'я Тернопільської області

Обласні заклади на території області функціонують як на території обласного центру, так і на території районів.

До обласних закладів, які розміщені у м. Тернопіль належать: обласний перинатальний центр, КЗТОР «Університетська лікарня», обласна дитяча клінічна лікарня та обласна психоневрологічна лікарня. Загальна їх потужність становить 2670 лікарняних ліжок. До закладів, розташованих на території районів належать: «Госпіталь інвалідів Великої Вітчизняної війни» у м. Заліщики, фізіотерапевтичні лікарні у смт Микулинці та с. Більче-Золоте, туберкульозні лікарні у м. Заліщики та с. Плотича, а також психоневрологічні лікарні у смт Почаїв та с. Буданів [2].

3.7.3. Екстрена медична допомога

Екстрена медична допомога (ЕМД) – медична допомога, яка полягає у здійсненні працівниками системи екстреної медичної допомоги невідкладних організаційних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на врятування і збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я [1].

На території Тернопільської області мережа закладів екстреної медичної допомоги представлена Центром екстреної медичної допомоги та медицини катастроф та його підрозділами, які функціонують в межах п'яти районів з центрами у Кременці, Тернополі, Чорткові, Бережанах та Теребовлі. В цих населених пунктах розташовані станції екстреної медичної допомоги та медицини катастроф. До складу кожного району обслуговування підрозділами ЕМД входить декілька адміністративних районів області [8].

До складу району з центром у Кременці належать Кременецький, Шумський, Лановецький та Збараський райони. Загальна площа обслуговування становить 3251 км². На їх території розташовано 4 підстанції (у смт Почаїв, м. Збараж, м. Ланівці та м. Шумськ) та 3 пункти (у смт Вишнівєць, с. Заруддя та с. Великі Дедеркали) екстреної медичної допомоги. Загалом цим видом медичної допомоги у

межах району охоплено 190632 мешканці (17,9 % від загальної чисельності населення області).

Систему надання екстреної допомоги в Тернопільському районі та місті Тернополі складають 1 станція ЕМД, 3 підстанції, які обслуговують населення міста Тернополя та 4 пункти базування бригад ЕМД – у с. Мишковичі, с. Баворів, с. Великі Бірки та с. Великий Глибочок. В цілому ці заклади обслуговують 283452 мешканців (26,8 % від загальної чисельності населення області), з яких 76,3 % припадає на населення обласного центру. Загальна площа району обслуговування становить 749 км².

До складу бережанської станції ЕМД входить 4 підстанції, розташованих у м. Зборів, м. Підгайці, м. Монастириськ та смт Козова, а також 5 пунктів тимчасового базування, розташованих у Озерній, Залізцях, Козлові, Устя-Зеленому та Коропці. Загалом в зоні обслуговування, площею 2726 км², проживає 166116 осіб, що становить 15,7 % від загальної чисельності населення області.

Теребовлянська станція ЕМД включає підстанцію у м. Теребовля, а також по дві підстанції у Підволочиському (Підволочиськ, Скалат) та Гусятинському (Копичинці, Гусятин) районах. Окрім цього, на їх території розташовано 5 пунктів базування – у Буданові, Золотниках, Микулинцях, Гримайлові та Хоросткові. Загалом послугами служби екстреної медичної допомоги охоплено 166936 осіб, які проживають на території площею 2983 км².

Чортківська станція екстреної медичної допомоги включає п'ять підстанцій, розташованих у містах Чортків, Борщів, Бучач та Заліщики, а також у смт Товсте. До їх складу належать 9 пунктів базування, розташованих у Заводському, Пробіжній, Білобожниці, Ягільниці, Більче-Золотому, Мельниці-Подільській, Скалі-Подільській, Вигоді та Золотому Поточі. Послугами даної служби медичної допомоги охоплено 250596 осіб, які проживають на території площею 3395 км².

Література

1. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [Електронний ресурс]. –<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
2. Мережа та ліжковий фонд Тернопільської області за 2013-2017 роки
3. Основні показники охорони здоров'я Тернопільської області за 2013–2017 роки
4. Положення про амбулаторію загальної практики сімейної медицини [Електронний ресурс]. <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1168-16/para>
5. Положення про дільничну лікарню [Електронний ресурс]. – http://www.moz.gov.ua/ua/portal/Pro_20060206_0.html
6. Положення про Фельдшерсько-акушерський пункт [Електронний ресурс]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1169-16/para>
7. Положення про центр первинної медико-санітарної допомоги [Електронний ресурс]. <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1167-16#n19>
8. <http://www.medical.te.ua/ua/organisations/1/category/25/view/1>
9. <http://103temd.blogspot.com/>

3.8. ТУРИЗМ І РЕКРЕАЦІЯ

3.8.1. Туристично-рекреаційне господарство

Тернопільщина вважається одним із найпривабливіших куточків України для туризму завдяки наявному на її території природному та історико-культурному потенціалу. Тому варто виділити перспективні напрямки розвитку туризму для неї.

Початковим етапом дослідження є вивчення географічного положення території. Тернопільська область знаходиться на теренах Західної України, межує з Хмельницькою, Івано-Франківською, Чернівецькою, Львівською та Рівненською областями. Має зручне транспортне сполучення із сусідніми регіонами та країнами – сусідами: Польщею, Словаччиною та ін. Територія області знаходиться на значній відстані від зони проведення бойових дій, що сприяє збільшенню туристичних потоків до неї.

Тернопільська область територіально є однією із найменших в Україні, але на її території зосереджена велика кількість пам'яток культурної спадщини та природно-заповідного фонду. Тут поєднуються атрактивні природні, суспільно-історичні та соціально-економічні туристичні ресурси. Це дає змогу розвивати на її території різноманітні види рекреації. З огляду на це, туристична галузь, з одного боку, є потужним стимулом для наповнення бюджету, розвитку інфраструктури, покращення соціально-економічного становища населення, а з іншого – є стимулом відродження та збереження культурних пам'яток та історичних міст регіону.

За умови раціонального використання рекреаційного потенціалу в регіоні можуть розвиватися такі види рекреаційної діяльності, як: пізнавальний, замковий, етнічний, фестивальний, сакральний, зокрема паломницький, сентиментальний, музейний, сільський зелений туризм. Тому актуальним на сучасному етапі є визначення найбільш оптимальних напрямків розвитку рекреаційної діяльності на основі раціонального використання рекреаційних ресурсів.

Рекреаційна географія – складова частина господарського комплексу країни, в межах якої реалізується основний технологічний процес планування, управління, обслуговування рекреантів; комплексна, складна, динамічна галузь обслуговування населення. Виділення в суспільному розподілі праці галузі, яка об'єднує спеціалізовані підприємства, що характеризуються єдністю управління і планування, спільністю економічного призначення наслідків праці та технологічних процесів, становить об'єктивну основу формування рекреаційного обслуговування як самостійної господарської одиниці.

Поняття «господарство» досить часто використовується в науковій літературі стосовно до окремих напрямків економіки: сільське господарство, водне господарство, морське господарство й т. ін. Крім цього, визначені поняття «готельне господарство», «ресторанне господарство», які близькі до рекреаційного. Рекреаційна діяльність діє в межах рекреаційного господарства, що може розглядатися як самостійна частина економіки, оскільки вона має всі ознаки інших визнаних галузей. Рекреаційна діяльність, як зазначає О. Топчієв, має тотальний характер і в той чи інший спосіб доходить до кожної людини, кожної сім'ї, кожної соціальної групи, з другого боку – вона може бути настільки різноаспектною і різноплановою, що

надзвичайно важко підлягає будь – якій систематиці Щодо рекреаційної діяльності, то в літературі частіше зустрічаються такі поняття, як «комплекс», «індустрія», які дещо відрізняються від поняття «господарство», однак найдосконалішим є поняття саме рекреаційного господарства, виходячи з наступного:

1. Рекреаційне господарство – це виробництво й надання рекреаційних послуг безліччю підприємств, установ, організацій, які в цей час не пов'язані ні економічно, ні юридично, оскільки належать до різних сфер, але яким, як показує практика багатьох країн, для ефективного господарювання необхідний спеціальний правовий режим.

2. Формування рекреаційного господарства не виключає самостійного існування вже сформованих окремих галузей, у межах яких здійснюється рекреаційна діяльність, оскільки об'єктом правового регулювання виступає тільки цей вид діяльності.

3. Визнання рекреаційного господарства самостійною частиною економіки України дозволить розробити організаційно-правовий механізм його ефективного функціонування, розвитку матеріально-технічної бази, створення конкурентоспроможного рекреаційного продукту незалежно від галузевої приналежності, суб'єктного складу, організаційної форми, кінцевого результату рекреаційної діяльності.

Рекреаційному господарству властиві всі основні ознаки (рисни) самостійної галузі народного господарства:

- сукупність підприємств різних галузей;
- наявність основних і оборотних фондів, тобто матеріально-технічної бази, необхідної для рекреаційної діяльності;
- контингент фахівців, які забезпечують рекреаційний процес і володіють професійними знаннями, навичками й прийомами в організації рекреаційно-економічної діяльності;
- виробництво комплексного продукту – рекреаційної послуги;
- функціонування на принципах самооплатності (рис 3.34).

На формування рекреаційного господарства, впливають соціально-економічні і природні чинники, зокрема:

- географічне положення;
- кліматичні, гідрологічні, ландшафтні особливості;
- наявність історико-культурних ресурсів, що мають рекреаційне значення.

Розвиток рекреаційного господарства має ряд особливостей, які важливо враховувати при його організації:

- метою його функціонування виступає організація відновлення фізичних і духовних сил людини, що обумовлює зацікавленість суспільства;
- основу рекреаційного господарства становить державна власність на рекреаційні природні ресурси, території, комплекси.

В Україні для рекреаційної діяльності в сучасних умовах характерне зниження обсягів виробництва загальнодоступних рекреаційних послуг, регулярне підвищення їх вартості, втрата рекреаційної цінності об'єктів навколишнього середовища, використання природних рекреаційних ресурсів з іншою господарською метою. Це з урахуванням значного рекреаційного потенціалу нашої країни вказує на необхідність зміни концептуальних підходів до даного виду господарювання.

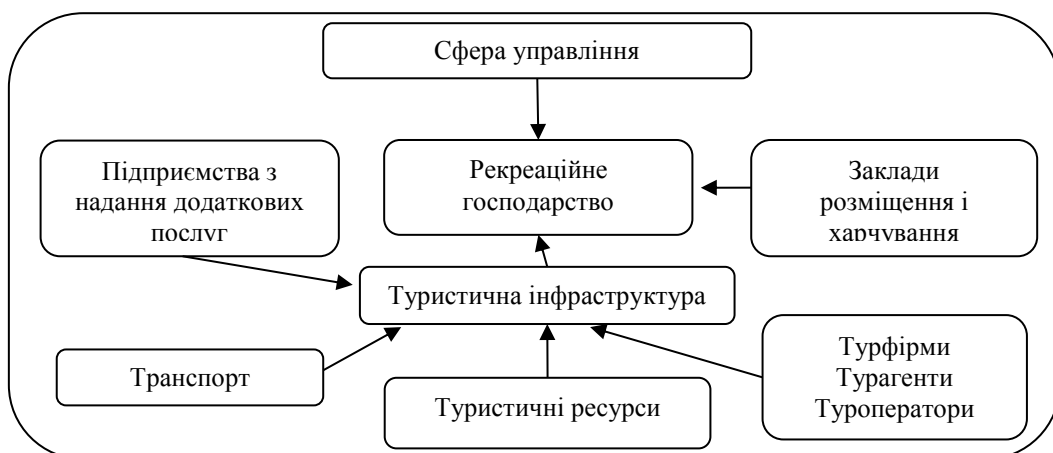

Рис. 3.34 Графічна модель функціонально-компонентної структури рекреаційного господарства [10]

В Україні для рекреаційної діяльності в сучасних умовах характерне зниження обсягів виробництва загальнодоступних рекреаційних послуг, регулярне підвищення їх вартості, втрата рекреаційної цінності об'єктів навколишнього середовища, використання природних рекреаційних ресурсів з іншою господарською метою. Це з урахуванням значного рекреаційного потенціалу нашої країни вказує на необхідність зміни концептуальних підходів до даного виду господарювання.

У країнах, уряд яких звертає увагу на розвиток рекреаційно-туристичного господарства, це господарство забезпечує значні надходження в бюджет і має важливе значення у соціальній інфраструктурі.

Рекреація (відновлення) – поняття, що охоплює усі види відпочинку, у тому числі санаторно-курортне лікування і туризм. Для короткочасного (щоденного, щотижневого) відпочинку використовуються зокрема парки і лісопарки, музеї, стадіони, зони відпочинку; для тривалого відпочинку – санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, турбази, мотелі, кемпінги, будинки мисливця і рибалку, поїзди здоров'я, а також екскурсії на інших видах транспорту.

До рекреаційних ресурсів відносяться компоненти природного середовища: клімат, ландшафт, поверхневі і підземні води, у тому числі мінеральні, рослинність і т.п., використовувані для задоволення рекреаційних потреб – лікувально-оздоровчих, пізнавальних, спортивних. Для проведення активного відпочинку використовуються також природні національні парки й окремі заповідники, а також території з пам'ятниками природи, історико-архітектурними й іншими визначними пам'ятками.

Рекреаційні ресурси поділяються на три групи:

- природні рекреаційні ресурси (клімат, земельні і водні ресурси, рельєф, печери, рослинний і тваринний світ, парки та заповідники, мальовничі пейзажі, унікальні природні об'єкти та ін.);

- культурно-історичні рекреаційні ресурси (культурні, історичні, археологічні, архітектурні пам'ятки, етнографічні особливості території, фольклор, центри прикладного мистецтва тощо);

– соціально-економічні рекреаційні ресурси (економіко-географічне положення, транспортна доступність території, рівень її економічного розвитку, сучасна та перспективна територіальна організація господарства, рівень обслуговування населення, структура населення, трудові ресурси, особливості розселення, рівень розвитку транспортної мережі та ін.).

За функціями рекреаційні ресурси поділяються на ресурси місцевого, обласного, державного та міжнародного значення.

Характерно, що для організації рекреації використовуються ті природні умови та ресурси, які не завжди можуть бути використані іншими галузями світового господарства, а саме: інсоляція, морські пляжі, природна краса, історичні пам'ятки тощо.

До одних із найважливіших видів рекреаційних ресурсів відносяться природні, які включають «всі речовинні, енергетичні, інформаційні властивості природного довкілля, що прямо чи опосередковано можуть задовольнити життєві потреби людини у відпочинку та оздоровленні» [17]. Дослідження В.П. Руденка [11] свідчать, що Тернопільська область відноситься до середньозабезпечених природними рекреаційними ресурсами, їх потенціал становить 1,14 % від загальнодержавного. У структурі природно-ресурсного потенціалу регіону ці ресурси займають третє місце після земельних і водних (або 5,3 %). У розрахунку на 1 га території області припадає, за оцінкою В.П. Руденка, майже 70 балів природно-рекреаційних ресурсів (в Україні – 100 балів).

У структурі природно-рекреаційного потенціалу є геологічні та геоморфологічні, водні, лісові, ландшафтні об'єкти, кліматичні явища, які відзначаються сприятливістю (комфортністю) для реалізації рекреаційної діяльності. Їх обсяги оцінюються в 846,1 млн. грн., але розподілені вони дуже нерівномірно.

Найбільші обсяги природно-рекреаційних ресурсів зосереджені у Шумському, Бережанському, Борщівському, Гусятинському районах, але найвищі показники щільності таких ресурсів – у Підгаєцькому, Шумському, Монастириському районах. Дещо менші обсяги природно-рекреаційних ресурсів – у Козівському, Лановецькому, Підгаєцькому районах, а найменша їх щільність – у Підволочиському, Лановецькому, Козівському районах.

За показниками ентропії (за формулою Шеннона) найбільша територіальна диференціація природних – рекреаційних ресурсів характерна для Збаразького і Тернопільського районів, а найменша – для Шумського, Лановецького і Підволочиського районів.

Відхилення від середньообласного показника, крім названих вище, мають ще Бучацький, Заліщицький, Тербовлянський райони, а найближчі до середньообласних є показники ентропії характерні для Бережанського, Підгаєцького, Борщівського, Чортківського, Кременецького районів.

Одним із видів формування рекреаційного потенціалу є геоморфологічні ресурси – нерівності земної поверхні, які впливають на територіальну організацію природних туристичних ресурсів – річок, озер, кліматичних умов, яка зумовлює розвиток різних видів рекреаційної діяльності.

На території Тернопільської області знаходиться велика кількість історико-культурних туристичних ресурсів. Вони представлені пам'ятками архітектури, сакральними, замковими та музейними ресурсами, археологічними знахідками та

подієвими ресурсами. Використання таких об'єктів дає змогу розвивати різноманітні види туризму: пізнавальний, сентиментальний, етнічний, релігійний (в т. ч. паломницький), замковий, фестивальний, сільський зелений туризм та інші.

Найбільшу наукову, пізнавальну та естетичну цінність мають суспільно-історичні пам'ятки національного значення. Кількісний аналіз показує, що найбільша щільність суспільно-історичних об'єктів, які мають національне значення, знаходиться у межах Борщівського та Кременецького адміністративних районів.

Значною щільністю суспільно-історичних туристичних ресурсів національного значення вирізняються також Бучацький та Бережанський райони. Серед таких об'єктів в області за кількістю переважають сакральні, найбільше їх зосереджено у Кременецькому районі.

Найменша щільність суспільно-історичних пам'яток національного значення спостерігається у Лановецькому, Підволочиському та Шумському районах. Високу цінність для наукового туризму мають археологічні знахідки. Найбільша кількість археологічних ресурсів національного значення розміщена на території Тернопільського та Гусятинського районів.

На території Тернопільської області знаходиться велика кількість історико-культурних туристичних ресурсів. Вони представлені пам'ятками архітектури, сакральними, замковими та музейними ресурсами, археологічними знахідками та подієвими ресурсами. Використання таких об'єктів дає змогу розвивати різноманітні види туризму: пізнавальний, сентиментальний, етнічний, релігійний (в т. ч. паломницький), замковий, фестивальний, сільський зелений туризм та інші.

Найбільшу наукову, пізнавальну та естетичну цінність мають суспільно-історичні пам'ятки національного значення. Кількісний аналіз показує, що найбільша щільність суспільно-історичних об'єктів, які мають національне значення, знаходиться у межах Борщівського та Кременецького адміністративних районів [3].

Значною щільністю суспільно-історичних туристичних ресурсів національного значення вирізняються також Бучацький та Бережанський райони. Серед таких об'єктів в області за кількістю переважають сакральні, найбільше їх зосереджено у Кременецькому районі, архітектурний ансамбль Свято-Успенської Почаївської лаври. Високий рівень атрактивності має також Марійський духовний центр у с. Зарваниця Тербовлянського району.

Найменша щільність суспільно-історичних пам'яток національного значення спостерігається у Лановецькому, Підволочиському та Шумському районах. Високу цінність для наукового туризму мають археологічні знахідки. Найбільша кількість археологічних ресурсів національного значення розміщена на території Тернопільського та Гусятинського районів.

Господарський комплекс Тернопільської області відзначається переважанням у його структурі галузей агропромислового виробництва, значним зменшенням обсягів виробництва у всіх галузях і внаслідок цього – низьким рівнем соціально-економічного розвитку. Депресивність економічних і соціальних процесів у регіоні накладає відбиток на стан розвитку і структуру рекреаційного господарства, на потреби у рекреаційних послугах і можливості їх задоволення. Низький рівень економічного розвитку зумовлює невисокий рівень соціальних показників, в т. ч. й тих, що впливають на розвиток рекреації.

За всіма показниками, окрім рівня освіти та сукупних ресурсів, Тернопільська область характеризується низьким рівнем розвитку. Важливим індикатором соціального розвитку є обсяг реалізованих послуг у розрахунку на 1 жителя, який в області становить чверть від середньоукраїнського показника. Це свідчить про значне відставання у розвитку сфери послуг і туризму, зокрема.

Одним із найголовніших завдань для владних структур на сучасному етапі постає створення приблизно рівноцінних умов життя людей на всій території. У зв'язку з цим необхідна оцінка сучасного соціально-економічного стану міської і сільської місцевості регіону.

Важливе значення для соціально-економічного добробуту населення має середній рівень зарплати, від якого також залежить кількість зацікавлених у працевлаштуванні в певному поселенні регіону. Найвищу заробітну плату одержують у м. Тернопіль (цей показник вищий за середньообласний на 14,1 %). Це свідчить про значну диференціацію в рівнях доходів населення поселень області. Ще більші відмінності бачимо при аналізі інших індикаторів соціального розвитку.

Зокрема, якщо за показниками заробітної плати та рівня освіти виділяються приблизно однакові групи (найвищий рівень розвитку у м. Тернополі, Тернопільському, Чортківському районах, а найнижчий – у Підгаєцькому та Шумському районах), то вже за показником забезпеченості населення поселень району житлом ситуація практично докорінно відрізняється (найвищі рівні забезпеченості характерні для поселень Підгаєцького, Підволочиського і Монастирського районів, тоді як найнижчі – для м. Тернополя, поселень Буцацького, Тербовлянського, Чортківського районів) [10].

Значним стримуючим фактором для розвитку рекреації є недостатній рівень туристичної інфраструктури. Найбільшою проблемою наразі є відсутність належної кількості закладів, які обслуговують туристів: готелів, кемпінгів, кафетеріїв, ресторанів з одного боку, а з іншого – низький рівень обслуговування у тих закладах, які функціонують. На території Тернопільської області функціонує 68 готельних закладів (за кількістю номерів вони відносяться до малих готельних закладів, Найбільша їх кількість функціонує в обласному центрі (26,3 % від загальної кількості), у Буцацькому та Борщівському (по 10,8 %) районах. Відсутність закладів розміщення у Підгаєцькому районі зменшує його туристичну спроможність.

Доходи від готельної справи збільшилися у 6,5 разів, порівняно із 2000 роком. Тому й фінансові інвестиції в розвиток готельної справи регіону постійно збільшуються [7].

Зокрема, у 2012 р. в області відкрилося 6 нових готелів: ресторанно-готельний комплекс «Надія» у м. Бережани, готель «Візит» у м. Бучач, туристично-відпочинковий комплекс «МішиН – СІТІ» в с. Добрівляни Заліщицького району, бар-готель «Едельвейс» у м. Збараж, готель «Старе місто» у м. Кременець, готельно-ресторанний комплекс «Джентльмен» у м. Тернопіль.

Важливим соціально-економічним чинником розвитку туризму є населення регіону, яке виступає і як виробник рекреаційних послуг, і як їх споживач. Тому важливим є всебічне вивчення населення, що проживає на території Тернопільської області та впливає на виробництво, якість та споживання послуг рекреаційного господарства.

До важливих соціально-економічних чинників розвитку туризму належить транспортна інфраструктура. Зовнішні та внутрішні пасажироперевезення здійснюються автомобільним, залізничним та авіаційним видами транспорту. Провідне місце серед них в Тернопільській області займає автомобільний транспорт. У 2010 р. транспортна мережа області включала 4976 км автодоріг із твердим покриттям, щільність автошляхів – 361 км доріг із твердим покриттям у розрахунку на 1000 км² території (в Україні – 280 км на 1000 км² території).

Автомагістралі, які мають міжнародне значення, – це: Дубно – Кременець – Тернопіль – Заліщики – Чернівці; Львів – Зборів – Тернопіль – Підволочиськ – Хмельницький. Автомагістралі державного значення забезпечують транспортні перевезення в середині області та поза її межами. Це: Тернопіль – Броди, Тернопіль – Стрий, Кам'янець-Подільський – Чортків – Івано-Франківськ, Почаїв – Бережани – Монастириська (їх загальна довжина становить 683,5 км). Більшість доріг місцевого значення має зношене дорожнє покриття і потребує ремонту, особливо у сільських населених пунктах (Лановецький, Гусятинський, Кременецький райони знаходяться у найгіршому стані, на їх території частка доріг з твердим покриттям не перевищує 85 %).

Залізничний транспорт у структурі пасажироперевезень займає друге місце після автомобільного. Загальна довжина експлуатованих залізничних колій в області становить 564,1 км. Щільність залізничних шляхів сполучення становить 41 км на 1000 км² (в Україні – 36 км). Найбільша забезпеченість залізничними коліями спостерігається у центральній частині області, а найменша – у північній. Найважливішими залізницями, які перетинають територію Тернопільської області, є Київ – Жмеринка – Тернопіль – Львів, Тернопіль – Чернівці. Ці транспортні гілки відіграють важливу роль, сполучаючи область з іншими регіонами країни. Понад 70 % перевезень здійснюється залізницею Київ – Підволочиськ – Тернопіль – Зборів – Львів. Внутрішні перевезення здійснюють залізниці Тернопіль – Рогатин, Тернопіль – Іване-Пусте, Тернопіль – Ланівці, Чортків – Мельниця-Подільська. Відсутність залізничних шляхів у Шумському, Підгаєцькому, Монастириському районах області перекривається за рахунок автомобільного транспорту, але деяке зменшення туристичних потоків до них зумовлене відсутністю якісного дорожнього покриття до багатьох сіл. Тому важливим питанням розвитку туристичної інфраструктури є відновлення зруйнованих залізничних колій (наприклад, лінії Потутори – Підгайці, яка дасть змогу здійснювати транспортні сполучення із Прикарпаттям через залізницю Потутори – Бережани – Рогатин) та побудова нових залізничних ліній, які б дозволили проводити перевезення туристів залізничними коліями до районних центрів згаданих вище адміністративних районів

Щодо водного транспорту, то основне значення у туристичних перевезеннях відіграє русло річки Дністер, де проводяться туристичні та спортивні сплави на байдарках та катамаранах I категорії складності

Авіаційні перевезення в регіоні тепер майже не здійснюються. В м. Тернопіль діє аеропорт із пропускною здатністю 100 осіб/ год., два аеродроми є у м. Борщів та смт Мельниця-Подільська, вертодром у селі Лопушне Кременецького району. Наразі дуже важливим питанням є відновлення руху на авіамаршрутах, що з'єднують Тернопіль із містами Київ, Львів, Харків та ін.

3.8.2. Основні види туризму

Сільський зелений та екологічний види туризму. У розвитку туристичної діяльності Тернопільської області важливу роль відіграють ті види туризму, які дозволяють залучати не лише певний вид туристичних ресурсів, а й їх поєднання, наприклад, природних та суспільно-історичних. Одним із таких видів, популярних на сучасному етапі, є сільський зелений туризм. Територія області має всі умови для розвитку всіх форм сільського зеленого туризму. Сільський зелений туризм – це проведення вільного часу в сільському середовищі, якому притаманна відповідна забудова, сільський побут, мальовничий ландшафт.

Часто із поняттям «сільський зелений туризм» ототожнюють поняття «екотуризм», оскільки обидва напрямки спрямовані на збереження природно-територіальних комплексів. Здійснення екологічного туризму зводиться до організації туризму на природних ландшафтах без заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Такі території властиві національним та ландшафтним паркам, де здійснюються без шкоди екології подорожі та відпочинок на природі. У науково-популярній літературі з'явилося нове поняття – екоагротуризм. Воно поєднує використання агроосель як об'єктів розміщення туристів, які беруть участь у сільському зеленому туризмі, з використанням екотуристичних програм. На думку дослідників, сільський зелений туризм відрізняється від екотуризму основною метою – відповідним використанням вільного часу: сільський туризм – це вид проведення вільного часу як стаціонарного відпочинку у сільській місцевості з невеликими радіальними маршрутами, а екотуризм – проведення вільного часу на маршруті, під час якого люди знайомляться з природними чи історико-культурними пам'ятками території.

Основним завданням для суб'єктів сільського зеленого туризму є створення належних умов для відпочинку та розповсюдження інформації про садиби сільського зеленого туризму [10]. Найбільш відомі садиби сільського зеленого туризму: «Вікторія» в с. Нирків Заліщицького району, «У музиканта-коваля» в смт Коропець Монастирського району, «Наша спелеохата» у с. Залісся Чортківського району, «Мальви» у с. Жуків Бережанського району. Останній об'єкт входить до складу Кластеру сільського зеленого туризму «Мальовнича Бережанщина», який діє на території Бережанського району з 2007 року. Основними завданнями кластеру є: сприяння розвитку туризму в сільській місцевості Бережанського району; участь в розробці програм та проектів розвитку сільського туризму; організація і проведення заходів, які популяризують села Бережанщини як рекреаційну зону; формування культури в галузі сільського туризму; поширення набутого досвіду, організація виставок, ярмарок, конференцій, семінарів, фестивалів та інших культурно-масових заходів.

Загалом, на території Тернопільської області виділяються три групи осель:

- сільські садиби, які знаходяться у безпосередній близькості до річок з усіма властивими їм видами відпочинку (наприклад, садиба «У музиканта-коваля», що в смт Коропець Монастирського району);
- садиби поблизу печер та лісових масивів, для яких пріоритетним є обслуговування учасників спортивного та спелеотуризму (садиба «Наша спелеохата» у с. Залісся Чортківського району);

- агрооселі в селах, розташованих поблизу пам'яток природи та архітектури (садиба «Вікторія» в селі Нирків) [3].

Агрооселі у межах регіону не розраховані на розвиток в'їзного туризму, оскільки не пропонують належного рівня умов відпочинку та сучасної інфраструктури. Тому для популяризації відпочинку в селі серед іноземних туристів важливим завданням є надання привабливого художньо-естетичного вигляду споруд, благоустрій садиб, ремонт доріг, що ведуть до них. Так, показник розвиненості транспортної мережі в області дуже низький, порівняно із середнім по Україні. Не менш важливим є також встановлення необхідної кількості дороговказів на шляху до відпочинкових садиб.

На сучасному етапі заклади розміщення сільського зеленого туризму не надають послуг та умов для відпочинку вибагливих туристів з-за кордону, що стримує розвиток в'їзного туризму. Тому важливим завданням сьогодні є надання естетичного вигляду спорудам, акцентування уваги на колориті місцевого оточення, благоустрій доріг, що ведуть до садиб.

Екотуризм – відносно молоде явище в туристичній індустрії, воно вперше було згадане у 80-их роках ХХ століття у наукових працях швейцарських дослідників. Основна мета екологічного туризму – турбота про навколишнє середовище, яке використовують із туристичною метою. Більша частина природних ресурсів, які представляють інтерес для туризму, знаходиться на природоохоронних територіях, представлених заповідниками, національними природними парками. Вважається, що екотуризм – це стійкий природно-орієнтований туризм і рекреація. Під стійкістю в даному випадку розуміється позитивний баланс екологічних, соціокультурних, і економічних наслідків туристичної діяльності [4].

Основою розвитку екологічного туризму в Тернопільській області є 607 спеціально відведених територій та об'єктів природного заповідного фонду. Їх загальна площа перевищує 122 тис. га, що становить понад 8 % всієї площі області. Цей вид туризму може здійснюватися як на природоохоронних об'єктах різного ступеня заповідності: природних заповідниках, заказниках, природних парках, регіональних ландшафтних парках, штучно створених об'єктах – ботанічних садах і зоологічних парках, дендрологічних парках та парках-пам'ятках садово-паркового мистецтва, пам'ятках природи (печери, водоспади, мальовничі ландшафти) загальнодержавного та місцевого значення, а також на територіях і об'єктах, що виконують як природоохоронну так і господарську функції (міські і приміські парки, лісові господарства).

Оптимальною формою проведення екологічного туризму є створення мережі екологічних стежок. Вирішальними умовами для вибору місця проведення екостежки є привабливість, доступність та інформативність. Найбільш активно екологічний туризм розвивається у національних природних парках «Дністровський каньйон» та «Кременецькі гори» і базується на мальовничих краєвидах, унікальних ландшафтах, пам'ятках природи, рідкісних і таких, що зникають, видах рослин і тварин, викопних рештках доісторичних представників різних геологічних епох. Наразі однією з найбільш оптимальних для рекреації екостежок є стежка «Червона гора». Маршрут починається у с. Сокілець Бучацького району, що за 22 км від райцентру та за 92 км від міста Тернопіль. Тобто, до села зручно дістатися від обласного центру по асфальтованій дорозі за 2 години. У стежці максимально мож-

ливо відображені геологічні, ландшафтні, ботанічні та історичні особливості території.

У природному заповіднику «Медобори» функціонує три екологічні стежки, якими проводяться екскурсії: еколого-пізнавальна «До Пущі відлюдника» та дві науково-пізнавальні – «Гостра» і «Бохіт». Тут також можна відвідати Музей природи, де представлена цікава геологічна експозиція та біорізноманіття заповідної території. Відвідувати заповідник можна лише з дозволу адміністрації, як правило, у супроводі співробітників і тільки в межах екологічних стежок.

При плануванні екостежки доцільно розрахувати допустиме рекреаційне навантаження на неї. В середньому у будні екостежку відвідує близько 10 осіб на день, а у вихідні це число збільшується у 5-6 разів. Сумарна кількість рекреантів на тиждень в середньому становить 210 осіб, отже в літню пору року кількість рекреантів досягає приблизно 3570 осіб. Наявне навантаження свідчить про те, що моніторинг потрібно проводити тричі на рік: до початку туристичного сезону – у квітні, у липні – в розпал туристичного сезону та у вересні – по закінченні туристичного сезону. Залежно від результату проведеного моніторингу можна здійснювати щорічне коригування допустимого рекреаційного навантаження на стежку та здійснювати заходи по благоустрою і підвищенню стежки до навантажень [16].

Отже, створення екологічних стежок дозволить оптимізувати та впорядкувати туристичні потоки, регулювати рекреаційне використання території з унікальними природними умовами, сприятиме вихованню екологічної культури у відвідувачів.

Лікувально-оздоровчий туризм. У системі рекреаційно-туристичної діяльності важливе місце займає туризм, у процесі якого здійснюється оздоровлення, відпочинок людини. Курортно-лікувальний туризм складається із таких підвидів, які залежать від мети подорожі: лікувального, лікувально-курортного, відпочинково-оздоровчого, спортивно-оздоровчого.

На території Тернопільської області поширеним є лікувально-курортний туризм. Це різновид як індивідуального, так і групового відпочинку, що припускає проходження певних лікувальних та відновних процедур, він передбачає досягнення наступних цілей: відпочинок, рекреація, лікування, оздоровлення. Курортно-оздоровчий туризм формується за наявності таких чинників, як бальнеологічні ресурси (мінеральні води, пологіди, клімат, озокерит). Важливим є екологічний чинник: розвиток курортно-оздоровчого туризму є прямо пропорційним до стану забруднення навколишнього середовища. Саме стан природних компонентів є визначним регулятором кількості туристичних потоків до місцевих оздоровчих закладів.

Курортно-оздоровчий туризм є туристичною атракцією Гусятинського району. Санаторій «Збруч», районна водолікарня у смт Гусятин функціонують на основі використання лікувальних властивостей мінеральної води «Новозбручанська», яка, за результатами досліджень Одеського інституту курортології, має лікувальні властивості, що у декілька раз перевищують властивості трускавецької води «Нафтуса».

У Гусятинській водолікарні використовують два типи мінеральних вод: «Новозбручанська» та «Рапа». Показаннями для внутрішнього вживання мінеральної води «Новозбручанська» є урологічні, гастроентерологічні захворювання та хвороби опорно-рухового апарату. Водолікарня обслуговує до 800 пацієнтів щорічно.

На мінеральних сульфідних (сірководневих) водах та хлоридо-натрієвих розсолах функціонує санаторій «Медобори» у с. Конопківка Тербовлянського району. Санаторій був заснований більш, як два століття тому бароном Яном Конопко. Серед бальнеологічних ресурсів оздоровниці – сульфатно-гідрокарбонатні пелоїди. Тут діють також такі види оздоровлення, як пивотерапія, апітерапія (на основі продуктів бджільництва та бджолоїної отрути), іпотерапія (верхова їзда) та болюсотерапія (лікування блакитною глиною). У санаторії лікують захворювання опорно-рухового апарату, нервової системи, кишково-шлункового тракту, серцево-судинної системи, шкіри.

У с. Мшанець Зборівського району діє офтальмологічний санаторій «Барвінок», який функціонує на основі кліматичних ресурсів. Серед процедур поширена аеротерапія. Неподалік санаторію розташоване м. Кременець (г. Бона, руїни фортеці), м. Почаїв (Свято-Успенська лавра), м. Збараж (замок), смт Залізці (замок). На відстані 3 км від санаторію – річка Серет та штучні ставки, придатні для відпочинкової діяльності.

У Заліщицькому палаці баронів Бруніцьких (перебудовано 1831 з мисливського двірця в стилі ампір) сьогодні діє відділення районної лікарні. У місті Залішки діє також дитячий ревматологічний санаторій. Позаяк місто розташоване у меандрі річки Дністер серед мальовничих пейзажів, то місцевий оздоровчий заклад має усі перспективи для розвитку на його території та околицях активної рекреаційно-туристичної діяльності.

Важливим напрямком оздоровчого туризму є дитячий оздоровчий туризм. В області функціонують дитячі оздоровчі установи на основі використання природних ресурсів. Серед них – стаціонарний заміський оздоровчий табір-пансіонат «Лісова пісня» у м. Борщів, дитячий оздоровчий комплекс «Збруч» у смт Скала-Подільська Борщівського району, оздоровчий комплекс «Лісовий» та оздоровчий табір «Лісовий дзвіночок» у с. Скоморохи Бучацького району, оздоровчий табір «Ромашка» у с. Нирків Заліщицького району, оздоровчий табір «Сокіл» у с. Чорний Ліс Збараського району, оздоровчий табір «Лісова казка» у с. Борщівка Лановецького району, оздоровчий табір «Веселка» у с. Колодіївка Підволочиського району, оздоровчі табори «Промінь» у с. Долина, «Зорепад» у с. Струсів Тербовлянського району, дитячий санаторій «Веселка» у с. Підгороднє Тернопільського району, оздоровчий табір «Гайдарівець» у с. Кутянка Шумського району та інші.

Зважаючи на багатий природно-ресурсний потенціал регіону, можна стверджувати, що оздоровчих закладів на його території недостатньо. Крім цього, вони мають невелику рекреаційну місткість, що стримує масовий потік відпочиваючих до них. Недостатня також поінформованість місцевого населення щодо діяльності таких закладів, що негативно впливає на розвиток дитячого туризму на території області. За умови раціонального підходу до розвитку дитячого та юнацького туризму, він може стати прибутковим видом діяльності для регіону. До санаторіїв Тернопільської області можна приїжджати тим, хто потерпає від урологічних, гастроентерологічних хвороб та хвороб опорно-рухового апарату.

Спортивний туризм. Спортивний туризм має за мету спортивне удосконалення в подоланні природних перешкод. Це означає удосконалення всього комплексу знань, умінь і навичок, фізичної підготовленості, необхідних для безпечного пересування людини по місцевості. Для реалізації спортивної мети здійснюють

подорожі, насичені природними перешкодами, що дає змогу класифікувати їх як спортивні походи [2].

Найпривабливішим районом для проведення спортивних походів є Придністер'я. У каньйоноподібних долинах річок (Дністер, нижні течії Стрипи та Збруча) проводяться сплави. Часто такі походи доповнюються пізнавальними екскурсіями. Серед туристичних фірм області до проведення таких походів активно залучається Тернопільський спортивно-туристичний клуб, який функціонує з 2004 року. Метою діяльності Клубу є:

- розвиток та пропагування різних видів спортивного туризму та активного способу життя;

- виховання патріотизму в учасників клубу;

- пропагування здорового способу життя;

- розвиток екологічної культури.

У активі клубу – спелео-, гірський, водний, велосипедний та пішохідний види туризму на території області та Західного регіону .

Організація регулярно проводить походи до печер Млинки та Угринь, що у с. Залісся Чортківського району, сплави на туристичних катамаранах (наприклад, із с. Нижнів Івано-Франківської області до с. Устечко Заліщицького району Тернопільської області) тощо. Часто під час походів учасники клубу проводять добровільні акції з очищення навколишньої території від сміття, що виховує екологічну культуру та любов до природи.

На території області можна проводити як літні, так і зимові види спортивного туризму. Популярним є вид туризму, який не залежить від сезону року – це *спелеотуризм*.

Спелеотуризм – одна з найбільш популярних форм активного (екстремального) туризму, що передбачає одно- та багатоденні подорожі підземними лабіринтами і знайомство з красою феєричних натічних форм печер. Як правило, у печерах встановлений стабільний температурний режим – 7-9 °С протягом року. Щоправда, взимку туристичні потоки до об'єктів спелеотуризму зменшуються за рахунок погіршення стану шляхів сполучення, що ведуть до них.

Зі ста відомих печер області для туристів легалізована зараз лише печера Кристалічна біля села Кривче Борщівського району. Тут проводиться масовий туризм для осіб різного віку та туристичних груп. Печера обладнана освітленням, вона легка для проходження.

Для екстремального спелеотуризму атрактивною є печера Млинки у с. Залісся Чортківського району. Її популяризацією займається спортивний спелеоклуб «Кристал». Поблизу печери – будиночок для відпочиваючих (до печери проводяться 2-3-денні екскурсії). Подорож у лабіринтах печери проводиться у супроводі досвідченого спелеолога, оскільки ходи печери надзвичайно складні для самостійного проходження. Пересуватися у печері можна протягом 3-5 годин при наявності відповідного спорядження – засобів освітлення та захисних касок, зручного одягу та гумового взуття. Цікавим у печері є сталагмітовий зал, у центрі якого – кілька сталагмітів (виростів із дна печери), сталактитів (виростів зі стелі печери), які утворюються протягом довгого періоду.

Найдовша у світі печера «Оптимістична» (240,5 км – довжина розвіданих ходів) – унікальний спелеоресурс. Сьогодні тут проводяться наукові експедиції, які

передбачають довготривале перебування під землею (протягом 5-7 днів), адаптацію до підземного мікроклімату печери. У печері є всі умови для готування їжі та відпочинку. Сьогодні у печері діє музей глиняних скульптур, у якому представлені різноманітні витвори з ліпнини. Сюди треба просуватися протягом майже двох годин. Такий музей став додатковою атракцією для спелеологів.

У регіоні проводяться літні види спортивного туризму: водний, велосипедний, пішохідний тощо. Щодо *велосипедного* туризму, він розвинений у Тернопільській області недостатньо, що пов'язано із рядом проблем, серед яких: відсутність велодоріжок, дорожніх знаків, місць для транспортування велосипедів у транспорті та офіційних веломаршрутів. Найпопулярнішими місцями велотуристів є район Кременецьких гір, Медобори та Придністер'я, які відзначаються неоднорідною горбистою місцевістю, яка підсилює враження від мандрівки.

Тернопільським обласним інформаційно-краєзнавчим туристичним центром у 2011 році запропоновано офіційний веломаршрут «Устечко – Нирків» у процесі розробки туристичного кластеру «Дністровський каньйон». Таким чином, у потязі «Тернопіль – Іване-Пусте» встановлено спеціальні місця для перевезення велосипедів. У с. Устечко Заліщицького району діятиме пункт прокату велосипедів.

Водний туризм набуває все більшої популярності щороку. Водний туризм – один з різновидів туризму, в основі якого є подолання маршруту водною поверхнею [2].

У водному спорті найбільш поширеними є два напрямки сплаву: рафтинг (сплав на 8-12-тимісних спортивних човнах) та каякінг (сплав на одномісній байдарці). Туристичні сплави як комерційний продукт у Тернопільській області пропонують такі туристичні суб'єкти: Тернопільський обласний спортивний туристичний клуб, клуби «Файні мандри», «Мандруймо разом», агенції «Галінтур», «Компас», «Оксамит КЛ» та інші.

Як правило, водним туризмом на території області займаються у період від квітня по жовтень (після скресання криги на водоймах і до зниження температури води і повітря восени).

На звивистій течії річки Дністер проводять сплави на спортивних катамаранах. Популярним серед любителів водного туризму є Дністровський каньйон – один із найбільших у Європі, який простягається від м. Нижнів Івано-Франківської області до с. Трубчин Борщівського району Тернопільської області. Окрім фізичного вдосконалення, водний туризм на річці Дністер дозволяє побачити природні та суспільно-історичні атракції на його берегах. Часто такі тури поєднують в собі пізнавальні елементи: на території Дністровського каньйону знаходяться атрактивні печерні храми у травертинах в с. Устечко, с. Стінка, с. Улашківці та ін., костел і вежі замку поблизу с. Нирків, язичницький печерний храм у с. Монастирок тощо, які часто туристи відвідують під час відпочинку на березі.

Популярними є маршрути «П'ять днів у казці» (від села Нижнів до села Устечко); «Тиждень у каньйоні» (с. Нижнів – м. Залішки); «У країні фртець та водоспадів» (с. Лука – с. Устечко); «Дністровський квартет» (сміт Коропець – с. Устечко) та інші. Щодо берегів річки Дністер, то, крім очищення від сміття, тут слід виконувати заходи, які допоможуть зменшити фізичне навантаження на природні ландшафти (більшість із них має 2-3 стадії дигресії, що загрожує незворотним пе-

ретворенням цих ландшафтів): заліснення берегів, обмеження «дикого» відпочинку та контроль за очищенням території тощо.

До зимових видів спортивного туризму відноситься *лижний туризм*. Можливості регіону з розвитку цього виду туризму незначні через відсутність взимку тривалого снігового покриву. Здебільшого, лижний туризм поширений у районі Кременецьких гір, на території якого є оптимальні умови для встановлення лижних трас. У місті Кременець діє санна траса – єдина в країні база гірськолижного спорту, друга за значенням після траси у Ворохті (Івано-Франківська область). Споруджена траса у 70-их роках минулого століття із дерева. Офіційні зимові змагання тут проводяться у період із січня по лютий, коли дозволені максимальні навантаження на сніговий покрив. Крім цього, санні змагання на ній можна проводити і влітку завдяки унікальній технології будівництва траси.

Пізнавальний і діловий туризм. Позаяк територія Тернопілля має значну кількість оборонних споруд та їх руїн, варто зазначити, що у всіх її районах можна розвивати ті види туризму, які базуються на використанні таких об'єктів як історико-архітектурних та ландшафтно-композиційних туристичних атракцій. Такі ресурси є придатними для функціонування пізнавального туризму, а також для ділового туризму.

Термін «діловий туризм» виник у середині ХХ століття. Нині він належить до найприбутковіших видів туризму.

Діловий туризм – це подорожі, пов'язані з виконанням фахових обов'язків з метою відвідування об'єктів, що належать підприємству або становлять для нього певний інтерес. Часто їх називають бізнес-подорожами. Прояви ділового туризму – організація різних конференцій, семінарів, симпозіумів, виставок, ярмарків, а де-хто з дослідників відносить до ділового туризму так званий «човниковий» туризм, який здійснюють дрібні оптові торговці задля закупок або продажу дрібних партій товарів.

Для проведення заходів ділового туризму варто використовувати приміщення цінних архітектурних пам'яток, що дозволить популяризувати їх серед населення. Місцями проведення ділового туризму мають стати місця, доступні для відвідування великої кількості людей. Наприклад, у місті Тернопіль щорічно проводиться Західноукраїнська туристична виставка-фестиваль, яка презентує туристичні атракції та новинки регіону. Для відвідання виставки збираються представники туристичних підприємств із Західної України з метою розширення знань у професійній діяльності. Діловий туризм розвивається також на території об'єктів, що належать національному заповіднику «Замки Тернопілля». Щороку у Збараській фортеці наукові співробітники заповідника організують наукові конференції, симпозіуми з метою обміну інформацією, яка стосується збереження, відновлення, популяризації замкових та інших архітектурних споруд, які мають історичну чи мистецьку цінність. Відвідують такі заходи фахівці у галузі архітектури, туризму, історії з різних районів Тернопільської області.

Пізнавальний туризм проводиться з метою розширення знань та уявлень щодо тих чи інших об'єктів, пам'яток соціального та природного змісту. В регіоні наявні усі перспективні для пізнавального туризму ресурси: суспільно-історичні, природні об'єкти та явища. Проте, лише незначна частина з них використовується в організованому *замковому туризмі* області. Решта споруд пристосована під санаторні

заклади, музеї, будинки творчості, складські приміщення, або ж взагалі не використовується через незадовільний технічний стан.

Стримують розвиток замкового туризму й інші фактори. Державних коштів, що виділяються на відновлення споруд, недостатньо, а питання залучення інвестиційних проектів до цього часу неузгоджене. Неврегульованим залишається і нормування права власності на деякі оборонні об'єкти (відсутній перелік об'єктів, які підлягають приватизації). Відсутній механізм взаємодії державних і недержавних структур у проведенні необхідних пам'яткоохоронних заходів. Крім цього, у понятійно-термінологічний апарат для широкого розуміння значення оборонних споруд не включено поняття «замковий туризм», що в деякій мірі применшує його значення у вивченні проблем використання туристичних ресурсів.

Проблема збереження замків може вирішуватися шляхом оренди і приватизації замків із зобов'язанням власників розвивати туристичну інфраструктуру на їх території або поступового створення на їх території музейних установ чи об'єднання всіх замків під опікою однієї державної структури. Найбільш прийнятним є комплексний підхід, що передбачає проведення всебічного обстеження замків, визначення їх технічного стану, режимів збереження, проведення комплексу протиаварійних заходів, реставрації та музеєфікації об'єктів, що мають особливу культурну чи естетичну цінність; пошук альтернативних джерел фінансування необхідних робіт, включення пам'яток до нових туристичних програм та ін. Для популяризації туристичних об'єктів на нових маршрутах необхідно, перш за все, встановити дороговкази на автошляхах.

Найбільш розвиненим на сучасному етапі замковий туризм на території міста Збараж та його околиць. Цьому активно сприяють співробітники історико-архітектурного заповідника «Замки Тернопілля». У 2012 році науковим відділом заповідника було розроблено новий туристичний маршрут під назвою «Кам'яне кільце», який враховує огляд одинадцяти оборонних споруд у Тернопільському, Терехівському, Бучацькому, Чортківському (перший день мандрівки), Збаразькому, Кременецькому та Зборівському районах (другий день мандрівки). Маршрут передбачений на два дні, тому ночівля туристів відбувається в місті Тернопіль, яке має розвинену туристичну інфраструктуру: достатню кількість закладів розміщення та харчування, а також впорядковану мережу автошляхів, що ведуть із міста. Лінія маршруту має такий вигляд: м. Тернопіль – смт Микулинці – м. Терехів – м. Бучач – с. Язлівець – м. Чортків – м. Тернопіль; м. Тернопіль – м. Збараж – смт Вишнівець – м. Кременець – м. Почаїв – смт Залізі – м. Тернопіль.

Сьогодні науковими співробітниками заповідника розглядається новий туристичний проект «Шляхами Гедиміновичів», який включає огляд оборонних твердинь Західної України, які свого часу належали литовським князям Гедиміновичам та їх нащадкам – Коріатовичам, Ольгердовичам та іншим. Основою створення туристичного маршруту стала та обставина, що тривалий час значна територія Західної України і Тернопільської області, зокрема, належали до Великого князівства Литовського, тому багато споруд було зведено його правителями. Старший науковий співробітник НЗ «Замки Тернопілля» Р. Підставка вказує на чотири об'єкти-володіння литовських князів (замки у місті Збараж, селища Вишнівець, Скала-Подільська і селі Язловець), які можуть увійти до маршруту «Шляхами Гедиміновичів».

При розробці нових замкових маршрутів слід звернути увагу на стан розвитку туристичної інфраструктури, зокрема, на стан автомобільних доріг та наявність закладів розміщення, харчування, розважальних центрів тощо. Найбільш оптимальну транспортну доступність мають оборонні об'єкти, зосереджені вздовж міжнародної траси «Кишинів-Дубно», яка перетинає територію області з півдня на північ. Вони розташовані у таких населених пунктах: смт Вишнівець Збараського району, м. Збараж, м. Тернопіль, смт Микулинці, м. Теремовля, смт Копичинці, с. Вигода, м. Чортків, с. Нагірянка, смт Товсте, с. Торське, м. Заліщики.

Серед цих населених пунктів закладами харчування забезпечені смт Микулинці, м. Теремовля, м. Чорків, смт Товсте, м. Заліщики; закладами розміщення – с. Вигода, м. Чортків, у с. Нагірянка планують будівництво готелю. В інших населених пунктах варто будувати заклади харчування та розміщення. Усі згадані вище села мають зручне транспортне розташування, хоча варто звернути увагу на стан шосе, який, в більшості, є незадовільним, позаяк не витримує фізичного навантаження на нього.

В майбутньому слід звернути увагу на розвиток інфраструктури у вже задіяних до туризму населених пунктах для того, що дозволить збільшити потік туристів до них завдяки задоволенню сучасних потреб та сподівань подорожуючих. Наприклад, в Бережанському замку сьогодні розроблено проект будівництва сучасного готельно-рекреаційного комплексу. За проектом передбачається у вежах і корпусах розмістити готельний заклад та приміщення ресторану; у північній вежі створити експозицію з історії замку, замкову каплицю використовувати як сакральний об'єкт.

Заслужує уваги ще ряд історико-архітектурних пам'яток області, що не входять до вказаних вище заповідників і знаходяться на балансі держави чи місцевих органів влади. Після відповідних консерваційно-реставраційних робіт вони можуть використовуватися як перспективні туристично-атракційні об'єкти. До їх числа можна віднести замок у с. Сидорів, Гусятинського району, замок в с. Кудринці та фортецю Святої Трійці у с. Окопи Борщівського району, замок у смт Залізці, Зборівського району, палаци у с. Струсів, Теремовлянського та у смт Коропець Монастириського районів і ряд інших. Виділення коштів на їх відбудову та реставрацію можливий лише за умови включення цих пам'яток до складу заповідників та їх музеєфікації.

Дієвими напрямками розвитку різних видів туристичної діяльності на основі замкових споруд є, в першу чергу, впорядкування території, розміщення рекламних стендів, використання зруйнованих об'єктів, облаштування замкових підземель згідно із туристичними потребами, проведення анімаційних заходів, зокрема фестивалів (як у Збараському, Кременецькому, Бережанському, Теремовлянському замках).

Важливе значення для відновлення та збереження автентичного вигляду замкових споруд має процес їх музеєфікації. Протягом останнього десятиріччя проведено музеєфікацію замкових споруд у смт Скалат, с. Кривче, м. Теремовля за ініціативою працівників заповідника «Замки Тернопілля», а також Бережанського замку за кошти, що знаходяться на балансі Бережанського заповідника.

Загалом, процес музеєфікації потребує значних капіталовкладень з боку державного бюджету, яких на теперішній час не вистачає, тому варто залучати фінан-

сові надходження з інших джерел.

Отже, на основі суспільно-історичних туристичних ресурсів перспективним є розвиток *екскурсійного, зокрема музейного туризму*. Перспективними для проведення музейних екскурсій є Бережанський, Борщівський, Тернопільський райони. Наприклад, у місті Бережани можна оглянути краєзнавчий музей, музей книги, музей переслідуваної церкви та музей Б. Лепкого у приміщенні міської Ратуші, архітектурне оточення міста, замок. Туристична інфраструктура міста включає готельні заклади (готель «Едем») та харчування, воно лежить на відстані 68 км від міста Тернопіль. На північ від міста – село Жуків, у якому діє музей родини Лепких, садиба сільського зеленого туризму «У мальвах», що входить до складу Кластеру сільського туризму «Мальовнича Бережанщина». Поблизу міста розташовані також села Вербів (музей історії села), Розгадів, Біще, Краснопуща, у яких діють музейні установи.

Музейні маршрути проводяться сьогодні на території Тернопільського району (села Біла (музей С. Крушельницької), Великий Глибочок (музей Я. Стецька), м. Тернопіль (краєзнавчий музей, художній музей, картинна галерея)).

Цікавою є музейна мережа Тербовлянського району, яка починається з міста Тербовля, де серед архітектурного оточення є краєзнавчий музей. На північ від міста розташоване село Струсів (меморіальний музей С. Будного). Відомим є село Заздрість (музей-садиба Й. Сліпого).

Найбільш атрактивним сьогодні є Борщівський краєзнавчий музей. У с. Більче-Золоте, що за 18 км від райцентру, діє перший створений в країні підземний музей трипільської культури (печера Вертеба). Шлях пролягає через село Королівка (де є всесвітньовідома печера Оптимістична). Від міста борщів можна прямувати по трасі обласного значення до меморіального музею художника Леопольда Левицького у с. Бурдяківці (за 25 км від міста).

Сприяє розвитку музейного туризму суспільно-історичний потенціал Кременецького району. У місті Кременець знаходиться центр історико-архітектурного заповідника, тут діє краєзнавчий музей, музей пам'яті жертв тоталітарних режимів, меморіальний музей Ю. Словацького). Місто забезпечене закладами розміщення та кафетеріями. Дорога, що веде до міста Тернопіль, є добре обладнаною. За 10 км від міста Кременець знаходиться село Великі Бережці, де діє меморіальний музей О. Неприцького-Грановського, за 20 км – місто Почаїв, за 9 км – село Плоске (музей історії села), за 7 км – село Білокриниця (музей історії села у приміщенні палацу), за 11 км та 15 км – села Шумського району Стіжок (краєзнавчий музей) та Антонівці (меморіальний музей – табір УПА), за 35 км – місто Шумськ (краєзнавчий музей).

Таким чином, найбільш активно задіяні у музейному туризмі сьогодні Тернопільський, Борщівський, Тербовлянський адміністративні райони.

Науковий туризм. Серед основних видів ресурсів для наукового туризму у Тернопільській області є археологічні та геологічні пам'ятки, музейні та замкові споруди, заповідні об'єкти, соціально-економічні об'єкти із модерними технологіями, наукові центри, меморіальні споруди і пам'ятники відомим ученим. Ці об'єкти ще недостатньо задіяні у сфері туризму і формують потужний потенціал для наукових досліджень вчених-природодослідників та тих, хто цікавиться історією нашого краю.

Поряд із дуже відомими ресурсами, які презентують область, ми оцінили геоморфологічні та геологічні об'єкти, які мають значення для наукового та освітнього туризму. Це геологічні відслонення світового значення (Трубчин, Стінка, яр Жаб'як тощо), карстові печери, Медобори та інші, які можуть бути об'єктами наукового туризму для внутрішнього і закордонного споживача. Наявність унікальних спелеоресурсів дозволяє розвиток спелеологічного та екстремального видів туризму. На території області розвідано понад 100 печер.

Об'єктами наукового туризму є також розкопки похованих лесових ґрунтів поблизу с. Пронятин і В. Глибочок, у вересні 2015 р. їх виявили науковці Львівського інституту АН України та Польщі.

На території Тернопільської області відомо понад 2196 археологічних пам'яток. Шість із них мають національне значення – стоянки раннього палеоліту у с. Великий Глибочок Тернопільського і с. Буглів Лановецького районів, пам'ятки черняхівської культури – могильник у с. Чернелів-Руський Тернопільського та поселення в с. Кобилля Збарзького районів, давньоруські городища біля с. Городниця (Богіт) та с. Крутилів (Звенигород) Гусятинського району. В області знайдено археологічні пам'ятки світового значення (г. Куличівка, с. Личківці), які приваблюють науковців з усієї країни.

Таблиця 3.12

Види ресурсів, які найбільше придатні для наукового туризму в Тернопільській області

Види ресурсів	Місцезнаходження
Геологічні відслонення Гори-останці та інші форми вивітрування Травертини (вапнякові туфи)	Від с. Дністрове до с. Нижнів, долина р. Дністер, яр Жаб'як, Бережанський район (с. Куряни), урочище Криве (поблизу Касперівського водосховища), Бучацький (с. Стінка, Рукомиш, Сокилець, Порохова, Космирин), поблизу м. Заліщики, Борщів, Чортків
Карстові печери (понад 100)	Придністер'я, Товтровий кряж
Печерні культові споруди	Бучацький і Борщівський райони
Траянові вали	Борщівський район
Товтрова гряда	Вздовж від с. Панасівка Зборівського району до смт Гусятин і долини р. Дністер
Замкові споруди (таких 34)	У старовинних містечках і селах
Археологічні об'єкти	Печера Вертеба, с. В. Глибочок, с. Пронятин, г. Куличівка поблизу м. Кременець, с. Чернелів-Руський та ін.
Ландшафтні комплекси	Медобори, Кременецькі гори, Західно-Подільське горбогір'я (Опілля), Придністер'я
Заповідні об'єкти	На всій території області 607 об'єктів, серед них НП «Дністровський каньйон», «Кременецькі гори», заповідник «Медобори», Голицький ботаніко-ентомологічний заказник та ін., Хоростківський та Гермаківський дендропарки, Кременецький ботанічний сад та ін.
Музейні заклади	Краєзнавчі та меморіальні музеї у різних частинах області, геологічний музей ТНПУ, музей Репресованої церкви, «Молотківська трагедія», музей політв'язнів та ін.
Соціально-економічні об'єкти з передовими технологіями виробництва	Заліщицький район, с. Сеньків (тепличне господарство), смт Микулинці (пивзавод), Тернопіль (завод «Бортнедце») та ін.
Меморіальні споруди та пам'ятники відомим вченим	смт Гримайлів (І. Пулюю), м. Тернопіль (С. Рудницькому), с. Настасів (І. Теслі), с. Велеснів (В. Гнатюку) та ін.

Важливими об'єктами для дослідників, які цікавляться історією життя нашої планети (геологи, географи, біологи та ін.) є геологічні пам'ятки. Серед них – відслонення давніх порід, які відображають історію Землі, в області вони найбільше поширені у Придністер'ї. У багатьох місцях вони доступні для спостережень і унікальні для дослідників. Вік таких порід 420-400 млн. років. Це – силурійські і девонські породи, подібних відслонень в Україні більше немає. Тому такі місця можуть бути своєрідними науковими лабораторіями для дослідників нашої країни та європейських країн.

Найбільше зацікавлення вже виявляють науковці до Дністровського каньйону, який завдяки глибокому врізанню річки (на 150 м) у Подільське плато, має у відслоненнях породи різного віку. Тут вони найбільше вивчають відслонення силуру і девону від с. Дністрове до гирла р. Збруч (найбільші поблизу сіл Трубчин, Дзвенигород, Кудринці, Дністрове та ін.). Міжнародне значення має відслонення у с. Дністрове, бо саме тут у 1968 р. учасники Міжнародного симпозіуму встановили межу між силуром і девонем і визнали це відслонення одним з кращих у світі [6, с. 69].

Цікавими для дослідників є рештки перших наземних рослин – куксоній і псилофітів, які зустрічаються ще тільки у Північній Африці, Великобританії та Чехії, а також рештки різноманітних безхребетних (головоніг молюски, морські лілії, брахіоподи тощо).

На схилах Дністровського каньйону є також дуже цікаві четвертинні відклади – травертини – вапнякові туфи. Крім самих вапнякових порід із рештками рослин, які зацікавлюють геологів, ці породи під впливом процесів вивітрювання утворюють скелясті стінки з гротами, печерами, тріщинами (в окремих печерах – відбитки решток рослин і тварин, залишки жител відлюдників).

Для географів та геологів цікавими є форми вивітрювання гірських порід. У долині річки Дністер вони поширені у вигляді химерних скель, стовпів, останців. Найбільше їх на берегах Касперівського водосховища, у долині р. Тупа – притоки річки Серет. У поєднанні із рідкісною рослинністю ці об'єкти викликають пізнавальний інтерес у туристів і науковців, зокрема. Такі ж форми вивітрювання є і поблизу с. Куряни (Західне Опілля), вони утворилися у вапнякових пісковиках.

Унікальним геологічним утворенням, яке не має аналогів в Україні, є Товтровий кряж, що утворений рештками морських організмів (вапнякових водоростей, молюсків, моховаток та ін.). Він простягається з північного заходу (с. Панасівка Зборівського району) на південний схід (сmt Гусятин) у вигляді пасом горбів (завдовжки 120 км, завширшки 6-12 км). Для науковців важливе його утворення, геологічна будова, форми мікрорельєфу (горби, скелі, печери, понори), а також своєрідний органічний світ. Ці аспекти завжди у полі зору працівників заповідника «Медобори», які досліджують природу Товтровоного кряжу, запрошують до співпраці вчених європейських країн.

На території Придністер'я та Товтр є карстові форми рельєфу – печери, озера. Тут і єдина на Поділлі вертикальна печера Перлина (довжина ходів 240 м), і понад 100 горизонтальних печер (серед них найдовша гіпсова печера світу – Оптимістична, 238 км). Більшість печер ще недосліджена, спелеологам належить встановити довжини ходів, умови гіпсоутворення, властивості повітря, можливості використання для лікувальних потреб та туризму.

Об'єктами наукового туризму можуть бути місця проростання рідкісних та ендемічних рослин, заповідні території. На території області нараховується понад 600 об'єктів природно-заповідного фонду. Серед них: 14 регіональних ландшафтних парків, 117 заказників місцевого та загальнодержавного значення, 9 дендрологічних парків, 1 зоологічний парк, 13 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва, 3 ботанічних сади.

Не менш важливе значення для наукового туризму, крім природних, мають історико-культурні туристичні ресурси. Найбільшу щільність історико-культурних об'єктів має м. Тернопіль та Кременецький район, найменшу – Козівський, Лановецький, Монастирський райони (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Насиченість районів Тернопільської області історико-культурними ресурсами національного значення

№ п/п		Кількість історико-культурних об'єктів					
		пам'ятки архітектури	пам'ятки історії	пам'ятки археології	історико-культурні заповід-	історичні місця	всього
1	м. Тернопіль	5	–	–	–	1	6
2	Бережанський район	13	–	–	1	1	15
3	Борщівський район	29	–	–	–	2	31
4	Бучацький район	19	–	–	–	2	21
5	Гусятинський район	15	–	2	–	4	21
6	Заліщицький район	5	–	–	–	2	7
7	Збарзький район	15	–	1	1	2	19
8	Зборівський район	4	–	–	–	1	5
9	Козівський район	2	–	–	–	1	3
10	Кременецький район	29	1	–	1	3	34
11	Лановецький район	–	–	1	–	1	2
12	Монастирський район	–	–	–	–	1	1
13	Підволочиський район	2	–	–	–	2	4
14	Підгасцький район	7	–	–	–	1	8
15	Теребовлянський район	18	–	–	–	2	20
16	Тернопільський район	4	–	2	–	–	6
17	Чортківський район	6	–	–	–	2	8
18	Шумський район	7	–	–	–	1	8
19	Всього по області	180	1	6	3	30	220

Пізнавальний та науковий інтерес викликають музеї, яких на території області налічується 24. Найбільш відвідуваними з них є Тернопільський та Кременецький краєзнавчі музеї.

Про життя і діяльність науковців нашого краю можна дізнатися у меморіальних музеях, серед яких – етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка у с. Велеснів Монастирського району. Найбільше число відвідувачів – у музеї Б. Лепкого (7 тис. осіб щорічно). Музей розташований у Бережанській ратуші (XIX ст.), в якій знаходяться ще й інші музейні установи: музей книги, краєзнавчий музей, музей Переслідуваної церкви.

Унікальним для істориків, філологів та туристів є *Бережанський музей книги*. Тут зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких – стародруки XVII ст.

Найбільшими краєзнавчими музеями Тернопільської області є Тернопільський та Кременецький музеї. Вони мають важливе значення для розвитку пізнавального туризму, тому що тут зібрана велика кількість історичних, етнографічних та краєзнавчих експонатів. У структурі Тернопільського краєзнавчого музею є 7 відділів, три експозиційні відділи (давньої історії, нової та новітньої історії та відділ природи). Тут діють відділ науково-методичної роботи, відділ фондів (де зберігається понад 274 тис. експонатів), художньо-реставраційний. У 1996 році в окремому приміщенні відкритий Історико-меморіальний музей політичних в'язнів на правах відділу музею.

Унікальними об'єктами для розвитку наукового туризму є оборонні споруди краю. На території Тернопільської області зосереджена велика кількість старовинних фортець та замкових руїн. Вони знаходяться в таких населених пунктах, як: Збараж, Бережани, Скалат, Терехівля, Долина, Буданів, Золотий Потік, Тернопіль, Окопи, Кудринці, Висічка. В досить збереженому стані знаходяться Білокриницький, Раєвський, Плотичівський, Язлівецький та Коропецький палаци. В зв'язку з недостатнім розвитком туристичної інфраструктури багато замкових руїн залишається на сьогодні в недоглянутому та покинутому стані, це руїни в: смт Микулинці, Залізці, селах Сидорів, Підзамочок, Кривче, Токи, містах Гримайлів та Бучач. В області відсутні пам'ятки монументального мистецтва національного значення, але частка всіх інших досить значна. Наприклад, по кількості пам'яток архітектури національного значення Тернопільщина займає п'яте місце серед усіх областей України, за кількістю історичних місць – друге.

Велику науково-дослідну роботу виконують наукові відділи історико-архітектурних заповідників Тернопільщини. Нині на Тернопільщині функціонують два державних (з 10 в Україні) – Кременецько-Почаївський та Бережанський і один національний з 13 в Україні («Замки Тернопілля») історико-архітектурні заповідники. Особливо великий внесок здійснюють співробітники заповідника «Замки Тернопілля». Ними щорічно проводяться конференції національного та міжнародного значення, присвячені дослідженню замкових споруд; здійснюється дослідницька робота з історії, археології, географії тих чи інших об'єктів. Центром заповідника є замок у м. Збараж. Збараський замок – популярний туристичний об'єкт в регіоні. На його території діє музей та проводяться різноманітні виставки та щорічні фестивалі.

У складі заповідника налічується понад 20 об'єктів, серед них такі: Збараський замковий комплекс (XVI-XVII ст.), костел св. Антонія та монастир Бернардинів (XVII-XVIII ст.), Успенська церква, Воскресенська церква (XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя (1600), палацево-парковий комплекс у смт Вишнівець (1740), замки у смт Скалат Підволочиського району (1630, законсервовані зараз), м. Терехівля (1631), смт Микулинці Терехівлянського району (XVIII ст., у палаці діє бальнеологічна лікарня), смт Золотий Потік (1608), с. Язлівець, с. Підзамочок (1600) Бучацького району, смт Скала-Подільська, с. Кривче Борщівського району та інші.

Дослідницьку роботу проводять також два державні заповідники. На обліку *Кременецько-Почаївського заповідника* перебуває 17 споруд XIV-XX століть у містах Кременець та Почаїв. Серед них – руїни Кременецького замку (XVI ст.),

Свято-Миколаївський собор (XVII-XVIII ст.), ансамблі Кременецького Свято-Богоявленського монастиря (XVIII-XX ст.) та Почаївської Лаври (XVIII-XX ст.).

Місто Бережани внесене до списку історичних міст і селищ України першої категорії цінності. У 2001 р. місто отримало статус Державного історико-архітектурного заповідника, у якому зберігається ансамбль споруд XVI-XIX століть. Унікальним пізнавальним об'єктом як для істориків, так і для туристів, є Бережанський музей книги. Тут зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких – стародруки XVII ст. У цьому ж місті знаходиться Музей переслідуваної церкви (діє з 2007 року). В семи залах музею представлено понад 2300 експонатів, серед яких 12 одиниць належать до стародавньої літератури (відомим є «Євангеліє» з 1600 р.). Архітектурний комплекс споруд Вірменського костелу (1764) є важливим елементом Бережанського історико-архітектурного заповідника. Оздоблення інтер'єру виконане у бароково-мусульманському середньовічному стилі.

Окрім архітектурного ансамблю історичної частини міста, до складу Бережанського заповідника входять такі відомі об'єкти: Раївський парк та палац, урочище «Монастирок», оборонний костел в с. Біще, с. Гутисько, гора Лисоня поблизу с. Посухів, монастир оо. Василіан у с. Краснопуца та ін. Працівниками заповідника проводяться екскурсії, різноманітні за тематикою, формами організації, які враховують віковий рівень та пізнавальні зацікавлення туристів.

Загалом, Тернопільщина має значний потенціал для розвитку наукового туризму, тому дослідженню туристичних об'єктів, які слугують основою для його розвитку, варто приділити увагу на сучасному етапі. Для того, щоб науковий туризм популяризувати серед населення, потрібно його поєднувати із пізнавальним та діловим туризмом. Загалом, науковий туризм може стати одним із пріоритетних напрямків туризму на території Тернопільської області. Для його розвитку можна використати наявну туристичну інфраструктуру та базу навчальних установ, закладів культури, музеїв тощо. Цей вид туризму може мати не тільки обласне, але й всеукраїнське значення, а окремі його види – й міжнародне.

Замковий туризм. *Замків* з тернопільською «пропискою» – найбільше в Україні (34). Розташовані вони в найнесподіваніших місцях, різним є й їхній стан. Саме задля збереження та реставрації пам'яток культурної спадщини і налагодження музейної роботи 2005 р. було створено Національний (історико-архітектурний) заповідник «Замки Тернопілля», до складу якого входять: замок князів Збараських, палацово-парковий комплекс XIV-XIX ст. у м. Вишнівець (Збараський район), замок XVII ст. у м. Скалат (Підволочиський район), замок XVII ст. у м. Тербовля, замок XVI-XVII ст. у містечку Микулинці (Тербовлянський район), замок XVII ст. у містечку Золотий Потік (Бучацький район), замок XVII ст. у с. Підзамочок (Бучацький район), замок XIV-XVIII ст. у с. Язлівець (Бучацький район), замок XVI-XVIII ст. у селищі Скала-Подільська (Борщівський район), замок XVII ст. у с. Кривче (Борщівський район) та замок XVI-XVIII ст. у м. Чортків.

До однієї з найкраще відреставрованих фортифікаційних споруд належить *Збараський замок*, збудований як ідеальна фортеця-зірка на початку XVII ст. за проектом італійського архітектора Вінченцо Скамоцці.

Вишнівецький палац був резиденцією останнього представника князівського роду Вишнівецьких – Михайла-Серватія, а після його смерті – князів Мнішеків. У ньому архітектор Якуб Бланже Депрес поєднав риси пізнього бароко та класицизм-

му, тож зрозуміло, чому Оноре де Бальзак, який відвідав містечко в 1848 р., назвав палац і парк «малим Версалем».

Замок у Скалаті регулярний, чотирикутний в плані, оточений оборонним ровом. У східній вежі замку діє мистецька виставка (дерев'яні скульптури, картини), у північній – демонструється зброя різних часів. Поруч із замком знаходиться відновлений 2002 року костюль св. Анни (XIX ст.), виконаний в стилі неоготики.

Будівництво *Бережанського замку* започаткували в 1554 р. власники міста – родина магнатів Синявських. Ця оборонно-житлова споруда виявилася унікальною: на відміну від більшості тогочасних твердинь, фортеця в Бережанах постала не на високій горі, а в заболоченій річковій долині на острові, утвореному двома рукавами річки Золота Липа. Саме тут у травні 1703 р. трансільванський князь Ференц Ракоці видав маніфест, яким закликав угорський народ до повстання проти австрійських поневолювачів.

Поселенням Білче-Золоте (Борщівський район) від середини XVIII ст. володіли Потоцькі, саме в той час в цій оселі було створено парк, залишки якого збереглися дотепер. На початку 90-х років позаминулого століття у парку був зведений *костел-усипальниця Сапегів*, який і сьогодні є головною окрасою села. Друга культова споруда, збудована коштом Сапегів 1871 року – мурована *церква св. Михайла* – знаходиться в центрі села.

Білокриницький палац знаходиться на території села Білокриниця (Кременецький район). Будівлю споруджено в англо-готичному стилі, з елементами ренесансу. Поруч із палацом розташований *Білокриницький дендропарк*, заснований у другій половині позаминулого століття; у ньому тепер зростають 450 видів дерев і чагарників.

Пам'яткою архітектури національного значення є *Старий (або Тернопільський) замок* – фортифікаційна споруда в м. Тернопіль. Зведено його в середині XVI ст. на лівому березі р. Серет в урочищі Сопільче для охорони південно-східних кордонів Речі Посполитої від нападів кримських татар. Дотепер від замку залишився лише палац.

Відома як *Палац Бадені* споруда набула свого теперішнього вигляду 1906 року – після того, як будівлю, що існувала, «причепурили» елементами стилю віденського ренесансу. А «винуватцем» цього став маршалок (Голова) Галицького крайового сейму, граф Станіслав Бадені, який за тринадцять років до того став власником Коропця (тепер селище міського типу в Монастириському районі). У Коропці ж, на узгір'ї, де колись знаходилося поселення трипільської культури, височіє *костел св. Миколая*.

Кременецький замок почали зводити ще в VIII-IX століттях. Гучної слави зажив він після того, як монгольська орда хана Батия взимку 1240-1241 рр. не змогла здобути цю твердиню. Після того, як Кременець та околиці 1536 року стали власністю італійки Бони Сфорци д'Арагони (вона отримала їх у подарунок від свого чоловіка – польського короля Сигізмунда I), за її наказом зміцнили замкові стіни, три вежі та казарми, звели господарські споруди та порохівні. Упродовж тривалого часу цю видатну оборонну споруду ніхто не міг здобути. Перший і останній раз це вдалось козацькому війську під орудою полковника Максима Кривоноса восени 1648 р.

Любителі мандрівок, мальовничих краєвидів та залюблені в історію не обходять стороною руїни п'ятикутної вежі й частину фортечного муру збудованого наприкінці XVI ст. замку у с. Токи (Підволочиський район); фортифікаційні елементи Теревовлянського замку; «квадрат» Микулинецького замку (а також розташовані в Микулинцях палац графів Реїв та костел Пресвятої трійці – одну з архітектурних перлин Тернопільщини); зведений на зламі XVI-XVII століть Золотопотіцький замок (Буцацький район); мури, масивну арку південного в'їзду, залишки веж, земельного валу та руїни будівель Підзамоцького замку (Буцацький район); розташований на вузькому хребті плоскогір'я, з трьох сторін оточеного закрутом річечки Вільховець, Язловецький замок (у XVI ст. він уважався одним із кращих в Україні) та прилеглий до нього палац (у с. Язлівець вартими оглядин є також Вірменська церква (1551 р.), готична каплиця на цвинтарі та костел Успіння Пречистої Діви Марії, побіч якого 1609 р. поховали «польського Палестрино» – композитора та виконавця Миколая Гомулку); замок Гольських (інша назва – Чортківський), в якому в період османського панування в краї (1672-1683 рр.) знаходилася резиденція субпаші Подільського пашалику.

Сакральний туризм. Найбільш перспективним у регіоні є розвиток релігійного (сакрального) туризму. Сакральний туризм відіграє велику роль у міжнародному туризмі. «Релігійний туризм, – зазначає дослідник Т. Христов, – це люди, які виїжджають за межі традиційного середовища проживання на термін не більше року для відвідування святих місць і центрів релігій». Під *релігійним туризмом* слід розуміти види діяльності, пов'язані з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що спрямовуються до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного для них середовища.

У сучасному релігійному туризмі можна виділити два напрямки:

– власне релігійний – паломництво (відвідання святих місць з метою поклоніння реліквіям) і місіонерство (здійснення подорожей з метою пропаганди того чи іншого віровчення);

– релігієзнавчий – пізнавальні (ознайомлення з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою) та наукові (для богословів, істориків, релігієзнавців) подорожі.

Пріоритетним напрямком в Тернопільській області є паломницький туризм.

Паломницький туризм – різновид релігійного туризму, сукупність подорожей представників різних релігій з паломницькою метою. Слово «паломництво» походить від слова «пальма»: християни, які здійснювали походи на Святу землю, привозили звідти пальмову гілку. У центральній частині Тернопільської області атрактивним об'єктом паломницького туризму є Зарваницький духовний центр.

Майже кожен район Тернопільської області має велику щільність сакральних споруд, які мають певну архітектурну, сакральну чи естетичну цінність.

Традиційна **дерев'яна архітектура** Тернопільщини належить до 3 головних стилів – галицького, волинського та подільського. Зокрема, зразком подільського є дерев'яна *церква Іоанна Богослова* у с. Скорики (Підволочиський район). Це – пам'ятка архітектури національного значення, внесена до Списку матеріальної спадщини ЮНЕСКО, побудована (за одними джерелами) у 1695 р. і відновлена в 1744 р. Область досить добре забезпечена дерев'яними храмами, особливо Збарзький, Зборівський, Лановецький, Монастирський та Підгаєцький райони.

Варта уваги Церква Святого Миколая (1610 р.) у передмісті Бережан, яка вважається найдавнішою дерев'яною спорудою області.

Один із найдавніших дерев'яних храмів на Поділлі знаходиться у Чорткові – це Успенська церква 1635 року зведення. Цей храм з високою дзвіницею є пам'яткою архітектури, що охороняється державою. До давніх храмів дерев'яного зодчества можна також віднести: церква Воскресіння Господнього XVII ст. забудови (с. Плотича Тернопільського району), церква Покрови Пресвятої Богородиці (1590 рік зведення, с. Мужилів Підгаєцького району), у м. Підгайці знаходиться дивовижний витвір галицьких майстрів – Преображенська церква (1772 р.); у Копичинцях Гусятинського району милує око церква Воздвиження Чесного Хреста. Дерев'яна церква Святого Миколая (1777 р.) у с. Сапогів Борщівського району теж дивує своєю архітектурною неповторністю. Дерев'яна церква Воздвиження Чесного Хреста (1887 р.) стоїть у Кременці. Вона відома формою своїх куполів. Така форма притаманна лише Східній Церкві. Бережанський район відомий Миколаївською церквою (1777) в селі Надрічне, яка була перевезена сюди із Рогатина, а також церквою Івана Богослова (1803), перевезеною в село Жуків із сусіднього села Нарайв. У цьому храмі у 1880-их роках правив батько Богдана Лепкого Сильвестр Лепкий. У селі збереглася могила священника, а на будинку, де проживала родина Лепких, встановлено меморіальну таблицю.

Чимало сіл Тернопільщини мають унікальні культові споруди, вік яких сягає кількох століть. Особливої уваги заслуговують давні храми та костели, що зберегли свій первісний вигляд до сьогодні. Найбільш давньою культовою спорудою є церква Святого Миколая в селі Збручанське Борщівського району. Вона збудована в XII-XIII ст. Як усі давні споруди, цей храм будували не лише з культовою, а й із захисною метою.

До найдавніших споруд належить і собор Святого Миколая (1636 р.) в Кременці. Спочатку він був спланований у ренесансно-готичному стилі, а згодом набув рис стилю барокко. На початку XVI ст. в Тернополі була збудована оборонна церква Воздвиження Чесного Хреста – тепер найстаріший храм Тернополя. Споруда зведена на фундаменті древнього храму, історія якого сягає часів Київської Русі. Церква була пошкоджена під час двох світових воєн, але її відновили у 1959 році. Сьогодні церква належить православним віруючим. В центрі міста Тернопіль знаходиться Храм Різдва Христового. Вперше про нього було згадано у грамоті короля Сигізмунда – Августа у 1566 році. У храмі знаходиться чудотворна ікона Тернопільської Божої Матері.

У місті Чортків знаходиться Домініканський костел, збудований у 1610 році в готичному стилі. У цьому ж місті знаходиться церква Святого Онуфрія (XVI ст.), яка належить до групи церков оборонного типу. У цій архітектурній пам'ятці поєдналися подільська та молдовська архітектури.

Пам'яткою архітектури міста Тереховля є Миколаївська церква – зразок оборонної церкви із бійницями для мушкетів і гармат.

Цікавою архітектурою вирізняється також костел Святих Апостолів Петра і Павла, зведений у 1620 році в Бережанах. Храм із тесаного каменю споруджений на високому пагорбі й височіє над іншими будівлями міста.

Справжніми раритетами можна вважати церкви оборонного типу, що збереглися з часів Середньовіччя. Це церкви у Касперівцях, Загайцях, Жабині.

На території області знаходяться дві найшанованіші віруючою людністю святині. *Зарваницький духовний центр* – всесвітній марійський відпустовий центр, одна з найбільших подільських святинь Української греко-католицької церкви. Розташований у с. Зарваниця (Теребовлянський район), відпустового значення він набув 1867 року, коли Папа Римський Пій IX надав образу Зарваницької Богородиці відпустовий привілей, тобто підтвердив особливу Божу Ласку, яка сходить на прочан.

Центр об'єднує комплекс храмів, духовних споруд і Хресну дорогу. До Зарваницького центру належать парафіяльна церква Святої Трійці (1754 р.), в якій зберігається чудотворна ікона Божої Матері Зарваницької. У південній частині села збудовано Співоче поле для мистецько-духовних заходів, яке має вигляд амфітеатру і вміщує до 50 тис. глядачів. Зарваницький духовний центр створено на пожертвування вірних України та української діаспори.

Прощі до центру завжди велелюдні. Так, у травні 1995 року у Всенародній прощі взяли участь близько мільйона чоловік, у тому 339 іноземців. У 2001 р. під час прощі Зарваницю відвідало понад 500 тис. прочан.

Зарваниця входить до шести найбільших паломницьких місць католицької церкви, а тутешній Марійський духовний центр внесено до списку п'ятнадцяти найважливіших святинь католицького світу, пов'язаних з явленнями Діви Марії.

Свято-Успенська Почаївська лавра – православний чоловічий монастир у Почаєві (Кременецький район) Української православної церкви (Московський патріархат) зі статусом лаври. Найбільша православна святиня Волині і друга (після Києво-Печерської лаври) – України. За однією з легенд, монастир заснували ченці Києво-Печерського монастиря, які втекли в ці краї від татар 1240 року. Уперше ж згадується в документах від 1527 р.

Щороку Лавру відвідують десятки тисяч прочан і туристів. Це величний архітектурний ансамбль з 16 церков, резиденції архієпископа, дзвіниці та келій. Святинями Почаївської Лаври є відбиток ступні Божої Матері, джерело з цілющою водою, чудотворна ікона Матері Божої, моці преосвященного Йова. Домінантою архітектурного ансамблю Лаври є Успенський собор (споруджений упродовж 1771-1783 рр. за проектом Готфріда Гофмана). У 1846 р. у Лаврі перебував і працював Тарас Шевченко – про це нагадує меморіальна дошка.

Почаївська лавра – одне з величних в Україні місць прощі на Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня) і преподобного Йова (10 вересня).

Музейний туризм. Пізнавальний інтерес викликають музеї. Найбільш відвідуваними є Тернопільський та Кременецький краєзнавчі музеї, а також меморіальний музей Соломії Крушельницької у с. Біла й інші музеї, присвячені видатним землякам краю. Тому *музейний туризм* є важливим напрямком туристичної діяльності в регіоні.

На території області налічується 24 краєзнавчі музеї, 5 історичних, 35 меморіальних, 3 мистецькі музеї та 8 музеїв інших профілів: Тернопільський краєзнавчий музей, Тернопільський художній музей, Борщівський краєзнавчий музей, Велеснівський етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка, меморіальний музей-садиба Леся Курбаса (село Старий Скалат Підволочиського району), меморіальний музей Богдана Лепкого (м. Бережани), меморіальний музей Юліуша Словацького (м. Кременець). Інші державні музеї мають статус районних.

Атрактивними туристичними об'єктами є меморіальні музеї: Почаївський історико-художній музей; Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів, музей «Зборівська битва», «Молотківська трагедія», Підгаєцький музей героїв УПА, Музей переслідуваної Церкви у м. Бережани.

Тим, хто шанує свій час, проте хоче знати про Тернопілля якнайбільше, стане в нагоді багата колекція пам'яток матеріальної культури (майже 170 тисяч), які зберігаються у *Тернопільському обласному краєзнавчому музеї*. З-поміж них – унікальні, аналогів яких не має жоден музей України. Стародруки і старовинна зброя, збірки національного одягу і поштівки, рідкісні світлини та документи, предмети міського та сільського побуту, багаті філателістичні та нумізматичні колекції, особисті речі та архіви видатних уродженців краю.

А про природу, історію і культуру північних районів Тернопільської області, що входили в минулому до складу Кременецького повіту, збирає, зберігає, вивчає і популяризує відповідні матеріали *Кременецький краєзнавчий музей*. Створено його 1937 р. як *Muzeum Ziemi Krzemienieckiej im. Williboldo Bessero*, він був складовою Кременецького ліцею і знаходився в одному з корпусів цього навчального закладу. У музеї зберігаються близько 65 тис. експонатів.

У селі Іловиця Шумського району діє меморіальний музей штабу УПА під відкритим небом. Табір «Волинь-Південь» реконструйовано за спогадами очевидців. Це місце щорічно відвідують тисячі людей з України та з-за кордону.

Тернопільщина є видатним паломницьким центром для віруючих різних конфесій. У вересні 1999 року на рідній землі патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого, в селі Заздрість Тербовлянського району було відкрито *музейно-меморіальний комплекс* у невеликій селянській хатині. Після його арешту і початку переслідування греко-католицької церкви радянською владою, багато речей у садибі було втрачено. Цінними експонатами є старовинні ікони та релігійна література, яку збирав патріарх.

Неподалік від садиби розміщений сучасний музей Йосифа Сліпого, всередині якого є невеличка церква. Співробітники музею – монахиня та священник, які проводять екскурсії та розповідають відвідувачам про життя патріарха: про його навчання та здобуття ступеню доктора богослов'я у містах Інсбрук та Рим, про працю в Богословській Академії. У приміщенні установи розміщена карта СРСР, на якій позначені всі маршрути, за якими переправляли Сліпого під час заслання.

Етнографічно-меморіальний музей В. Гнатюка у с. Велеснів Монастириського району засновано у 1969 році. У фондах музею зібрані матеріали про життя і наукову діяльність В. Гнатюка: про творчий процес етнографа, кімната пам'яті Гнатюка, «Вітальня сім'ї В. Гнатюка», «Робочий кабінет В. Гнатюка»; тут є особисті речі вченого та членів його сім'ї, рукописи і листи. Перед входом у музей – погруддя В. Гнатюка, встановлене у 1971 році.

Меморіальний музей Богдана Лепкого в м. Бережани діє з 1995 року. У шести залах висвітлені етапи життя та творчості поета, перебування у таборах для військовополонених під час Першої світової війни. У музеї відбуваються масові заходи в різних формах: пісенні фестивалі, представлення книг, зустрічі з лауреатами премії ім. братів Лепких та ін.

Літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького в м. Кременці є одним із наймолодших музеїв Тернопільщини (2002 р.). Юліуш Словацький – один із найвідоміших світових поетів доби романтизму.

У 1963 році відкрито *музей Соломії Крушельницької* – всесвітньо відомої оперної співачки: у селі Біла Тернопільського району, в будинку її батьків. В основу експозиції лягли фотографії, особисті документи співачки, афіші, програми, запрошення, листи, рукописи спогадів сучасників, сценічні прикраси, одяг, предмети побуту та меблі, твори музики, образотворчого мистецтва та літератури, присвячені заслуженому діячеві мистецтв України Соломії Амвросіївні Крушельницькій. Експозиція розміщена у двох залах. Кожен її розділ у хронологічному порядку висвітлює певний період життя великої землячки.

Слід зазначити, що неабиякий внесок у діяльність музейної мережі області внесли три історико-архітектурні заповідники, що діють на території Тернопільської області: державні Бережанський та Кременецько-Почаївський, а також національний заповідник «Замки Тернопілля» із центром у м. Збараж. Усі об'єкти, які входять до комплексу заповідників, розглядаються як музейні установи.

Місто Бережани внесене до списку історичних міст і селищ України першої категорії цінності. У 2001 році місто отримало статус Державного історико-архітектурного заповідника, у якому зберігається ансамбль споруд XVI-XIX століть. Унікальним пізнавальним об'єктом як для істориків, так і для туристів, є Бережанський музей книги. Тут зберігається близько 7 тис. цінних експонатів, серед яких – стародруки XVII століття. У цьому ж місті знаходиться Музей переслідуваної церкви (діє з 2007 року). В семи залах музею представлено понад 2300 експонатів, серед яких 12 одиниць належать до стародавньої літератури (відомим є «Євангеліє» з 1600 року). Архітектурний комплекс споруд Вірменського костелу (1764) є важливим елементом Бережанського історико-архітектурного заповідника. Оздоблення інтер'єру виконане у бароково-мусульманському середньовічному стилі. Окрім архітектурного ансамблю історичної частини міста, до складу заповідника входять такі відомі об'єкти: Раївський парк та палац, урочище «Монастирок», оборонний костел в с. Біще, с. Гутисько, гора Лисоня поблизу с. Посухів, монастир оо. Василіан у с. Краснопуца та ін. Працівниками заповідника проводяться екскурсії, різноманітні за тематикою, формами організації, які враховують віковий рівень та пізнавальні зацікавлення туристів.

Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник діє від травня 2001 року на території Кременецького району. У складі заповідника перебуває 17 споруд XIV-XX ст. у містах Кременець та Почаїв. Серед них – руїни Кременецького замку (XVI ст.), Свято-Миколаївський собор (XVII-XVIII ст.), ансамблі Кременецького Свято-Богоявленського монастиря (XVIII-XX ст.) та Почаївської Лаври (XVIII-XX ст.).

Серед найцікавіших пам'яток архітектурного ансамблю міста Кременець виділяється будинок Єзуїтського колегіуму (1731-1753 рр.), а також комплекс Василіанського монастиря (XVII ст.), римо-католицький костел святого Станіслава (1853-1857), в ньому знаходиться пам'ятник Юліушеві Словацькому – польському поету, що народився в Кременці. На балансі заповідника знаходиться також архітектурний комплекс Свято-Успенської Почаївської лаври.

Найбільш облаштованим у регіоні є Збаразький історико-архітектурний заповідник (створений у 1994 році, отримав статус національного у 2005 році). У ньому проводяться роботи щодо обліку і збереження пам'яток архітектури.

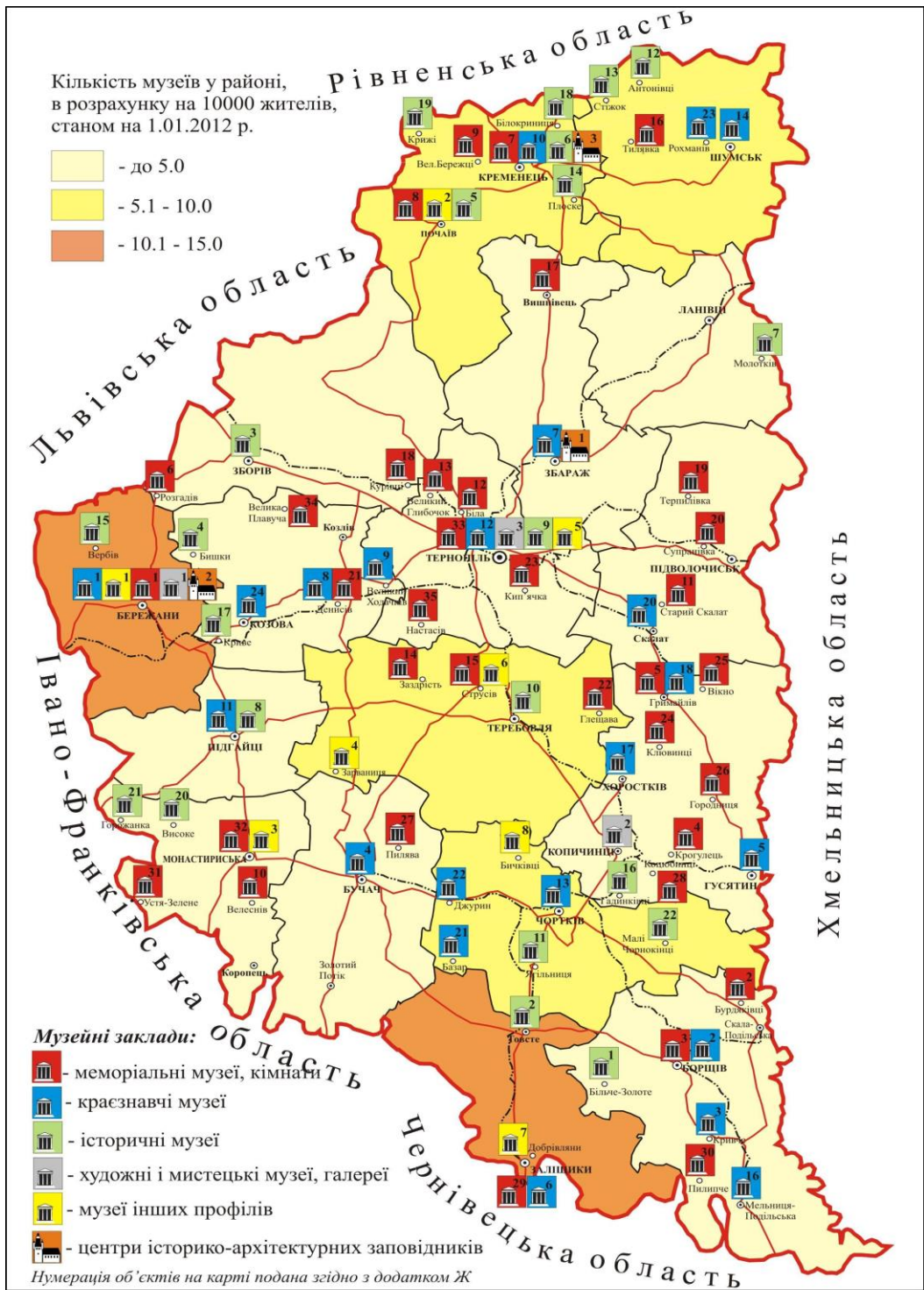

Рис. 3.36. Музейні заклади Тернопільської області

Тепер у складі заповідника налічується понад 20 об'єктів, серед них такі: Збарзький замковий комплекс (XVI-XVII ст.), костел св. Антонія та монастир Бернардинів (XVII-XVIII ст.), Успенська церква, Воскресенська церква (XVIII ст.), Спасо-Преображенська церква в с. Залужжя (1600) та інші.

Окрім архітектурного ансамблю міста, до складу заповідника входить 11 замкових об'єктів. Активно проводяться заходи з очищення території, консервація споруд у м. Збараж, смт Вишнівець та смт Скалат. Заповідник є провідним закладом здійснення туристичної діяльності в регіоні, зокрема, у сфері замкового туризму.

Подісвий та військовий туризм. Пам'ятками подій можуть бути історико-архітектурні споруди, монументи, пам'ятники, могили, цвинтарі, меморіальні дошки, музеї тощо. Вони можуть мати різну туристичну привабливість залежно від того, яке значення вони відіграють для історії чи культури нашого краю. При оцінці таких ресурсів варто враховувати й те, що вони можуть бути виражені певним матеріальним об'єктом, або ж існувати лише в архівних джерелах як згадка про події на певній території.

Військовий туризм (воєнний туризм, мілітарний туризм, зброярський туризм) – це різновид туризму, метою якого є відвідання місцевості, пов'язаної з військовими та воєнними діями.

Військовий туризм – це туризм на місцях боїв і історичних битв для всіх зацікавлених, а також для ветеранів і родичів загиблих воїнів, відвідання існуючих та історичних військових об'єктів і полігонів, бойових морських кораблів, підводних човнів, катання на військовій техніці, стрільба зі зброї на полігонах і в тирах, участь у військових навчаннях та маневрах, перебування на полігонах в якості глядачів – *military tour*, до таких також можна віднести і тури на відвідання воєнних концтаборів та в'язниць.

Військовий туризм поділяють на такі підвиди:

- відвідування історичних місць і музеїв – *військово-історичний туризм*;
- стрільба з різних видів зброї, стрітбол чи пейтбол, відвідання магазинів зброї та ножів – *зброярський туризм*;
- життя в армійських умовах і участь у програмах військової підготовки, скаутинг, відвідання різних об'єктів і полігонів, катання на військовій техніці, польоти на військових літаках і вертольотах – *мілітарі-туризм*;
- відвідування «гарячих» точок планети та місць бойових дій – *воєнний туризм*.

Про безліч історичних подій, що відбувалися на території нашого краю, ми можемо дізнатися лише, на жаль, із спеціальної наукової літератури, або ж за маленькими пам'ятками, такими, як «хрести свободи» чи кам'яні стовпи, вікові дерева (рис. 3.23). Варто згадати про видатну подію, яка відбулася 18 жовтня 1672 року у місті Бучач: тоді було підписано мирну угоду між османськими та польськими військами, яка стала завершенням польсько-турецької війни (1672-1676 рр.), у ході якої козацьке військо Петра Дорошенка виступало проти поляків у союзі з турецькими військами. Історики називають її найганебнішою у всій історії Польщі. За Бучацьким договором, Річ Посполита втратила землі Поділля, Брацлавщину, Південну Київщину та ще й зобов'язалася платити туркам данину. Про цю подію повідомляє лише напис на таблиці, що висить на липі поблизу міста: «400-річна Золота липа, під якою у 1672 році був підписаний Бучацький мир з Туреччиною».

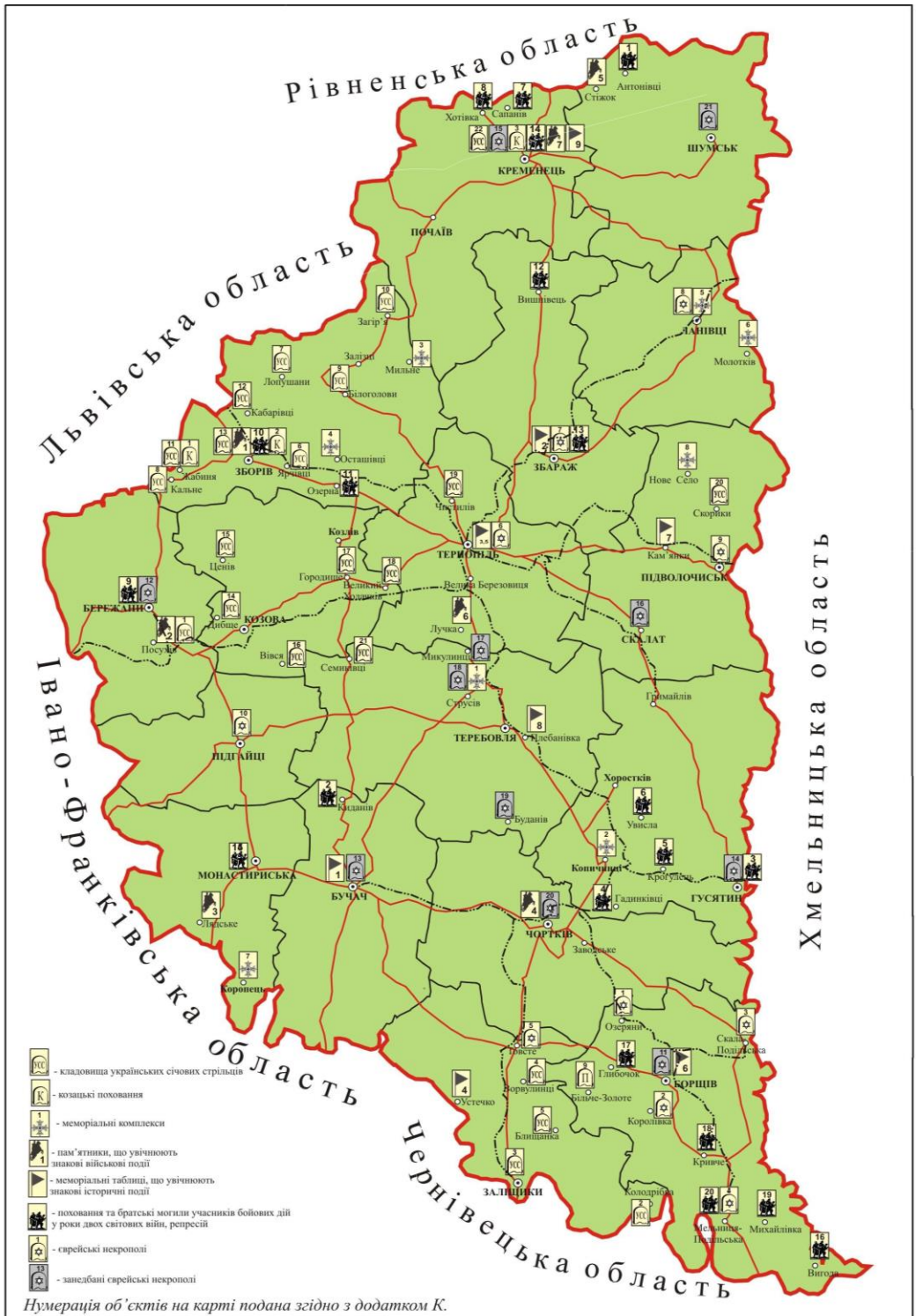

Рис. 3.37. Військово-політичні події ресурси Тернопільської області

Такий пам'ятний знак, як вікове дерево, не має досить високої атрактивності, але, враховуючи значення події, позначеної цим деревом, ми не можемо вважати цей ресурс невеликим. Також слід взяти до уваги, що він знаходиться неподалік Бучацького архітектурного комплексу, тому він має досить велике значення для популяризації туристичної діяльності у місті.

Визначальний вплив на розвиток самосвідомості населення Тернопільської області мав довготривалий період безперервних загарбань земель сусідами-завойовниками. Суттєвим історичним етапом становлення самосвідомості тернополян став період національно-визвольної боротьби українців проти польської шляхти (1648-1653). У цей час на території нашого краю відбулася Зборівська битва (1649), яка мала велике значення для українського народу, оскільки за її умовами значна територія України звільнялася від польського панування. У 1649 році війська Б. Хмельницького, об'єднані з татарськими військами, оточили Збараський замок, облога тривала близько місяця. Стратегічним ходом козаків стало залишення облоги міста Збараж, залишивши там незначні військові сили (таким чином, щоб оточені в замку не помітили цього), та вирушення назустріч польському війську, яке прямувало на підмогу до оточених мешканців Збараської фортеці. Сутичка військ відбулася під містом Зборів, у результаті чого польські війська були переможені і змушені були таємно укласти мирну угоду із татарами.

Сьогодні про цю видатну подію нагадує музей «Зборівська битва», а також відреставрована «Козацька могила» заввишки 12 метрів, яка розташована при в'їзді у місто. Вони є визначними пам'ятками військових подій, яким варто надати високу оцінку з погляду туристичного ресурсу.

Коли в Україні постійно відбувалися заворушення та селянські повстання, масового характеру набув на заході України опришківський рух проти панування польської влади над землями Західної України. У 1744 році опришки пробралися до Борщівського замку, стратили шляхтича Золотницького, а його маєток спалили. Осередком руху проти кріпацтва в нашому краї у ХІХ ст. було місто Кременець.

Револьюційні події сприяли тому, що у 1849 році було відмінено панщину. У цей час освіта набула масового характеру. Тоді почали існування такі освітні осередки, як польська вища Волинська гімназія (1805-1831, м. Кременець), перша українська гімназія у Тернополі (1898).

У ході І Світової війни на території області були найкровопролитніші бої на Східному фронті. Жителі області змушені були воювати у складі ворогуючих Австрійської та Російської імперій. Початок І Світової війни на території Тернопільщини збігається із так званою Галицькою битвою, яка відбувалась у межиріччі Серету та Стрипи з 23.08 по 21.09 1914 року. Результатом кровопролитних військових дій став розгром австрійських військ російськими військами, таким чином почалася русифікація тернопільських земель.

У містах в цей час відбувається підпільне вербування добровольців до складу українських січових стрільців. Таким чином, у 1913 році у місті Львів виник Український січовий союз в складі австро-угорських військ, того ж року було затверджено Статут Українських січових стрільців на чолі з В. Старосольським та Д. Катамаєм. Організація поділялась на два напрямки: УСС-І – студенти і УСС-ІІ – робітничі та селянські молоді. Всього існувало 96 організацій. Головним завданням УСС протягом 1913-1914 років стала підготовка їх членів до війни проти Ро-

сійської імперії (I Світової війни, яка розпочалася 28 червня 1914 року). Інтереси січових стрільців ішли у фарватері проавстрійських, тим не менш, спільна мета організації об'єднувала великі маси української молоді.

Протягом 1914-1918 років відбувалися визначні бої із участю січових стрільців: поблизу сіл Потутори, Завалів Бережанського, Соколів, Семиківці та Бурканів Тереховлянського, Конюхи Козівського районів тощо.

Однією із найбільш цінних пам'яток військових подій того часу є бої за гору Лисоня поблизу м. Бережани. Тут у вересні 1916 року відбувалися криваві сутички січових стрільців із російськими військами, де було втрачено загиблими та пораненими понад тисячу січових стрільців. Згадкою про їх героїзм є цвинтар січових стрільців у селі Посухів. На горі Лисоня стоїть пам'ятник січовим стрільцям. Така пам'ятка має велике значення для історії краю.

У листопаді 1918 року товариство Українських січових стрільців увійшло до складу новоствореної Західноукраїнської республіки (ЗУНР). Західноукраїнська Народна Республіка буда короткочасною незалежною державою, створеною в Східній Галичині після Першої світової війни в результаті розпаду Австро-Угорщини. Проголошена 19 жовтня 1918 року у Львові. Уряд ЗУНР – Державний Секретаріат – деякий час діяв у Тернополі (21.11.1918 – 2.01.1919), це стало поштовхом до піднесення самосвідомості жителів нашого краю. Головою уряду ЗУНР у Тернополі було призначено тернопільського адвоката Сидора Голубовича. Урядові установи містилися в приміщенні Магістрату (зараз тут знаходиться сквер з пам'ятником О. Пушкіну), Української (вул. Косцюшка) та Польської (вул. Грушевського) гімназій, готелі «Подільському» (сьогодні – готель «Україна»). Будинок польської гімназії – тепер ЗОШ № 4. Про те, що в цьому приміщенні розташовувався уряд ЗУНР, свідчить меморіальна дошка. 2 січня уряд ЗУНР перемістився з міста Тернопіль до міста Станіславів (тепер Івано-Франківськ). Урядові установи містилися в приміщенні Магістрату (зараз тут знаходиться сквер з пам'ятником О. Пушкіну), Української (вул. Косцюшка) та Польської (вул. Грушевського) гімназій, готелі «Подільському» (сьогодні – готель «Україна»). Будинки польської гімназії – тепер ЗОШ № 4. Про те, що в цьому приміщенні розташовувався уряд ЗУНР, свідчить меморіальна дошка. 2 січня уряд ЗУНР перемістився з міста Тернопіль до міста Івано-Франківськ.

У 1939 році після так званого «воз'єднання Західноукраїнських земель з УРСР» відбулося утворення Тернопільської області із центром у м. Тернопіль. Розпочалися репресії проти місцевого населення. Так, у травні 1941 року відділ НКВД заарештував учнів 10-го класу середньої школи №1, їх було депортовано до таборів ГУЛАГу, де вони й загинули. Сьогодні на будинку школи про цю подію нагадує меморіальна таблиця. У місті Тернопіль з 1939 по 1940 роки у статусі біженця проживав майбутній польський режисер Єжи Гофман із родиною.

Після того, як фашистські війська у 1941 році захопили територію області, почалися масові страсти жителів єврейської національності. Петриківський та Янівський ліси поблизу міста Тернопіль, місто Кременець, кладовище у місті Чортків – місця найбільших масових страт німцями євреїв. У Петриківському яру біля Тернополя відновлено пам'ятний знак на честь страшної трагедії. Таким чином, після 1943 року в Тернополі кількість євреїв зменшилася на 9 тис. осіб.

Найбільш атрактивною пам'яткою, що свідчить про події війни, є меморіальний комплекс „Молотківська трагедія”. Серед подій Другої світової війни варто згадати також про трагедію у селі Стіжок Шумського району. Каральні підрозділи німецьких окупантів 9 травня 1943 року спалили село та 58 його жителів за допомоги учасникам УПА, зачинивши їх у клуні. Про трагедію можна детально дізнатися у місцевому музеї. У тому ж районі знаходиться село Антонівці, яке у 1942-1944 роках стало центром республіки УПА. Тепер тут діє музей під відкритим небом: будівля штабу, каплиця, кладовище воїнів УПА.

Відлік сучасного історичного періоду варто почати від становлення незалежності Української держави. У 1989 році відбулося утворення першого в Україні Тернопільського осередку Народного Руху України. Його головою став поет Михайло Левицький. В 1999 році споруджено пам'ятник В. Чорноволу, який очолював Народний Рух України у 1992-1999 роках і загинув у 1999 році. У 1990 році в Тернополі (вперше в Україні) демонтували пам'ятник В. І. Леніну. Це була радикальна на той час спроба доведення незалежності місцевого населення від радянської влади. З 1991 року у Тернопільській області проукраїнські ідеї набувають все більшого поширення серед населення, що відобразилося у певних подіях. У 2008 році було відкрито пам'ятник Степану Бандері, на відкритті був присутній його онук – Степан Бандера молодший. У серпні 2010 року навколо Тернопільського ставу було розгорнуто найдовший національний прапор. Його довжина досягала 9,5 км, ширина – 75 см.

Національно-визвольні події, які розпочалися в Україні ще в листопаді 2013 року і тривають до сьогодні – це болісний, але надзвичайно важливий процес для українського народу. Це – відвоювання соборності нашої держави шляхом покладення тисяч життів.

Земляки-тернополяни є активними учасниками цих подій. Багато наших земляків віддали своє життя, яке тільки починалося, з надією на те, що ми з вами будемо дихати вільними грудьми у незалежній країні.

За дворічний період в російсько-українській війні загинула 81 особа.

Цих новітніх Героїв увіковічують у назвах вулиць та площ, їм встановлюють пам'ятники та меморіальні комплекси, називають школи.

На сучасному етапі героїв Революції Гідності та полеглих в АТО вшановано у 40 пам'ятних знаках на Тернопільщині. Найбільше їх у Тернополі, але в кожному районі також не забувають своїх героїв.

Загалом, в області встановлено 36 меморіальних дощок, 3 пам'ятники на могилах, 3 пам'ятники, 5 кутків і стендів пам'яті, присвоєно ім'я Героїв 33-м навчальним закладам.

Так у селищі Козова встановлено один з найбільших в країні меморіальних комплексів героям Небесної Сотні. Меморіали слави існують також у Гусятині та Борщеві.

У місті Тернопіль в 2014 році створили Алею Небесної Сотні – за ініціативи громадськості економічного університету.

У м. Бережани сквер названо на честь Устима Голоднюка – бійцю 38 сотні оборони Майдану, тут планують відкрити меморіал слави Героїв.

У Тернопільській області є люди, які ціною свого життя заплатили за наш спокій та мирне небо, це загиблі на Майдані: Капінос Олександр, Голодюк Устим,

Войтович Назар, Мойсей Василь, Костенко Ігор, Слободян Тарас, та загиблі в зоні АТО: Семчук Віктор, Гулько Олег, Руснак Микола, Чабан Андрій, Гарматій Володимир, Квач Орест, Дрьомін Андрій, Філь Олександр, Громов Денис, Ільяшевич Роман, Юркевич Андрій, Стенула Руслан, Флекекий Зіновій, Рава Андрій, Пунда Віктор, Гурняк Віктор, Лаврик Станіслав, Долгих Сергій, Мусій Роман, Голембйовський Руслан, Андруник Петро.

Ми маємо пам'ятати їхній героїчний вчинок, їхню самопожертву, і на їхньому прикладі виховувати майбутнє покоління. Саме тому такі знаки увічнення героїв варто залучати до військового туризму.

Не менш цікавим видом подієвого туризму є фестивальний. У с. Гутисько (Бережанський район), де живуть нащадки переселенців із сіл Балутянка та Вілька Сяноцького повіту (Польща), які славилися на всю Лемківщину своїми різьбярями, у майже сторічній хаті функціонує музейній відділ лемківського побуту.

Що ж до мовної теми, то чи не кожен район області «уславився» «своїми» словами та фразеологізмами. Зокрема, у Чорткові (місто розташоване на території наддністрянського (опільського) говору), приїжджі не завжди зрозуміють городян, для яких «рідними» є слова «босаки» (босоніжки), «бурти» (сукняне взуття), «жидик» (птаха, який перед дощем квилить), «закоп'янки» (вид чобіт), «карніші» (карнизи), «кобрак» (тепла безрукавка), «нанашка» (хресна мама), «райтики» (штани-галіфе), «тирба» (суп із кукурудзяного борошна), «шмір» (мазут), «ябчанка» (суп із яблук) та ін.

У печері неподалік с. Угринь (Чортківський район) було виявлено *германські рунічні надписи*. Рунічне письмо – це алфавіт, який застосовували германці із II-III століть до пізнього середньовіччя. Науковці завважують, що пам'ятка з Угрина є унікальною і не має аналогів не лише в Україні, а й на території Східної Європи.

Культурно-мистецькі заходи, присвячені певному явищу чи події, дають змогу відтворити історію регіону, особливості життєдіяльності його жителів. Тернопілля – край *гастрономічних* (і не лише) *фестивалів*. Зокрема, *фестиваль «Галицька дефіляда»* популяризує область як центр галицької гастрономії та органічної їжі і має на (амбітній) меті зробити Тернопіль центром гастрономічного туризму України та повернути традицію спільного й велелюдного гуляння. На фестивалі його організатори (а це Гільдія рестораторів Тернопільщини) готують страви (і частують ними охочих), які готували «батьки та бабусі наших батьків». Для страв використовують екологічно чисті продукти, які вирощуються на території області. Родзинкою «Галицької дефіляди» є кулінарні рекорди: найдовший у світі шашлик, кількість звареного зеленого борщу та найбільша карта Тернопільщини із солодошів. А ще на цьому велелюдному заході – кулінарні майстер-класи, виступи гуртів, конкурси красунь та богатирів, чимало інших цікавих заходів.

Фестиваль борщу «Борщів» проходить на центральній площі містечка Борщів, яке у вересні стає столицею українського куховарства. Місцеві господині змагаються у приготуванні національної страви, яка в давнину дала назву цьому невеликому населеному пункту. За легендою, коли турки захопили місто, вони захотіли скуштувати місцевої кухні. Одна з господарок зварила їм борщу. Однак їм весь час щось не подобалось. Нарешті розлючена кухарка вдарила отамана черпаком по голові і втопила у борщі. Тому й місто так назвали – Борщів.

Водночас з гастрономічним у цьому ж місті проводиться інший велелюдний фестиваль – «В Борщівському краї цвітуть вишиванки». У його програмі – виставка вишиванок з усіх населених пунктів району, також вишиванки привозять майстри з усієї України, охочі ж можуть поторгуватися на аукціоні-розпродажі вишиванок відомих колекціонерів і майстринь України, відвідати майстер-класи відомих майстринь-вишивальниць, взяти участь в конкурсі пісні про вишивання. Головною метою фестивалю є відродження техніки шиття чорної борщівської сорочки, збереження та відновлення етнографічної спадщини Борщівщини, відтворення автентичності українського національного костюма, звичаїв та обрядів Надзбручанського краю, повернення широкого загалу до народної культури, фольклору, звичаїв, традицій, обрядів, популяризація української мови.

Фестиваль кулінарного мистецтва «КоронФест» регулярно провадиться у селищі з відповідною назвою, при в'їзді в яке уже десятки років приїжджих «зустрічає» камінний короп. Його зображення є й емблемою цього гастрономічного свята, яке входить до десятки кращих кулінарних фестивалів України. 2010 року на кулінарному святі, яке відбулося біля палацу Бадені, гостям було репрезентовано понад 50 рибних страв.

Сентиментальний туризм. *Сентиментальний туризм* – це вид подорожі або відпочинку, під час якого людські почуття, емоції, ностальгія є панівними мотивами поїздки. В основі згаданого сентименту покладено бажання відвідати місця, з якими пов'язана історія рідного народу, життя предків або особисте перебування.

На території області діючими є майже 1000 *некрополів*, у тому числі й місця поховання євреїв, поляків, чехів, словаків, австрійців, німців, осіб інших національностей. Вони можуть стати об'єктами сентиментального туризму для осіб цих національностей, чії предки тут поховані.

П'ять поховань XVIII-XX століть внесено до Державного реєстру національного культурного надбання: єврейське кладовище (Підгайці), каплиця родини Михайловських (м. Чортків), усипальниці Сапегів (села Більче-Золоте та Пилатківці), гробниця засновниці конгрегації (згромадження) Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії Марцеліни Даровської (с. Язлівець), мавзолей Понінських (с. Нирків). Єврейське кладовище (окописко) у Підгайцях є одним із найбільших серед збережених в Україні. Варто зауважити, що золота літера «П» на гербі міста нагадує єврейську літеру п – х («халаха», «хаїм» – життя).

На християнському кладовищі у Бережанах поховані учасники Паризької комуні, повстань 1830 і 1863 рр., «Весни народів» і Східної (першої Кримської) війни, першої світової війни, українсько-польської та польсько-більшовицької воєн. Меморіальне поховання польських солдатів 1918-1920 рр. відзначено великим пам'ятником, встановленим у 1932 р. над могилою 25 солдатів 51-го полку прикордонних стрільців, які загинули в часі походу на Київ 1920 р. та у битвах з кіннотою Будьонного. Меморіал австрійських військовиків вшановує пам'ять загиблих під час різноманітних воєнних кампаній упродовж 1914-1916 рр. Там само 2006 року споруджено меморіал Українським січовим стрільцям, які полягли за волю України на горі Лисоні в 1915-1916 рр.

У с. Калинівка (Зборівський район) у братській могилі – 190 чеських та словацьких вояків полку імені Яна Гуса, які полягли у Зборівській битві (1917 р.). Сюди щороку приїжджають, аби вклонитися загиблим співвітчизникам, високопосадовці

з Чехії та Словаччини (зокрема, у 1997 р. президент Чехії В. Гавел). 2012 року в с. Озерна (Зборівський район) на місцевому цвинтарі (де поховані й чеські та словацькі військовики, які загинули під Зборовом у березні-липні 1917 р.) було відкрито пам'ятник.

У містах Кременець, Бережани та Монастириськ збереглися братські могили польських солдатів, які загинули під час бойових дій у різні історичні періоди. Також у Кременці, біля підніжжя гори Черчі П'ятницької, знаходиться унікальне кладовище – кілька десятків хрестів та плит. За переказами, тут поховано козаків, які загинули під час здобуття Кременецької фортеці у 1648 р. (під час облоги і штурму фортечних укріплень полягло більше двох тисяч козаків і ополченців).

У с. Вірлів (Зборівський район) на сільському цвинтарі збереглася могила видатного польського скрипаля і композитора Кароля Юзефа Ліпінського. А на Микулинецькому цвинтарі поховано уродженця латвійського села Тикмен 22-літнього Івана Мельдера – лицаря ордена «Залізного Хреста» (найвища нагорода, якої удостоїлися кілька учасників Першого зимового походу армії УНР).

Гідною слави сторінкою в історії України та Тернопілля є *Українська Повстанська Армія*. На честь і вічну славу, на пошану і вічний спомин вояків УПА у багатьох селах області встановлено величаві хрести, інші пам'ятні знаки. Зокрема, у Підволочиському районі про це нагадують знаки пам'яті в Підволочиську, селах Нове Село, Фащівка, Кошляки, Богданівка, Козирі, Супранівка, Лисичинці, Росохуватець, Городниця, Мовчанівка, Оріховець. Гідно шанують країни й родичів, репресованих та загиблих за підсоветської доби: у багатьох населених пунктах області встановлено (переважно після 1991-го) пам'ятники та пам'ятні знаки.

У багатьох селах області збереглися (значну ж частину відновлено, оскільки за радянської влади їх було знищено) «*хрести тверезости*». На початку минулого століття Церква купно з Товариством «Просвіта» розпочали боротьбу з пияцтвом. Однією з форм цієї акції стало спорудження у селах зазначених хрестів, біля яких селяни, схильні до пияцтва, присягали не вживати оковиту. На окремих пам'ятних знаках-хрестах збереглися написи: «Господи, оружје на діавола», «На пам'ять святої тверезості». Частина хрестів вбереглися в тих селах, де селяни встигли перенести їх на цвинтар або ж ближче до церкви. У Підволочиському районі ці пам'ятні знаки є в селах Гущанки (з написом «На пам'ять святої тверезості»), Медин (напис «Хрест переможе поганство, хрест переможе п'янство»), Шельпаки, Гнилички, Колодіївка, Кошляки, Токи, Терпилівка, Просівці, Староміщина, Пеньківці.

Що ж до пошанування іноземців, то, зокрема, пам'ятники Адаму Міцкевичу збереглися у містах Збараж, Борщів, Підгайці та Гримайлів.

За результатами нашого дослідження ми пропонуємо звернути особливу увагу на розвиток наступних напрямків туристичної діяльності в Тернопільській області:

- сільський зелений та екологічний;
- лікувально-оздоровчий;
- спортивний;
- пізнавальний і діловий;
- науковий;
- замковий;
- музейний;

- подієвий та військовий;
- сентиментальний.

Як бачимо, туристичний потенціал області дозволяє розвивати на її території різноманітні види туризму, що сприятиме її соціально-економічному розквіту в умовах тяжкої економіко-політичної ситуації, що сталася в країні.

Література:

1. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку.* / Редкол. О.П. Черниш (відп. ред.), В. В. Ауліх, Л. І. Крушельницька, І. К. Свешніков, В. М. Цигилик. – К. : Наукова думка, 1981. – 310 с.
2. *Грабовський Ю.А., Скалій О.В.* Спортивний туризм : Навчальний посібник / Ю.А. Грабовський, О. В. Скалій. – Тернопіль : Навч. книга-Богдан, 2009. – 304 с.
3. *Дударчук К.Д.* Історико-культурні туристичні ресурси Тернопільської області: стан збереження та використання : [монографія] / К.Д. Дударчук. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 200 с.
4. *Заставецька Л.* Проблеми і перспективи організації екотурів в Україні / Л. Заставецька, О. Фіткайло // Матеріали III міжн. конф., присв. 10-ій річниці каф. геоєкології (28–29 травня 2010 року). – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – С. 148–149.
5. *Заставецька О.В., Ткач Д.В.* Географія Тернопільської області. Навч. посіб. для учнів 8-9 класів. – Тернопіль, 2003. – 144с.
6. *Лисевич М.В.* Проблеми раціонального використання об'єктів культурної спадщини і природно-заповідного фонду для розвитку туризму і відродження малих історичних міст Тернопільської області // Вісник наукових досліджень. Серія Туризм. – Тернопіль, 2006. – с. 7-16.
7. *Мариняк Я.О.* Готельно-ресторанний бізнес в Тернопільській області: становлення та розвиток / Я.О. Мариняк // Вісник наукових досліджень. Серія : Туризм. – 2006. – Вип. 1. – С. 89–93.
8. *Медведева К. В.* Про методи оцінки регіонального історико-культурного потенціалу / К. В. Медведева // Регіон-2011. Стратегія оптимального розвитку : матеріали наук.-практ. конф. (10-11 листопада 2011). – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 75–78.
9. *Підставка Р.* Науковий форум у Язловці // Тернопіль вечірній. – 2010. – № 51. – 17 листопада. – С. 6.
10. *Пушкар Б.Т.* Територіальна організація рекреаційного господарства регіону [монографія] / Б.Т. Пушкар, З.М. Пушкар. – Тернопіль: Лібра Терра, 2014. – 196 с.
11. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України : у 3 ч. : підручник / В.П. Руденко. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. – 552 с.
12. *Свинко Й. М.* Геологія Тернопілля у світлинах / Й.М. Свинко. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2014. – 80 с.
13. *Сивий М.Я.* Мінеральні ресурси Поділля: конструктивно-географічний аналіз і синтез / М.Я. Сивий. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2004. – 654 с.
14. *Сучасні різновиди туризму :* навч. посіб. / М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор. – К. : Знання, 2011. – 334 с.
15. *Топчієв О.Г.* Основи суспільної географії : підр. для студентів географ. спец. вищих навч. закл. / О.Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
16. *Царик Л.П.* Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія і практика. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001.
17. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ, 2003. – 444 с.

3.9. САНАТОРНО-КУРОРТНА СФЕРА ТА ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧИЙ ТУРИЗМ

Однією із перспективних і найбільш привабливих галузей розвитку Тернопільської області є туристична, яка має значний природний та історико-культурний потенціал.

Для розвитку рекреації і туризму в області є сприятливі природно-ресурсні чинники: значні запаси мінеральних вод для лікувально-оздоровчої рекреації і туризму; багатий і різноманітний природний фонд (8,91% заповідності області), а саме НПП «Кременецькі гори», «Дністровський каньйон»; мальовничі ландшафти Гологоро-Кременецької гряди, Бережанського горбогір'я, Придністерської рівнини. Санаторно-курортна галузь та лікувально-оздоровчий туризм є невід'ємними складовими рекреаційно-туристичного комплексу.

Впродовж останніх років в санаторно-курортній сфері області, як і України, спостерігається тенденція до зменшення кількості санаторіїв-профілакторіїв, баз відпочинку, які фінансуються за рахунок бюджетних коштів та коштів фондів соціального страхування, і відповідно кількість оздоровлених в них громадян.

Лікувально-оздоровчий туризм є одним із перспективних напрямів розвитку туризму в області.

Особливостями лікувально-оздоровчого туризму є:

- тривалість перебування, що повинна становити не менше трьох тижнів, незалежно від типу курорту і захворювання, оскільки лише за такий час можна досягти оздоровчого ефекту;

- висока вартість перебування і лікування — звичайне лікування на курортах є дорогим, тому цей вид туризму розрахований на заможних клієнтів, що замовляють індивідуальну програму перебування і лікування;

- вік — як свідчить статистика, на курорти найчастіше їдуть люди старшої вікової групи, хоча останнім часом відпочинок на курортах обирають і люди середнього віку, які страждають недугами. Вибір робиться між курортами, що спеціалізуються на лікуванні конкретного захворювання, і курортами змішаного типу, що загалом зміцнюють здоров'я і сприяють відновленню сил і зняттю стресу [6].

У Тернопільській області є необхідні умови для розвитку лікувально-оздоровчого туризму, а саме сприятливі кліматичні ресурси, природні мінеральні води, лікувальні грязі, лісові ресурси і горбогірні ландшафти.

Найсприятливішим для кліматолікування в області є Придністер'я. Ще в першій половині ХХ століття м. Заліщики було відомим кліматичним курортом куди приїжджали оздоровлюватись з усієї Польщі. Маленьке подільське містечко має сприятливий мікроклімат з рисами субтропічного. Тривалість сприятливого для оздоровлення і лікування періоду з середньодобовими температурами понад 15°C тут становить понад 106-109 днів.

Для оздоровлення та лікування в області використовуються лісові біоценози, які в поєднанні з горбогірними місцевостями формують високо естетичні ландшафти.

Площа рекреаційно-оздоровчих лісів в Тернопільській області становить 27 тис. га., а лісів природоохоронного, наукового, історико-культурного призначення,

частина яких використовується для рекреації – 45,7 тис. га.

Найбільші площі таких лісів у південній частині області. Лісові масиви Тернопільського Придністер'я знаходяться на територіях Чортківського та Бучацького ЛГ. За даними останнього лісовпорядкування загальна площа лісів становить 62,1 тис. га, з яких 9395,4 (15,1%) це ліси рекреаційно-оздоровчого призначення, та 8877,9 га – ліси національних природних парків та регіональних парків, що становить 14,3% від загальної площі лісових масивів. Рекреаційні функції виконують також інші категорії лісів, зокрема природо-заповідних об'єктів та ліси наукового призначення, які включають генетичні резервати. Площа таких лісових масивів становить 6626,8 га у Чортківському та 2766 га у Бучацькому лісових господарствах. Серед природо-заповідних об'єктів найбільшим за площею тут є НПП «Дністровський каньйон». Значні масиви рекреаційно-оздоровчих лісів є також у північній частині області – в межах Кременецького горбогір'я – 6,1 тис. га.

На території області на основі використання лікувальних мінеральних вод і грязей функціонують відомі бальнеогрязеві заклади оздоровлення.

Сукупність закладів санаторно-курортного комплексу складають: санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, будинки і пансіонати відпочинку, інші оздоровчі заклади. Санаторно-курортні підприємства поділяють за функціональною ознакою на санаторно-курортні та оздоровчі. До санаторно-курортних підприємств належать: санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, тобто підприємства, які надають послуги лікування та повинні розміщуватись на території курорту чи лікувально-оздоровчої місцевості. До оздоровчих належать підприємства, що мають умови для відпочинку та оздоровлення, та розташовані в межах курортів, рекреаційних та приміських зонах.

Санаторно-курортні і оздоровчі заклади України і Тернопільської області представлені санаторіями, в тому числі дитячими, пансіонатами, санаторіями-профілакторіями, будинками відпочинку, базами відпочинку та іншими закладами. На бази відпочинку припадає 60% від загальної кількості санаторно-курортних і оздоровчих закладів. Санаторно-курортні заклади області представлені трьома санаторіями, чотирма дитячими санаторіями та двома базами відпочинку.

Серед санаторно-курортних закладів області найбільш відомими є: санаторій «Медобори» в с. Конопківка Тербовлянського району, дитячий санаторій «Барвінок» в с. Мшанець Зборівського району

Середня місткість спеціалізованих засобів розміщення в Тернопільській області 130 осіб, кількість штатних працівників складає 510 осіб.

Санаторій «Медобори» в с. Конопківка Тербовлянського району є науково-дослідною базою кафедри курортології та фізіотерапії Тернопільського медичного університету. Тут успішно лікують серцево-судинну систему, хвороби опорно-рухового апарату, кісток, м'язів, сухожилів, а також радикуліти, неврити, неврози.

Важливе значення для лікування і оздоровлення має Микулинецька водогрязь-зелікарня, яка стала в 1967 р. обласною фізіотерапевтичною лікарнею реабілітації. Вона оснащена сучасною діагностичною і лікувальною апаратурою. До послуг хворих тут є бальнеологічні відділення і лікувально-діагностичні кабінети. Обласна фізіотерапевтична лікарня реабілітації знаходиться у мальовничому старому парку площею 5 га на березі р. Серет. Сприятливий мікроклімат довкола лікарні створюють вікові дуби, липи, ялиці, а також молоді декоративні та реліктові квіту-

чі дерева. Мальовнича природа парку, чисте повітря, краса навколишнього ландшафту мішаних лісів на берегах річки Серет дуже вдало доповнюють комплекс лікувальних властивостей сірководневих вод і торфових грязей [15].

На околиці селища Гусятин у лісопарковій зоні розташований санаторій «Збруч». Він функціонує з 1986 року на базі Новозбручанського родовища мінеральних вод як бальнеологічна оздоровниця, з власним лікувально-оздоровчим комплексом. Основним лікувальним фактором є природні мінеральні води двох типів: слабо-мінералізована гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва з підвищеним вмістом органічних речовин вода «Новозбручанська» типу «Нафтуся» та високо-мінералізована вода «Рапа» типу «Друскінінкай».

У жовтні 2016 року на базі реабілітаційного відділення Гусятинської районної лікарні було закладено водолікарню. Новостворена бальнеологічна лікарня функціонуватиме на базі родовища мінеральних вод «Новозбручанське», яке складається з двох типів води: слабо-мінералізованої, типу «Нафтуся», з підвищеним вмістом органічних речовин (мінералізація води становить 0,6-0,9 г/л) і високо-мінералізованої гусятинської ропи з мінералізацією 20-30 г/л, яка за фізико-хімічним складом ідентична лікувально-мінеральним водам Моршина та Прибалтійського курорту «Друскінінкай» [2].

Більче-Золотецька обласна лікарня фізіотерапії та реабілітації – це провідний спеціалізований лікувально-профілактичний заклад Тернопільської області, який забезпечує надання висококваліфікованої медичної допомоги, проведення комплексного реабілітаційного та відновного лікування. Лікарня знаходиться в с. Більче-Золоте Борщівського району в мальовничому куточку Дністровського каньйону, у каньйоні річки Серет. За 65 років лікарняний заклад перетворився із сільської лікарні на великий оздоровчий комплекс, де одночасно можуть покращити своє здоров'я 200 осіб. Щорічно тут оздоровлюється близько 4 тисяч пацієнтів. Лікувально-оздоровча база Більче-Золотецької обласної фізіотерапевтичної лікарні реабілітації – це: радонові та радоново-перлинні ванни; вихрові радонові ванни; сірководневі ванни; хвойні ванни та багато інших процедур [1].

Заліщицький обласний комунальний дитячий санаторій розміщений в мальовничій місцевості на р. Дністер, де проходять оздоровлення діти віком від 3-х до 15 років і за зміну можуть оздоровлюватись одночасно 100 дітей.

Санаторій спеціалізується на реабілітації, профілактиці, оздоровленню дітей з захворюваннями серцево-судинної, легеневої системи, порушенням осанки, сколіози, захворюваннями периферичної нервової системи [3].

Відомим на теренах Тернопільщини і України є дитячий санаторій «Барвінок». Це єдиний в Україні спеціалізований офтальмологічний санаторій вищої категорії, який з 1992 року проводить діагностику, комплексне консервативне та хірургічне лікування зору в дітей та дорослих. Також у санаторії проводиться лікування супутніх захворювань: лікування периферичної нервової системи, захворювань і травм органів опору та руху; шлунково-кишкового тракту, верхніх дихальних шляхів. Також спеціалісти санаторію «Барвінок» підбирають для пацієнтів окуляри та контактні лінзи. Об'єм діагностичного обстеження та лікування зору відповідає рівню обласних офтальмологічних відділень та провідних офтальмологічних центрів Києва та Одеси [12].

Бережанський обласний комунальний дитячий гастроентерологічний санато-

рій «Золота липа» знаходиться в м. Бережани Бережанського району. Санаторій розрахований на 100 ліжок, з яких 60 – для гастроентерологічних, 10 – для ендокринологічних, 10 – для нефрологічних, 20 – для частохворюючих дітей із захворюванням верхніх дихальних шляхів. Санаторій діє цілорічно. Особливу увагу тут приділяють режиму дня, дієтичному харчуванню, кліматотерапії, геліотерапії, аеротерапії, тобто щоденні прогулянки на свіжому повітрі у лісовій місцевості. У фізіотерапевтичному кабінеті використовуються: електролікування, світлолікування, озокерито-парафінотерапія, киснево-синглетна терапія, масаж, вібромасаж [16].

Кременецький обласний комунальний дитячий психоневрологічний санаторій знаходиться в м. Кременець Кременецького району. Санаторій розрахований на 50 ліжок психоневрологічного профілю. Вікова категорія дітей - 6-14 років.

Він спеціалізується на лікуванні неврозів, невротичних реакцій, невротичних станів не різко виражених; початкових стадій патологічних формувань особи; неврозоподібних станів та інших захворювань. На базі закладу функціонують кабінети: фізіотерапії (електролікування, світлолікування ультразвуком), масажу (різні види масажу, ароматерапія), лікувальної фізкультури з тренажерами, логопеда, лабораторія, де проводять загальні клінічні обстеження [17].

У Тернопільській області, як і в Україні, спостерігається тенденція до зменшення санаторно-курортних і оздоровчих закладів. В Україні в 2000 р. загальна кількість закладів становила 3327, у 2016 р. – 1722, а у Тернопільській області у 2000 р. становила 18, на 2017 р. – 9 (рис. 3.38).

У 2017 р. кількість місць для лікування і оздоровлення у спеціалізованих засобах розміщення (санаторії, дитячі санаторії) Тернопільської області становила 930, в той час як у 2010/11 р., в області налічувалося 18 санаторно-курортних закладів та закладів відпочинку. Загальна кількість місць для лікування та оздоровлення становила понад 2,4 тис. [13].

Впродовж останніх років суттєво знизився рівень життя населення, тому спостерігається зменшення кількості громадян, які надають перевагу організованому оздоровленню та відпочинку.

Аналіз статистичних даних дає можливість від слідкувати чітку тенденцію до зменшення кількості оздоровлених в області як дітей так і осіб старшого віку. Упродовж 2017 р. у санаторно-курортних та оздоровчих закладах області оздоровились та відпочили 7,5 тис. осіб, що майже втричі менше ніж в 2000 р. (рис. 3.39). Найбільша кількість осіб (4,6 тис.) оздоровилась у санаторіях, у дитячих санаторіях (1,8 тис. осіб).

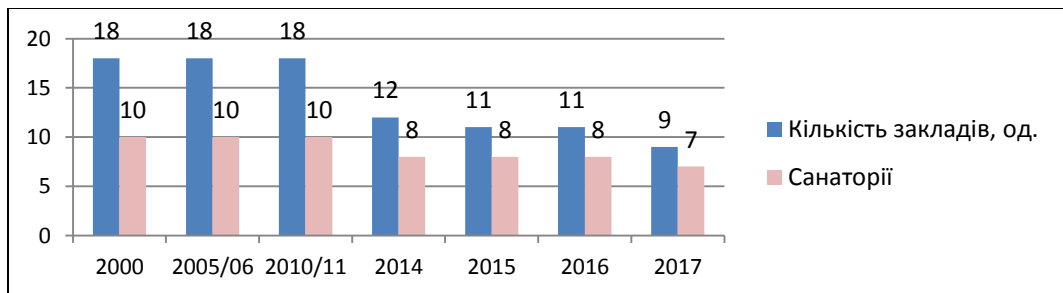

Рис. 3.38. Кількість санаторно-курортних та оздоровчих закладів у Тернопільській області, одиниць. (Побудовано за [13])

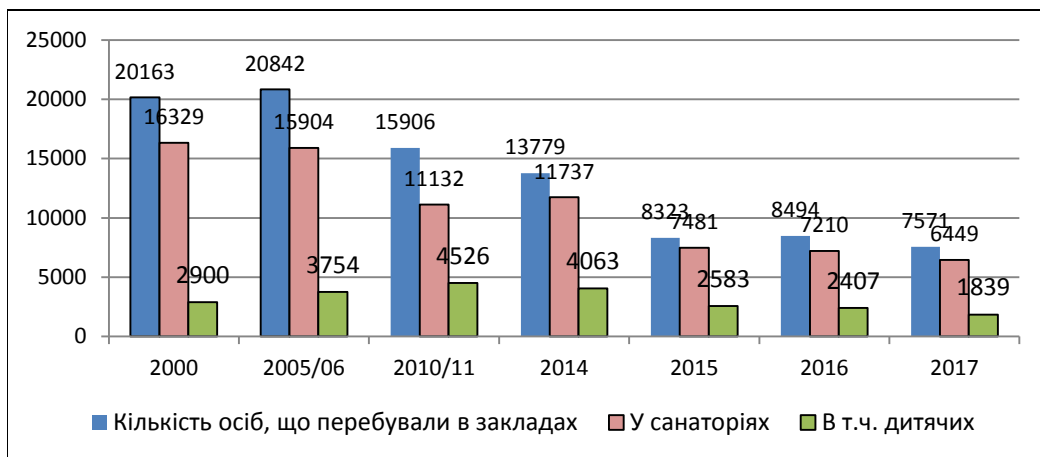

Рис. 3.39. Кількість оздоровлених осіб в санаторно-курортних та оздоровчих закладах Тернопільської області, тис. осіб. (Побудовано за [5])

Влітку 2017 року в закладах оздоровлення та відпочинку, розташованих на території області, перебували 3,8 тис. дітей, які потребували соціального захисту: сироти і позбавлені батьківського піклування; інваліди; діти з малозабезпечених, багатодітних сімей; діти, постраждалі унаслідок аварії на ЧАЕС; діти осіб, визнаних учасниками бойових дій, з них 3,3 тис. (85,2%) – діти Тернопільщини.

У цілому, за літній період 2017 року оздоровились та відпочили 3,6 тис. дітей Тернопільщини, які потребували соціального захисту (58,2% до загальної кількості оздоровлених). Найбільша кількість дітей була оздоровлена у Борщівському (1251 особа), Бучацькому (992 особи), Заліщицькому (587 осіб). У Зборівському, Тернопільському, Заліщицькому, Шумському та Тербовлянському районах є найбільша кількість закладів оздоровлення та відпочинку дітей (рис. 3.40).

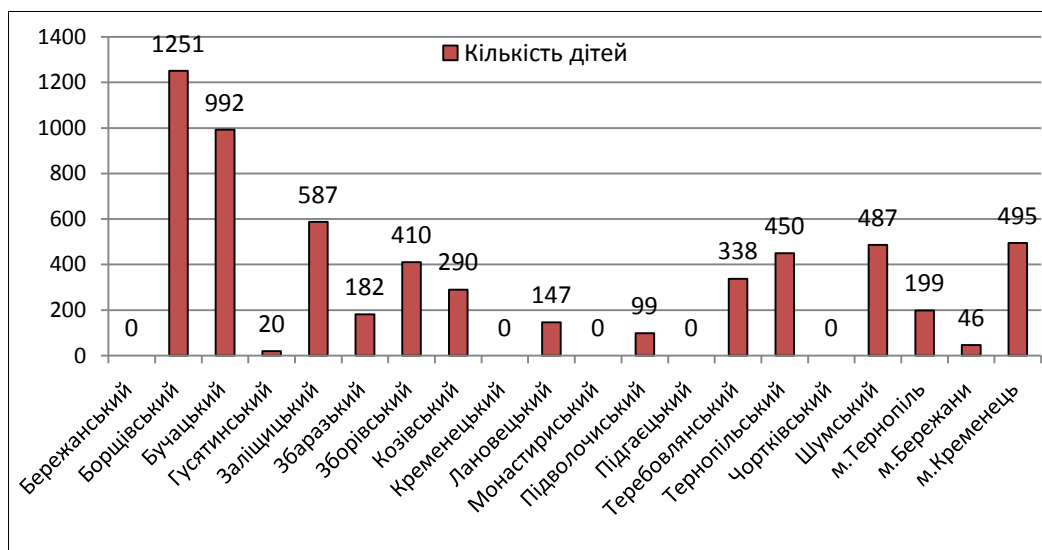

Рис. 3.40. Кількість дітей, які перебували в закладах оздоровлення та відпочинку влітку 2017 р., осіб. (Побудовано за [7])

Одним з найбільш масових та доступних видів організованого відпочинку школярів традиційно вважається проведення літніх канікул у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку (таборах). Загальна кількість цих закладів у 2017 р. становила 89, що на 6 закладів більше у порівнянні з 2016 роком. [7].

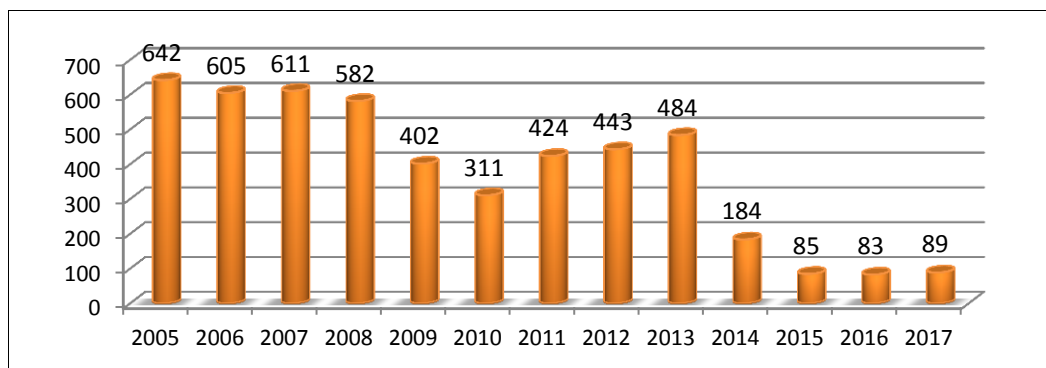

Рис. 3.41. Кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку (одиниць) [7]

Впродовж останніх 12 років спостерігається тенденція зменшення кількості дитячих оздоровчих закладів. У 2005 р. їх кількість становила 642 одиниці, а у 2017 р. – 89. У цілому по області кількість дітей, які перебували в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку влітку 2017 року, збільшилась у порівнянні з 2016 роком на 113 осіб (на 1,9%) і становила 6,0 тис. осіб.

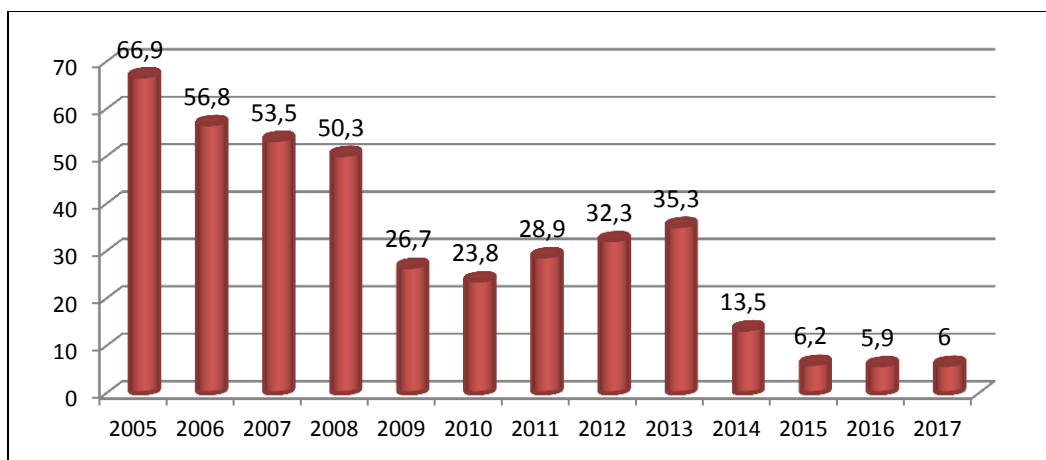

Рис. 3.42. Динаміка оздоровлення дітей в дитячих закладах оздоровлення та відпочинку Тернопільської області (тис. осіб) [7]

У літній період 2017 року в Україні працювали 9,7 тис. дитячих закладів оздоровлення та відпочинку на 106,3 тис. місць. У них були оздоровлені 970,0 тис. дітей.

Впродовж літнього періоду 2017 року у дитячих закладах оздоровились та відпочили 6,2 тис. школярів нашої області (6,0% до загальної кількості дітей віком 7–16 років) [7].

**Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку
Тернопільської області [26]**

Адміністративні утворення	Кількість закладів, од.		У них місць, од.		Кількість дітей, які перебували в закла- дах, осіб	
	усяо- го	у тому числі закладів оздоровлен- ня	усяо- го	у тому числі в закладах оздоровлен- ня	усяо- го	у тому чис- лі в закла- дах оздо- ровлення
По області	89	4	1749	744	5993	2417
Бережанський	–	–	–	–	–	–
Борщівський	4	2	394	394	1251	1201
Бучацький	4	1	370	220	992	809
Гусятинський	1	–	130	–	20	–
Заліщицький	10	1	130	130	587	407
Збаразький	1	–	120	–	182	–
Зборівський	16	–	–	–	410	–
Козівський	9	–	–	–	290	–
Кременецький	–	–	–	–	–	–
Лановецький	1	–	150	–	147	–
Монастирський	–	–	–	–	–	–
Підволочиський	4	–	24	–	99	–
Підгаєцький	–	–	–	–	–	–
Теребовлянський	8	–	235	–	338	–
Тернопільський	13	–	–	–	450	–
Чортківський	–	–	–	–	–	–
Шумський	8	–	150	–	487	–
м. Тернопіль	2	–	–	–	199	–
м. Бережани	1	–	46	–	46	–
м. Кременець	7	–	–	–	495	–
м. Чортків	–	–	–	–	–	–

Перспективними напрямками розвитку рекреаційно-туристичного комплексу Тернопільщини є санаторно-курортна сфера та лікувально-оздоровчий туризм.

Одним із перспективних напрямків лікувально-оздоровчого туризму і рекреації Тернопільської області є спелеотерапія. Спелеотерапія — це використання мікроклімату печер, шахт для лікування цілого ряду захворювань, один з стародавніх і широко розповсюджених у наші часи методів оздоровлення в багатьох країнах світу. Лікувальні властивості мікроклімату печер можна використовувати для лікування хворих з хронічними бронхітами, пневмонією, бронхіальною астмою

Лікувально-оздоровчий туризм, який набуває надзвичайної популярності у світі, має сприятливі умови для розвитку в області завдяки наявності унікальних мінеральних вод типу «Нафтуса» та «Друскінінкай», найбільші запаси яких є у Гусятинському районі, лікувальних грязей (Теребовлянський і Тернопільський райони).

Потребує розвитку відомий бальнеологічний курорт у с. Конопківка (Теребовлянський район), слід також активізувати відродження курортної справи у смт.

Гусятин. Нові інвестиційні проекти, направлені на відновлення оздоровчої бази санаторіїв «Збруч» і «Медобори», можуть зробити їх привабливими для людей із захворюваннями опорно-рухового апарату і кишково-шлункового тракту з різних регіонів України та з поза її меж. [11]

Важливою проблемою розвитку лікувально-оздоровчого туризму в області є форми власності у якій перебувають підприємства санаторно-курортної галузі. Одним із шляхів оптимізації інфраструктури цієї галузі є залучення в її розвиток вітчизняних та іноземних інвесторів.

Лікувально-діагностична, наукова база, медичне обладнання більшості підприємств санаторно-курортної галузі області потребує постійного оновлення, модернізації і приведення їх до відповідності міжнародним стандартам. Разом з тим, через низький рівень матеріального забезпечення для більшості мешканців області та України санаторно-курортне лікування залишається недоступним. Однією із проблем розвитку цієї галузі в області є відсутність ефективної державної політики щодо розвитку санаторно-курортної сфери.

Література:

1. Більче-Золотецька обласна фізіотерапевтична лікарня [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.bzlik.te.ua/index.php/ua/>
2. Гусятинська водолікарня [Електронний ресурс] Режим доступу <http://hata.te.ua/2018/12/04/za-zdorov-iam-u-husiatyn/>
3. Заліщицький дитячий санаторій [Електр. ресурс] Режим доступу <https://doba.te.ua/post/48384>
4. Колективні засоби розміщування в Україні у 2017 році: Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України, 2018. 19 с.
5. Колективні засоби розміщення в Тернопільській області в 2017 р.: Статистичний бюлетень. Тернопіль, 2018. 45 с.
6. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підр. / Мальська М.П., Антонюк Н.В. К., 2008. 661 с
7. Оздоровлення дітей у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку влітку 2017 року. Буклет [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.te.ukrstat.gov.ua/arxiv_katalog_tyr.html
8. Питуляк М. Р. Природні рекреаційні ресурси Тернопільщини, проблеми їх раціонального використання та охорони (навчальний посібник). Тернопіль, 1999. 60 с.
9. Питуляк М.Р., Питуляк М.В Функціонально-компонентна структура рекреаційно-туристичної галузі Тернопільщини // Наук. зап. ТНПУ. Сер.: геогр. № 2 (Вип. 35). 2013. С. 148-153.
10. Питуляк М.Р., Питуляк М.В. Особливості рекреаційного лісокористування в Тернопільській області // Наук. зап. ТНПУ. Сер.: геогр. Тернопіль: айп. № 2 (Вип. 43). 2017. С. 185-190.
11. Програма розвитку туризму в Тернопільській області на 2016-2020 роки [Електронний ресурс] Режим доступу <https://www.google.com.ua>
12. Санаторій «Барвінок» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://sanbarvinok.com.ua/articles/990219-sanatoriy-yakiy-likue-usi-hvorobi-organiv-zoru/>
13. Туристична діяльність у Тернопільській області в 2017 р. Статистичний бюлетень. Тернопіль, 2018. 39 с.
14. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. 2-ге вид., виправл. / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський. К., 2008. 575 с.
15. Ясеник З.А. Народна оздоровниця. Микулинецька обласна фізіотерапевтична лікарня реабілітації. Тернопіль: Терно-граф, 2006. 36 с.
16. Бережанський обласний комунальний дитячий гастроентерологічний санаторій «Золота липа» санаторій [Електронний ресурс] Режим доступу <http://irp.te.ua/q-q-85/>
17. Обласний комунальний дитячий психоневрологічний санаторій [Електронний ресурс] Режим доступу <http://wikimapia.org/29854341/uk/>
18. Питуляк М.Р., Питуляк М.В. Сучасний стан і тенденції розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Тернопільській області // Наук. зап. ТНПУ. Сер.: геогр. Тернопіль: Тайп. № 1 (Вип. 46). 2019. С. 167-173.

Розділ IV ЗОВНІШНЬО- ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

4.1. СУТЬ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН ТА ЇХ ВИДИ

Відповідно до Закону України від 16 квітня 1991 року «Про зовнішньоекономічну діяльність» [2], зовнішньоекономічна діяльність – діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами (пункт 8 статті 1). У Господарському кодексі України подано наступне визначення цієї діяльності [1]: «Зовнішньоекономічною діяльністю суб'єктів господарювання є господарська діяльність, яка в процесі її здійснення потребує перетинання митного кордону України майном та(або) робочою силою» (стаття 377).

У Законі України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [2, стаття 4] закріплено перелік видів зовнішньоекономічної діяльності. Під видом зовнішньоекономічної діяльності слід розуміти «...діяльність, при здійсненні якої виникають зовнішньоекономічні відносини, що перебувають в одному правовому режимі і тому регулюються одними й тими самими правовими нормами. До видів зовнішньоекономічної діяльності, які здійснюються в Україні суб'єкти підприємництва незалежно від форми власності та їхньої організаційно-правової форми, належать:

- 1) експорт та імпорт товарів, капіталів і робочої сили;
- 2) надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності. Такими можуть бути: виробничі, транспортно-експедиційні, страхові, консигнаційні, маркетингові, експортні, посередницькі, брокерські, агентські, консалтингові, управлінські, облікові, аудиторські, юридичні, туристські та інші, які прямо чи опосередковано не заборонені законами України, а також надання вище згаданих послуг іноземними суб'єктами господарської діяльності суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності України;
- 3) наукова, науково-технічна, науково-виробнича, виробнича, навчальна та інша кооперація з іноземними суб'єктами господарської діяльності, а також навчання та підготовка спеціалістів на комерційній основі;
- 4) міжнародні фінансові операції та операції з цінними паперами з випадках, передбачених законами України;
- 5) кредитні й розрахункові операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності, а також створення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності банківських, кредитних та страхових установ за межами України;
- 6) створення іноземними суб'єктами господарської діяльності зазначених установ на території України у випадках, передбачених законами України;
- 7) спільна підприємницька діяльність між суб'єктами господарської діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності, що включає створення спільних підприємств різних видів і форм, проведення спільних господарських операцій та спільне володіння майном як на території України, так і за її межами;
- 8) підприємницька діяльність на території України, пов'язана з наданням ліцензій, патентів, ноу-хау, торговельних марок та інших нематеріальних об'єктів власності з боку іноземних суб'єктів господарської діяльності; аналогічна діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України;
- 9) організація

та здійснення діяльності в галузі проведення виставок, аукціонів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів та інших подібних заходів, що здійснюються на комерційній основі, за участю суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності; організація та здійснення оптової, консигнаційної та роздрібною торгівлі на території України за іноземну валюту;

10) товарообмінні (бартерні) операції та інша діяльність, побудована на формах зустрічної торгівлі між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності;

11) орендні (у тому числі лізингові) операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності та іноземними суб'єктами господарської діяльності;

12) операції з придбання, продажу та обміну валюти на валютних аукціонах, валютних біржах та на міжбанківському валютному ринку;

13) роботи на контрактній основі фізичних осіб України з іноземними суб'єктами господарської діяльності як на території України, так і за її межами;

14) роботи іноземних фізичних осіб на контрактній оплатній основі з суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності як на території України, так і за її межами;

15) інші види зовнішньоекономічної діяльності, не заборонені у тій чи іншій формі законами України.

За своєю суттю зовнішньоекономічна діяльність є діяльністю суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, що спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Ця діяльність побудована на відносинах із суб'єктами господарювання, що перебувають під юрисдикцією різних держав. Зовнішньоекономічна діяльність може здійснюватися як на території України, так і за її межами, як із перетином митного кордону України, так і без перетину кордону.

Правовою формою реалізації зовнішньоекономічної діяльності є зовнішньоекономічний договір (контракт). У міжнародних договорах, як єдиний критерій для визначення міжнародного характеру договору, використовують критерій місцезнаходження комерційних підприємств сторін на територіях різних держав. Це є доказом того, що перетин митного кордону є не обов'язковою умовою зовнішньоекономічного договору.

Зовнішньоекономічній діяльності притаманні загальні ознаки господарської діяльності, а саме: виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг. Діяльність здійснюється на професійних засадах, як правило, з отриманням прибутку. Належність зовнішньоекономічних відносин до господарських визначає і методологію регулювання цих відносин.

За своєю суттю зовнішньоекономічна діяльність являє собою діяльність з укладення різного роду господарських правочинів, однією з сторін яких, поряд з вітчизняним господарюючим суб'єктом, виступає іноземний суб'єкт господарської діяльності.

Зовнішньоекономічну діяльність необхідно визначити як врегульовані правом економічні відносини між вітчизняними та іноземними суб'єктами господарської діяльності з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг і торгівля ними, а також пов'язані із зовнішньоекономічними зв'язками їхні відносини з державними органами управління та контролю за здійсненням зовнішньоекономічної діяльності.

Серед принципів зовнішньоекономічної діяльності слід назвати наступні:

1) принцип суверенітету народу України у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності – виключне право народу України здійснювати самостійно й незалежно зовнішньоекономічну діяльність на території України, керуючись законами України, а також обов'язок неухильно виконувати всі договори і зобов'язання, взяті на себе Україною у галузі міжнародних економічних відносин;

2) принцип свободи зовнішньоекономічного підприємництва – право суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності добровільно вступати у зовнішньоекономічні зв'язки, право суб'єктів такої діяльності здійснювати її в будь-яких формах, які не заборонені чинними законами України, обов'язок додержувати при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності порядку, встановленого законами України, а також виключне право суб'єктів такої діяльності на всі отримані ними результати діяльності;

3) принцип юридичної рівності та недискримінації – рівність перед законом всіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, незалежно від форм власності, у тому числі й держави, забороні дій держави на обмеження прав і дискримінацію суб'єктів господарської діяльності, незалежно від форм власності та місця розташування, неприпустимість обмежувальної діяльності з боку будь-яких суб'єктів держави;

4) принцип верховенства закону – регулювання зовнішньоекономічної діяльності тільки законами України, заборона застосування підзаконних актів та актів управління місцевих органів, які у певний спосіб створюють умови менш сприятливі, аніж ті, що встановлені законами України;

5) принцип захисту інтересів суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності – Україна як держава забезпечує рівний захист інтересів всіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності на її території згідно із законами України, здійснює рівний захист всіх суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України згідно з нормами міжнародного права, здійснює захист державних інтересів як на її території, так і за її межами відповідно до законів України, умов підписаних нею міжнародних договорів та норм міжнародного права;

6) принцип еквівалентності – неприпустимість демпінгу при ввезенні та вивезенні товарів.

Органами державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності є Верховна рада України, Кабінет Міністрів, Національний банк України, центральний орган виконавчої влади з питань економічної діяльності, Державна митна служба (фіскальна служба), Антимонопольний комітет, Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності можуть бути:

1) фізичні особи – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які постійно проживають на території України;

2) юридичні особи, зареєстровані в Україні і мають постійне місцезнаходження на території України (підприємства, організації та об'єднання всіх видів, включаючи акціонерні та інші види господарських товариств, асоціації, спілки, консорціуми, торговельні дома, посередницькі та консультаційні фірми, кооперативи, кредитно-фінансові установи, міжнародні об'єднання, організації тощо), у тому

числі юридичні особи, майно та (або) капітал яких є повністю у власності іноземних суб'єктів господарювання;

3) об'єднання фізичних, юридичних, фізичних і юридичних осіб, які не є юридичними особами згідно з законами України, але які мають постійне місцезнаходження на території України і яким не заборонено здійснювати господарську діяльність;

4) структурні одиниці іноземних суб'єктів господарської діяльності, які не є юридичними особами згідно з законами України, але мають постійне місцезнаходження на території України;

5) спільні підприємства за участю суб'єктів господарської діяльності та іноземних суб'єктів господарської діяльності, зареєстровані як такі в Україні і які перебувають постійно на території України; 6) інші суб'єкти господарської діяльності, передбачені законами України.

Згідно із «Законом про зовнішньоекономічну діяльність», Україна в особі її органів, місцеві органи влади і управління в особі створених ними зовнішньоекономічних організацій, які беруть участь у зовнішньоекономічній діяльності, а також інші держави, які беруть участь у господарській діяльності на території України, діють як юридичні особи.

Експортом називають вивіз із митної території країни за кордон товарів і послуг без зобов'язання їхнього зворотного повернення [18, с. 463]. Факт експорту фіксується в момент перетину товаром митного кордону, надання послуг тощо. До експорту відносяться також вивіз товарів для переробки їх в іншій країні, перевезення товарів транзитом через іншу країну, вивіз привезених з іншої країни товарів для продажу їх у третій країні (реекспорт) тощо. Розрізняють також непрямий експорт, тобто експорт за участю посередників. До експорту відносять товари, вироблені чи вирощені або ж добуті у країні, а також товари, раніше ввезені з-за кордону, що були перероблені, і переробка яких здійснюється під митним контролем. Вартість експорту разом із вартістю імпорту формує зовнішньоторгівельний оборот.

Імпортом називають ввезення товарів і послуг, інколи – капіталу, знань, технологій [18, с. 553]. Може бути видимим (імпорт товарів) і невидимим (імпорт послуг).

У літературі вживають термін реімпорт – ввезення раніше вивезених за кордон товарів, які не піддавались обробці, тобто це експортні операції, що не відбулись. Сюди відносять повернення покупцем бракованого товару, повернення товару, що не був проданий через аукціон, повернення товару, не реалізованого через консигнаційні склади. Основною ознакою реімпортних операцій є перетинання вітчизняними товарами митниці двічі: при ввезенні і вивезенні. Товари, що повертаються з виставок і ярмарок, до реімпортованих не відносяться.

Основним видом зовнішньоекономічної діяльності в Тернопільській області є зовнішня торгівля – діяльність суб'єктів господарської діяльності України та інших держав, яка має місце як на території України, так і за її межами, і яка зводиться до посередництва між виробниками і споживачами із здійснення угод купівлі-продажу товарів або послуг [8; 9]. Зовнішня торгівля поділяється на експортну (вивізну), якою є рух товарів або послуг від виробника в межах Тернопільської області до іноземних споживачів, та імпорتنу (ввізну), якою є рух товарів чи послуг від іноземного виробника до споживачів в межах Тернопільської області.

Щорічно кількість підприємств і закладів Тернопільської області, які здійснюють зовнішньоторговельні зносини, збільшується (таблиця 1).

Таблиця 1

Кількість підприємств Тернопільської області, які здійснювали зовнішньоекономічні операції (експорт та імпорт)

2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
149	166	145	144	162	177	179	215
249	258	288	295	258	264	306	346

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Із року в рік змінюється і число країн-партнерів у зовнішньоторговельних зносинах (таблиця 2).

Таблиця 2

Кількість країн-партнерів у експорті-імпорті товарів і послуг

Показник	Роки											
	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Експорт товарів	48	51	49	45	48	56	56	63	60	73	82	87
Імпорт товарів	79	81	76	87	77	74	67	68		81	76	85
Експорт послуг	21	24	48	65	72	74	83	93	95	97	93	92
Імпорт послуг	14	9	22	36	36	43	37	39	44	42	48	40

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У 2014 р. обсяг експорту товарів і послуг області становив 379 млн. дол. США (на 2,8 млн. дол. США або на 0,7% менше, ніж у 2013 р.), а в 2016 р. – 347 9, млн. дол. США (на 39,9 млн. дол. США чи на 12,9% більше, ніж у 2015 р.), у 2017 р. – 401,6 млн. дол. США (на 53,6845 млн. дол. США чи на 15,4% більше, ніж у 2016 р.).

Обсяг імпорту у 2014 р. складав 312,1 млн. дол. США (на 50,2 млн. дол. США чи на 13,9% менше, ніж у 2013 р.) і досяг у 2016 р. 280,7 млн. дол. США (збільшився на 10,8 млн. дол. США чи на 4,0% у порівнянні із 2015 роком). У 2017 р. він склав 360,2035 млн. дол. США, що на 79,5468 млн. дол. США чи 28,3% більше, ніж у 2016 році.

Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами в області складало у 2013 р. – 19,4, 2014 р. – 66,8, у 2015 р. – 38,2, у 2016 р. – 67,3, у 2017 р. – 41,4 млн. дол. США.

Таблиця 3

Динаміка зовнішньоторговельного обороту Тернопільської області*, млн. доларів США

Показник	Роки										
	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Обсяг експорту	80,6	88,1	154,4	139,3	250,0	250,7	381,8	379,0	308,0	347,9	401,6
Обсяг імпорту	97,5	120,8	346,9	215,9	332,6	349,9	362,3	312,2	269,8	280,7	360,2
Сальдо	-16,9	-32,7	-192,5	-76,6	-82,6	-99,2	19,5	66,8	38,2	67,2	41,4

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У Західній Україні Тернопільська область має відносно скромні показники, поступаючись у показниках зовнішньоекономічної діяльності всім сусіднім областям, окрім Чернівецької.

Таблиця 4

Показники зовнішньоторговельної діяльності окремих регіонів України*,
тисяч доларів США

Регіон України	Роки							
	2015				2017			
	експорт		імпорт		експорт		імпорт	
	товарів	послуг	товарів	послуг	товарів	послуг	товарів	послуг
Тернопільська область	290983	43476	259433	10393	380194	57814	351695	8679
Івано-Франківська область	373000	45413	294497	13222	665401	54720	637204	16027
Львівська область	1206325	369662	1447945	50227	1585154	471123	2180388	59814
Рівненська область	378287	21899	202339	15091	383301	36192	341245	18269
Хмельницька область	401621	26255	259270	8081	467642	26779	414264	13494
Чернівецька область	108295	20459	78384	1820	149781	25032	113197	1851

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Децю кращі показники зовнішньоекономічної діяльності у розрахунку на одну особу, хоча за всіма показниками вона сильно відстає від Львівської області, відстає від Рівненської і Хмельницької областей, йде на рівні Івано-Франківської, випереджаючи лише Чернівецьку область (таблиця 5).

Таблиця 5

Показники зовнішньоторговельної діяльності окремих регіонів України у
розрахунку на одну особу*, доларів США

Регіон	Роки							
	2015				2017			
	експорт		імпорт		експорт		імпорт	
	товарів	послуг	товарів	послуг	товарів	послуг	товарів	послуг
Тернопільська область	272,5	40,7	243,0	9,7	360,1	54,8	333,1	8,2
Івано-Франківська область	269,8	32,9	213,0	9,6	482,6	39,7	462,2	11,6
Львівська область	475,7	145,8	571,0	19,8	626,1	186,1	861,2	23,6
Рівненська область	325,8	18,9	174,3	13,0	329,9	31,2	293,7	15,7
Хмельницька область	309,5	20,2	200,0	6,2	365,4	20,9	323,7	10,5
Чернівецька область	119,0	22,5	86,1	2,0	165,1	27,6	124,7	2,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

4.2. ЕКСПОРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Таблиця 6

Кількість підприємств Тернопільської області, які здійснювали експортні зовнішньоекономічні операції

2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
171	152	149	166	145	144	162	177	179	215

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

Раніше найбільший обсяг експорту товарів припадав на 2013 рік – 365,1 млн. доларів США. У 2014 році цей показник був на 1,7% менший [8], у 2016 р. він становив 294,2 млн. дол. США, у 2017 р. 380,1937.

Таблиця 7

Обсяги експорту*, млн. дол. США

Показник	Роки											
	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Увесь експорт	80,6	40,0	132,9	154,4	139,3	250,1	250,7	381,8	379,0	308,1	347,9	401,6
Експорт товарів	76,1	35,9	124,8	144,3	131,4	241,4	236,9	365,1	359,0	291,0	294,3	380,2
Частка, %	94,4	90,0	93,0	93,5	94,3	96,5	94,5	95,6	94,7	94,4	84,6	94,7

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Щорічні темпи приросту експорту товарів від 2000 по 2017 роки склали загалом від 1,7% (2000-2001 роки) до 31,9% (2013-2016 роки), що пояснюється кон'юктурою ринку та експортними можливостями підприємств Тернопільської області. Із усього обсягу вивезених за межі України товарів, що вироблені на підприємствах Тернопільської області, на країни Європейського Союзу припадає від 27% (2000 рік) до 70% (2014 рік). За останні два-три роки цей показник має тенденцію до зменшення (у 2015 р. – 67,4%, у 2016 р. – 59,3%), однак у 2017 р. намітилася тенденція до зростання цього показника (таблиця 8).

Таблиця 8

Обсяги експорту до країн Євросоюзу*, млн. дол. США

Показник	Роки											
	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Увесь експорт	40,0	51,3	77,2	93,1	96,5	165,7	150,0	260,8	263,0	217,6	253,1	294,3
Експорт товарів	35,9	44,8	70,7	85,1	89,9	158,4	140,2	250,3	251,5	207,7	206,4	258,9
Експорт послуг	4,1	6,5	6,5	8,0	6,6	7,3	9,8	51,2	46,4	35,6	72,3	35,4

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Підприємства області після Революції Гідності практично втратили російські ринки і переорієнтовуються на ринки країн Західної Європи, США, Китаю, країн Близького і Середнього Сходу, Північної Африки [9; 16].

Абсолютні показники експорту товарів невинно зростають. Якщо у 2005 році загальний обсяг експорту товарів складав 35,9 млн. доларів США, то у 2014 році цей показник досяг позначки 251,5 млн. доларів США. У наступні роки він почав істотно зменшуватися за рахунок зростання експорту послуг, але у 2017 р. складав вже 258,9297 мільйонів доларів США.

Зовнішньоторговельні операції товарами підприємствами і організаціями області у 2016 році здійснювалися з партнерами зі 109 країн світу (у 2014 р. – 84, у 2016 р. – 103).

Основним торговим партнером в зовнішній торгівлі товарами була Польща. Вагомі обсяги експортних поставок товарів здійснювалися до Білорусі, Нідерландів, Німеччини, Казахстану, Єгипту, Швейцарії, Індії, Бангладеш, Туреччини.

Питома вага Тернопільської області у загальноукраїнському експорті товарів складала у 2017 році 0,9% (у 2016 р. – 0,8%), тоді як Івано-Франківської – 1,6%, Львівської – 3,5%, Рівненської – 0,9%, Хмельницької – 0,9% і Чернівецької 0,3%.

У 2016 році найбільше товарів підприємства і заклади Тернопільської експортували до Польщі (160,3 млн. дол. США, що складає 54,5% від усього експорту товарів; у 2014 р. цей показник складав 178,84 млн. доларів США, або 49,8% від усього експорту товарів). На другому місці йшла Білорусь (20,7 млн. дол. США чи 7,0%; у 2015 р. експорт у цю сусідню країну був відсутній), тоді як у 2014 р. нею була Російська Федерація. Тоді обсяг експорту в РФ сягав 18,0 млн. дол. США.

Значні обсяги експорту були в Індію (8,7 або 3,0%), Швейцарію (5,2 і 1,8%), Нідерланди (7,3 і 2,5%), Німеччину (6,3 і 2,1%), Єгипет та Іран (по 5,1 і 1,7%), Іспанію і Румунію (по 4,6-4,7 і 1,6%), Республіку Корею (4,5 і 1,5%), Литву і Францію (по 4,2 і 1,5%), Російську Федерацію (3,0 і 1,0%), Грузію (2,9 і 1,0%), Бангладеш і Казахстан (по 2,8 і 1,0%), Естонію, Португалію і Таїланд (по 2,7 і 0,9%), Індонезію (2,5 і 0,8%), Республіку Молдову (2,3 і 0,8%), Ізраїль (2,0 і 0,7%), Італію (1,9 і 0,7%).

Значно меншими були показники експорту товарів до Марокко (1,7 і 0,6%), Бельгії, Саудівської Аравії й Сирії (по 1,5 і 0,5%), Словаччини (1,4 і 0,5%), Чехію (1,2 і 0,4%) Туреччини (1,0 і 0,3%), Латвію і Японію (по 0,9 і 0,3%), Катар і Філіппіни (по 0,8 і 0,3%). Ще менші обсяги експорту товарів із Австрією і Мексикою по 0,7 млн. дол. США), ОАЕ (0,6%), Йорданією, Кувейтом і Угорщиною (по 0,5), Пакистаном і Тунісом (по 0,4), Сербією (0,3), Китаєм, Ліберією, Фінляндією і Швецією (по 0,2), Лівією, Нігером, Норвегією, Палестиною, ПАР, Суданом, Сьєрра-Леоне, Чорногорія (по 0,1).

У 2017 році найбільшим торговим партнером продовжувала залишатися Польща (194,1214 млн. доларів США, або 121,1% до рівня 2016 р.). На Польщу у 2017 р. припадало 51,1% всього обсягу експорту товарів. Значні обсяги експорту товарів до Білорусі (25,1266 млн. дол. чи 6,6%), Нідерландів (19,3554 і 5,1%), Німеччини (13,9327 і 3,7%), Казахстану (8,8502 і 2,3%), Єгипту (8,2853 і 2,1%), Швейцарії (6,9466 і 1,8%), Індії (6,1179 і 1,6%), Бангладеш (5,5594 і 1,5%) і Туреччини (5,5131 і 1,5%).

Деяко меншими були поставки товарів до Грузії (4,9446 і 1,3%), Саудівської Аравії (4,8714 і 1,3%), Іспанії (4,7253 і 1,2%), Ізраїлю (4,3603 і 1,1%), Бельгії (4,3351 і 1,1%), Індонезії (3,6596 і 1,0%), Ірану (3,6378 і 1,0%), Румунії (3,5611 і 0,9%), Росії (3,4496 і 0,9%), Іраку (3,3067 і 0,9%), Португалії (3,2881 і 0,9%), Філіпп-

піни (3,2694 і 0,9%).

Значно меншим є експорт товарів до Естонії (2,7602), Італії (2,3708), Марокко (2,3747), Литви (2,3316), Тунісу (2,2579), Молдови (1, 9972), Чехії (1,5597), Лівії (1,4912), Франції (1,2861), Судану (1,1467), Азербайджану (1,1795), Латвії (1,0467).

Ще менший обсягам експорту, що не перевищує мільйон доларів США спрямовується до Австрії (0,9903), Греції (0,9384), Словаччини (0,9255), В'єтнаму (0,8921), Ліберії (0,8294), Катару (0,8119), Того (0,7701), Сьєра-Леоне (0,7170), Гамбії (0,6961), Кувейту (0,6969), Об'єднаних Арабських Еміратів (0,6246), Китаю (0,6127), Пакистану (0,6124).

На зменшення експорту товарів за останні два роки значний вплив мають такі чинники, як застосування бар'єрів з боку Російської Федерації до місцевих виробників електротехнічної продукції та продукції переробних галузей; подорожчання місцевої продукції унаслідок сплати митних платежів на кордоні з країнами Митного Союзу та ріст цін на паливо-мастильні матеріали; погіршення економічної ситуації унаслідок девальвації національної валюти – гривні; неспроможність місцевих товаровиробників адаптуватися до вимог технічних стандартів Європейського Союзу та відсутність чіткої програми налаштування господарського комплексу Тернопільської області до роботи в нових умовах співпраці із Європейським Союзом та практичного згортання економічної співпраці із Російською Федерацією.

У 2016 році упродовж року найінтенсивніше експортна діяльність проявлялася у четвертому (28,7%) і третьому (26,3%) кварталах, менше – у першому (23,0%) і другому (22,0%). У 2017 році найбільше товарів вивозилося у четвертому кварталі (117,2734 млн. дол. США, або 30,8%), дещо менше – у третьому (98,1314 млн. дол. США, або 25,8%), менше – у першому (86,3205 і 22,8%) і другому (78,4684 і 20,6%).

На перший квартал припадає найбільша частка вивезення товарів у Анголу, Малайзію, Республіку Македонію, Тайвань, провінцію Китаю, Туркменістан, Японію (по 100%), на другий – у Мальту, Сирію, Сомалі, Того, третій – Гонконг, Мексику, четвертий – Албанію, Джібуті, М'янму, Палестину, Судан і Туніс (табл. 9).

У 2016 р. найбільше товарів вивозилося за межі області автомобільним транспортом (на суму 213,3 млн. дол. США), менше – морським (66,5) і залізничним (8,6), значно менше – повітряним транспортом чи поштою. У 2017 р. на вантажні автомобілі припадало дещо більше 67,7% вивезених товарів (257,5482 млн. дол. США), морський транспорт – 28,2% (107,3369 млн. дол. США), залізничний транспорт – 2,2%.

З 2014 року почали здійснюватись експортні поставки товарів до Австралії, Бангладеш, В'єтнаму, Ємену, Ірану, Канади, Киргизстану, Мавританії, Пакистану, Таїланду, Саудівської Аравії. У 2016 р. новими експортними партнерами для Тернопільської області стали Болівія, Бразилія, Гамбія, Екваторіальна Гвінея, Ірландія, Ісландія, Кіпр, Колишня Югославська Республіка Македонія, Кувейт, Мексика, Непал, Нігерія, Оман, Сінгапур, Судан, ЦАР, Чорногорія. У 2017 році до них приєдналися Албанія, Ангола, Гонконг, Джібуті, Ліван, Малайзія, Мальта, М'янма, Сирія, Словенія, Сомалі, Тайвань (провінція Китаю), Того.

У порівнянні із 2016 роком найбільший відсоток зростання експорту відмічено в Лівії (1487%), Судані (1433%), Сьєра-Леоне (1263%), Греції (1251%), Гамбії (1105%), ЦАР (626%), Тунісові (592%), Туреччині (536%), Норвегії (460%),

**Групування країн – торгових партнерів Тернопільської області –
за переважанням експорту товарів у кварталах**

Виключно у I	Переважно у I	Виключно у II	Переважно у II	Виключно у III	Переважно у III	Виключно у IV	Переважно у IV	Упродовж усього року
Австралія, Ангола, Боснія і Герцеговина, Малайзія, Республіка Македонія, Тайвань, провінція Китаю, Туркменістан, Японія	Ізраїль, Індія, Ірландія, Кіпр, Ліберія, Лівія, Малайзія, ПАР	Мальта, Сирія, Сомалі, Того	Вірменія, Гамбія, Ємен, Ліван, Таїланд	Гонконг, Мексика	Катар, Пакистан, Словенія, Хорватія	Албанія, Джибуті, М'янма, Палестина, Судан, Туніс	Австрія, Азербайджан, Бангладеш, Бельгія, Бразилія, Велика Британія, Греція, Індонезія, Іран, Йорданія, Канада, Конго, Республіка Корея, Кувейт, Філіппіни, Швеція	Білорусь, Болгарія, В'єтнам, Грузія, Данія, Естонія, Єгипет, Ірак, Іспанія, Італія, Казахстан, Китай, Латвія, Литва, Марокко, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, ОАЕ, Польща, Португалія, РФ, Румунія, Саудівська Аравія, Сербія, Словаччина, США, Сьєрра-Леоне, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія

Азербайджані (457%), Філіппінах (432%), Ліберії (374%), В'єтнамі (368%), Саудівській Аравії (326%), Казахстані (314%), Бельгії (283%), Китаї (260%), Нідерландах (264%), Конго (231%), Німеччині (221%), Бангладеш (199%), Канаді (198%), Кіпрі (171%), Грузії і Фінляндія (по 169%), Великій Британії (168%), Єгипті (163%), Пакистані (159%), Індонезії (148%), США (141%), Австрії (137%), Швейцарії (134%). У той же час найбільший спад у експортних поставках відмічено для Боснії та Герцеговини і Палестини (по 91%), Коста-Ріці (90%), Японії (84%), Туркменістані

(68%), Бразилії (71%), Франції (69%), Македонії (66%), Йорданії (58%), Таїланді (50%), Литві (48%), Сербії (38%).

Найчастіше оплата за експорт товарів здійснюється у євро (55,5% від всього обсягу експорту), доларах США (38%), російських рублях (4,6%), швейцарських франках (1,6%).

Основними товарами, які підприємства Тернопільської області постачають за кордон, є продовольчі товари, зокрема: масло вершкове та інші молочні жири (905,5 т на суму 3,750 млн. дол. США), сир, технічний казеїн, сухе молоко, м'ясо і субпродукти I категорії (10,258 тисяч т на суму 31,081 млн. дол. США), м'ясо і субпродукти домашньої птиці (47,66 т на суму 5,3 тисяч дол. США), ковбасні вироби, цукор (3,683 тисячі т на суму 1,845 млн. дол. США), плодоовочеві та м'ясні консерви, кондитерські вироби з цукру (2,02 т на суму 2,7 тис. дол. США), хліб і кондитерські вироби (267,932 т на суму 533,5 тис. дол. США), соняшникова олія (657,74 т на суму 495,5 тис. дол. США), мінеральна вода, харчові концентрати, лікєро-горілчані вироби, харчовий спирт, макаронні вироби, а також зерно (пшениця – 210,33 тисяч т на суму 31,911 млн. дол. США; жито – 129,36 т на суму 24,8 тис. дол. США; ячмінь – 55,316 тисяч т на суму 7,479 млн. дол. США, овес – 101,764 тисяч т на суму 14,945 млн. дол. США, гречка – 131,975 т на суму 74,2 тисячі дол. США), ріпак, картопля, соняшник (22 т на суму 9 тис. дол. США), овочі; борошно, різні крупи. Вартість товарів рослинного й тваринного походження та продуктів харчування у загальному обсязі експорту у 2016 р. складала 101,6 млн. доларів США (34,5% загального обсягу експорту), у тому: живих тварин та продуктів тваринного походження – 7,7%, продуктів рослинного походження – 18,8%, жирів та олій тваринного чи рослинного походження – 3,6%, готових харчових продуктів – 3,4%, [8]. У 2017 р. вартість товарів рослинного й тваринного походження та продуктів харчування у загальному обсязі експорту складала 149,8494 млн. доларів США (39,4% всього експорту товарів), у тому числі продуктів тваринного походження – 37,4526 млн. доларів США (25%), продукти рослинного походження – 83,07 млн. доларів США (55,4%), жири рослинного й тваринного походження – 13,7788 млн. доларів США (9,2%), готові харчові продукти – 15,548 млн. доларів США (10,4%).

Найбільша частка із продовольчих товарів припадає на зернові культури – 55,5224 млн. доларів США (21,8% у всьому експорті та 36,4% від продовольчих товарів), м'ясо та істівні субпродукти – 31,4077 млн. доларів США (8,3% у всьому експорті та 21,0% від продовольчих товарів), насіння та плоди олійних культур – 23,3117 млн. доларів США (6,4% і 15,6% відповідно), продукти переробки овочів – 8,3058 млн. доларів США (2,2% і 5,5%), натуральний мед – 5,980 млн. доларів США (1,6% і 4,0%).

Найбільший приріст в експорті продовольчих товарів припадає на кондитерські вироби з цукру (4,5 рази), овочі (3,5 рази), продукцію борошномельно-круп'яної промисловості (2,1 рази), готові продукти із зерна і насіння та плоди олійних культур (по 1,7 раз), м'ясо та вироби з нього і істівні плоди та горіхи (по 1,6 рази), готові харчові продукти (1,5 рази), зернові культури (1,4 рази), молоко і вироби з нього і натуральний мед (1,1 рази).

Натомість найбільший спад у експорті продовольства припадає на алкогольні й безалкогольні напої та оцет (у 500 раз), різні рослинні матеріали-заготовки

(74%), різні продукти тваринного походження (14%), кава і чай (13%), живі дерева та інші рослини (8%).

Серед непродовольчих товарів експортується посуд фарфоро-фаянсовий і скляний, світильники побутові та промислові, тканини бавовняні, взуття, системи радіозв'язку типу "Транспорт", "Оріон", дециметрові антени та антени супутникового зв'язку, деревина і вироби з неї (меблі, шпон, паркет, пиломатеріали, маса з деревини і вироби з неї), штучна шкіра, продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (товари побутової хімії, миючі засоби, шампуні, полімери, пластмаси і вироби з них), мінеральні продукти, вироби з каменю, гіпсу, цементу.

Мінеральних продуктів вивозиться на 1,672 млн. дол. США (0,4%), продукції хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості – 15,862 млн. дол. США (4,2%, у тому числі білкових речовин на суму 15,107 млн. дол. США), полімерних матеріалів, пластмас та виробів з них – 7,679 млн. дол. США (2,0%), шкур необроблених, шкіри вичиненої – 2,377 млн. дол. США (0,6%), деревини та виробів з неї – 12,199 млн. дол. США (3,2%), маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів – 956 тисяч дол. США, текстильних виробів – 4,832 млн. дол. США (1,3%), взуття, головні убори, парасольки – 94,8 тисяч дол. США, вироби з гіпсу, каменю, цементу – 643,3 тис. дол. США (0,2%), перли, дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння – 5,613 млн. дол. США (1,5%), недорогоцінні метали та вироби з них – 3,683 млн. дол. США (1,0%), продукція машинобудування – 154,841 млн. дол. США (40,7%, у тому числі електричні машини – 40,2% від усього експорту товарів), транспортні засоби – 179,3 тис. дол. США, оптичні та фотографічні прилади – 961,2 тис. дол. США (0,3%), різні промислові прилади – 18,747 млн. дол. США (4,9%).

Із непродовольчих товарів, що вивозяться за межі України, варто назвати лісоматеріали, антибіотики, медикаменти, тканини, прокат чорних металів, труби з ливарного чавуну й чорних металів, автотранспортувальні, сільськогосподарські та садові машини для обробітку ґрунту.

Найбільший приріст експорту непродовольчих товарів припадає на дубильні екстракти (8,6 рази), ефірні олії (4,9 рази), шкури (3,7 рази), спеціальні тканини (3,5 рази), органічні хімічні сполуки (2,5 рази), чорні метали та вироби з них (2,2 рази), вироби з каменю, гіпсу та цементу та інструменти (по 2,1 рази), скло та вироби з нього (1,7 рази). Натомість, з області перестали експортувати мило та поверхнево активні речовини, бавовну, а найбільший спад із експортованих товарів припадає на хімічну продукцію (88%), килими (87%), синтетичні та штучні штапельні волокна (83%), друковану продукцію (75%), каучук і гуму (66%), алюміній та вироби з нього (55%), транспортні засоби (52%), головні убори (45%), керамічні вироби (39%).

Серед країн, куди відправлялася промислова продукція підприємств Тернопільської області у 2016 році з давальницької сировини, слід відмітити Польщу (133,807 млн. доларів), Швейцарію (4,787 млн. дол.), Естонію (2,644 млн. дол.), Бельгію (0,613 млн. дол.), Францію (0,388 млн. дол.), Румунію (0,184 млн. дол.), Чехію (0,155 млн. дол.), Німеччину (0,103 млн. дол.), Нідерланди (0,024 млн. дол.).

У 2014 р. такими країнами були Польща (169,488 млн. дол.), Швейцарія (3,455 млн. дол.), Естонія (3,077 млн. дол.), Бельгія (0,951 млн. дол.), Франція (0,637 млн. дол.), у 2015 р. – ; у 2016 .

У загальному обсязі експорту товарів за останні кілька років збільшилася частка

електричних машин, зернових культур, насіння й плодів олійних рослин, деревини й виробів з деревини, одягу та додаткових речей до одягу, текстильних виробів, шкур, натурального та штучного хутра, білкових речовин. Збільшився також експорт окремих товарів: автотранспорту, прокату чорних металів, машин сільськогосподарських, садових машин для обробки ґрунту, гречки, медикаментів, хліба, кондитерських виробів, оброблених і необроблених лісоматеріалів, пшениці.

Таблиця 9

Динаміка й розподіл експорту за групами товарів*, млн. доларів

	Продовольчі товари та сировина	Продукція паливно-енергетичного комплексу	Продукція нафтохімічного комплексу	Деревина і вироби з неї	Чорні та кольорові метали	Машинобудівна продукція
2005	36,076	0,002	1,265	10,595	3,816	4,855
2006	35,687	-	2,508	13,940	3,214	3,051
2007	50,523	-	3,842	18,200	2,689	16,007
2008	38,909	-	2,579	17,859	2,657	47,016
2009	28,040	0,013	1,027	10,691	1,398	69,287
2010	22,193	0,005	2,564	11,577	0,552	68,156
2011	74109	-	14,568	13,339	0,539	105,169
2012	89,274	-	5,738	10,689	0,824	97,001
2013	132,157	-	3,662	9,555	0,704	176,478
2014	135,651	-	7,123	12,389	1,185	172,770
2015	110,659	-	9,896	5,520	3,044	136,942
2016	101,551	-	14,575	13,924	2,056	136,780
2017	149,849	-	23,541	13,088	3,543	155,531

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Натомість зменшилася частка продуктів переробки овочів, меблів, м'яса та їстівних субпродуктів, солі; сірки, каміння, пластмас, полімерних матеріалів, цукру і кондитерських виробів з цукру, молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду. Розподіл експорту за групами товарів в межах Тернопільської області показано в таблиці 10.

Таблиця 10

Розподіл експорту за групами товарів в межах Тернопільської області*, млн. дол. США

Регіон	Продовольчі товари та сировина	Продукція нафтохімічного комплексу	Деревина і вироби з неї	Чорні та кольорові метали	Машинобудівна продукція
Борщівський	4,309	0,002	0,122	-	-
Бучацький	1,743	-	0,820	-	-
Гусятинський	-	2,261	0,004	-	-
Заліщицький	0,405	-	0,296	0,205	-
Збараський	5,069	-	0,576	-	-
Зборівський	1,249	0,003	0,685	0,001	0,068
Козівський	0,417	-	0,243	-	-
Кременецький	1,194	0,004	0,969	-	0,0008
Лановецький	0,254	0,030	0,002	-	-
Підволочиський	5,748	-	0,031	-	0,0005
Місто Підгайці	-	-	0,203	-	-
Теребовлянський	0,422	1,589	0,093	0,046	-
Тернопільський	9,549	0,125	1,204	0,097	133,706
Чортківський	7,124	-	0,014	-	-
Шумський	3,486	0,015	0,055	-	0,0009
Місто Тернопіль	60,252	10,524	4,267	1,794	2,998
Усього	101,221	14,552	9,693	2,056	136,775

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

4.3. ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПОРТНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У 2016 р. розподіл експорту за материками виглядав наступним чином: на країни Європи, у тому числі й Росію, припадає 81,4%, на країни Азії (без Росії) – 13,7%, на країни Африки – 4,5%, на країни Північної Америки – 0,4%, на Австралію – 0,01%. У 2017 р. він фактично не змінився.

Досить цікаво виглядає розподіл експорту за класифікацією країн, яку запропонував львівський географ, виходець із села Курівці Зборівського району Олег Іванович Шаблій [Шаблій, 2012 р.]. Ця класифікація базується на принципах україноцентризму. Автор поділяє країни світу наступним чином.

4.3.1. Сусіди України

Серед сусідів першого порядку найважливішим зовнішньоекономічним партнером України є **Польща**. Обсяг експорту до цієї країни у 2014 році склав 178,8464 мільйонів доларів США або 49,8% від усього експорту області; у 2016 році цей показник сягав 160,3535 мільйонів доларів (54,5%), у 2016 р. – 194,1211 мільйонів доларів (51.1%). Найбільше до Польщі вивозиться продукція машинобудування, зокрема електричних машин (на суму 151,932 млн. доларів або 78,3% всього експорту до цієї країни), жирів рослинного чи тваринного походження (12,1325 млн. доларів або 6,2%), білкових речовин (9,7309 млн. доларів чи 5,0%; у 2016 р. – 5,188 млн. доларів чи 3,2%), меблів (5,070 млн. доларів чи 2,6%; у 2016 р. – 2,231 або 1,4%), пластмаса і полімерні матеріали (3,9475 млн. доларів чи 2,0%); деревини і виробів з неї (2,3371 млн. доларів чи 1,2%; у 2016 р. – на 2,309 млн. доларів або 1,4%), продукти переробки овочів (1,9732 млн. доларів чи 1.0%), чорні метали (1,3928 млн. доларів чи 0,7%; у 2016 р. – 0,608 млн. доларів) і вироби з них на суму 0,7018 млн. доларів (у 2016 р. – на 0,344 млн. доларів), насіння та плоди олійних культур (1,3144 млн. доларів чи 0,7%). Крім того, до Польщі експортуються їстівні плоди та горіхи (1,022 млн. доларів; у 2016 р. – на суму 0,602 млн. доларів), зернові культури (0,445 млн. доларів), шкури (0,447 млн. доларів), одяг (0,5156 млн. доларів; у 2016 р. – 0,396 млн. доларів), іграшки (0,1329 млн. доларів), залишки і відходи харчової промисловості (0,1347 млн. доларів; у 2016 р. – на 0,762 млн. доларів), рослинні матеріали (0,032 млн. доларів; у 2016 р. – на суму 0,215 млн. доларів). У значних обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів, до Польщі експортуються овочі, живі дерева та інші рослини, продукція борошномельно-круп'яної промисловості, рослинні матеріали для виготовлення, каучук і гума, текстильні матеріали, скло і вироби з нього, дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння, мідь і вироби з неї, алюміній та вироби з нього, інструменти, ножові вироби, папір і картон; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – алкогольні й безалкогольні напої та оцет; сіль і сірка; органічні хімічні сполуки; вироби з соломки; друкована продукція; вата; килими.

У 2014 р. обсяг експорту до цієї країни склав 160,354 млн. дол. США. Найбільше тоді до Польщі вивозилося продукція машинобудування, зокрема електричних машин (на суму 168 923,4 або 94,5% всього експорту до цієї країни), деревини і виробів з неї (1,9 млн. доларів або 1,1%), меблів (1,3 або 0,8%), насіння й плодів олійних культур (1,1 або 0,6%), дещо менше білкових речовин, їстівних плодів і

Динаміка експорту товарів у Польщу з 2014 р. по 2017 р., тисяч доларів США

	2014 р.	2017 р.	%		2014 р.	2017 р.	%
Вироби з чорних металів	5,8	701,8	+12000	Рослинні матеріали для виготовлення	541,2	32,9	-93,9
Пластмаси і полімерні матеріали	65,2	3947,5	+5954,4	Овочі	60,9	4,8	-92,1
Жири та олії тварин. або рослин. походження	466,9	12132,5	+2498,5	Сіль, сірка	8,8	0,8	-90,0
Текстильні матеріали	1,6	17,4	+987,5	Прилади та апарати фотографічні й оптичні	240,4	37,7	-84,3
Білкові речовини	969,6	9730,9	+903,6	Мило, поверхнево-активні органічні речовини	130,0	30,9	-76,2
Чорні метали	219,4	1392,8	+534,8	Друкована продукція	2,7	0,7	-74,1
Вата	0,4	1,6	+300	Залишки і відходи харчової промисловості	288,8	134,7	-53,4
Меблі	1349,4	5070,0	+275,7	Живі дерева та інші рослини	116,4	103,5	-11,1
Каучук, гума	4,5	11,6	+157,8	Електричні машини	168923,4	151932,1	-10,1
Істівні плоди та горіхи	542,7	1022,8	+88,4	Вироби з каменю, гіпсу, цементу	138,5	126,7	-8,5
Деревина і вироби з деревини	1880,0	2337,1	+24,3	Інструменти, ножові вироби	0,7	0,7	±0
Іграшки	110,4	132,9	+20,4	Різноманітна хімічна продукція	215,4	-	
Насіння і плоди олійних культур	1133,0	1314,4	+16,0	Ефірні олії	136,7	-	
Котли, машини	236,1	269,2	+14,0	Готові продукти із зерна	44,8	-	
Зернові культури	413,0	445,1	+7,8	Добрива	7,5	-	
Папір та картон	83,1	86,1	+3,6	Нитки синтетичні або штучні	7,3	-	
Одяг та додаткові речі до одягу (текстильні)	499,2	515,6	+3,3	Інші готові текстильні вироби	1,2	-	
Продукти переробки овочів	-	1973,2		Екстракти дубильні	1,1	-	
Шкури	-	447,3		Різні готові вироби	0,1	-	
Одяг та додаткові речі до одягу (трикотажні)	-	133,9					
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	-	13,2					
Товари, придбані в портах	-	4,1					
Вироби із соломи	-	3,2					
Алюміній і вироби з нього	-	2,2					
Скло і вироби зі скла	-	2,0					
Органічні хімічні сполуки	-	1,4					
Каміння дорогоцінне й напівдорогоцінне	-	1,1					
Алкогольні й безалкогольні напої	-	0,4					
Мідь і вироби з неї	-	0,1					
Килими	-	0,1					

горіхів, жирів рослинного чи тваринного походження. У значних обсягах, що не перевищують 500 тисяч доларів, до Польщі експортуються зернові культури, залишки та відходи харчової промисловості, мило й поверхнево-активні речовини, різноманітна хімічна продукція, одяг і супутні йому товари, вироби з каменю, гіпсу й цементу, чорні метали, котли, оптичні й фотографічні прилади, іграшки.

Важливим зовнішньоекономічним партнером України є **Республіка Білорусь**, обсяг експорту до якої у 2014 р. склав 9,3527 млн. доларів, у 2016 р. – 20,705 млн. дол. США, у 2017 р. – 25,1266 млн. доларів. Найбільше в цю країну експортуються м'ясо і м'ясних виробів (14,6456 млн. доларів; у 2016 р. – 14,084 млн. доларів), залишків і відходів харчової промисловості (3,8774 млн. доларів; у 2016 р. – 1,462 млн. доларів), продуктів переробки овочів (1,6837 млн. доларів; у 2016 р. – 2,090 млн. доларів), солі й сірки (1,5919 млн. доларів; у 2016 р. – 1,506 млн. доларів), зернових культур (1,0453 млн. доларів; у 2016 р. – 0,312 млн. доларів), фармацевтичної продукції (0,6082 млн. доларів; у 2016 р. – 0,403 млн. доларів), деревини і виробів з неї (0,5147 млн. доларів; у 2016 р. – 0,145 млн. доларів), котлів і машин (0,2398 млн. дол.; у 2016 р. – 0,164 мільйонів доларів), меблів (0,2924 млн. доларів; у 2016 р. – 0,142 млн. доларів), паперу та картону (0,1423 млн. доларів; у 2016 р. – 0,109 млн. доларів), у значно менших обсягах – виробів із чорних металів, готових продуктів із зерна, овочів, органічних хімічних сполук, пластмас і полімерних матеріалів, їстівних горіхів і плодів, головних уборів, друкованої продукції, виробів із каменю, живих дерев та інших рослин..

До **Румунії** підприємства Тернопільської області поставляють продуктів на суму 3,5611 млн. доларів (у 2016 р. – 4,697 млн. доларів), із яких лєвова частка припадає на деревину і вироби з неї (1,2397 млн. доларів; у 2016 р. – 2,805 млн. доларів), а також пластмаси і полімерні матеріали (0,8658 млн. доларів; у 2016 р. – 0,395 млн. доларів), меблі (0,4606 млн. доларів; у 2016 р. – 0,5998 млн. доларів), вироби з чорних металів (0,4621 млн. доларів; у 2016 р. – 0,435 млн. доларів), котли і машини (0,2041 млн. доларів), одяг та текстильні матеріали (0,1733 млн. доларів; у 2016 р. – 0,201 млн. доларів), у значно менших обсягах – живі дерева, їстівні плоди і горіхи, вироби із соломи, папір і картон, вироби з каменю, чорні метали.

До **Російської Федерації** підприємства Тернопільської області у 2014 р. постачали товарів на суму 18,0019 млн. доларів. Це: переважно продукти переробки овочів (29,9%), м'ясо і м'ясні вироби (25,8%), у значно менших обсягах продукція машинобудування (2,5%), фармацевтична продукція (1,5%), іграшки (1,5%), одяг та трикотажні вироби (0,9%), папір і картон (0,4%), пластичні маси і полімерні матеріали, деревина і вироби з неї, фотографічні прилади і матеріали.

У 2016 році обсяги експорту до РФ впали до 3,028 млн. доларів. Туди вивозили головним чином меблі (55,6%), пластмаси і полімерні матеріали (14,0%), котли та машини (11,8%), іграшки (5,8%), скло та вироби з нього (3,0%), вироби з чорних металів, електричні машини, живі дерева та рослини, одяг.

У 2017 р. обсяги експорту дещо зросли – до 3,4496 млн. доларів. Вивозилися меблі (1,5722 млн. доларів), пластмаси і полімерні матеріали (0,5422 млн. доларів), котли і машини (0,361 млн. доларів), іграшки (0,2422 млн. доларів), живі дерева та інші рослини (0,2406 млн. доларів), вироби з чорних металів (0,1994 млн. доларів), скло та вироби з нього (0,1639 млн. доларів), у значно менших обсягах – деревину та вироби з неї, електричні машини, одяг текстильний, фотографічні й оптичні

прилади та апарати, папіт і картон та текстильні матеріали.

Обсяг експорту до **Республіки Молдова** скоротився з майже 5,5 млн. доларів у 2014 р. до 2,3163 млн. доларів у 2016 р. і 1,9972 млн. доларів у 2017 р.

Основною статтею у експорті є пластмаси і полімерні матеріали (20,5%; у 2016 р. – 25,4%), вироби із чорних металів (19,6%; у 2016 р. – 10,3%), котли і машини (14,1%; у 2016 р. – 8,5%), папір і картон (8,5%; у 2016 р. – 5,6%), овочі (7,1%), м'ясо і їстівні субпродукти (6,0%), деревина і вироби з неї (5,1%; у 2016 р. – 4,9%), меблі (4%; у 2016 р. – 4,9%), живі дерева та інші рослини. У значно менших обсягах, що не перевищують 30 тисяч доларів, вивозять готові продукти із зерна, вироби з каменю і гіпсу, інструменти і ножові вироби, друковану продукцію, текстильні вироби, каву і чай, органічні хімічні сполуки.

У 2014 р. у експорті товарів до Республіки Молдови переважали м'ясо і м'ясні вироби (43,6% обсягу експорту), пластичні маси та полімерні матеріали (18,3%), живі дерева та інші рослини (6,9%), алкогольні та безалкогольні напої (4,8%), молоко й молочні продукти, мед, яйця (4,1%), цукор і кондитерські вироби з цукру (3,7%), продукція машинобудування (котли та машини – 3,9%), меблі (3,3%), папір і картон (2,7%), вироби з чорних металів (2,6%), у значно менших обсягах – деревина і вироби з неї, фотографічні прилади та матеріали, готові продукти із зерна.

Обсяг експорту товарів до **Словаччини** невинно зменшується: у 2014 р. він складав 1,9106 млн. доларів США, у 2016 р. – 1,4143, у 2017 р. – лише 0,9255 млн. доларів США. Експортуються жири та олії тваринного і рослинного походження (36,2%), продукти переробки овочів і плодів (35,8%), деревина і вироби з неї (13,3%), котли і машини (13%). У незначних обсягах вивозяться меблі, їстівні плоди і горіхи, одяг і додаткові речі до одягу, електричні машини.

У 2014 р. основна маса експорту до Словаччини припадала на деревину і вироби з неї (90%), у 2016 р. – продукти переробки овочів і плодів (57%) та електричні машини (21%).

Ще менші обсяги експорту до сусідньої **Угорщини**: у 2014 р. – 877,9 тисяч доларів, у 2016 р. – 531,0 тисяч доларів, у 2017 р. – лише 426,1 тисяч доларів. Якщо у 2014 р. основна маса експорту припадала на деревину і вироби з неї (49%), насіння і плоди олійних культур (25%) і меблі (14%), у 2016 р. – на деревину і вироби з неї (79%), то в 2017 р. – деревину і вироби з неї (39%), насіння і плоди олійних культур (35%) і меблі (23%). У дуже незначних обсягах також вивозяться каучук і гума, одяг та текстильні вироби, електричні машини.

4.3.2. Сусіди другого порядку

Серед сусідів другого порядку (сусідів перших сусідів України) значні обсяги експорту припадають на **Німеччину**. Якщо у 2014 р. обсяг експорту в цю країну складав 4,9479 млн. доларів, у 2016 р. – 6,2834, то в 2017 р. – вже 13,9327 млн. доларів.

У 2017 р., крім основних експортних товарів, вивозилися меблі (457,3 тис. доларів), котли і машини (234,6 тис. доларів), іграшки (178,8 тис. доларів), зернові культури (164,0 тис. доларів), у значно менших обсягах – продукти тваринного походження, пластичні маси й полімерні матеріали, ефірні олії, скло і вироби з нього, меблі, насіння й плоди олійних культур, овочі, готові продукти з зерна, рослинні матеріали для виготовлення, одяг і додаткові текстильні речі до одягу, у мі-

зерних обсягах – алюміній і вироби з нього, електричні машини, прилади і апарати, вироби з чорних металів одяг та додаткові трикотажні речі до нього, вироби із шкіри, друкована продукція, алкогольні й безалкогольні напої та оцет.

Таблиця 12

Динаміка та структура експорту товарів до Німеччини

Вид експортованої продукції	2014 р.	Частка, %	2016 р.	Частка, %	2017 р.	Частка, %
Всього, млн. доларів	4,9479	100	6,2834	100	13,9327	100
Насіння і плоди олійних культур	0,0192	0,4	0,3908	6,2	4,8196	34,6
Білкові речовини	1,8478	37,3	2,9059	46,2	3,2191	23,1
Продукти переробки овочів	1,3027	26,3	0,3854	6,1	2,1440	15,4
Деревина і вироби з неї	0,3108	6,3	0,8616	13,7	1,2635	9,1
Пластмаси і полімерні матеріали	0,0562	1,1	1,0706	17,0	1,2510	9,0

Стабільним зовнішньоекономічним партнером України є **Литва**. До цієї країни підприємства Тернопільської області у 2014 р. постачали продукції на 1,1624 млн. доларів, із яких лєвова частка припадає на папір і картон (35,7%), деревину і вироби з неї (28,4%), продукцію машинобудування (24,7%), значно менше – друковану продукцію, готові продукти із зерна, меблі, вироби з каменю, одяг. У 2016 р. обсяг експорту зріс до 4,152 мільйонів доларів, із яких на залишки і відходи харчової промисловості припадає 63%, жири та олії рослинного або тваринного походження – 21%, деревину і вироби з неї – 15%, папір і картон – 8%, сіль, сірку – 7%, котли і машини – 6%. У 2017 р. обсяг експорту скоротився до 2,3316 млн. доларів, із яких лєвова частка припадає на залишки і відходи харчової промисловості (690,2 тис. доларів), жири та олії тваринного або рослинного походження (468,2 тис. доларів), деревину і вироби з неї (407,1 тис. доларів), котли і машини (293,6 тис. доларів), у значно менших обсягах – сіль і сірка (61,6 тис. дол.) і меблі (33,4 тис. дол.), у мізерних обсягах – какао і вироби з нього, готові продукти із зерна, органічні хімічні сполуки, вироби з каменю й гіпсу, вироби із чорних металів, електричні машини і устаткування.

До **Латвії** у 2014 р. постачала продукція на суму 958 тис. доларів, у 2016 р. – 911 тис. доларів, у 2017 р. – 1,0467 млн. доларів. У 2014 р. 74% експорту припадали на жири рослинного й тваринного походження, папір і картон (11%), іграшки (5%) готові продукти із зерна (4%), меблі (3%), продукція машинобудування, вироби з каменю, деревини, друкована продукція. У 2016 р. вивозилися білкові речовини (69%), готові вироби із зерна (16%), деревина і вироби з неї (6%), папір і картон (5%), меблі (2%), добрива (1%). У 2017 р. головною статтею експорту в Латвію стали білкові речовини (322,0 тис. дол.), жири та олії тваринного й рослинного походження (278,8 тис. дол.) та готові продукти із зерна (204,1 тис. дол.). У значно менших обсягах до Латвії вивозяться папір і картон, меблі, залишки і відходи харчової промисловості, пластмаси і полімерні матеріали, вироби з каменю й гіпсу, друкована продукція, деревина і вироби з неї, одяг та додаткові текстильні речі до нього.

У 2014 р. до **Естонії** вивозилася продукції на суму 3,2 мільйони доларів, головним чином одяг, текстильні матеріали (91,9%), значно в менших обсягах – дере-

вина і вироби з неї (2,6%), алкогольні й безалкогольні напої, папір і картон, меблі, головні убори. У 2016 р. обсяг експорту скоротився до 2,7 мільйона доларів. На одяг і текстиль припадає 95% обсягу експорту, деревину і вироби з неї – 2%. У незначних обсягах експортуються готові продукти із зерна, пластмаси і полімерні матеріали, синтетичні й штучні волокна, готові текстильні вироби, головні убори. У 2017 р. обсяг експорту дещо виріс – до 2,7602 млн. дол. На одяг та текстильні додаткові речі до нього припадає 89% всього експорту, 7% – на деревину і вироби з неї, 3% – на головні убори.

До **Чехії** у 2014 р. експортувалася продукція на суму 797 тисяч доларів. Це: фотографічні прилади і матеріали (50,2%), деревина і вироби з неї (14,0%), жири та олії тваринного або рослинного походження (13,3%), текстиль (5,7%), продукція машинобудування (1,9%). У 2016 р. обсяг експорту зріс до 1,238 мільйона доларів. Головними експортними товарами є оптичні та фотографічні прилади (30%), натуральне й штучне хутро (25%), насіння та плоди олійних культур (14%), меблі (9%), деревина і вироби з неї (4%), у значно менших обсягах – одяг, аксесуари до нього та трикотаж, текстиль, вироби з чорних металів, жири та олії рослинного й тваринного походження, папір і картон, пластмаси і полімерні матеріали, скло і вироби з нього, котли і машини, продукція борошномельно-круп'яної промисловості. У 2017 р. обсяг експорту зріс до 1,5597 млн. дол. Структура експортних поставок у порівнянні із 2016 р. практично не змінилася.

У структурі експорту до **Республіки Казахстан** у 2014 р. (2,7 млн. доларів) домінували меблі (79,3%). Також вивозилися продукти переробки овочів (17,4%), готові продукти із зерна (1,6%), вироби з чорних металів. У 2016 р. обсяг експорту дещо зріс (до 2,8 млн. дол.). У ньому переважають м'ясо і м'ясопродукти (67%), продукти переробки овочів (15%), меблі (10%), молоко, молокопродукти і мед (6%), у значно менших обсягах готові продукти із зерна, фармацевтична продукція, насіння і плоди олійних культур. У 2017 р. обсяг експорту зріс до 8,8502 млн дол. чи у 2,1 рази. Структура поставок у цю країну також не змінилася.

Значним зовнішньоекономічним партнером залишається **Австрія**, куди вивозиться продукції на 990,3 тисячі доларів (у 2014 р. – 337,2, у 2016 р. – 724 тисячі доларів). У 2014 р. вивозилися насіння та плоди олійних культур (67%), деревина і вироби з неї (26%), у значно менших обсягах – вироби із соломи (7%). У 2017 р. 94% експорту припадало на меблі, решта – на вироби із соломи, деревину та вироби з неї, електричні машини.

4.3.3. Країни зі значною концентрацією української діаспори

Значна кількість товарів з Тернопільської області поставляється в Канаду, США, Бразилію, Австралію, а також уже згадувану Німеччину. Однак, обсяги експорту в ці країни не відповідають можливостям України та Тернопільської області.

У 2016 р. до **Канади** підприємства Тернопільської області вивозили продукції всього на 23,1 тисячу доларів, головним чином це була друкована продукція (70%), менше пластмаси і полімерні матеріали (16%), у зовсім мізерних кількостях – деревина і вироби з неї, вироби з каменю й гіпсу, готові текстильні товари. У 2014 р. експорт в цю країну складав 5,1 тисяч – виключно іграшки. У 2017 р. експорт майже подвоївся і склав 45,8 тис. дол. Це: меблі, друкована продукція, деревина і вироби з неї, папір та картон, вироби з каменю, гіпсу та цементу, меблі, вироби з

чорних металів, чорні метали, пластмаси і полімерні матеріали.

У 2014 р. до **Австралії** з Тернопільщини вивозять меблі на суму 18,8 тисяч доларів. У 2016 р. цей показник становив 6,5 тисяч доларів. У 2017 р. до цієї країни поставлено продукції на 4,6 тис. дол., головним чином одяг і текстильні додаткові речі до нього.

США є традиційним і надійним торговим партнером. Якщо у 2014 р. до США вивозили продукції на суму 1,25 мільйона доларів, із яких на натуральне й штучне хутро припадає 57%, на білкові речовини – 42%, пластичні маси й полімерні речовини – 2%, то в 2016 р. цей показник скоротився до 471 тисячі доларів. У 2017 р. він дещо виріс – до 663,6 тис. дол. Вивозяться пластмаси і полімерні матеріали (308,9 тис. дол.), натуральне й штучне хутро (127,3 тис. дол.), вироби із чорних металів, меблі, у менших обсягах – вироби з каменю, гіпсу та цементу, електричні машини, мідь і вироби з неї, чорні метали.

У 2016 р. новим експортним партнером стала **Бразилія** (8 тисяч доларів), куди вивозяться тільки меблі. У 2017 р. цей показник скоротився до 2,4 тис. дол.

Однак підприємства Тернопільської області нічого не вивозить до Аргентини, де проживає значна українська діаспора.

4.3.4. Високорозвинені країни світу – так звана “Велика сімка”

До неї входять уже згадані США, Канада і Німеччина. Крім того, тернопільські підприємства активно співпрацюють із британськими, італійськими, французькими та японськими підприємствами.

Експорт до **Великої Британії** у 2014 р. складав 40,7 тис. дол., у 2016 р. зменшився на 8 тисяч доларів і становив 32,9 тис. дол., а в 2017 р. зріс до 55,5 тис. дол. Традиційно вивозяться меблі (69-86% у різні роки), вироби з недорогоцінних металів (9%) та іграшки (5%). У 2014 р. 92% експорту становила деревина і вироби з неї та меблі (8%), у 2017р. на деревину припадало 20% експорту товарів.

У 2014 р. до **Італії** вивозилася продукція суму 5,96 мільйонів доларів, у тому числі шкури (67%), зернові культури (25%), насіння й плоди олійних культур (6%), деревину і вироби з неї (2%), значно в менших обсягах – меблі, продукти тваринного походження. У 2016 р. обсяг експорту до Італії скоротився до 1,914 мільйона доларів. Вивозилися зернові культури (75%), шкури тварин (11%), деревина і вироби з неї (9%), скло і вироби з нього (4%), у значно менших обсягах – електричні машини, напівдорогоцінне каміння, вироби з чорних металів, меблі, іграшки, котли і машини. У 2017 р. обсяг експорту товарів складав 2,3708 тис. дол.: 42% припадало на зернові культури, 28% – на насіння і плоди олійних культур, 14% – шкури, 5% – скло і вироби з нього, 4% – деревину і вироби з неї, 3% – напівдорогоцінне каміння, у значно менших обсягах – меблі, пластмаси і полімерні матеріали, керамічні вироби, спеціальні тканини, вироби з чорних металів, котли і машини, електричні машини, твори мистецтва.

До **Франції** у 2014 р. вивозилося продукції на суму 4,429 мільйони доларів. Основна частка експорту припадала на насіння і плоди олійних культур (85,3%), текстильні вироби (14,4%) і меблі. У 2016 р. обсяг експорту товарів скоротився до 4,172 мільйони доларів. Вивозилися насіння і плоди олійних культур (75%), одяг, аксесуари до нього і текстиль (9%), деревина і вироби з неї (7%), білкові речовини (6%), меблі (2%), у мізерній кількості – електричні машини, вироби з чорних мета-

лів, інструменти, іграшки. У 2017 р. експорт товарів скоротився до 1,2861 млн. дол. Основна стаття експорту – білкові речовини (442,0 тис. дол.), одяг та додаткові текстильні речі до одягу (293,7 тис. дол.), а також деревина і вироби з неї (187,6 тис. дол.), насіння та плоди олійних культур (170,7 тис. дол.), меблі (155,5 тис. дол.), у незначних обсягах – готові продукти із зерна, інструменти та ножові вироби, електричні машини.

У 2014 р. до **Японії** підприємства Тернопільської області експортували зернові культури на суму 2,75 мільйонів доларів. У 2016 р. сума експорту скоротилася до 879,4 тисяч доларів. Вивозилися зернові культури (99,8%), оптичні й фотографічні прилади та іграшки. У 2017 р. експорт товарів впав до 140,4 тис. дол., із яких 138,8 тис. дол. припадало на зернові культури і 1,6 тис. дол. – на іграшки.

4.3.5. Країни, які представляють для України певний інтерес

Значні торгові відносини із **Азербайджаном**. У 2014 р. в цю країну вивозилося продукції на 867,4 тисяч доларів (продукція борошномельно-круп'яної промисловості – 35,6%, деревина і вироби з неї – 55,5%, готові вироби з зерна – 5,2%). вироби із чорних металів та продукція машинобудування.

У 2016 р. вивозиться м'ясо і м'ясопродукти (40%), продукція машинобудування (29%), готові вироби із зерна (14%), фармацевтична продукція (7%), продукти переробки овочів (5%), вироби з чорних металів (3%), меблі, всього на суму 258 тисяч доларів.

У 2017 р. експорт зріс до 1,1795 млн. дол., із яких 1,0677 млн. дол. припадає на м'ясо і м'ясопродукти і 57,8 тис. дол. – на котли та машини. У незначних обсягах вивозяться какао і вироби з нього (23,8 тис. дол.), готові продукти із зерна (17,7 тис. дол.), вироби із чорних металів, фармацевтична продукція, цукор та кондитерські вироби із цукру.

З огляду на створення спільної з Азербайджаном гілки так званого “Нового шовкового шляху” з України через Чорне море, Грузію, Азербайджан і Каспійське море, в обхід Росії, і великі запаси нафти ця країна може перетворитися в головного поставника паливно-мастильних речовин і ринок збуту продовольчих та деяких непродовольчих товарів. Однак підприємства області так і не налагодили тісної співпраці із відповідними структурами Азербайджану.

До **Грузії** у 2014 р. вивозилася продукція на суму 182,5 тисячі доларів (папір і картон – 48%, овочі – 28%, продукція машинобудування – 8%). У 2016 р. обсяг експорту в цю країну складав 2,917 мільйона доларів, тобто виріс у 16 разів. Вивозилося м'ясо і м'ясопродукти (82%), живі тварини (7%), алкогольні й безалкогольні напої (4%), у незначних розмірах – цукор і кондитерські вироби з нього, папір і картон, пластмаси і полімерні матеріали, вироби з чорних металів, друкована продукція, кава. У 2017 р. експорт зріс до 4,9446 млн. дол. Його структура практично не змінилася: 77% припадає на м'ясо і м'ясопродукти, 15% – молоко і молочні продукти, яйця, натуральний мед, 3% – на меблі, 1% – меблі. У незначних обсягах вивозилися вироби із чорних металів, пластмаси і полімерні матеріали, папір і картон, електричні машини, вироби з каменю, гіпсу і цементу, цукор і кондитерські вироби з цукру, какао і продукти з нього, дубильні екстракти.

Значними зовнішньоторговими партнерами є Нідерланди й Бельгія. До 2014 р. обсяги експорту в **Нідерланди** невинно збільшувалися і досягли позначки майже

14 мільйонів доларів. У поставках переважали насіння і плоди олійних культур (37,5%), зернові культури (31,6%), продукти переробки овочів (13,2%), іграшки (10,0%), білкові речовини (7,2%), деревина і вироби з неї. У 2016 р. обсяг експорту скоротився майже вдвоє – до 7,338 мільйона доларів. Вивозяться деревина і вироби з неї (32%), іграшки (17%), насіння і плоди олійних культур (15%), меблі (13%), продукти переробки овочів і білкові речовини (по 8%), зернові культури (6%), у значно менших обсягах – електричні машини (1%), живі дерева, вироби з алюмінію, вироби з чорних металів. У 2017 р. у порівнянні із 2016 р. обсяги експорту товарів зросли більш ніж удвічі і склали 19,3554 млн. дол. Головними статтями експорту є насіння і плоди олійних культур (7,79 млн. дол.), меблі (3,74 млн. дол.), деревина і вироби з неї (2,63 млн. дол.), іграшки (1,53 млн. дол.), продукти переробки овочів (747 тис. дол.) і електричні машини (651 тис. дол.). Значно менше вивозиться виробів із чорних металів, овочів, виробів із соломи, готового одягу, алюмінію та виробів із нього.

Обсяги експорту до **Бельгії** у 2014 р. сягали 12 мільйонів доларів. Переважали поставки насіння і плоди олійних культур (73,4%), зернові культури (13,0%), текстиль (7,9%), натуральне й штучне хутро (5,2%). У 2016 р. обсяг експорту товарів скоротився до 1,531 мільйонів доларів. Вивозилися насіння і плоди олійних культур (44%), одяг та додаткові речі до одягу й текстиль (40%), меблі (7%), деревина і вироби з неї (6%), у значно менших обсягах – їстівні плоди й горіхи, меблі, пластмаси і полімерні вироби. У 2017 р. експорт товарів зріс до 4,3351 млн. дол., із яких 3,057 млн. дол. припадали на насіння і плоди олійних культур, 981,6 тис. дол. – на готовий одяг, 147 тис. дол. – меблі, 134 тис. дол. – на деревину та вироби з неї.

Швейцарія – стабільний експортний партнер підприємств Тернопільської області. У 2014 р. обсяг експорту в цю країну сягав 3,644 мільйони доларів, а в 2016 р. – 5,159 мільйонів доларів. Вивозять в цю країну дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння, перли природні чи культивовані (83%), годинники (9%), іграшки (7%), у значно менших обсягах – вироби з недорогоцінних металів, вироби з чорних металів, меблі. У 2017 р. експорт товарів зріс до 6,9466 млн. дол., із яких 80% припадало на дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння, перли природні чи культивовані, 7% – на цукор і кондитерські вироби з нього, 6% – годинники, 5% – іграшки; у мізерних обсягах вивозилися пластмаси і полімерні матеріали, деревина і вироби з неї, вироби з чорних металів, котли і машини меблі.

У 2014 р. експорт товарів до **Іспанії** сягав 14,849 мільйонів доларів і стосувався головним чином зернових культур (94%). У 2016 р. експорт товарів становив всього 4,634 мільйони доларів. Зернові культури посідають у ньому 70%, деревина і вироби з неї – 13%, меблі – 7%, електричні машини – 7%. У незначних розмірах екпортувалися пластмаси і полімерні матеріали, оптичні та фотографічні прилади, каучук і гума, іграшки. У 2017 р. із 4,7253 млн. дол. на зернові культури припадало вже 85%, деревину і вироби з неї – 9%.

У 2016 р. значним зовнішньоекономічним партнером для підприємств Тернопільської області стала **Індія**. Обсяг експорту у цю країну досяг 8,749 мільйона доларів. Основною статтю експорт є зернові культури (94%), електричні машини (3%), овочі (2%). У 2017 р. цей обсяг дещо скоротився і складав 6,1179 млн. дол. На зернові культури припадає 5,6366 млн. дол., жири та олії тваринного й рослинного походження – 281,9 тис. дол., овочі – 197,1 тис. дол.

Обсяг експорту в **Єгипет** скорився із 11,262 млн. дол. у 2014 р. до 5,081 млн. дол. у 2016 р. і зріс до 8,2853 млн. дол. у 2017 р. Традиційно вивозять в цю країну зернові культури (91% у 2016 р. – 54%), насіння та плоди олійних культур (3%; у 2016 р. – 34%), м'ясо і м'ясопродукти (3%; у 2016 р. – 12%).

Значний обсяг експорту зберігається в **Ісламську Республіку Іран**: у 2014 р. – 1,788 млн. дол., у 2016 р. – 4,921 млн. дол., у 2017 р. – 3,6378 млн. дол. Вивозять головним чином насіння і плоди олійних рослин (від 71 до 87% у різні роки) і зернові культури (від 29 до 13% у різні роки).

Обсяг експорту товарів до **Португалії** у 2014 р. становив 2,390 млн. дол., у 2016 р. – 2,652 млн. дол., у 2017 р. – 3,2881 млн. дол. У 2016 р. сюди вивозили насіння і плоди олійних рослин (64%), натуральне й штучне хутро (20%), зернові культури (10%), меблі (3%), у значно менших обсягах – текстильні вироби, деревину і вироби з неї, скло і вироби з нього, інструменти, пластмаси і полімерні матеріали, килими, керамічні вироби. У 2017 р. у експорті переважають зернові культури (42%). Вивозять також натуральне та штучне хутро, насіння і плоди олійних культур, меблі.

Значні ресурси для експорту має ринок держави **Ізраїль**, куди з Тернопільської області екпортується продукції на суму 4,3603 млн. дол. понад. (у 2014 р. – 4,2, у 2016 р. – 2,035 млн. дол.). В цю країну екпортується зерно (90%), меблі (8%) і насіння та плоди олійних культур (2%).

У 2014 р. значними обсягами експорту відзначався **Пакистан** (10,4 млн. доларів). Тоді вивозили насіння і плоди олійних культур (67,3%) та зернові культури (32,7%). Однак до 2016 р. обсяги експорту впали до 384,6 тисяч доларів. Сюди вивозять зернові культури (58%), овочі (37%) і деревину та вироби з неї (8%). У 2017 р. туди екпортувалися насіння та плоди олійних культур (517,4 тис. дол.) і овочі (95,0 тис. дол.).

Традиційними торговими партнерами є Таїланд і Туреччина. У 2014 р. в **Таїланд** експортовано продукції на 3,084 мільйона доларів (зернові культури), у 2016 р. – 2,735 мільйона доларів (це: зернові культури – 90% – і м'ясо та м'ясопродукти – 10%). У 2017 р. експортовано зернових на суму 1,3411 млн. дол. і м'ясо та їстівні субпродукти на суму 19,7 тис. дол.

У 2014 р. обсяг експорту в **Туреччину** складав 3,685 мільйона доларів, у 2016 р. – 1,028 мільйона доларів. Сюди вивозили деревину і вироби з неї (72%), насіння і плоди олійних культур (21%), молоко і молочні продукти, яйця птиці та натуральний мед (4%), каучук і гуму (2%). У 2017 р. обсяги експортних поставок зросли до 5,5131 млн. дол. Це: зернові культури (31%), деревина і вироби з неї (23%), овочі (20%), молоко і молочні продукти та натуральний мед (13%), насіння і плоди олійних культур (12%), у значно менших обсягах – готові продукти із зерна, пластмаси і полімерні матеріали.

4.3.6. Інші країни

4.3.6.1. Країни Європейського Союзу

Болгарія. У 2014 р. до цієї країни вивозилися електричні машини (740,5 тис. дол.) деревина і вироби з неї (144,1 тис. дол.) і інструменти та ножові вироби (1,1 тис. дол.), всього на суму 885,7 тис. дол. У 2016 р. обсяг експорту впав до 124,8

тис. дол. Вивозилися деревина і вироби з неї (109,5 тис. дол.), електричні машини (7,4), оптичні та фотографічні прилади і апарати (7,3) і пластмаси і полімерні матеріали (1,1 тис. дол.). У 2017 р. обсяги експорту впали до 92,9 тис. дол.: деревина – 72,7, готовий одяг і текстиль – 13,7, овочі – 6,2 і оптичні та фотографічні прилади й апаратура – 0,2 тис. дол.

Греція. У 2016 р. в цю країну обсяг експорту товарів складав 67,1 (деревина та вироби з неї – 74%, насіння і плоди олійних культур – 15%, їстівні плоди та горіхи – 11%), у 2017 р. він зріс більш ніж у 12 разів і склав 838,4 тис. дол. (зернові культури – 64%, насіння та плоди олійних культур – 20%, деревина і вироби з неї – 14%).

Данія. У 2014 р. у цю країну експортувалися товари на суму 27,2 тис. дол., у 2016 р. – 313,4 (експорт зріс у 12 разів), у 2017 р. – 243,3 тис. дол. Переважає експорт деревини і виробів із неї (у 2014 р. – 100%, у 2016 р. – 99%, у 2017 р. – 96%). У мізерних обсягах вивозяться котли і машини, готовий одяг і текстильні вироби, меблі.

Ірландія. У 2014 р. експорт товарів складав 487,9, у 2016 р. – 101,4, у 2017 р. – 87,5 тис. дол. Вивозиться головним чином зерно (92-100%), меблі та іграшки.

Кіпр. В цю острівну країну вивозиться зерно (у 2016 р. на 17,2, у 2017 р. на 15,8 тис. дол.). У 2017 р. також експортувалися деревина (8,9 тис. дол.) і готовий одяг та текстильна продукція (4,6 тис. дол.).

Мальта. Експортні поставки в цю країну розпочато у 2017 р. Це одяг і текстильні вироби на суму 5,8 тис. дол.

Словенія. Експорт товарів у цю балканську країну розпочато в 2017 р. Це: мило, органічні поверхнево-активні речовини (900 доларів) і вироби з чорних металів (800 доларів).

Фінляндія. Поставки товарів у Фінляндію у 2014 р. склали 401, у 2016 р. – 206,5 і в 2017 р. – 349,7 тисяч доларів США. Головною статтею експорту є транспортні засоби (у 2014 р. – 60%, у 2016 р. – 89%, у 2017 р. – 51%). За останні два роки зросла частка виробів зі шкіри, меблів, пластмас і полімерних матеріалів.

Хорватія. У цю країну поставки розпочато у 2017 р. Це виключно деревина на суму 38 тисяч доларів США.

Швеція. У 2014 р. в цю країну 100% експорту склали іграшки (184,9 тис. дол.), у 2016 р. на 89% – меблі, 6% – пластмаси і полімерні матеріали, 5% – їстівні плоди та горіхи – всього на суму 229 тис. доларів. У 2017 р. обсяг експорту склав 171,6 тис. дол., у тому числі: 93,0 тис. дол. – їстівні плоди і горіхи, 78,6 тис. дол. – меблі.

4.3.6.2. Країни СНД

Із пострадянських республік підприємства і заклади Тернопільської області не експортують товари у **Киргизстан** та **Таджикистан**.

Обсяги експорту до **Вірменії** у 2014 р. склав 30,9 тис. дол. – виключно папір та картон. У 2016 р. експортовано продукції на 228,6 тис. дол., у тому числі на 224,1 тис. дол. – меблі, 4,5 тис. дол. – ефірні олії. У 2017 р. вивезено продукції на 214,5 тис. дол., у тому числі: меблів на суму 190,6, ефірні олії – 21,9, вати – 1,7 і мила та поверхнево-активних речовин – 0,2 тис. дол.

Обсяги експорту товарів до **Туркменістану** невинно скорочуються: у 2014 р. вони склали 320,6 тис. дол., у 2016 р. – 114,7 тис. дол., у 2017 р. – усього 21,9

тис. дол. У 2014 р. вивозилися меблі (50%) м'ясні та рибні продукти (29%), жири та олії (20%); у 2016 р. тільки меблі (49%) і продукти переробки овочів (51%); у 2017 р. – тільки продукти переробки овочів.

Узбекистан. У 2014 р. експорт товарів до цієї середньоазіатської держави склав 52 тисячі доларів США. Вивозилися оптичні й фотографічні прилади та апарати (71%), чорні метали (23%), у незначних обсягах – котли і машини, електричні машини, керамічні вироби, головні убори. У 2016 р. й 2017 р. експорт у цю країну був відсутній.

4.3.6.3. Країни Азії та Африки

Останніми роками все більшу зацікавленість проявляють підприємства Тернопільської області до ринків країн Азії та Північної Африки. У 2014 р. в **Саудівську Аравію** експортовано продукції на суму 6,671 млн. дол. (виключно зерно), у 2016 р. – на 1,4925 млн. дол. (на 99,8% – зерно, 0,3% – пластмаси і полімерні матеріали), у 2017 р. – на 4,8714 млн. дол. (на 99,9% – зерно, 0,1% – деревина і вироби з неї).

У 2014 р. в **Республіку Корея** продано товарів на 5,915 млн. дол. (зернові культури), у 2016 р. – на 4,4976 млн. дол. (зернові культури), у 2017 р. – всього на 456,5 тис. дол. (на 99,9% – зернові культури, на 0,1% – електричні машини).

Значні обсяги експорту в **Лівію**: у 2014 р. – 2,511 млн. дол., у 2016 р. – 100,3 тис. дол., у 2017 р. – 1,4912 млн. дол. (виключно зерно).

Падають обсяги експорту в **Об'єднані Арабські Емірати**. У 2014 р. туди вивозилося продукції на 2,281 млн. дол. (11% – зерно, 86% – насіння та плоди олійних рослин, 3% – електричні машини), у 2016 р. – на 626,2 тис. дол. (83% – меблі, 17% – зерно), у 2017 р. – 624,6 тис. дол. (17% – молоко та молочні продукти, мед, 6% – какао і вироби з нього, 76% – меблі).

Поставки товарів у Туніс у 2014 р. склали 359,6 тис. дол. (головним чином зернові культури). У 2016 р. експорт зріс до 381,4 тис. дол., у 2017 р. – до 2,257,9 млн. дол. (98% – зернові культури, 1% – електричні машини).

У 2014 р. обсяги експорту товарів до **Лівану** склали 2,0539 млн. дол. (виключно зерно), у 2016 р. – 3,8604 млн. дол. (7% – зерно, 93% – насіння та плоди олійних культур), у 2017 р. – всього 68,6 тис. дол. (92% – овочі, 8% – деревина і вироби з неї).

До **Бангладеш** традиційно вивозиться зерно: у 2014 р. на суму 1,1704 млн. дол., у 2016 р. – 2,801 (на 6% – овочі), у 2017 р. – 5,559,4 млн. дол.

У 2014 р. поставки товарів до **Марокко** склали 573,2 тис. дол. (100% – зернові культури), у 2016 р. 1,6996 млн. дол. (9% – молоко і молочні продукти, мед, 91% – зернові культури), у 2017 р. – 2,3747 млн. дол. (83% – молоко й молочні продукти і мед, 16% – зернові культури, 1% – пластмаси і полімерні матеріали).

До **Мавританії** у 2014 р. вивозилося зерно на суму 263,9 тис. дол., **Алжиру** – 253,9 тис. дол. У 2016 і 2017 р. експортні поставки припинені.

У 2014 р. до **Філіппін** вивозилося зерно на суму 755,4 тис. дол., у 2016 р. – на 755,4 тис. дол. (на 99% – зерно), у 2017. – 3,2694 млн. дол. (зерно).

Важливим резервом в експорті є ринок **Китаю**. У 2014 р. туди експортувалося продукції на майже 708 тисяч доларів. Це: деревина і вироби з неї (52,9%), продукція борошномельно-круп'яної промисловості (15,3%), продукти переробки овочів

(12,6%), пластичні маси і полімерні матеріали (8,5%), вироби з недорогих металів (5,5%), а також у значно менших обсягах штучні й синтетичні нитки, шкіри, гума, спеціальні тканини, вироби з чорних металів. У 2016 р. в Китай експортовано продукції на 235,3 тисячі доларів. Це: деревина і вироби з неї (55%) і продукти переробки овочів (45%).

У 2017 р. експорт товарів зріс до 612,7 тис. дол.: 39% – продукти переробки овочів, 37% – натуральне та штучне хутро, 4% – олії та жири рослинного й тваринного походження, 2% – готові продукти із зерна).

Значні перспективи на китайському ринку мають хлібороби Тернопільської області, оскільки Китай готовий купляти в Україні по кілька мільйонів тонн зерна щорічно.

4.3.7. Нові експортні партнери Тернопільської області

У 2016 р. продукція постачалася в **Болівію** (меблів на суму 20,7 тис. дол.; у 2017 р. експорт припинено), **Бразилію** (меблі на суму 8,2 тис. дол.; у 2017 р. – 2,4 тис. дол.), **Гамбію** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 63 тис. дол.; у 2017 р. – на 696,1 тис. дол.: 27% – молоко і молочні продукти та мед; 73% – цукор і кондитерські вироби з нього), **Грецію**, **Екваторіальну Гвінею** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 17,5 тис. дол.; у 2017 р. поставки припинені), **Ірак** (4,655 мільйона доларів, головним чином молоко і молочні продукти, яйця птиці та мед (93%), м'ясо та м'ясопродукти (6%), їстівні плоди й горіхи, деревину й вироби з неї, вироби з чорних металів; у 2017 р. – 3,306 млн. дол.: 90% – м'ясо та їстівні субпродукти, 7% – молоко, молочні продукти та мед, 1% – готові продукти із зерна, 1% – овочі), **Ісландію** (іграшки на суму 900 дол.; у 2017 р. поставки припинені), **Йорданію** (м'ясо і м'ясопродукти на суму 451,6 тис. дол.; у 2017 р. – 188,5 тис. дол., 100% – м'ясо та їстівні субпродукти), **Катар** (меблі на суму 838,6 тис. дол.; у 2017 р. – 811,9 тис. дол.: 87% – меблі, 13% – молоко та молочні продукти і мед), **Кіпр**, **Колишню Югославську Республіку Македонію** (Республіку Македонію) на суму 76,8 тис. дол., у тому числі: цукор і кондитерські вироби з нього – 76%, деревина і вироби з неї – 24%; у 2017 р. – 26,4 тис. дол.: 74% – цукор і кондвироби з нього, 26% – деревина і вироби з неї), **Конго** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 37,4 тис. дол.; у 2017 р. – 86,4 тис. дол.: молоко та молочні продукти і мед), **Кувейт** (зернові культури на суму 544 тис. дол.; у 2017 р. – 696,9 тис. дол.: 33% – молоко, молочні продукти і мед, 67% – зерно), **Ліберію** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 221,5 тис. дол.; у 2017 р. – 829,4 тис. дол.), **Мексикі** (зернові культури на суму 652 тис. дол.; у 2017 р. – 439,6 тис. дол.), **Непал** (овочі на суму 8,9 тис. дол.; у 2017 р. експортні поставки припинено), **Нігер** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 67,8 тис. дол.; у 2017 р. експорт припинено), **Нігерію** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 20,2 тис. дол.; у 2017 р. експорт припинено), **Норвегію** (меблі на суму 84,4 тис. дол.; у 2017 р. – 388,0 тис. дол.: 99% – меблі, 1% – котли і машини), **Оман** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 29,3 тис. дол.; у 2017 р. експорт припинено), **Сирію** (зернові культури на суму 117,9 тис. дол.; у 2017 р. – проставлялися лише овочі на суму 105,2 тис. дол.), **Сінгапур** (меблі на суму 900 дол.; у 2017 р. не поставлялись), **Судан** (електричні машини на

суму 80 тис. дол.; у 2017 р. – 1,1467 млн. дол. зернові культури), **Сьєрра-Леоне** (молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед на суму 56,8 тис. дол.; у 2017 р. – ті ж продукти на суму 717,0 тис. дол.), **Центральноафриканську Республіку** (меблі на суму 23,6 тис. дол.; у 2017 р. поставки припинено), **Чорногорію** (цукор та кондитерські вироби з цукру на суму 50,7 тис. дол.; у 2017 р. поставки припинено).

У 2017 р. поставки товарів до нових країн-партнерів складали: **Албанії** – 11,7 тис. дол. (85% – деревина і вироби з неї, 15% – готовий одяг і текстильні додаткові речі до нього), **Анголи** – 291,9 тис. дол. (зерно), **Гонконг** – 65,2 тис. дол. (м'ясо та істивні субпродукти), **Джібуті** – 29 тис. дол. (молоко та молочні продукти, мед), **Ємен** – 221,8 тис. дол. (зерно), **Малайзії** – 83,7 тис. дол. (99% – жири та олії рослинного і тваринного походження, 1% – меблі), **М'янму** – 69,9 тис. дол. (97% – овочі, 3% – меблі), **Пакистан** – 612,4 тис. дол. (84% – насіння і плоди олійних культур, 16% – овочі), **Палестину** – 5,6 тис. дол. (деревина і вироби з неї), **Південно-Африканську Республіку** – 392,4 тис. дол. (87% – зернові культури, 10% – меблі, 3% – овочі), **Сербію** – 203,4 тис. дол. (90% – деревина і вироби з неї, 7% – сіль, сірка, 2% – вироби з чорних металів), **Сомалі** – 42,3 тис. дол. (цукор і кондвироби з нього), **Тайвань, провінцію Китаю** – чорні метали на суму 4,9 тис. дол., **Того** – цукор і кондвироби з нього на суму 770,1 тис. дол., **Хорватія** – 38,0 тис. дол. (деревина і вироби з неї).

За обсягами експорту товарів країни-експортери можна класифікувати наступним чином:

Таблиця 13

Групування країн світу за обсягами експорту товарів із Тернопільської області

№	Обсяг імпорту	Назва країн
1	10,1 – 194,1211 млн. дол.	Білорусь, Нідерланди, Німеччина, Польща
2	5,1 – 10,0 млн. дол.	Єгипет, Індія, Казахстан, Туреччина, Швейцарія
3	1,1 – 5,0 млн. дол.	Бангладеш, Бельгія, Грузія, Естонія, Ізраїль, Індонезія, Ірак, Іран, Іспанія, Італія, Латвія, Литва, Ліберія, Лівія, Марокко, Молдова, Португалія, Російська Федерація, Румунія, Саудівська Аравія, Судан, Таїланд, Туніс, Філіппіни, Франція, Чехія
4	0,5001 – 1,0 млн. дол.	Австрія, В'єтнам, Гамбія, Греція, Катар, Китай, Кувейт, ОАЕ, Пакистан, Словаччина, США, Сьєрра-Леоне, Того
5	100,0 – 500,0 тис. дол.	Азербайджан, Ангола, Вірменія, Данія, Ємен, Йорданія, Республіка Корея, Мексика, Норвегія, ПАР, Сербія, Сирія, Угорщина, Фінляндія, Швеція, Японія
6	50,1 – 100,0 тис. дол.	Болгарія, Велика Британія, Гонконг, Ірландія, Конго, Ліван, Малайзія, М'янма
7	10,1 – 50,0 тис. дол.	Боснія і Герцеговина, Джібуті, Канада, Кіпр, Кошиця Югославська Республіка Македонія (Республіка Македонія), Сомалі, Туркменістан, Хорватія
8	менше 10 тисяч доларів	Австралія, Албанія, Бразилія, Мальта, Палестина, Словенія, Тайвань (Провінція Китаю)

Білорусь – країни, що зберегли свої позиції у порівнянні із 2016 р;
В'єтнам – країни, які піднялися на кілька щабелів у класифікації;
Ісландія – країни, які опустилися на кілька щабелів у класифікації;
Словенія – нові країни у класифікації.

За переважанням того чи іншого експортного продукту можна виокремити наступні групи країн (таблиця 14).

Таблиця 14

Класифікація країн за переважанням експортного продукту

№		
1	Країни із значним (інколи із дуже значним) переважанням одного виду сировини: 1.а. Зернові культури	Ангола, Бангладеш, Греція, Єгипет, Ємен, Ізраїль, Індія, Індонезія, Ірландія, Іспанія, Кіпр, Республіка Корея, Кувейт, Лівія, Мексика, ПАР, Португалія, Саудівська Аравія, Судан, Таїланд, Туніс, Філіппіни, Японія
	1.б. Овочі	Ліван, М'яна, Сирія
	1.в. Насіння та плоди олійних культур	Бельгія, Іран, Пакистан
	1.г. Молоко, молочні продукти, яйця птиці і натуральний мед	Гамбія, Джибуті, Конго, Ліберія, Марокко, Сьєрра-Леоне
	1.д. М'ясо і м'ясопродукти	Азербайджан, Білорусь, В'єтнам, Гонконг, Грузія, Ірак, Йорданія, Казахстан
	1.е. Жири та олії рослинного й тваринного походження	Малайзія
	1.є. Деревина і вироби з неї	Албанія, Болгарія, Данія, Палестина, Хорватія,
2	Країни із переважанням двох видів сировини: 2.а. Зернові культури та насіння і плоди олійних культур	Італія
3	2. Країни із переважанням одного виду готової продукції: 3.а. Меблі	Австрія, Бразилія, Велика Британія, Вірменія, Катар, Норвегія, ОАЕ, Сербія
	3.б. Електричні машини (електротехнічне устаткування)	Польща
	3.в. Одяг і текстиль	Австралія, Естонія, Мальта
	3.г. Цукор і кондитерські вироби з нього	Боснія і Герцеговина, Македонія (Колишня Югославська Республіка Македонія), Сомалі, Того
	3.д. Продукти переробки овочів, плодів	Туркменістан
	3.е. Чорні метали	Тайвань (Провінція Китаю)
	3.е. Засоби наземного транспорту	Фінляндія
	3.ж. Дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння	Швейцарія
4	3. Країни із незначним переважанням одного виду готового продукту чи двох-трьох видів готового продукту або одного-двох видів сировини: 4.а. Друкована продукція і меблі	Канада
	4.б. Продукти переробки овочів, натуральне й штучне хутро	Китай
	4.в. Залишки і відходи харчової промисловості, жири та олії рослинного й тваринного походження, деревина і вироби з неї, папір та картон	Литва
	4.г. Пластмаси, полімерні матеріали вироби з чорних металів, машинобудівна продукція	Молдова
	4.г. Білкові речовини, жири та олії рослинного й тваринного походження, готові вироби із зерна	Латвія
	4.д. Меблі, іграшки, деревина і вироби з неї; насіння і плоди олійних культур	Нідерланди
	4.е. Білкові речовини, пластмаси і полімерні матеріали, продукти переробки овочів, насіння і плоди олійних культур	Німеччина
	4.є. Вироби з чорних металів, меблі, деревина і вироби з неї, пластмаси і полімерні матеріали	Румунія
5	4. Країни без яскраво вираженої переваги одного з видів продукції, наявністю двох, трьох і чотирьох видів продукції	Росія, Словаччина, Словенія, США, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швеція

4.3.8. Товарна спрямованість експорту Тернопільської області

У більшості випадків головною статтею експорту з Тернопільської області є сировина, зокрема зернові культури (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, гречка,), насіння і плоди олійних рослин, м'ясо великої рогатої худоби і птиці та субпродукти з них, молоко і молокопродукти, ділова деревина. Незначна частина експорту – це готова продукція (таблиця 13).

Таблиця 15

Товарна експортна продукція Тернопільської області*

Вид продукції	Роки				Зростання (зменшення), тисяч доларів
	2013		2017		
	кількість	тисяч доларів	кількість	тисяч доларів	
М'ясо великої рогатої худоби (яловичина), т	5333,9	22255,8	10,258	31081,3	+8825,5
М'ясо і субпродукти домашньої птиці, т	-	-	47,66	57,3	+57,3
Молоко і молокопродукти, т	575,0	2088,8	-	-	-
Масло вершкове та інші молочні жири, т	-	-	905,5	3749,9	+3749,9
Пшениця, т	67 897	16027,9	210330,8	31911,1	+15883,2
Жито, т	-	-	129,36	24,8	+24,8
Ячмінь, т	-	-	55316,6	7479,1	+7479,1
Овес, т	-	-	373,1	68,2	+68,2
Кукурудза, т	216264	49837,3	101764,6	14944,9	-34892,4
Гречка, т	125,0	55,0	131,975	74,2	+19,2
Насіння соняшника, т	20,0	14,4	22,0	9,0	-5,4
Консервні м'ясні вироби, кг	133,8	479,9	-	-	-
Соняшникова олія, т			657,74	495,5	+495,5
Цукор, т	4452,5	2132,7	3683,3	1845,2	-287,5
Кондитерські вироби з цукру, т	2,424	6,1	2,02	2,7	-3,4
Хліб і кондитерські вироби, кг	157194,5	356,0	267932,8	533,5	+177,5
Горілка, л (100% спирту)	4596,0	26,3	-	-	-
Антибіотики, кг	1400,0	142,1	685,0	59,1	-83,0
Медикаменти, кг	6732,0	248,2	78404,0	611,8	+363,6
Лісоматеріали необроблені, тис. куб. м	18670,2	2054,2	-	-	-
Лісоматеріали оброблені, тис. куб. м	5361,7	2032,5	12916,8	5000,9	+2968,4
Тканини бавовняні, кв. м	649,8	1,4	-	-	-
Прокат чорних металів, т	9,5	423,7	2090,8	1434,3	+1010,6
Труби з ливарного чавуну і чорних металів, т	1,3358	4,3	1,1767	3,1	-1,2
Автовантажувачі, шт.	2	0,6	1	0,6	±0
Сільськогосподарські машини, кг	110,0	3,2	6700	32,4	+29,2
Трактори, штук	1	117,7	-	-	-
Автобуси, шт.	1	9,6	-	-	-

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

До країн ЄС вивозиться вся готова продукція, виготовлена із давальницької сировини (таблиця 15).

Експорт продукції, виготовленої з давальницької сировини*, млн. дол. США

Країна	Вартість продукції	Країна	Вартість продукції
Велика Британія	612,6	Румунія	184,2
Естонія	2644,	Франція	388,2
Нідерланди	24,2	Чехія	154,7
Німеччина	102,9	Швейцарія	4787,3
Польща	133806,7	Усього	142704,7

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

Найбільшу частку в ній посідають механічне та електротехнічне обладнання – 132884,1 тисяч доларів (93,1%), недорогоцінні метали та вироби з них – 4271,0 тисяч доларів (3,0%), текстильні матеріали та вироби – 4162,1 тисяч доларів (3%).

Найбільшими експортерами готової продукції в Тернопільській області є ТОВ “СЕ Борднетце-Україна” – виробник кабельно-провідникової продукції для концерну “Фольксваген”. Засновником ТОВ “СЕ Борднетце-Україна” є японська компанія “Сумітомо Електрик” (Sumitomo Electric Bordnetze) – провідний світовий виробник кабельної продукції [16; стор. 540].

ТОВ “Укрселко” (Тернопіль) є Торговим домом Товстеньківського та Самолушківського крохмальних заводів; експортує картопляний крохмаль високої якості сорту “Екстра” та вищого сорту.

ТОВ “Торговий дім “Агрі-Трейд” (село Васильківці Гусятинського району) здійснює експортну діяльність сільськогосподарською продукцією.

Дочірнє підприємство “Дінтер Україна Скала” ТОВ “Дінтер Україна” (с/мт Скала-Подільська Борщівського району) експортує продукцію переробної промисловості (фруктові та ягідні соки, концентрати, натуральні рослинні олії для фармацевтичної та парфумерної промисловості).

ТОВ “Збаразький комбінат хлібопродуктів” продає за кордон зернові, зернобобові та олійні культури та корми для тварин.

ПАТ “Агро-Продукт” (село Росохач Чортківського району) експортує продукцію сільського господарства (м’ясо і м’ясопродукти).

Значними експортерами є ТОВ “Агрі Сідс”, ТОВ “Продекспорт”, ПАТ “Тернопільський молокозавод”, ТОВ “Скіфія”, ТОВ “ОСП Корпорація Ватра”, ПП “Режанс Полісаж”, ТОВ “Сегеш-Україна”, ТОВ “Шредер”, ПП “Фабрика меблів “Нова”, ТОВ “Ірена Ко”, ПМП “Горностаї”, приватне агропромислове підприємство “Провесінь”, сільськогосподарське ТОВ “Аграрій”, ТОВ “Галія”, ПП “Захід-Агроінвест”, ТОВ “Шумськ”, “ТОВ “ФГ Науково-виробниче об’єднання “Мрія”, ТОВ “Біо-Лан”, державне підприємство (ДП) “Кременецьке лісове господарство”, ДП “Чортківське лісове господарство”, ТОВ “Кременець Агро”, ТОВ “Українсько-іспанське спільне підприємство “Санза-Топ”, ДП “Бережанське лісомисливське господарство”, ТОВ “Агро Колос”, ТОВ “Видавництво “Школярік”, ТОВ “Компанія “Авангард”, ТОВ “Саюз”, ДП “Тернопільське лісове господарство”, ПП “Експортер”, ТОВ “Виробничо-комерційне підприємство “Ватра”, ДП “Бучацьке лісове господарство”, ПП “Науково-виробниче агропромислове підприємство “Ель Гаучо”, ТОВ “Зборівські лани”, ПАТ “Тернопільський радіозавод “Оріон”, ТОВ “Матвійське”, ТОВ “Ліском”, ТОВ “Заготсервіс”, ТОВ “Інтерфом-Захід”, ТОВ “Агрополіс”, ТОВ “Сім-Сім”, ТОВ “Тернофарм”, ТОВ “Мікроген”, ТОВ “Антарес”, ТОВ

“ТЛК-Т”, ПП “Галіт”, ТОВ “Купава-5”, ПП “Янтос”, ТОВ “Успіх”, ПП “Виробничо-комерційна фірма “Партнер-2011”, ТОВ “Бучачагрохлібпром”, ТОВ “Екор ТЗ”, ТОВ “Ватра-Техносвітло”, ТОВ “Т.Д.К.”, ТОВ “Органік”, ТОВ “Ватра-Укр”, ТОВ “Укрбелзов”, ПП “Вест біо Трейд”, ТОВ “Агрокультура Тернопіль”, ТОВ “Ваврик і Ко” ЛТД, ТОВ “Полімерна група “Терполімергаз”, ПрАТ “Галіція Дистилери”, ПП “Континент”, ТОВ “Торговий Дім “Теркурій”, ТОВ “Колістар”, ТОВ “Полімерна компанія “Терполімергаз”, ТОВ “Бережани Агро”, ПП “Альма-Віта”, фермерське господарство “Агровіта Нова”, ТОВ “Завод газового обладнання “Альфа-Газпромкомплект”, ТОВ “Стандарт”, ПАТ “Техінмаш”, підприємство “Біллірбек Україна” – перо-пухова фабрика, що засноване на власності юридичної особи Австрії компанії “Герд Б”, ТОВ “Науково-виробниче підприємство “Теплобак”, ТОВ “Вінал”, ТОВ “Мрія Чортків”, ПП “Вік-Пол”, ПАТ “Борщівський сирзавод”, ТОВ “Проектно-виробнича фірма “Електросвіт”, ПП “Ролікс-Транс”, ТОВ “Саванді”, ТОВ “Тотус”, ПП “Шанс”, МПП “Арма”, ТОВ “Завадські”, ТОВ “Темп Паркет”, ТОВ “Тероллінг Техно” [8; 9].

4.4. ЕКСПОРТ ПОСЛУГ

За період з 2005 року загальний обсяг експорту послуг зріс понад 12 разів. Загалом у 2014 році підприємствами і закладами Тернопільської області було надано іноземним компаніям послуг на загальну суму 55,888 млн. доларів США, у тому числі: послуг з переробки матеріальних ресурсів 35,899 (або 64,2%), транспортних послуг – 10,723 (або 19,2%), із них 10,454 – автомобільним транспортом (97,5%), послуг, пов’язаних із подорожами (12,4%) послуг у сфері телекомунікації, комп’ютерних та інформаційних послуги – 1,987 (3,6%), ділових послуг – 0,335 (0,6%). Зовнішньоторговельні операції здійснювалися із 100 країнами світу.

Найбільші обсяги експорту послуг надавалися Польщі (38,122 мільйони доларів або 68,2%), Великій Британії (3,432 або 6,1%), США (2,096 або 3,8%), Нігерії (1,760 або 3,1%), Німеччині (1,133 або 2,0%), Швеції (1,072 або 1,9%), Швейцарії (0,881 або 1,6%), Російській Федерації, Естонії, Іракові, Франції та Гані.

У 2016 році експорт послуг склав 79,942 мільйони доларів, що на 83,9% більше, аніж у 2015 р.

Зовнішньоторговельні операції послугами область здійснювала із 103 країнами світу.

На відміну від 2014 р., найбільші обсяги експорту послуг надавалися Швеції (37,169 мільйона доларів), Польщі (27,615 мільйона доларів), Литві (1,922 мільйона доларів), Великій Британії (1,915 мільйона доларів), Нігерії (1,464 мільйона доларів), США (1,197 мільйона доларів), Гані (0,996 мільйона доларів), Німеччині (0,893 мільйона доларів), Естонії (0,801 мільйона доларів).

У 2017 р. експорт послуг впав до 57,8139 мільйонів доларів, що на 27,7% менше за показник у 2016 р. Зовнішньоторговельні операції послугами область здійснювала із 95 країнами світу.

Найбільші обсяги експорту послуг надавалися Польщі, Швеції, Гані, Нігерії, Німеччині, США, Швейцарії.

Таблиця 16

**Динаміка обсягів експорту послуг в Тернопільській області*,
мільйонів доларів США**

Роки											
2005	2006	2007	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
4,40	6,53	8,02	10,06	7,92	8,64	13,85	58,32	55,88	43,74	79,94	57,813
2	0	0	9	2	7	0	0	8	6	2	9

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У 2014 р. питома вага Тернопільської області у загальнодержавному експорті послуг складала 0,5%, в імпорті – 0,1, у 2016 р. – 0,8 і 0,1% відповідно, у 2017 р. – 0,5% і 0,2% (таблиця 17).

Таблиця 17

**Динаміка обсягів експорту послуг в окремих регіонах України*,
мільйонів доларів США**

Регіон	Роки							
	2013		2015		2016		2017	
	обсяг	частка	обсяг	частка	обсяг	частка	обсяг	частка
Україна	14233,2	-	9726,7	-	9868,0	-	10714,4	-
Тернопільська область	58,3	0,48	43,5	0,45	79,9	0,81	57,8	0,5
Івано-Франківська область	68,5	0,48	45,4	0,47	53,9	0,54	54,7	0,5
Львівська область	395,7	2,78	369,7	3,80	393,7	3,99	471,1	4,4
Рівненська область	65,5	0,46	21,9	0,22	28,9	0,29	36,2	0,3
Хмельницька область	40,3	0,28	22,5	0,23	19,8	0,20	26,8	0,3
Чернівецька область	17,0	0,12	20,5	0,21	20,4	0,21	25,0	0,2

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8; 16]

У 2014 р. основу структури зовнішніх послуг складали послуги з переробки матеріальних ресурсів (усього надано послуг на суму 35,9 мільйонів доларів, зокрема послуги з переробки товарів за кордоном з давальницької сировини), транспортні послуги (10,723 мільйони доларів), послуги, пов'язані із подорожами (їх надано на загальну суму 6,942 мільйонів доларів), послуги у сфері телекомунікацій (їх було надано на суму 1,988 мільйонів доларів) та ділові послуги (всього на суму 335,9 тисяч доларів).

У 2016 р. основу структури експорту послуг склали: послуги у сфері телекомунікацій, комп'ютерні та інформаційні послуги, транспортні послуги, послуги з переробки матеріальних ресурсів, ділові послуги та послуги, пов'язані із подорожами.

У 2017 р. переважали послуги з переробки матеріальної сировини, транспортні послуги, послуги, пов'язані із подорожами.

Упродовж року експорт послуг розподілений вкрай нерівномірно. У 2016 році найбільша його частка припадала на I квартал – 28276,7 тисяч доларів (35,4%), менше на II – 27269,1 тисяч доларів (34,1%), на III – 12612,0 тисяч доларів (15,8%), на IV – 11783,8 тисяч доларів (14,7%).

У 2017 р. на перший квартал припадало 19,0% (11,0202 млн. дол.), на другий –

27,4% (15,8171 млн. дол.), третій – 25,6% (14,7934 млн. дол.), четвертий – 28,0% (16,1832 млн. дол.). Серед країн також спостерігається значна нерівномірність у розподілі експорту послуг за кварталами. Так, експорт послуг в Азербайджан на 99% припадає на перший квартал, Бельгію на 34% – на другий, Гану на 51% – на третій, Індію на 57% – на четвертий.

Таблиця 18

Динаміка структури експорту послуг*

Вид послуги	Роки			
	2014		2017	
	тисяч доларів	у % до загального обсягу	тисяч доларів	у % до загал- ьного обся- гу
Послуги з переробки матеріальної сировини	35899,0	64,2	36381,6	62,9
Послуги з ремонту та технічного обслуговування, що не віднесені до інших категорій	-	-	-	-
Транспортні послуги	10723,2	19,2	10773,4	18,6
Послуги, пов'язані із подорожами	6942,3	12,4	7859,6	13,6
Послуги з будівництва	-	-	-	-
Послуги у сфері телекомунікацій, комп'ютерні та інформаційні послуги	1987,8	3,6	2211,2	3,8
Ділові послуги	335,9	0,6	156,1	0,3
Усього	55888,1	100,0	79941,6	100,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2017 р. у Польщі на перший квартал припадало тільки 17%, на другий – 25%, третій – 26%, на четвертий – 32% експорту послуг. Подібний розподіл експорту послуг і в Німеччині. У Великій Британії на перший квартал припадало 20%, на другий – 22%, третій – 17%, на четвертий – 41%. У Конго на перший квартал припадало 40%, на другий – 7%, на третій – 43%, на четвертий – 10%. У США цей розподіл виглядає наступним чином: 27%, 15%, 35 і 23%, у Швейцарії – 29%, 32%, 18%, 21%, у Швеції – 6%, 75%, 9% і 10%.

4.4.1. Експорт послуг з переробки мінеральної сировини

У 2014 р. підприємствами і закладами Тернопільської області було надано послуг даного виду на 35,899 млн. дол., у 2016 р. – 26,261 млн. дол., у 2017 р. – 36,3816 млн. дол.

Таблиця 19

**Динаміка експорту послуг з переробки мінеральної сировини*,
мільйонів доларів США**

Роки									
2013		2014		2015		2016		2017	
усього	в краї- ни ЄС	усього	в краї- ни ЄС	усього	в краї- ни ЄС	усього	в країни ЄС	усього	в країни ЄС
41,629	40,653	35,899	34,962	26,400	26,599	26,261	25,6261	36,3816	35,5419

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У 2014 р. послуги надавалися шістьом країнам: Польщі у обсязі 33,764 млн. дол. (94%), Естонії (894,5 тис. дол.) чи 2,5%), Швейцарії (872,7 тис. дол. чи 2,5%),

Бельгії (202,5 тис. дол. чи 0,6%), Франції (101,5 тис. дол. чи 0,3%) і США (64 тис. дол. чи 0,2%).

У 2016 р. такі послуги надавалися також шістьом країнам: Польщі (24,534 млн. дол. чи 93,4%), Естонії (786,1 тис. дол. чи 3,0%), Швейцарії (634,7 тис. дол. чи 2,4%), Бельгії (161,9 тис. дол. чи 0,6%), Румунії (88,1 тис. дол.), Франції (44,7 тис. дол.) і Великій Британії (11,6 тис. дол.).

У 2017 р. такі послуги надавалися сімом країнам. На Польщу припадало 94,6%, на Швейцарію – 2,3%, Естонію – 2,2%, Бельгію – 0,7%, Францію – 0,1%, решта – на Румунію й Угорщину.

4.4.2. Експорт послуг з ремонту та технічного обслуговування, що не віднесені до інших категорій

У 2014 р. цей вид послуг у експорті послуг був відсутній. У 2016 р. його обсяги становили 209,8 тисяч доларів і відносилися до поточного ремонту та технічного обслуговування транспортних засобів у обсязі 114,8 тисяч доларів (54,7% від обсягу даного виду і 0,1% від усього обсягу експорту послуг) і ремонту апаратури, побутових приладів та інструментів у обсязі 94,9 тисяч доларів (45,3% обсягу даного виду і 0,1% від усього обсягу експорту послуг).

Даний вид послуг надавався громадянам Польщі (96,6 тисяч доларів чи 45,2%), Італії (94,9 тисяч доларів чи 45,2%) і Словаччини (18,2 тисячі доларів чи 9,6%).

У 2017 р. даний вид послуг не надавався.

4.4.3. Експорт транспортних послуг

У 2014 р. їх надано на суму 10,723 млн. дол., у 2016 р. – 6,0068 млн. дол., у 2017 р. – 10,7734 млн. дол.

Таблиця 20

Динаміка експорту транспортних послуг*, мільйонів доларів США

		Роки							
		2014		2015		2016		2017	
усього	в країни ЄС	усього	в країни ЄС	усього	в країни ЄС	усього	в країни ЄС	усього	в країни ЄС
9,652	9,017	10,723	9,260	7,663	7,099	6,007	5,417	10,7734	10,3447

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Транспортні послуги є найбільш диверсифікованими і включають послуги морського транспорту (вантажного морського транспорту, агентування та фрахтування морського флоту), повітряного транспорту, залізничного транспорту (у тому числі послуги пасажирського залізничного транспорту та транспортно-експедиційні послуги), послуги автомобільного транспорту (у тому числі пасажирського, транспортно-експедиційні послуги та послуги, пов'язані із забезпеченням автомобільної транспортної інфраструктури), а також пакетування вантажів, послуги з оформлення документів відповідно до вимог митного контролю.

У 2014 р. серед країн, яким надавався даний вид послуг провідна роль належала Польщі (33,9%), Великій Британії (31,7%), Російській Федерації (7,8%), Німеч-

чині (7,1%), Швеції (6,6%), Казахстану (4%), Нідерландам (3,3%), у значно менших масштабах, сума яких не перевищує 100 тисяч доларів, – Норвегії, Латвії, Данії, Республіці Молдові, Угорщині, Чехії, Канаді, Італії. Усього транспортні послуги надавалися 30 країнам.

Таблиця 22

Динаміка та структура транспортних послуг*

Вид транспортної послуги	2014		2016		2017	
	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі трансп. послуг	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі трансп. послуг	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі трансп. послуг
	Послуги морського транспорту	-	-	2,7	-	-
Послуги залізничного транспорту	268,8	2,5	-	-	-	-
Послуги автомобільного транспорту	10454,5	97,5	6004,1	100,0	10,7734	100
Усього	10723,3	100,0	6006,8	100,0	10,7734	100

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2016 р. транспортні послуги надавалися 26 країнам. Головними споживачами цих послуг були підприємства і заклади Польщі (32%), Великої Британії (22%), Швеції (20%), Німеччини (7%), Російської Федерації (6,9%), Латвії (3,3%), Нідерландів (2,1%), Норвегії (1,7%), Австрії (1,3%), у значно менших розмірах, що не перевищують 50 тисяч доларів, – Литви, Данії, Вірменії, Сінгапуру, Чехії, Канаді, Естонії, Бельгії, Білорусі, у мізерних обсягах – США, Італії, Молдови, Португалії, Швейцарії, Болгарії.

У 2017 р. це були Швеція (52%), Польща (30%), Німеччина (5%), Болгарія (4%), у значно менших розмірах – Греція, Швейцарія, Литва, Велика Британія, Молдова, Нідерланди, Канада, Естонія, Бельгія, у незначних обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, Білорусь, Болгарія, Ю Бразилія, Вірменія, Грузія, Данія, Іспанія, Італія, Словаччина, Угорщина, Франція, Чехія.

4.4.4. Експорт послуг, що пов'язані із подорожами

До послуг, що пов'язані із подорожами (їх у 2014 р. надано на загальну суму 6,942 млн. дол. доларів громадянам 85 країн світу; у 2016 р. – на суму 6,9893 млн. дол. 82 країнам; у 2017 р. – 95 країнам на суму 7,85986 млн. дол.), відносять послуги під час відряджень, ділових переговорів (послуги з проживання харчування, місцеві транспортні послуги), послуги під час ділових подорожей (проживання і харчування під час ділових подорожей), послуги освітніх подорожей (проживання, транспортні, освітні), з оздоровчою метою (послуги лікувальних закладів), туристські послуги (послуги гідів та екскурсіводів, проживання та харчування туристів), послуги під час особистих подорожей.

Провідні позиції у 2014 р. у експорті даного виду послугу посідали Нігерія (25,4%), США (21,3%), Ірак (12,3%), Гана (10,5%), Польща (7,3%), у значно менших об'ємах – Конго і Єгипет (по 2%), Індія (1,8%).

Таблиця 21

**Динаміка структури послуг, пов'язаних із подорожами*,
мільйонів доларів США**

Вид послуги	2014		2016		2017	
	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі послуг	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі послуг	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі послуг
	Послуги під час відряджень, ділових переговорів, у тому числі: пов'язані з проживанням пов'язані із харчуванням місцеві транспортні послуги в період відрядження	18,7	0,3	68,2 66,0 2,0 0,2	1,0 0,97 0,03	-
Послуги під час інших діло- вих подорожей	-	-	1,8	-	-	-
Послуги, пов'язані із освіт- ньою подорожжю, у тому числі: пов'язані із проживанням з освіти	6909,2 307,0 6602,2	99,5 4,4 95,6	6904,5 257,6 6646,9	98,8 3,7 95,1	7788,5 288,9 7499,6	100,0 3,7 96,3
Послуги, пов'язані з подо- рожжю з оздоровчою метою (послуги лікувальних закладів та інші послуги у сфері охо- рони здоров'я)	7,2	0,1	10,2	0,2	-	-
Туристичні послуги	3,4	-	0,3	-	-	-
Послуги під час інших особи- стих подорожей	3,9	0,1	4,3	-	-	-
Усього	6942,3	100,0	6989,3	100,0	7788,5	100,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У 2016 р. найбільший обсяг послуг цього виду припадав на Польщу (15,2% від даного виду послуг), Гану (14,2%), США (10,6%), Ірак (7,5%), Єгипет (5%), Індію (3,2%), Зімбабве (2,2%), Конго (2,1%), Сьєрра-Леоне (2,0%), у менших обсягах – Марокко (1,4%), Замбію (1,3%), Демократичну Республіку Конго (1,1%), Камерун (0,8%), Пакистан (0,8%), Судан (0,6). У мізерних обсягах, що не перевищують 35 тисяч доларів, послуги надавалися Кенії, Ізраїлю, Туреччині, Танзанії, Ємену, Ліберії, Німеччині, Екватору, Екваторіальній Гвінеї, Російській федерації, Великій Британії, Узбекистану, Афганістану, Анголі, Габону, Португалії, ПАР, Швеції.

Таблиця 22

**Динаміка експорту послуг, пов'язаних із подорожами*,
мільйонів доларів США**

Роки									
2013		2014		2015		2016		2017	
усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС
5,539	0,832	6,942	0,564	6,767	0,874	6,989	1,176	7,8596	1,2998

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2017 р. найбільший обсяг даного виду послуг припадав на Нігерію, Польщу і Гану (по 15%), Азербайджан (9%), Єгипет та Індію (по 8%), США (6%), Ірак (3%), Зімбабве, Конго, Марокко і і Сьєрра-Леоне (по 2%), у обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів США – Замбію, Ізраїль, Канаду, Камерун, Ліберію, Молдову, Німеччину, Пакистан, Російську Федерацію, Сирію, Танзанію, Узбекистан, Швецію. У обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, цей вид надавався – Австрії, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Великій Британії, Грузії, Данії, Естонії, Кот-д'Івуару, Румунії, Туреччині, Франції, Чехії, у мізерних обсягах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – Вірменії, Італії, Литві, Нідерландам, Словаччині, Угорщині.

4.4.5. Експорт послуг у сфері комунікацій, комп'ютерні й інформаційні послуги

До послуг у сфері телекомунікацій відносять власне телекомунікаційні послуги, послуги комп'ютерні та інформаційні. У 2013 р. такі послуги надавалися 6 країнам, у 2014 р. і 2015 р. – 8, у 2016 р. – 9, у 2017 р. – 8.

Таблиця 23

Динаміка структури послуг у сфері комунікацій, комп'ютерні й інформаційні послуги

Вид послуги у сфері комунікацій, комп'ютерні й інформаційні послуги	2014		2016		2017	
	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі послуг	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі послуг	Усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі послуг
	Телекомунікаційні послуги	-	-	-	-	-
Комп'ютерні послуги	-	-	2053,1	5,4	2201,2	99,5
Інформаційні послуги	-	-	36059,0	94,6	10,0	0,5
Усього	1987,8	100,0	38112,1	100,0	2211,2	100,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2014 р. найбільше послуг надавалося підприємствам Франції (28,8%), США (27,7%), Швеції (13,1%) і Німеччині (13,0%), Об'єднані Арабські Емірати (5%).

У 2016 р. обсяг експорту послуг у сфері комунікацій, комп'ютерних та інформаційних послуг зріс до 38,112 млн. дол. Найбільше такого виду послуг надавалося жителям Швеції (35,953 млн. дол. чи 94,3%), Франції (578,7 тис. дол. чи 1,5%), Великій Британії (553,3 тис. дол. чи 1,5%), США (452,7 тис. дол. чи 1,2%), Німеччині (429,6 тис. дол. чи 1,2%), Об'єднаним Арабським Еміратам (123,9 тис. дол. чи 0,3%), Швейцарії (9,7 тис. дол.), Китаю (6 тис. дол.), Нідерландам (5 тис. дол.).

Таблиця 24

Динаміка експорту послуг у сфері телекомунікацій, комп'ютерних й інформаційних послуг*, мільйонів доларів США

2013		2014		2015		2016		2017	
усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС	усього	в країні ЄС
1,257	397,7	1,988	1,312	1,950	1,276	38,112	37,520	2,2112	1,5104

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2017 р. обсяг надання такого виду послуг впав на 35,9 млн. дол. і склав лише 5,8% від обсягу 2016 року. Послуги надавалися Німеччині (627,2 тис. дол.), США (550,4 тис. дол.), Франції (415,9 тис. дол.), Швеції (324,1 тис. дол.), Великій Британії (93,5 тис. дол.), Швейцарії (91,7 тис. дол.), Китаю (58,7 тис. дол.), Нідерландам (39,7 тис. дол.).

4.4.6. Експорт ділових послуг

До ділових послуг відносять професійні консалтингові послуги, послуги операційного лізингу, наукові та технічні послуги, послуги у сфері сільського господарства та видобутку сировини, пов'язані з торгівлею та посередництвом. До послуг з будівництва відносять послуги з будівництва за кордоном і всередині країни, до послуг зі страхування – страхування транспорту, послуги у сфері фінансів – фінансове посередництво, послуги з використанням інтелектуальної власності – послуги з ліцензування. Послуги приватним особам культурні та рекреаційні послуги включають аудіовізуальні та пов'язані з ними інші послуги.

Таблиця 25

Динаміка структури послуг у сфері комунікацій, комп'ютерні й інформаційні послуги

Вид ділової послуги	Роки					
	2014		2016		2017	
	усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі даного виду послуг	усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі даного виду послуг	усього, тисяч доларів	% у заг. обсязі даного виду послуг
Професійні та консалтингові послуги	298,7	88,9	435,7	92,8	79,1	-
Послуги операційного лізингу	9,7	2,9	11,4	2,4	-	-
Послуги, пов'язані із торгівлею та посередницькі послуги	-	-	1,5	0,3	-	-
Інші ділові послуги	27,6	8,2	21,3	4,5	-	-
Усього	335,9	100,0	469,9	100,0	156,1	100,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2013 р. даний вид послуг надавався всього на суму 232,6 тис. дол. 13 країнам; у 2014 р. – на суму 335,9 тисяч доларів 8 країнам, у 2015 р. – 24 країнам на суму 689,3 тис. дол.; у 2016 р. – 13 країнам на суму 469,9 тис. дол. у 2017 р. – 25 країнам на суму 156,1 тис. дол.

У 2014 р. лівова частка цих послуг припадає на Польщу (понад 62%), Францію (25), значно менша – на Бельгію (9%) і Словаччину (3%).

У 2016 р. найбільша частка ділових послуг припадала на Болгарію (417,8 тисяч доларів, що складає 88,9% від всього обсягу послуг даного виду), Словаччину (33,9 тисяч доларів чи 7,2%). У незначних обсягах такі послуги надавалися громадянам Румунії (5 тисяч доларів), Казахстану (4,4 тисячі доларів), Польщі (3,6 тисяч доларів), Великої Британії (1,6 тисяч доларів). Усього послуги надавалися громадянам 23 країн.

У 2017 р. на Болгарію припадало 33,3%, Словаччину – 24%, Польщу – 22%, Молдову – 15%, Німеччину – 4%; у мізерних обсягах ділові послуги надавалися Литві, Великій Британії, Італії, Румунії, Угорщині, Франції, Чехії, Грузії.

Таблиця 26

Динаміка експорту ділових послуг*, тисяч доларів США

Роки									
2013		2014		2015		2016		2017	
усього	країни ЄС	усього	країни ЄС	усього	країни ЄС	усього	країни ЄС	усього	країни ЄС
232,6	101,7	335,9	335,7	689,3	668,4	469,9	463,9	156,1	130,8

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

4.4.7. Експорт послуг з будівництва

Це новий вид послуг надавався тільки у 2016 р. Він складав 1,892 мільйони доларів і стосувався Литви.

У 2013 р. на країни Європейського Союзу припадало 87,7% із загального обсягу експорту послуг, у 2014 р. – 90,8%, у 2015 р. – 81,8%. У 2016 р. цей показник склав 90,4%, у 2017 р. – 85,2%

Таблиця 27

Динаміка обсягів експорту послуг до країн Європейського Союзу*, мільйонів доларів США

Роки											
2005	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
4,119	6,475	7,966	5,403	6,607	7,337	9,822	51,152	46,435	35,557	72,305	49,2596

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

Показники структури експорту послуг показано у таблиці 28.

Таблиця 28

Експорт послуг до країн Європейського Союзу*, тисяч доларів США

№	Країна ЄС	Роки				
		2013	2014	2015	2016	2017
1	Австрія	136,7	104,7	75,0	79,0	63,2
2	Бельгія	74,2	237,3	188,7	180,8	286,7
3	Болгарія	5,0	6,8	11,1	423,5	69,1
4	Велика Британія	1474,4	3432,7	2102,0	1915,8	609,8
5	Греція	-	-	-	0,3	...
6	Данія	109,5	57,0	20,5	28,6	5,6
7	Естонія	713,1	901,6	700,2	801,4	753,2
8	Ірландія	-	-	4,5	9,8	...
9	Іспанія	58,4	4,3	34,2	7,4	...
10	Італія	-	-	113,6	99,0	3,7
11	Кіпр	-	10,2	-	-	-
12	Латвія	10,4	63,3	104,5	204,0	...
13	Литва	63,0	32,1	21,1	1922,1	131,8
14	Люксембург	2,5	1,3	-	-	-
15	Нідерланди	306,8	357,7	276,6	132,7	61,8
16	Німеччина	1037,3	1132,9	792,7	893,4	1179,8
17	Польща	45651,0	38122,0	28625,5	27615,0	39186,2
18	Португалія	0,5	7,4	4,5	14,4	...
19	Румунія	4,0	9,3	522,1	96,5	47,1
20	Словаччина	7,7	14,0	16,8	55,9	67,2
21	Словенія	5,7	-	-	0,4	-
22	Угорщина	99,1	44,0	2,7	-	20,2

Продовження таблиці 28

23	Франція	166,6	764,7	524,9	628,0	475,6
24	Хорватія	4,5	4,7	4,6	5,5	-
25	Чехія	7,0	33,2	4,2	22,6	12,6
27	Швеція	1155,2	1072,7	1406,4	37169,3	5948,3
Усього		51152,2	46435,1	35557,0	72305,3	49259,6

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

За обсягами експорту послуг всі країни-імпортери послуг із Тернопільської області можна згрупувати у наступні групи:

Таблиця 29

**Групування країн-імпортерів послуг із Тернопільської області
за обсягом отриманих послуг у 2016 і 2017 році**

№	Обсяг експорту послуг	2016 рік	2017 рік
1	від 5,1 до 39,1862 млн. дол.	Польща, Швеція	Польща, Швеція
2	від 1,1 до 5,0 млн. дол.	Велика Британія, Литва, Нігерія, США,	Гана, Нігерія, Німеччина, США
3	від 500,1 до 1,0 млн. дол.	Гана, Естонія, Ірак, Німеччина, Франція, Швейцарія,	Азербайджан, Велика Британія, Естонія, Єгипет, Індія, Швейцарія
4	від 100,1 до 500,0 тис. дол.	Бельгія, Болгарія, Єгипет, Зімбабве, Індія, Конго, Латвія, Намібія, Нідерланди, Норвегія, ОАЕ, Російська Федерація, Сьєрра-Леоне,	Бельгія, Зімбабве, Ірак, Конго, Литва, Марокко, Російська Федерація, Сьєрра-Леоне, Франція,
5	від 50,1 до 100,0 тис. дол.	Австрія, Замбія, Італія, Демократична Республіка Конго, Марокко, Пакистан, Румунія, Словаччина,	Австрія, Болгарія, Замбія, Ізраїль, Канада, Китай, Молдова, Нідерланди, Пакистан, Словаччина,
6	від 10,1 до 50,0 тис. дол.	Ангола, Афганістан, Білорусь, Вірменія, Габон, Данія, Еквадор, Екваторіальна Гвінея, Ємен, Ізраїль, Камерун, Канада, Кенія, Лівія, ПАР, Португалія, Сирія, Сінгапур, Судан, Танзанія, Туреччина, Узбекистан, Чехія,	Білорусь, Камерун, Лівія, Румунія, Сирія, Танзанія, Туреччина, Угорщина, Узбекистан, Чехія
7	від 5,1 до 10 тис. дол.	Азербайджан, Іран, Ірландія, Іспанія, Китай, Кот-д'Івуар, Лівія, Молдова, Нова Зеландія, Саудівська Аравія, Сомалі, Таджикистан, Хорватія,	Грузія, Данія, Кот-д'Івуар,
8	менше 5 тисяч доларів	Австралія, Ботсвана, Бразилія, В'єтнам, Гамбія, Гвінея, Греція, Грузія, Еритрея, Іран, Йорданія, Казахстан, Катар, Коста-Ріка, Кувейт, Малаві, Малі, Острів Герд і Острови Макдоналд, Руанда, Сербія, Словенія, Туніс, Туркменістан, Уганда, Японія	Бразилія, Вірменія, Італія,

9	Країни, дані для яких не оприлюднюються з метою забезпечення виконання вимог Закону України “Про державну статистику” щодо конфіденційності статистичної інформації	-	Алжир, Ангола, Аргентина, Афганістан, Бангладеш, Ботсвана, В’єтнам, Габон, Гвінея, Греція, Еквадор, Екваторіальна Гвінея, Еритрея, Ємен, Ірландія, Іспанія, Йорданія, Казахстан, Катар, Kenія, Коморські острови, Демократична Республіка Конго, Республіка Корея, Кувейт, Латвія, Ліван, Лівія, Майотта, Малаві, Мексика, Намібія, Нова Зеландія, Норвегія, Палестина, ПАР, Португалія, Руанда, Саудівська Аравія, Сомалі, Судан, Таджикистан, Туніс, Туркменістан, Уганда, Японія
---	---	---	---

У 2014 р. найактивніше здійснювали експортні операції підприємства та заклади міста Тернополя (усього їх було 33). Експортні операції послуг проводили також підприємства Тернопільського (4), Борщівського (2) і Шумського (1) районів. У 2016 р. у Тернополі таких підприємств і закладів було 35, у Тернопільському районі – 7, Борщівському районі – 2, Гусятинському, Зборівському, Лановецькому, Підволочиському, Теревовлянському і Шумському районах та місті Кременці – по 1, всього по області – 51 підприємство чи заклад.

Таблиця 30

Обсяги експорту послуг за районами та містами обласного підпорядкування*, тисяч доларів США

Регіон	Роки							
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Зборівський	15,9	-	-	-	-	-	-	-
Підволочиський	-	137,8	-	226,5	165,8	-	-	-
Теребовлянський	-	-	-	55,2	-	-	-	-
Тернопільський	335,3	250,9	671,4	448,3	39906,6	33809,1	25242,0	24878,2
Чортківський	67,0	-	-	-	-	-	-	-
Шумський	-	-	-	641,1	-	-	-	-
м. Тернопіль	3984,2	7478,3	7611,6	12478,5	16952,6	19668,0	16088,9	51198,1
Всього	4402,4	7921,6	8646,5	13860,1	58319,9	55888,1	43475,6	79941,6

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

Найбільшими підприємствами та закладами, які експортують послуги, в Тернопільській області є ТОВ “Шредер”, ДВНЗ Тернопільський національний медичний університет, ПАТ “Тернопільське автотранспортне підприємство”, ТОВ “Тернопільавтотранс 16100”, ДВНЗ Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, ТОВ “Спільне українсько-шведське підприємство “Діана Інтернаціональ ЛТД”, ТОВ “МВ Стеллар”, ПП “Режанс Полісаж”, ТОВ “Едвантіс Софтвр”, ПП “ВП-Транс”, ТОВ “СЕ Борднетце-Україна”, ТОВ “Сегеш-Україна” [8; 9].

4.5. ІМПОРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ

4.5.1. Імпорт товарів

Кількість підприємств, які закупають товари іноземного виробництва, у 2014 р. складала 258. У 2016 р. таких підприємств стало 306. У 2000 р. їх було 212, у 2003 р. 203 (це найнижчі показники за останні два десятиліття), у 2013 році – 295.

Таблиця 31

Кількість підприємств іноземних країн, із яких здійснювали імпорتنі поставки товарів в Тернопільську область*

Роки						
2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
249	258	288	295	258	264	306

Підприємства і заклади Тернопільської області закупають продукцію із 85 країн світу. У 2013 р. таких країн було 67, у 2014 р. – 68, у 2015 р. – 81, у 2016 р. – 82.

Таблиця 32

Кількість країн-партнерів в імпорті товарів*

Роки												
2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
79	81	76	87	88	84	77	74	67	68	81	82	85

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

До 2016 р. спостерігалася стійка тенденція до зменшення обсягів імпорту товарів в Тернопільську область. До 2013 року вона ж мала тенденцію до стрімкого збільшення. Якщо у 2000 році загальна вартість імпортованих товарів сягала 26,473 млн. доларів США, то у 2014 році цей обсяг зріс до 303,686 млн. доларів (ріст майже в 11,5 разів), у 2015 р. – зменшився до 259,433 мільйона доларів, у 2016 р. склав 274,896 мільйона доларів. Найвищого ж показника імпорту товарів сягнув у 2013 році – 349,698 млн. доларів США. У 2014 році цей показник став меншим на 13,2%.

У 2017 р. імпорту товарів у порівнянні із 2016 р. зріс на 27,9%.

Таблиця 33

Обсяги імпорту*, млн. дол. США

Показник	Роки											
	2005	2006	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Увесь імпорту	97,5	120,8	171,8	183,2	215,9	332,6	349,9	362,3	312,1	269,8	280,7	360,4
Імпорту товарів	95,9	118,4	168,6	179,2	209,8	324,1	337,0	349,7	303,7	259,4	274,9	351,7
Частка, %	98,4	98,0	98,1	97,8	97,2	97,4	96,3	96,5	97,3	96,1	97,9	97,6

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

Із загального обсягу імпорту на країни ЄС у різні роки припадало від 61 до майже 86% вартості імпортованих товарів. За останні роки вона тенденцію до зниження: у 2013 р. вона складала 86,3%, у 2014 р. – 85,2%, у 2015 р. – 80,8%, у 2016 р. – 81,4).

Таблиця 34

Обсяги імпорту із країн Європейського Союзу*, млн. дол. США

Показник	Роки											
	2005	2006	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Увесь імпорт	77,1	98,6	143,3	157,5	181,5	273,0	258,4	312,7	266,1	218,0	228,5	296,8
Частка, %	79,0	81,6	83,4	86,0	84,1	82,1	73,8	86,3	85,2	80,8	81,4	82,4
Імпорт товарів	75,5	96,5	140,5	154,2	176,0	265,4	247,0	301,8	258,7	210,2	223,0	288,6
Імпорт послуг	1,6	2,1	2,8	3,3	5,5	7,6	11,4	10,9	7,4	7,8	5,5	8,2

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

На давальницьку сировину упродовж останніх років в імпорті припадало: 40,8% – у 2013 р., 49,1% – у 2014 р., 45,6% – у 2015 р., 42,0% – у 2016 р.

Упродовж року імпорт товарів розподіляється нерівномірно. У 2014 р. найбільші його обсяги припадали на перший та третій квартали, менші – на другий, ще менші – на четвертий. У 2016 р. на перший квартал припадає 20,4%, на другий – 24,0%, на третій – 28,6%, на четвертий – 27,0%.

Найбільше імпортованих товарів в Тернопільську область завозиться автомобільним транспортом.

Таблиця 35

Розподіл імпорту за видами транспортних засобів*, мільйонів доларів США

№	Вид транспорту	Роки		
		2014	2016	2017
1	Морськими суднами	8,1847	16,8207	19,9268
2	Залізничними вагонами	30,9895	17,302,3	30,4412
3	Повітряними суднами	1,7636	2,4664	2,9267
4	Вантажними автомобілями	247,0176	223,0292	261,6197
5	Поштовими відправленнями	0,0388	0,0052	14,2
6	Експрес-відправленнями	5,226	7,0312	7,2927
7	Транспортний засіб, що переміщується своїм ходом	7,1371	2,8560	3,97
8	Переміщення товарів у ручній поклажі	0,0778	0,0018	-
9	Інші	-	5,3834	
Усього		303,6863	274,8963	351,6952

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8; 16]

Основними товарами, які закупляли підприємства Тернопільської області у 2014 р. були машини, механізми та електротехнічне обладнання – на суму 148,59 млн. доларів США або 48,9% всієї вартості імпорту (такі вироби надходять із багатьох країн світу), полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них (40,01 млн. доларів США або 13,2%, а основними поставниками продукції є Бельгія, Білорусь),

мінеральні продукти (23,65 млн. доларів або 7,8%), хімічні матеріали та інші вироби хімічної промисловості (21,57 або 7,1%). Значно менших обсягів є ввезення недорогочінних металів та виробів з них (4,3%), транспортних засобів (3,2%), текстильних матеріалів та текстильних виробів (3,1%), дорогоцінного каміння (2,3%), продуктів рослинного походження (2,3%), готових харчових продуктів (1,8%), волокнистих целюлозних матеріалів (1,8%), приладів та оптичних апаратів, фотографічних виробів (1,0%) [8].

У 2016 р. на територію Тернопільської області найбільше ввозилося машин, механізмів та електротехнічного обладнання на суму 138,375 мільйонів доларів (50,3%, що на 1,4% більше, ніж у 2014 р.), полімерних матеріалів і пластмас на суму 37,387 мільйонів доларів (13,6%), мінеральних продуктів, головним чином енергетичних матеріалів, нафти та продуктів її перегонки на суму 15,996 мільйонів доларів (5,8%), продуктів тваринного походження, головним чином риби і рибопродуктів на суму 15,015 (5,5%), продукції хімічної і пов'язаних з нею галузей промисловості на суму 14,877 (5,4%), недорогочінних металів та виробів з них на суму 10,478 мільйона доларів (3,8%), а також текстильних матеріалів і виробів на суму 8,159 мільйона доларів (3,0%), продуктів рослинного походження на суму 4,392 мільйона доларів (1,6%), дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння на суму 4,077 мільйона доларів (1,5%), оптичних і фотографічних приладів на суму 3,734 мільйона доларів (1,4%), маси з деревини або інших целюлозних матеріалів на суму 2,732 мільйони доларів (1,0%), готових харчових продуктів на суму 1,225 мільйона доларів (0,4%). У дуже незначних обсягах завозяться вироби з каменю, гіпсу, цементу, шкури й вичинена шкіра, взуття, головні убори, парасольки.

У 2017 р. на машини, обладнання та механізми припадало 45,8% імпорту, на полімерні матеріали, пластмаси і вироби з них – 12,3%, засоби наземного транспорту – 8,8%, паливо, нафту і продукти її перегонки – 7,6%, продукцію галузей хімічної промисловості – 5,7%, недорогочінні метали і вироби з них – 4,3%, рибу і рибоподібні – 4,2%, текстильні вироби – 3,2%.

У 2014 р. найбільшими постачальниками товарів в Тернопільську область були **Польща** (170,94 млн. дол. або 56,3% від всього обсягу імпорту), **Німеччина** (33,1 або 10,9%), **Румунія** (9,99 або 3,3%), **Білорусь** (9,76 або 3,2%), **Китай** (8,33 або 3,0), Швейцарія (7,94), Нідерланди (7,86), Франція (6,49), Італія (6,34), Чехія (5,91), Російська Федерація (4,65), Угорщина (4,31), США (3,07), Австрія (2,39), Бельгія (2,24), ОАЕ (1,82), Словаччина (1,75), Велика Британія (1,73), Пакистан (1,61), Швеція (1,29), Туреччина (0,95), Данія (0,91), Норвегія (0,88), Мексика (0,81), Індія (0,68), ПАР (0,64), Саудівська Аравія (0,64), Молдова (0,41), Японія (0,39), Республіка Корея (0,32), Литва (0,16 млн. дол.).

У 2016 р. найбільшим імпортером в Тернопільську область залишалися **Польща** (130,137 млн. дол. чи 47,3% від усього імпорту) і **Німеччина** (29,7324 млн. дол. чи 10,8%). На третє місце вийшла **Литва**, обсяг імпорту з якої сягнув 13,2635 млн. дол. чи 5,0%. Значним партнером-імпортером був **Китай** (12,5512 млн. дол. чи 4,6%). Далі йшли **Угорщина** (9,2171 млн. дол.), Італія (8,1169), Франція (6,0959), Швейцарія (5,8406 млн. дол.), Словаччина (5,6668 млн. дол.), Нідерланди (5,4729), США (4,9442), Ісландія (3,7703), Чехія (3,3835), Росія (3,102), Велика Британія (2,7369), Бельгія (2,4713), Норвегія (2,2916), Туреччина (2,0662), Саудівська Аравія (1,9333), Канада (1,8116), Аргентина (1,7063), Фінляндія

(1,1633), Сербія (1,0927), Австрія (1,0523 млн. дол.). У обсягах, що не перевищують одного мільйона доларів, завозилися товари із Індії, Іспанії, Пакистану, Молдови, Нової Зеландії, ОАЕ, Данії, Тайваню (Китайської Провінції), Словенії.

Таблиця 36

Динаміка імпорту основних груп товарів*, мільйонів доларів США

Назва групи товарів	Роки					
	2013		2015		2017	
	обсяг, млн. дол.	%	обсяг, млн. дол.	%	обсяг, млн. дол.	%
Живі тварини, продукти тваринного походження	0,813	0,2	5,9088	2,3	15,308	4,4
Продукти рослинного походження	6,029	1,7	4,3152	1,7	3,4416	1,0
Жири та олії рослинного і тваринного походження	0,165	0,04	0,2276	0,1	-	-
Готові харчові продукти	9,449	2,7	7,4681	2,9	1,3199	0,4
Мінеральні продукти	0,778	0,2	27,7685	10,7	27,1795	7,7
Продукція хімічної та пов'язаної з нею галузей промисловості	29,848	8,6	21,6626	8,3	20,0997	5,7
Полімерні матеріали і пластмаси	41,723	11,9	31,9638	12,3	43,3725	12,3
Шкури оброблені, вичинена шкіра	0,194	0,06	0,0826	0,0	0,0961	0,0
Деревина і вироби з неї	1,206	0,3	0,1634	0,1	0,4383	0,1
Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	6,452	1,8	2,5309	1,0	2,9828	0,8
Текстильні матеріали і вироби	9,031	2,6	8,1453	3,1	11,1903	3,2
Взуття, головні убори, парасольки	0,088	0,03	0,0219	0,0	0,0115	0,0
Вироби з каменю, гіпсу і цементу	1,712	0,5	0,6452	0,2	1,5954	0,5
Перли природні або культивовані, дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння	4,142	1,2	-	-	5,6299	1,6
Недорогоцінні метали і вироби з них	15,745	4,5	2,1535	0,8	15,0031	4,3
Машини, механізми та електротехнічне устаткування	167,250	47,9	125,9103	48,5	161,1554	45,8
Засоби наземного транспорту	43,652	12,5	3,7433	1,4	30,8935	8,8
Оптичні й фотографічні прилади й апарати	4,456	1,3	3,235	1,2	5,0576	1,4
Різні промислові товари	3,739	1,1	2,6758	1,0	5,6643	1,6
Твори мистецтва	-	-	0,0005	0,0	-	-
Товари, придбані в портах	3,129	0,9	1,4533	0,6	1,2457	0,4
Інші товари	0,097	0,01	0,0435	0,0	0,0102	0,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8; 16]

У 2017 р. першість у обсягах імпорту товарів утримувала **Польща** (162,6 млн. дол. або 46,2% від всього обсягу). Далі йшли **Німеччина** (44,3 чи 12,6%), **Литва** (24,7 чи 7,0%), **Китай** (17,8 чи 5,1%), **Італія** (10,7 чи 3,0%), Франція (2,5%), Швейцарія (2,1%), Нідерланди, США і Угорщина (по 1,7%), Чехія (1,6%), Ісландія (1,4), Росія (1,1%).

На відміну від 2014 року, у 2016 році Тернопільська область не завозила товарів із Домініканської Республіки, Колишньої Югославської Республіки Македонії, Малаві і Уганди. Натомість новими партнерами в імпорті стали Азербайджан, Гва-

темала, Еквадор, Ефіопія, Іран, Камерун, Кенія, Мальта, Нова Зеландія, Словенія, Уругвай, Фарерські острови, Шрі-Ланка.

У 2017 р. в Тернопільську область не завозилися товари із Австралії, Бангладеш, Ірану, Киргизстану, Коста-Ріки, Малаві, Перу, Македонії, Сан-Марино.

Новими партнерами в імпорті стали Домініканська Республіка, Камбоджа, Кіпр, Сінгапур, Фолклендські острови.

Структуру товарних поставок в Тернопільську область у 2017 році показує таблиця 37.

Таблиця 37

Структура імпортованих поставок в Тернопільську область

№	Група товарів, що постачаються в Тернопільську область	Країна-поставник
Живі тварини, продукти тваринного походження		
I	1. Живі тварини	Данія, Польща, Словаччина, Франція
	2. М'ясо і м'ясопродукти	Білорусь
	3. Риба і морепродукти	Аргентина, Велика Британія, В'єтнам, Данія, Естонія, Індонезія, Ісландія, Іспанія, Канада, Китай, Республіка Корея, Латвія, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, США, Фолклендські острови, Чилі
	4. Молоко, молокопродукти, яйця птиці, мед	Туреччина
	5. Інші продукти тваринного походження	-
Продукти рослинного походження		
II	6. Живі дерева та інші рослини	Еквадор, Кенія, Колумбія, Нідерланди, Польща
	7. Овочі	Німеччина, Чехія
	8. Їстівні плоди та горіхи	Греція, Іспанія, Італія, Польща
	9. Кава, чай	Бразилія, В'єтнам, Гвінея, Ефіопія, Камерун
	10. Зернові культури	Німеччина, Польща, Словаччина, Франція, Чехія
	11. Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	Білорусь
	12. Насіння і плоди олійних культур	Албанія, Канада, Китай, Німеччина, Польща, Чехія
	13. Шелак природний	-
	14. Рослинні матеріали для виготовлення	-
III	15. Жири та олії тваринного і рослинного походження	-
Готові харчові продукти		
IV	16. Продукти з м'яса, риби	Естонія, Латвія, США, Чилі
	17. Цукор і кондитерські вироби з нього	-
	18. Какао і продукти з нього	ОАЕ
	19. Готові продукти із зерна	-
	20. Продукти переробки овочів	Іспанія, Китай, Нідерланди, Франція
	21. Різні харчові продукти	Італія
	22. Алкогольні й безалкогольні напої та оцет	Грузія
	23. Залишки та відходи харчової промисловості	Китай

V	Мінеральні продукти	
	25. Сіль, сірка; землі та каміння	Білорусь, Німеччина, Польща,
	27. Палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки	Білорусь, Литва, Німеччина, Польща, Росія
VI	Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	
	28. Продукти неорганічної хімії	Індія, Німеччина, Польща, Чилі
	29. Органічні хімічні сполуки	Індія, Китай, Нідерланди, Німеччина, Польща, Угорщина
	30. Фармацевтична продукція	Німеччина, Польща
	31. Добрива	Білорусь, Велика Британія, Литва, Нідерланди, Німеччина, Нова Зеландія, Норвегія, Польща, Росія, Сербія, Фінляндія
	32. Екстракти дубильні	Бельгія, Іспанія, Італія, Німеччина, Польща
	33. Ефірні олії	Велика Британія, Італія, Німеччина, Польща
	34. Мило, поверхнево-активні органічні речовини	Велика Британія, Італія, Німеччина, Польща, Туреччина, Швейцарія
	35. Білкові речовини	Китай, Польща
	36. Порох і вибухові речовини	Китай, Польща
37. Фотографічні або кінематографічні товари	США	
38. Різноманітна хімічна продукція	Італія, Китай, Молдова, Німеччина, Польща, Словенія, США	
VII	Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	
	39. Пластмаси, полімерні матеріали	Австрія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Данія, Італія, Китай, Литва, Нідерланди, Німеччина, Польща, Росія, Саудівська Аравія, Словаччина, США, Тайвань, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Чехія, Швейцарія, Швеція, Японія
	40. Каучук, гума	Іспанія, Італія, Китай, Малайзія, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Словенія, США, Таїланд, Туреччина, Франція
VIII	Шкури необроблені, шкіра вичинена	
	41. Шкури	-
	42. Вироби із шкіри	Китай
	43. Натуральне й штучне хутро	-
IX	Деревина і вироби з неї	
	44. Деревина і вироби з неї	Італія, Китай, Польща, Словаччина
	46. Вироби з соломи	-
X	Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	
	48. Папір і картон	Велика Британія, Естонія, Італія, Китай, Молдова, Нідерланди, Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, США, Угорщина, Чехія, Швеція
	49. Друкована продукція	-

Текстильні матеріали та текстильні вироби		
XI	51. Вовна	Бельгія, Франція
	52. Бавовна	Бельгія, Італія, Китай, Нідерланди, Німеччина, Пакистан, Таджикистан, Туреччина, Швейцарія
	53. Інші текстильні волокна	-
	54. Нитки синтетичні або штучні	Бельгія, Індія, Китай, Туреччина, Чехія
	55. Синтетичні або штучні штапельні волокна	Італія, Китай, Німеччина, Пакистан, Польща, Румунія, Тайвань, Туреччина, Франція
	56. Вата	Китай, Латвія, Польща
	57. Килими	Камбоджа, Китай, Туреччина
	58. Спеціальні тканини	Китай, Німеччина, Польща, Тайвань, Туреччина, Чехія, Швеція
	59. Текстильні матеріали	Китай, Нідерланди, Польща, Румунія, США, Швеція
	60. Трикотажні полотна	Польща, Туреччина
	61. Одяг та додаткові речі до одягу, трикотажні	-
	62. Одяг та додаткові речі до одягу, текстильні	Італія, Польща
	63. Інші готові текстильні вироби	Китай, Литва, Нідерланди, Польща, Туреччина
Вироби з каменю, гіпсу, цементу		
XIII	68. Вироби з каменю, гіпсу, цементу	Білорусь, Греція, Іспанія, Італія, Польща
	69. Керамічні вироби	Китай, Польща
	70. Скло і вироби зі скла	Китай, Німеччина, Польща, Росія, Франція
XIV	71. Перли природні або культивовані, дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння	Швейцарія
Недорогоцінні метали та вироби з них		
XV	72. Чорні метали	Індія, Італія, Китай, Молдова, Німеччина, Польща, Фінляндія
	73. Вироби з чорних металів	Білорусь, Велика Британія, Данія, Індія, Іспанія, Італія, Китай, Нідерланди, Німеччина, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, США, Тайвань, Таїланд, Туреччина, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія
	74. Мідь і вироби з неї	Китай, Німеччина
	76. Алюміній і вироби з нього	Італія, Китай, Німеччина, Польща, Словаччина, Туреччина
	81. Інші недорогоцінні метали	Італія
	82. Інструменти, ножові вироби	Німеччина, Польща, США, Швейцарія, Японія
	83. Інші вироби з недорогоцінних металів	Китай, Німеччина, Тайвань, Туреччина, Швейцарія

Машини, обладнання та механізми; електротехнічне обладнання		
XVI	84. Реактори ядерні, котли, машини	Австрія, Аргентина, Болгарія, Велика Британія, Данія, Єгипет, Індія, Ірландія, Іспанія, Італія, Канада, Китай, Кіпр, Литва, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Росія, Сан-Марино, Словаччина, США, Тайвань, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція, Японія
	85. Електричні машини	Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Гонконг, Індонезія, Іспанія, Італія, Китай, Республіка Корея, Лесото, Мексика, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Сербія, Сінгапур, Словаччина, США, Тайвань, Туреччина, Угорщина, Філіппіни, Франція, Чехія, Швейцарія, Шрі-Ланка
Засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби		
XVII	86. залізничні локомотиви	Китай, Польща
	87. Засоби наземного транспорту, крім залізничного	Австралія, Велика Британія, Бразилія, Данія, Індія, Іспанія, Італія, Канада, КНДР, Республіка Корея, Мексика, Нідерланди, Німеччина, ПАР, Польща, Румунія, Словаччина, США, Тайвань, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція
	88. Літальні апарати	Польща, Японія
Прилади і апарати оптичні, фотографічні		
XVIII	90. Прилади та апарати оптичні, фотографічні	Бразилія, Велика Британія, Індія, Іспанія, Італія, Канада, Китай, Республіка Корея, Німеччина, Польща, Словаччина, США, Туніс, Туреччина, Франція, Чехія, Швейцарія, Японія
	91. Годинники	Швейцарія
Різні промислові товари		
XX	94. Меблі	Білорусь, Індія, Іспанія, Італія, Китай, Республіка Корея, Німеччина, Польща, Португалія, Росія, Румунія, Словаччина, Угорщина, Філіппіни, Франція, Швеція,
	95. Іграшки	Китай, Швейцарія
	96. Різні готові вироби	Італія, Китай, Німеччина, Польща, Португалія, Туреччина
	Товари, придбані в портах	Австрія, Німеччина

Помітно збільшилося надходження в Тернопільську область палива і нафтопродуктів, продуктів переробки овочів, продукції борошномельно-круп'яної промисловості, музичних інструментів, тютюнових виробів і замінників тютюну, овочів, пороху і вибухових речовин, живих тварин, їстівних плодів та горіхів, різних готових виробів.

Серед країн, які імпортували в Тернопільську область товари, вироблені із давальницької сировини, у 2014 році слід виділити Польщу (169,49 млн. доларів або 95,4%), Швейцарію (3,45 млн. доларів США або 1,9%), Естонію (3,07 млн. доларів або 1,7%), Бельгію (0,95 млн. доларів або 0,5%) та Францію (0,63 або 0,4%). У 2016 р. із Польщі імпортувалося такої сировини на суму 107,989 мільйонів доларів (це складало 93,5%), Швейцарії на суму 4,254 мільйона доларів (3,7%), Бельгії на суму 598,8 тисяч доларів (0,5%), Пакистану на суму 508,8 тисяч доларів (0,4%), Італії на суму 456,4 тисяч доларів (0,4%). Менші поставки давальницької сировини із Франції, Молдови, Німеччини, Туреччини, Китаю, Нідерландів.

У загальному обсязі імпорту товарів збільшилася частка електричних машин, пластмас, полімерних матеріалів, чорних металів, перлів природних або культивованих, дорогоцінного або напівдорогоцінного каміння, текстильних матеріалів, насіння і плодів олійних рослин, живих тварин, мінерального палива, нафти та продуктів її перегонки. Спостерігалось збільшення імпорту окремих товарів: мінерального палива, нафти та продуктів її перегонки, телевізійних приймачів, шин для вантажних автомобілів, тютюнової сировини, тканин з вовняної пряжі або волосся тварин, машин сільськогосподарських, машин садових для обробки ґрунту, прокату чорних металів, тканин бавовняних, азотних добрив.

Зменшилася частка механічних машин, засобів наземного транспорту, крім залізничного, ефірних олій, виробів з чорних металів, добрив, алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту, приладів та апаратів оптичних й фотографічних, різних харчових продуктів [8; 9; 16].

Серед областей Західного регіону та сусідів Тернопільська область випереджає лише Чернівецьку та Рівненську області.

Таблиця 38

Обсяги імпорту в деяких регіонах України*, тисяч доларів США

Регіон	Роки					
	2014		2016		2017	
	обсяг, млн. доларів США	питома вага, %	обсяг, млн. доларів США	питома вага, %	обсяг, млн. доларів США	питома вага, %
Україна	54429716,9	-	39249797,2	-	49607,1739	-
Тернопільська область	303686,3	0,6	274896,3	0,7	351,6952	0,7
Івано-Франківська область	481926,9	0,9	405969,7	1,0	637,2044	1,3
Львівська область	2472001,5	4,5	1699411,8	4,3	2180,3882	4,4
Рівненська область	283053,7	0,5	254974,3	0,6	341,2453	0,7
Хмельницька область	346950,3	0,6	331906,5	0,8	414,2643	0,8
Чернівецька область	111517,9	0,2	95758,4	0,2	113,1968	0,2

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8; 16]

4.5.2. Географічні особливості імпорту товарів

4.5.2.1. Країни – сусіди першого порядку

Найбільшим імпортером в Тернопільську область є **Польща**. Обсяг ввезених із неї товарів сягав у 2013 р. 162,5805 млн. дол., у 2015 р. – 139,8292 млн. дол., у 2016 р. – 130,1374 млн. дол., у 2017 р. – 162,6039 млн. дол.

У структурі імпортованих товарів переважають електричні машини (68%), пластмаси і полімерні матеріали (12%), машини (6%), текстильні матеріали і вироби (2,2%), мило й поверхнево-активні речовини (1,5%), гума і каучук (1,4%), вироби з чорних металів (0,9%), вата (0,9%), засоби наземного транспорту (0,8%), різноманітна хімічна продукція (0,5%). У невеликих обсягах завозиться добрива, фармацевтична продукція, продукти неорганічної хімії, живі дерева та інші рослини, органічні хімічні сполуки, папір і картон, скло і вироби з нього, чорні метали, інструменти, оптичні й фотографічні прилади і апарати, керамічні вироби.

Таблиця 39

Обсяги та структура імпорту польських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	170,9396	130,1374	162,6039
Електричні машини	112,3573	89,1137	105,2933
Пластмаси та полімерні матеріали	22,4890	15,6965	27,1955
Котли, машини	4,7418	7,9044	9,9807
Текстильні матеріали	3,6211	2,8852	3,4246
Каучук, гума	1,7791	1,7662	2,2481
Добрива	0,5685	0,5860	2,2325
Мило, поверхнево-активні органічні речовини	0,9913	1,9268	1,7702
Вироби з чорних металів	0,7844	1,1928	1,6101
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,4872	0,9926	1,4977
Вата	0,6617	1,1054	1,1037
Прилади та апарати фотографічні й оптичні	0,4672	0,4598	1,0033

Обсяг імпорту із **Угорщини** сягав у 2013 р. 8,6081 млн. дол., у 2015 р. – 7,0941 млн. дол., у 2016 р. – 9,2171 млн. дол., у 2017 р. – 5,8083 млн. дол.

Таблиця 40

Обсяги та структура імпорту угорських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	4,3098	9,2171	5,8083
Органічні хімічні сполуки	2,6530	1,8847	2,6661
Котли і машини	1,0897	1,9274	1,6800
Пластмаси й полімерні матеріали	0,0055	4,8105	1,0716
Меблі	0,1592	0,1333	0,1729
Папір та картон	0,0366	0,0191	0,0646
Електричні машини	0,0676	0,2193	0,0630
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,0309	0,0985	0,0397
Вироби з чорних металів	0,0890	0,0204	0,0354

Основна маса імпорту припадає на органічні хімічні сполуки (46%), машинобудівну продукцію (30%), пластмаси і полімерні матеріали (18%), у значно менших обсягах – меблі, папір і картон, засоби наземного транспорту, живі тварини, палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки каучук і гуму, алюміній та вироби з нього, інструменти та ножові вироби.

Словаччина імпортує в Тернопільську область товарів на 3,4243 млн. дол.

Таблиця 41

Обсяги та структура імпорту словацьких товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	1,7565	5,6668	3,4243
Пластмаси й полімерні матеріали	0,0872	2,9192	0,8323
Фотографічні й оптичні прилади й апарати	0,0171	0,6876	0,6779
Котли, машини	0,9094	0,7891	0,6099
Папір і картон	0,0212	0,5213	0,6097
Живі тварини	0,4883	0,3294	0,2502
Вироби з чорних металів	0,0054	0,3094	0,1888

Ввозяться пластмаси і полімерні (24%), фотографічні й оптичні прилади й апарати (20%), машини та механічні пристрої (18%), папір і картон (18), живі тварини (7%), вироби з чорних металів (6%), у значно менших обсягах – алюміній і вироби з нього, деревина і вироби з неї, засоби наземного транспорту, зернові культури, меблі, у незначних обсягах – каучук і гума, текстильні матеріали, мідь і вироби з неї, інструменти та ножові вироби, вироби з недорогоцінних металів.

Росія завозить до України товарів на суму 3,9463 млн. дол. Це: пластмаси і полімерні матеріали (33%), паливо, нафта та продукти її перегонки (23%), вироби із чорних металів (16%), меблі (5%), продукція машинобудування (5%), добрива. У дуже малих обсягах завозяться фотографічні й оптичні прилади та апарати.

Таблиця 42

Обсяги та структура імпорту російських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	4,6509	3,1020	3,9463
Пластмаси та полімерні матеріали	1,6107	0,7947	1,3162
Палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки	0,3497	0,2623	0,9154
Вироби з чорних металів	0,5570	0,4638	0,6145
Меблі	0,4360	0,1723	0,2156
Котли, машини	0,0401	0,2565	0,1868
Добрива	-	0,2717	0,0458
Скло й вироби з скла	0,0161	0,0147	0,0112

Із Білорусі завозяться товари на суму 3,9306 млн. дол. головним чином паливо, нафта і продукти її перегонки (38%), добрива (27%), а також вироби з каменю, гіпсу і цементу, мінеральні речовини (сіль, сірка), пластмаси і полімерні матеріали, вироби з чорних металів, меблі; продукція машинобудування, м'ясо і м'ясопродукти; у значно менших обсягах – продукція борошномельно-круп'яної промисло-

Таблиця 43

Обсяги та структура імпорту білоруських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	9,7609	2,9925	3,9306
Палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки	9,3062	2,2901	1,4750
Добрива	-	-	1,0509
Вироби з каменю, гіпсу, цементу	-	0,1206	0,3896
Сіль, сірка, землі та каміння	-	0,0457	0,3049
Пластмаси, полімерні матеріали	0,0708	0,0496	0,1912
Вироби з чорних металів	0,2129	0,1385	0,1855
Меблі	0,0137	0,0339	0,1208
М'ясо та м'ясопродукти	-	-	0,0672

вості, деревина і вироби з неї, папір і картон, вата, скло і вироби з нього, іграшки.

Із **Молдови** у 2017 р. завезено товарів на суму 980,1 тисяч доларів за чотирима категоріями: чорні метали, папір і картон, різноманітна хімічна продукція, фармацевтичні вироби. Спостерігається значне скорочення асортименту ввезених із Республіки Молдови товарів, припинення ввезення насіння та плодів олійних культур, цукру і кондитерських виробів із нього, продукції машинобудування, вин, пластмас і полімерних матеріалів, продуктів переробки овочів.

Таблиця 44

Обсяги та структура імпорту молдовських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,4187	0,5660	0,9801
Чорні метали	0,0403	-	0,9496
Папір і картон	-	-	0,0178
Різнманітна хімічна продукція	-	0,0066	0,0117
Фармацевтична продукція	-	0,0010	0,0011

Із **Румунії** в Тернопільську область у 2017 р. постачалися товари на суму 0,5441 млн. дол., що у 18 разів менше, аніж у 2014 році.

Таблиця 45

Обсяги та структура імпорту румунських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	9,9892	0,3407	0,5441
Вироби з чорних металів	7,2948	0,1636	0,2026
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	-	0,0089	0,1022
Папір і картон	0,1931	0,0002	0,0827
Синтетичні або штучні штапельні волокна	0,0057	0,0814	0,0587
Меблі	-	-	0,0340
Котли і машини	0,0004	-	0,0136
Вата	-	0,0149	0,0096
Електричні машини	-	0,0270	0,0094

У 2017 р. завозилися вироби з чорних металів (37%), засоби наземного транспорту (19%), папір і картон (15%), синтетичні або штучні волокна (11%), меблі, котли і машини, вата, електричні машини, у значно менших обсягах – пластмаси і полімерні матеріали, каучук і гума, нитки синтетичні або штучні, вата, спеціальні тканини, одяг, текстильні матеріали, ножові вироби та інструменти.

4.5.2.2. Сусіди другого порядку

Із Німеччини у 2017 р. завозилася продукція на суму 43,3439 млн. дол.

Таблиця 47

Обсяги та структура імпорту німецьких товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	33,1007	29,7324	43,3439
Котли, машини	8,2616	17,2331	19,4970
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	4,8753	2,9424	15,6872
Органічні хімічні сполуки	1,0621	0,5651	1,5595
Прилади і апарати	1,2033	1,4797	1,3158
Пластмаси й полімерні матеріали	0,6118	1,2881	1,0946
Вироби з чорних металів	0,3402	0,6263	0,7000
Добрива	0,0349	0,3098	0,4260
Інструменти, ножові вироби	0,2887	0,3521	0,3060
Каучук, гума	0,0716	0,3941	0,2494
Меблі	0,1088	0,0196	0,2377
Продукти неорганічної хімії	0,1389	0,1014	0,1656
Алюміній і вироби з нього	0,0064	0,0687	0,1551
Різноманітна хімічна продукція	0,2573	0,1246	0,1334
Скло і вироби з нього	0,1619	0,0786	0,1323
Синтетичні або штучні штапельні волокна	0,1132	0,1087	0,1167
Папір і картон	0,1097	0,2214	0,1060

Переважає продукція машинобудування, засоби наземного транспорту, електричні машини, оптичні й фотографічні прилади і апарати, пластмаси і полімерні матеріали, вироби з чорних металів, органічні хімічні сполуки, каучук і гума, добрива, папір і картон, а також у незначних обсягах продукти неорганічної хімії, скло і вироби з нього, бавовну, алюміній і вироби з нього, паливо, нафту і продукти її перегонки, різні рослинні матеріали, дубильні екстракти, ефірні олії, синтетичні й штучні волокна, спеціальні тканини, текстильні матеріали, вироби з каменю, гіпсу й цементу, чорні метали, мідь і вироби з неї, вироби з недорогоцінних металів, меблі.

Литва є традиційним і надійним поставником різноманітної продукції. У 2016 р. обсяг імпорту з цієї країни складав 13,2635 мільйонів доларів. Завозилися паливо, продукти перегонки нафти (99%). У дуже незначних обсягах завозилися, пластмаси і полімерні матеріали, продукція машинобудування, бавовна, добрива, текстильні волокна, електричні машини. У 2017 р. імпорт товарів з Литви зріс до 24,7279 млн. дол.

Обсяги та структура імпорту литовських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,1969	13,2635	24,7279
Палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки	-	13,0741	24,2987
Котли і машини	0,0026	0,0408	0,2619
Пластмаси і полімерні матеріали	-	0,0787	0,0701
Текстильні волокна	0,0430	0,0004	0,0405
Добрива	-	0,0199	0,0383
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,0021	0,0006	0,0112

У дуже малих обсягах ввозяться електричні машини та устаткування, меблі, залишки та відходи харчової промисловості, каучук і гума.

Поставки товарів із **Чехії** у 2016 р. склали 3,3835 мільйона доларів. Завозилася продукція машинобудування (39%), пластмаси і полімерні матеріали (11%), зернові культури (11%), насіння і плоди олійних рослин (9%), засоби наземного транспорту (8%), овочі (6%), оптичні й фотографічні прилади і апарати (4%), живі тварини (3%), а також вироби з чорних металів, електричні машини, меблі, синтетичні й штучні нитки, алюміній і вироби з нього, керамічні вироби, папір і картон, деревина і вироби з неї, спеціальні тканини, каучук і гума, кава і чай, ефірні олії, інструменти, вироби з недорогоцінних металів. У 2017 р. обсяги імпорту зросли до 5,6651 млн. дол.

Обсяги та структура імпорту чеських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	5,9083	3,3835	5,6651
Котли і машини	1,8101	1,3059	2,3377
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,2543	0,2563	0,9889
Пластмаси й полімерні матеріали	1,8155	0,3888	0,7350
Насіння і плоди олійних культур	0,5794	0,2894	0,4568
Зернові культури	0,3851	0,3694	0,4277
Овочі	0,1857	0,1977	0,3790
Прилади та апарати фотографічні й оптичні	0,5175	0,1271	0,1056
Вироби з чорних металів	0,0323	0,0666	0,0670

У незначних обсягах в область завозилися електричні машини, нитки синтетичні або штучні, синтетичні або штучні штапельні волокна, кава, чай, каучук і гума, папір і картон, бавовна, спеціальні тканини, текстильні матеріали, меблі, інструменти та ножові вироби, алюміній та вироби з нього, вироби з недорогоцінних металів, вироби з каменю, гіпсу, цементу.

Із **Австрії** завозяться товари на суму 1,0523 млн. дол., зокрема: продукція машинобудування (35%), товари, що придбані в портах (28%), пластмаси і полімерні матеріали (26%), інструменти (6), значно менше – засобів наземного транспорту, електричних машин, виробів із чорних металів, виробів із каменю, гіпсу й цементу,

у мізерних обсягах – меблі, спеціальні тканини, вироби із недорогоцінних металів. У 2017 р. імпорт товарів зріс до 1,7627 млн.

Таблиця 50

Обсяги та структура імпорту австрійських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	2,3975	1,0523	1,7627
Котли, машини	0,1326	0,3719	0,9627
Товари, придбані в портах	1,7580	0,2966	0,4277
Пластмаси та полімерні матеріали	0,2611	0,2690	0,2397
Меблі	-	0,0006	0,0624
Інструменти, ножові вироби	0,0070	0,0620	0,0356

У незначних обсягах ввозяться електричні машини, засоби наземного транспорту, вироби з чорних металів, каучук і гума, у мізерних – папір і картон, спеціальні тканини, вироби з недорогоцінних металів, прилади та апарати, мило та пове-рхнево-активні органічні речовини.

З Естонії у 2016 р. завозилася продукція на суму 667,9 тисяч доларів, головним чином морепродукти (55%), продукти із м'яса і риби (37%), а також у незначних обсягах папір і картон, одяг і аксесуари до нього, паливо-мастильні речовини, пластмаси і полімерні матеріали, трикотажні вироби, каучук і гуму.

У 2017 р. із Естонії поступило товарів на суму 739,7 тис. дол.

Таблиця 51

Обсяги та структура імпорту естонських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,0560	0,6679	0,7397
Продукти з м'яса і риби	-	0,2500	0,3498
Риба і ракоподібні	-	0,3685	0,3392
Папір і картон	0,0312	0,0209	0,0228
Палива мінеральні, нафта та продукти її перегонки	-	0,0042	0,0084

Крім того, у незначних обсягах ввозилися спеціальні тканини, готові текстильні вироби, пластмаси і полімерні матеріали, трикотажні полотна.

У 2016 р. Латвія завозила в область товарів на суму 299,1 тисяча доларів, головним чином продукти із м'яса і риби (71%), морепродукти (24%), вироби із чорних металів (5%), а також у невеликих обсягах продукція машинобудування, каучук і гума, спеціальні тканини. У 2017 р. імпорт скоротився до 158,8 тис. дол.

Таблиця 52

Обсяги та структура імпорту латвійських товарів в Тернопільську область (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,0003	0,2991	0,1588
Продукти з м'яса і риби	-	0,2109	0,1072
Риба і ракоподібні	-	0,0707	0,0255
Вата	-	-	0,0185

У незначних обсягах завозилися мило, поверхнево-активні органічні речовини, каучук і гума, вироби з чорних металів, котли і машини.

4.5.2.3. Країни із великою концентрацією української діаспори

Зі США у 2016 р. завозилася продукція на суму 4,9442 мільйони доларів. Переважала риба і ракоподібні (43%), продукція машинобудування (22%), оптичні й фотографічні прилади і апарати (22%), у значно менших обсягах бавовна (5%), електричні машини (4%), алюміній і вироби з нього (3%), синтетичні й штучні волокна (2%), засоби наземного транспорту (2%), вата (1%), мило, органічні поверхнево-активні речовини, каучук і гума, електричні машини, екстракти дубильні, вироби із чорних металів, різноманітні машини.

У 2017 р. обсяг імпорту зріс до 5,8977 млн. дол.

Таблиця 53

Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із США (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	3,0765	4,9442	5,8977
Риба і ракоподібні	-	2,1148	2,1730
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,7592	1,0662	1,9285
Котли, реактори	0,9094	1,0796	1,0408
Продукти з м'яса, риби	-	0,1414	0,2216
Папір, картон	0,0212	0,0560	0,1048
Електричні машини	0,0291	0,0357	0,0997
Прилади і апарати	0,0171	0,0383	0,0734

Із США також завозилися у обсягах, що не перевищують 50 тисяч доларів, фотографічні та кінематографічні товари, різноманітна хімічна продукція, пластмаси й полімерні матеріали, каучук і гума, нитки синтетичні або штучні, текстильні матеріали, вироби з чорних металів, інструменти та ножові вироби; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – вироби зі шкіри, мило і поверхнево-активні органічні речовини, вироби з каменю, гіпсу й цементу, вироби зі скла, мідь та вироби з неї, вироби з недорогоцінних металів; у обсягах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – друкована продукція, алюміній та вироби з нього, годинники.

Із Канади у 2016 р. завозилися товари на суму 1,8116 мільйона доларів, в основному риба і ракоподібні (90%), насіння і плоди олійних рослин (8%), у малих обсягах – оптичні й фотографічні прилади й апарати, продукція машинобудування. У 2017 р. обсяги імпортованих товарів зросли до 1,5932 млн. дол. і здійснюється за сімома категоріями товарів.

Із Аргентини у 2016 р. завозилися товари на суму 1,7963 мільйона доларів, зокрема риба і ракоподібні (54%), продукція машинобудування (45%), пластмаси і полімерні матеріали, вироби із чорних металів. У 2017 р. імпорт зріс до 2,3901 млн. дол. і здійснювався за чотирма категоріями товарів: риба і ракоподібні (51,6%), продукція машинобудування (котли і машини – 48,2%), вироби з чорних металів (0,1%), вироби з каменю, гіпсу і цементу (0,1%).

Таблиця 54

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Канади
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,3616	1,8116	1,5932
Риба і ракоподібні	-	1,6377	1,3811
Насіння і плоди олійних культур	0,2008	0,1520	0,1110
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	-	-	0,0619
Котли і машини	0,0959	0,0028	0,0255
Фотографічні й оптичні прилади й апарати	0,0203	0,0188	0,0135
Електричні машини	0,0042	-	0,0002
Пластмаси і полімерні матеріали	0,0404	0,0001	0,0

Із **Бразилії** у 2016 р. ввозилася продукція на суму 90,3 тисяч доларів, головним чином кава (82%), продукція машинобудування (7%), меблі (7%), вироби з каменю, гіпсу й цементу, засоби наземного транспорту. У 2017 р. імпорт зріс до 372,3 тис. дол. і розподіляється так: засоби наземного транспорту – 92,3%, меблі – 3,3%, кава і чай – 2,8%, вироби з каменю, гіпсу й цементу – 1,0%, котли і машини – 0,5%, вироби з недорогоцінних металів, вироби з чорних металів.

Тернопільська область не має імпортих контактів із **Австралією**, де проживає значна українська діаспора.

4.5.2.4. Високорозвинені країни світу – так звана “Велика сімка”

Значним поставником товарів в область є **Італія**. З неї у 2016 р. ввозилося товарів на суму 8,1169 млн. дол., у 2017 р. – 10,7138 млн. дол.

Таблиця 55

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Італії
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	6,3470	8,1169	10,7138
Котли і машини	3,0427	3,8865	5,2075
Меблі	0,5571	1,3371	1,3480
Вироби з чорних металів	0,3244	0,4261	0,9392
Пластмаси і полімерні матеріали	0,2780	0,2616	0,2329
Синтетичні або штучні штапельні волокна	0,0581	0,4184	0,6630
Електричні машини	0,1797	0,4638	0,6313
Вироби з каменю, гіпсу й цементу	-	0,1837	0,2250
Папір та картон	0,4286	0,1217	0,1607
Деревина і вироби з неї	0,1083	0,0950	0,1450
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,2401	0,0418	0,1328
Каучук і гума	0,0324	0,0503	0,1025

У обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів, із Італії завозяться їстівні плоди та горіхи, різні харчові продукти, дубильні екстракти, ефірні олії, мило й поверхнево-активні органічні речовини, різноманітна хімічна продукція, бавовна, одяг із текстилю та аксесуари до нього, керамічні вироби, чорні метали, алюміній та вироби з нього, інструменти на ножові вироби, вироби з недорогоцінних мета-

лів, різні готові вироби; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – друкована продукція, спеціальні тканини, трикотажний одяг та аксесуари до нього, скло і вироби з нього, мідь і вироби з неї, товари, придбані в портах; у розмірах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – вироби зі шкіри, вата, текстильні вироби.

Франція у 2016 р. постачала в Тернопільську область виробів на суму 6,0959 мільйона доларів, із яких на засоби наземного транспорту припадає 56%, на продукцію машинобудування – 16%, меблі – 10%, синтетичні й штучні нитки – 5%, пластмаси і полімерні матеріали – 4%, деревину і вироби з неї – 2%, оптичні й фотографічні прилади та апарати – 2%. У незначних кількостях постачаються кіно- й фототовари, вироби з чорних металів, вата, продукти переробки овочів, живі тварини, спеціальні тканини, одяг і аксесуари до нього, вироби з каменю, гіпсу й цементу, алюміній і вироби з нього, інструменти, електричні машини. У 2017 р. обсяг імпорту зріс до 8,8124 млн. дол.

Таблиця 56

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Франції
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	6,4941	6,0959	8,8124
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	1,2941	3,4297	6,4188
Меблі	0,0353	0,6028	1,1518
Котли і машини	3,3896	0,9753	0,4151
Прилади та апарати фотографічні й оптичні	0,0228	0,1412	0,2831
Каучук, гума	0,0111	0,1468	0,1694
Синтетичні або штучні штапельні волокна	0,0020	0,0098	0,1185

У обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів, із Франції в область завозять вовну, продукти переробки овочів, живі тварини, зернові культури, скло і вироби з нього, вироби з чорних металів, електричні машини; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, завозять насіння та плоди олійних культур, пластмаси і полімерні матеріали, папір і картон, нитки синтетичні або штучні, вата, спеціальні тканини, текстильні матеріали, готовий одяг та аксесуари до нього, алюміній та вироби з нього, інструменти, різні готові вироби; у розмірах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – вироби з недорогоцінних металів.

У 2016 р. **Велика Британія** постачала в область товарів на суму 2,7369 мільйона доларів. Основна частка припадала на засоби наземного транспорту (29%), рибу й ракоподібних (26%), продукцію машинобудування (21%), добрива (15%), а також мило й поверхнево-активні речовини, оптичні й фотографічні прилади та апарати, синтетичні й штучні волокна, папір і картон, вироби з чорних металів, ефірні олії, а в дуже незначних обсягах – пластмаси і полімерні матеріали, різноманітну хімічну продукцію, органічні хімічні сполуки, бавовну, чорні метали, інструменти, вироби з недорогоцінних металів, міль і вироби з неї. У 2017 р. обсяг імпорту зріс до 3,3497 млн. дол.

У обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів, завозять мило й поверхнево-активні органічні речовини, папір і картон, електричні машини, фотографічні й оптичні прилади й апарати, ефірні олії; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – різноманітна хімічна продукція, пластмаси і полімерні матеріали, каучук

і гума, бавовна, синтетичні й штучні штапельні волокна, чорні метали, мідь і вироби з неї, інструменти; у обсягах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – деревина і вироби з неї, вата, текстильні матеріали, вироби з каменю, гіпсу і цементу.

Таблиця 57

Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Великої Британії (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	1,7363	2,7369	3,3497
Риба і ракоподібні	-	0,7152	0,9275
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,2336	0,7804	0,7605
Котли і машини	0,6875	0,5804	0,7414
Добрива	0,4901	0,4233	0,5696
Вироби з чорних металів	0,0221	0,0134	0,1116

Японія у 2016 р. постачала в область продукції на 321,6 тисяч доларів. Це продукція машинобудування (49%), каучук і гума (20%), засоби наземного транспорту (15%), оптичні та фотографічні прилади і апарати (11%), електричні машини (3%), у незначних обсягах – фото- й кіно товари, вироби з каменю, гіпсу й цементу, скло і скловироби. У 2017 р. обсяги імпорту зросли у чотири рази і склали 1,3728 млн. дол.

Таблиця 58

Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Японії (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,3915	0,3216	1,3728
Котли і машини	0,0094	0,1586	0,5681
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	-	0,0493	0,5063
Прилади та апарати фотографічні й оптичні	0,1695	0,0353	0,2438
Інструменти	0,0	-	0,0245
Пластмаси й полімерні матеріали	0,0871	0,0	0,0202
Електричні машини	0,0217	0,0083	0,0065

У незначних обсягах, які не перевищують однієї тисячі доларів, завозяться фотографічні й кінематографічні товари, каучук і гума, вироби зі шкіри, текстильні матеріали, вироби з каменю, гіпсу та цементу, вироби з чорних металів, годинники.

4.5.2.5. Країни, які представляють для України певний інтерес

У цій групі країн першість утримував **Китай**, який у 2016 р. імпортував в Тернопільську область виробів на суму 12,5512 мільйона доларів. Це найрізноманітніша продукція, серед якої переважають чорні метали (25%), електричні машини (16%), органічні хімічні сполуки (12%), продукція машинобудування (10%), а також каучук і гума (5%), білкові речовини (3%), засоби наземного транспорту (3%), риба і ракоподібні (2%), синтетичні й штучні волокна, папір і картон, меблі, продукти переробки овочів, іграшки, скло і скловироби, килими, оптичні й фотографічні прилади та апарати, вироби з недорогоцінних металів, інструменти, алюміній і

вироби з нього, мідь і вироби з неї, керамічні вироби, текстильні товари, спеціальні тканини, вата, бавовна, вироби із соломи, вироби із шкіри, вироби з деревини, пластмаси і полімерні матеріали, порох і вибухові речовини, фармацевтична продукція, продукти неорганічної хімії, насіння і плоди олійних культур. У 2017 р. Китай збільшив імпорт до 17,7985 млн. дол.

Таблиця 59

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Китаю
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	8,3263	12,5512	17,7985
Чорні метали	0,5418	3,1341	4,2269
Електричні машини	2,7853	2,0581	2,5769
Готові текстильні вироби	0,0055	0,0158	2,3278
Котли і машини	0,5520	1,2464	1,4319
Вироби з чорних металів	0,4066	1,1073	1,3158
Органічні хімічні сполуки	0,3777	1,5055	1,3024
Білкові речовини	0,2303	0,4075	0,8508
Риба і ракоподібні	-	0,3192	0,5808
Пластмаси і полімерні матеріали	0,3982	0,6216	0,5600
Меблі	0,1079	0,1442	0,3471
Папір і картон	0,4070	0,2256	0,2498
Порох і вибухові речовини	-	0,0617	0,1939
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,3011	0,4392	0,1909
Бавовна	0,3043	0,0619	0,1498
Нитки синтетичні або штучні	0,1077	0,0570	0,1448
Продукти переробки овочів	0,0968	-	0,1385
Алюміній та вироби з нього	0,1438	0,0386	0,1272
Скло та вироби з нього	0,0863	0,0834	0,1190
Вироби з недорогоцінних металів	0,1544	0,0859	0,1149
Фотографічні та оптичні прилади і апарати	0,0208	0,0347	0,1058

У обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів, імпортуються насіння і плоди олійних культур, залишки та відходи харчової промисловості, різноманітна хімічна продукція, каучук і гума, вироби із шкіри, деревина і вироби з неї, синтетичні та штучні штапельні волокна, вата, килими, спеціальні тканини, керамічні вироби, мідь та вироби з неї, іграшки, різні готові вироби; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – цукор і кондитерські вироби з нього, продукти неорганічної хімії, фармацевтична продукція, дубильні екстракти, вироби із соломи, текстильні волокна, головні убори, вироби з каменю, гіпсу і цементу, дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння, інструменти, залізничні локомотиви; у обсягах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – готовий одяг і аксесуари до нього, готові текстильні вироби, взуття, парасольки.

Із європейських країн значним партнером є **Швейцарія**, звідки у 2016 р. завозилися товари на суму 5,8406 мільйона доларів, головним чином перли природі чи культивовані, дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння (70%), продукція машинобудування (22%), а також бавовна (2%), оптичні й фотографічні прилади і апарати (2%), годинники, мило й поверхнево-активні речовини, пластмаси і полімерні матеріали, вироби з чорних металів, каучук і гума, вироби з чорних металів, органічні

хімічні сполуки, вироби з каменю, гіпсу й цементу, вироби з недорогоцінних металів. У 2017 р. обсяг імпорту зріс до 7,329 млн. дол.

Таблиця 60

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Швейцарії
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	7,9644	5,8406	7,3290
Дорогоцінне й напівдорогоцінне каміння	7,0559	4,0683	5,6273
Котли і машини	0,1815	1,2694	1,0219
Електричні машини	0,2304	0,1071	0,1612
Прилади й апарати фотографічні й оптичні	0,0293	0,1007	0,1051
Бавовна	0,1731	0,1247	0,0966
Вироби з чорних металів	0,0245	0,0275	0,0820
Годинники	0,0696	0,0528	0,0651
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,0026	-	0,0582

У обсягах, що не перевищують 50 тисяч доларів, із Швейцарії імпортується мило й поверхнево-активні органічні речовини, пластмаси і полімерні матеріали, інструменти й ножові вироби, вироби з недорогоцінних металів; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – фармацевтична продукція, каучук і гума, папір і картон, нитки синтетичні або штучні, текстильні матеріали, вироби з каменю, гіпсу і цементу, скло і вироби з нього, чорні метали; у обсягах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – вата, недорогоцінні метали, різні готові вироби.

Із **Нідерландів** в Тернопільську область у 2016 р. завозилося товарної продукції на суму 5,4729 мільйона доларів. В імпорті переважають пластмаси і полімерні матеріали (65%), живі дерева та інші рослини (14%), продукція машинобудування (9%), засоби наземного транспорту (4%), добрива (3%), вироби з чорних металів (1%), а також текстильні вироби, електричні машини, бавовна, каучук і гума, продукти неорганічної хімії, органічні хімічні сполуки, дубильні екстракти й барвники, вироби із шкіри, папір і картон, фармацевтична продукція, ефірні олії, синтетичні й штучні волокна, одяг й аксесуари до нього, головні убори, взуття, парасольки, коштовні вироби, інструменти, вироби з недорогоцінних металів, годинники, оптичні й фотографічні прилади і апарати.

У 2017 р. імпорт із Нідерландів склав 5,9826 млн. дол.

Таблиця 61

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Нідерландів
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	13,9579	5,4729	5,9826
Пластмаси і полімерні матеріали	2,5426	3,5477	3,1904
Наземні транспортні засоби, крім залізничного	0,6926	0,2408	1,1997
Живі дерева та інші рослини	1,6841	0,7838	0,5475
Котли і машини	1,6746	0,4792	0,2974
Добрива	0,2218	0,1411	0,2297
Вироби з чорних металів	0,0658	0,0437	0,1702

У обсягах, що не перевищують 50 тисяч доларів, імпортуються органічні хімічні сполуки, продукти переробки овочів, каучук і гума, папір і картон, бавовна, текстильні матеріали, готові текстильні вироби; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – живі тварини, палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки, фармацевтична продукція, вироби зі шкіри, синтетичні або штучні штапельні волокна, текстильний готовий одяг та аксесуари до нього, взуття, скло і вироби з нього, меблі, товари, придбані в портах; у обсягах, що не перевищує однієї тисячі доларів, – ефірні олії, трикотажний одяг та аксесуари до нього, головні убори, парасольки, алюміній та вироби з нього, інструменти, вироби з недорогоцінних металів, прилади та апарати фотографічні й оптичні.

Підприємства **Бельгії** поставили в Тернопільську область у 2016 р. продукції на 2,4713 мільйона доларів. Це пластмаси і полімерні матеріали (31%), засоби наземного транспорту (19%), бавовна (11%), продукція машинобудування (10%), органічні хімічні сполуки (9%), синтетичні й штучні волокна (5%), меблі, вироби з недорогоцінних металів, чорні метали, вата, одяг та аксесуари до нього, продукти неорганічної хімії, добрива, мило й поверхнево-активні речовини, вовна, спеціальні тканини, вироби із чорних металів, синтетичні та штучні нитки, пластмаса і полімерні матеріали.

У 2017 р. імпорт із Бельгії складав 2,9652 млн. дол.

Таблиця 62

**Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Бельгії
(основні товари), млн. дол.**

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	4,2436		2,9652
Пластмаси і полімерні матеріали	3,0311	0,7658	1,6133
Електричні машини	-	0,0017	0,3380
Синтетичні або штучні штапельні волокна	0,0431	0,1204	0,2173
Вовна	0,0128	0,0231	0,1830
Бавовна	0,0539	0,2663	0,1449
Нитки синтетичні або штучні	0,2039	0,0285	0,0777
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,2270	0,4804	0,0610
Вата	0,0453	0,0398	0,0600
Котли, машини	0,3632	0,2360	0,057

У обсягах, що не перевищують 50 тисяч доларів, ввозяться дубильні екстракти, папір і картон, спеціальні тканини, алюміній та вироби з нього, меблі, різні готові вироби; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – фотографічні й кінематографічні вироби, різноманітна хімічна продукція, вироби з чорних металів, живі дерева та інші рослини, мило та поверхнево-активні органічні речовини; у обсягах, що не перевищують однієї тисячі доларів, – каучук і гума, друкована продукція, вироби з недорогоцінних металів.

Туреччина у 2016 р. поставила в Тернопільську область виробів на суму 2,0662 мільйони доларів. Це: різні готові вироби (46%), бавовна (11%), продукція машинобудування (10%), алюміній і вироби з нього (7%), синтетичні й штучні волокна (5%), а також дубильні екстракти, мило й поверхнево-активні речовини, каучук і гума, вата, взуття, вироби з чорних металів, засоби наземного транспорту,

оптичні й фотографічні прилади і апарати. У 2017 р. обсяг імпорту із Туреччини склав 2,6437 млн. дол.

Таблиця 63

Обсяги та структура імпорту в Тернопільську область із Туреччини (основні товари), млн. дол.

Вид завезеної продукції	Роки		
	2014	2016	2017
Всього імпорт	0,9513	2,0662	2,6437
Різні готові вироби	0,3748	0,9589	0,4650
Фотографічні й оптичні прилади та апарати	0,0	0,0003	0,4591
Електричні машини	0,0073	0,0271	0,2831
Алюміній і вироби з нього	0,1158	0,1607	0,1913
Спеціальні тканини	0,0004	-	0,1487
Засоби наземного транспорту, крім залізничного	0,0729	0,0835	0,1290
Нитки синтетичні або штучні	0,0780	0,0068	0,1284
Килими	-	-	0,1248
Бавовна	0,0314	0,2618	0,1191
Вироби з чорних металів	0,0388	0,0216	0,1007

У обсягах, що не перевищують 100 тисяч доларів, завозяться молоко і молочнопродукти, мило і поверхнево-активні органічні речовини, пластмаси і полімерні матеріали, каучук і гума, синтетичні та штучні штапельні волокна, трикотажні полотна, текстильні вироби, вироби з недорогоцінних металів, меблі; у обсягах, що не перевищують 10 тисяч доларів, – готові продукти із зерна, шкури, ефірні олії, текстильні матеріали, скло і вироби з нього, інструменти, товари, придбані в портах; у розмірах до однієї тисячі доларів – папір і картон, друкована продукція, трикотажний одяг і аксесуари до нього, взуття, керамічні вироби, мідь і вироби з неї.

Із **Саудівської Аравії** завозяться пластмаси і полімерні матеріали (у 2016 р. на суму 1,9333 млн. дол. у 2017 р. – 1,7027 млн. дол.

4.5.2.6. Країни ЄС

Із країн **Європейського Союзу**, крім названих вище, значні обсяги імпорту припадають на **Іспанію**: у 2016 р. звідти надходили товари на суму 696,9 тисяч доларів (морепродукти – 47%, меблі – 24%, вироби з каменю, гіпсу й цементу – 6%, засоби наземного транспорту – 5%, органічні хімічні сполуки – 4%, дубильні екстракти – 4%, каучук і гума – 4%, продукція машинобудування – 3%, а також пластмаси і полімерні матеріали, вироби з чорних металів). У 2017 р. обсяг імпорту зріс до 1,5935 млн. дол. Завозилися меблі (0,5249 тис. дол.), риба і ракоподібні (0,4666 тис. дол.), котли і машини (0,1681 тис. дол.), вироби з каменю, гіпсу і цементу (0,1681 тис. дол.), засоби наземного транспорту, продукти переробки овочів, дубильні екстракти, вироби з чорних металів, електричні машини, фотографічні й оптичні прилади й апарати, зернові культури.

Із **Данії** в Тернопільську область у 2016 р. завозилися товари на суму 579,7 тисяч доларів. Найбільшу частку в імпорті посідала продукція машинобудування (76%), засоби наземного транспорту (10%), значно меншу – живі тварини (6%), пластмаси і полімерні матеріали (5%). Крім того завозять електричні машини, оптичні й фотографічні прилади і апарати, каучук і гуму, меблі, вироби з недорого-

цінних металів. У 2017 р. імпорт зріс до 1,1069 млн. дол. Найбільшу частку в ньому посідали: котли і машини – 0,8123 тис. дол., живі тварини – 0,1312 тис. дол., риба і ракоподібні – 0,1062 тис. дол., а також пластмаси і полімерні матеріали (22,1 тис. дол.), вироби з чорних металів (16,2 тис. дол.), засоби наземного транспорту (15,9 тис. дол.), каучук і гума, інструменти, електричні машини, товари, що придбані в портах.

Із **Греції** в область завозять насіння і плоди олійних рослин (75%), деревину і вироби з неї (14%), а також каучук і гуму, пластмаси і полімерні матеріали, вироби з каменю, гіпсу і цементу, інструменти, вироби з недорогоцінних металів – усього на суму 225,8 тис. дол. (у 2016 р. – 225,5 тис. дол.).

Із **Португалії** завозять головним (64%), меблі (19%), продукцію машинобудування, корок і вироби з нього (9%), а також в невеликих обсягах вироби з чорних металів, електричні машини, бавовну. У 2016 р. обсяги імпорту склали 122,6 тис. дол., у 2017 р. – 339,3 тис. дол.

Із **Словенії** завозять головним чином продукцію машинобудування (62%), різноманітну хімічну продукцію (19%), інструменти, електричні машини. У 2016 р. обсяги імпорту склали 113,9 тис. дол., у 2017 р. – 54,9 тис. дол.

З **Ірландії** імпортується продукція машинобудування (67%), інструменти (29%), засоби наземного транспорту, оптичні й фотографічні прилади й апарати, вироби із чорних металів (у 2016 р. на суму 56,8 тис. дол., у 2017 р. – 78,0 тис. дол.).

У 2014 р. імпорт товарів із **Болгарії** склав 124,4 тис. дол. (порох і вибухові речовини, продукція машинобудування), у 2106 р. – 105,8 тис. дол. (палива мінеральні, нафта й продукти її перегонки, продукція машинобудування, вироби з каменю, гіпсу і цементу, вироби з чорних металів, пластмаси і полімерні матеріали), у 2017 р. – 347,5 тис. дол. (продукція машинобудування, електричні машини, пластмаси і полімерні матеріали, сіль, сірка; у незначних обсягах – каучук і гума, спеціальні тканини, вироби з каменю, гіпсу і цементу, вироби з чорних металів, мідь і вироби з неї, інструменти, фотографічні й оптичні прилади й апарати).

Із **Кіпру** продукція машинобудування почала завозитися тільки у 2017 р. у дуже незначних обсягах – всього 6,3 тис. дол.

Із **Люксембурга** у 2014 р. завезено товарів на суму 4,3 тис. дол. (головним чином готовий одяг), у 2016 р. – на суму 18,2 тис. дол. (засоби наземного транспорту), у 2017 р. – фотографічні та оптичні прилади на 100 доларів.

У 2016 р. та 2017 р. із **Мальти** завезено каучук і гуму на суму 200 доларів.

Імпорт товарів із **Фінляндії** постійно зростає: у 2014 р. він склав 657,5 тис. дол., у 2016 р. – 1,1663 млн. дол., у 2017 р. – 1,929 млн. дол. Це: добрива (89%), вироби з чорних металів (4%), чорні метали (3%), вироби зі шкіри, пластмаси і полімерні матеріали, машини, ефірні олії, текстильні матеріали, скло і вироби з нього, інструменти, електричні машини, засоби наземного транспорту.

У 2014 р. імпорт товарів із **Хорватії** не перевищував 10 тис. доларів. У 2017 р. імпортовано товарів на 7,9 тис. дол., головним чином меблі і деревина та вироби з неї.

Стабільним є імпорт товарів зі **Швеції**: у 2014 р. він склав 1,2965 млн. дол., у 2016 р. – 1,291 млн. дол., у 2017 р. – 1,2657 млн. дол. Імпортуються папір і картон (34%), машини (30%), засоби наземного транспорту (23%), а також пластмаси і

полімерні матеріали, спеціальні тканини, меблі, каучук і гума, шкури, текстильні матеріали, у дуже незначних обсягах – синтетичні або штучні штапельні волокна, вироби з чорних металів, мідь і вироби з неї, інструменти, електричні машини.

4.5.2.6. Інші країни

Із європейських країн Тернопільська область ввозить товари із **Албанії** (на суму 7,7 тис. дол. – насіння і плоди олійних культур), **Ісландії** (завозяться морепродукти: у 2016 р. на суму 3,7703 млн. дол., у 2017 р. – 4,7579 млн. дол.).

Так само значний обсяг завезення морепродуктів із **Норвегії**: у 2016 р. – 2,2916 млн. дол., у 2017 р. – 1,646 млн. дол. Із цієї країни також завозяться добрива: у 2016 р. на суму 236,3 тис. дол., у 2017 р. – 222,2 тис. дол.

З **Македонії** завозиться сіль і сірка (сума імпорту – 2,2 тис. дол.), **Сан-Марино** – продукція машинобудування (51,1 тис. дол.), **Сербії** – добрива (1,2802 млн. дол.), електричні машини (15,9 тис. дол.), засоби наземного транспорту (10 тис. дол.), дубильні екстракти (4,1 тис. дол.), меблі (2,4 тис. дол. – усього на суму 1,3144 млн. дол.).

Боснія і Герцеговина у 2016 р. постачала в область продукти неорганічної хімії (65%), продукцію машинобудування (30%), папір і картон і вироби з чорних металів, усього на 15,2 тис. дол. У 2017 р. обсяг імпорту впав до 900 доларів (500 дол. – котли і машини, 300 дол. – папір і картон, 100 дол. – вироби з чорних металів).

Із азіатських країн значними є імпорتنі поставки з **Індії**: у 2014 р. – 682,8 тис. дол., у 2016 р. – 896,9 тис. дол., у 2017 р. – 828,7 тис. дол. Лівова частка припадає на органічні хімічні сполуки (51%), продукцію машинобудування (19%), синтетичні й штучні нитки (4%), чай, меблі. У незначних кількостях завозяться чорні метали, оптичні й фотографічні прилади та апарати, алюміній і вироби з нього, бавовна, каучук і гума, засоби наземного транспорту, продукція машинобудування, органічні хімічні сполуки, спеціальні тканини, електричні машини.

Республіка Корея (обсяг імпорту у 2014 р. – 320,6 тис. дол., у 2016 р. – 902,6 тис. дол., у 2017 р. – 838,0 тис. дол.) завозить в область електричні машини (65%), засоби наземного транспорту (21%), рибу й ракоподібних (5%), оптичні й фотографічні прилади й апарати (4%), органічні хімічні сполуки, різноманітну хімічну продукцію, текстильні матеріали алюміній та вироби з нього, продукцію машинобудування, меблі.

Обсяги імпорту з **Пакистану** невинно падають: у 2014 р. завозилися товари на суму 1,6097 млн. дол., у 2016 р. – 760,4 тис. дол., у 2017 р. – лише на 377,1 тис. дол. Це головним чином синтетичні й штучні волокна (від 50 до 80% у різні роки), тютюн і промислові замітники тютюну (20%), бавовна.

Обсяги імпорту із **Об'єднаних Арабських Еміратів** із 1,8242 млн. дол. у 2014 р. впали до 9 тис. дол. у 2017 р. (у 2016 р. вони склали 557 тис. дол.). У 2016 р. завозилися пластмаси і полімерні матеріали (99%) і меблі (1%), у 2017 р. – меблі і какао та продукти з нього.

Із **Тайваню** завозять головним чином електричні машини (45%), котли і машини (19%), менше – пластмаси і полімерні матеріали, каучук і гума, спеціальні тканини, вироби з чорних металів, вироби із недорогоцінних металів, засоби назе-

много транспорту, меблі, інструменти, у значно менших обсягах – вироби зі шкіри, папір і картон, вироби з каменю, гіпсу і цементу, фотографічні й оптичні прилади. У 2014 р. обсяги імпорту склали 371,3 тис. дол., у 2016 р. – 510,0 тис. дол., у 2017 р. – 490,7 тис. дол.

Досить значними обсягами поставок товарів у Тернопільську область відзначається **Гонконг**: у 2014 р. на суму 130,7 тис. дол., у 2016 р. – 490,9 тис. дол., у 2017 р. – 220,8 тис. дол. Це головним чином електричні машини (90-96% у різні роки), котли і машини, пластмаси і полімерні матеріали, каучук і гума, вироби із чорних металів.

Із **Ліваном** область торгувала лише у 2016 р., коли завозилася тютюнова продукція на суму 351,1 тисяча доларів.

Традиційним партнером в імпорті товарів є **Казахстан**: у 2014 р. звітти поступала продукція на суму 25,1 тис. дол., у 2016 р. – 348,4 тисячі доларів (добрива – 90%, шелак природний – 10%), у 2017 р. – 23,6 тис. дол. (шелак природний).

Із **В'єтнаму** імпортують головним чином морепродукти (85%), чай, продукцію машинобудування, вироби із чорних металів. У 2014 р. звітти ввозили товарів на суму 126,9 тис. дол. (тютюн та його промислові замітники), у 2016 р. – 223,1 тис. дол. (чай), у 2017 р. – 191,5 тис. дол. (риба і ракоподібні – 85%, чай і кава – 12%, деревина і вироби з неї, котли і машини).

Зростають обсяги імпорту із **Філіппін**: у 2014 р. – 67,5 тис. дол. (99% – продукція машинобудування), у 2016 р. – 218,8 тисяч доларів (електричні машини – 96%, вироби із чорних металів, пластмаси і полімерні матеріали), у 2017 р. – 256,0 тис. дол. (60% – меблі, 40% – електричні машини).

У 2016 р. **Киргизстан** постачав в область м'ясо і м'ясопродукти (66 тис. дол.).

Невпинно зростає імпорт із **Індонезії**: обсяг імпорту з цієї країни у 2014 р. складав 100 дол. (вироби з чорних металів); у 2016 р. – 46,5 тис. дол. (текстиль – 90%, різноманітна хімічна продукція, бавовна, вироби із чорних металів і електричні машини); у 2017 р. – 450,8 тис. дол. (риба і ракоподібні – 73%, електричні машини – 25%, вироби з чорних металів – 1%, різноманітна хімічна продукція – 1%, котли і машини, каучук і гума).

Наростає імпорт товарів із **Таїланду**. Поступають вироби з чорних металів (65-90% у різні роки) і електричні машини (3-7% у різні роки), каучук і гума, котли і машини. Обсяг імпорту у 2014 р. складав 49,7 тис. дол., у 2016 р. – 14,5 тис. дол., у 2017 р. – 49,4 тис. дол.

Із **Малайзії** надходять каучук і гума, електричні машини і вироби з чорних металів. Обсяг імпорту у 2014 р. складав 39,8 тис. дол., у 2016 р. – 13,3 тис. дол., у 2017 р. – 21,8 тис. дол.

У 2016 р. і 2017 р. імпорт із **Шрі-Ланки** складав 8,8 і 8,5 тис. дол. Завозилися електричні машини (92%) і каучук і гума (8%).

Незначними обсягами імпорту відзначаються **африканські країни**. Із **Ефіопії** у 2016 р. постачалася кава на суму 202,6 тисяч доларів, у 2017 р. – на суму 55,3 тис. дол.

Єгипет завозив у 2016 р. продукції на суму 168,4 тисяч доларів, у тому числі меблі (56%) і продукцію машинобудування (44%). У 2017 р. обсяги імпорту впали до 38 тис. дол. (котли і машини – 99% і меблі – 1%).

У 2014 р. і 2016 р. **Малаві** імпортувала в область тютюнові вироби на суму 77,2 і 89,7 тис. дол. відповідно.

Лесото завезло в область електричних машин у 2014 р. на 336 тис. дол., у 2016 р. – 2,3 тис. дол., у 2017 р. – 4 тис. дол.

Із **ПАР** область у 2014 р. імпортувала алкогольні і безалкогольні напої на 499,9 тис. дол., тютюн та його промислові замітники – на 144,1 тис. дол., пластмаси і меблі, всього на 645,4 тис. дол. У 2016 р. вивезено пластмас і полімерних матеріалів на суму 2 тис. дол., у 2017 р. – засобів наземного транспорту на суму 23,6 тис. дол. і електричних машин на 0,7 тис. дол.

Марокко постачає електричні машини на суму 1,6 тис. дол. у 2014 р., 0,6 тис. дол. – у 2016 р., 0,1 тис. дол. – у 2017 р.

Кенія постачає живі дерева та інші рослини на суму 500 доларів у 2016 р. і 100 доларів у 2017 р.

Із **Камеруну** у 2016 р. надходили чай і кава (67,9 тисяч доларів). У 2017 р. ці товари поставлено на суму 3,2 тис. дол.

У 2014 р. **Туніс** імпортував електричні машини в область на 100 дол., у 2016 р. – на 800 дол. У 2017 р. обсяг імпорту зріс до 26,4 тис. дол. Завозилися фотографічні й оптичні прилади та апарати (22,9 тис. дол.), електричні машини (2,2 тис. дол.), папір і картон (1,0 тис. дол.), котли і машини, вироби з чорних металів.

Із **американських країн** найбільші обсяги імпорту товарів припадають на **Чилі**. У 2014 р. обсяги експорту склали 122,5 тис. дол. (69% – продукти неорганічної хімії, 31% – добрива), у 2016 р. – 439,3 тис. дол. (52% – продукти неорганічної хімії, 29% – риба і ракоподібні, 17% – продукти із м'яса і риби, 2% – добрива), у 2017 р. – 344,9 тис. дол. (56% – продукти із м'яса і риби, 37% – риба і ракоподібні, 7% – продукти неорганічної хімії).

У 2016 р. **Еквадор** поставив в область живі дерева та інші рослини на суму 116,4 тисяч доларів (на 3,3 тис. дол. поставлено меблів), у 2017 р. – на суму 106, тис. дол.

У 2014 р. **Колумбія** поставила каву на суму 4,1 тис. дол., у 2016 р. – живі дерева та інші рослини на суму 50,7 тис. дол. і каву на суму 15,6 тис. дол. (усього на 66,3 тис. дол.). У 2017 р. поставлялися лише живі дерева та інші рослини – всього на 45,1 тис. дол.

У 2016 р. **Уругвай** поставляв в область морепродукти (обсяг імпорту – 59,7 тисяч доларів).

Обсяг імпорту із **Мексики** у 2014 р. складав 812,2 тис. дол. (головним чином електричні машини, а також у дуже незначних обсягах – каучук і гума вата, котли і машини). У 2016 р. він упав до 56,1 тис. дол. (котли і машини, засоби наземного транспорту, а також електричні машини, каучук і гума), у 2017 р. він склав 81,9 тис. дол.: засоби наземного транспорту, котли і машини, а також каучук і гума, вироби з чорних металів, електричні машини, фотографічні й оптичні прилади та апарати.

У 2016 р. із **Фарерських островів** завозилися морепродукти на суму 24,7 тис. дол.

У 2016 р. із **Перу** завозилися морепродукти на суму 2,4 тис. дол.

У 2016 р. **Сальвадор** поставив електричні машини на суму 1,6 тис. дол., у 2017 р. – на 200 дол.

У 2016 р. із **Гватемали** надійшло каучуку і гуми на суму 200 доларів.

У 2016 р. **Нова Зеландія** завезла морепродукти на суму 503,7 тис. дол., у 2017 р. – 534,0 тис. дол.

У 2017 р. вперше в область поступили морепродукти із **Фарерських островів** на суму 77,7 тис. дол.

За обсягами імпорту товарів можна класифікувати країни-імпортери наступним чином:

Таблиця 64

№	Обсяг імпорту	Назва країн
1	від 10,1 до 162,6039 млн. дол.	<i>Італія, Китай, Литва, Німеччина, Польща</i>
2	від 5,1 до 10,0 млн. дол.	<i>Нідерланди, США, Угорщина, Франція, Чехія, Швейцарія</i>
3	від 1,1 до 5,0 млн. дол.	<i>Австрія, Аргентина, Бельгія, Білорусь, Велика Британія, Данія, Ісландія, Іспанія, Канада, Норвегія, Росія, Саудівська Аравія, Сербія, Словаччина,</i>
4	від 500,1 тис. дол. до 1,0 млн. дол.	<i>Естонія, Індія, Республіка Корея, Республіка Молдова, Нова Зеландія</i>
5	від 100,1 до 500,0 тис. дол.	<i>Болгарія, Бразилія, В'єтнам, Гонконг, Греція, Грузія, Еквадор, Індонезія, Латвія, Пакистан, Португалія, Румунія, Сінгапур, Тайвань, Філіппіни, Чилі</i>
6	від 50,1 до 100,0 тис. дол.	<i>Ефіопія, Ірландія, Мексика, Сан-Марино, Фолклендські острови,</i>
7	від 10,1 до 50,0 тис. дол.	<i>Єгипет, Казахстан, Колумбія, Малайзія, ПАР, Словенія, Таджикистан, Таїланд, Туніс</i>
8	Від 1,1 до 10,0 тис. дол.	<i>Австралія, Албанія, Камбоджа, Камерун, Кіпр, Об'єднані Арабські Емірати, Хорватія, Шрі-Ланка</i>
9	Менше 1,0 тис. дол.	<i>Боснія й Герцеговина, Домініканська Республіка, Ізраїль, Кенія, Лесото, Люксембург, Мальта, Марокко, Македонія, Сальвадор</i>
10	Країни, які не завозили продукцію у 2017 р.	<i>Азербайджан, Гватемала, Іран, КНДР, Коста-Ріка, Ліван, Малаві, Перу, Уругвай, Фарерські острови</i>

Китай – країни, що зберегли свої позиції у порівнянні із 2016 р; **Туніс** – країни, які піднялися на кілька щабелів у класифікації; **Словенія** – країни, які опустилися на кілька щабелів у класифікації; Камбоджа – нові країни у класифікації.

На країни першої групи припадає 260,188 млн. дол. (у 2016 р. – 185,6845 млн. дол. імпорту), що складає 73,98% від усього імпорту в область (у 2016 р. – 67,55%). На другу групу припадає 39,4951 млн. дол. (у 2016 р. – 40,4102 млн. дол.) чи 11,22 % від усього імпорту в область (у 2016 р. – 14,70%), на третю групу – 37,812 мільйонів доларів (10,75%), на четверту – 3,9295 млн. дол. (1,12%). На решту груп припадає 2,93% обсягу імпорту в область.

За товарними групами динаміка імпорту виглядає наступним чином:

Динаміка обсягів та структура імпорту товарів у Тернопільську область, млн. дол.

Рік	Групи товарів					
	Продовольчі групи та сировина	Продукція паливно-енергетичного комплексу	Продукція нафтохімічного комплексу	Деревина і вироби з неї	Чорні та кольорові метали	Машинобудівна продукція
2005	7,0281	0,0108	18,8005	4,0848	4,8653	36,2533
2006	12,5594	0,0197	20,4425	6,4070	10,6362	47,7401
2007	11,4754	0,0205	41,5087	7,2944	13,1509	71,9240
2008	22,6943	0,3930	63,5335	13,9288	32,2011	174,5403
2009	14,9624	0,9303	40,7249	7,4722	11,2307	83,6553
2010	15,0974	2,4487	55,6985	5,6603	11,7322	94,5941
2011	22,8240	1,4391	71,5019	6,4881	24,4590	170,6446
2012	39,7197	0,3633	67,8506	7,0666	34,4155	164,4863
2013	15,3410	0,0085	71,4268	7,6079	14,0197	215,1647
2014	14,0805	23,0783	61,5282	5,7455	12,0929	161,3163
2015	17,7339	27,3916	52,9766	2,6141	8,2535	132,7228
2016	20,6338	15,6910	52,1151	2,9752	9,1497	153,4744
2017	20,0695	26,8165	63,2608	3,4098	13,0997	197,0403

4.5.3. Імпорт послуг

Імпорт послуг тісно пов'язаний із імпортом товарів. Ці сектори спонукально впливають один на одного через транспортування, рекламу, аналіз ринків, маркетингове консультування тощо.

У 2016 р. Імпортні операції послугами здійснювалися в області 54 підприємствами і закладами.

Динаміка кількості підприємств, що здійснюють імпорт послуг, і країн-партнерів в імпорті послуг*

Показники	Роки				
	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість підприємств і закладів Тернопільської області, які здійснювали імпорт послуг	69	59	56	54	...
Кількість країн-партнерів в імпортній діяльності	39	44	42	48	39

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

За абсолютними (млн. дол.) та відносними (%) показниками імпорту послуг Тернопільська область випереджає тільки сусідню Чернівецьку область (табл. 67).

Загальна вартість імпортних послуг складала у 2014 році 8,4678 млн. доларів США, у 2016 р. – 5,7889 млн. доларів, хоча у 2012 і 2013 рр. вона була значно вищою – 12,86 та 12,63 млн. доларів відповідно. У 2017 р. обсяг імпорту послуг склав 8,6792 млн. дол., що на 49,9% більше, ніж у 2016 р. (табл. 68).

Упродовж року імпорт послуг значно коливається. На I квартал припадає 1,5596 млн. дол. (17,97%), на II квартал – 1,9494 млн. дол. (22,46%), на III квартал – 2,6182 млн. дол. (30,17%), на IV квартал – 2,5520 млн. дол. (29,40%).

Таблиця 67

Обсяги імпорту послуг окремих регіонів України*

№	Регіон	Роки				
		2013	2014	2015	2016	2017
1	Україна	7523,0291	6373,1281	5522,9976	5326,5127	5476,1489
2	Тернопільська область	12,6336 (0,17)	8,4678 (0,13)	10,3927 (0,19)	5,7889 (0,11)	8,6792 (0,16)
3	Івано-Франківська область	34,3789 (0,46)	22,7577 (0,36)	13,2217 (0,24)	17,8767 (0,34)	16,0273 (0,29)
4	Львівська область	113,1780 (1,50)	83,3824 (1,31)	50,2269 (0,91)	79,9504 (1,50)	59,8136 (1,09)
5	Рівненська область	27,9164 (0,37)	23,1258 (0,36)	15,0914 (0,27)	16,0873 (0,30)	18,2687 (0,33)
6	Хмельницька область	16,5568 (0,22)	11,0438 (0,17)	10,1986 (0,17)	10,2495 (0,19)	13,4941 (0,25)
7	Чернівецька область	2,4076 (0,03)	1,4418 (0,02)	1,8202 (0,03)	1,4788 (0,03)	1,8511 (0,03)

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

Таблиця 68

Динаміка обсягів імпорту послуг*, мільйонів доларів США

Роки											
2005	2006	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1,6058	2,3902	3,2097	4,0032	6,0942	8,5172	12,8648	12,6336	8,4678	10,3927	5,7889	8,6792

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Також нерівномірний розподіл імпорту в різних країнах. Так, в Австрії на I квартал припадає 4,2%, на II – 51,6%, на III – 13,9%, на IV – 30,3%.

В Польщі на I квартал припадає 19,0%, на II – 26,2%, на III – 25,6%, на IV – 29,2%. В Литви на I квартал припадає 37,9%, на II – 31,5%, на III – 5,9%, на IV – 24,7%.

4.5.4. Розподіл імпорту за країнами

Найбільшими імпортерами послуг в 2014 р. в Тернопільську область були Польща (2,696 млн. доларів США), Німеччина (2,292 млн. доларів), Російська Федерація (642 тисячі доларів), Велика Британія (212 тисяч доларів), Бельгія (194 тисяч доларів), Болгарія (122), Італія (165), Австрія (90), значно менше – Китай (72), Мальта (70) Іспанія (61).

У 2016 р. найбільшими партнерами були Польща (2,5405 млн. дол.), Німеччина (1,7658 млн. дол.), Кіпр (545 тис. дол.), Швеція (347,7 тис. дол.), Бельгія (253,9 тис. дол.), Російська Федерація (181,5 тис. дол.), Австрія (145,9 тис. дол.), Словаччина (124,6 тис. дол.), Нідерланди (110,1 тис. дол.).

У 2017 р. такими країнами були: Польща (3,2281 млн. дол.), Німеччина (1,2155 млн. дол.), Бельгія (491,3 тис. дол.), Швеція (346,4 тис. дол.), Велика Британія (353,1 тис. дол.), Словаччина (346,4 тис. дол.), Іспанія (13,7 тис. дол.), Італія (144,0 тис. дол.), Російська Федерація (141,4 тис. дол.), Канада (87,6 тис. дол.), Республіка

Молдова (83,7 тис. дол.), Чехія (79,8 тис. дол.), Білорусь (64,7 тис. дол.), Румунія (62,6 тис. дол.), Франція (46,6 тис. дол.).

4.5.5. Структура імпорту послуг

У структурі наданих послуг у 2014 р. на першому місці були послуги, пов'язані із подорожами (2,98 млн. доларів США або 35,2% від вартості всіх послуг). Найвища частка припадає на наступні країни: Німеччину (948,9 тисяч доларів або 42,7%), Польщу (611,9 тисяч доларів або 27,6%), Російську Федерацію (587,5 тисяч доларів або 26,4%), Нідерланди (216,8 тисяч доларів або 9,8%), Болгарія (117,9 тисяч доларів або 5,3%).

Значними за обсягами в імпорті були ділові послуги (2,2241 млн. доларів США або 26,3%), із яких на Німеччину припадає 39,7%, на Польщу – 39,2%, Велику Британію – 6,6%, Китай – 3,2%, Австрію – 3,2%, Республіку Білорусь – 2,9%.

Вартість імпорту послуг транспорту складала 2,1099 мільйонів доларів (або 24,9%). Серед них лівова частка припадала на послуги автомобільного транспорту – 1,25 млн. доларів США або 59,3 від вартості наданих транспортних послуг). Основна частка цього виду послуг припадала на Польщу (46,0%), Швецію (33,4%), Німеччину (10,7%), Республіку Білорусь (2,7%), Чехію (2,1%), Іспанію (1,6%).

Невелику частку склали інші допоміжні транспортні послуги (14,4%), інформаційні послуги (3,2%), послуги з ремонту та технічного обслуговування (5,4%), послуги з будівництва (2,1%), роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності (1,9), послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги (0,5%), послуги з переробки матеріальних ресурсів (0,3%).

У 2017 р. обсяг імпорту послуг зріс на 49,9% і досяг 8,6792 млн. дол. (табл. 69).

Послуги з переробки матеріальних ресурсів. У 2016 р. вони склали 28,5 тис. дол., що складає 0,5% імпорту всіх послуг. Вони стосувалися послуг з переробки товарів за кордоном (давальницької сировини). Надавалися підприємствами і закладами Бельгії (87%) та Індії (13%). За 2017 р. дані відсутні.

Послуги з ремонту та технічного обслуговування, що не віднесені до інших категорій.

У 2016 р. склали 396,4 тисячі доларів (5,1% імпорту всіх послуг). Стосувалися ремонту машин та устаткування (25,8 тис. дол. чи 8,8%), поточного ремонту та технічного обслуговування транспортних засобів (264,9 тис. дол. (90%), ремонту апаратури, побутових приладів та інструментів (3,6 тис. дол. чи 1,2%).

Надавалися підприємствами і закладами десятих країн: Польщі (59%), Нідерландів (17%), Німеччини (10%), також Бельгії (4%), Австрії, Франції, Китаю, Словаччини, Іспанії, Швеції.

У 2017 р. склали 231,9 тис. дол. і надавалися закладами Польщі (130,7 тис. дол.), Нідерландів (48,7 тис. дол.), Німеччини (30,7 тис. дол.), Бельгії (12,0 тис. дол.), Франції (6,5 тис. дол.), Китаю (5,9 тис. дол.), Словаччини (5,2 тис. дол.), Іспанії (4,8 тис. дол.), Швеції (1,1 тис. дол.).

Транспортні послуги. У 2016 р. сягнули 2,1706 млн. дол. Стосувалися послуг морського транспорту (697,5 тис. дол. або 32,1%), послуг повітряного транспорту (697,5 тис. дол. або 32,1%), послуг залізничного транспорту в обсязі 0,1 тис. дол.

Динаміка структури імпорту послуг*

Вид послуги	Роки							
	2013		2014		2016		2017	
	млн. дол.	%	млн. дол.	%	млн. дол.	%	млн. дол.	%
Послуги з переробки матеріальних ресурсів	0,0106	0,1	0,0285	0,5	0,0285	0,5
Послуги з ремонту та технічного обслуговування, що не віднесені до інших категорій	0,5808	4,6	0,4552	5,4	0,3964	3,8	0,2319	2,7
Транспортні послуги	3,8489	30,5	2,1099	24,9	2,1796	37,7	2,4896	28,7
Послуги, пов'язані із подорожами	3,6712	30,5	2,9838	35,2	1,2851	22,2	1,9421	22,4
Послуги з будівництва	0,2426	1,9	0,1766	2,1	-	-
Послуги зі страхування	-	-	0,0002	0,0	0,0001	0,0
Послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю	0,0034	0,0	0,011	0,2	-	-
Роялті та інші послуги, пов'язані з використанням інтелектуальної власності	0,2542	2,0	0,1633	1,9	0,0924	1,6	0,2007	2,3
Послуги у сфері телекомунікацій, комп'ютерні та інформаційні послуги	0,2489	2,0	0,2746	3,2	0,3029	5,2	0,3072	3,5
Ділові послуги	3,7097	29,4	2,2241	26,3	1,6148	27,9	2,6028	30,0
Послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги	0,0633	0,5	0,043	0,5	0,0003	0,0	-	-
Державні та урядові послуги	-	-	0,0014	0,0	-	-	-	-
Усього	12,6336	100	8,4678	100	5,7889	100	8,6792	100

послуг автомобільного транспорту (863,6 тис. дол. або 39,8%, у тому числі з послуг вантажного автотранспорту – 7,5%, транспортно-експедиційних послуг автотранспорту – 24,1%, послуг, пов'язаних із забезпеченням автомобільної транспортної інфраструктури – 8,2%), інших допоміжних та додаткових транспортних послуг (609,3 тис. дол. або 28,1%, у тому числі послуг із оформлення документів відповідно до митних вимог – 22,8% і інших транспортних послуг – 5,3%).

Даний вид послуг надавався підприємствам, закладам і громадянам Тернопільської області 22 країнами світу. Найбільша частка припадає на Польщу (72,6%), Швецію (15,7%), Німеччину (5,6%), а також Словаччину (2,6%), Чехію (1,6%), Білорусь, Російську Федерацію, Грузію, Австрію, у дуже малих обсягах на Болгарію, Бельгію, Молдову, Литву, Норвегію.

У 2017 р. обсяг імпорту транспортних послуг складав 2,4896 млн. дол. і стосувався Польщі (67,5%), Швеції (13,6%), Словаччини (8,3%), Німеччини (5,4%), Республіки Молдови (1,5%), Чехії, Румунії, Російської Федерації Білорусі, Литви, Грузії.

Послуги, пов'язані із подорожами, у 2016 р. надавалися 40 країнами світу. Їх обсяг – 1,2851 мільйона доларів. Стосувалися послуг під час відряджень (308,4 тис.

дол. або 24,0%, у тому числі послуг, пов'язаних із проживанням під час відряджень, – 11,0%, послуг, пов'язаних із харчуванням, – 11,2%, місцевих транспортних послуг в період відрядження – 1,6%, послуги операторів, що організували перебування під час відрядження – 0,2%), послуги під час інших ділових подорожей (976,5 тис. дол. або 76%, у тому числі послуги, пов'язані із проживанням, – 0,6% і послуги, пов'язані із харчуванням, – 75,4%), послуги, пов'язані із освітньою метою (0,1 тис. дол.).

Найбільше послуг, пов'язаних із подорожами, надавалося підприємствами і закладами Польщі (407,2 тис. дол.), Німеччини (286,1 тис. дол.), Російської Федерації (126,3 тис. дол.), а також Словаччини (60,4 тис. дол.), Нідерландів (53,7 тис. дол.), Австрії (53,0 тис. дол.), Білорусі (40,4 тис. дол.), Бельгії (36,3 тис. дол.), Угорщини (30,3 тис. дол.), Болгарії (29,8 тис. дол.), Іспанії (25,0 тис. дол.), Італії 24,9 тис. дол.), Молдови (21,4 тис. дол.), Чехії (19,3 тис. дол.), Франції (17,0 тис. дол.).

У 2017 р. імпорт цих послуг складав 1,9421 млн. дол. і надавався підприємствами і закладами Польщі (531,3 тис. дол.), Німеччини (528,4 тис. дол.), Російської Федерації (127,3 тис. дол.), Словаччини (93,9 тис. дол.), Іспанії (90,0 тис. дол.), Австрії (79,9 тис. дол.), Бельгії (76,9 тис. дол.), Румунії (56,6 тис. дол.), Білорусі (55,1 тис. дол.), Молдови (45,2 тис. дол.), а також Франції, Чехії, Литви, Італії, Болгарії, Грузії, Великої Британії, Греції.

Послуги із страхування надавалися лише у 2016 р. в обсязі 100 доларів польськими фірмами.

Роялті та інші послуги, пов'язані із використанням інтелектуальної власності, у 2016 р. склали 92,3 тис. дол. і надавалися Бельгією в обсязі 53,1 тис. дол., Францією в обсязі 19,4 тис. дол. і США в обсязі 15,0 тис. дол.

У 2017 р. даний вид послуг імпортувався у обсязі 200,7 тис. дол. і надавався Канадою (43%), Бельгією (36%), Францією (9%) і Німеччиною і США.

Послуги у сфері телекомунікацій, комп'ютерні й інформаційні послуги. У 2016 р. склали 302,9 тис. дол. Із них на телекомунікаційні послуги припадало 4,8%, комп'ютерні послуги – 95%, інформаційні послуги – 0,2%.

Надавалися Німеччиною у обсязі 149,2 тис. дол., Бельгією (122,7 тис. дол.), Естонією (12,9 тис. дол.), Польщею (8,1 тис. дол.), Швецією (6,3 тис. дол.), США (3,7 тис. дол.), Британськими Віргінськими Островами (0,3 тис. дол.).

У 2017 р. обсяг імпорту даного виду послуг склав 307,2 тис. дол., у тому числі: на телекомунікаційні послуги припадало 5,6%, комп'ютерні послуги – 94,3%, інформаційні послуги – 0,1%.

Надавалися ці послуги підприємствами і закладами Німеччини (50%), Бельгії (40%), Польщі (4%), Швеції (2%), Італії (2%), а також у дуже незначних обсягах Естонії та Швейцарії.

Ділові послуги у 2016 р. надавалися у обсязі 1,6148 мільйона доларів. Вони стосувалися професійних і консалтингових послуг (40,8%), наукових і технічних послуг (9,4%), послуг сільського господарства та послуг видобутку (10,9%), послуг операційного лізингу (2,8%), послуг, пов'язаних із торгівлею, та посередницьких послуг (0,8%), інших ділових послуг (35,3%).

Найбільше такого виду послуг надавалося Кіпром (34%), Німеччиною (28%), Польщею (23%), Великою Британією і Австрією (по 5%), Російською Федерацією (3%), Грузією, Бельгією, Білоруссю, Словаччиною, Хорватією.

У 2017 р. імпорт цього виду послуг зріс до 2,6028 млн. дол. і стосувався професійних і консалтингових послуг (84,8%) і наукових і технічних послуг (11,6%), а також у незначних обсягах – послуг сільського господарства та послуг видобутку, послуг операційного лізингу, послуг, пов'язаних із торгівлею, та посередницьких послуг, інших ділових послуг. Найбільша частка припадає на Польщу (32%), Німеччину (14%), Велику Британію (13%), Бельгію (8%), Австрію (6%), а також Грузію, Іспанію, Чехію, Канаду і Францію.

Послуги приватним особам, культурні та рекреаційні послуги виконувалися у 2016 р. обсязі 300 доларів закладами Грузії.

За обсягами імпорту всі країни-імпортери можна згрупувати таким чином:

Таблиця 70

Обсяг імпорту послуг

Обсяг імпорту послуг	Країни
від 1,1 до 3,2281 млн. дол.	Польща, Німеччина
від 500,1 тис. дол. до 1,0 млн. дол.	Австрія, Бельгія, Велика Британія, Іспанія,
від 100,1 до 500,0 тис. дол.	Італія, Російська Федерація, Словаччина, Швеція
від 50,1 до 100,0 тис. дол.	Білорусь, Канада, Молдова, Румунія, Франція, Чехія
від 10,1 до 50,0 тис. дол.	Болгарія, Грузія, Литва,
до 10,0 тис. дол.	Туреччина
Країни, дані для яких не оприлюднюються з метою забезпечення виконання Закону України “Про державну статистику” щодо конфіденційності статистичної інформації	Вірменія, Греція, Естонія, Індія, Кіпр, Латвія, Марокко, Нідерланди, Норвегія, ПАР, Португалія, Сербія, Словенія, США, Туніс, Угорщина, Узбекистан, Швейцарія, Японія

Польща – країни, що зберегли свої позиції у порівнянні із 2016 р;

Італія – країни, які піднялися на кілька щабелів у класифікації;

Болгарія – країни, які опустилися на кілька щабелів у класифікації;

Канада – нові країни у класифікації.

Найактивніше здійснюють імпорتنі операції у сфері послуг заклади міста Тернополя (їх усього 31), Тернопільського (8), Борщівського і Шумського (по 3), Підволочиського і Теребовлянського (2) районів, міст Чорткова і Кременця, Буцацького, Гусятинського, Зборівського (3) районів (по 1) [8; 9; 16].

Таблиця 71

Динаміка обсягів імпорту послуг у районах і містах обласного підпорядкування*, млн. дол.

Регіон	Роки							
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
м. Тернопіль	1,3652	3,4424	5,3355	6,8725	7,5932	4,7158	6,8644	5,1787
Борщівський	-				0,3953		0,3434	0,2243
Гусятинський	-				1,7053	0,8609		
Підволочиський	-	0,0306		0,1252	0,1657	0,1332		
Тернопільський	0,1748	0,9496	1,1234	1,3875	1,4280	1,1519	1,3762	0,8698
Чортківський	0,0748							
Шумський	-						0,8759	
Усього	1,6058	6,0642	8,55172	12,8648	12,6336	8,4678	10,3927	5,7889

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Практично відсутні об'єктивні й повноцінні дані про обсяги імпорту у розрізі районів і міст обласного підпорядкування.

4.5.6. Сальдо товарів і послуг

Загалом Тернопільська область має позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами, починаючи з 2013 року.

Таблиця 72

Динаміка зовнішньоторговельного сальдо Тернопільської області*, мільйонів доларів

Вид сальдо	Роки										
	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016	2017
Товарів і послуг	-16,9	-37,1	-39,0	-192,5	-76,5	-82,6	19,4	66,8	38,2	67,3	41,4
Товарів	-19,7	-39,6	-43,8	-195,5	-78,4	-82,7	15,4	55,3	31,6	19,4	28,5
Послуг	2,8	2,5	4,8	3,0	1,9	0,1	45,7	47,4	33,1	47,9	12,9

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

У торгівлі ж із країнами Європейського Союзу область має загалом позитивне зовнішньоторговельне сальдо, крім торгівлі послугами.

Таблиця 73

Динаміка зовнішньоторговельного сальдо Тернопільської області із країнами Європейського Союзу*, мільйонів доларів

Вид сальдо	Роки									
	2005	2006	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016	2017
Товарів і послуг	-37,1	-47,2	-192,5	-85,0	-107,2	-51,9	-3,2	-0,4	24,6	11,4
Товарів	-39,6	-50,7	-194,0	-86,1	-107,0	-51,5	-7,2	-2,6	-16,6	-29,6
Послуг	2,5	3,4	1,5	1,1	-0,2	40,3	39,0	27,8	66,9	41,0

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8]

У 2014 р. Тернопільська область мала позитивне зовнішньоторговельне сальдо із 44 країнами, серед яких Іспанія (14,7 млн. доларів), Російська Федерація (13,4 млн. доларів), Єгипет (11,3 млн. доларів), Пакистан (8,8 млн. доларів), Польща (7,9 млн. доларів), Бельгія (7,8 млн. доларів), Нідерланди (6,1 млн. доларів), Саудівською Аравією (6,0 млн. доларів), Республікою Молдова (5,1 млн. доларів). Однак, є ряд країн, із якими вона має від'ємне сальдо: Німеччиною (-28,2 млн. доларів), Китаєм (-7,6 млн. доларів), Румунією (-7,2 млн. доларів), Чехією (-5,1 млн. доларів), Угорщиною (-3,4 млн. доларів) – усього з 39 країнами світу [8; 9].

У 2016 р. із Хорватією було нульове сальдо. Позитивне сальдо у торгівлі товарами область мала із 53 країнами, негативне – із 43-ма країнами.

У 2017 р. позитивне зовнішньоторговельне сальдо область мала із 60 країнами. У торгівлі товарами сальдо коливається в межах від +31,5173 (Польща) до -30,4112 (Німеччина) мільйонів доларів (таблиця 74).

Динаміка сальдо товарів*, тисяч доларів США

№	Країна	Роки				
		2013	2014	2015	2016	2017
1	Польща	+18892,0	+7907,2	+6226,5	+30216,1	+31517,3
2	Білорусь	+6453,0	-407,7	-8807,6	+17713,2	+21195,9
3	Нідерланди	+3174,8	+6093,6	+7746,4	+1865,8	+13372,8
4	Казахстан	+3578,1	+2691,4	+2578,9	+2464,3	+8826,6
5	Єгипет	+14080,1	+11262,5	+6323,4	+4913,3	+8247,3
6	Індія	+461,7	-682,8	+295,2	+7851,8	+5289,2
7	Бангладеш	-0,1	+1170,4	+1676,6	+2801,2	+5559,4
8	Грузія	+340,8	+182,5	+245,9	+2917,2	+4841,3
9	Ізраїль	+5277,2	+4106,3	+4695,6	+2021,5	+4359,9
10	Іран	-	+1787,6	+672,4	+4891,8	+3637,8
11	Ірак	+37,5	-	+3046,4	+4665,2	+3306,7
12	Індонезія	+1247,4	+1172,1	+1517,8	+2435,1	+3208,8
13	Саудівська Аравія	-1141,0	+6030,2	+2438,5	-440,8	+3168,7
14	Іспанія	+8660,6	+14652,8	+5492,9	+3937,2	+3131,8
15	Румунія	-5244,0	-7169,5	-734,6	+4356,6	+3017,0
16	Філіппіни	+112,3	+48,1	+1091,5	+536,6	+3013,4
17	Португалія	+1211,3	+2276,4	+3352,0	+2530,3	+2948,8
18	Туреччина	+2440,5	+2734,0	+1685,4	+1037,9	+2869,4
19	Марокко	-38,4	+571,6	+125,1	+1698,9	+2374,6
20	Туніс	+5,3	+659,5	+448,6	+380,6	+2231,5
21	Естонія	+3026,5	+3152,2	+2283,6	+2049,1	+2020,5
22	Лівія	+274,5	+2511,5	+59,9	+100,3	+1491,2
23	Бельгія	-2760,7	+7764,7	+2779,2	-940,2	+1369,9
24	Таїланд	-37,5	+3034,7	+7850,8	+2720,7	+1311,5
25	Азербайджан	+1403,5	+867,4	+343,8	+250,1	+1179,5
26	Судан	-	-	-	+80,0	+1146,7
27	Молдова	+3500,3	+5073,8	+1784,2	+1750,3	+1017,1
28	Швеція	-1711,0	-1111,6	-703,8	-1062,0	-1094,1
29	Сербія	+168,5	+190,0	+140,4	-764,1	-1111,0
30	Японія	-359,3	+2358,5	+1066,3	+557,8	-1232,4
31	Норвегія	-164,7	-882,5	-1330,3	-2207,2	-1258,1
32	Канада	-324,2	-356,3	-627,1	-1788,5	-1547,4
33	Фінляндія	+583,0	-256,5	-6390,3	-959,8	-1579,3
34	Словаччина	+57,5	+154,1	-1149,0	-4225,5	-2498,8
35	Велика Британія	-3576,7	-1695,6	-880,6	-2704,0	-3294,2
36	Чехія	-3988,0	-5111,3	-2484,1	-2146,0	-4105,4
37	США	-14053,9	-1824,5	-1542,2	-4473,3	-5234,1
38	Угорщина	-6347,3	-3431,9	-6076,8	-8686,1	-5382,2
39	Франція	-8941,4	-2065,1	+9175,8	-1923,8	-7526,3
40	Італія	-6415,2	-385,0	-1771,5	-6203,0	-8343,1
41	Китай	-9158,7	-7618,4	-7977,1	-12315,9	-17185,8
42	Литва	+942,9	+965,5	-343,5	-9111,9	-22396,2
43	Німеччина	-51257,0	-28152,8	-202587	-23449,0	-30411,2

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

**Групування країн – торгових партнерів Тернопільської області
за величиною зовнішньоторговельного сальдо товарів**

№	Показник зовнішньоторговельного сальдо товарів	Країни
1	Додатне, від +31,5173 до 10,0 млн. дол.	Білорусь, Нідерланди, Польща
2	Додатне, від +10,0 до +1,1 млн. дол.	Азербайджан, Бангладеш, Бельгія, Грузія, Естонія, Єгипет, Ізраїль, Індія, Індонезія, Ірак, Іран, Іспанія, Казахстан, Лівія, Марокко, Молдова, Португалія, Румунія, Саудівська Аравія, Судан, Таїланд, Туніс, Туреччина, Філіппіни
3	Додатне, від +1,0 млн. дол. до +100,1 тис. дол.	Ангола, В'єтнам, Вірменія, Гамбія, Гонконг, Греція, Ємен, Йорданія, Катар, Кувейт, Латвія, Ліберія, Мексика, ОАЕ, Пакистан, Сирія, Сьєрра-Леоне, Того
4	Додатне, від +100,0 до 10,1 тис. дол.	Боснія й Герцеговіна, Джибуті, Кіпр, Конго, Ліван, Малайзія, М'янма, ПАР, Колишня Югославська Республіка Македонія, Сомалі, Туркменістан, Хорватія
5	Додатне, від +10,0 до 0,0 тис. дол.	Албанія, Ірландія, КНДР, Мальта, Палестина
6	Від'ємне, від -0,0 до -10,0 тис. дол.	Австралія, Домініканська Республіка, Камбоджа, Камерун, Кенія, Лесото, Люксембург, Сальвадор, Шрі-Ланка
7	Від'ємне, від -10,1 до -100,0 тис. дол.	Гвінея, Ефіопія, Колумбія, Сан-Марино, Словенія, Таджикистан, Фолклендські Острови
8	Від'ємне, від -100,1 до -1,0 млн. дол.	Австрія, Болгарія, Бразилія, Данія, Еквадор, Республіка Корея, Нова Зеландія, Російська Федерація, Сінгапур, Тайвань, Швейцарія
9	Від'ємне, від -1,1 до -23449,0 млн. дол.	Аргентина, Велика Британія, Ісландія, Італія, Канада, Китай, Литва, Німеччина, Норвегія, Сербія, Словаччина, США, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія, Швеція, Японія
	Країни, з якими область торгувала у 2016 р., але перестала торгувати у 2017 р. (у дужках – номер групи у 2016 р.)	Болівія (+4), Гватемала (-6), Екваторіальна Гвінея (+4), Коста-Ріка (-6), Непал (+5), Нігер (+4), Нігерія (+4), Оман (+4), Перу (-6), Уругвай (-7), Фарерські Острови (-7), Центральнопівнічна Африканська Республіка (+4), Чорногорія (+4)

Китай – країни, що зберегли свої позиції у порівнянні із 2016 р;

Лівія – країни, які піднялися на кілька щабелів у класифікації;

Фінляндія – країни, які опустилися на кілька щабелів у класифікації;

Гвінея – нові країни у класифікації.

Серед країн Європейського Союзу позитивне сальдо товарів Тернопільська область має із 13-ма країнами, від'ємне – із 15.

Позитивне сальдо послуг у 2016 Тернопільська область мала із 76 країнами від'ємне – із 18 країнами. Нульове сальдо мала Словенія.

Дані за 2016 рік є більш репрезентабельнішими, оскільки дані за 2017 р. підпадають під дію Закону України “Про державну статистику” щодо конфіденційності статистичної інформації

Сальдо зовнішньої торгівлі послугами області представлено в таблиці 77.

Динаміка сальдо послуг*, тисяч доларів США

№	Країна	Роки				
		2013	2014	2015	2016	2017
1	Швеція	+751,9	+362,1	+737,2	+36821,6	+5601,9
2	Польща	+40513,5	+35425,4	+26328,8	+25074,5	+35958,1
3	Литва	+32,2	-7,7	+11,9	+1914,2	+111,5
4	Велика Британія	+1317,6	+3220,5	+2018,4	+1832,3	+256,7
5	Нігерія	+13933	+17595	+1752,9	+1464,1	+1201,5
6	США	+1438,9	+2083,8	+1047,2	+1178,5	...
7	Гана	+411,0	+731,4	+800,6	+995,9	+1189,3
8	Естонія	+711,1	+900,3	+686,5	+783,9	...
9	Швейцарія	+862,7	+873,6	+790,9	+644,1	...
10	Франція	-51,6	+602,3	+467,3	+585,0	+429,0
11	Ірак	+924,3	+854,0	+809,6	+523,5	+221,3
12	Єгипет	+56,4	+136,1	+264,1	+452,5	+643,8
13	Грузія	-6,5	-4,0	+18,6	-13,6	-14,3
14	Молдова	-28,5	+22,4	-14,5	-13,7	-27,8
15	Іспанія	+16,3	-57,3	+10,6	-22,4	...
16	Угорщина	-9,9	+5,6	-36,2	-30,3	...
17	Чехія	-187,4	-68,0	-23,1	-32,3	-
18	Австрія	-301,7	+14,6	+4,8	-66,9	-169,8
19	Словаччина	-4,6	-28,5	-26,3	-68,7	-234,6
20	Бельгія	-285,7	+42,5	+69,4	-73,1	-204,6
21	Німеччина	-2303,0	-1159,1	-973,1	-143,3	-35,7
22	Кіпр	-	-15,0	-2008,5	-545,0	...

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8; 16].

Групування країн – торгових партнерів Тернопільської області за величиною зовнішньоторговельного сальдо послуг у 2016 році*

№	Показник сальдо	Країни
1	Додатне, від +36821,6 до +1000,1 тис. дол.	Велика Британія, Литва, Нігерія, Польща, США, Швеція
2	Додатне, від +1000,0 до +100,1 тис. дол.	Болгарія, Гана, Естонія, Єгипет, Зімбабве, Індія, Ірак, Конго, Латвія, Намібія, Норвегія, ОАЕ, Російська Федерація, Сьєрра-Леоне, Франція, Швейцарія
3	Додатне, від +100 до 10,1 тис. дол.	Ангола, Афганістан, Вірменія, Габон, Данія, Еквадор, Екваторіальна Гвінея, Ємен, Замбія, Ізраїль, Італія, Камерун, Канада, Кенія, ДР Конго, Ліберія, Марокко, Нідерланди, Пакистан, ПАР, Португалія, Румунія, Сирія, Сінгапур, Судан, Танзанія, Туреччина, Узбекистан
4	Додатне, від +10,0 до 0,0 тис. дол.	Азербайджан, Ботсвана, Бразилія, В'єтнам, Гвінея, Еритрея, Іран, Ірландія, Йорданія, Казахстан, Катар, Китай, Кот-д'Івуар, Кувейт, Лівія, Малі, Нова Зеландія, Острів Герд і Острови Макдоналд, Руанда, Саудівська Аравія, Сомалі, Таджикистан, Туніс, Туркменістан, Хорватія, Японія
5	Від'ємне, від -0 до -10,0 тис. дол.	Австралія, Боснія і Герцеговина, Греція, Ефіопія, Колишня Югославська Республіка Македонія, Мексика, Сербія
6	Від'ємне, від -10,1 до -100,0 тис. дол.	Австрія, Бельгія, Білорусь, Грузія, Іспанія, Молдова, Словаччина, Угорщина, Чехія
7	Від'ємне, від -110,1 до -1000,0 тис. дол.	Кіпр, Німеччина

*) За даними Головного управління статистики у Тернопільській області [8; 16].

Найбільшими імпортерами в Тернопільській області за обсягом імпорту є ТОВ “СЕ Борднетце-Україна”, ТОВ “Ватра-Тер”, ТОВ “Натурпродукт”, ТОВ “Інтерфом-Захід”, ТОВ “Режанс Полісаж”, ТОВ “Мрія-Лізинг”, ТОВ “Компанія “Лан”, ПП “Тіміртан”, ТОВ “Завод “Ремпобуттехніка”, ТОВ “МВ Стеллар”, ТОВ “Полімерна компанія “Терполімергаз”, ТОВ “Т.Д.К.”, ТОВ “Скайбуд М”, ТОВ “Мікоген-Україна”, ТОВ “Бондіолі і Павезі Україна”, ПП “Галіт”, ТОВ “Сегеш-Україна”, ТОВ “Купава-5”, ПрАТ “Галіція Дистилері”, ТОВ “Хоростківський цукровий завод”, ТОВ “Франк Лемекс”, МПП “Арма”, ТОВ “Ферозіт”, ТОВ “Видавництво “Школярік”, ТОВ “Т-Цукор”, ТОВ “Орхідея-Т”, ТОВ “Шредер”, ТОВ “Галич Агро-Стек”, ТОВ “Стандарт-Парк”, ТОВ “Тернофарм”, ПрАПП “Агропродсервіс”, ТОВ “Саюз”, ПП “Науково-виробнича фірма “Тирас”, ТОВ “Галія”, ПП “Фабрика меблів “Нова”, ТОВ “Хейцтехнік”, ПП “Тернопіль-Транзит”, ТОВ “Агростатус”, ТОВ “Тернопільський молокозавод”, підприємство “Біллірбек Україна”, ТОВ “Полімерна група “Терполімергаз”, ТОВ “Марго”, ТОВ “Євросмак”, ТОВ “Дім”, ТОВ “Агробізнес”, ТОВ “Фірма “Дукат”, ТОВ “ОСП Корпорація “Ватра”, ТОВ “Агро-Ланівці”, дочірнє підприємство “Дінтер Україна Скала” ТОВ “Дінтер Україна”, ТОВ “Спільне українсько-шведське підприємство “Діана Інтернаціональ ЛТД”, ЗАТ “Добра Вода”, ТОВ “Графіка”, ВАТ “Бровар” – усього близько 250 підприємств та установ. Серед останніх: Тернопільська обласна організація “Серце милосердя”, Підволочиська комунальна центральна районна лікарня, міжнародний благодійний фонд “Стефан”, Тернопільська міська комунальна лікарня швидкої допомоги, Тернопільський обласний благодійний фонд “Майбутнє сиріт”, Борщівська центральна районна комунальна лікарня, комунальний заклад Тернопільської обласної Ради “Тернопільська університетська лікарня”, Борщівська районна організація Червоного хреста України, Тернопільський обласний благодійний фонд імені Арсена Монастириського, Тернопільське обласне відділення Міжнародного центру впровадження програм ЮНЕСКО, Бучацька центральна комунальна районна лікарня, комунальна установа Тернопільської обласної Ради “Петриківський обласний геріатричний пансіонат”, епархіальне управління Бучацької єпархії УГКЦ [9].

4.6. МІЖДЕРЖАВНА СПІВПРАЦЯ

Міжрегіональна співпраця, передовсім, розглядається як інструмент регіонального розвитку і як один із засобів посилення процесу інтеграції до Європейського Союзу. Одним із головних завдань Тернопільської області є досягнення критеріїв ЄС щодо регіонального розвитку, який включає регіоналізацію країни, визначення її справжньої регіональної політики, гармонізація системи територіального поділу з існуючою в країнах ЄС, взаємоузгоджена гармонізація загальнодержавного і регіонального розвитку [8; 9].

Наявність міжрегіональних зв’язків може істотно полегшити пошук необхідного партнера в країні Європейського Союзу, визначення спільних пріоритетів співпраці, обговорення умов партнерства в рамках конкретного проекту.

У цьому контексті Тернопільською обласною адміністрацією укладено низку двосторонніх угод про соціально-економічну, науково-технічну та культурну співпрацю з адміністративно-територіальними одиницями іноземних держав (усього

7). У рамках угод про співпрацю структурні підрозділи Тернопільської обласної держадміністрації відповідно до напрямку, за яким вони працюють, мають можливість виступати у якості партнера від Тернопільської області у програмах ЄС та спільних проектах на міжрегіональному рівні. Тернопільська обласна державна адміністрація уклала угоди про міжрегіональну співпрацю і дружбу з провінцією Донг Най (В'єтнам), про торговельно-економічну, науково-технічну й культурну співпрацю з Ботошанським повітом (Румунія), Брестським обласним виконавчим комітетом Республіки Білорусь, Підкарпатським воєводством Польщі, урядом автономним краєм Воєводина Сербії. Донедавна Тернопільська область активно співпрацювала із Пензенською та Нижньою Новгородською областями Російської Федерації, однак, у силу недружелюбної та агресивної політики останньої щодо України ці угоди не вбачаються актуальними.

Тернопільська область активно співпрацює з органами влади Тауразького повіту Республіки Литва – Радою регіонального розвитку Тауразького повіту.

Для реалізації вже існуючих торговельно-економічних, науково-технічних та культурних угод та укладання нових угод Тернопільську область відвідують делегації Польщі, США, Канади, Швеції, Чехії, Бельгії, Франції, Німеччини, ОБСЄ.

Важливим є можливість реалізації інвестиційного проекту – будівництво в Гусятинському районі заводу з переробки побутових і промислових відходів та технологією плазмової газифікації, а також запроєктовані інвестиції з боку фірм США у обсязі від 350 до 500 мільйонів євро, залежно від обсягів та місця переробки. Важливими і досить перспективними стануть контакти з Великолюблінським та Люблінськими воєводствами Польщі, Автономним краєм Воєводина Сербії, Тауразьким повітом Республіки Литви, Брестською областю Республіки Білорусь і повітом Ботошань Республіки Румунії [9].

Література:

1. [Господарський кодекс України](#) Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. Редакція від 19.01.2012.
2. [Закон України про зовнішньоекономічну діяльність](#). Верховна Рада УРСР. Закон від 16.04.1991 № 959-XII. Редакція від 07.08.2011.
3. Бураковський, І. Теорія міжнародної торгівлі: Навч. посібник. Друге видання / І. Бураковський. – К.: Основи, 2000. – 240 с.
4. Дахно, І. І. Міжнародна торгівля. Видання 2-ге, доповнене. Навч. пос. / І. І. Дахно. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 296 с.
5. Заставецька, О. В. Тернопільська область: географічні основи комплексного економічного і соціального розвитку / О. В. Заставецька. – Тернопіль. 1993. – 203 с.
6. Заставецька, О. Комплексний економічний і соціальний розвиток території: теоретичні і методичні основи дослідження / О. Заставецька – Тернопіль, 1997. – 233 с.
7. Зовнішньоекономічна діяльність на Тернопільщині / Тернопільський Енциклопедичний Словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с. (стор. 655).
8. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2014 році. Статистичний збірник / За редакцією Н. С. Дідуник; відповідальна за випуск Г. Ф. Романик. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 121 с.
9. Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільської області за 2014 рік / Відповідальна за випуск Г. Ф. Романик. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015.
10. Кириченко О. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності. Вид. 2-ге, доп. / О. Кириченко, І. Кавас, А. Ятченко, – К.: «Фінансист», 2000.

11. Козик, В. В. Міжнародні економічні відносини. Навчальний посібник / В. В. Козик, Л. А. Панкова, Н. Б. Даниленко. – К.: Знання, 2008. – 406 с.
12. Коломацька, С. П. Зовнішньоекономічна діяльність в Україні: правове регулювання та гарантії здійснення. Навчальний посібник / С. П. Коломацька. – К.: Професіонал, 2004. – 288 с.
13. Населення Тернопільської області. 2014. Статистичний збірник. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 170 с.
14. Новицький, В. Є. Міжнародна економічна діяльність України.: Підручник / В. Є. Новицький. – К.: Центр учбової літератури. 2007. – 296 с.
15. Осика, С. Г. Світова організація торгівлі / С. Г. Осика, В. Т. Пятницький. – К: К. І. С., 2001. – 491 с.
16. Статистичний збірник «Зовнішньоекономічна діяльність Тернопільщини в 2016 році / За редакцією Н. С. Дідуник; Відповідальні за випуск Н. В. Куніц і Г. Ф. Романик. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. – 135 с.
17. Статистичний щорічник Тернопільської області. 2014 рік. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2015. – 442 с.
18. Статистичний щорічник Тернопільської області. 2016 рік / За редакцією А. А. Чорного; Відповідальні за випуск Т. М. Гришук, Н. С. Дідуник. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2017. – 428 с.
19. Статистичний збірник: Зовнішня торгівля Тернопільської області товарами і послугами у 2017 році / За редакцією Н. С. Дідуник; Відповідальні за випуск Н. В. Куніц і Г. Ф. Романик. – Тернопіль, Головне управління статистики у Тернопільській області, 2018. – 122 с.
20. Тернопіль і Тернопільщина. – Тернопіль, «Галс», 2001. – 54 с.
21. Універсальний словник-енциклопедія / Голов. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. – К.: «Рина», 1999. – 1551 с.
22. Циганкова, Т. М., Петрашко Л.П., Кальченко Т.В. Міжнародна торгівля: Навч. посібник / Т. М. Циганкова, Л. П. Петрашко, Т. В. Кальченко. – К.: КНЕУ, 2001. – 488 с.
23. Школа І. М. Міжнародні економічні відносини / І. М. Школа, В. М. Козменко. – Чернівці: «Рута», 1996. – 534 с.
24. Школа, І. М. Міжнародні економічні відносини: підручник для студ. вищих навч. закл. / Чернівецький торговельно-економічний ін-т Київського національного торговельно-економічного ун-ту. Вид. друге, переробл. і доп. / І. М. Школа, В. М. Козменко, О. В. Бабінська. – Чернівці : Книги-XXI, 2007. – 544 с.

5.1. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СТРУКТУРИ В МЕЖАХ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Основними суб'єктами політичних взаємин у сучасних демократичних державах є політичні партії та інші організовані групи громадян, пов'язані близькими або єдиними соціальними, економічними, культурними та політичними інтересами. Такі організовані політичні групи відіграють ключову роль у формуванні стійких територіально-політичних зв'язків та співвідношень як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Формування партійної структури на території сучасної Тернопільської області розпочалося в другій половині XIX – поч. XX ст. і в певній мірі було пов'язано з політико-адміністративним розподілом цих земель між Російською та Австро-Угорською імперіями.

Найбільш інтенсивно цей процес проходив в Галичині, до якої відноситься значна частка території сучасної Тернопільської області. На той час тут було дві основні українські політичні течії – народовці і москвофіли. Ідеологія москвофільства визначалась світоглядною орієнтацією на Російську імперію у всіх сферах (мові, літературі, культурі, політиці) і була досить поширена серед церковної інтелігенції. Таким чином вони проявляли свою симпатію до Російської імперії та досить стримано ставились до української народної мови.

Для більшої частини території Тернопільської області на зламі XIX-XX ст. популярними були погляди народовців. Вони захищали в своїх поглядах самобутність галичан як гілки єдиного українського народу в освіті, культурі, науці, відстоювали українську народну мову. В 1890 р. вони власне сформували першу повноцінну політичну партію – Русько-Українську радикальну партію, знаними членами якої були відомі вихідці з Тернопільської землі – Вячеслав Будзиновський, Володимир Вітошинський, Євген Левицький, Володимир Білінський. Помірковані члени цієї партії в 1899 р. створили Націонал-демократичну партію, що мала широку мережу осередків та гуртувала навколо своїх ідей українське населення тогочасної Тернопільщини. Серед діячів партії було багато відомих діячів (І. Франко, В. Будзиновський, Є. Левицький, Ю. Романчука, О. Барвінського), які часто навідували міста та села нашого краю. Першочерговим завданням партія вважала здобуття автономії українських земель у складі Австро-Угорщини. Стратегічною метою вона мала здобуття Україною соборності й незалежності. Щоб досягнути цього, партія обрала тактику щоденного виборювання прав українців у парламенті та адміністративних установах. У національно-політичне русло вона спрямовувала й страйковий рух.

На основі цих партійних утворень після першої світової війни на території Галичини, і Тернопільщини в тому числі, популярною була партія Українське національно-демократичне Об'єднання. Це була легальна політична організація, що об'єднувала в своїх лавах представників української інтелігенції, промислових кіл, учасників кооперативного руху, а також великих і середніх землевласників. Основними ідеологічними засадами партії було забезпечення передумов для концентрації та нарощування українського національного капіталу з метою протидії польській економічній експансії, а також освоєння ринків збуту продукції, виробленої

українськими виробниками на всій території Польщі, досягнення рівних прав у суспільно-політичному житті для українців. Важливу роль у діяльності УНДО відіграла робота в середовищі кооперативного руху, який був покликаний забезпечити зайнятість населення, створити умови для переробки сільськогосподарської продукції й підвалин соціального добробуту. Навколо УНДО об'єднувалися такі кооперативи, як «Маслосоюз», «Центросоюз», «Народна торгівля» та ін. УНДО намагалася здійснювати вплив на такі суспільно-культурні рухи, як «Просвіта» та «Рідна школа» з метою консолідації просвітницької діяльності, спрямування її на підвищення політичної культури народу.

Незначну роль в межах тогочасної Тернопільщини відігравали політичні партії клерикальне забарвлення, зокрема, Український католицький союз, заснований 22 жовтня 1930 р. та очолюваний А. Шептицьким. Тобто партія виступала з клерикально-ліберальних позицій, намагаючись об'єднати українське населення, переважно греко-католицького віросповідання, на релігійній основі як християнську общину, уникаючи радикальних дій і поглядів. У Греко-Католицькій Церкві А. Шептицький представляв національний напрям, противника уніфікації греко-католицької церкви з позицією та догмами офіційного Риму.

Також малопопулярною партією була Комуністична партія Західної України. Вона була забороненою партійною структурою, та мала прихильників лише в кількох містах сучасної Тернопільської області. На нелегальному становищі, але з суттєвою підтримкою населення, була Організація Українських Націоналістів. Від початку свого заснування (1929 р.) як політичній організації вдалось сформувати потужну територіальну структуру, що була представлена в більшості значних населених пунктів сучасної Тернопільської області. Особливою активністю відзначалися партійні осередки в Тернополі, Бережанах, Вишнівці, Чорткові.

Наступний спалах партійної розбудови припадає на кінець 80-х рр. ХХ ст., коли Тернопільська область, поряд з Львівською та Івано-Франківською, стала центром зародження націонал-патріотичних партій майбутньої незалежної України.

Наприкінці березня 1989 р. в межах Тернопільської області утворилася перша крайова організація Руху. В скорому часі дана громадська структура була реформатована в партію. У 1989 р. на території області починають діяти осередки Української християнсько-демократичної партії, в 1990 р. – Української республіканської партії, Української національної партії, Демократичної партії України (слід наголосити, що Тернопільська область стала місцем започаткування діяльності цієї партії – установчі збори партії відбулися в вересні 1990 р. в Терєбовлі).

На початок 2019 року в Тернопільській області було зареєстровано 354 політичні партії (згідно з даними Порталу відкритих даних). Така важлива характеристика партій, як кількість їхніх членів, в Україні загалом і в Тернопільській області зокрема, може бути лише умовною, оскільки цю статистику ведуть самі партії, а вони значно завищують свою чисельність. Також слід наголосити, що далеко не всі партійні структури мають представництво в усіх адміністративних районах області (тільки останніми роками ця інформація почала оприлюднюватися для широкого загалу та впорядковуватися регіональними представництвами Міністерства юстиції). Найбільша кількість партійних осередків представлена в значних за кількістю мешканців адміністративних територіях області – Бережанський, Кременецький, Чортківський райони та м. Тернопіль – в кожному – понад 100

партійних організацій. Мінімальна кількість партійних осередків представлена в західних адміністративних районах (Козівський, Підгаєцький) – менше 80 одиниць. (табл.). В розрахунку на 1 000 місцевих мешканців найбільша кількість партійних осередків для територіально невеликих адміністративних районів (Ланівецького, Монастириського, Підгаєцького).

Таблиця 5.1

Кількість зареєстрованих осередків політичних партій в розрізі адміністративних районів Тернопільської області

	Адміністративно-територіальна одиниця	Кількість зареєстрованих осередків політичних партій	Кількість осередків політичних партій в розрахунку на 1000 . місцевих мешканців
1.	Бережанський район	111	2,8
2.	Борщівський район	94	1,4
3.	Бучацький район	92	1,5
4.	Гусятинський район	84	1,4
5.	Заліщицький район	95	2,1
6.	Збаразький район	99	1,7
7.	Зборівський район	97	2,4
8.	Козівський район	75	2,0
9.	Кременецький район	111	1,6
10.	Ланівецький район	82	2,9
11.	Монастириський район	76	2,9
12.	Підволочиський район	82	2,0
13.	Підгаєцький район	72	4,0
14.	Теребовлянський район	96	1,5
15.	Тернопільський район	81	1,2
16.	Чортківський район	104	1,4
17.	Шумський район	86	2,6
18.	м Тернопіль	116	0,5

*За даними <https://pzmrujust.gov.ua/napriamy-diialnosti/312-derzhavna-reiestratsiia-drukovanykh-zasobiv-masovoi-informatsii-ta-hromadskykh-formuvan/pereliky-zareiestrovanykh-hf-ta-zmi/ternopilaska-oblast/perelik-zareiestrovanykh-strukturnykh-utvoren-politychnykh-partii-na-terytorii-ternopilskoi-oblasti>

Домінуючу роль в ідеологічних напрямках кожного з адміністративних районів належить націонал-демократичним партіям, що об'єднують представників правого та право-центриського спрямування. Їх погляди сходяться в тому, що необхідним є зрівноваження інтересів автохтонних націй, заперечуючи ксенофобію, расизм, виступаючи за етнонаціональне порозуміння, ця ідеологія виступає за етнонаціональне порозуміння, конструктивний потенціал і налагодження загальносуспільних взаємин в організованому політичному просторі.

Негативною рисою політичних партій, осередки яких діють на території Тернопільської області, є стала тенденція зростання впливу різних угруповань великого бізнесу, які свою боротьбу за власність, економічні переваги переносять на партійно-політичні взаємини, що перешкоджають ефективній роботі місцевих органів самоврядування та державних структур загалом.

5.2. ТРЕНДИ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ УПОДОБАНЬ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

5.2.1. Геопросторова характеристика формування виборчих округів

Основою суспільного розвитку регіонів держави сьогодні традиційно виступає показник політичної свідомості та політичної активності населення, що найяскравіше прослідковується в форматі виборів. Вони не лише представляють волевиявлення населення, а дозволяють спрогнозувати настрої місцевих мешканців стосовно політичної, економічної та соціальної політики в певному регіоні. Тому принципово важливо проводити такі дослідження з позиції комплексного електорального аналізу, що дає уявлення про формування та особливості нарізки виборчих округів, політичну активність населення шляхом оцінки кількісного показнику тих, що голосують та геопросторової прихильності населення до певних ідей та поглядів шляхом підтримки відповідних політичних партій. На основі такого аналізу можна визначити територіальні закономірності, динаміку, стійкість та мінливість політичних симпатій та ідеологічних уподобань населення. Завданням такого дослідження є не лише опис територіальних відмінностей у політичних симпатіях населення, а й пояснення та виявлення причин (чинників), що ці відмінності зумовлюють.

Електоральна прихильність населення обласного регіону може бути зумовлена низкою чинників: соціальний склад населення, особливості його розселення і урбанізація, рівень розвитку місцевого господарства, історичні традиції та регіональної політичної культури.

В Тернопільській області виборчі традиції мають досить давнє історичне коріння. Під його впливом формується політична культура, тобто історико-політичні традиції як сукупність соціально-політичних цінностей і політичної орієнтації, що відкарбовується в свідомості населення. Варто наголосити, що тернопільські терени були цікаві для відомих громадських та політичних діячів в різні історичні епохи (ще Іван Франко безуспішно пробував в 1898 р. здобути прихильність тернопільського електорату через продаж голосів селянством в окрузі Тернопіль – Збараж – Скалат). Водночас історичні традиції є умовою високої політичної активності населення Тернопільської області щодо участі в самому ході голосування.

Мовний та конфесійний склад населення також може відобразити політичні уподобання населення – зазвичай україномовне населення підтримує партії державницького штибу, а конфесійна приналежність до українських церковних конфесій (Українська греко-католицька церква, Українська православна церква) є ще одним критерієм орієнтації на націонал-патріотичні партії та їх ідеологію.

Переважаання сільського населення в області також є умовою орієнтації на праві погляди, які пропагують традиційні праві моральні цінності (сім'я, церква, освіта, виховання молоді тощо). Навіть депресивність в розвитку сільських територій часто поступається домінуючому впливу правої ідеології.

Територіальну основу виборчого процесу складає нарізка округів в межах визначеної території (в нашому випадку – Тернопільської області). Дана

джерімєндрінгова технологія відзначається суттєвою змінністю та постійним модифікуванням. Так, співставляючи вибори до Верховної Ради 2007 р., позачергові вибори до Тернопільської обласної ради 2009 р., вибори до Верховної Ради 2012 р., позачергові вибори до Верховної Ради 2014 та 2019 р. та вибори до Тернопільської обласної ради 2015 р., варто відмітити зміну кількості округів та їх територіальної наповненості. Якщо в 2007 р. в області виділялось вісім виборчих округів з центрами в Тернополі, Збаражі, Кременці, Зборові, Бучачі, Терєбовля, Чорткові, Борщові, з 2009 р. їх число зменшилось до п'яти (центри – м. Тернопіль, Кременець, Бучач, Чортків і знову м. Тернопіль для навколотернопільських адміністративних районів). В 2012 р. число округів збереглося – п'ять, але в черговий раз змінився підхід до їх територіального наповнення (центри – м. Тернопіль, Збараж, Зборів, Терєбовля, Чортків). Ця ж схема діяла в 2014 та 2019 рр. (табл. 5.2). Така територіальна змінність може бути оцінена як спроба формування округів з врахуванням чийось політичних інтересів та традиційно оцінюється як непрозора виборча технологія. Навіть за результатами трьох останніх виборчих процесів можна сказати, що кількість виборчих дільниць суттєво зросла до 2012 р., в той час як кількість самих виборців зменшилась [наші розрахунки за [3]]. А відомо, що саме підсумкові протоколи виборчих дільниць стали основним джерелом фальшування результатів голосування, тому зростання числа дільниць може бути основою для занепокоєння.

Найбільша кількість виборчих дільниць функціонувала в Зборівському районі (90), що навіть випереджував обласний центр (89) і є радше винятком на виборчому полі досліджуваного регіону. Також досить багато дільниць було сформовано в Терєбовлянському (79) та Борщівському (77) районах. Серед міст області, які мали статус окремих адміністративних територій, найменша кількість виборчих одиниць була сформована в м. Бережани та м. Кременець (по 11 в кожному), а також в Підгаєцькому районі (33). Серед 21 адміністративної території області усереднений показник кількості виборчих дільниць – 56; цьому показнику відповідає Заліщицький район.

Таблиця 5.2

Територіальна організація виборчого процесу в Тернопільській області на виборах до Верховної Ради 2014 року*

Номер округу	Кількість виборчих дільниць	Центр округу	Території, що відносяться до округу	Кількість населення, що має виборчі права, тис. осіб
163	86	м. Тернопіль	м. Тернопіль	172,4
164	307	м. Збараж	Збараський, Кременецький (населені пункти м Кременець, м Почаїв, села Білокриниця, Андруга, Веселівка, Лішня, Будки, Валігури, Комарівка, Великі Бережці, Іква, Малі Бережці, Хотівка, Гаї, Града, Діброва, Кімната, Горинка, Духів, Кушлін, Дунаїв, Богданівка, Куликів, Савчиці, Жолоби, Катеринівка, Іванківці, Рибча, Колосова, Двірець, Рудка, Крижі, Лідихів, Лосятин, Борщівка, Плоске, Підлісне, Попівці, Весела, Новий Кокорів,	172,6

			Старий Кокорів, Радянське, Підлісці, Сапанів, Старий Почаїв, Старий Тараж, Комарин, Чугалі, Бонівка, Зеблози, Шпиколоси), Лановецький, Шумський райони	
165	311	м. Зборів	Чотири дільниці м. Тернополя, Бережанський, Зборівський, Козівський, Підгаєцький, Кременецький (за виключенням населених пунктів, включених до округу № 164) райони	170,4
166	271	м. Тербовля	Бучацький, Гусятинський, Монастирський, Тербовлянський райони	175,5
167	211	м. Чортків	Борщівський, Заліщицький, Чортківський райони	150,7
Всього	1184			863,5

* складено за <http://cvk.gov.ua/vnd2012/wp023pt001f01=900pid100=61.html>

На основі проведеного аналізу в межах 17 адміністративних одиниць Тернопільської області (адміністративні райони та населені пункти, що їх формують – міста, селища міського типу, села та райони в містах, які були основою для формування виборчих дільниць), було створено гістограму, що відображає кількісний розподіл виборчих дільниць та відповідну територіальну доступність до місць голосування. На осі абсцис гістограми вказана кількість виборчих дільниць на території адміністративної одиниці, на осі ординат – виборчі округи, що містять певне число виборчих дільниць. Проведене відповідне групування адміністративних територій за кількістю виборчих дільниць (малі (перша колонка) – менше 500 виборців, середні (друга колонка) – 501-1500 виборців та великі (третя колонка) – понад 1500 виборців).

Як видно з гістограми (рис. 1), велика кількість дільниць (по 308) функціонує в 164 та 165 виборчому округах, які діють на території міст Бережани, Кременець, Збаразького, Лановецького, Підволочиського, Шумського Кременецького, Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького районів та невеликої частина міста Тернополя. Мінімальна кількість виборчих дільниць виділяється в 163 виборчому окрузі, що розташований в місті Тернополі.

Свої риси характерні для розподілу виборчих дільниць за кількістю виборців. Найбільша кількість великих виборчих дільниць розташовується в місті Тернополі (76), що логічно обґрунтовується значною концентрацією виборців на невеликій території обласного центру. Мінімальна кількість великих виборчих дільниць є в південних адміністративних районах області (на місто Чортків та Борщівський, Бучацький, Гусятинський, Заліщицький, Монастирський, Тербовлянський Чортківський райони припадає всього 25 великих виборчих дільниць). За виключенням міста Тернополя в усіх виборчих округах переважають малі виборчі дільниці (від 96 в 167 виборчому окрузі, що охоплює Бучацький, Гусятинський, Монастирський, Тербовлянський райони до 191 в 164 виборчому окрузі, в межах міста Кременець, та Збаразького, Лановецького, Підволочиського та Шумського районів і частини Кременецького району). Це можна пояснити значною кількістю сільських населених пунктів та невеликих міських населених пунктів в межах згаданих адміністративних територій, що дозволяє зробити низові пункти доступними для голосування та пропорційно розподілити між ними виборців (згідно чинного законодавства).

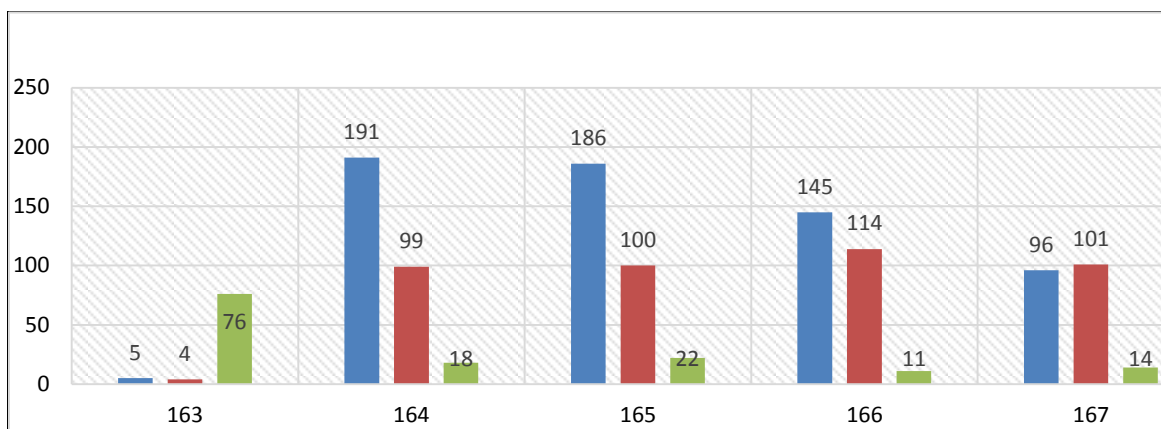

Рис. 5.1. Кількість виборчих дільниць на території Тернопільської області, 2019 р.

Сьогодні виборчі технології можуть виступати як формою волевиявлення населення, так і інструментом формування громадської думки. З цих позицій оцінка виборів за хронологією їх проведення є важливим процесом оцінки рівня політичних уподобань та, опосередковано, рівня добробуту та соціальної орієнтації населення конкретної території.

5.2.2. Характеристика виборчих каденцій в межах Тернопільської області. Парламентські вибори

Оцінюючи показник явки виборців на дільниці в 2012 р., варто відмітити, що він був суттєво вищим від середньоукраїнського – в середньому в області 66,8 %, в той час як в Україні загалом цей показник складав 58% (щоправда загалом в Україні парламентські вибори 2012 р. відзначались вкрай низкою явкою виборців, що можна оцінювати як психологічну зневіру в зміни, пов'язані з процесом виборів та, ймовірно, з думкою про можливі фальсифікації й незначущість голосу «маленького українця»). Найбільш пасивними були мешканці обласного центру, явка яких склала 62,4 %. В адміністративних районах області явка коливалась від 67 % в Зборівському, Лановецькому, Підволочиському, Шумському районах до 68,9 % в Бучацькому, Гусятинському, Монастирському та Тербовлянському районах. Максимальна активність виборців впродовж дня голосування припадала на проміжок від 12 до 16 год, що є традиційним для областей західноукраїнського регіону (за ці чотири години в округах області проголосувало від 43 % виборців в м. Тернополі до 47,2 % виборців в Бучацькому, Гусятинському, Монастирському та Тербовлянському районах).

2014 рік варто вважати роком надій і сподівань, тому показник явки виборців дещо зріс. В середньому в області він перевищив 68,2 %. Традиційно найнижчим він був в обласному центрі (64,4 %). Досить невисоким був показник електоральної активності в Збаразькому, Лановецькому, Підволочиському, Шумському та Кременецького районах (дещо більше 64 %) та місті Чортків, Борщівському, Заліщицькому та Чортківському районах (66,8 %). Найвища активність була вла-

ства для Бучацького, Гусятинського, Монастириського, Терехівського, Тернопільського районів (72,6 %) та Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького та Тернопільського районів (72,3 %).

У виборчому процесі у 2012 р. загалом було зареєстровано 21 політичне об'єднання. У відсотковому відношенні найбільша частка припадала на центристські партії – 9 політичних об'єднань (Партія регіонів, партія «Україна – вперед», Українська партія «Зелена планета», політичне об'єднання «Рідна Вітчизна», політична партія «Україна майбутнього», політична партія «Зелені», політична партія «Нова політика», Ліберальна партія України, Партія зелених України) або 42,8 % від загального числа суб'єктів виборчих відносин. На правоцентристські та праві політичні сили припадало 28,6 % політичних об'єднань (в абсолютному вимірі таких партій було шість – Об'єднана опозиція «Батьківщина», УДАР, «Наша Україна», Радикальна партія О. Ляшка, Всеукраїнське об'єднання «Свобода», Українська національна асамблея). Такий же відсоток і відповідно така ж кількість політоб'єднань припадала на ліві та лівоцентристські об'єднання (Соціалістична партія України, політична партія «Всеукраїнське об'єднання «Громада», Комуністична партія України, партія «Руський блок», Народно-трудова організація України).

Якщо ж оцінювати політичні партії виходячи з їх ідеологічної орієнтації та за показником подолання прохідного бар'єру в 4%-ки, то в загальноукраїнському вимірі за багатомандатним виборчим округом три політоб'єднання або 60 % від числа тих, що пройшли до парламенту, сповідують правоцентристські та праві ідеологічні погляди. По одній партії з тих, що пройшли до парламенту, підтримують центристські та ліві ідеї.

В Тернопільській області результати дещо відрізнялись від загальноукраїнських. Три партійні об'єднання, що подолали прохідний бар'єр представляли праві та правоцентристські ідеологічні напрямки і одна – центристський, таким чином в черговий раз підтвердивши свою прозахідну, проєвропейську орієнтацію та ментальну схожість з західноукраїнськими областями.

Загалом в області три праві та правоцентристські партії (Об'єднана опозиція «Батьківщина», Всеукраїнське об'єднання «Свобода», УДАР) отримали підтримку 85,6 % тих, що проголосували (в абсолютному вимірі – 480,3 тис. виборців). Якщо співставляти ці результати з парламентськими виборами 2006 р., то можна констатувати факт, що населення області стало більш прагматичним та більш згуртованим в своєму виборі – тоді за партії цього напрямку, котрі пройшли до парламенту проголосувало 75,9 % населення, а за партії, що не досягли прохідного бар'єру проголосувало дещо більше 19 % (в 2012 р. – 4,2 %) – це дозволяє твердити, що поступово відбувається консолідація електоральних уподобань населення під певною ідеологічною платформою, а не тільки персоналістичними (харизматичними) рисами лідерів.

Правоцентристські сили, що були представлені Об'єднаною опозицією «Батьківщина» та партією УДАР, в сумативному показнику отримали перемогу в усіх адміністративних районах області – від 46 % в південних районах області (Борщівський, Чортківський та Заліщицький) до 58,4 % в Бережанському, Зборівському, Козівському, Підгаєцькому районах. Водночас варто відмітити зростаючу популярність крайньо правих політичних сил (ВО «Свобода»), які підтримали від 40

% виборців на півдні області до 23,5 % – в північних районах області. З одної сторони такі показники варто пояснювати високим вступом довіри до відносно нової політичної сили, що не заплямувала себе у владних структурах, а з іншої – це реакція на існуючу політичну ситуацію, яка знову вимагає «правішання» поглядів населення у зв'язку з політичними, економічними та суспільними процесами.

Також дані вибори продемонстрували, що партії центристського спрямування, що підтримують ліберальні ідеї з виключно економічною платформою, не мають підтримки в місцевому населенні не зважаючи на значущість даного фактора для розвитку таких депресивних територій як Тернопільська область. Найбільший спротив партіям з такою ідеологією сьогодні, як не дивно, зустріли в великих містах, і місто Тернопіль не стало винятком – їх підтримало 5,4 % виборців обласного центру; найвищою підтримка партій цього спрямування була в північних адміністративних районах області – за всі політсили цього ідеологічного спрямування проголосувало майже 12 % виборців. В решті районів області спостерігались незначна підтримка в межах 6-8 %.

Виборці Тернопільської області на парламентських виборах 2012 року не підтримали загальноукраїнської тенденції росту популярності лівих сил, які традиційно не маю підтримки даному регіоні.

Одномандатні виборчі округи можуть виступити певним «дзеркалом» реакції місцевих громад на політичну силу та конкретне ім'я, з якою ототожнюється дана партія.

За одномандатними округами в Тернопільській області було висунуто кандидатів від 13 політичних об'єднань; окрім того досить значною була частка самовисуванці.

Шість партій в одномандатних округах представляло центристський напрямок, що відповідало 46,1 % від загального числа політичних організацій, котрі висунули своїх кандидатів. П'яти партій або 38,5 % від їх загального числа в округах області було представлено правими та правоцентристськими об'єднаннями. І дві партії (15,4 %) – це партії лівої ідеології.

Але переможцями виборів були представники виключно правих і правоцентристських партій, що разом зібрали 44,2 % виборчих голосів за кандидатів, що були висунуті відповідними політсилами та пройшли до парламенту. Варто відзначити, що до цього показника можна додати ще голоси 3,62 % виборців області, які віддали свої голоси за кандидатів від правоцентристських та правих партій, котрі не пройшли до парламенту (в даному випадку розмаїття політичних уподобань одного ідеологічного напрямку привело до певного розпорошення голосів і відповідно часткової втрати підтримки лідерів виборів). Але відрадно те, що партійна прихильність загалом відповідає персоніфікованій частині електоральних уподобань. Представники від правих сил мали перевагу в обласному центрі (їх підтримало 56,7 % виборців). Також кандидат від цих політсил переміг в Збаразькому, Лановецькому та Шумському районах, що можна вважати певною несподіванкою і черговим проявом «правішання» цих адміністративних територій. В решті адміністративних районів області основну підтримку отримав кандидат від правоцентристських сил, що загалом є прогнозованою ситуацією.

Вибори 2014 року відзначилися участю дещо більшої кількості суб'єктів виборчого процесу – загалом до підсумкового етапу виборів було залучено 29 партійних об'єднань.

Таблиця 5.3

**Результати парламентських виборів в Тернопільській області від 28.10.2012
за багатомандатним виборчим округом***

№ з/ п	Партія	округ										Область загалом	
		163**		164**		165**		166**		167**		%	осіб
		%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб		
1.	Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина»	36,48	39245	38,71	44622	43,40	52186	39,41	47174	36,57	37516	39,51	220743
2.	Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	33,74	36297	23,51	27102	29,32	35266	31,06	37184	39,66	40685	31,46	176534
3.	Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»	18,04	19407	16,42	18928	14,97	18008	14,17	16967	9,44	9685	14,61	82995
4.	Партія регіонів	4,19	4512	9,64	11117	4,83	5818	6,82	8164	6,41	6579	6,38	36190
5.	Політична партія «Наша Україна»	2,66	2866	3,62	4182	3,77	4534	4,62	5542	2,96	3041	3,53	20165
6.	Комуністична партія України	2,50	2700	3,26	3764	1,00	1212	1,22	1462	1,68	1731	1,93	10869
7.	Партія «Україна – Вперед!»	0,62	675	1,00	1157	0,54	653	0,50	610	0,56	582	0,64	3677
8.	Радикальна Партія Олега Ляшка	0,55	596	0,82	948	0,43	523	0,42	511	0,41	426	0,53	3004
9.	Партія Пенсіонерів України	0,21	235	0,64	744	0,27	336	0,28	347	0,34	349	0,35	2011
10.	Соціалістична партія України	0,14	157	0,45	528	0,23	283	0,29	354	0,23	246	0,27	1568
11.	Політичне об'єднання	0,12	133	0,26	307	0,13	160	0,23	276	0,45	464	0,24	1340

	«Рідна Вітчизна»												
1 2.	Українська партія «Зелена планета»	0,1 6	173	0,2 7	318	0,2 0	245	0,1 7	214	0,2 3	239	0,2 1	1189
1 3.	Політична партія «Україна майбутнього»	0,0 9	105	0,2 0	241	0,1 7	213	0,1 7	210	0,1 6	172	0,1 6	941
1 4.	Українська Національна Асамблея	0,0 6	66	0,1 7	203	0,1 2	148	0,1 3	165	0,1 9	200	0,1 3	782
1 5.	Партія Зелених України	0,1 2	135	0,1 9	224	0,1 0	130	0,1 0	123	0,1 1	115	0,1 2	727
1 6.	Політична партія «Зелені»	0,0 8	95	0,1 2	144	0,1 1	137	0,0 6	79	0,1 0	103	0,0 9	558
1 7.	Ліберальна партія України	0,0 2	28	0,1 5	173	0,1 0	130	0,0 7	91	0,0 9	96	0,0 9	518
1 8.	Політична партія «Нова політика»	0,0 4	51	0,1 3	156	0,0 6	81	0,0 5	70	0,1 3	141	0,0 8	499
1 9.	Політична партія Всеукраїнське об'єднання «Громада»	0,0 3	39	0,1 6	191	0,0 6	81	0,0 5	63	0,0 8	90	0,0 8	464
2 0.	Партія «Руський блок»	0,0 4	47	0,1 2	144	0,0 4	57	0,0 5	62	0,0 6	63	0,0 6	373
2 1.	Політична партія «Народно-трудовий союз України»	0,0 1	13	0,0 5	58	0,0 3	40	0,0 2	30	0,0 4	51	0,0 3	192

* розраховано за даними Центральної виборчої комісії [9]

** територіальне наповнення округів розкрито в табл. 1

Таблиця 5.4

**Результати парламентських виборів в Тернопільській області від 26.10.2014
за багатомандатним виборчим округом***

№ з/п	Партія	округ					
		163**		164**		165**	
		%	осіб	%	осіб	%	осіб
1.	Політична партія «Народний фронт»	33,95	37260	32,74	36751	37,77	47123
2.	Політична партія «Об'єднання «Самопоміч»	19,34	21229	9,42	10575	11,06	13123
3.	Партія «Блок Петра Порошенка	17,47	19172	20,04	22491	19,55	24123
4.	Всеукраїнське об'єднання «Свобода»	8,13	8921	7,76	8716	7,83	9123
5.	«Громадська позиція (Анатолія Гриценко)»	5,45	5985	3,47	3905	3,24	4123
6.	ВО «Батьківщина»	4,47	4913	7,41	8318	6,90	8123
7.	Політична партія «Правий сектор»	4,29	4707	2,83	3186	2,16	2123
8.	Радикальна Партія Олега Ляшка	3,01	3306	9,51	10 683	6,53	8123
9.	Політична партія «Опозиційний блок»	0,78	863	1,17	1323	0,40	5123
10.	Комуністична партія України	0,72	797	0,41	466	0,08	1123
11.	Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна»	0,50	550	0,86	976	0,43	5123
12.	Політична партія «5.10»	0,49	539	0,14	163	0,17	2123
13.	Всеукраїнське аграрне об'єднання «ЗА-СТУП»	0,37	412	2,72	3056	2,96	3123
14.	Партія «Солідарність жінок України»	0,17	187	0,32	369	0,10	1123
15.	Інтернет партія України	0,14	156	0,10	113	0,06	7123
16.	Українська партія «Зелена планета»	0,10	120	0,11	134	0,06	7123
17.	Конгрес Українських Націоналістів	0,07	84	0,07	79	0,11	1123
18.	Партія Зелених України	0,07	81	0,08	95	0,04	5123
19.	Партія «Відродження»	0,05	57	0,08	94	0,06	7123
20.	Всеукраїнське політичне об'єднання «Україна – єдина країна»	0,04	52	0,09	109	0,04	5123
21.	Політична партія «Сила і Честь»	0,04	52	0,04	53	0,03	4123
22.	Політична партія «Єдина країна»	0,04	49	0,14	162	0,06	7123
23.	Політична партія «Блок лівих сил»	0,04	49	0,03	40	0,03	4123
24.	Політична партія «Нова політика»	0,04	47	0,07	85	0,02	3123
25.	Політична партія «Сила людей»	0,03	42	0,08	96	0,05	6123
26.	Політична партія Громадянський рух України	0,03	33	0,05	61	0,06	7123
27.	Національна Демократична партія України	0,02	22	0,04	50	0,02	3123
28.	Політична партія «Україна майбутнього»	0,01	21	0,04	47	0,02	3123
29.	Ліберальна партія України	0,01	12	0,02	27	0,01	1123

* розраховано за даними Центральної виборчої комісії [9]

** територіальне наповнення округів розкрито в табл. 1

Традиційно у виборчому процесі домінували партії центристського спрямування – 18 одиниць – 62 % від загального числа (Радикальна партія Олега Ляшка, Партія Сергія Тігіпка «Сильна Україна», політична партія «Громадянська позиція (Анатолія Гриценка)», політична партія «Всеукраїнське агарне об'єднання «ЗАСТУП», партія «Солідарність жінок України», політична партія «5.10», політична партія «Інтернет партія України», Партія Зелених України, Українська партія «Зелена планета», партія «Відродження», Політична партія «Єдина країна», політична партія ВПО «Україна – єдина країна», політична партія «Нова політика», Політична партія «Сила Людей», Політична партія «Україна майбутнього», політична партія «Сила і Честь», політична партія «Громадянський рух України», Національна Демократична партія України).

Правоцентриські партії охоплювали три партії – ВО «Батьківщина», політична партія «Народний фронт», політична партія «Об'єднання «Самопоміч» партія «Блок Петра Порошенка». До правих партії також можна віднести три партії – Політична партія «Правий сектор», Конгрес Українських Націоналістів, ВО «Свобода».

Лівочентристські погляди підтримували три партії – політична партія «Опозиційний блок», політична партія «Блок лівих сил України», Комуністична партія України.

За даними Центральної виборчої комісії основну підтримку в Тернопільській області і далі мали партії націонал-патріотичного спрямування – загалом понад 76 % голосів. Найвищим показник підтримки був у обласному центрі (понад 79,5 %), а також в Бережанському, Бучацькому, Гусятинському, Зборівському, Козівському, Монастирському, Підгаєцькому, Тербовлянському, Тернопільському адміністративних районах (понад 77 %). В решті адміністративних територій на півночі та північному-сході області (Збаразький, Лановецький, Підволочиський, Шумський, Кременецький райони) показник підтримки складав в межах 72,5 %. Всі згадані показники суттєво перевищували пересічноукраїнські та є однією з ментальних рис електорату регіону, який традиційно підтримує патріотичні традиції.

Щоправда, дані вибори були певним відходом від ідей країньо правого спрямування, які в регіоні традиційно мали суттєву підтримку. Партії цього спрямування (Політична партія «Правий сектор», Конгрес Українських Націоналістів, ВО «Свобода») підтримало в середньому 8% населення області (тільки в південних районах – Борщівському, Заліщицькому, Чортківському) цей показник перевищив 9 %.

Також традиційно незначну підтримку в області мали партії центристського спрямування, хоча їх кількісний показник участі в виборчому процесі був найбільш вагомий. За партії цього спрямування проголосувало в області 2,5 % виборців – найвища підтримка цих партій була в районах північної частини області (Збаразький, Лановецький, Підволочиський, Шумський, Кременецький) – дещо вище 3 %.

Мінімалістичною була підтримка партій лівого спрямування, ідеологію яких мало шанують в західноукраїнському регіоні загалом і в Тернопільській області зокрема. За партії цього спрямування проголосувало в середньому 0,5 % населення.

Одномандатні виборчі округи дещо зміщували виборчі уподобання населення області, яке традиційно в такому випадку орієнтується в значній мірі на особисті риси кандидатів та їх відомість/невідомість в певному регіоні.

З 12 політичних партій, які підтримували висуванців в одномандатних округах області сім представляють націонал-патріотичні та ультраправі партії. Саме представники цих партій мали максимальні підтримку в округах області. І хоча цифри є суттєво нижчими від показників за партійними списками (від 54,5 % в м. Тернополі, Збаразькому, Лановецькому, Підволочиському, Шумському, Кременецькому районах до понад 70 % в інших адміністративних районах області), але вони є дещо знівельованими за рахунок значної кількості самовисуванців, котрі в подальшому визначились з своєю партійною приналежністю.

5.2.3. Електоральна прихильність виборців Тернопільської області за результатами місцевих виборів

На місцевих виборах – 2015 року було вимушено застосовано укрупнюючу джерімєндрінгову технологію – зменшення кількості виборчих округів згідно з чинним законодавством. Число територіальних виборчих округів (а відповідно і число депутатів) було зменшено до 64 (попередньо Тернопільська область ділилась на 120 ТВО з виборів депутатів до обласної ради).

Критерієм нарізки виборчих округів було обрано кількісний показник виборців. Найбільший округ, з числом виборців 18,4 тис осіб, охоплює одну з частин м. Тернополя (до речі, в обласному центрі розташовуються і інші два округи з найбільшою кількістю виборців). Найменша кількість виборців – 9,5 тис. виборців, приписана до 34 ТВО, що охоплює північно-східну частину Підволочиського району. Таким чином коливання в чисельності виборців в межах виборчих округів складає майже 50 %, що важко назвати позитивним показником в плані репрезентативності інтересів конкретних громад.

Другим показником нарізки, який варто оцінити є кількість округів в межах адміністративних одиниць обласного рівня. Так, 12 округів представлено в м. Тернополі. По чотири виборчі округи є в Борщівському, Бучацькому, Гусятинському, Кременецькому, Тернопільському районах; по три – в Заліщицькому, Збаразькому, Зборівському, Підволочиському, Чортківському районах. Лише по два округи представлено в Бережанському, Козівському, Лановецькому, Монастириському, Шумському районах. І тільки один округ представлено в Підгаєцькому районі. Якщо оцінювати описаний підхід з позиції кількості виборців, він себе однозначно оправдовує, але його застосування з позиції територіальної організації є дещо ускладненим, так як велика кількість населених пунктів, які входять до округу не дозволяють рівномірно розподілити увагу депутата на проблеми конкретного поселення (зокрема, такі переконання формуються на основі огляду територіального охоплення ТВО № 2 (частина Бережанського району), ТВО № 19 (частина Збаразького району), ТВО № 23 (частина Зборівського району), в кожному з яких понад 35 населених пунктів).

Оцінюючи активність голосування у виборах-2015 варто нагадати, що Тернопільська область продемонструвала один з найвищих показників – 56,5 %. Нижче цього порогу активність була лише в містах Тернополі, Чорткові, Кременці та

Борщівському районі. Найвища активність (понад 62 %) була властива для Буцацького, Гусятинського, Зборівського, Козівського районів

У виборчому процесі брало участь 12 партій, які представляли центристську ідеологію (партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Батьківщина», Громадський рух «Народний контроль», «Громадська позиція», «Добрий самарянин», Об'єднання «Самопоміч», «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», Радикальна партія Олега Ляшка) праві партії (Народний рух України, ВО «Свобода», Українська галицька партія), лівоцентристські партії («Соціалісти»).

Таблиця 5.4

Виборча активність в ході місцевих виборів до Тернопільської обласної ради 25.10.2015

Адміністративно-територіальна одиниця	К-сть виборців в уточнених списках виборців	К-сть виборців, які отримали виборчі бюлетені	%
м Бережани	31626	18743	59,3
Борщівський район	53496	29652	55,4
Буцацький район	47330	29424	62,2
Гусятинський район	47531	28624	60,2
Заліщицький район	37444	23250	62,1
Збараський район	42932	25979	60,5
Зборівський район	33110	21268	64,2
Козівський район	28649	17976	62,7
м Кременець	53080	26582	50,1
Лановецький район	23111	13738	59,4
Монастирський район	23149	13738	59,3
Підволочиський район	33427	20032	59,9
Підгаєцький район	15061	9324	61,9
Теребовлянський район	50304	29961	59,6
Тернопільський район	52303	31540	60,3
Чортківський район	36248	22036	60,8
Шумський район	25013	14944	59,7
м Тернопіль	177840	83647	47
м Чортків	22171	10508	47,4
Разом	833825	470966	56,5

Розраховано за

http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM012?PT001F01=100&PT00_T001F01=100&pid100=61&rej=0

В розрізі виборчих округів в усіх районах області основну підтримку отримали партії центристського спрямування (партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність», «Батьківщина», Громадський рух «Народний контроль», «Громадська позиція», Об'єднання «Самопоміч», «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», Радикальна партія Олега Ляшка). Партії націонал-патріотичного спрямування, насамперед ВО «Свобода», отримала перемогу в значній кількості округів м. Тернополя (ТВО № 42, 43, 44, 46, 49, 48, 51, 52, 53), одному з округів м. Чорткова, сході Гусятинського району, на південному-сході Борщівського району.

Висновки. Геопросторові результати голосування на парламентських виборах 2014 року варто вважати одними з найбільш реалістичних та незаангажованих в сучасній Україні та її регіонах. Зважаючи на це є можливість оцінки за їх результа-

тами геопросторових проявів уречевлення громадської думки через електоральну прихильність населення відповідних територій. Основну підтримку населення Тернопільської області традиційно надало партіям націонал-патріотичного спрямування (від 88-90 % у адміністративних районах центру та заходу області до 75-85 % у адміністративних районах півночі та північного-сходу). Але з плином виборчих каденцій відбувається деяка переорієнтація уподобань населення області від крайньо-правих поглядів до правоцентриських – партії цього спрямування більшу увагу приділяють соціально-економічним характеристикам і водночас підтримують націонал-патріотичну ідеологію. Інші ідеологічні течії суттєво не відобразили прихильність громадської думки, що констатованою позицією мешканців досліджуваних територій. Варто відзначити одноставність населення досліджуваної території у ставленні до крайніх ідеологій – традиційно низька підтримка ультралівих сил та загальне зменшення підтримки правих політичних об'єднань. Такі результати є правомірними та реалістичними для досліджуваних територій та відображають усталені політичні, соціально-культурні та економічні підходи до розуміння регіональних співвідношень. Населення Тернопільської області виступає структурованим електоратом, виборче рішення якого є результатом тривалої партійної ідентифікації, обумовленої структурою існуючих соціально-політичних поділів.

5.2.4. Результати Президентських виборів в межах Тернопільської області

Електоральні уподобання населення Тернопільської області через призму виборів гаранта країни проаналізуємо за останні двадцять років.

У Президентських виборах 1999 р. взяло участь 13 претендентів. Їх ідеологічні погляди позиціонувалися від крайньо лівих до право-центриських та правих.

Від загального числа виборців Тернопільської області в 874 тис. осіб, учать в голосуванні взяла участь 789,1 тис. осіб, що складає 90,3 % тих, хто мав право голосу. В розрізі адміністративних територій найбільшу активність у виборах проявили мешканці західних адміністративних районів області (Бережанський, Бучацький, Козівський, Монастирський, Підгаєцький), в межах яких, за даними ЦВК, проголосувало 96,6 % тих, хто мав право голосу (абсолютний показник – 152 тис. виборців). Найменша активність була властива для мешканців обласного центру – 74,9 % загального числа виборців або майже 126 тис. осіб (рис. 5.2).

На виборах 1999 року за результатами першого туру відносно перемогу отримали кандидати, що представляли центристські сили (подібний результат варто вважати радше винятком для Тернопільської області). Ці політичні погляди в тій каденції презентували Леонід Кучма, Василь Онопенко, Олександр Ржавський, Віталій Кононов, Юрій Кармазін та Микола Габер. Найменшу підтримку ці кандидати мали в обласному центрі (58 %), в той час як в інших адміністративних районах області цей показник коливався від 79 % в Бережанському, Бучацькому, Козівському, Монастирському, Підгаєцькому районах до 69 % в Збаразькому, Зборівському, Кременецькому, Лановецькому та Шумському районах (це цікавий феномен, коли в межах Тернопільської області в північних адміністративних районах центристи мали відносно меншу підтримку у порівнянні з іншими адміністративними територіями області).

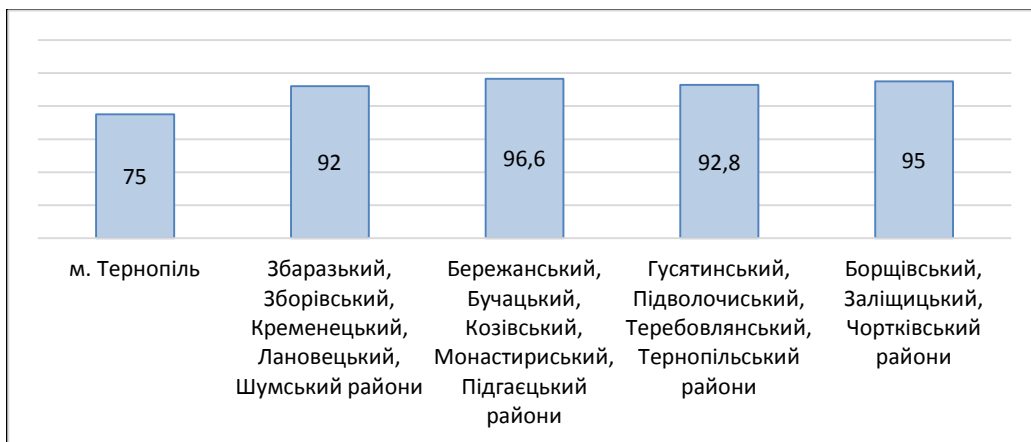

Рис. 5.2. Електоральна активність на виборах Президента України 1999 року в межах Тернопільської області, %*

* Розраховано нами за даними [3]

Праві сили в цих виборах представляли Євген Марчук, Генадій Удовенко, Юрій Костенко. Як не дивно, але ці кандидати, що представляли націонал-патріотичні погляди/ не знайшли гідної підтримки в жодному з округів на території області. Найвищим показник підтримки представників патріотичних сил був в місті Тернополі; в інших адміністративних районах області ці показники були менш переконливими – в Гусятинському, Підволочиському, Тербовлянському та Тернопільському районах показник підтримки був в межах 20 %, в Збаразькому, Зборівському, Кременецькому, Лановецькому та Шумському – близько 18 %, в Борщівському, Заліщицькому, Чортківському районах – дещо менше – 15 %. Найнижчий показник підтримки націонал-патріотичних сил був межах Бережанського, Буцацького, Козівського, Монастирського, Підгаєцького районів (менше 13 %). Ці вибори варто вважати останнім проявом «маскування», тотального адміністративного тиску або боязні відкрито підтримувати патріотичні погляди шляхом вільного волевиявлення населенням області.

Водночас це була остання виборча каденція, в якій активно брали участь представники лівих сил і вони мали певну підтримку в регіоні. Обласний центр продемонстрував найбільшу підтримку лівих (понад 9 % голосів), близько 8 % підтримки дали північні та північно-центральні райони області (Збаразький, Зборівський, Кременецький, Лановецький та Шумський), 7 % забезпечили Борщівський, Заліщицький, Чортківський райони. Мінімальні показники підтримки були характерні для Бережанського, Буцацького, Козівського, Монастирського, Підгаєцького районів (в межах 4 %), а також в Гусятинському, Підволочиському, Тербовлянському та Тернопільському районах (в межах 2-3 %).

Загалом результати виборів Президента України 1999 р. в Тернопільській області були близькими до загальноукраїнських, але із традиційною, для області, незначною часткою тих, хто сповідує ліві погляди та дещо вищою підтримкою правих сил.

На чергових виборах Президента 2004 р. природньо відбулося зменшення кількості виборців (якщо в 1999 р. загальна кількість виборців складала 874 тис.

осіб, до 2004 р. цей показник складав 849,1 тис. осіб; таким чином скорочення числа виборців складало майже 3 %). Від загально числа виборців області участь в них взяло 724,9 тис. осіб (85,6 % від загального числа тих, хто мав право голосу – найвищий показник явки в розрізі обласних регіонів). Серед виборчих округів найвищу активність проявили мешканці Буцацького, Гусятинського, Монастириського, Тереховлянського районів (понад 97 %, і це був найвищий показник в Україні). Вже традиційно найнижча активність була властива для обласного центру (76,5 %). В інших адміністративних районах області ці показники коливалися незначно – від 85,5 % (133,7 тис. виборців) в Бережанському, Зборівському, Козівському, Підгаєцькому, Тернопільському, Борщівському, Заліщицькому, Чортківському районах до 83,5 % (133,2) в Збарзькому, Кременецькому, Ланівецькому, Підволочиському, Шумському районах (рис. 5.3).

Рис. 5.3. Електоральна активність на виборах Президента України 2004 року в межах Тернопільської області, %*

* Розраховано нами за даними [3]

Мешканці області обирали очільника держави серед 24 претендентів, основна частка яких представляли центристські погляди, а також праві та ліві політичні сили.

Найчисельнішу когорту сформували претенденти від центристських сил (Михайло Бродський, Микола Грабар, Ігор Душин, Юрій Збітнев, Анатолій Кінах, Владислав Кривобоков, Олександр Нечипорук, Олександр Ржавський, Микола Рогожинський, Леонід Черновецький, Андрій Чорновіл, Віктор Янукович, Олександр Яковенко), щоправда, більшість з них не формували серйозного політичного тла на електоральній карті України. Але такий значний перелік персоналій не дав суттєвої електоральної прихильності. Найбільшу прихильність цій ідеології висловили мешканці північно-центрального району області (Збарзький, Кременецький, Лановецький, Підволочиський, Шумський), які дали майже 9 % голосів. В інших районах області представники цього ідеологічного напрямку отримали від 5 до 6 % голосів.

Відносно консолідованою варто вважати групу кандидатів, що представляли націонал-патріотичні сили (Богдан Бойко, Дмитро Корчинський, Віктор Ющенко,

Роман Козак). Саме представники цього напрямку були фаворитами президентських перегонів завдяки надзвичайній довірі до Віктора Ющенка. Понад 90 % прихильності носіям цієї ідеології дали виборці Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького, Тернопільського, Бучацького, Гусятинського, Монастириського, Тербовлянського районів. Умовно найнижчою до цього ідеологічного напрямку була прихильність електорату обласного центру та Збаразького, Кременецького, Лановецького, Підволочиського та Тернопільського районів (84 % голосів тих, хто взяв участь в голосуванні).

В 2004 р. в останнє участь в виборах як потужна політична ідеологія виступають ліві сили, які були представлені досить значною кількістю кандидатів (Олександр Базилюк, Василь Волга, Наталія Вітренко, Сергій Комісаренко, Олександр Мороз, Петро Симоненко). Але традиційно даний напрямок не мав підтримки в електорату області – максимальна підтримка в межах 6 % в обласному центрі і 1 % – в Бережанському, Зборівському, Козівському, Підгаєцькому та Тернопільському районах.

Президентські вибори 2010 р. відзначалися участю 18 кандидатів з відчутним домінуванням представників центристських поглядів. Загальна кількість виборців області складала 868700 осіб. Щоправда, активність електорату на цих виборах була однією з найнижчих за історію Незалежної України. Усереднений показник участі в виборах у Тернопільській області складав 74,5 %. Традиційно найнижчий показник був властивий для м. Тернополя (68 %), в той час як в інших районах області ці показники трималися в межах 73-78 % (рис. 5.4).

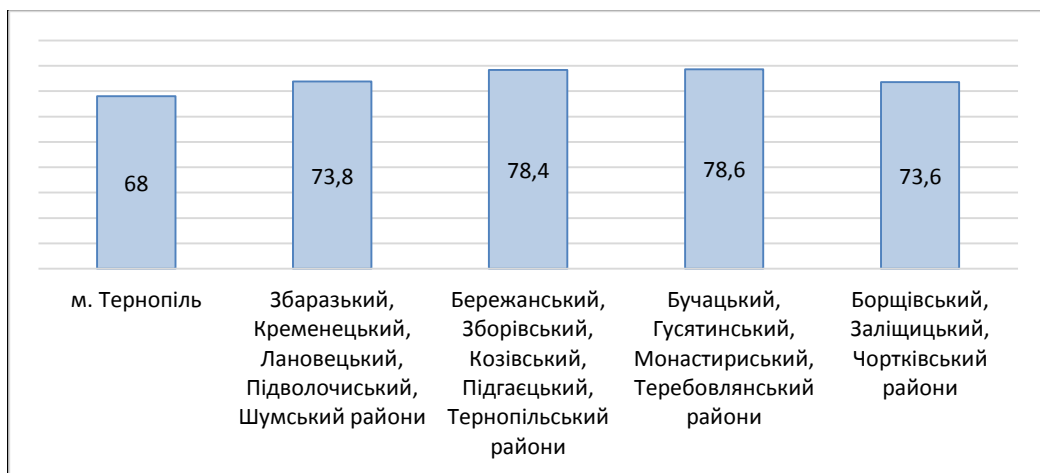

Рис. 5.4. Електоральна активність на виборах Президента України 2010 року в межах Тернопільської області, %*

* Розраховано нами за даними [3]

Праві сили 2010 р. презентували Юрій Костенко, Олег Тягнибок та Віктор Ющенко. Зважаючи на розчарування очікувань, які покладалися на лідерів «Помаранчевої революції», що представляли в першу чергу націонал-патріотичні сили, ці кандидати отримали посередню, як для Західної України, підтримку. Тільки в межах Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького, Тернопільського районів підтримка була в межах 39 %. В південно-центральному регіоні області

(Бучацький, Гусятинський, Монастирський, Терехівський, Борщівський, Заліщицький, Чортківський райони) показник підтримки правих ідеологій був в межах 37-34 %. В обласному центрі та північно-центральному районах (Збаразький, Кременецький, Лановецький, Підволочиський, Шумський) ці кандидати отримали до 25 % підтримки електорату. Загалом ці вибори для зазвичай патріотично налаштованого електорату слід вважати вкрай невдалими.

Центристські сили сформували потужний пул кандидатів (Інна Богословська, Михайло Бродський, Анатолій Гриценко, Володимир Литвин, Олександр Пабат, Василь Протівсіх, Сергій Ратушняк, Олег Рябокін, Людмила Супрун, Юлія Тимошенко, Сергій Тігібо, Віктор Янукович, Арсеній Яценюк), які в сумативі і отримали максимальну підтримку виборців. В межах Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького, Тернопільського районів їх підтримало дещо більше 57 %. Від 60 % до 62 % виборців проголосували за кандидатів цих ідеологічних напрямків в Бучацькому, Гусятинському, Монастирському, Терехівському, Борщівському, Заліщицькому та Чортківському районах. І досить нетрадиційно максимальну підтримку (понад 72 %) ці кандидати отримали в північно-центральному районах (Збаразькому, Кременецькому, Лановецькому, Підволочиському, Шумському).

Ліві сили були представлені обмеженим числом кандидатів (Олександр Мороз та Петро Симоненко), яких підтримав приблизно 1 % електорату області.

Шоста виборча кампанія Президента України відбувалася 25 травня 2014 р. У виборчому процесі брало участь 21 претендент, які представляли праві, право-центристські, центристські та ліво-центристські сили.

В межах Тернопільської області було виділено виборчі округи, які залишилися незмінними з виборчої кампанії 2004 р.

Якщо співставляти всі виборчі зрізи Президента України, то ця кампанія викликала відносно низький інтерес у виборців – середній показник в області – 76,7 %. Найвищий показник участі у голосуванні був властивий для виборців Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького та Тернопільського районів (80 % від загального числа тих, хто має право голосу). Нижче пересічнообласного показника явка виборців була в обласному центрі, а також в Збаразькому, Кременецькому, Лановецькому, Підволочиському та Шумському районах (рис. 4). Варто відзначити, що ці показники суттєво перевищували пересічноукраїнські (59,5 %) та були найвищими в розрізі обласних регіонів України.

На хвилі Революції гідності пріоритетним напрямком підтримки були націонал-патріотичні сили, як висунули обмежене коло кандидатів (Петро Порошенко, Олег Тягнибок, Василь Куйбіда, Дмитро Ярош), але вони мали масову підтримку виборців. Найвища підтримка представників даного ідеологічного напрямку була властива для м. Тернополя та західних і центральних адміністративних районів області – Бережанського, Зборівського, Козівського, Підгаєцького, Тернопільського районів (67 %). Умовно найнижча підтримка (56,5 %) була властива для північно-центральному районах області (Збаразький, Зборівський, Кременецький, Лановецький, Шумський). В решті адміністративних районів області рівень підтримки був в межах означеної амплітуди, що демонструє загалом консолідовану думку населення краю.

Досить представницьким було коло кандидатів від центристських сил, які висвітлювали погляди досить широкого ідеологічного спектру – від правоцентристських (Ольга Богомолець, Анатолій Гриценко, Юлія Тимошенко, Зорян Шкіряк) до лівоцентристських (Василь Цушко, Вадим Рабінович); поряд з ними позиціонувалися кандидати, що представляли ліберальні, класично центристські позиції (Юрій Бойко, Андрій Гриненко, Михайло Добкін, Валерій Коновалюк, Ренат Кузьмін, Олег Ляшко, Микола Маломуж, Вадим Саранов, Сергій Тігіпко). Показники підтримки кандидатів даного крила коливалися від 37 % в Борщівському,

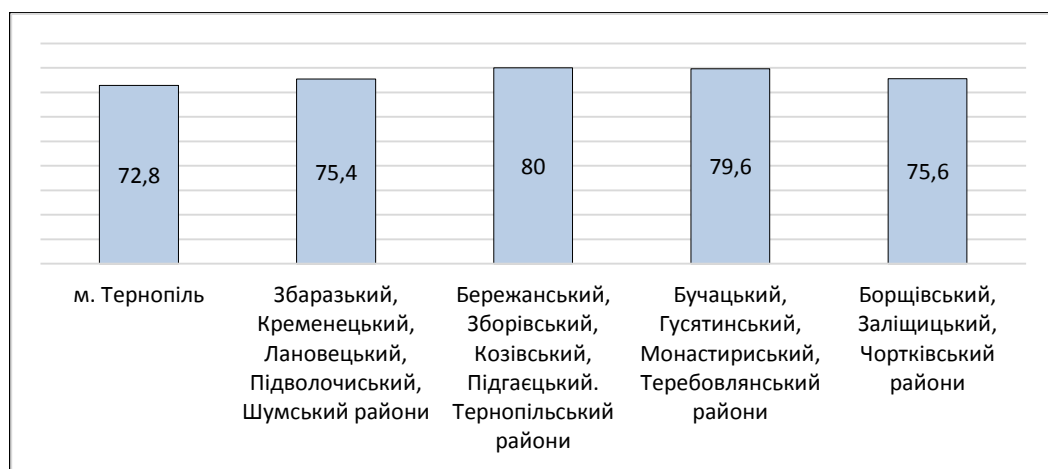

Рис. 5.5. Електроральна активність на виборах Президента України 2014 року в межах Тернопільської області, %*

* Розраховано нами за даними [3]

Заліщицькому, Чортківському районах до 32 % в м. Тернополі, Бережанському, Зборівському, Козівському, Підгаєцькому, Тернопільському районах. Слід наголосити, що такий суттєвий показник прихильності до даного ідеологічного напрямку був досягнутий завдяки участі кількох «важковаговиків» українського політичного істеблішменту (Анатолій Гриценко, Юлія Тимошенко, Олег Ляшко, Сергій Тігіпко). Таким чином було підтверджено тенденцію щодо росту пріоритетів соціально-економічного спрямування у порівнянні з націонал-патріотичним в електорату області.

Дані вибори були провальними для лівих сил, які не набрали в жодному з адміністративних районів Тернопільської області більше 0,2 % голосів.

З суспільно-географічної позиції президенстві вибори в межах Тернопільської області відзначаються кількома особливими підсумками.

Насамперед відслідковується тенденція скорочення числа тих, хто бере безпосередню участь у виборах. Вибори 1999 р. демонстрували високу зацікавленість електорату області (понад 90 %), а в наступних каденціях цей показник поступово знижувався з 85 % до 75 % (хоча слід наголосити, що в порівнянні з регіонами України це були найвищі показники відповідного виборчого періоду).

Впродовж 1999-2014 рр. спостерігається синусоїдна зміна електроральної прихильності до кандидатів, що представляли певні ідеологічні напрямки. Якщо в

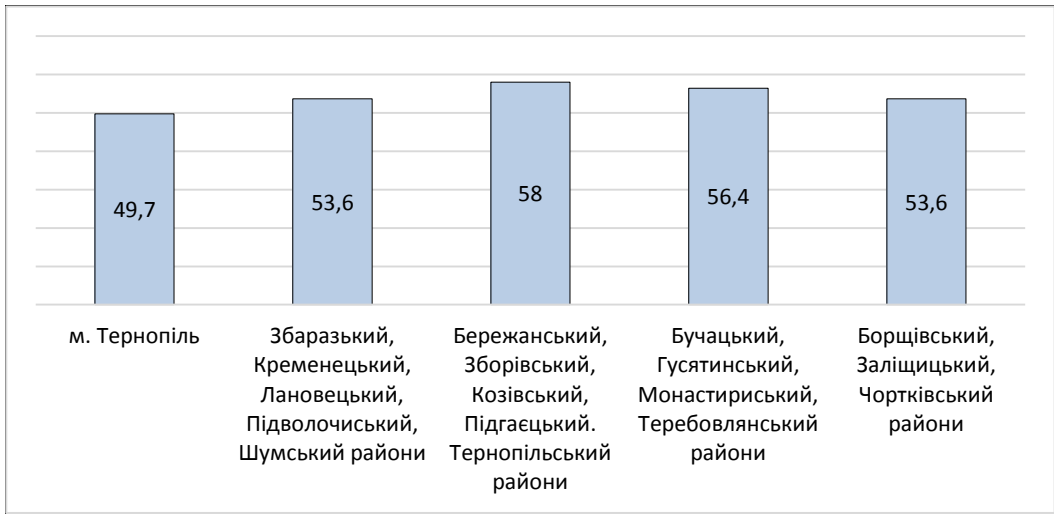

Рис. Електоральна активність на виборах Президента України 2019 року в межах Тернопільської області, %*

* Розраховано нами за даними [3]

останній виборчій кампанії ХХ століття і у виборах 2010 р перевага була за представниками центриського спрямування (показник підтримки в межах 70-64,2 %), в 2004 р. та 2014 р. спостерігалася консолідована підтримка кандидатів, що представляли націонал-патріотичні сили (від 87,6 % до 63,2 %). Такі коливання симпатій виборців Тернопільської області можна обґрунтовувати ситуативними уподобаннями та кон'юнктурою загальноукраїнського політичного середовища, що склалось на відповідний період.

Література:

1. Дністрянський М.С. Політична географія України. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 348 с.
2. Кузишин А.В. Геопросторовий аналіз громадської думки через призму парламентських виборів в областях Карпатсько-Подільського регіону // Наук. зап. Сер.: Геогр. Тернопіль, 2015. №1 (38). С. 117-123.
3. Кузишин А.В. Електоральні особливості парламентських виборів 2012 року в Тернопільській області // Географічна наука і практика: виклики епохи: Матер. міжн. наук. конф., посв. 130-річчю географії у Львів. ун-ті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.) / [Відп. ред.: доц. В.І.Біланюк, доц. Є.А. Іванов]. У 3-ох т. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. Том 1. С. 320-324.
4. Кузишин А.В. Ретроспективно-географічний аналіз президентських виборів в Тернопільській області (1999-2014 рр.) // Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства. – Тернопіль: СМП «Тайп». № 2 (випуск 2), 2019. С. 4-10.
5. Кузишин А.В. Суспільно-географічний аналіз підсумків виборів до Верховної Ради України в межах Тернопільської області (2012-2019 рр.) // Вісник Тернопільського відділу Українського географічного товариства. – Тернопіль: СМП «Тайп». – № 3 (випуск 3), 2020. – С. 15-23.
6. Кузишин А.В. Тренди електоральних уподобань населення Тернопільської області // Тернопільщина: цілі і потенціал сталого природокористування. Монографія. Тернопіль: Тайп, 2016. С.486-494.
7. Остапеч Ю.О. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний вимір: автореф. дис. ... докт. політол. наук: 23.00.02 / Юрій Олександрович Остапеч. Львів, 2016. 42 с.
8. Політична географія і геополітика: Навч. посіб. / Б.П. Яценко, В.І. Стеценко, Ю.С. Брайчевський та ін.; за ред. Б.П. Яценка. К.:Либідь, 2007. 255 с.
9. Сайт Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (М.Я. Сивий).....	3
Розділ 1. НАСЕЛЕННЯ	5
1.1. Природний рух населення Тернопільської області (П.М. Дем'янчук Л.Б. Заставецька)	6
1.2. Механічний рух населення (Л.Б. Заставецька).....	33
1.3. Етнічний склад населення	37
1.4. Розселення населення	43
1.4.1. Історичні особливості заселення території. Формування поселенської мережі.....	43
1.4.2. Сільське розселення	47
1.4.3. Міське розселення.....	54
1.5. Ринок праці: сучасний стан, тенденції та проблеми розвитку (Л.Б. Заставецька, П.М. Дем'янчук)	60
1.5.1. Ринок праці і особливості його функціонування	60
1.5.2. Зайнятість населення	62
Розділ 2. ГОСПОДАРСТВО	79
2.1. Загальна характеристика господарства (О.В. Заставецька, Т.Б. Заставецький).....	80
2.2. Сільське господарство (Б.В. Заблоцький, Б.Б. Гавришок).....	92
2.2.1. Загальна характеристика сільського господарства	92
2.2.2. Сільськогосподарське землекористування	93
2.2.3. Рослинництво.....	96
2.2.4. Тваринництво.....	128
2.3. Промисловість	156
2.3.1. Харчова промисловість (М.В. Потокій).....	156
2.3.2. Лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість (Б.В. Заблоцький).....	188
2.3.3. Хімічна промисловість та виробництво пластмас (І.Д. Ілляш).....	201
2.3.4. Промисловість будівельних матеріалів (М.Я. Сивий).....	205
2.4. Внутрішньообласні соціально-економічні райони (О.В. Заставецька, Т.Б. Заставецький).....	227
2.5. Адміністративно-територіальна основа економічного та соціального розвитку регіону (Г.Л. Монастирський).....	231
Розділ 3. СОЦІАЛЬНА СФЕРА	258
3.1. Внутрішня торгівля (М.В. Потокій)	259
3.2. Транспорт і зв'язок (О.П. Садовник).....	299
3.3. Інформаційна діяльність (Н.Б. Таранова).....	310
3.3.1. Телебачення і радіомовлення.....	310
3.3.2. Книговидавництво та книгорозповсюдження, друковані засоби масової інформації.....	312
3.3.3. Періодичні друковані засоби масової інформації.....	313
3.3.4. Доступ до публічної інформації	314
3.4. Банківська та фінансова діяльність (Я.І. Чайковський).....	315
3.5. Освіта і наука (О.М. Варакута).....	327
3.5.1. Дошкільна освіта	327
3.5.2. Школи та інтернатні заклади області.....	329
3.5.3. Позашкільні навчальні заклади.....	334
3.5.4. Професійно-технічні навчальні заклади.....	338

3.5.5. Вищі навчальні заклади.....	342
3.6. Аналіз і оцінка медико-географічної ситуації (П.М. Дем'янчук, І.П. Дем'янчук, А.С. Вольська).....	353
3.6.1. Оцінка первинної захворюваності населення.....	353
3.6.2. Структура та ієрархія основних причин смертності населення.....	358
3.6.3. Динаміка показників смертності населення від основних класів хвороб.....	360
3.6.4. Середній вік померлих.....	362
3.6.5. Гендерна диференціація смертності населення.....	364
3.6.6. Оцінка й аналіз сучасних тенденцій смертності немовлят.....	370
3.7. Охорона здоров'я (О.І. Пушкар, А.С. Вольська).....	377
3.7.1. Первинна медична допомога.....	377
3.7.2. Вторинна медична допомога.....	382
3.7.3. Екстрена медична допомога.....	384
3.8. Туризм і рекреація.....	386
3.8.1. Туристично-рекреаційне господарство (Б.Т. Пушкар).....	386
3.8.2. Основні види туризму (К.Д. Дударчук).....	393
3.9. Санаторно-курортна сфера та лікувально-оздоровчий туризм (М.Р. Питуляк, М.В. Питуляк).....	425
Розділ 4. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (М.В. Потокій).....	434
4.1. Суть зовнішньоекономічних відносин та їх види.....	434
4.2. Експортна діяльність.....	407
4.3. Географічні особливості експортних зв'язків.....	447
4.3.1. Сусіди України.....	447
4.3.2. Сусіди другого порядку.....	450
4.3.3. Країни зі значною концентрацією української діаспори.....	452
4.3.4. Високорозвинені країни світу – та звана «Велика сімка».....	453
4.3.5. Країни, які представляють для України певний інтерес.....	454
4.5.6. Інші країни.....	456
4.5.7. Нові експортні партнери Тернопільської області.....	459
4.5.8. Товарна спрямованість експорту Тернопільської області.....	462
4.4. Експорт послуг.....	464
4.5. Імпортна діяльність.....	475
4.5.1. Імпорт товарів.....	475
4.5.2. Географічні особливості імпорту товарів.....	484
4.5.3. Імпорт послуг.....	503
4.5.4. Розподіл імпорту за країнами.....	504
4.5.5. Структура імпорту послуг.....	505
4.5.6. Сальдо товарів і послуг.....	509
4.6. Міждержавна співпраця.....	513
Розділ 5. ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ОБЛАСТІ (А.В. Кузишин).....	517
5.1. Історико-географічні особливості формування партійної структури в межах Тернопільської області.....	517
5.2. Тренди електоральних уподобань населення.....	520
5.2.1. Геопросторова характеристика формування виборчих округів.....	520
5.2.2. Характеристика виборчих каденцій в межах Тернопільської області. Парламентські вибори.....	523
5.2.3. Електоральна прихильність виборців Тернопільської області за результатами місцевих виборів.....	531
5.2.4. Результати Президентських виборів в межах Тернопільської області.....	533

ГЕОГРАФІЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Том 2

НАСЕЛЕННЯ. ГОСПОДАРСТВО

(за редакцією докторки географічних наук,
професорки Л. Б. Заставецької)

Відповідальний за випуск: *Л. Б. Заставецька*
Обкладинка і художнє оформлення: *П. М. Дем'янчук*
Комп'ютерна верстка: *П. М. Дем'янчук*

Підписано до друку 02.12.2020.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.
Умов.-друк. арк. 36,4. Обл.-вид. арк. 32,6
Тираж 300 примірників. Замовлення № 10/20/158

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В
м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7
тел. (0352) 40-08-12, (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції*

серія ТР № 46 від 07 березня